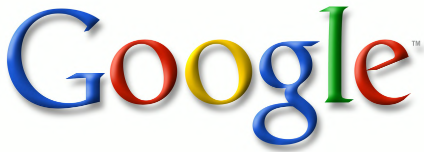
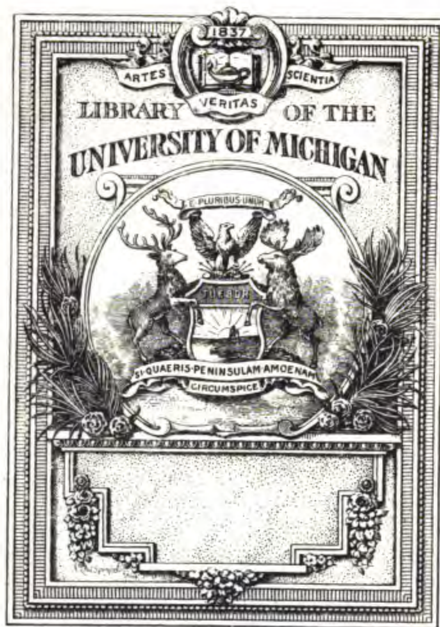

A 470150 DUPL

BOUND AT
Dr. Chase's Bindery,
Ann Arbor, Mich.

1837
ARTES
SCIENTIA
VERITAS
LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF MICHIGAN
E PLURIBUS UNUM
TUEBOR
SI QUAERIS PENINSULAM AMOENAM
CIRCUMSPICE

TITI LIVII
HISTORIARUM ROMANARUM
LIBRI QUI SUPERSUNT.

EX RECENSIONE

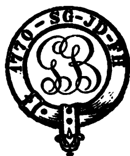
IO. NIC. MADVIGII.

EDIDERUNT

IO. NIC. MADVIGIUS ET IO. L. USSINGIUS.

VOL. II PARS I.

LIBROS A VICESIMO PRIMO AD VICESIMUM QUINTUM
CONTINENS.

HAUNIÆ MDCCCLXII.
SUMPTIBUS LIBRARIÆ GYLDENDALIANÆ (F. HEGEL).
TYPIS SCHULTZIANIS.

PRÆFATIO

Io. Nicolai Madvigii.

In Livii libris a vicesimo primo ad tricesimum iudicium de scripturæ veritate ab uno codice Puteaneo (P), unde ceteri, qui exstant, orti sunt, pendere, sic est a me post alios etiam firmius et constantius disputatum in emendationum Livianarum partis alterius proœmio (p. 199 sqq.), nihil ut addi nunc opus esse videatur; tantum, ubi is deficit (in libro XXI ab initio usque ad c. 41, 14, relictis duobus foliis, quæ continent c. 20, 8 ad 21, 13 et c. 29, 6 ad 30, 11, et in libro XXX a c. 30, 14, relicto uno folio, quod c. 37, 3 ad 38, 2 continet), in eius locum proximi sufficiendi sunt, in libro XXI Mediceus (M) et Colbertinus (C), in libro XXX Colbertinus et Bambergensis (B). Puteanei scripturas, quas Io. Fr. Gronovius, quum ex illo codice, adhibita sæpe coniectura sagacissima, hos Livii libros egregie emendaret, suæ ætatis more parum plene vulgaverat, integras edidit in libro XXI, XXII, XXIII Alschefskius, adiunctis Medicei et Colbertini, in ceteris libris Weissenbornius, discretis etiam diligentius correctionibus primæ, alterius, tertiæ manus; qui quum recte in Puteaneo fundamentum suæ editionis constituisset primusque post Gronovium (nam Alschefskius in hoc genere operæ vix numerandus est) plenis eius copiis uteretur, et apertos scribendi errores multos et graviora menda non pauca sustulit. Ab eius recognitione, qualis exempli Weidmanniani editione altera (librorum XXI—XXIII a. 1858, XXIV—XXVI a. 1861) continetur, quid nostra differat, indicabimus, significata nostræ scripturæ origine, et, quemadmodum in superiore volumine, inter parenthesis signa annotabimus etiam coniecturas et ab illo et a nobis receptas, quæ non iam a Drakenborchio, ut multæ et præclaræ Gronovii, in ipsa Livii oratione positæ

quasi communi consensu comprobatæ sunt. Vere quidem qui iudicaturus est, tenebit, in his decem libris quicquid aliter atque in Puteaneo scribatur, id omne aut errore aut coniectura natum esse, quoniam nihil ex alio fonte derivatum ceteri codices habent. (Quæ Hertzius præf. vol. II p. VIa de lacunis aliquot „ex genuino fonte Puteaneo pleniore" in deterioribus codicibus suppletis scripsit, iam non, opinor, defensurus est.)[1] In nonnullis locis a Weissenbornii recognitione discrepans cum nostra conspirat Hertzii in exemplo Tauchnitziano (a. 1860), conspiratura, ut apparet ipseque profitetur, in longe pluribus, si emendationes nostras ante absolutum hoc suæ editionis volumen accepisset. In aliis nollem sane Hertzius a Weissenbornio et superioribus discessisset; velut statim lib. XXI, 2, 6 non putaveram fore, qui pusillo librariorum errore (*interfecit* pro *interfecti*) motus hunc Livio obtruderet verborum ordinem: *barbarus eum quidam palam ob iram interfecit ab eo domini obtruncati*, simul a *palam* et atroci barbari facinore, de quo nunc agitur, remoto *obtruncandi* verbo et ad Hasdrubalem translato, qui sine dubio Hispanum imperio, non manu interfecerat. Hæc tacite prætermisimus. Weissenbornius in altera editione librorum XXIV—XXVI usus emendationibus meis est coniecturasque aliquot meas in contextu posuit, alias in annotatione sine dissensu commemoravit, non ita pauca, in quibus ego, priore eius iudicio improbato, superiorum inventa iudiciave commendaveram aut etiam ipse minora quædam primus monueram, tacite ad illum modum correxit, ut videatur mihi in præfatione offensionem animi paulo minus significare debuisse; ego ideo tantum hoc annotandum hic putavi, ne iis, qui altera Weissenborni editione uterentur, inutiliter illa in emendationum libro et negligenter posuisse viderer.[2]) Coniecturarum nuper ab aliis factarum, maxime in libellis scholasticis et censuris, indicium, ut in superiore volumine, sic in hoc quoque sæpe Weissenbornio et plurium etiam Hertzio debemus. Sunt igitur hæ

---

[1]) Minores quædam correctiones per editiones propagatæ reperianturne in recentioribus codicibus aut in nonnullis eorum, difficile dictu est, quia parum tuto Drakenborchii silentio creditur.

[2]) Vid. in lib. XXIV c. 1, 13 (Em. p. 257), 8, 18 (257), 9, 11 bis (275 n.), 10, 11 (275), 20, 14 et 15 (276), 21, 3 (69), 32, 6 (279; Fabri eam esse emendationem ignorabam), 34, 12 (279 n.), 39, 1 (280 n.), 42, 6 et 7 (281, 282), 45, 14 (287), 46, 5 (287).

Exempli Weissenborniani scripturæ a nostro discrepantes:

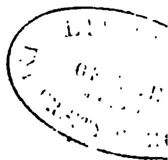
Lib. XXI. Cap. II, 2 qui Hannibalis (*ed. Frob. 1535*) III, 1 quin prærogativam militarem,... erat, favor plebis sequeretur *sine nota* (*MC nisi quod* quam extemplo; *etiam recc. codd. fere* sequebatur.) V, 6 (Arbocala, eorum urb. *Fr. Sanctius; cod. C.* Arbocala carta eorum urbes, *M* cartœrum urbem. *Drakenb.* Arbocala urbes) 10 (impeditum *Heerwagen; codd.* peditum. *Drak.* adorirentur. Peditum agmen i. r., elephantos ante quadraginta disposuit) 16 (a tanto *Heerw., codd.* tanto. *Drak.* ex tanto) VI, 1 belli causa certamina (*interpunxit Mg. Em. 210*) 6 intenderant (*edd. vett.*) VIII, 4 cœpti [sunt] non sufficiebant. itaque iam (*codd., Mg. Em. ibd.*) 7 conciri solent | (*codd. quid. recc., edd. vett. Codd. mell.* consciri) 9 confertim (*Gron.*) IX, 4 (gratificari pop. Romano *A. Periz. Codd. et Drak.* gratificari pro Romanis) X, 2 (adversus senatum *Alsch. Cod. M* adversusenatum, *C* adversum senatum; *Drak. cum dett.* adverso senatu) | (non cum assensu *Otto, Mg. Codd. om.* non. *Drak.* non assensum *e coni. Rubenii*) 6 repetuntur. publica fraus absit! auctorem (*A. Periz. Coniunctivus ille* absit *per se interpositus his* venerunt... repetunt... deposcunt *ferri nequit; rectus esset, si Hanno ex sua persona* dedamus *pro* deposcunt *diceret.*) 9 dii hominesque (*Mg. Opusc. II, 360.*) 12 deposcit (*edd. vett.*) | accedere (*Gron.*) XI, 3 his 9 (quam qua *Weiss. C* qua qua, *M* quam qui. *Drak.* quam) XIII, 1 venissem. cum ille (*Mg. Em. 211. Quomodo codicum scripturam Weiss. enarrat, intelligi verba nequeunt.*) 5 audiatis; et non (*Codd.* audiatis sed non; *Drak.* audiatis; si non. *Modum verbi corr. Gron.*, et *Weiss. Neque per se ferri coniunctivus potest ullave h. l. optati significatio in condicionalem orationem includi, neque cum* habituri estis *coniungi* audiatis; *§ 7* si velitis *refertur ad* servat, *hoc est,* inviolata esse iubet.) XIV, 4 his XVIII, 10 *et* 11 *bis* fecit (*Codd. boni* iecit. *Vid. Mg. Em. 213 n. Opusc. II, 35 n.*) XIX, 1 (*Fort.* exciso. *Vid. Bemerkungen über lat. Sprachl. p. 21 n. Quæ contra dicuntur, omnia ibi occupaveram.*) 3 (*Non improbabiliter Weiss.* scivisset *pro* censuisset) 6 civitates, ut in (*Lov. 3*) 9 qui id fecerunt Saguntini crudelius (*Mg. Em. 212. Drak. contra codd.* fecerunt, Saguntinos) XX, 1 In iis *sine nota* (*Aut nomen populi latet sub* his *aut exciderunt quædam, in quibus populi, ad quem primum ventum est, mentio facta erat.*) 9 (exspectatione *Heerw. Codd.* inexspectatione. *Drak.* in exspectationem) XXI, 4 hæc gentes (*Vid. præf. vol. 1 p. 1. p. VII.*) XXII, 1 (id eo minus *Gron. Codd., Drak.* ideo haud minus) 3 (quadringenti quinquaginta

Gron. Codd. CCCC, *Drak.* trecenti) | (ne quod *edd. vett. Codd. et Drak.* ne quid) 5 redit (*M ceterique præter C*) | præter maritimam oram Etovissam urbem ad Hib. *e coni. Sauppii.* (*Iac. Gron., nisi quod* Etovissam *is tenuit. Codd.* preter omissam urbem ad Hiberum maritimam oram. *Urbis nomen incertum est. Em. 214 n.*) 7 *et* 8 nequivisse eum; vidisse (*edd. vett.*) XXIII, 6 quos et ipse (*Mur.*) XXIV, 2 consternati, Ruscinonem (*Interp. mut.*) 3 et *sine uncis* (*codd. duo recc., Mg. Em. 213; cfr. XXIV, 19, 3 et 4*) XXV, 4 (pro Annio Servilioque M'. Acil. *Weiss. Codd. MC* pro aulo Servilioquem Acilium. *Drak.* pro C. Servilio et T. Annio Q. Acilium.) 9 præcipitatus, multaque (*Mg. Em. 143*) 10 ad DC cecidisse (*Gron. Codd.* adcecidisse) XXVI, 3 (prætore erat, scripta *Weiss. e C* prætore trascripta, *M* pretore transcripta. *Drak.* prætore fuerat, transcripta.) | Saluvium (*Codd.* saluium. *Vid. præf. vol. I, p. 1 ad V, 34, 7.*) XXVII, 4 latiorem (*Alsch. et Forchhammer*) 7 ex loco prodito (*Clericus. Nihil est* profecti ex loco.) | transisse et haud (*Mg. Vix reperientur certa exempla omissi pronominis reflexivi apud perfectum infinitivi nisi in longiore contextu orationis obliquæ, ut XXVII, 19, 10, XL, 44, 9; in IV, 57, 3 e codd. optimis pronomen additum est. Durius etiam post* significant *omittitur pronomen quam post dicendi verbum. Ipse tamen apud Ciceronem pro Rosc. Amer. 22, 61 retinui* confitere... venisse.) 8 (propter equos naves *Mg. Em. 215. Codd.* propter equos nantes. *Drak.* lintres. equites fere propter equos nantes navium agmen) XXVIII, 1 in ripam (*Gron.*) 2 nautarum militum (*C man. 2. In plerisque eorum exemplorum, quæ Weiss. congerit huiusmodi asyndeti, nulla omnino eius causa excogitari potest, nec hic ulla est orationis concitatæ vis.*) 5 variata (*Mehler Mnemos. I, 98.* Variata *significaret ipsum Hannibalis tempus, ut cetera perfecta.*) | nantem *sine uncis* (*Mg. Em. 216. Alioquin scribendum erat* et nantem, *ut duo essent gradus rei narratæ.*) 8 copulata est; [ut cum] elephanti *e coni. Heerw.* (*Mg. Em. 217*) XXX, 2 terræ eæ, quas (*Cm. 2. P* terrasequas) 7 pervias paucis esse *pervias* exercitibus (*Heerw. et Forchh. Codd.* pervias paucis esse exercitibus. *De* paucis *h. l. non agitur; posset ferri aliquo modo:* pervias singulis esse, esse etiam exercitibus, *ut ex minore maius efficeretur, prava sane argumentatione.*) XXXI, 4 (Ibi Isara *Cluv. Codd.* ibisarar. *Drak.* Ibi Arar) XXXII, 2 progressos (*Gron.*) 7 in maius vero ferri (*Mg Em. 217*) 12 digressos (*Grut.*) XXXIII, 4 perversis rupibus iuxta invia (*Mg. Em. 217*) 7 ruinæ maximæ modo (*M. Cfr., citante Dukero, XXXV, 34, 10 et Tac. Hist. IV, 71*) 11 (captivo cibo ac *Heusing. Codd.* captivo ac. *Drak.* captivorum pecoribus) XXXIV, 5 sollicitusque omnia (*edd. vett. Neque* sollicitus omnia

dicitur, *sed* circumspectare omnia, *quod solliciti est*, *neque accusativus adiectivo adiunctus ullam habet ex verbo excusationem. De c. 34, 4 rectius interpuncto vid. Em. 217.*) 9 (interrupto *Glar. Codd.* erupto, *M* e rapto *erasa littera ante* e *et post id. Drak.* perrupto.) XXXV, 3 (*Fort. cum Creverio scrib.* præcipitesque) 9 (*Fort. scrib.* ostentat... campos: mœnia eos tum *cet.*, *coll. Em. 441 ad XXXVIII, 22, 4.*) 12 afflicti (*Drak. Em. 218*) | in homines occiderent (*Mg. Em. 217*) XXXVI, 7 erat via lubrica *e coni. Sauppii* (*Mg. Em. 218 n.*) | (pedes fallente *Drak. Codd.* pede se fallente) 8 interdum etiam [tamen] infimam (*Weiss.*) | (connitendo *Tan. Faber. Codd.*, *Drak.* continendo) XXXVII, 5 (valles apricosque *Weiss. M* valles apricos quosdam colles, *C* valles apricos qum colles, *erasis litteris quasi tribus ante* qum. *Drak.* valles et apricos quosdam. *Fort. fuit* valles apricosque iam colles.) | rivosque prope (*Mg. Em. 218*) 6 et iam locis (*Crev.*) XXXVIII, 3 maxime auctor moveret (*Drak.*) 5 Taurini Galliæ proxuma *e coni.* (*Mg. Em. 219. M* taurinisnegalli proxuma, *C* taurinis galli proxima *inter* taurinis *et* galli *litteris erasis. Confirmat emendationem Appianus Hannib.* 5: προσέβαλε Ταυρασίᾳ πόλει Κελτικῇ) 6 (ei iugo *Gron. Codd. et Drak.* et iugo) 7 per Salassos montanos *e coni. Lipsii* (*Mg. Em. 220 ex M m. 1:* persaltos montanos) | deduxerint (*edd. vett.; Em. 220*) 9 (Seduni Veragri *Gron. Codd.* sed uno velacri. *Drak.* Veragri. *Fort.* Seduni Veragrique, *nisi Livius unum populum e duobus conflatum putavit.*) | norint (*Cantabr.*, *Lov. 1. Fortasse Livius scripsit:* nomen ferunt inditum.) XXXIX, 4 (volentes *Gron. Codd. et Drak.* volentis) 5 (et iunxisset *Alsch. Codd.* iunxisset; *Drak.* iunxissetque) 6 præsentem se secuturos esse ratus (*Mm. 1 C.*, *nisi quod* esse *nos errore omisimus.*) 8 (*Fort.* Nam et Hannibalis apud) XL, 5 cum his 7 amissis, quia plures [pæne]... supersint, plus (*Grut. Codd.* qui plures) 9 effigies, immo umbræ (*Interp. mutavimus*) 10 quam ne, vos cum pugnaveritis (*Mg. Codd.* nec umquam vos cum pugnaveritis. *Transposito* quam *post* ne cum *natum est alterum* cum *post* vos.) XLI, 4 poteram, atque regressus ad mare erat, quanta (*cod. Sig. et alter rec. Boni* poteram neque r. a. m. erat quanta) | 9 qui decedens Sicilia stipendium (*edd. vett. Codd. C*, *Cant.*, *cett.* qui decedens Sicilia [*C* Siciliam] qui stipendium, *M* qui decedens Siciliam stipendium. *Error ortus videtur ex geminata littera* s *in* Sicilia.) XLII, 3 legeret. ut cuiusque (*L. Valla. Codd.* legeret et cuiusque.) XLIII, 1 (quum sic *Gron. Codd. et Drak.* dum sic) 4 habentibus (*Gron.*) | Padus *sine uncis* (*edd. vett.*) 7 agite, cum diis (*Koch.*) XLIV, 2 cum ob patriam (*Weiss.*, *Mg. Codd.* cum patriam) 6 cum Saguntinis! [ad Hib. est

Sag.]: nusquam (*Mg. Weiss. coni.* At cis Hib. e. Sag.) 7 adimis? *adimis* etiam Hispanias? et inde cessero: in Afr. transcendes. transcendes autem dico? (*Mg. Em. 221 et ex parte Freudenberg. P* adimis etiam spanias et inde cessero in Africa transcendes transcendisse autem dico.) | vindicaremus (*edd. vett. Em. 222*) | 8 quod sua (*Aldus; error ortus est ex* quosua) 9 omnibus, *si* destinatum *sine uncis* (*Mg. Em. 222*) | nullum eo telum ad vincendum (*Mg. P et cett. codd.* nullum contemptum ad vincendum. *Aberravit oculus a* tum *ad* lum.) XLV, 3 a Vicotumulis (*Mg. Em. 222 e Strabone*) 8 mactasset, et secundum (*ed. Frob. 1531; Em. 214*) XLVI, 3 (ex propinquo copiasque *Gron. Codd.* ex quo propinquo copias. *Drak.* hostium, exque prop. copias) 4 hominum et equorum (*codd. recc.*) 6 (venerat *Gron. P* iverat, *Drak.* ierat) 8 (*Scrib.* erat *cum codd. recc. et edd. ante Gron., coll. XXIV, 43, 8, ubi itidem P* erit *pro* erat.) XLVII, 1 (et *tolli iussit Sauppius*) 3 (ripa Padi *Gron. P* ripadi. *Drak.* ripa) 5 fuerint (*cod. Gud., Mg. Em. 220. Neque ulla ratione* fuerim *dubitative de re præterita dicitur, nisi adiuncto* forsitan, *pravissimeque comparatur* vix fecerint *de præsenti tempore, neque dubitanter de hac re Livius scribere poterat.*) 7 die unius (*M*) XLVIII, 7 iactanti (*Nic. Heins.*) XLIX, 2 advertit (*codd. recc.? edd. vett.*) 7 et 8 extemplo a prætore et circa ad civitates... intenderent; ante omnia Lilybæum teneri paratum bello, edicto... deferrent, et, ubi... esset, ne quis... faceret; perque... missi (*Mg. Em. 222 sq. Oppidum* teneri paratum bello *Latine non dicitur.*) 9 moderati *e coni. Hænischii* (*Abundat tum* de industria.) 10 veniebant, extemplo (*Interp. mut.*) L, 7 armatam ornatamque *Alsch. P* ornatamque, *Drak.* ornatam) 9 pollicitusque est, [ut] quo (*edd. vett.*) LI, 4 iam forte (*Mg. Em. 224*) LII, 2 suo deminutus *sine nota* (*P* suo et minutus; *altera manus prius* t *induxit. Fort.* admonitus, *Em. 225*) 7 abolevissent *e coni. Alsch.* (*codd. recc. pauci. P* absolevissent) 9 censebat. tum conlega (*Uss. P* censebat cum collegam cunctantem) 10 inopinatos (*Mg.* Inopinatum aggredior *pro eo, quod est* inopinantem, *nemo dixit unquam. Adverbium, quod modum rei significat, prave accommodatum est ad adiectiva statum hominum declarantia.*) 11 (sequentes *cedentes*que quum ad extr. *Heusing. et Alsch. P* sequentesque cumque ad extr. *Drak.* sequentes, quamquam ad extr.) | maior tamen hostium Romano fama *e coni.* (*Mg. Em. 225. P* maior tamen hostium Romanos fama. *Drak.* maior tamen hostium Romanis fama) LIV, 1 peraltis (*codd. recc. Mox scribendum videtur cum codd. quibusdam recc.* equiti quoque tegendo. Equites *pro* equiti *P etiam c. 48, 4. Nullum novi prosæ orationis certum exemplum, ubi dativus gerundii ac-

cusativum regat; apud Sallust. Catil. 4 oratio sic cohæret: agrum colendo aut venando vitam agere, servilibus ministeriis intentum, *ut ablativus sit.*) 3 (singuli vobis *Forchh.*) 4 equitibus cum Magone *e coni. A. Periz.* (*Sed non* dimittuntur *milites, qui cum duce aliquo mittuntur, et potius de Magone agitur. Videndum, ne Livius scripserit:* ita cum mille eq. Magone, mille peditibus dimisso, *errore autem participium ad* peditibus *accommodatum sit.*) 6 ad destinatum iam (*Mg. Em. 226*) 7 paludium 9 tenus, aucta (*Interp. mut.*) | potentia esset (*codd. quid. recc.; Em. 226.*) LV, 2 levemque *e coni. Sig.* (*quod positum oportuit aut cum Glar.* ac levem.) 3 (effuse sequentes *I. A. Ernestius. P* effusoessequentis, *Drak.* effusos sequentes.) 5 deductæ... leves armaturæ sunt (*Mg. Em. 226;* diductæ *Drak.*, levis *P. IV, 8, 3 in M scribitur* initium sunt rei *pro* st.) 10 (*Fort. tollendum* in *ante* tot. *Em. 125*) LVI, 1 Trepidantesque prope (*Rostius. Forchh.* Trepidantes, quin prope) | consternatos media (*Gron.*) | (Hannibal. Ibi *Weiss. P* Hannibali extemplo. *Drak.* Hannibal. Ext.) | fugam eoque novus (*Mg. P* fugam quoque novus, *Drak.* fugam. additus quoque novus) 2 cum alibi (*Ald. P* cum alii) | quæ Gallicis (*Mg. Em. 227*) 8 relicum ex *om.* sauciorum (*Heerw. Alioquin* ex magna parte *non habet, quo referatur.*) LVII, 1 quo portis (*Heerw. P* qua portis) 2 altero... revocato (*Mg. Em. 228*) 3 *et* 4 advenit. ingenti... transgressus, id quod (*Pravissimam illa interpunctio coniunctionem efficit.* Id quod *cum leni anacolutho initio ponitur, non sequente, quo* id *accommodetur; cfr. c. 10, 9.*) 4 (*Probabiliter Glar.* C. Flaminius iterum) 5 (et, *ut* quæque *Fabri.* P et quæque. *Drak.* et, qua) 10 fuerat munitum; inde (*Interp. Em. 228 n.*) LVIII, 1 (longi inde temporis *Gron. P et Drak.* longis inde temporibus) LIX, 4 spectare (*Mg. Em. 229*) 7 magis ulla sæva et utriusque (P ullaae aututriusque. *Quæ coniectura Em. 229 proposita est, non satisfacit; nam dubia pugna fuit; si longior fuisset, ad exitum aut cum alterius aut cum utriusque partis pernicie adducta esset. Nec aliis successit emendandi conatus. Scrib. videtur:* magis ulla sæva et aut alterius aut utriusque partis.) LX, 4 *facilitatis* clementiæque (*codd. aliq. recc. P* clementiæque) | parata (*duo codd. recc., A. Periz.*) 7 (Cissis *Alsch. P et Drak.* Scissis, *sed c. 61, 1 P* Cissim) LXI, 6 hibernis hostico cis *e coni. Alsch.* (*codd. recc. P* hibernis stoicosis Hiberum rursus cædit agros. *Mire hoc uno loco hosticus appellaretur ager Hispanorum, quo de nunc ipsum inter Carthaginienses et Romanos certabatur et qui nuper in Carthaginiensium potestate fuerat. Unum quæritur, quanta Hispaniæ parte Hasdrubal cesserit. Error ortus est ex geminato* s.) LXII, 3 (*Fort. scrib. cum duobus codd. recc.* in foro boario) 4 pulvinario (*Lov. 3, Mg. Em. 229*) 7 (*Fort. scrib.* Nam primum. *Explicatur*

enim, quod significatum breviter erat, non transitur ad novam rem.) 8 (Lanuvium Iunoni *edd. vett. P* L. et Iunoni. *Drak.* L. ad Iunonis) 9 Iuventati (*codd. recc., Mg. Em. 230*) LXIII, 1 hæ 3 (*Probabiliter Gron.* adverso senatu) | (cuive senator *Roellius. P* quive senator, *Drak.* quive senatoris) 14 (in *ante* omen *non iniuria suspectum Gron.*)

Lib. XXII. Cap. I, 1 adpetebat, cum Hann. (*Hertzius. P* adpetebatque Hann.) 2 viderent (*C m. 2, recc.; Em. 206. Traxerunt hoc verbum illa* raperent agerentque.) 10 ipsorum Herculis (*edd. vett., fort. cod. unus et alter rec. Fontem, qui Cære fuerit, non alius loci prodigium significari, apparet ex* que *particula.*) | respersum (*P* spersum) 14 iis 16 divis carminibus (*Mg. P* divinis carminibus; *Drak.* divi carminibus) | præfarentur (*Gron.*) 18 lectisterniumque fieret; quin et ut (*Cm. 2, Lov. 5. P* lectisterniumque fieretque et ut, *male repetita particula. Et* quin *per se et* quin et ut. . et ipsæ *prorsus pravum est.*) 19 et *sine uncis* (*Gron.*) II, 1 (dis habendoque *edd. vett. P* distrahendoque; *Drak.* diis trahendoque) 6 prolapsi neque assurgere (*Crev.; Em. 231*) | (nec aut *A. Periz. P et Drak.* aut) 8 (in aqua *Finckhius; Em. 231; P et Drak.* in aquas) 9 incumbebant. iumentorum (*Mg. Em. ibd.*) III, 9 cum *dedisset* (*Fort. plura exciderunt. Em. 232 n.*) 13 vetant (*codd. recc. pauci, edd. vett.*) | obtorpuerit (*Mg. Edd. vett.* obtorpuerint. *Neque fut. ex. aut coniunctivus ferri potest in tali denuntiatione neque singularis numerus in plurium allocutione.*) IV, 2 adinsurgunt (*Mg. Codd. recc.* adsurgunt) 4 decepere insidiæ *e coni. Lipsii* (*Fort.* acceptæ *aut* receptæ. *Em. 232*) V, 3 ordinem miles et locum nosceret *e coni. Alsch.* (*Mg.*, noscerent *Pal. 1 et Ald. P* ordinem sed locum nosceret. *Ortum hoc est ex* ordines et locum, *littera* s *male ad sequentem vocem tracta, deinde lineola addita, ut c. 6, 3 pro* hostes summa *in P* hostem summa *scriptum est. Cum signis non ordo, sed ordines conveniunt.* Nosceret *inter* poterat. . aberat. . competeret *errore natum. Drak.* ordinem et locum nosceret miles.) 8 conglobat (*Cod. unus rec., edd. vett. Apparet* ba *semel scriptum esse, quum bis deberet.*) | animorum *sine uncis* (*Douiat.*) VI, 3 (consulem, En, inquit *Weiss. P* consulem inquit; *Drak.* Consul, en, inquit) 6 humeris exstare (*codd. pauci recc.*) 12 (coniecit *apud nos errore mansit pro* coniecti, *quod ex edd. vett. cum Crev. et Cobeto restituere volebamus.*) VII, 3 utrinque *sine uncis* (*Iac. Periz.*) 4 haustum ex vano (*Walch. P* austum ex vano. *Em. 232 n.*) 13 (in conplexu *Alschefskius. P* in conspexu. *Reliqui et Drak.* in conspectu) VIII, 3 (*Probabiliter Drak.* quam in valido. *Nam durius hic omittitur præpositio quam si simplex comparatio esset:* in aff. corpore quam valido.) 4 inciderit (*Mg. Em. 235*)

6 nec dictatorem populus (*Mg. Em. 233, nisi quod ibi aliter ac fortasse rectius suppletur lacuna. P* nec dictatorem populo) | prodictatorem populus (*P et omnes codd.; Em. ibd.*) 7 (pro urbe ac penatibus *Fabri. P* ac pænatibus pro urbe. *Drak.* ad penates pro urbe) IX, 2 coloniæ haud nimis prospere (*Mg. Em. 235. P* coloniæ haud minueprospere. *Cum Lov. 3* minime *prœtuli, quod et ad P propius accedit et ad rem aptius est.*) 5 quieti (*Gron.*) | Hadrianum agrum (*cod. unus et alter rec.*) 6 actis (*Gron. Em. 236*) 9 (*Non improbabiliter Rubenius*: quod . . votum ante foret) X, 1 (consulente collegium prætore *Lipsius. P et Drak.* consulente collegio prætorum) 2 proximum stet, ut velim, eamque salvam servaverit *e coni.* (*Mg. P* proximum sicuelimeamque saluam seruauerit. *Drak.* proximum, sicut velim eam, salva servata erit. *Certum est, in* eamque *latere alterum verbum; prœtor, sicut mens concipiat, votum intelligi vult.*) | hisce duellis, datum donum duit populus R. Quiritium: quod duellum . . . cis Alpes sunt: quod ver (*Lips. et Mg.* [tum *pro* datum] *Em. 236, ubi prœtermisi luculentissimum exemplum transpositorum in P ceterisque codd. fere triginta verborum lib. XXII c. 32 init.*) 3 Iovi fieri ex qua (*Post* tum duit *rediri videtur ad* velitis *et inde necti* Iovi fieri; *in illa interpunctione et ordo verborum incredibilis et sententia perversa est.*) 6 si antidea senatus . . . . fieri ac faxitur (*Er. Møller, interpres Danus. Si caveretur, ne sero quis faceret, tamen perridicule sic caveretur, quasi senatus populusque id, quod sero factum esset, iuberet ante fieri, et quasi senatus populusque culpa liberandus esset; sed omnino non cavebatur, ne quis sero faceret; nullum enim tempus prœstituebatur; sed ne quis ante eam diem, ex qua senatus populusque iussisset.*) XI, 1 de *sine uncis* (*edd. vett.*) | quotve (*cod. unus rec.*) 4 ut ii commigrarent (*P*) 5 (viatore misso, *quod in P est, potest ortum esse ex* viatoremisit, *m semel scripto, ut ablativi species obiiceretur.*) XII, 4 tandem suos Martios (*L. Valla. Correctio probabilis nondum inventa est; nam* illos Martios *non satisfacit.*) 5 animum incensus (*Lov. 5, Muret. P* incensum. *Neque accusativus apud* incensus *ferri potest neque cura animum incendit.*) | Flaminio Semproniоque (*Mg. P* Flaminissempronioque) 6 quidem, non vim dictatoris (*Gron. Em. 237 n.*) 8 (necessarii cogerent *Weiss. Pm. 1* necessari cogeret, *Pm. 2 ceterique et Drak.* necessario cogeret) 11 habebat. ferox. . . . immodicus primo (*Interp. mut.*) 12 compellabat. premendo superiorem (*Gron. P* præmendorum superiorum; *Drak.* premendorumque superiorum arte, quæ p. ars) XIII, 1 indignitatibus, cladibus (*Weiss. Drak.* cladibusque) 4 Monitosque, ut etiam atque etiam promissa (*Mg. Senserat vitium Gron. Repetitœ actionis significatio apta est ad admonitionem, considerationem, similia, non ad promissorum rebus*

affirmationem. Neque etiam atque etiam *unquam est* in dies magis. *Cic. ad Fam. VI, 22 apertissime cum Lambino scribendum est:* nihilo meliora sunt nunc atque etiam multo desperatiora; *ibd. XVI, 7 sic interpungendum:* Cura, ut valeas, etiam atque et.) 6 (*P* sed Punicum abhorrens ab Latinorum nominum pro Casino. *Supplevere, præeunte ex parte Gronovio, Hauptius et Weiss.*) | 6 Caiatinumque (*Mg. Em. 237 e P:* allifanumque; *Drak.* Calatinumque) XIV, 1 (Ut vero, postquam *Alsch. e P:* ut vero quam. *Drak.* Ut vero ad V.... exurebaturque) | seditione accensi *e coni.* (*Lips. P* de integro seditio ac de seditione accensi quidam fuerant. *Apparet error librarii redeuntis ad* de *et ad id accommodantis* seditione, *tum* accensi *ad* quidam. *De* quieverant *corrupto vid. Em. 617.*) 4 Spectatumne huc (*Lov. 4, Mm. 2. P* spectatum est hoc. *Probabiliter deinde Gron.* Spectatum huc..., ut rem fruendam oculis, sociorum *cet.*) 6 præter quam nuper oram illi suam Punicas (*ed. Frob. 1531. P* præterquam per oram illi suam Punicas. *Sed* per *et* suam *nata sunt male in unam vocem contractis duabus* præter quam. Suam *nec illo loco poni poterat et male id exprimit, quod tota sententia efficitur.*) 7 læti (*ed. Mogunt.*) 8 nos quam (*Lov. 4*) 11 quæ nunc (*nescio quis vet. editor. P* q. nunc) 14 armari copias oportet (*Mg. Em. 238. P* armari capias. Descendas *pro* deducendas *Mg. et Heerw.*) 15 (ducem *Gron. probabiliter*) XV, 1 pariter inter suos (*ed. Med. 1505, Em. 239 n.*) | prius ab aliis (*ed. Par. 1573, Em. ibd.*) 2 (summa ope petiti *Alsch. P* summa oppetiti. *Drak.* summopere pet.) 5 vidit, per occasionem (et *add. Mg. P* per occasionem) 7 ipsum (*Weiss.*) | pertrahere (*codd. recc. De exitu et effectu rei prave infinitivus ponitur.*) 11 (ab Sinuessa *Gron. P* adminuisse. *Drak.* inmunito) XVI, 2 expeditis *peditibus* equitibusque *e coni.* (*Sed* expediti *absolute pedites dicuntur.*) 4 (perhorridas silvas *Weiss. e P*: perhorridas situas. *Drak.* stagnaque perhorrida situ) 7 præliganturque (*codd. recc.; Em. 214*) 8 datum, ut per noctem *e coni.* (*Weiss. P* datum ut primis tenebris noctem id arm. *Duo verba ex inferiore loco retracta sunt. Primis tenebris iter cœptum est, post, ubi ad radices montium ventum, sarmenta accensa.*) XVII, 3 virgulta ardere (*A. Periz., Mg. Em. 239*) 6 (maiore tumultu *Gron. P* maiore multo. *Drak.* mai. metu) XVIII, 2 pervenisset (*Gron.*) 3 atque levior (*P* ac leviorque) 10 desisse, ab continuis (*codd. recc.; aliquot, edd. vett.*) XIX, 3 navibus prope terram exercitum (*Mg. Em. 240*) 10 evecti tenentur *e coni.* (*P* eveherentur; *corr. Gron. Indicatur, in quibus agendis quum maxime fuerint; ad eam rem* tenentur *aptum non est.*) | omnia præpropere (*Drak.*) 11 turbati et temptata (*Gron. Hoc loco, ubi secutum alterum ex altero significatur,*

ferri illa compositio nequit; et sæpe in P ex sequenti t *natum est* et.) XX, 1 in litore *sine uncis* (*Mg. Em. 241*) 4 provecti (*codd. recc.*) 6 erat *om.* (*Mg. Abesse verbum imperfecti temporis in hac sententia relativa nequit. De XLIV, 30, 1 vid. Em. 582. In ceteris numeris a W. adscriptis erratum esse oportet; adeo nihil simile illis locis reperitur.*) 7 prævecta est oram (*Weiss., Mg. Em. 241 n. P* periectas oras sed) 10 (accolunt *Gron. pro* incolunt) XXI, 4 tribunus militum (*P* tribus militibus. *Videtur excidisse numerus:* II tribuni mil.) | fudere omnis occisis (*Mg. P* fuderemomnis. *Omnes fusos, inepte dici iam Weiss. sensit.*) 6 Lergavonensium (*Ab i littera incepisse nomen, nummi cum fragm. libri XCI et Plinius ostendere videntur.*) 8 (ad quindecim *Heerw. P* ac quindecim. *Drak.* quind.) XXII, 7 unum atque (*omisso* vile *errore typorum*) 9 obsidium 10 ex ea parte (*Cant. P* ex parte) 13 maxumum nomen (*Mg. Em. 241*) 14 obsidium 18 per eundem ordine (*codd. recc.; Em. 241 n.*) 19 superbos in (*codd. recc.*) XXIII, 1 quoque *sine uncis* (*Koch. Ortum videtur ex superiore* Romanos quoque. *Poterat dici:* Hæc in Hispania... quum in Italia quoque) 7 ducentos (*P notas habet; non dixerim tamen pravum esse* tres plures *aut* quos plures, *ut est apud Gell. VI* [*VII*] *18, etsi pravum esse iudico* sex millia plus *XXXVIII, 55, 6*) 9 horreorum haud pauca *e coni.* (*Gron. P* horreorumcauca. *Em. 207. Livius incensæ urbis exiguas reliquias superfuisse dicit. Polybius III, 100 nihil de incendio.*) XXIV, 7 (deiecissent *Gron. pro* iecissent) 8 Tum utique exiguum *e coni.* (*Uss. coni. incerta. Asseverandi particula h. l. inepta; ne* tum *quidem primo loco apte ponitur. Drak.* Tum itaque, ut... acies, simul et *cett.*) | tota (*edd. vett. Non prope tota, sed prorsus tota acies ibi erat, etsi non totius exercitus. De totius spatii occupatione agi ostendunt etiam verba* id ipsum.) | per aversa castra,* e castris (*Mg. Em. 242. P* per aversa castra e castris, *Drak.* p. a. c. a castris) 10 Fabii — pars exercitus aberat, iam fame* — sedendo (*P* Fabiis. *Quæ Em. 243 tentavi, violentiora videntur, etsi in similem suspicionem Creverium incidisse postea vidi. In mentem venire plura possunt, velut:* Iamque a. F. — pars exercitus aberat etiamtum — sedendo etc., *ut causa interponatur. Sed nihil animum explet in loco etiam propter ipsam narrationis confusionem obscuro. Itaque verba cum Hertzio notavimus nec tamen simpliciter eiicienda putamus.*) 12 peditum mille equites adducentem *e coni. Alsch.* (*Gron. P* peditum et equites adducentem) XXV, 1 iis 2 (*P* crederet ut; et *add. Sigon. et Lov. 5*) 3 M. Metellus (*Sig. e Plutarcho. Sed* Metilius *expressum oportuit.*) | enim ferendum (*edd. vett. Em. 244 n.*) 4 bello ac sedulo (*editor aliquis vet.* Ac *pro* et quidem *accipere, in hoc præsertim ordine verborum,*

non licet.) 6 quorum (*codd. recc. Alioquin saltem* quorum neutro *scribendum erat, etsi id ipsum prave sic diceretur, quasi ageretur de duobus prætoribus unius provinciæ.*) | in custodiam (*ed. Ascens. 1513; Em. 256*) 7 sit, et Campanum (*Cm. 2*) 12 popularis (*Lov. 3, Gron.*) | tunc *sine uncis* (*Hertz. P* hunc) 13 referret. magistro... dicere (*Mg. Drak.* referret magistroque... diceret. *Infin. historicus nihil hic habet loci.*) XXVI, 1 (ut primum *I. Periz. P* utrum, *Drak.* ubi) 3 pervenit. quæstura quoque et duabus (*Gron. Prorsus perverse* ad honores pervenire *de solis magistratibus minoribus accipitur, qui omnino in honorum numero non sunt.*) 4 dictatoria (*codd. recc.*) 6 sævientem (*ed. Ascens. 1513*) 7 litteris senatusque consulto de (*Lips. P* litteris s. c. de) | cumque invicto (*Gron. Cfr. in P c. 27, 4* secuturumque, *c. 18, 3* ac leviorque.) XXVII, 7 non consilio solum (*P* solum non consilio) 8 omnia enim fortunam habituram, quæcunque (*Burmannus. P* omnia fortunam enim habituram quæcunque. *Fortuna bona malave non habet res, sed res fortunam.*) | cum alio (*Ald. Alioquin debebat esse* cum altero.) 11 (castris quoque se *Weiss. tacite. P et Drak.* c. se quoque) XXVIII, 4 quem semper occursurum (*Mg. Em. 200 e P:* quem perocursurum) 9 (ac locum *I. Periz. P* ad locum) | et vanis animis et minis (*codd. aliquot recc.; Em. 244*) 10 dimittit *sine uncis* (*Gron.*) 11 alia, ut crescente (*codd. recc. P* aliaaut crescente) 12 præoccupatum inferiore (*Mg. Em. 246. Pro* succedentem *videtur scribendum* subsequentem; *Em. ibd.*) 13 ac si recta (*Mg. Em. 245*) 14 nec animus (*P* necuianimus) XXIX, 10 signa *cum* contulerimus (*codd. recc. P* signa cont.) 11 arma dexteræ (*Mg. Codd. recc.* a. dexteræque) XXX, 3 quo fando possum (*I. H. Voss., Mg. Nihil est* nomine fando *et tota sententia inanis. Recte contra Minucius dicit, fando se nihil ultra facere posse, quam ut nomine Fabium parentibus æquet.*) 4 (quod *notavit Reizius*) 5 me magistrum equitum hos ordinibus suis quemque (*Gron.; Em. 246 n.*) 9 terribilem eam famam (*Mg. Em. 246*) XXXI, 3 si insulis (*Weiss., Mg.*) 4 (et ignari ab loc. gnaris *Weiss. P* ad locorum et ignari gnaris. *Præstat:* ac locorum ignari a gnaris) 6 (*P m. 1* p. circi romam, *m. 2* p. circa. *Fort.* P. Cincio, *quod etiam Hertzio in mentem venit.*) 10 decursum est (*nescio quis vet. editor; Em. 246 n.*) 11 (pro dictatore *fuisset, dictator* crederetur *Weiss. P* pro dictatore cæderetur; *Drak.* pro dictatore, dict. crederetur) XXXII, 1 communitis — medium autumni erat — Fabi (*Mg. Em. 246 e P:* communitis quom autumni *cet.* Reliquom *scribitur in P c. 15, 1, c. 21, 1.*) 3 adeoque inopia est coactus (*Mg. Em. 247; Drak.* ad idque inopiæ e. red.) | (abeundum ei fuisset *Mg. Em. 247 e P:* nisi cum fugæ speciem abeundo timuisset. *Drak.* nisi tum fugæ

speciem abeundo timuisset) XXXIII, 2 (*Verba* quod in campo Martio coniurassent, *quæ Em. 247 in suspicionem vocavi, Uss. recte accipit de servis, qui se fraudulenter consequendæ libertatis causa militibus sacramentum dicentibus et coniurantibus immiscuerint, quæ fraus etiam imperatorum tempore capitalis erat; Plin. Ep. X, 29 [38]. Cfr. de usu verbi coniurandi huius libri c. 38, 3, Cæs. B. G. VII, 1, Serv. ad Æneid. VIII, 1. Et quanquam dilectum ipsum in Capitolio haberi solitum esse e Liv. XXVI, 31 extr. et Polyb. VI, 19 apparet, coniuratio tamen iuventutis delectæ in campo Martio fieri poterat. Ipsum dilectum inferiore ætate ibi habitum, videtur significare Varro R. R. III, 2, nisi ibi scribendum est:* ubi cohortes a dilectu consuli adductæ considant *pro* ad dilectum.) 5 proferre (*Mg. Em. 248*) 6 longinqua (*C, Mg. Em. ibd. Res longinqua est, non cura.*) XXXIV, 2 vulgus et extrahere (*codd. recc.*) 5 (quattuor legionibus *Crev. P* quattuor milia legionibus; *Drak.* quattuor militum legg.) | (Quum... posse apparuisset *Heerw. P* cum.. posset apparuisse. *Drak.* cum... posse apparuisse) 8 contemni patribus (*codd. recc.*) 9 non id apparere (*Gron.*) 11 esse, et populum *e coni.* (*P* esset populum) | (qui mature vincere *Kiehl. et Mg. Em. 248 n. P et Drak.* qui magis vere vincere. *Non ita raro in P e prima syllaba syllabisve vocabulum notum effectum est, reliqua parte manente aut mutata, ut h. lib. c. 14, 2* quidam fuerant *e* quieverant.) XXXV, 5 prætoria (*M; P* prætorium) | (P. Furius *Philus;* Philo Romæ *Alsch. e P:* P Furius Philo Romæ *cett. Drak.* P. Furius Philus. Romæ... sors Pomponio, inter... peregrinos P. Furio Philo evenit *ex interpolatione*) 7 iam non antea (*Mg. Em. 231. Omnes acceperunt magistratus, quos iam antea, nemo, quem non iam gessisset. Perverse* non *a* quem *divellitur.*) XXXVI, 1 (*De* ausus sim *cfr. Opusc. II p. 109. Ne* ausim *quidem alibi apud Livium post* ut *reperitur.*) 3 (darent, peditis *Drak. P* pediti. *Edd.* pedites) 4 æquarent [septem ... in castris Romanis, cum pugnatum ad C. est,] quidam *e coni.* (*Neque quicquam annotationis margini adscriptæ simile verba habent, neque Livius, si hæc non addidisset, verba* qu. auctores sunt *sic in extremum post* æquarent *reiecisset. Summam superiorum Livius colligit.* Fuisse *post Perizonium nos addidimus.*) 7 et multo cruore signa in Sabinis, Cædiis aquas fonte cal*ido gel*idas manasse *e coni. Bezzenbergeri* (Cædiis) *et Alsch.* (*P* e. m. c. cædes aquas fonte callidos manasse. *Neque* manare *sic variata structura et significatione ad duo subiecta simul accommodari potest, neque in novo loco adiungendo* et *abesse poterat, ter ante positum, neque de Cædiis loco constat, e quo nomine fingi* Cædicius vicus *et* Cædiciani, *quæ reperiuntur, non potuerunt;* Cædicii *potius scribendum erat.*

Sed fortasse nihil latet nisi hoc: in Sabinis sudasse et gelidas aquas fonte calido manasse.) XXXVII, 9 daretur his 13 ad** classem (*Numerum eundem posuimus, qui c. 31, 1 exciderat.*) | erant (*codd. recc.*) XXXVIII, 1 *et* 2 venirent. Milites tum.., *om.* milites *post* adacti. (*Mg. Sententia a* tum *incipere debet; neque, ut nunc est, cum Alschefskio* milites *superioribus adiungi potest:* socii... milites, *hoc præsertim ordine. Sed P:* dum sociis ab nomine. *Fuitne:* dum ab sociis ac nomine Latino venirent milites?) 2 *et* 3 adacti; [iussu consulis conv. n. ini. abituros]; nam ... fuerat; et ubi *cet.* (*Crev. et Drak. Ius iurandum novum, quod tribuni militum exegerint, id esse, quod* § *4 significatur, illud de conveniendo nec abeundo ipso sacramento contineri, etiam Weiss. tenet; vid III, 20, 3. Sed nihil additamenti simile est; itaque et hic verba in P transposita sunt. Em. 236 et supra ad huius libr. c. 10, 2.*) 3 ad decuriatum aut centuriatum (*Mg. Em. 249;* decuriatum *sine præpositione passive Livius dicere non potuit.*) 4 et *sine uncis* (*Uss. Sed præterea aut substantivum excidisse ad* petendi *aut cum Crev.* repetendi *scribendum esse videtur. Nimis enim putida est* teli sumendi aut petendi *distinctio*) 5 (ac legitimam *Weiss. P* ad leg. *Drak.* a tribunis ad legit.) 7 imperatores haberet. se (*Interp. mutavimus. Denuntiatio pertinet ad futurum.*) 9 mirari se quidem, qui dux *e coni.* (*Mg. coni. dubia. P* se quod ne qui dux. *Particula* quidem *nihil hic habet loci; neque enim ex* equidem *fit* se quidem, *extremo præsertim loco. Si verum est* denique, *retinetur quasi clausula omnia colligens ex ipsa Æmilii oratione.*) | (togatus *Mur. pro* locatus) 13 Id sua sponte (*Gron.*) XXXIX, 2 fide vestra (*Iac. Periz.*) 3 si altera parte claudet res publica, malis (*Uss. In Weissenbornii interpunctione apparet deesse* et *aut* que; *nam in hac quidem duplici condicione ferri asyndeton nequit. In aliorum interpunctione:* si ... claudet. Malis *cet. prava est sententia; neque enim hoc tanquam incertum ponitur,* claudere remp., *illud tanquam certum, malis et bonis consiliis idem potestatis fore. Exhortatur Fabius Æmilium, ut mala consilia vincat. P* claudet reip., *in quo* rep. *significari videtur.*) 4 et 5 maneat, et cum illo... sis certaturus; et adversus... pugnandum tibi sit, Varro... te sit oppugnaturus. (*P* maneat et cum... temporibus si certaturus est adversus... pugnandum tibi sit Varro... te sit oppugn. *Em. 249 n. Pro* tibi sit *necessario scribendum* tibi erit, *non* tibi est; *nam futuri significatio requiritur.*) 6 consulatu *sine uncis* (*Gron.*) 9 (et ego *ed. Frob. 1531, P et Drak.* ut ego) 14 (absumpti *Heerw. P* absumpsit. *Drak.* fames q. ferrum absumpsit) 16 mœnibus—! sed ne adversus (*Valla; Em. 249 n.* Oportuit *cum A. Perizonio* scriptum: sedet. Sed ne adv. *Particula* sed *est orationem de se abrumpentis.*)

| quidem ego gloriabor (*Alsch. e P:* quidem egloriabor) 17 (cives tibi *Lov. 3, Doui. P et Drak.* cives sibi.) 18 autem, adversus famam... satis si firmus (*Mg. Illo loco ut ponatur* si, *vel anaphora postulat, sequente* si te...) 19 (*Probabiliter Muret.:* gloriam vanam qui spr.) 21 agatur *moneo* (*Mg.*) XL, 3 evenirent; at si (*Mg. e P:* etsi) 4 (*Fort.* dignitas deesset. *Em. 249*) XLI, 6 (ferente secum milite, castra *Weiss. P* ferentis secum milites castra. *Drak.* ferentes sec. milites ducens, castra) 7 (per convallem mediam *Mg. Em. 250. P* per cornuallem medium amnem. *Drak.* per convallem medium agmen) XLII, 3 (*Fuit, qui de h. l. dubitaret et* protinus *potius post* ducerentque *ponendum fuisse putaret. Sed, quod nondum video annotatum,* protinus *fieri apud Livium dicitur, quod alterius actionis ac motus tenore non interrupto simul fit:* unterwegs. *Vid. XXIV, 48, 10, XXVII, 4, 9, XXVIII, 13, 4 et 16, 10, XXIX, 11, 5, ubi male enarratur* „ohne sich aufzuhalten", *XL, 26, 6, XLI, 5, 9.*) 6 qua vergant (*Ald. P* quæ vergant) XLIII, 5 simul quod quo (*ed. Ascens. 1513. P* simul quod longius) 11 effuso (*Walch.*) XLIV, 1 (et in consp. *Gron. P* ut in consp. *Drak.* ubi in) 2 *et* 3 Aufidius... Aufidium 6 vel usu (*M, si silentio fides.*) 7 lingua prompta (tam *in P esse Gron. ait; est in C. Dure verbum auditur.*) XLV, 6 (instruunt aciem *Weiss. e P:* instruncta acie. *Drak.* instructa acie) 7 (iaculatores cum ceteris *Drak. P* iaculatores ex cet. *Vereor, ne Livius tantum scripserit:* tenuerunt. Ex ceteris levium arm. aux. [*quæ separantur a pedite et equite sociorum Latinorum et Italorum*] prima ac. f., *et ab aliena interpretantis manu accesserit* iaculatores.) XLVI, 5 sane et alius habitus *e coni. Gron.* (*Mg. P* antetalius hannibatus. Sane *aptum non est nec ante quicquam terribile commemoratum est, quo referatur* et alius hab.) 8 (stetere *Gron. P* statere. *Drak.* starent) XLVII, 4 (par, dum *Mg. Em. 251. P* parum. *Drak.* pares) 5 æqua fronte (*Lips.; Em. 250. Pm. 1* consiliæqua fronte) 6 insistere (*Gron.; Em. ibd.*) 8 (dein cedendo *Alsch. P* deindetendo. *Drak.* deinde nitendo) 9 ceciderant, et adversus (*Crev.*) | Afros integram pugnam (*Errore apud nos omissum est* integram) XLVIII, 1 Romanis (*edd. vett. P* Romani) 5 Hasdrubal qui (*Frustra Livii error occultatur, cuius tota proelii descriptio confusa est.*) 6 (equites *Gron. P et Drak.* pedites) | iam prope (*P*) XLIX, 2 et concurrit (*errore, ut videtur*) 3 denuntianti (*Gron.*) 8 (et comes *Walch. P et Drak.* comes) 10 Æmilium, *om.* L (*ed. Mogunt.*) (vixisse adhuc et *Alsch. P* vixisse et adhuc et. *Drak.* vixisse et adhuc) 11 memet in (*edd. vett. P* meetin) 12 hæc [ex]agentis (*Mg. Em. 252. P* hæc exagentis. *Drak.* hæc exigentes) | tum demum (*Alsch. P* tum unde. *Drak.* tum inde) 14 (insertus *Bauer. P et Drak.* infestus) 15 et tanta *sine nota*

(*Mg. Em. 252*) 16 et viginti unus tribuni (*Gron. P* et vigintiunudecetr̄., *hoc est* XXIX) 18 (*Numerus equitum maior est quam pro peditibus. Codd. recc., Drak.* et equites trecenti.) L, 9 (disiicias *Gron. P* uisscias. *Drak.* transibimus) 11 ad sexcenti (*P* ad dc; *vid. præf. Vol. 1 p. 2 ad X, 33, 6.*) 12 quos ingenium (*codd. duo recc. P* quod ingenium) LI, 5 stragem insistunt (*Mg. Em. 252. P* spectandainstrageinsistunt) 6 (*P* quos tracta. *Fortasse:* quos contracta *aut* quos-tacta) LII, 4 (et animi *Weiss. P* ut nimis. *Drak.* aut animi) LIII, 8 (nulla *Bauer*, *Mg. P et Drak.* nullo) 11 Iuppiter optimus maximus... adficiat (*P* optime maxime... adficiat) LIV, 6 certe, etsi *e coni.* (*ed. Frob. 1531. P* cerneieisi.) 7 occisum *consulem utrumque* cum duobus exercitibus (*Gron. P* occisum cum duobus exercitibus. *Drak.* occisos c. d. ex. consules. Occidione occidi *non dicitur nisi de magna multitudine.*) 8 (faciam *I. H. Voss. P* facie. *Drak.* fecero.) 11 (*P* comparesset cladem. *Fort.* compares scilicet cl. *Em. 253*) | cessere [in], vectigalis (*Mg. P* cessere invecti gallis. *Drak.* cessere, hinc vectig. *Sed unius temporis hæc fuerunt.*) LV, 3 mortuique, et per (*codd. recc. P* mortuique et pæne omnes pæne) 4 (aliquos profecto... fore *Iac. Gron. pro* aliquos profectos... forte) 8 conticuerit recte, tumultus, tum (*Uss., Weiss. Drak. contra codd.* contic. tumultus, recte tum. *Ortum* recte *ex* rittu *geminatis litteris. Non minus pravum est* recte... revocandos.) LVII, 1 prætorem *om.* (*in supplem.*) 3 (*Probabiliter Vaassenius et Hertzius* pontificius) 6 sub terra (*Duk.*) 9 (inde dictator *Crev. P* indictator. *Drak. om.* inde.) 12 redimere (*ed. Ascens. P* redime; *cfr. 58, 4. Neque XXV, 11, 10 Livius scripsit:* is finis... oppugnare *et XXXIV, 13, 5* potestas fieret... ostendere *ex uno annotatur Bamb. Miro errore citatur Cic. Fam. XII, 17, 2.*) 7 (inclinaret animus *Lov. 5. P* inclinaret animos. *Drak.* inclinarent animos) LIX, 9 quidem refugerunt (*Mg. Em. 253*) 11 (Sed et illis *Crev. pro* Sed illis et) 13 (iam duriores *Valla pro* tam dur. *Drak.* tamen dur.) 14 qui [vos] hospitum (*Fabri*) 17 est? sed si, medius (*codd. recc. P* est set si *cum rasura inter* set *et* si. *Geminatione litterarum orta particula non apta.*) | a *sine uncis* (*Mg.* Vobis *cum* visi *coniungi debet.*) | (simus *Mur. pro* sumus) LX, 5 videatur (*Pm. 2, C.*) 6 his 9 (per confertos *Alsch. P om.* per. *Drak.* perrumpere... confertos) 11 sicut avorum... in Samnio, sicut nobis (*Mg. Em. 147*) 12 nec viros quidem (*Uss. Et* nec ...quidem *et* ne... quidem *h. l. pravum esse, a compluribus intellectum iam erat. Sed non agi de ipsius Sempronii iudicio, sed de communi aliorum, et sententia et verba* tantæ virtutis (*Sempronii*) *ostendunt.*) 15 et liberi (*ed. Frob. 1531.* Et *ortum ex ultima syllaba verbi* faciet, *ut* § *18 in P*

scribitur desideret et quorum) | abalienati (*Mg. Em. 254*) 17 Quam ego... accusare! (*Uss. Pravissime Torquatus vehementer interrogat, quod genus ignaviæ accuset. Corrigit se.*) 19 neque his sexcentis [millia] hostes (*Mg. apud Ingerslev. P* neque hiis sescenta milia hostes) 21 potest fuisse tum erumpentibus (*Mg. Em. 254. P* potest fuisse ut erumpentibus) 22 (At ad *Wexius pro* Ad) 23 vitæ abessent (*codd. recc. aliquot. P* uitæ abdesunt. *Potest subesse:* absumpsissent) 24 ab hostibus ad vallum accessum (*edd. vett. P* ab hostibus ad v. accessit. *Errore scriptum* hostibus, *tum* ab *additum, ut § 7 in P ceterisque scribitur* ab iis qui Venusiam.) 25 (istorum *Weiss. pro* ipsorum) 26 (Et vos *Alsch. pro* vos. *P* quos) | erumpere castris (*cod. un. rec.*) | manere, castra (*Mg. Em. 255*) LXI, 2 qua nec (*edd. vett. P* quam nec) 3 questibus *om.* que (*Cm. 2, recc.*) 10 (*Supplem. Alschefskii est.*) | ad eum diem (*edd. vett. P* eadem diem) 13 unquam (*P*).

Lib. XXIII. Cap. I, 1 (Trebio *addid. Gron.*) 3 (urbe *scribi debuisse admonet scriptum XXIV, 3, 15 in P* Crotonem excessum est *eodem mendo. Cfr. præf. Vol. 1 p. 1 ad III, 58, 10.*)II, 4 init (*codd. recc.*) 6 nuptum Livio (*Mg. Em. 256*) 7 senatu vacuam *errore.* 10 reliquit (*Lov. 5, inter* iubet *et* possit) III, 2 in curiam (*Mg. Em. ibd.*) 6 iubebo, de quorum (*Mg. Em. 257*) IV, 4 actum aliter (*Mg. Em. 258 e P:* actaliter) 8 (*Non sine causa Creverio scribendum videbatur:* et, quum militarent, *om.* quod.) V, 5 ut, quia aliquid (*codd. aliquot recc. Causalis significatio prava est. Drak.* ut, quasi) 8 (ad Satic. *Alsch. P* satricula, *Drak.* apud Satic.) 9 dediticiis (*Gron. P et ceteri* dedistis. *Non agitur de genere dediticiorum, sed est:* postquam vos dedidistis.) 11 indigena (*codd. recc. Remotissima Poenorum origo nihil ad rem pertinet, sed exercitus ne Africanus quidem, sed ex peregrina barbarie collectus.*) 14 Romanum (*codd. quid. recc.*) VI, 1 Hac, *om.* ab (*Gron.*) | ex his 5 vincit (*codd. recc.*) 8 prætermiserant (*Mg. Apparet hoc dici, non prætermissuros fuisse, ut prætermiserunt, nisi causam habuissent.*) VII, 1 condicionibus fecerunt (*Mg. Em. 258. P* condicionis fecerunt) 7 occulta (*M m 2, recc. codd. duo*) 10 privatim se (*Gron.*) 11 diemque ut ipse (*Grut.*) VIII, 2 (a *Weiss. pro* abs, *P* ats) 6 diu luxuriosa (*Kreyssig; Em. 259 n. P* diuaduariosa. *Permirum est, ob hæc a librariis vitiata attrectata esse nuper illa* sed... instructum.) perpelli vinum *ut potaret* potuit (*Mg. Em. 259 e P:* perholauinum potui.) | interturbationem (*Valla, Mg. P* iterturbationem. Interturbare *apud solos comicos legitur de iis, qui interpellant et interventu turbant; ab h. l. eiusmodi significatio alienissima est.*) 9 quo non venia... impetrari ab Romanis *possit*, sed

(*Valla; Em. 259. P* quo non... impetraui ab Romaniset) | quam unquam fuimus. Cum (*Mg. Em. ibd.*) IX, 3 obstrinximus — ut sacratas ... armaremus (*Mg. Em. 260*) | 4 cruentares (*Mg. ibd.*) 6 torpescent (*codd. quid. recc.*) 8 atque (*codd. recc.*) 12 (hostium inii *Ruben. P* hostrimini. *Drak.* hostium defendere volebam, hosti minime parcens) X, 2 pollicitus, brevi (*Weiss.*) 5 magistratum 9 vociferante (*Gron.*) 10 eum ne aut negando (*Duk. et Mg. e P:* eumnamutnegando) | quam primum (*Gron.*) XI, 1 redit (*codd. recc.*) | recitavit; divique in eo (*Im. Bekker. P* recitavit dividique in eo) 3 (*Fort.* e lucris) 4 iis 7 Bruttiorum, quæque (*Crev.*) 9 saucium alterum toto (*omisso errore altero* alteram) 10 fugatum *om.* que (*codd. pauci recc.*) XII, 1 ut metientibus dimidium super tris (*Mg. e P m. 1:* ut meutmetientibus super patris. *Manus 2* dimidium *addidit;* pa *ex* supra *ortum est*, *quod Livius in iis*, *quæ numerum aliquem excedunt*, *ponere solet.*) 4 frumenti pecuniæ (*Mg.*) 9 (pæniteatne *Alsch. P* pæniteat me, *Drak.* pæniteatne me) 10 (Respondeam *vix verum est*, *v. Em. 261. P m. 1* respondead inquit. *Subest* respondeo; *sed fortasse aliud simul.* Inquit *aliquanto post orationis initium in conversione a senatu ad Himilconem positum defenditur et III, 19, 12 et iis locis*, *in quibus* inquit *initio positum post iteratur; vid. ad Cic. Fin. p. 764; add. Cic. pro Mil.* § *98*, *Verr. II* § *127*, *Suet. Iul. 32.*) 14 commeatum 15 in defectionem (*cod. unus et alter rec.; Em. 256*) XIII, 5 his 7 et *mille* argenti talenta. dictatorque (*Sed in notis proponitur:* et arg. tal. D Bostarque) XIV, 13 (Caiatiam *Stier pro* Calatiam) | perque agrum (*Mg. Em. 261 n. 2*) XV, 4 (remanserint *Lov. 5*, *Fabri. P* remanserant. *Drak.* remanerent) 7 (conscientia tentatæ *Gron. P* consensuatemtatem. *Drak.* consensus adtentatæ) XVI, 1 *et* 2 iuverit, cum Hann... spectaret. Marcellus (*Interp.*) 3 recipit (*errore*, *ut videtur*) 4 et *sine uncis* (*Mg.*) 5 cotidiana duorum (*P* coditia iam duorum) 6 portis iret (*Weiss.*, *Mg. Ex* portistaret *ortum* portis iret. *Gron.* portis foret) 7 (in urbe *Weiss. P* iniurise. *Drak.* intus) 15 (Romanorum amissis; sed *Alsch. e P:* Romanorum amisisset. *Drak.* quingentos Romanum amisisse) 16 gesta sit (*Freinsh.*) | vincentibus *sine nota* (*Mg. Em. 262 n. 2. Potest tentari:* vinci timentibus) XVII, 4 inde *sine uncis* (*codd. recc. Geminando ortum videtur ex* uidit. *Putschius* in fide *coni.*) 7 legionesque** accipi (*P; Em. 262*) | ne quis... quoque oreretur motus (*Gron. P* ne quis... quoque orerecurrunt. *Drak.* ne quis... Capuam quoque recurrat) 9 (aggregantibus *Crev. P* adgregantur. *Drak.* adgregarent) 10 (ut de... habuere *Crev. P* ita de... habere. *Drak.* iamque de... habuere) XVIII, 1 (vi rem *Heerw. e P:* ut rem. *Drak.* rem) 5 oppositis (*Lov. 4*, *Mg. Em. 263*) 8 *et* 9 deerat: socii Romanorum propugna-

cula (*Gron.*) XIX, 16 remissi Cumas cum fide (*Rob. Titius*) 18 (et tria signa *notavit Huldricus*) | votum vovisse (*Mg. e P:* votumuoluisse. *Inscriptum erat:* M. A. votum solvit lubens merito.) XX, 6 (*Fort.* tam longinquis *Mg.*, *Forchh.*) | (pro præsenti *Mg. Em. 263; P et Drak.* præsenti) 10 (Relata ... re tenuerunt *Crev. P* relaxata... retinuerunt. *Drak.* Re laxata... tenuerunt.) XXI, 2 (P. Furium *Glar. P et Drak.* L. Fur.) | (militi ac *Alsch. P* militiæ. *Drak.* militi et) XXII, 4 (inopiam senatorum, sed *Weiss.*, *præeuntibus aliis*, *qui* inopiam senatus, sed *scripserant.*) 5 (cum p. R. magnopere *Crev. P* cumpromagnore. *Drak.* pro magna re) | (senatoribus, quibus *I. H. Voss.*, *Mg. P* senatoribus, *Drak.* senatoribus si) | atque in (*Mg. Abesse pronomen nequit.*) 8 id actum (*Gron. Em. 263 n. 2*) 10 ex his XXIII, 2 se *sine uncis* (*C*, *codd. aliq. recc. Non in se hæc improbat Fabius, sed hæc, quæ in ipso constituta sunt, generatim improbat.*) 3 fors tempus (*Mg. Em. 68*) 5 [senatus] primus (*Glar.*) 6 qui *minores* magistratus cepissent *e coni. Strothii* (*Sig. P* qui mag. cep.) 9 redit (*P m. 2*) XXIV, 3 átque modice (*P* acdemodice) | crearentur (*I. H. Voss.*) 7 occiderent (*Douiat. Possis etiam* succiderent *suspicari*, *coll. Em. 218*) 12 idem sacerdoti esse ac (*sed in notis idem probat*, *quod nos.* Esse *tolli iusserat Freinsh. P* sacerdotis esse ac) XXV, 4 (attineret *pro* attinet *Gron. Fort.* quæ ad Carth.... attinerent, prospera. *Em. 263*) 6 nec unde consulares (*Mg. Em. 264. P* nec undo consulares) 8 ex Iuni dictatoris *e coni.* (*C m. 2. P* exindictatoris) | nisi qui stip.... essent (*Mg. Em. 264. P* nisi qui stip.... esset) 11 propagari (*codd. recc.*) XXVI, 2 peditum et mille equites (*Alsch. P* peditum & equites. *Drak.* ped. et quingenti eq.) 7 (equitum partem *Fischer pro* peditum p.) | dimisit ut (*Heusinger. Sed præterea* ad populandum *scribi debet*, *non* ad depop. *Neque enim* depopulari *absolute dicitur. Geminata altera præpositionis littera nocuit.*) 10 (flumine etiam obiecto tutum *Heerw. et Mg. Em. 265 n. P et Drak.* tutum fl. et. obiecto tum) | recepit (*Gron. tacite*) XXVII, 4 nuntii ac refugientes (*Alsch. e P:* nuntiaresfugientes. *Prave* nuntii, *qui absolute appellantur*, *separantur a* refugientibus.) 7 (applicant *Weiss. pro* applicantur. *P* applicanturmaque) 9 (in pacto *Strothius pro* in pacato) 11 relinqueret, prope eos (*Gron. Pm. 2 C* relinqueret pro se, *om.* eos. *In scriptura P m. 1 perversus est verborum ordo*, *nec de propinquitate agitur.*) | possit (*Forchh. In hac serie imperfectorum et præcedentium et subsequentium ferri præsens nequit.*) XXVIII, 4 (*P* edocuisset ipse; *corr. Alsch. post Vallam. Drak.* edidicisset ipse) | redit (*P m. 2*) XXIX, 2 est *sine uncis* (*Mg. Alii alterum* est *omiserunt.*) 3 accepta (*Mg. Accipiuntur*, *qui aliunde veniunt. Suas ipse copias ex*

priore loco imperator in posteriorem recipit.) | 4 ceteros Afro (*codd. recc.? P* Afros, *quod ex* Afris *factum est ob* ceteros.) 7 patriam eo discrimine (*Mg. Em. 265; cfr. præf. Vol. 1 p. 2 ad X, 39, 7.*) 10 segnius cornibus (*edd. vett. Dativus in tali re de partibus aciei prorsus inusitatus est.*) 12 (iam ante *Gron. e P:* tanidante. *Drak.* tandem) 15 et Hasdrubal (*Gron.* Et *ex* e *præcedenti natum*) 16 spem reliquerat (*Gron. e P:* sperelinquerat. *Alioquin* reliquit, *quod edd. vett. habent, Livius positurus fuisse videtur.*) XXX, 3 (suetæ insuetæque *Fabri. P tantummodo* suetæque. *Drak.* quadrupedum, sutrinæ postremo) 4 (foliis *Alsch. P* rohis, *Drak.* rubis) 14 cum primum honorem inisset (*codd. aliq. recc. P* cumiboinisset, *sine ullo vestigio adverbii;* i *ex* in *natum*) 15 (per triduum *altero loco notavit Crev. Sed valde vereor, ne aliud simul turbatum sit et post prius* per triduum *exciderit* fecerunt. *Nam neque* ludos dare alicui *Latine dicitur nisi longe alia sententia, et permire mortuo ludi et gladiatorum paria data dicuntur. Per occasionem ludos funebres Lepido faciendi gladiatores dati sunt, populo scilicet.*) 16 fecerant (*codd. recc.*) 18 (bis *add. Iac. Periz.*) XXXI, 1 decrevit, ut, quo eo anno (*codd. pauci recc., edd. vett. Mirifice sic interpungunt et enarrant, ut senatus non tributum imperari decernat, sed simplex tributum exigi iubeat eo consilio, ut eo anno imperetur duplex. Ferri aliquo modo posset:* ut, quoniam eo anno. *Sed tamen ne sic quidem id decretum narraretur, quod caput rei est, sed sic, tanquam id sponte fieret.*) 3 (inde ex *I. Periz. P* inde eaex. *Drak.* inde sex) 12 redit (*Pm. 2 C*) | consuli uni rogando (*Mg. Em. 265. Erroris initium ex* cosubrogando.) XXXII, 1 (exercitus Teani, cui *Fabri. P* exercitus trani cui. *Drak.* exercitus, cui) | evenit *præter* volones, qui Sempronii fierent *e coni. Heerw. et Putschii* (*Mg. Em. 266 n. P* evenit sempronioruolonesque fierent. *Milites, qui alicui eveniunt, fieri eius vix puto dici. Correctio tamen incerta.*) 16 Terentianum *Tarentum* (*Mg. Em. 265 post Duk.*) XXXIII, 2 quod propior (*codd. aliq. recc. Alioquin Philippus rex comparatur cum certis aliis.*) 5 (Luceriam *Glar. pro* Nuceriam) 7 (Prætor inter *codd. aliquot recc. In P excidit* pr. *Drak.* Inter... Valerius nova *ex interpolatione.*) 8 prosequantur, itinera... demonstrent (*Gron. Demonstratio hæc cum cura ipsius prætoris erat, non ducum itineris.*) 12 (regi *Gron. pro* regibus) XXXIV, 2 (*Fort.* firmandum fide. *Iure enim Dukero insolens videtur* firmare fidem alicuius *de eo, qui ius iurandum ab eo accipit, nec exempla contra prolata rem attingunt.*) 3 *e* classe (*edd. vett. P* classe) 4 vinci senserunt (*Lov. 4*) 8 aut consules (*Curio*) 11 (ad belli munia *Weiss. e P:* ad bellumuni sustinenda. *Drak.* ad belli vim sustinendam) 12 ita parum bello (*Mg. Em. 266. Frustra ex his* satis fir-

mum præsidem *solum* firmum *audire conantur*, *nec* firmus bello *dativo casu sic dicitur.*) XXXV, 3 *erat* Campanis.. ad Hamas *e coni.* (*Mg. P et Drak. nec* erat *nec* est *habent. Potest sacrificium Livii tempore etiam fuisse.* 11 (triduo *Reiz. pro* triduum) 13 tuticus — summus (*Putsch. e P:* tuticuisummus) 15 (*Verba* Trid. sacr. ad Hamas *notavit Heerw.*) 16 et ad decimam... horam (*Gron. e P:* etandecuma diei horam. *Indicatur, ante solitum tempus corpora curari coepta, h. e., ab hora certa. Cfr. IX, 37, 5.*) 19 Alfio, capta sunt signa (*Weiss., Mg. Em. 266; capti scripsi, quod plura millia capta Livius vix narravit. P* capta est signa) XXXVI, 2 ex parte servorum (*Alsch., Mg. Em. 267 n.* Tirones servi *longe alio significatu dicerentur.*) XXXVII, 2 (*Scribendumne* turrem aliam?) 8 intra castra (*codd. recc.? edd. vett.*) 11 milites amisit; signa (*Mg. Em. 267*) 13 (quinque millia *Alsch. P* uel. *Drak.* mille) XXXVIII, 7 (quinque *add. I. Periz.*) XXXIX, 1 ex his | Roma (*P* Romæ) 2 (ignarus rex *Gron. e P:* ignarus ex. *Drak.* ignarus) 3 [cui ... erat] *e coni. Gron.* (*et Cobeti Mnem. I, 100.' Sed nec id annotare qui in mentem cuiquam venerit, Græce præsertim, video, nec recte hic nude nominatur, addito in duobus patriæ nomine. Itaque in hoc nescio quo lusu revocatum antiquum cognomen puto.*, Bœotius *Gron. e P:* bœusotius. *Drak.* Berœæus) 6 in his 8 (Suessulam *Cluverius. P* besumiam. *Drak.* Vesuvium) XL, 4 Hostis (*et item* c. 41, 4; *P hic* Hostis, *illic* Hostius.) 9 (dein per *Mg. Em. 268 e P:* deinceps procursationes levia. *Drak.* deinde procurs. leviaque.) XLI, 11 ducto æstuque suo (*Mg. Em. 268*) XLII, 2 his 5 præsente te— comploratum... conspicere— ita (*edd. vett.; Em. 269 n.*) 10 (proprætoris *Walch. P* propri. *Drak.* proprii) 12 dicam (*codd. recc.? edd. vett.*) 13 præsidiumque simul nobis et Nolæ (*Mg. Em. 268. P m. 1* præsidiumque misul nobis et Nolæ ademdemeris. *Pro eo, quod est* liberare aliquem præsidio imposito, *non potest dici* adimere alicui præsidium; *nec Samnitibus præsidium impositum erat. Ad Livium transferri vix potest Plautinum* eadem *pro* eadem opera, *ut fiat:* miseris nobis et Nolæ eadem ademeris. *Drak.* præsidiumque missum nobis et Nolæ ademerit.) XLIII, 4 se quoque (*Siesbye*) 7 ita agebat (*Alsch. e P:* itagerat. *Drak.* ita gerebat) | fuerunt (*Crev.*) 13 ipsorum quam (*codd. recc. pauci, Mg. Em. 80*) 14 casura forent *e coni. Nipperdeyi* (*Utrumque insolens.*) XLIV, 1 (fuerit *Gron. pro* fuerat) 2 (An dedituris *Weiss. P om.* an. *Drak.* Dedituris se H. non fuisse) 5 (nam *Weiss. P* tam; *ceteri et Drak.* tamen) | trecenti *e coni. Gron.* (*probabiliter*) XLV, 1 [ab] eodem se *e coni.* (*Præpositio propter* milite *addita videtur.*) 2 (et qui *Alsch.* pro *sed qui*) 8 erepto (*Duk. Deripimur et detrahimur de equo aut ex equo,*

non eripimur.) 10 en minor res est. hic experiri (*Mg. Em.* **269.** ***P*** enim minor res est hic exp.) XLVI, 6 (et Hispani ***Weiss.*** *Drak.* Hispanique) 9 ad tuendum (*Mg. Em. 270 e* ***P:*** ad petendum) 13 Hunc Taurea (*Walch.*) XLVII, 3 *et* 4 repleverunt. Cum iam... nobilitassent, infestis (repleverant *ed.* ***Bas.*** *1554. Interpunctionem mutavimus. Nihil coniuncti videtur esse inter rem iam ante, hoc est, non nunc demum, nobilitatam et equos concitatos. Homines concurrerant, quod nobilitata erat æmulatio Taureæ et. Aselli.*) 4 extrahebant (*Gron. e* ***P:*** extraherebant) 7 (ea via *pro* ex via *A.* ***Periz.*** *Sed* ***P*** cum exua longe perequitasset quia nullo, *ex quo effici videtur:* quum cava longe perequitasset via, nullo *cet.*) 8 (vera sit *Gron.* ***P*** vetatis. *Drak.* satis certam) | communis [certe] exist. (*Gron.*) | portæ (*Mg. Em. 270*) XLVIII, 3 in Apulia (*Em. 257*) 5 (teneri *Lov. 5.* ***P*** ateneri. *Drak.* retineri) 8 suppeditari; tum ipsum (*Mg.* ***P*** eum ipsum; *temporis significatio aliena est. Drak.* quum ipsum... imminutum, tum, qui.) 9 staret, rempublicam (*codd. quid. recc.*) 12 edixit quo*que die* vestimenta, frumentum (*Mg.*) XLIX, 3 hi mores 4 (*Lacunam explevit Weiss., nisi quod is* secus, *nos* parcius) 9 circa Romanis (*Weiss.*) 11 (signa, VII elephantos *Gron. e* ***P:*** signavit elephantis. *Drak.* signa, elephantis) 12 omnium belli avida, modo (*Interpunct. Vid. Em. 403.*)

Lib. XXIV. Cap. I, 5 agros urbem (*codd. recc.? edd. vett.*) | possit (*Gron.*) 8 quam probatam (*Walch.* ***P*** prolatam) II, 7 volebant ... sperabant (*codd. quid. recc.* ***P*** volebant ... sperabat) 8 faveret, et plebs (*editor aliquis vet.*) 9 lateque [omnibus] disiectis mœnibus (*Mg. Em. 271; de ordine verborum cfr. etiam præf. vol. 1 p. 2 ad IX, 7, 3*) 10 (omnem *Gron.* ***P*** omnes *Drak.* locos omnes) III, 2 *et* 3 præterfluebat, et arx *erat* procul... habitabantur. sedecim milia aberat [in] urbe nobili... urbe [erat] nobilius (*Mg. Em. 271. Sed concedo iam, sub* aros *in* ***P*** *latere* arx, *ut* § *8*, *ut XXIII, 30, 7 sub* aras, *coniungique posse universam spatii interiecti significationem et certæ mensuræ. Ante omnia tenendum est, non posse divelli hæc:* urbe nobili templum ipsa urbe nobilius, *nec huic coniunctioni convenire* ab, *sed, quod* ***P*** *habet,* in. *In urbe a Livio templum esse dici, ex eo etiam apparet, quod eius descriptio h. l. interponitur ante arcis descriptionem.* Sex millia ***P***, *nec licet, ut hæc intervalli mensura ad templum ab arce transferatur, alium numerum substituere tamen a Strabonis discrepantem.*) 5 (greges sui cuiusque generis *Weiss., Mg. Em. 273*) 7 adfinguntur plerumque (*Iac. Gron.*) | nullus... moveat ventus (*Gron. e* ***P:*** nullo umquam moueuentos. *Em. 273. Durissima tamen est infinita forma sententiæ relativæ non continuativæ, sed substantivum definientis.*) 11 Crotoniates (*codd. recc.? edd. vett.*) | frequentiam eo reci-

pere (*Crev.*, *cod. Hearnii; eo ex superiore versu repetitum.*) 15 iam hoc (*Mg. Em. 273*) | impetraverant et ab (*Mg. ibd. Pronomen necessarium est, quod ipsi Locrenses, præter legatos, ante nominati non sunt, sed significati nomine* Locros.) IV, 1 *et* 2 laturum.

a te

ea ætas, id ingenium; et tutores (*Mg. e vest. P:* aeeetasit; *litteræ superscriptæ a prima aut altera manu. Eam, quæ pueri nomine iam significata est, ætatem, id ingenium, quod vix libertatem modice laturum erat, tutores acceperunt ad præcipitandum.* Et *ex* t *natum.*) 3 *Lacuna sic expletur:* Andranodorum *et Zoippum, qui Syracusa*norum. (*Testamento tutores constituebantur certo ordine, non qui e Syracusanis excellerent. Rectius Valla.*) 4 (a *addidit Stroth.*) 5 vellent, disciplinæ (*Mg. Em. 273 n. Appositio nihilo aptior quam asyndeton.*) | (eductus *pro* edoctus *Tan. Fab.*) 7 (*Lacunam notavit Weiss.*) 8 (celebre. Brevi *e P:* celebrevi *Crev. Drak. om.* Brevi) V, 1 Vix quidem ulli (*Mg. Em. 274. Quod Weiss. putat, etiam numeri notionem intendi posse, non potest simul cum virtute; sic enim Hieronymus in bonis regibus ponitur. Longe alia est orationis forma in VI, 34, 4.*) 3 (ei consp. *e P:* et consp. *Weiss. Drak.* consp.) 9 (Callonem *pro* calonem *C. F. Matthiæ*) 12 (*Lac. not. Boettcher; aliter supplevimus.*) VI, 7 (*P* pacta. *Potest scriptum fuisse* ad fœdus ex soc. c. H. pacta faciendum. Convenit —) VII, 4 structi (*codd. recc.; Em. 274*) 7 in multitudinem (*Ald.* Pergere in multitudinem *Latine non dicitur, nisi ubi impetus significatur. Potest scriptum fuisse:* in forum, multitudine læta libertate.) 9 (ad provinciæ *pro* provinciam *Pighius*) 10 communit (*codd. aliq. recc.*) VIII, 1 (aut id bellum *pro* aut bellum *G. Becker*, eumque *pro* cumque *Gron. Drak.* cum eo hoste) 5 Ob *sine uncis* (*Duk.*) 10 (*Exspectes* aut deum aut belli) 15 (*P* mariquib. Hannibali. *Latet aliquid; nam neque* etiam *ante* velut *aptum est neque* quævis *h. l. pro omnibus Livius dicturus erat.*) 16 opponant (*Salm. P* oppugnabant. *Fort. plura exciderunt.*) 18 (*oro* suadeoque *pro* suadeoque *Hertzius*) 20 ad præcavendas similes clades documento *e coni. Fabri* (*Stroth. P* ad præcavenda similes utiles docum. *Non recte componuntur* tristia exempla *et* documento.) IX, 9 (*Exspectes* atque ipsi.. habenti *et ita Rinkes.*) 10 aut in exemplum (*Mg. Em. 274*) 11 (ex ea re *Duk. pro* ex re) X, 4 pro prætore (*Forchh. P* et pr. prioris anni pro pr.) 8 sub terram (*codd. recc.*) | (impetu *Gron. pro* impetus) 9 nucem *sine nota* (*Vitiose W. interpunxit; ipsa particula* que *ostendit duo in Sabinis, duo Gabiis tacta.*) 11 (quum, qui *Alsch. pro* qui cum. *Drak.* qui tum... negarunt) XII, 6 erat — Luceriam (*I. H. Vossius; excidit* at *post* erat.) XIII, 3 *lacuna expletur:* urbs *in potestatem eius tradatur.* in potestate. 5 in Italiam, Brundisium (*Mg. Drak.* quum Brundusium, *de codd. tacens.*) 10 equites *D, qui* (*P* equites præsidio)

XIV, 10 armis expediendis *tergendis*que *diei* relicum (*Gron. P* armis expediendisqué relicum, *supra* que *eadem manu* od. *Potest fuisse:* expediendis quod diei fuit relicum.) XV, 3 libertati (*Heins. Non possunt aliter significari pretia, quibus libertas redimitur; longe aliud est* pretium facere rei alicui, *hoc est, efficere, ut pretium habeat. Etiam c. 14, 8 P* libertati *pro* libertatis.) 7 concurrissent (*codd. quid. recc.*) XVI, 1 (accendit, ut... intulerint *Sig. P* accenditur... intulerunt *Drak.* accendit, atque... intulerunt.) 2 restiterit. ac prope... ediderunt (*codd. recc.*, *quos propter* ac *secuti sumus.*) 3 inexpeditior (*edd. vett.; Em. 245*) 11 libertatis æquassem (*Hertzius e P*: libertatis æquasset) 13 (nisi cui *Weiss. pro* nisi que. *Drak.* nisi queis) 17 ita permisit, in publico (*Sigon. Alioquin et* ita *abundat et tota hæc appendix.*) | omnes. ante suas quisque... omnia. (*Recte interpunxit Forchhammer difficultatemque in* quisque *sustulit.*) 19 redit (*codd. recc.*) XVII, 1 Cum hæc (*ed. aliq. vet.*) 6 Romanis... cccc (*ed. Asc. 1513*) 7 diceretur (*edd. vett.*) XVIII, 3 M. Cæcilius (*Ald. Lacuna expletur ut in margine nostro.*) 8 nominum (*codd. aliquot recc.*) 9 tam acri (*Iac. Gron. P* tamerici) 11 hortarique censores (*Mg. Em. 214. P* hortariq.; *sed infinitivus historicus hinc alienus est.*) XIX, 2 armarat (*edd. vett.*) 4 (necdum *I. H. Voss. P et Drak.* et necdum) XX, 1 in agro (*edd. vett.; Em. 257*) 3 redit (*codd. aliq. recc.*) 5 vi capta, Conpulteria... Compsa, inde F. et Orbitanium; ex Lucanis Blandæ, Apulorum Æcæ oppugnatæ (*Mg. Temporis distinctio in hac celeri enumeratione exiguorum oppidulorum inepta est; itaque* inde *ad locum pertinet, quemadmodum dicitur* capere ex hostibus [*I, 46, III, 68, IV, 48, 51, V, 20, VI, 14*], ex Tiburtibus, ex Volscis [*VII, 18, VIII, 23*]; *deinde duo sunt ordines, alter oppidorum captorum, oppugnatorum alter. Blanda, non Blandæ, et apud Plinium et apud Melam appellatur; ex* e *feci* et.) 9 hæc aliis (*Mg. P* hæc maliis) 10 ducis nisi ad (*codd. duo recc.*, *Sig. P* ducisusiad) 11 (prope mœnibus, *cod. unus rec.; P.* propemodoquis. *Drak.* propemodo muris) 13 (impigre *Weiss. P* in priore. *Drak.* primore) | (iuxta *Crev. pro* puvia. *Drak.* plurimum) | ad tentandum *sperandum*que. diebus (*Gron. P* ad tentandumq. diebus) 14 Averni adissent (*Mg. P* avernæ adissent) XXI, 3 spes facta (*Mg. Em. 69*) 11 (firmarat *Crev. pro* firmat) XXII, 2 (servitutis formidines indignitatesque *Weiss.* e *P* servitudinis indignitatisque. *Cfr. Em. 276*) 4 (aperiat *Gron. P* ateeat. *Sed pro* reddat *scribendum videtur* tradat.) 7 (vel *pro* velut *Gron.*) 10 (spatium *e P*: spauum *Iac. Gron.*) 15 animadvertit (*Gron.*) 17 efferatur (*Mg. Em. 276 et ante Doering. Nihil gravius quam universi populi feritas timeri poterat.*) XXIII, 4 (Achradinam translata *Lov. 1 prob. Crev.*, *recte et per se et propter* tradiderunt.)

XXIV, 2 regis 3 fidem *priorem* potioremque 5 atrociore (*Weiss.*, *Mg. P* acrocior. *Comparativo rem minuenti nihil loci hic est.*) 6 edocuisset, et principium (*Mg. Em. 277 et ante Doering.*) XXV, 2 sponte fecisse Hieronymum, puerum... facere potuisse? (*Gron.* Fecisse *ex proxime superiore loco repetitum est. Debebat saltem scribi:* quid puerum *cet.*, *quod video alicui in mentem venisse*, *aut potius:* quid en. H., p. ac v. p., fecisse, quid f. pot.?) 8 nec spernere modice (*Mg. Em. 277. P* stupere) 9 (suppliciorum *codd. quid. recc. P* publiciorum, *Drak.* plebeiorum) XXVI, 2 venire (*Gron.*) 3 (*Sine dubio ad hanc formam Livius scripsit:* nunc per deos, nunc per memoriam. *Librarii oculus a priore* nunc *ad alterum aberravit. Crev.* nunc *tolli volebat.*) 7 (falli *pro* fallit *Gron.*) 8 timere (*codd. recc. Error ex* timerinuisam.) 10 questa, ne (*Mg. Em. 277. Correctio non certa.* Casse *pro* incassum *barbarum est.*) | tempus tereretur (*Mg. P* terrerentur) 14 cædem quidem *per* se (*ed. Ascens. 1513. P* cædem quidese; *litteræ* se *in rasura.* Quidem *hinc prorsus alienum est.*) 15 (*Vid., ne scribi debeat:* festinatum id supplicium.) XXVII, 3 primo et trahenda re esse; postremo (*Mg. Em. 278*) 8 aliæ *sine nota* (*Etiamsi* aliæ *pro* alius *Livius posuisset, non pro* alterius *posuisset.* Italica *pars nulla erat, nec Romanam Livius dixisset, Epicydis et Hippocratis criminationem confirmans.* Contraria, integra, sana *dici poterat.*) XXVIII, 3 (ac beatiorem *pro* creatiorem *Salmas.*) 7 posset (*codd. recc.*) 9 mittique cum eis (*Roëllius.; Em. 278 n.*) XXIX, 1 intercesserunt (*ed. Asc. 1513*) 6 ab Syracusanis *e coni. Crev.* (*quam nos errore neglesimus. P* absyracusas) 7 (libertate eos *Koch. P* liberatos) 8 liberos esse (*Mg. Non recte dicitur nec* æquum censeo liber esse, *nec:* æq. c. liberum esse.) | ab Syracusanis concursum (*Mg. Em. 278. P* absyracusas.) XXX, 4 (puberum *pro* puberem *Gron. Drak.* quemquam puberem) 6 (*Pernegligenter Livius scripsit, si, ut in P est, scripsit; nam quæ mendacio præbetur species, necessario vana est. Videndum, ne fuerit:* Terroris speciem haud vani.) 9 (*Non credo, Livium hic et c. 31, 5* Megaram *urbem appellasse*, § *11 et c. 31, 9, tum c. 35, 2* Megara; m. *detrahitur et additur; in* Megaris *non erratur.*) 14 supplicium | sese, ut receptos (*P, in quo bis scribitur* ut reciperent sese.) XXXI, 2 Epicyden pervasit (*vet. aliquis ed. Probabiliter Weiss. suspicatur:* adesse, exercitum pervasit rumor.) XXXII, 6 ad id omnium (*Mg. post Gron. P* aditomnium; *supra* it, *quod etiam* h *legi potest*, *scriptum* eo. *Neque* id *de tota oratione et precibus recte ponitur neque ferri hæc epexegesis potest:* omnium —concitatæ multitudinis, *longeque diversa est appositionis forma XXX, 7, 10:* Celtiberorum, egregiæ iuventutis.) | (toto Hex. *pro* tuto *Fabri ante*

Mg. Em. 279) XXXIII, 6 perfugerunt (*Strothius*; *cfr. Em. 181 n.*, *410*) | pateret (*Crev.*) 8 (lacesserent *Weiss.*, *P* lacessent. *Drak.* lacessant) XXXIV, 2 quibus, *si quid* 3 murus... ductus colles... possent — *ut* cuique (*codd. recc.* Progressus *pro* progressum *P c. 36*, *6*) | adire (*codd. recc. quid.*) 4 (LX *Boettcher pro* ex) 7 (una navis *Crev. P* unanes, *Drak.* naves) 10 quæ propius (*Mg. Alii* quum. *Livius, re minus perspicue animo concepta, ad ferream manum transtulit recellendi motum ad solum ab altera parte tollenonis. Coniecturæ de verbis mutandis prolatæ nihil expediunt.*) 12 (spes eo versa *Boettcher ex* ipsise adversa. *Drak.* vis est eo versa) XXXV, 1 recipit (*edd. vett.*) 4 classem. et (*codd. recc.*) 7 sustulerint. et parte... partiti sunt (*codd. recc.*) XXXVI, 2 redit (*edd. vett.*) 3 cum Bomilcare classis in (*Kæstner*, *Mg. Em. 279*) 4 intentus, fuisse videri (*I. Bekker. Neque* fuit *abesse potest neque* fuisse *h. l. recte pro* esse *ponitur.*) 7 (inopiam *Gron. pro* inopia. *Drak.* inopia... socios.) XXXVII, 5 vi erat agendum (*Lips. P* patueratag. *supra scripto* l *supra* pa, c *supra* t) 9 (*Probabiliter Fabri:* arbitrii res esset.) 11 (denuntiatio an *Gron. P* denuntia an; *m. 3 supra* an *scripsit* ta) | (consensa *pro* consensum *Gron. Drak.* Consensu... contio edicitur.) XXXVIII, 1 convocata contio, quibus (*Gron. P* convocatio quibus) 2 (posset *Fabri. P* potest, *Drak.* possit) 7 quicquam (*codd. quid. recc.*) XXXIX, 1 (oppositi *Valla. P* opponitis, *Drak.* oppidanis) | (spectaculo *Alsch. P* spectaculum, *Drak.* spectaculis) 3 (dixisset, et *Crev. P et Drak.* dixisset) 5 ruerent, integris (*Mg. Drak.* ruerent atque int.) 7 deterritos proditionibus (*edd. vett. Neque* deterreor proditione *dicitur*, *ut sit* a prod., *neque in opinione præteriti temporis*, *sed in spe effectus in futurum tempus causa prædæ militi concedendæ erat.*) 9 qui etiam ante (*Mg. Em. 280*) 13 passuum Hexapylo (*ed. Frob. 1535.*) XL, 4 (mari ac terra a *Ruben. P* maeacterraacterraac. *Drak.* terra aut maritimis viribus arceret) 12 conaretur, etiam (*codd. recc.? edd. vett. P* conaretur et etiam) 17 aut incensis (*Duk.*) | petit (*codd. recc.*) XLI, 3 (Album *Drak. pro* altum) 11 (socii et hi *Hertzius. Pm. 1* socie et hi, *m. 2*, *Drak.* socia et hæc) XLII, 3 iam non (*Mg. Em. 281*) | superque ipsum (*Mg. ibd. P* superqipsas) 6 (a fratre *Duk. P* fratre) 7 milites [sique] pro parte (*Mg. Em. 282*) 8 cæsa et haud (*codd. recc.*) 9 (tam *Periz. P et Drak.* iam) 10 (quos ex iis vis *Gron. P* quos et suis. *Drak.* quos vis) XLIII, 3 fuerant *sine uncis* (*Uss.*) 6 Prætores fiunt M. Atilius et, qui tum ædiles *et postea*: Centimalus et M. Æmilius L. (*Mg. e P:* prætores fiunt cito qui tum ædiles; *cfr. ad orationis formam XXVIII, 38, 11. M. Atilii nomen ante M. Æmilii excidisse apparet.*) 8 duxit.

lis comitiis (*P* hostestesauxiliis comitiis. *Quum* duxit, *quod Weiss. reperit*, *in* auxil *mutatum esset*, *addita terminatio est.*) XLIV, 1 exercitum 5 C. Terentio legio una... *ac* Picenum (*edd. vett.*) 8 tactæ *sine nota* | ædis 10 ut *sine uncis* (*Mg.*) XLV, 3 (descisset *Mur. P* discesset, *Drak.* discessisset. Et *add. Mg. Em. 283*) | (ab stirpibus *Weiss. P* resurgerentturpibus) (novam... polliceatur, aliunde *cett. Mg. Em. 284 et Gron. P* proditiis polliVIIuirali iudicio est et semper) | hostis: ad Faleriorum... esse (*Mg. Em. ibd.*) 4 *et* 5 libera de quoque arbitria agere aiebat; ut, cum... desciscant, id non cogitent; documentum autem dicatur statui (*Mg. partim Em. 285*, *partim nunc. P* libera dequoqarbitereriagere iaiebatet cũillut... atqeosagitandum... socipopulo... desciscantetnonvocitent... autem dicatur statui. *Illa* et ut novi concilient *dubia sunt.*) 6 desiderata ab s. R. res... visura sit (*Mg. Em. 285*) 7 [con]secuturum (*Weiss.*) 8 neque enim pro hoste... eum servari (*Ald. P* neqeum pro hoste... eum s.) 9 (Calenisque legatis *Weiss. e P*: catenisqlegatis; *Drak.* catenisque ligatus) | secum [tum] (*Weiss.*) 11 nuntii missi *sine lac. indicio* (*edd. vett.*) 13 quoque gravitati (*Mg. Em. 288. P* quoq. gravitatem.) XLVI, 1 (*Ut hic Livius scripsit* neglectam custodia partem urbis, *sic V*, *46*, *9 e Par.*: neglectum custodiam *effici debet* custodia *pro* custodiæ.) 3 (murum aperire *Crev. P* amurumperire, *Drak.* ad murum pergere et. *Fieri potest*, *ut Livius tantum scripserit* transgressos aperire, *deinde* murum *supra declarandi causa scriptum errore mediæ voci* aperire *interpositum sit*, *cuius erroris exempla posui Em. 18.*) 5 (sonitusque *codd. recc. P et Drak* sonituque. *Em. 287*) XLVII, 2 armabant (*Duk.*) 5 (aut quod *Doering pro* quod aut.) 15 vico inde templis (*P* vico intemplis. *Mg. Em. 287*) XLVIII, 5 (*Probabiliter Crev.*: Tum, id primum ...) 6 insuetum (*Ald. P* insuetus. *Unus* a pueris *insuetus non dicitur*, *variato numero.*) 7 turba subita ac *e coni. Kochii* (*Rubenius. P* turbasuascaac, *supra* ua *et* ca *bis posito* i.) 9 (*P* Romanis relata Numidis legatos. *Subest mendum*; *exspectes numerum Numidarum.*) XLIX, 1 (maius *Gron. P* iagus, *Drak.* latius) 4 Carthaginiensibus (*Errore apud nos mansit* Carthaginiensium.) coniunctis (*Mg. P* coniunctiis. *Vix Livius* coniunctis *pro* adiunctis *dixit.*) 5 (*Vix rectum est*: Maurusios ex ac. Numidas. *Em. 288. Aliter I*, *57*, *6*, *nominato Sex. Tarquinio*, *subiicitur*: Collatinus cenabat Tarquinius. *Fort.* ex acie — Numidæ extremi.) 6 traiceret. *Interim* Massinissa (*Mg.*) 7 præterquam Celtiberum quod (*codd. recc.?*)

Lib. XXV. Cap. I, 1 (Sallentino *Mg. Em. 289. P* talentino. *Drak.* Tarentino) 3 populationibus et in (*codd. recc.*) 6 Quo diutius (*Mg. Em. 289*) 8 (ex *notavit Weiss.*) 9 (ac publ. *Weiss.*

P ad publ. *Drak.* et ad publ.) 11 prætori urbis (*P* urb.) 12 vaticinios (*codd. recc.*) II, 3 [a] bello (*I. H. Voss.*) 4 consulem (*errorene an e P?*) 8 *sine nota.* III, 5 Galliæ (*ed. Frob. 1535*) 18 [in] summoto (*Ruben.*) IV, 2 (secutura *Alsch. P* secura. *Drak.* secuta) 6 ipsi sustulerint (*Duk. pro* ipsius sust.) 7 (accepta *Mg. Op. II, 362 pro* acta) V, 3 et *sine uncis* (*Mg.*) VI, 2 in Italiam (*Mg. Em. 289*) 3 vulneribusque senatui (*Bentleius. P* vulneribusquenostratui) 5 te Marcelle (*codd. recc.? edd. vett.*) 9 (libet *add. Hertzius. P* saviret, *sed t erasum*) 11 ut etiam urbs (*ed. Frob. 1531. P* uteaturbs) 15 fuerant (*I. H. Voss.*) VII, 5 plebique scitu (*codd. recc.*) | Carmentalem [sed] et (*Weiss.*) 11 (Tarentinos et Thurinos *Heusing. P* thurinos, *sed altera manus, inductis litteris* hurinos, *supra scripsit* arent. *Drak.* Tarentinos) 14 (in comitium *I. H. Voss. pro* in comitio.) VIII, 8 prodita præsidia (*Mg. Em. 289 e P:* prodita præsidio) 10 (reportans donabat. *Mg. Em. 290 e P:* reportandos donabat. *Drak.* reportando don.) 13 iam segnis (*Mg.*) IX, 1 in expeditione (*Mg. P* inpeditione, *supra* in*scripto* ex. *Crev.* in expeditionem) 2 præcipit (*codd. aliq. recc.*) 4 nuntiato (*Mg. Imperator militibus suis neque* nuntiat, *quid faciant, neque* enuntiat *tanquam occulte arcana surripiens, sed aut palam* pronuntiat *aut pro imperio* denuntiat. *Mendum ortum ex* quidedenuntiato.) | (*Oportuit scriptum* excedere ordine.) 7 (ab eo intenta *I. H. Voss. P* oboedienter. *Drak.* ob id int.) | exercitumque castris (*Mg. Longe aliter* ostiis Tiberinis profectus *dicitur XXVI, 19, 11, quod pro nomine urbis est, aut* portis, *h. e, per portas,* ruere.) 10 orientem spectat, busta (*Iac. Gron. et Uss. P* spectabestaliquantum) | includuntur (*P. Busta videntur dici includere, id est, ab utroque latere cingere aliquantum viæ intra moenia.*) 13 dicente v. sustineri (*codd. recc.*) 16 (*Lac. notavit Weiss.; supplementi formam ab Hertzio sumpsimus.*) X, 5 (tum *notavit Crev.; Em. 290.*) 6 convocare (*codd. aliq. recc.*) XI, 1 (a *ante* mari *add. Gron.*) 4 prosequerentur (*codd. pauci recc.*) 5 (sustinuere *Weiss. P et Drak.* sustinere) 6 inde et opus (*Mg. Em. 290*) 8 (ut in perfic. *Iac. Periz. P* interfic. *Drak.* in faciendo) 9 his (ceteræ *Crev. probabiliter.*) 10 oppugnare (*edd. vett.; Em. 291 n.*) 13 aut arce cessuros *e coni. Gron.* (*edd. vett. P* arcessuros) 17 (e portu *pro* in p. *Sig.*; *Em. 291*) 20 factum trad. (*edd. vett.*) XII, 4 post rem actam (*Mg. P* postraemeacta) | editi cum rato auctoritas (*Uss. Cfr. Em. 291.* Confirmata *etiam Freundius in lex. v.* ratus) 5 (Romane *notavit G. Hermannus*) 7 (flumen ii *Alsch. P* flumini. *Drak.* flumen) 9 vultis, vomica quæ (*Macrob. Saturn. I, 17*) 10 nam is dium (*Macrob.*) pascunt (*P contra Macr. Hostes vastantes non pascunt agros, saltem non placide. Apollo pascit, hoc est, nutrit campos.*) 11 (*edd. vett.* decemviri libros de) 13 iisque (*Gron. Rectius*

erit hisce) 15 (*Probabiliter edd. vett.* in propatulo.) XIII, 10 agrestibus iis (*Mg. Em. 291*) XIV, 2 (legatis *supplevit Alsch.*, castra *Crev. Drak.* convocatis tribunis *et* castris se) 4 forte hostibus (forte *Mg. Em. 292. P* proxime portæ hostium) 8 ab revocando *restando*que (*codd. recc. plerique. P* revocandoque) 9 vires sanguis (*cod. unus rec. Drak.* sanguisque) 12 (deletis *pro* deiectis *Mg. Em. 292*) XV, 1 Et [legati] Campani (*edd. vett.*) 9 non militum (*edd. vett. Cfr. Em. 313*) 10 (apte ad tegendas *Alsch. P* aptegendas. *Drak.* ad tegendas) 13 (prope *pro* propere *Crev.*) 16 (*P* cum inde alii cædendum. *Corr. et supplevit Gron.*) 18 (herbis *pro* hibernis *Iac. Gron.*) 20 (equitis *pro* equites *Mg. Em. 293*) XVI, 2 (adedere *Gron. P*anaere, *Drak.* edere) 3 exta reservarentur (*Mg. P* exta resereservarentur. *Non agebatur de reservandis ad alium usum extis, sed de servandis et custodiendis.*) | (allapsos *supplev. Weiss. Vett. edd.* venisse tradunt) 5 iam anno (*Iac. Gron.*) 7 (in locum, quo cum *Mg. Em. 293 et ante Clericus. P* in locum *Drak.* in locum pacis) 8 eas latebras [ubi] ing. num. (*Reliqua, ut Mg. Em. 294. P* adducturumamago ibi pedites equitesque armareset capere eas latebræ ubi ingentem numerum occuleret) 10 opus esse (*P*) 13 ab se sic dicta (*Lov. 4. P* absesindicta) | dextram, id p. f. s. ferre (*Mg. Em. 295*) 14 se consciis d. (*Koch. P* se conciliis dix. *Etiam concilium occultum esse poterat.*) 15 præcipitatur (*Mg. Em. 143. Et XXXVIII, 2, 14, ut dixi Em. 144, et Sall. Iug. 58 et apud Ovid. Met. IV, 92, quos locos Weiss. citat, verbum proprie dicitur de cadentibus in præceps.*) 22 et *sine nota* (*Mg.*) 25 (si hæc vera fama est *Mg.* [hæc si] *Em. 296 et Cobet. P* Hoc quæra fama est, *supra* quæ *scripto* f. *Drak.* Hæc vera fama est. *Apud Weiss. errore mansit* fere *pro* vera.) XVII, 1 ostendant (*Rubenius*) 4 tradunt: in vest. (*Interp.*) XVIII, 5 (is tum Badius *Crev. P* stumbadius. *Drak. om.* is) 7 (occurrerit *Alsch. P* occurrit. *Drak.* occurrat.) XIX, 6 *a* Capua (*P*) | abit (*codd. recc.*) 8 redit (*codd. recc.*) 13 in agris (*Mg. Em. 296*) 14 (*Fort.* res erat.) 15 concitata et, d. d. st., Romana acie (*Mg. Cfr. Em. 296. P* donec duxstetitsset romanamaciem) XX, 2 communitum, *in eo et Puteolis* — ante F. M. munierat — pr. imp. (*Lac. a Crev. animadversam aliter explevimus. Puteolis sine dubio Fabius, quum munivit, etiam præsidium imposuerat.*) 5 neque ut tanto (*edd. vett.; Em. 296 n.*) XXI, 1 acturos (*Weiss.*) 4 Magonem duobus ferme milibus (*edd. vett. P* Magonem duo ferme millia) 7 fecisset hostis, perrupturos (*edd. vett. Non puto Livium in tam brevi et perspicua oratione numerum verbi variasse.*) 10 (*P* pulsa in targo; *corr. Weiss. Drak.* pulsa a tergo.) XXII, 1 iis 2 exercitum 4 fieret, iique (*Forchhammer e P:* fiertique. *Apparet error:* fier[etreper]tique. *Oculus in* er *aberravit.*) 6 (*P* Cali-

sino omnia inde portantem; *corr. Weiss. Drak.* Casilini, **omnia** inde port.) 8 tres et exercitus (*Mg. Em. 297*) 11 secum **inde** ferrent (*Mg. P* secuinferret. *Ex* m *natum* in, *tum lineola addita. Drak.* secum auf.) XXIII, 3 (*P* fame umquam; *corr. Gron. Drak.* fame, quam) 6 dein piscatoria (*edd. vett. Neque enim* navi *cum* circumvectique *coniungi aut* que *aut* ita *sinit, neque hæc removeri possunt.*) | et idem (*Mg., et sic* idem *accipi volebat Weiss.*) 7 omnes cruciati sunt (*Lov. 2, Gron., qui affirmat in P esse* cum cruciati. *Et certe M aliique* concruciati *habent. Longe aliud est* cruciatum neco, *aliud* cruciatus nec. sum, *aliud longeque vitiosissimum* necatus cruciatus sum, *id est, post mortem cruciatus.*) 9 (quibus *pro* cuius *Gron. Drak.* cuius gentis) XXIV, 1 armatorum ceperant (*Mg. Lacunam notavit Heusinger.*) 2 eorum in*proviso o*ppressos *e coni. Hertzii* (*codd. aliq. recc. P* eorum inpressos. *Puto* in *ex* m *ortum alteri præpositioni offecisse.*) 3 portula magna (*edd. ante Gron.; Em. 297*) | cœpta; et (*Interp.*) | aperte (*Gron.*) 15 (impellerent *Weiss. P* pellerent. *Drak.* perlicerent) XXV, 3 Argius 5 (nomina ea *Gron. P* nomineapertium, *Drak.* nomina partium) 8 castraque tectis parietum (*Strothius*) XXVI, 7 accessit et ab pestilentia *e coni.* (*codd. aliq. recc., edd. vett. P* accessit et ad pestilentia; *voluit librarius* ad pestilentiam, *errore sententiæ.*) 12 quam Romana — diu c. S. c. a. a. magis — *adfecerat.* (*Mg. Em. 297*) 14 et *sine uncis* (*Mg. Drak.* at) XXVII, 1 (*Lacunam not. Boettcher*) 11 (primo *pro* prima *Duk.*) 12 retro inde Africam (*Lov. 5, A. Periz. P* retro in Afr.) 13 ne *ad* obsid. (*codd. recc. P* ne obsidione. Ad obsidionem redire *de solo obsidenti dici potest.*) XXVIII, 6 (quæque; *Em. 297*) | occulti (*codd. recc.*) 9 tyrannis apparuisset** *lacuna non expleta.* (*Mg. Em. ibd.*) XXIX, 4 iam imposita (*codd. recc. P* iam posita) 6 quo quisquis terra, quisque mari (*Mg. In illa codicis P scriptura nec* quisquis *et* quisque, *sive* quis *malis, recte coniunguntur et nimis dura hæc est structura:* quo quisquis venerit, ostendat, *quum facillima subesset. Proxima* incolumesque... tradas *sic Livius adiunxit, quasi supra post* quam *verbum addiderit,* sinas *vel* iubeas.) 9 interficere (*codd. recc. Neque* discurrunt.. interficere.. diripuerunt *recte coniunguntur, etsi rectissime VII, 23, 9 scribitur*: primo [*aliquamdiu*] restitere, .. dein.. ruere [*coeperunt*], *neque:* quos fors obtulit, interficere *pro:* quos f. offerret.) XXX, 11 (in ullis *Mg., cod. unus rec. P* ullis) | (e med. *Weiss. pro* se med.) XXXI, 5 (transf. alienigenarumque *Alsch. P* transfugarumque; *Drak. om.* que) 7 Syracusas potuisset *sine lacunæ nota* (*Mg. Em. 298*) 8 ad Nasum et accip. (*Mg. ibd.*) | *Achradina* diripienda | fuerunt (*Gron.*) 9 (*Lacunam not. et explevit Weiss. Drak.* capta urbs) 11

fuisset, cum qua viribus (*Mg. Em. 298*) 14 redit (*codd. recc.*) XXXII, 3 (*P* excitatum tres. *Corr. Alsch. et Mg. Em. 299.*) 10 **profectus** ad (*Mg.*) XXXIII, 2 (omnium *not. Gron.*) XXXIV, 2 iuvenis — eo tempore erat socius... amicitia —, is (*Gron.*) 9 intulere. contracto (*Mg. Em. 299.*) XXXV, 1 spe, *cum se* coniunxissent (*Heusinger. P* spe coniunxisset) 7 (inde *notavit Gron.*) 8 (coegerunt *Mg. Em. 300. P* cœperunt) 9 **tamen** tuto ut (*Mg. ibid. Uss. sublatum malit* tuto.) XXXVI, 2 **revocat** prœlio (*codd. recc.? edd. vett.*) 4 aderant, apparebat **parum** (*edd. vett.*) 5 circuminiicere (*Iac. Periz.*) 11 Tardatis **diu** cum (*Mg. coni. dubia, Em. 300. P* traditisdibicum) XXXVII, 4 (is *addid. Weiss.*) 11 discurrunt ad portas et *sine uncis* (*Mg. Em. 300. Huiusmodi quidem repetitio:* discurrunt... ac discurrunt *nusquam apud Livium reperitur. Duplex scriptura indicatur*, disc. ad arma *et* disc. ad portas.) 19 (erecturum *pro* recepturum *A. Periz.*) XXXVIII, 1 etiam non (*Iac. Periz.*) 4 exercitum | possem (*edd. vett.; Em. 302 n.*) | libet (*Gron.*) XXXIX, 1 valles 2 (*Fort.* ductæ, quum.., ..penetravere) 7 (raptim a *Gron. P* raptiua. *Drak.* raptim) 13 paratam (*codd. recc.?*) 14 tradidit (*codd. recc. aliq.*) XL, 2 (*Videndum, ne iure Uss. scribi velit* licentiæque huius; *nam nec variatæ durissime structuræ ulla apparet causa et ex* huiusacra, *semel scripto* s, *facile oriri potuit* huic.) 5 (Hippacritanus *Weiss. P* Hippacinatus. *Drak.* Hipponiates) 6 ferendoque (*Ruperti, Mg. Em. 303*) adit *codd. aliq. recc.*) 8 (ad id tempus *Crev.; Em. 302. P et Drak.* ad tempus.) (non consilio *cett. Etsi insolens est verborum ordo, tamen retinendus fortasse est, coll. VIII, 25, 12:* petere quam pacisci magis, *et XXVI, 41, 8:* nullius in animo quam meo minus oblitterari possunt, *et X, 23, 8:* ut hæc ara quam illa, si quid potest, sanctius colatur, *in quibus locis ante adverbii comparativum interponitur* quam; *in adiectivorum comparativo id sæpius sane fit.*) XLI, 2 instruente (*Gron.*) 5 quod iam maxima (*ed. Ascens. 1513. P* quod quia maxima) 6 fuit, primus (*sed in notis idem probat, quod nos*) 7 cæsa captaque et octo (*Mg. e P*: cæsacaptaet. *Excidit numerus millium. Iam Weiss. animadvertit, non apte ex* cæsa captaque *audiri solum* capti.)

Errores ante usum libri emendandi.

	Scriptum est:	Scriptum oportuit:
P. 21 v. 6	eo	eos
- 21 - 10	insidia	insidias
- 33 - 9	ratus.	esse ratus.
- 40 - 4	erit	erat
- 49 - 20	rediit	rediit.
- 63 - 3 ab imo	coniecit.	coniecti.
- 65 - 8	Umbria	Umbria,
- 65 - 9	iter	iter,
- 81 - 2 ab imo	Metelius	Metilius
- 89 - 15	Cn.	C.
- 93 - 7 ab imo	apparebat,	apparebat
- 95 - 8	Ne	Sed ne
- 101 - 7 ab imo	pugnam	integram pugnam
- 151 - 3 ab imo	tranismssurus	transmissurus
- 152 - 7	prxoimo	proximo
- 153 - imo	legati.	legati;
- 160 supra pag.	538	539
- 194 v. 2 ab imo	tradita	translata
- 198 - 12	armatos,	armatos
- 200 - 6 ab imo	Syracusis	Syracusanis
- 219 - 13	septem	quinque
- 220 - 2 ab imo	Carthaginiensium	Carthaginiensibus
- 223 - 23	sacorum	sacrorum
- 252 - imo	posse	posse,
- 256 - imo	non	non,

Liber XXI.

In parte operis mei licet mihi præfari, quod in principio
summæ totius professi plerique sunt rerum scriptores, bellum
maxime omnium memorabile, quæ unquam gesta sint, me
scripturum, quod Hannibale duce Carthaginienses cum populo
Romano gessere. Nam neque validiores opibus ullæ inter se 2
civitates gentesque contulerunt arma, neque his ipsis tantum
unquam virium aut roboris fuit, et haud ignotas belli artes
inter sese, sed expertas primo Punico conserebant bello, et
adeo varia fortuna belli ancepsque Mars fuit, ut propius peri-
culum fuerint, qui vicerunt. Odiis etiam prope maioribus 3
certarunt quam viribus, Romanis indignantibus, quod victoribus
victi ultro inferrent arma, Pœnis, quod superbe avareque
crederent imperitatum victis esse. Fama est etiam, Hanni- 4
balem annorum ferme novem, pueriliter blandientem patri
Hamilcari, ut duceretur in Hispaniam, quum perfecto Africo
bello exercitum eo traiecturus sacrificaret, altaribus admotum,
tactis sacris, iure iurando adactum, se, quum primum posset,
hostem fore populo Romano. Angebant ingentis spiritus 5
virum Sicilia Sardiniaque amissæ: nam et Siciliam nimis ce-
leri desperatione rerum concessam et Sardiniam inter motum
Africæ fraude Romanorum, stipendio etiam insuper imposito,
interceptam. His anxius curis ita se Africo bello, quod fuit 2

sub recentem Romanam pacem, per quinque annos, ita deinde
2 novem annis in Hispania augendo Punico imperio gessit, ut
appareret, maius eum, quam quod gereret, agitare in animo
bellum, et, si diutius vixisset, Hamilcare duce Pœnos arma
Italiæ illaturos fuisse, quæ Hannibalis ductu intulerunt.

3 Mors Hamilcaris peropportuna et pueritia Hannibalis
distulerunt bellum. Medius Hasdrubal inter patrem ac filium
octo ferme annos imperium obtinuit, flore ætatis, uti ferunt,
4 primo Hamilcari conciliatus, gener inde ob aliam indolem
profecto animi adscitus, et, quia gener erat, factionis Bar-
cinæ opibus, quæ apud milites plebemque plus quam modicæ
erant, haud sane voluntate principum, in imperio positus.
5 Is plura consilio quam vi gerens, hospitiis magis regulorum
conciliandisque per amicitiam principum novis gentibus quam
6 bello aut armis rem Carthaginiensem auxit. Ceterum nihilo
ei pax tutior fuit; barbarus eum quidam palam ob iram inter-
fecti ab eo domini obtruncat; comprensusque ab circum-
stantibus haud alio, quam si evasisset, vultu, tormentis quoque
quum laceraretur, eo fuit habitu oris, ut superante lætitia
7 dolores ridentis etiam speciem præbuerit. Cum hoc Hasdru-
bale, quia miræ artis in sollicitandis gentibus imperioque suo
iungendis fuerat, fœdus renovaverat populus Romanus, ut
finis utriusque imperii esset amnis Hiberus, Saguntinisque me-
diis inter imperia duorum populorum libertas servaretur.

3 In Hasdrubalis locum haud dubia res fuit, quin prærogativa
militaris, qua extemplo iuvenis Hannibal in prætorium dela-
tus imperatorque ingenti omnium clamore atque assensu appel-
2 latus erat,** favor plebis sequebatur. Hunc vixdum pube-
rem Hasdrubal litteris ad se accersierat, actaque res etiam in
senatu fuerat. Barcinis nitentibus, ut assuesceret militiæ Han-
3 nibal atque in paternas succederet opes, Hanno, alterius fac-
tionis princeps, „Et æquum postulare videtur“ inquit „Has-
drubal, et ego tamen non censeo, quod petit, tribuendum.“
4 Quum admiratione tam ancipitis sententiæ in se omnes con-
vertisset, „Florem ætatis“ inquit „Hasdrubal, quem ipse patri

Hannibalis fruendum præbuit, iusto iure eum a filio repeti
censet; nos tamen minime decet iuventutem nostram pro mili-
tari rudimento assuefacere libidini prætorum. An hoc time- 5
mus, ne Hamilcaris filius nimis sero imperia immodica et
regni paterni speciem videat, et, cuius regis genero hereditarii
sint relicti exercitus nostri, eius filio parum mature serviamus?
Ego istum iuvenem domi tenendum sub legibus, sub magi- 6
stratibus, docendum vivere æquo iure cum ceteris censeo, ne
quandoque parvus hic ignis incendium ingens exsuscitet."
Pauci, ac ferme optimus quisque, Hannoni assentiebantur; 4
sed, ut plerumque fit, maior pars meliorem vicit.

Missus Hannibal in Hispaniam primo statim adventu
omnem exercitum in se convertit; Hamilcarem iuvenem red- 2
ditum sibi veteres milites credere; eundem vigorem in vultu
vimque in oculis, habitum oris lineamentaque intueri. Dein
brevi effecit, ut pater in se minimum momentum ad favorem
conciliandum esset. Nunquam ingenium idem ad res diver- 3
sissimas, parendum atque imperandum, habilius fuit. Itaque
haud facile discerneres, utrum imperatori an exercitui carior
esset; neque Hasdrubal alium quemquam præficere malle, ubi 4
quid fortiter ac strenue agendum esset, neque milites alio
duce plus confidere aut audere. Plurimum audaciæ ad peri- 5
cula capessenda, plurimum consilii inter ipsa pericula erat.
Nullo labore aut corpus fatigari aut animus vinci poterat.
Caloris ac frigoris patientia par; cibi potionisque desiderio 6
naturali, non voluptate modus finitus; vigiliarum somnique nec
die nec nocte discriminata tempora; id, quod gerendis rebus 7
superesset, quieti datum; ea neque molli strato neque silentio
accersita; multi sæpe, militari sagulo opertum, humi iacentem
inter custodias stationesque militum conspexerunt. Vestitus 8
nihil inter æquales excellens; arma atque equi conspiciebantur.
Equitum peditumque idem longe primus erat; princeps in
prœlium ibat, ultimus conserto prœlio excedebat. Has tantas 9
viri virtutes ingentia vitia æquabant, inhumana crudelitas, per-
fidia plus quam Punica, nihil veri, nihil sancti, nullus deum

10 metus, nullum ius iurandum, nulla religio. Cum hac indole
virtutum atque vitiorum triennio sub Hasdrubale imperatore
meruit, nulla re, quæ agenda videndaque magno futuro duci
esset, prætermissa.

5 Ceterum, ex quo die dux est declaratus, velut Italia ei
provincia decreta bellumque Romanum mandatum esset, nihil
2 prolatandum ratus, ne se quoque, ut patrem Hamilcarem,
deinde Hasdrubalem, cunctantem casus aliquis opprimeret,
Saguntinis inferre bellum statuit. Quibus oppugnandis quia
3 haud dubie Romana arma movebantur, in Olcadum prius fines
(ultra Hiberum ea gens in parte magis quam in dicione Car-
thaginiensium erat) induxit exercitum, ut non petisse Sagun-
tinos, sed rerum serie, finitimis domitis gentibus, iungendoque
4 tractus ad id bellum videri posset. Cartalam urbem opulen-
tam, caput gentis eius, expugnat diripitque; quo metu per-
culsæ minores civitates stipendio imposito imperium acce-
pere. Victor exercitus opulentusque præda Carthaginem No-
5 vam in hiberna est deductus. Ibi large partiendo prædam
stipendioque præterito cum fide exsolvendo cunctis civium
sociorumque animis in se firmatis, vere primo in Vaccæos
6 promotum bellum. Hermandica et Arbocala, eorum urbes, vi
captæ; Arbocala et virtute et multitudine oppidanorum diu
7 defensa. Ab Hermandica profugi exsulibus Olcadum, priore
æstate domitæ gentis, quum se iunxissent, concitant Carpeta-
8 nos, adortique Hannibalem regressum ex Vaccæis haud pro-
9 cul Tago flumine, agmen grave præda turbavere. Hannibal
prœlio abstinuit, castrisque super ripam positis, quum prima
quies silentiumque ab hostibus fuit, amnem vado traiecit,
valloque ita producto, ut locum ad transgrediendum hostes
10 haberent, invadere eos transeuntes statuit. Equitibus præce-
pit, ut, quum ingressos aquam viderent, adorirentur impedi-
tum agmen; in ripa elephantos (quadraginta autem erant)
11 disponit. Carpetanorum cum appendicibus Olcadum Vaccæ-
orumque centum millia fuere, invicta acies, si æquo dimica-
12 retur campo. Itaque et ingenio feroces et multitudine freti

et, quod metu cessisse credebant hostem, id morari victoriam
rati, quod interesset amnis, clamore sublato passim sine ullius
imperio, qua cuique proximum est, in amnem ruunt. Et ex 13
parte altera ripæ vis ingens equitum in flumen immissa, me-
dioque alveo haudquaquam pari certamine concursum, quippe 14
ubi pedes instabilis ac vix vado fidens vel ab inermi equite,
equo temere acto, perverti posset, eques corpore armisque
liber, equo vel per medios gurgites stabili, cominus eminus-
que rem gereret. Pars magna flumine absumpta; quidam 15
verticoso amni delati in hostes ab elephantis obtriti sunt.
Postremi, quibus regressus in suam ripam tutior fuit, ex varia 16
trepidatione quum in unum colligerentur, priusquam *a* tanto
pavore reciperent animos, Hannibal agmine quadrato amnem
ingressus fugam ex ripa fecit, vastatisque agris intra paucos
dies Carpetanos quoque in deditionem accepit; et iam omnia 17
trans Hiberum præter Saguntinos Carthaginiensium erant.

Cum Saguntinis bellum nondum erat, ceterum iam belli **6**
causa. Certamina cum finitimis serebantur, maxime Turde-
tanis. Quibus quum adesset idem, qui litis erat sator, nec 2
certamen iuris, sed vim quæri appareret, legati a Saguntinis
Romam missi auxilium ad bellum iam haud dubie imminens
orantes. Consules tunc Romæ erant P. Cornelius Scipio et 3
Ti. Sempronius Longus. Qui quum, legatis in senatum in-
troductis, de re publica retulissent, placuissetque mitti legatos
in Hispaniam ad res sociorum inspiciendas, quibus si videre- 4
tur digna causa, et Hannibali denuntiarent, ut ab Saguntinis,
sociis populi Romani, abstineret, et Carthaginem in Africam
traiicerent ac sociorum populi Romani querimonias deferrent,
hac legatione decreta necdum missa, omnium spe celerius 5
Saguntum oppugnari allatum est. Tunc relata de integro res
ad senatum; et alii provincias consulibus Hispaniam atque 6
Africam decernentes terra marique rem gerendam censebant,
alii totum in Hispaniam Hannibalemque intendebant bellum;
erant, qui non temere movendam rem tantam exspectandos- 7
que ex Hispania legatos censerent. Hæc sententia, quæ tutis- 8

sima videbatur, vicit, legatique eo maturius missi, P. Vale-
rius Flaccus et Q. Bæbius Tamphilus, Saguntum ad Hanni-
balem atque inde Carthaginem, si non absisteretur bello, ad
ducem ipsum in pœnam fœderis rupti deposcendum.

7 Dum ea Romani parant consultantque, iam Saguntum
2 summa vi oppugnabatur. Civitas ea longe opulentissima ultra
Hiberum fuit, sita passus mille ferme a mari. Oriundi a Za-
cyntho insula dicuntur, mixtique etiam ab Ardea Rutulorum
3 quidam generis; ceterum in tantas brevi creverant opes seu
maritimis seu terrestribus fructibus seu multitudinis incre-
mento seu disciplinæ sanctitate, qua fidem socialem usque ad
4 perniciem suam coluerunt. Hannibal infesto exercitu ingres-
sus fines, pervastatis passim agris, urbem tripertito aggreditur.
5 Angulus muri erat in planiorem patentioremque, quam cetera
circa, vallem vergens; adversus eum vineas agere instituit,
6 per quas aries mœnibus admoveri posset. Sed ut locus pro-
cul muro satis æquus agendis vineis fuit, ita haudquaquam
prospere, postquam ad effectum operis ventum est, cœptis
7 succedebat. Et turris ingens imminebat, et murus, ut in su-
specto loco, supra ceteræ modum altitudinis emunitus erat,
et iuventus delecta, ubi plurimum periculi ac timoris ostende-
8 batur, ibi vi maiore obsistebant. Ac primo missilibus sum-
movere hostem nec quicquam satis tutum munientibus pati;
deinde iam non pro mœnibus modo atque turri tela micare,
sed ad erumpendum etiam in stationes operaque hostium ani-
9 mus erat; quibus tumultuariis certaminibus haud ferme plures
10 Saguntini cadebant quam Pœni. Ut vero Hannibal ipse, dum
murum incautius subit, adversum femur tragula graviter ictus
cecidit, tanta circa fuga ac trepidatio fuit, ut non multum
8 abesset, quin opera ac vineæ desererentur. Obsidio deinde
per paucos dies magis quam oppugnatio fuit, dum vulnus
ducis curaretur; per quod tempus ut quies certaminum erat,
2 ita ab apparatu operum ac munitionum nihil cessatum. Ita-
que acrius de integro coortum est bellum, pluribusque parti-
bus, vix accipientibus quibusdam opera locis, vineæ cœptæ

agi admoverique aries. Abundabat multitudine hominum 3
Pœnus (ad centum quinquaginta millia habuisse in armis satis
creditur); oppidani ad omnia tuenda atque obeunda multifa- 4
riam distineri cœpti sunt; non sufficiebant itaque. Iam 5
feriebantur arietibus muri quassatæque multæ partes erant;
una continentibus ruinis nudaverat urbem; tres deinceps tur-
res, quantumque inter eas muri erat, cum fragore ingenti
prociderunt. Captum oppidum ea ruina crediderant Pœni, 6
qua, velut si pariter utrosque murus texisset, ita utrinque
in pugnam procursum est. Nihil tumultuariæ pugnæ simile 7
erat, quales in oppugnationibus urbium per occasionem par-
tis alterius conseri solent; sed iustæ acies, velut patenti campo,
inter ruinas muri tectaque urbis modico distantia intervallo
constiterant. Hinc spes, hinc desperatio animos irritat, Pœno 8
cepisse iam se urbem, si paulum annitatur, credente, Sagun-
tinis pro nudata mœnibus patria corpora opponentibus nec
ullo pedem referente, ne in relictum a se locum hostem im-
mitteret. Itaque quo acrius et conferti magis utrinque pug- 9
nabant, eo plures vulnerabantur, nullo inter arma corporaque
vano intercidente telo. Phalarica erat Saguntinis missile 10
telum hastili abiegno et cetera tereti præterquam ad extremum,
unde ferrum exstabat; id, sicut in pilo, quadratum stuppa
circumligabant linebantque pice; ferrum autem tres longum 11
habebat pedes, ut cum armis transfigere corpus posset. Sed
id maxime, etiamsi hæsisset in scuto nec penetrasset in cor-
pus, pavorem faciebat, quod, quum medium accensum mitte- 12
retur conceptumque ipso motu multo maiorem ignem ferret,
arma omitti cogebat nudumque militem ad insequentes ictus
præbebat. Quum diu anceps fuisset certamen, et Saguntinis, **9**
quia præter spem resisterent, crevissent animi, Pœnus, quia
non vicisset, pro victo esset, clamorem repente oppidani tol- 2
lunt hostemque in ruinas muri expellunt, inde impeditum
trepidantemque exturbant, postremo fusum fugatumque in
castra redigunt.

Interim ab Roma legatos venisse nuntiatum est; quibus 3

obviam ad mare missi ab Hannibale, qui dicerent, nec tuto eos adituros inter tot tam effrenatarum gentium arma, nec Hannibali in tanto discrimine rerum operæ esse legationes
4 audire. Apparebat, non admissos protinus Carthaginem ituros. Litteras igitur nuntiosque ad principes factionis Barcinæ præmittit, ut præpararent suorum animos, ne quid pars altera
10 gratificari populo Romano posset. Itaque, præterquam quod admissi auditique sunt, ea quoque vana atque irrita legatio
2 fuit. Hanno unus adversus senatum causam fœderis magno silentio propter auctoritatem suam, *non* cum assensu audientium
3 egit, per deos fœderum arbitros ac testes senatum obtestans, ne Romanum cum Saguntino suscitarent bellum: monuisse, prædixisse se, ne Hamilcaris progeniem ad exercitum mitterent; non manes, non stirpem eius conquiescere viri, nec unquam, donec sanguinis nominisque Barcini quisquam supersit,
4 quietura Romana fœdera. „Iuvenem flagrantem cupidine regni viamque unam ad id cernentem, si ex bellis bella serendo succinctus armis legionibusque vivat, velut materiam igni præbentes, ad exercitus misistis. Aluistis ergo hoc in-
5 cendium, quo nunc ardetis. Saguntum vestri circumsedent exercitus, unde arcentur fœdere; mox Carthaginem circumsedebunt Romanæ legiones, ducibus iisdem diis, per quos
6 priore bello rupta fœdera sunt ulti. Utrum hostem an vos an fortunam utriusque populi ignoratis? Legatos ab sociis et pro sociis venientes bonus imperator vester in castra non admisit; ius gentium sustulit; hi tamen, unde ne hostium quidem legati arcentur, pulsi, ad nos venerunt; res ex fœdere repetunt; ut publica fraus absit, auctorem culpæ et reum cri-
7 minis deposcunt. Quo lenius agunt, segnius incipiunt, eo, quum cœperint, vereor, ne perseverantius sæviant. Ægates insulas Erycemque ante oculos proponite, quæ terra marique
8 per quattuor et viginti annos passi sitis. Nec puer hic dux erat, sed pater ipse Hamilcar, Mars alter, ut isti volunt; sed Tarento, id est Italia, non abstinueramus ex fœdere, sicut
9 nunc Sagunto non abstinemus. Vicerunt ergo dii homines,

et id, de quo verbis ambigebatur, uter populus fœdus rupis-
set, eventus belli velut æquus iudex, unde ius stabat, ei vic-
toriam dedit. Carthagini nunc Hannibal vineas turresque 10
admovet; Carthaginis mœnia quatit ariete. Sagunti ruinæ
(falsus utinam vates sim) nostris capitibus incident, suscep-
tumque cum Saguntinis bellum habendum cum Romanis est.
Dedemus ergo Hannibalem? dicet aliquis. Scio meam levem 11
esse in eo auctoritatem propter paternas inimicitias; sed et
Hamilcarem eo perisse lætatus sum, quod, si ille viveret,
bellum iam haberemus cum Romanis, et hunc iuvenem tan-
quam furiam facemque huius belli odi ac detestor; nec deden- 12
dum solum ad piaculum rupti fœderis, sed, si nemo deposcat,
devehendum in ultimas maris terrarumque oras, ablegandum
eo, unde nec ad nos nomen famaque eius accidere neque
ille sollicitare quietæ civitatis statum possit. Ego ita censeo, 13
legatos extemplo Romam mittendos, qui senatui satisfaciant;
alios, qui Hannibali nuntient, ut exercitum ab Sagunto ab-
ducat, ipsumque Hannibalem ex fœdere Romanis dedant; ter-
tiam legationem ad res Saguntinis reddendas decerno." Quum 11
Hanno perorasset, nemini omnium certare oratione cum eo
necesse fuit; adeo prope omnis senatus Hannibalis erat, in-
festiusque locutum arguebant Hannonem quam Flaccum Va-
lerium, legatum Romanum. Responsum inde legatis Romanis 2
est, bellum ortum ab Saguntinis, non ab Hannibale esse;
populum Romanum iniuste facere, si Saguntinos vetustis-
simæ Carthaginiensium societati præponat.

Dum Romani tempus terunt legationibus mittendis, Han- 3
nibal, quia fessum militem prœliis operibusque habebat, pau-
corum iis dierum quietem dedit, stationibus ad custodiam vi-
nearum aliorumque operum dispositis. Interim animos eorum
nunc ira in hostes stimulando, nunc spe præmiorum accendit;
ut vero pro contione prædam captæ urbis edixit militum fore, 4
adeo accensi omnes sunt, ut, si extemplo signum datum esset,
nulla vi resisti videretur posse. Saguntini ut a prœliis qui- 5
etem habuerant, nec lacessentes nec lacessiti per aliquot dies,

ita non nocte, non die unquam cessaverant ab opere, ut no-
vum murum ab ea parte, qua patefactum oppidum ruinis
6 erat, reficerent. Inde oppugnatio eos aliquanto atrocior quam
ante adorta est, nec, qua primum aut potissimum parte fer-
rent opem, quum omnia variis clamoribus streperent, satis
7 scire poterant. Ipse Hannibal, qua turris mobilis, omnia
munimenta urbis superans altitudine, agebatur, hortator aderat.
Quæ quum admota, catapultis ballistisque per omnia tabulata
8 dispositis, muros defensoribus nudasset, tum Hannibal occa-
sionem ratus, quingentos ferme Afros cum dolabris ad sub-
ruendum ab imo murum mittit; nec erat difficile opus, quod
cæmenta non calce durata erant, sed interlita luto, structuræ
9 antiquæ genere. Itaque latius, quam qua cæderetur, ruebat,
perque patentia ruinis agmina armatorum in urbem vade-
10 bant. Locum quoque editum capiunt, collatisque eo catapul-
tis ballistisque, ut castellum in ipsa urbe velut arcem immi-
nentem haberent, muro circumdant; et Saguntini murum inte-
11 riorem ab nondum capta parte urbis ducunt. Utrinque
summa vi et muniunt et pugnant; sed interiora tuendo mino-
12 rem in dies urbem Saguntini faciunt. Simul crescit inopia
omnium longa obsidione et minuitur exspectatio externæ opis,
quum tam procul Romani, unica spes, circa omnia hostium
13 essent. Paulisper tamen affectos animos recreavit repentina
profectio Hannibalis in Oretanos Carpetanosque, qui duo
populi, dilectus acerbitate consternati, retentis conquisitoribus,
metum defectionis quum præbuissent, oppressi celeritate Han-
12 nibalis omiserunt mota arma. Nec Sagunti oppugnatio seg-
nior erat, Maharbale Himilconis filio (eum præfecerat Hanni-
bal) ita impigre rem agente, ut ducem abesse nec cives nec
2 hostes sentirent. Is et prœlia aliquot secunda fecit et tribus
arietibus aliquantum muri discussit, strataque omnia recentibus
3 ruinis advenienti Hannibali ostendit. Itaque ad ipsam arcem
extemplo ductus exercitus, atroxque prœlium cum multorum
utrinque cæde initum et pars arcis capta est.

Tentata deinde per duos est exigua pacis spes, Alconem

Saguntinum et Alorcum Hispanum. Alco insciis Saguntinis, 4
precibus aliquid moturum ratus, quum ad Hannibalem noctu
transisset, postquam nihil lacrimæ movebant condicionesque
tristes ut ab irato victore ferebantur, transfuga ex oratore
factus apud hostem mansit, moriturum affirmans, qui sub con-
dicionibus iis de pace ageret. Postulabatur autem, redderent 5
res Turdetanis, traditoque omni auro atque argento egressi
urbe cum singulis vestimentis ibi habitarent, ubi Pœnus ius-
sisset. Has pacis leges abnuente Alcone accepturos Sagun- 6
tinos, Alorcus, vinci animos, ubi alia vincantur, affirmans, se
pacis eius interpretem fore pollicetur; erat autem tum miles
Hannibalis; ceterum publice Saguntinis amicus atque hospes.
Tradito palam telo custodibus hostium, transgressus munimenta 7
ad prætorem Saguntinum (et ipse ita iubebat) est deductus.
Quo quum extemplo concursus omnis generis hominum esset 8
factus, summota cetera multitudine, senatus Alorco datus est,
cuius talis oratio fuit. „Si civis vester Alco, sicut ad pacem 13
petendam ad Hannibalem venit, ita pacis condiciones ab Han-
nibale ad vos retulisset, supervacaneum hoc mihi fuisset iter,
quo nec orator Hannibalis nec transfuga ad vos veni; sed 2
quum ille aut vestra aut sua culpa manserit apud hostem
(sua, si metum simulavit, vestra, si periculum est apud vos
vera referentibus), ego, ne ignoraretis, esse aliquas et salutis
et pacis vobis condiciones, pro vetusto hospitio, quod mihi
vobiscum est, ad vos veni. Vestra autem causa me nec 3
ullius alterius loqui, quæ loquor apud vos, vel ea fides sit,
quod neque, dum vestris viribus restitistis, neque, dum auxilia
ab Romanis sperastis, pacis unquam apud vos mentionem feci.
Postquam nec ab Romanis vobis ulla est spes nec vestra 4
vos iam aut arma aut mœnia satis defendunt, pacem affero
ad vos magis necessariam quam æquam. Cuius ita aliqua 5
spes est, si eam, quemadmodum ut victor fert Hannibal, sic
vos ut victi audietis, et non id, quod amittitur, in damno,
quum omnia victoris sint, sed, quicquid relinquitur, pro mu-
nere habituri estis. Urbem vobis, quam ex magna parte 6

dirutam, captam fere totam habet, adimit, agros relinquit,
locum assignaturus, in quo novum oppidum ædificetis. Au-
rum et argentum omne, publicum privatumque, ad se iubet
7 deferri; corpora vestra, coniugum ac liberorum vestrorum ser-
vat inviolata, si inermes cum binis vestimentis velitis ab Sa-
8 gunto exire. Hæc victor hostis imperat; hæc, quanquam sunt
gravia atque acerba, fortuna vestra vobis suadet. Equidem
haud despero, quum omnium potestas ei facta sit, aliquid ex
9 his rebus remissurum; sed vel hæc patienda censeo potius,
quam trucidari corpora vestra, rapi trahique ante ora vestra
coniuges ac liberos belli iure sinatis."

14 Ad hæc audienda quum circumfusa paulatim multitudine
permixtum senatui esset populi concilium, repente primores,
secessione facta, priusquam responsum daretur, argentum au-
rumque omne ex publico privatoque in forum collatum in
ignem ad id raptim factum coniicientes, eodem plerique semet
2 ipsi præcipitaverunt. Quum ex eo pavor ac trepidatio totam
urbem pervasisset, alius insuper tumultus ex arce auditur.
Turris diu quassata prociderat, perque ruinam eius cohors
Pœnorum impetu facto quum signum imperatori dedisset, nu-
3 datam stationibus custodiisque solitis hostium esse urbem, non
cunctandum in tali occasione ratus Hannibal, totis viribus
aggressus urbem momento cepit, signo dato, ut omnes pube-
res interficerentur. Quod imperium crudele, ceterum prope
4 necessarium cognitum ipso eventu est; cui enim parci potuit
ex iis, qui aut inclusi cum coniugibus ac liberis domos super
se ipsos concremaverunt, aut armati nullum ante finem pugnæ
15 quam morientes fecerunt? Captum oppidum est cum ingenti
præda. Quanquam pleraque ab dominis de industria corrupta
erant, et in cædibus vix ullum discrimen ætatis ira fecerat,
2 et captivi militum præda fuerant, tamen et ex pretio rerum
venditarum aliquantum pecuniæ redactum esse constat et
multam pretiosam supellectilem vestemque missam Carthaginem.
3 Octavo mense, quam cœptum oppugnari, captum Sagun-
tum quidam scripsere; inde Carthaginem Novam in hiberna

Hannibalem concessisse; quinto deinde mense, quam ab Carthagine profectus sit, in Italiam pervenisse. Quæ si ita sunt, 4
fieri non potuit, ut P. Cornelius, Ti. Sempronius consules fuerint, ad quos et principio oppugnationis legati Saguntini missi sint et qui in suo magistratu cum Hannibale, alter ad Ticinum amnem, ambo aliquanto post ad Trebiam, pugnaverint. Aut omnia breviora aliquanto fuere, aut Saguntum 5
principio anni, quo P. Cornelius, Ti. Sempronius consules fuerunt, non cœptum oppugnari est, sed captum. Nam exces- 6
sisse pugna ad Trebiam in annum Cn. Servilii et C. Flaminii non potest, quia C. Flaminius Arimini consulatum iniit, creatus a Ti. Sempronio consule, qui post pugnam ad Trebiam ad creandos consules Romam quum venisset, comitiis perfectis ad exercitum in hiberna rediit.

16 Sub idem fere tempus et legati, qui redierant ab Carthagine, Romam retulerunt, omnia hostilia esse, et Sagunti excidium nuntiatum est; tantusque simul mæror patres mise- 2
ricordiaque sociorum peremptorum indigne et pudor non lati auxilii et ira in Carthaginienses metusque de summa rerum cepit, velut si iam ad portas hostis esset, ut tot uno tempore motibus animi turbati trepidarent magis quam consulerent: nam neque hostem acriorem bellicosioremque secum 3
congressum, nec rem Romanam tam desidem unquam fuisse atque imbellem. Sardos Corsosque et Histros atque Illyrios 4
lacessisse magis quam exercuisse Romana arma, et cum Gallis tumultuatum verius quam belligeratum; Pœnum hostem 5
veteranum, trium et viginti annorum militia durissima inter Hispanas gentes semper victorem, duci acerrimo assuetum, recentem ab excidio opulentissimæ urbis, Hiberum transire; trahere secum tot excitos Hispanorum populos; conciturum 6
avidas semper armorum Gallicas gentes; cum orbe terrarum bellum gerendum in Italia ac pro mœnibus Romanis esse.

17 Nominatæ iam antea consulibus provinciæ erant; tum sortiri iussi. Cornelio Hispania, Sempronio Africa cum Sicilia evenit. Sex in eum annum decretæ legiones et socium, quan- 2

3 tum ipsis videretur, et classis, quanta parari posset. Quattuor
et viginti peditum Romanorum millia scripta et mille octin-
genti equites, sociorum quadraginta millia peditum, quattuor
millia et quadringenti equites; naves ducentæ viginti quin-
4 queremes, celoces viginti deducti. Latum inde ad populum,
vellent iuberent populo Carthaginiensi bellum indici; eiusque
belli causa supplicatio per urbem habita atque adorati dii,
ut bene ac feliciter eveniret, quod bellum populus Romanus
5 iussisset. Inter consules ita copiæ divisæ: Sempronio datæ
legiones duæ (ea quaterna millia erant peditum et treceni
equites) et sociorum sedecim millia peditum, equites mille
octingenti; naves longæ centum sexaginta, celoces duodecim.
6 Cum his terrestribus maritimisque copiis Ti. Sempronius mis-
sus in Siciliam, ita in Africam transmissurus, si ad arcen-
7 dum Italia Pœnum consul alter satis esset. Cornelio minus
copiarum datum, quia L. Manlius prætor et ipse cum haud
8 invalido præsidio in Galliam mittebatur; navium maxime
Cornelio numerus deminutus; sexaginta quinqueremes datæ
(neque enim mari venturum aut ea parte belli dimicaturum
hostem credebant) et duæ Romanæ legiones cum suo iusto
equitatu et quattuordecim millibus sociorum peditum, equiti-
9 bus mille sexcentis. Duas legiones Romanas et decem millia
sociorum peditum, mille equites socios, sexcentos Romanos
Gallia provincia eodem versa in Punicum bellum habuit.

18 His ita comparatis, ut omnia iusta ante bellum fierent,
legatos maiores natu, Q. Fabium, M. Livium, L. Æmilium,
C. Licinium, Q. Bæbium, in Africam mittunt ad percontandos
Carthaginienses, publicone consilio Hannibal Saguntum op-
2 pugnasset, et, si, id quod facturi videbantur, faterentur ac
defenderent, publico consilio factum, ut indicerent populo Car-
3 thaginiensi bellum. Romani postquam Carthaginem venerunt,
quum senatus datus esset et Q. Fabius nihil ultra quam
unum, quod mandatum erat, percontatus esset, tum ex Car-
4 thaginiensibus unus: „Præceps vestra, Romani, et prior legatio
fuit, quum Hannibalem tanquam suo consilio Saguntum op-

pugnantem deposcebatis; ceterum hæc legatio verbis adhuc
lenior est, re asperior. Tunc enim Hannibal et insimulabatur 5
et deposcebatur; nunc ab nobis et confessio culpæ expri-
mitur et ut a confessis res extemplo repetuntur. Ego 6
autem non, privato publicone consilio Saguntum oppugnatum
sit, quærendum censeam, sed utrum iure an iniuria; nostra 7
enim hæc quæstio atque animadversio in civem nostrum est,
quid nostro aut suo fecerit arbitrio; vobiscum una disceptatio
est, licueritne per fœdus fieri. Itaque quoniam discerni placet, 8
quid publico consilio, quid sua sponte imperatores faciant,
nobis vobiscum fœdus est a C. Lutatio consule ictum, in
quo quum caveretur utrorumque sociis, nihil de Saguntinis
(necdum enim erant socii vestri) cautum est. At enim eo 9
fœdere, quod cum Hasdrubale ictum est, Saguntini excipiun-
tur. Adversus quod ego nihil dicturus sum, nisi quod a
vobis didici. Vos enim, quod C. Lutatius consul primo 10
nobiscum fœdus icit, quia neque auctoritate patrum nec po-
puli iussu ictum erat, negastis vos eo teneri; itaque aliud de
integro fœdus publico consilio ictum est. Si vos non tenent 11
fœdera vestra nisi ex auctoritate aut iussu vestro icta, ne nos
quidem Hasdrubalis fœdus, quod nobis insciis icit, obligare
potuit. Proinde omittite Sagunti atque Hiberi mentionem facere, 12
et, quod diu parturit animus vester, aliquando pariat.“ Tum 13
Romanus, sinu ex toga facto, „Hic“ inquit „vobis bellum et
pacem portamus; utrum placet, sumite.“ Sub hanc vocem
haud minus ferociter, daret, utrum vellet, succlamatum est;
et quum is iterum, sinu effuso, bellum dare dixisset, accipere 14
se omnes responderunt et, quibus acciperent animis, iisdem
se gesturos.

Hæc directa percontatio ac denuntiatio belli magis ex **19**
dignitate populi Romani visa est quam de fœderum iure ver-
bis disceptare, quum ante, tum maxime Sagunto excisa.
Nam si verborum disceptationis res esset, quid fœdus Has- 2
drubalis cum Lutatii priore fœdere, quod mutatum est, com-
parandum erat, quum in Lutatii fœdere diserte additum esset, 3

ita id ratum fore, si populus censuisset, in Hasdrubalis foedere
nec exceptum tale quicquam fuerit, et tot annorum silentio
ita vivo eo comprobatum sit fœdus, ut ne mortuo quidem
4 auctore quicquam mutaretur? Quanquam, etsi priore fœdere
staretur, satis cautum erat Saguntinis, sociis utrorumque ex-
ceptis; nam neque additum erat „iis, qui tunc essent“, nec,
5 „ne qui postea assumerentur“. Et quum assumere novos
liceret socios, quis æquum censeret, aut ob nulla quemquam
merita in amicitiam recipi aut receptos in fidem non defendi,
tantum ne Carthaginiensium socii aut sollicitarentur ad defec-
tionem aut sua sponte desciscentes reciperentur?

6 Legati Romani ab Carthagine, sicut iis Romæ imperatum
erat, in Hispaniam, ut adirent civitates et in societatem pel-
7 licerent aut averterent a Pœnis, traiecerunt. Ad Bargusios
primum venerunt, a quibus benigne excepti, quia tædebat
imperii Punici, multos trans Hiberum populos ad cupidinem
8 novæ fortunæ erexerunt. Ad Volcianos inde est ventum,
quorum celebre per Hispaniam responsum ceteros populos ab
societate Romana avertit. Ita enim maximus natu ex iis in
9 concilio respondit: „Quæ verecundia est, Romani, postulare
vos, uti vestram Carthaginiensium amicitiæ præponamus,
quum, qui id fecerunt, crudelius, quam Pœnus hostis per-
10 didit, vos socii prodideritis? Ibi quæratis socios censeo,
ubi Saguntina clades ignota est. Hispanis populis sicut
lugubre, ita insigne documentum Sagunti ruinæ erunt, ne
11 quis fidei Romanæ aut societati confidat.“ Inde extemplo
abire finibus Volcianorum iussi, ab nullo deinde concilio Hi-
spaniæ benigniora verba tulere. Ita nequicquam peragrata
20 Hispania, in Galliam transeunt. †In his nova terribilisque
species visa est, quod armati (ita mos gentis erat) in conci-
2 lium venerunt. Quum verbis extollentes gloriam virtutemque
populi Romani ac magnitudinem imperii petissent, ne Pœno
bellum Italiæ inferenti per agros urbesque suas transitum
3 darent, tantus cum fremitu risus dicitur ortus, ut vix a ma-
4 gistratibus maioribusque natu iuventus sedaretur; adeo stolida

impudensque postulatio visa est, censere, ne in Italiam trans-
mittant Galli bellum, ipsos id avertere in se agrosque suos
pro alienis populandos obiicere. Sedato tandem fremitu, re- 5
sponsum legatis est, neque Romanorum in se meritum esse
neque Carthaginiensium iniuriam, ob quæ aut pro Romanis
aut adversus Pœnos sumant arma; contra ea audire sese, 6
gentis suæ homines agro finibusque Italiæ pelli a populo
Romano stipendiumque pendere et cetera indigna pati. Ea- 7
dem ferme in ceteris Galliæ conciliis dicta auditaque, nec
hospitale quicquam pacatumve satis prius auditum, quam Mas-
siliam venere. Ibi omnia ab sociis inquisita cum cura ac 8
fide cognita: præoccupatos iam ante ab Hannibale Gallorum
animos esse; sed ne illi quidem ipsi satis mitem gentem fore
(adeo ferocia atque indomita ingenia esse), ni subinde auro,
cuius avidissima gens est, principum animi concilientur. Ita 9
peragratis Hispaniæ et Galliæ populis, legati Romam redeunt,
haud ita multo post, quam consules in provincias profecti
erant. Civitatem omnem exspectatione belli erectam inve-
nerunt, satis constante fama, iam Hiberum Pœnos trans-
misisse.

Hannibal Sagunto capto Carthaginem Novam in hiberna 21
concesserat, ibique auditis, quæ Romæ quæque Cartha-
gine acta decretaque forent, seque non ducem solum, sed
etiam causam esse belli, partitis divenditisque reliquiis prædæ 2
nihil ultra differendum ratus, Hispani generis milites convocat.
„Credo ego vos" inquit, „socii, et ipsos cernere, pacatis om- 3
nibus Hispaniæ populis, aut finiendam nobis militiam exerci-
tusque dimittendos esse aut in alias terras transferendum
bellum; ita enim hæ gentes non pacis solum, sed etiam vic- 4
toriæ bonis florebunt, si ex aliis gentibus prædam et gloriam
quæremus. Itaque quum longinqua a domo instet militia incer- 5
tumque sit, quando domos vestras, et quæ cuique ibi cara
sunt, visuri sitis, si quis vestrum suos invisere vult, commea-
tum do. Primo vere edico adsitis, ut diis bene iuvantibus 6
bellum ingentis gloriæ prædæque futurum incipiamus." Om- 7

nibus fere visendi domos oblata ultro potestas grata erat, et
iam desiderantibus suos et longius in futurum providentibus
8 desiderium. Per totum tempus hiemis quies inter labores
aut iam exhaustos aut mox exhauriendos renovavit corpora
animosque ad omnia de integro patienda; vere primo ad
edictum convenere.

9 Hannibal quum recensuisset omnium gentium auxilia,
Gades profectus Herculi vota exsolvit, novisque se obligat
10 votis, si cetera prospera evenissent. Inde partiens curas simul
in inferendum atque arcendum bellum, ne, dum ipse terrestri
per Hispaniam Galliasque itinere Italiam peteret, nuda aper-
taque Romanis Africa ab Sicilia esset, valido præsidio firmare
11 eam statuit; pro eo supplementum ipse ex Africa maxime
iaculatorum, levium armis, petiit, ut Afri in Hispania, Hi-
spani in Africa, melior procul ab domo futurus uterque miles,
12 velut mutuis pigneribus obligati, stipendia facerent. Tredecim
millia octingentos quinquaginta pedites cætratos misit in
Africam et funditores Baliares octingentos septuaginta, equites
13 mixtos ex multis gentibus mille ducentos. Has copias par-
tim Carthagini præsidio esse, partim distribui per Africam
iubet. Simul conquisitoribus in civitates missis, quattuor mil-
lia conscripta delectæ iuventutis, præsidium eosdem et obsides,
22 duci Carthaginem iubet. Neque Hispaniam negligendam ratus,
atque id eo minus, quod haud ignarus erat, circumitam ab
2 Romanis eam legatis ad sollicitandos principum animos, Has-
drubali fratri, viro impigro, eam provinciam destinat, firmat-
que eum Africis maxime præsidiis, peditum Afrorum undecim
millibus octingentis quinquaginta, Liguribus trecentis, Bali-
3 aribus *quingentis*. Ad hæc peditum auxilia additi equites
Libyphœnices, mixtum Punicum Afris genus, quadringenti
quinquaginta et Numidæ Maurique accolæ Oceani ad mille
octingenti et parva Ilergetum manus ex Hispania, ducenti
equites, et, ne quod terrestris deesset auxilii genus, elephanti
4 viginti unus. Classis præterea data ad tuendam maritimam

oram, quia, qua parte belli vicerant, ea tum quoque rem ge-
sturos Romanos credi poterat, quinquaginta quinqueremes,
quadriremes duæ, triremes quinque; sed aptæ instructæque
remigio triginta et duæ quinqueremes erant et triremes
quinque.

Ab Gadibus Carthaginem ad hiberna exercitus rediit; 5
atque inde profectus præter † Omissam urbem ad Hiberum
maritima ora ducit. Ibi fama est in quiete visum ab eo iuve- 6
nem divina specie, qui se ab Iove diceret ducem in Italiam
Hannibali missum; proinde sequeretur neque usquam a se
deflecteret oculos. Pavidum primo, nusquam circumspicien- 7
tem aut respicientem, secutum; deinde cura ingenii humani
quum, quidnam id esset, quod respicere vetitus esset, agitaret
animo, temperare oculis nequivisse; tum vidisse post sese 8
serpentem mira magnitudine cum ingenti arborum ac virgul-
torum strage ferri, ac post insequi cum fragore cæli nimbum.
Tum, quæ moles ea quidve prodigii esset, quærentem audisse, 9
vastitatem Italiæ esse; pergeret porro ire nec ultra inquireret
sineretque fata in occulto esse.

Hoc visu lætus tripertito Hiberum copias traiecit, præ- 23
missis, qui Gallorum animos, qua traducendus exercitus erat,
donis conciliarent Alpiumque transitus specularentur. Nona-
ginta millia peditum, duodecim millia equitum Hiberum tra-
duxit. Ilergetes inde Bargusiosque et Ausetanos et Laceta- 2
niam, quæ subiecta Pyrenæis montibus est, subegit, oræque
huic omni præfecit Hannonem, ut fauces, quæ Hispanias Gal-
liis iungunt, in potestate essent. Decem millia peditum Han- 3
noni ad præsidium obtinendæ regionis data et mille equites.
Postquam per Pyrenæum saltum traduci exercitus est cœptus, 4
rumorque per barbaros manavit certior de bello Romano,
tria millia inde Carpetanorum peditum iter averterunt. Con-
stabat, non tam bello motos quam longinquitate viæ insupe-
rabilique Alpium transitu. Hannibal, quia revocare aut vi 5
retinere eos anceps erat, ne ceterorum etiam feroces animi
irritarentur, supra septem millia hominum domos remisit, 6

quos et ipsos gravari militia senserat, Carpetanos quoque ab
24 se dimissos simulans. Inde, ne mora atque otium animos sol-
licitaret, cum reliquis copiis Pyrenæum transgreditur et ad
2 oppidum Iliberri castra locat. Galli quanquam Italiæ bellum
inferri audiebant, tamen, quia vi subactos trans Pyrenæum
Hispanos fama erat præsidiaque valida imposita, metu servi-
tutis ad arma consternati Ruscinonem aliquot populi conve-
3 niunt. Quod ubi Hannibali nuntiatum est, moram magis
quam bellum metuens, oratores ad regulos eorum misit, col-
loqui semet ipsum cum iis velle; [et] vel illi propius Iliberrim
accederent, vel se Ruscinonem processurum, ut ex propinquo
4 congressus facilior esset; nam et accepturum eos in castra
sua se lætum nec cunctanter se ipsum ad eos venturum;
hospitem enim se Galliæ, non hostem advenisse, nec strictu-
rum ante gladium, si per Gallos liceat, quam in Italiam
5 venisset. Et per nuntios quidem hæc; ut vero reguli Gallo-
rum castris ad Iliberrim extemplo motis haud gravanter ad
Pœnum venerunt, capti donis cum bona pace exercitum per
fines suos præter Ruscinonem oppidum transmiserunt.

25 In Italiam interim nihil ultra, quam Hiberum transisse
Hannibalem, a Massiliensium legatis Romam perlatum erat,
2 quum, perinde ac si Alpes iam transisset, Boii sollicitatis In-
subribus defecerunt, nec tam ob veteres in populum Romanum
iras, quam quod nuper circa Padum Placentiam Cremonam-
que colonias in agrum Gallicum deductas ægre patiebantur.
3 Itaque armis repente arreptis, in eum ipsum agrum impetu facto,
tantum terroris ac tumultus fecerunt, ut non agrestis modo
multitudo, sed ipsi triumviri Romani, qui ad agrum venerant
assignandum, diffisi Placentiæ mœnibus Mutinam confugerint,
4 C. Lutatius, C. Servilius, M. Annius. Lutatii nomen haud
dubium est; pro Annio Servilioque M'. Acilium et C. He-
rennium habent quidam annales, alii P. Cornelium Asinam
5 et C. Papirium Masonem. Id quoque dubium est, legati ad
expostulandum missi ad Boios violati sint, an in triumviros
6 agrum metantes impetus sit factus. Mutinæ quum obsiderentur,

et gens ad oppugnandarum urbium artes rudis, pigerrima
eadem ad militaria opera, segnis intactis assideret muris, si-
mulari cœptum de pace agi; evocatique ab Gallorum principi- 7
bus legati ad colloquium, non contra ius modo gentium, sed
violata etiam, quæ data in id tempus erat, fide comprehen-
duntur, negantibus Gallis, nisi obsides sibi redderentur, eos
dimissuros. Quum hæc de legatis nuntiata essent et Mutina 8
præsidiumque in periculo esset, L. Manlius prætor ira accen-
sus effusum agmen ad Mutinam ducit. Silvæ tunc circa viam 9
erant, plerisque incultis. Ibi inexplorato profectus in insidias
præcipitat, multaque cum cæde suorum ægre in apertos cam-
pos emersit. Ibi castra communita et, quia Gallis ad tentanda 10
ea defuit spes, refecti sunt militum animi, quanquam ad *quin-
gentos* cecidisse satis constabat. Iter deinde de integro cœptum, 11
nec, dum per patentia loca ducebatur agmen, apparuit hostis;
ubi rursus silvæ intratæ, tum postremos adorti cum magna 12
trepidatione ac pavore omnium septingentos milites occiderunt,
sex signa ademere. Finis et Gallis territandi et pavendi 13
fuit Romanis, ut e saltu invio atque impedito evasere. Inde
apertis locis facile tutantes agmen Romani Tannetum, vicum
propinquum Pado, contendere. Ibi se munimento ad tempus 14
commeatibusque fluminis et Brixianorum etiam Gallorum auxi-
lio adversus crescentem in dies multitudinem hostium tuta-
bantur. Qui tumultus repens postquam est Romam perlatus, **26**
et Punicum insuper Gallico bellum auctum patres acceperunt,
C. Atilium prætorem cum una legione Romana et quinque 2
millibus sociorum, dilectu novo a consule conscriptis, auxilium
ferre Manlio iubent; qui sine ullo certamine (abscesserant
enim metu hostes) Tannetum pervenit.

Et P. Cornelius, in locum eius, quæ missa cum prætore 3
erat, scripta legione nova, profectus ab urbe sexaginta longis
navibus præter oram Etruriæ Ligurumque et inde Salyum
montes pervenit Massiliam, et ad proximum ostium Rhodani 4
(pluribus enim divisus amnis in mare decurrit) castra locat,
vixdum satis credens Hannibalem superasse Pyrenæos montes.

5 Quem ut de Rhodani quoque transitu agitare animadvertit,
incertus, quonam ei loco occurreret, necdum satis refectis ab
iactatione maritima militibus, trecentos interim delectos equi-
tes ducibus Massiliensibus et auxiliaribus Gallis ad exploranda
6 omnia visendosque ex tuto hostes præmittit. Hannibal, ceteris
metu aut pretio pacatis, iam in Volcarum pervenerat agrum,
gentis validæ. Colunt autem circa utramque ripam Rhodani;
sed diffisi, citeriore agro arceri Pœnum posse, ut flumen pro
munimento haberent, omnibus ferme suis trans Rhodanum tra-
7 iectis ulteriorem ripam amnis armis obtinebant. Ceteros accolas
fluminis Hannibal et eorum ipsorum, quos sedes suæ tenue-
rant, simul pellicit donis ad naves undique contrahendas fa-
bricandasque, simul et ipsi traiici exercitum levarique quam
primum regionem suam tanta hominum urgente turba cupie-
8 bant. Itaque ingens coacta vis navium est lintriumque temere
ad vicinalem usum paratarum; novasque alias primum Galli
9 inchoantes cavabant ex singulis arboribus, deinde et ipsi
milites, simul copia materiæ, simul facilitate operis inducti,
alveos informes, nihil, dummodo innare aquæ et capere onera
possent, curantes, raptim, quibus se suaque transveherent, fa-
27 ciebant. Iamque omnibus satis comparatis ad traiiciendum,
terrebant ex adverso hostes, omnem ripam equites virique
2 obtinentes. Quos ut averteret, Hannonem Bomilcaris filium
vigilia prima noctis cum parte copiarum, maxime Hispanis,
3 adverso flumine ire iter unius diei iubet et, ubi primum pos-
sit, quam occultissime traiecto amni, circumducere agmen, ut,
4 quum opus facto sit, adoriatur ab tergo hostem. Ad id dati
duces Galli edocent, inde millia quinque et viginti ferme
supra parvæ insulæ circumfusum amnem latiore, ubi divideba-
5 tur, eoque minus alto alveo transitum ostendere. Ibi raptim
cæsa materia ratesque fabricatæ, in quibus equi virique et
alia onera traiicerentur. Hispani sine ulla mole, in utres
vestimentis coniectis, ipsi cætris superpositis incubantes flumen
6 tranavere. Et alius exercitus ratibus iunctis traiectus, castris
prope flumen positis, nocturno itinere atque operis labore

fessus quiete unius diei reficitur, intento duce ad consilium
opportune exsequendum. Postero die profecti ex loco edito 7
fumo significant, transisse *se* et haud procul abesse; quod ubi
accepit Hannibal, ne tempori deesset, dat signum ad traiicien-
dum. Iam paratas aptatasque habebat pedes lintres, eques 8
fere propter equos naves. Navium agmen ad excipiendum
adversi impetum fluminis parte superiore transmittens tran-
quillitatem infra traiicientibus lintribus præbebat; equorum 9
pars magna nantes loris a puppibus trahebantur, præter eos,
quos instratos frenatosque, ut extemplo egresso in ripam
equiti usui essent, imposuerant in naves. Galli occursant in 28
ripa cum variis ululatibus cantuque moris sui, quatientes scuta
super capita vibrantesque dextris tela, quanquam et ex adverso 2
terrebat tanta vis navium cum ingenti sono fluminis et cla-
more vario nautarum militumque, et qui nitebantur perrumpere
impetum fluminis et qui ex altera ripa traiicientes suos hor-
tabantur. Iam satis paventes adverso tumultu terribilior ab 3
tergo adortus clamor, castris ab Hannone captis. Mox et
ipse aderat, ancepsque terror circumstabat, et e navibus tanta
vi armatorum in terram evadente et ab tergo improvisa pre-
mente acie. Galli postquam utroque vim facere conati pel- 4
lebantur, qua patere visum maxime iter, perrumpunt, trepidi-
que in vicos passim suos diffugiunt. Hannibal, ceteris co-
piis per otium traiectis, spernens iam Gallicos tumultus
castra locat.

Elephantorum traiiciendorum varia consilia fuisse credo; 5
certe variat memoria actæ rei. Quidam congregatis ad ripam
elephantis tradunt ferocissimum ex iis irritatum ab rectore
suo, quum refugientem in aquam [nantem] sequeretur, trax-
isse gregem, ut quemque timentem altitudinem destitueret
vadum, impetu ipso fluminis in alteram ripam rapiente. Ce- 6
terum magis constat, ratibus traiectos; id ut tutius consilium
ante rem foret, ita acta re ad fidem pronius est. Ratem 7
unam ducentos longam pedes, quinquaginta latam, a terra in
amnem porrexerunt, quam, ne secunda aqua deferretur, plu-

ribus validis retinaculis parte superiore ripæ religatam pontis
in modum humo iniecta constraverunt, ut beluæ audacter
8 velut per solum ingrederentur. Altera ratis æque lata, longa
pedes centum, ad traiiciendum flumen apta, huic copulata
est; tum elephanti per stabilem ratem tanquam viam,
prægredientibus feminis, acti ubi in minorem applicatam trans-
9 gressi sunt, extemplo resolutis, quibus leviter annexa erat,
vinculis, ab actuariis aliquot navibus ad alteram ripam per-
trahitur; ita primis expositis, alii deinde repetiti ac traiecti
10 sunt. Nihil sane trepidabant, donec continenti velut ponte
agerentur; primus erat pavor, quum, soluta ab ceteris rate,
11 in altum raperentur. Ibi urgentes inter se, cedentibus ex-
tremis ab aqua, trepidationis aliquantum edebant, donec
12 quietem ipse timor circumspectantibus aquam fecisset. Exci-
dere etiam sævientes quidam in flumen; sed pondere ipso
stabiles, deiectis rectoribus, quærendis pedetentim vadis in
terram evasere.

29 Dum elephanti traiiciuntur, interim Hannibal Numidas
equites quingentos ad castra Romana miserat speculatum, ubi
2 et quantæ copiæ essent et quid pararent. Huic alæ equitum
missi, ut ante dictum est, ab ostio Rhodani trecenti Romano-
rum equites occurrunt. Prœlium atrocius quam pro numero
3 pugnantium editur; nam præter multa vulnera cædes etiam
prope par utrinque fuit, fugaque et pavor Numidarum Roma-
nis iam admodum fessis victoriam dedit. Victores ad centum
sexaginta, nec omnes Romani, sed pars Gallorum, victi
4 amplius ducenti ceciderunt. Hoc principium simul omen-
que belli ut summæ rerum prosperum eventum, ita haud
sane incruentam ancipitisque certaminis victoriam Romanis
portendit.

5 Ut re ita gesta ad utrumque ducem sui redierunt, nec
Scipioni stare sententia poterat, nisi ut ex consiliis cœptisque
6 hostis et ipse conatus caperet, et Hannibalem incertum, utrum
cœptum in Italiam intenderet iter an cum eo, qui primus se
obtulisset Romanus exercitus, manus consereret, avertit a præ-

senti certamine Boiorum legatorum reguliquo Magali adventus,
qui, se duces itinerum, socios periculi fore affirmantes, integro
bello, nusquam ante libatis viribus Italiam aggrediendam cen-
sent. Multitudo timebat quidem hostem, nondum oblitterata 7
memoria superioris belli, sed magis iter immensum Alpesque,
rem fama utique inexpertis horrendam, metuebat. Itaque **30**
Hannibal, postquam ipsi sententia stetit pergere ire atque
Italiam petere, advocata contione, varie militum versat animos
castigando adhortandoque: Mirari se, quinam pectora semper 2
impavida repens terror invaserit. Per tot annos vincentes
eos stipendia facere neque ante Hispania excessisse, quam
omnes gentesque et terræ, quas duo diversa maria amplec-
tantur, Carthaginiensium essent. Indignatos deinde, quod, qui- 3
cunque Saguntum obsedissent, velut ob noxam sibi dedi po-
stularet populus Romanus, Hiberum traiecisse ad delendum
nomen Romanorum liberandumque orbem terrarum. Tum 4
nemini visum id longum, quum ab occasu solis ad exortus
intenderent iter; nunc, postquam multo maiorem partem iti- 5
neris emensam cernant, Pyrenæum saltum inter ferocissimas
gentes superatum, Rhodanum, tantum amnem, tot millibus
Gallorum prohibentibus, domita etiam ipsius fluminis vi, tra-
iectum, in conspectu Alpes habeant, quarum alterum latus
Italiæ sit, in ipsis portis hostium fatigatos subsistere, quid 6
Alpes aliud esse credentes quam montium altitudines? Finge- 7
rent altiores Pyrenæi iugis; nullas profecto terras cælum con-
tingere nec inexsuperabiles humano generi esse. Alpes qui-
dem habitari, coli, gignere atque alere animantes; pervias
fauces esse exercitibus. Eos ipsos, quos cernant, lega- 8
tos non pinnis sublime elatos Alpes transgressos. Ne
maiores quidem eorum indigenas, sed advenas Italiæ cultores
has ipsas Alpes ingentibus sæpe agminibus cum liberis ac
coniugibus, migrantium modo, tuto transmisisse. Militi qui- 9
dem armato, nihil secum præter instrumenta belli portanti,
quid invium aut inexsuperabile esse? Saguntum ut caperetur,
quid per octo menses periculi, quid laboris exhaustum esse?

10 Romam, caput orbis terrarum, petentibus quicquam adeo
11 asperum atque arduum videri, quod inceptum moretur? Ce-
pisse quondam Gallos ea, quæ adiri posse Pœnus desperet;
proinde aut cederent animo atque virtute genti per eos dies
toties ab se victæ, aut itineris finem sperent campum inter-
iacentem Tiberi ac mœnibus Romanis.

31 His adhortationibus incitatos corpora curare atque ad
2 iter se parare iubet. Postero die profectus adversa ripa
Rhodani mediterranea Galliæ petit, non quia rectior ad Alpes
via esset, sed, quantum a mari recessisset, minus obvium fore
3 Romanum credens, cum quo, priusquam in Italiam ventum
4 foret, non erat in animo manus conserere. Quartis castris
ad Insulam pervenit. Ibi Isara Rhodanusque amnes diversis
ex Alpibus decurrentes, agri aliquantum amplexi confluunt
5 in unum; mediis campis Insulæ nomen inditum. Incolunt
prope Allobroges, gens iam inde nulla Gallica gente opibus
6 aut fama inferior. Tum discors erat. Regni certamine amb-
igebant fratres; maior, et qui prius imperitarat, Brancus
nomine, minore ab fratre et cœtu iuniorum, qui iure minus,
7 vi plus poterat, pellebatur. Huius seditionis peropportuna
disceptatio quum ad Hannibalem reiecta esset, arbiter regni
factus, quod ea senatus principumque sententia fuerat, imperium
8 maiori restituit. Ob id meritum commeatu copiaque rerum
omnium, maxime vestis, est adiutus, quam infames frigoribus
9 Alpes præparari cogebant. Sedatis Hannibal certaminibus
Allobrogum quum iam Alpes peteret, non recta regione iter
instituit, sed ad lævam in Tricastinos flexit; inde per extre-
mam oram Vocontiorum agri tendit in Tricorios, haud usquam
10 impedita via, priusquam ad Druentiam flumen pervenit. Is
et ipse Alpinus amnis longe omnium Galliæ fluminum dif-
ficillimus transitu est; nam, quum aquæ vim vehat ingentem,
11 non tamen navium patiens est, quia nullis coercitus ripis,
pluribus simul neque iisdem alveis fluens, nova semper vada
novosque gurgites (et ob eadem pediti quoque incerta via
est), ad hoc saxa glareosa volvens, nihil stabile nec tutum

ingredienti præbet; et tum forte imbribus auctus ingentem 12
transgredientibus tumultum fecit, quum super cetera trepida-
tione ipsi sua atque incertis clamoribus turbarentur.

P. Cornelius consul triduo fere post, quam Hannibal a **32**
ripa Rhodani movit, quadrato agmine ad castra hostium
venerat, nullam dimicandi moram facturus; ceterum ubi de- 2
serta munimenta nec facile se tantum prægressos assecuturum
videt, ad mare ac naves rediit, tutius faciliusque ita descen-
denti ab Alpibus Hannibali occursurus. Ne tamen nuda 3
auxiliis Romanis Hispania esset, quam provinciam sortitus
erat, Cn. Scipionem fratrem cum maxima parte copiarum ad-
versus Hasdrubalem misit, non ad tuendos tantummodo vete- 4
res socios conciliandosque novos, sed etiam ad pellendum
Hispania Hasdrubalem. Ipse cum admodum exiguis copiis 5
Genuam repetit eō, qui circa Padum erat exercitus, Italiam
defensurus.

Hannibal ab Druentia campestri maxime itinere ad Al- 6
pes cum bona pace incolentium ea loca Gallorum pervenit.
Tum, quanquam fama prius, qua incerta in maius fere efferri 7
solent, præcepta res erat, tamen ex propinquo visa montium
altitudo nivesque cælo prope immixtæ, tecta informia impo-
sita rupibus, pecora iumentaque torrida frigore, homines in-
tonsi et inculti, animalia inanimaque omnia rigentia gelu,
cetera visu quam dictu fœdiora, terrorem renovarunt. Eri- 8
gentibus in primos agmen clivos apparuerunt imminentes tu-
mulos insidentes montani, qui, si valles occultiores insedissent,
coorti ad pugnam repente ingentem fugam stragemque dedis-
sent. Hannibal consistere signa iussit; Gallisque ad visenda 9
loca præmissis, postquam comperit, transitum ea non esse,
castra inter confragosa omnia præruptaque, quam extentissima
potest valle, locat. Tum per eosdem Gallos, haud sane mul- 10
tum lingua moribusque abhorrentes, quum se immiscuissent
colloquiis montanorum, edoctus, interdiu tantum obsideri sal-
tum, nocte in sua quemque dilabi tecta, luce prima subiit
tumulos, ut ex aperto atque interdiu vim per angustias fac-

11 turus. Die deinde simulando aliud, quam quod parabatur,
consumpto, quum eodem, quo constiterant, loco castra commu-
12 nissent, ubi primum degressos tumulis montanos laxatasque
sensit custodias, pluribus ignibus quam pro numero manen-
tium in speciem factis impedimentisque cum equite relictis et
13 maxima parte peditum, ipse cum expeditis, acerrimo quoque
viro, raptim angustias evadit iisque ipsis tumulis, quos hostes
33 tenuerant, consedit. Prima deinde luce castra mota et ag-
2 men reliquum incedere cœpit. Iam montani signo dato ex
castellis ad stationem solitam conveniebant, quum repente
conspiciunt alios, arce occupata sua, super caput imminentes,
3 alios via transire hostes. Utraque simul obiecta res oculis
animisque immobiles parumper eos defixit; deinde, ut trepida-
tionem in angustiis suoque ipsum tumultu misceri agmen videre,
4 equis maxime consternatis, quicquid adiecissent ipsi terroris, satis
ad perniciem fore rati, transversis rupibus, per iuxta invia ac
5 devia assueti decurrunt. Tum vero simul ab hostibus, simul
ab iniquitate locorum Pœni oppugnabantur, plusque inter ip-
sos, sibi quoque tendente, ut periculo prius evaderet, quam
6 cum hostibus certaminis erat. Equi maxime infestum agmen
faciebant, qui et clamoribus dissonis, quos nemora etiam reper-
cussæque valles augebant, territi trepidabant, et icti forte aut
vulnerati adeo consternabantur, ut stragem ingentem simul
7 hominum ac sarcinarum omnis generis facerent; multosque
turba, quum præcipites deruptæque utrinque angustiæ essent,
in immensum altitudinis deiecit, quosdam et armatos; sed
ruinæ maxime modo iumenta cum oneribus devolvebantur.
8 Quæ quanquam fœda visu erant, stetit parumper tamen Han-
nibal ac suos continuit, ne tumultum ac trepidationem auge-
9 ret; deinde, postquam interrumpi agmen vidit periculumque
esse, ne exutum impedimentis exercitum nequicquam incolu-
mem traduxisset, decurrit ex superiore loco et, quum impetu
10 ipso fudisset hostem, suis quoque tumultum auxit. Sed is
tumultus momento temporis, postquam liberata itinera fuga
montanorum erant, sedatur, nec per otium modo, sed prope

silentio mox omnes traducti. Castellum inde, quod caput 11
eius regionis erat, viculosque circumiectos capit, et captivo
cibo ac pecoribus per triduum exercitum aluit; et, quia nec
montanis primo perculsis nec loco magno opere impediebantur,
aliquantum eo triduo viæ confecit.

Perventum inde ad frequentem cultoribus alium, ut inter **34**
montanos, populum. Ibi non bello aperto, sed suis artibus,
fraude et insidiis, est prope circumventus. Magno natu 2
principes castellorum oratores ad Pœnum veniunt, alienis malis,
utili exemplo, doctos memorantes amicitiam malle quam vim
experiri Pœnorum; itaque obedienter imperata facturos; com- 3
meatum itinerisque duces et ad fidem promissorum obsides
acciperet. Hannibal nec temere credendum nec aspernandum 4
ratus, ne repudiati aperte hostes fierent, benigne quum respon-
disset, obsidibus, quos dabant, acceptis et commeatu, quem in
viam ipsi detulerant, usus, nequaquam ut inter pacatos com-
posito agmine duces eorum sequitur. Primum agmen ele- 5
phanti et equites erant; ipse post cum robore peditum cir-
cumspectans sollicitus omnia incedebat. Ubi in angustiorem 6
viam et parte altera subiectam iugo insuper imminenti ventum
est, undique ex insidiis barbari, a fronte, ab tergo coorti,
cominus, eminus petunt, saxa ingentia in agmen devolvunt.
Maxima ab tergo vis hominum urgebat. In eos versa pedi- 7
tum acies haud dubium fecit, quin, nisi firmata extrema
agminis fuissent, ingens in eo saltu accipienda clades fuerit.
Tunc quoque ad extremum periculi ac prope perniciem ven- 8
tum est; nam, dum cunctatur Hannibal demittere agmen in
angustias, quia non, ut ipse equitibus præsidio erat, ita pedi-
tibus quicquam ab tergo auxilii reliquerat, occursantes per 9
obliqua montani, interrupto medio agmine, viam insedere,
noxque una Hannibali sine equitibus atque impedimentis acta
est. Postero die, iam segnius intercursantibus barbaris, iunctæ **35**
copiæ, saltusque haud sine clade, maiore tamen iumentorum
quam hominum pernicie, superatus. Inde montani pauciores 2
iam et latrocinii magis quam belli more concursabant, modo

in primum, modo in novissimum agmen, utcunque aut locus
opportunitatem daret aut progressi morative aliquam occa-
3 sionem fecissent. Elephanti sicut per artas præcipites vias
magna mora agebantur, ita tutum ab hostibus, quacunque
incederent, quia insuetis adeundi propius metus erat, agmen
præbebant.

4 Nono die in iugum Alpium perventum est per invia
pleraque et errores, quos aut ducentium fraus aut, ubi fides
iis non esset, temere initæ valles a coniectantibus iter facie-
5 bant. Biduum in iugo stativa habita, fessisque labore ac
pugnando quies data militibus; iumentaque aliquot, quæ pro-
lapsa in rupibus erant, sequendo vestigia agminis in castra
6 pervenere. Fessis tædio tot malorum nivis etiam casus, oc-
cidente iam sidere Vergiliarum, ingentem terrorem adiecit.
7 Per omnia nive oppleta quum, signis prima luce motis, segni-
ter agmen incederet, pigritiaque et desperatio in omnium
8 vultu emineret, prægressus signa Hannibal in promuntorio
quodam, unde longe ac late prospectus erat, consistere iussis
militibus Italiam ostentat subiectosque Alpinis montibus Cir-
9 cumpadanos campos, mœniaque eos tum transcendere non
Italiæ modo, sed etiam urbis Romanæ; cetera plana, proclivia
fore; uno aut summum altero prœlio arcem et caput Italiæ
10 in manu ac potestate habituros. Procedere inde agmen cœpit,
iam nihil ne hostibus quidem præter parva furta per occa-
11 sionem tentantibus. Ceterum iter multo, quam in adscensu
fuerat (ut pleraque Alpium ab Italia sicut breviora, ita arrec-
tiora sunt), difficilius fuit; omnis enim ferme via præceps, an-
12 gusta, lubrica erat, ut neque sustinere se a lapsu possent nec,
qui paulum titubassent, hærere affixi vestigio suo, aliique
super alios et iumenta in homines succiderent.

36 Ventum deinde ad multo angustiorem rupem atque ita
rectis saxis, ut ægre expeditus miles tentabundus manibusque
retinens virgulta ac stirpes circa eminentes demittere sese pos-
2 set. Natura locus iam ante præceps recenti lapsu terræ in
3 pedum mille admodum altitudinem abruptus erat. Ibi quum

velut ad finem viæ equites constitissent, miranti Hannibali,
quæ res moraretur agmen, nuntiatur, rupem inviam esse.
Digressus deinde ipse ad locum visendum. Haud dubia res 4
visa, quin per invia circa nec trita antea, quamvis longo
ambitu, circumduceret agmen. Ea vero via insuperabilis fuit; 5
nam quum super veterem nivem intactam nova modicæ alti-
tudinis esset, molli nec prææltæ facile pedes ingredientium
insistebant; ut vero tot hominum iumentorumque incessu 6
dilapsa est, per nudam infra glaciem fluentemque tabem lique-
scentis nivis ingrediebantur. Tætra ibi luctatio erat, [ut a] 7
lubrica glacie non recipiente vestigium et in prono citius pe-
des fallente, ut, seu manibus in assurgendo seu genu se adiu-
vissent, ipsis adminiculis prolapsis iterum corruerent; nec
stirpes circa radicesve, ad quas pede aut manu quisquam
eniti posset, erant; ita in levi tantum glacie tabidaque nive
volutabantur. Iumenta secabant interdum etiam infimam in- 8
gredientia nivem, et prolapsa iactandis gravius in connitendo
ungulis penitus perfringebant, ut pleraque velut pedica capta
hærerent in dura et alte concreta glacie. Tandem nequic- **37**
quam iumentis atque hominibus fatigatis, castra in iugo posita,
ægerrime ad id ipsum loco purgato; tantum nivis fodiendum
atque egerendum fuit. Inde ad rupem muniendam, per quam 2
unam via esse poterat, milites ducti, quum cædendum esset
saxum, arboribus circa immanibus deiectis detruncatisque
struem ingentem lignorum faciunt, eamque, quum et vis venti
apta faciendo igni coorta esset, succendunt, ardentiaque saxa
infuso aceto putrefaciunt. Ita torridam incendio rupem ferro 3
pandunt, molliuntque anfractibus modicis clivos, ut non iumenta
solum, sed elephanti etiam deduci possent. Quatriduum circa 4
rupem consumptum, iumentis prope fame absumptis; nuda
enim fere cacumina sunt et, si quid est pabuli, obruunt nives.
Inferiora valles apricos*que* quosdam colles habent rivosque 5
et prope silvas et iam humano cultu digniora loca. Ibi 6
iumenta in pabulum missa et quies muniendo fessis hominibus

data. Triduo inde ad planum descensum, iam et locis mollio-
ribus et accolarum ingeniis.

38 Hoc maxime modo in Italiam perventum est, quinto
mense a Carthagine Nova, ut quidam auctores sunt, quinto
2 decimo die Alpibus superatis. Quantæ copiæ transgresso in
Italiam Hannibali fuerint, nequaquam inter auctores constat.
Qui plurimum, centum millia peditum, viginti equitum fuisse
scribunt; qui minimum, viginti millia peditum, sex equitum.
3 L. Cincius Alimentus, qui captum se ab Hannibale scribit,
maxime *me* auctor moveret, nisi confunderet numerum Gallis
4 Liguribusque additis; cum his octoginta millia peditum, decem
equitum adducta; (in Italia magis affluxisse veri simile est, et
5 ita quidam auctores sunt;) ex ipso autem audisse Hannibale,
postquam Rhodanum transierit, triginta sex millia hominum
ingentemque numerum equorum et aliorum iumentorum ami-
sisse. Taurini Semigalli proxima gens erat in Italiam de-
6 gresso. Id quum inter omnes constet, eo magis miror amb-
igi, quanam Alpes transierit, et vulgo credere, Pœnino (atque
7 inde nomen ei iugo Alpium inditum) transgressum, Cælium
per Cremonis iugum dicere transisse; qui ambo saltus eum
non in Taurinos, sed per alios montanos ad Libuos Gallos
8 deduxissent. Nec veri simile est, ea tum ad Galliam patuisse
itinera; utique, quæ ad Pœninum ferunt, obsæpta gentibus
9 Semigermanis fuissent. Neque hercule montibus his, si quem
forte id movet, ab transitu Pœnorum ullo Seduni Veragri,
incolæ iugi eius, norunt *nomen* inditum, sed ab eo, quem in
summo sacratum vertice Pœninum montani appellant.

39 Peropportune ad principia rerum Taurinis, proximæ
genti, adversus Insubres motum bellum erat. Sed armare
exercitum Hannibal, ut parti alteri auxilio esset, in reficiendo
2 maxime sentientem contracta ante mala, non poterat; otium
enim ex labore, copia ex inopia, cultus ex illuvie tabeque
3 squalida et prope efferata corpora varie movebat. Ea P.
Cornelio consuli causa fuit, quum Pisas navibus venisset
exercitu a Manlio Atilioque accepto tirone et in novis igno-

miniis trepido, ad Padum festinandi, ut cum hoste nondum
refecto manus consereret. Sed quum Placentiam consul 4
venit, iam ex stativis moverat Hannibal Taurinorumque unam
urbem, caput gentis eius, quia volentes in amicitiam non
veniebant, vi expugnarat; *et* iunxisset sibi non metu solum, 5
sed etiam voluntate Gallos accolas Padi, ni eos circumspec-
tantes defectionis tempus subito adventu consul oppressisset.
Et Hannibal movit ex Taurinis, incertos, quae pars sequenda 6
esset, Gallos præsentem secuturos ratus. Iam prope in con- 7
spectu erant exercitus conveneràntque duces sicuti inter se
nondum satis noti, ita iam imbutus uterque quadam admira-
tione alterius. Nam Hannibalis et apud Romanos iam ante 8
Sagunti excidium celeberrimum nomen erat, et Scipionem Han-
nibal eo ipso, quod adversus se dux potissimum lectus esset,
præstantem virum credebat; et auxerant inter se opinionem, 9
Scipio, quod, relictus in Gallia, obvius fuerat in Italiam trans-
gresso Hannibali, *Hannibal* et conatu tam audaci traiicien-
darum Alpium et effectu. Occupavit tamen Scipio Padum 10
traiicere, et ad Ticinum amnem motis castris, priusquam edu-
ceret in aciem, adhortandorum militum causa talem orationem
est exorsus.

40 „Si eum exercitum, milites, educerem in aciem, quem in
Gallia mecum habui, supersedissem loqui apud vos; quid 2
enim adhortari referret aut eos equites, qui equitatum hostium
ad Rhodanum flumen egregie vicissent, aut eas legiones, cum
quibus fugientem hunc ipsum hostem secutus confessionem
cedentis ac detrectantis certamen pro victoria habui? Nunc 3
quia ille exercitus, Hispaniæ provinciæ scriptus, ibi cum fratre
Cn. Scipione meis auspiciis rem gerit, ubi eum gerere senatus
populusque Romanus voluit, ego, ut consulem ducem adver- 4
sus Hannibalem ac Pœnos haberetis, ipse me huic voluntario
certamini obtuli, novo imperatori apud novos milites pauca
verba facienda sunt. Ne genus belli neve hostem ignoretis, 5
cum iis est vobis, milites, pugnandum, quos terra marique
priore bello vicistis, a quibus stipendium per viginti annos

exegistis, a quibus capta belli præmia Siciliam ac Sardiniam
6 habetis. Erit igitur in hoc certamine is vobis illisque animus, qui victoribus et victis esse solet. Nec nunc illi, quia
7 audent, sed quia necesse est, pugnaturi sunt; nisi creditis,
qui exercitu incolumi pugnam detrectavere, eos, duabus partibus peditum equitumque in transitu Alpium, amissis, [quum
plures pæne perierint quam supersint,] plus spei nactos esse.
8 At enim pauci quidem sunt, sed vigentes animis corporibusque,
9 quorum robora ac vires vix sustinere vis ulla possit. Effigies immo, umbræ hominum, fame, frigore, illuvie, squalore
enecti, contusi ac debilitati inter saxa rupesque; ad hoc præusti artus, nive rigentes nervi, membra torrida gelu, quassata
10 fractaque arma, claudi ac debiles equi. Cum hoc equite,
cum hoc pedite pugnaturi estis; reliquias extremas hostium,
non hostem habebitis; ac nihil magis vereor quam ne, quum
11 vos pugnaveritis, Alpes vicisse Hannibalem videantur. Sed
ita forsitan decuit, cum fœderum ruptore duce ac populo deos
ipsos sine ulla humana ope committere ac profligare bellum,
nos, qui secundum deos violati sumus, commissum ac pro-
41 fligatum conficere. Non vereor, ne quis me hæc vestri adhortandi causa magnifice loqui existimet, ipsum aliter animo
2 affectum esse. Licuit in Hispaniam, provinciam meam, quo
iam profectus eram, cum exercitu ire meo, ubi et fratrem
consilii participem ac periculi socium haberem et Hasdrubalem potius quam Hannibalem hostem et minorem haud dubie
3 molem belli; tamen, quum præterveherer navibus Galliæ oram,
ad famam huius hostis in terram egressus, præmisso equitatu,
4 ad Rhodanum movi castra. Equestri prœlio, qua parte copiarum conserendi manum fortuna data est, hostem fudi; peditum agmen, quod in modum fugientium raptim agebatur, quia
assequi terra non poteram, regressus ad naves, quanta maxime
potui celeritate, tanto maris terrarumque circuitu, in radicibus
5 prope Alpium huic timendo hosti obvius fui. Utrum, quum
declinarem certamen, improvisus incidisse videor an occurrere in
6 vestigiis eius, lacessere ac trahere ad decernendum? Experiri

iuvat, utrum alios repente Carthaginienses per viginti annos
terra ediderit, an iidem sint, qui ad Ægates pugnaverunt
insulas, et quos ab Eryce duodevicenis denariis æstimatos
emisistis, et utrum Hannibal hic sit æmulus itinerum Hercu- 7
lis, ut ipse fert, an vectigalis stipendiariusque et servus populi
Romani a patre relictus. Quem nisi Saguntinum scelus agi- 8
taret, respiceret profecto, si non patriam victam, domum certe
patremque et fœdera Hamilcaris scripta manu, qui iussus ab 9
consule nostro præsidium deduxit ab Eryce, qui graves im-
positas victis Carthaginiensibus leges fremens mærensque ac-
cepit, qui decedere Sicilia, qui stipendium populo Romano
dare pactus est. Itaque vos ego, milites, non eo solum 10
animo, quo adversus alios hostes soletis, pugnare velim, sed
cum indignatione quadam atque ira, velut si servos videatis
vestros arma repente contra vos ferentes. Licuit ad Erycem 11
clausos ultimo supplicio humanorum, fame interficere; licuit
victricem classem in Africam traiicere atque intra paucos
dies sine ullo certamine Carthaginem delere; veniam dedimus 12
precantibus, emisimus ex obsidione, pacem cum victis feci-
mus, tutelæ deinde nostræ duximus, quum Africo bello urge-
rentur. Pro his impertitis furiosum iuvenem sequentes oppug- 13
natum patriam nostram veniunt. Atque utinam pro decore
tantum hoc vobis et non pro salute esset certamen! Non de 14
possessione Siciliæ ac Sardiniæ, de quibus quondam agebatur,
sed pro Italia vobis est pugnandum. Nec est alius ab tergo 15
exercitus, qui, nisi nos vincimus, hosti obsistat, nec Alpes aliæ
sunt, quas dum superant, comparari nova possint præsidia;
hic est obstandum, milites, velut si ante Romana mœnia
pugnemus. Unusquisque se non corpus suum, sed coniugem 16
ac liberos parvos armis protegere putet; nec domesticas solum
agitet curas, sed identidem hoc animo reputet, nostras nunc
intueri manus senatum populumque Romanum: qualis nostra 17
vis virtusque fuerit, talem deinde fortunam illius urbis ac
Romani imperii fore."

Hæc apud Romanos consul. Hannibal rebus prius quam **42**

verbis adhortandos milites ratus, circumdato ad spectaculum
exercitu, captivos montanos vinctos in medio statuit, armisque
Gallicis ante pedes eorum proiectis, interrogare interpretem
iussit, ecquis, si vinculis levaretur armaque et equum victor
2 acciperet, decertare ferro vellet. Quum ad unum omnes fer-
rum pugnamque poscerent et deiecta in id sors esset, se quis-
3 que eum optabat, quem fortuna in id certamen legeret, et, *ut*
cuiusque sors exciderat, alacer, inter gratulantes gaudio ex-
4 sultans, cum sui moris tripudiis arma raptim capiebat. Ubi
vero dimicarent, is habitus animorum non inter eiusdem modo
condicionis homines erat, sed etiam inter spectantes vulgo, ut
non vincentium magis quam bene morientium fortuna lau-
43 daretur. Quum sic aliquot spectatis paribus affectos dimi-
sisset, contione inde advocata ita apud eos locutus fertur.
2 „Si, quem animum in alienæ sortis exemplo paulo ante
habuistis, eundem mox in æstimanda fortuna vestra habueri-
tis, vicimus, milites; neque enim spectaculum modo illud, sed
3 quædam veluti imago vestræ condicionis erat. Ac nescio, an
maiora vincula maioresque necessitates vobis quam captivis
4 vestris fortuna circumdederit. Dextra lævaque duo maria
claudunt, nullam ne ad effugium quidem navem habentes;
circa Padus amnis, maior [Padus] ac violentior Rhodano,
ab tergo Alpes urgent, vix integris vobis ac vigentibus trans-
5 itæ. Hic vincendum aut moriendum, milites, est, ubi primum
hosti occurristis. Et eadem fortuna, quæ necessitatem pug-
nandi imposuit, præmia vobis ea victoribus proponit, quibus
ampliora homines ne ab diis quidem immortalibus optare
6 solent. Si Siciliam tantum ac Sardiniam parentibus nostris
ereptas nostra virtute recuperaturi essemus, satis tamen ampla
pretia essent; quicquid Romani tot triumphis partum conge-
stumque possident, id omne vestrum cum ipsis dominis futu-
7 rum est; in hanc tam opimam mercedem, agite dum, diis
8 bene iuvantibus arma capite. Satis adhuc in vastis Lusitaniæ
Celtiberiæque montibus pecora consectando nullum emolumen-
9 tum tot laborum periculorumque vestrorum vidistis; tempus

est iam opulenta vos ac ditia stipendia facere et magna operæ
pretia mereri, tantum itineris per tot montes fluminaque et
tot armatas gentes emensos. Hic vobis terminum laborum 10
fortuna dedit; hic dignam mercedem emeritis stipendiis dabit.
Nec, quam magni nominis bellum est, tam difficilem existi- 11
maritis victoriam fore; sæpe et contemptus hostis cruentum
certamen edidit et incliti populi regesque perlevi momento
victi sunt. Nam dempto hoc uno fulgore nominis Romani, 12
quid est, cur illi vobis comparandi sint? Ut viginti annorum 13
militiam vestram cum illa virtute, cum illa fortuna taceam,
ab Herculis columnis, ab Oceano terminisque ultimis terrarum
per tot ferocissimos Hispaniæ et Galliæ populos vincentes
huc pervenistis; pugnabitis cum exercitu tirone, hac ipsa æstate 14
cæso, victo, circumsesso a Gallis, ignoto adhuc duci suo ig-
norantique ducem. An me in prætorio patris, clarissimi im- 15
peratoris, prope natum, certe eductum, domitorem Hispaniæ
Galliæque, victorem eundem non Alpinarum modo gentium,
sed ipsarum, quod multo maius est, Alpium, cum semestri
hoc conferam duce, desertore exercitus sui? Cui si quis 16
demptis signis Pœnos Romanosque hodie ostendat, ignoraturum
certum habeo, utrius exercitus sit consul. Non ego illud 17
parvi æstimo, milites, quod nemo est vestrum, cuius non ante
oculos ipse sæpe militare aliquod ediderim facinus, cui non
idem ego virtutis spectator ac testis notata temporibus locis-
que referre sua possim decora. Cum laudatis a me millies 18
donatisque, alumnus prius omnium vestrum quam imperator,
procedam *in* aciem adversus ignotos inter se ignorantesque.
Quocunque circumtuli oculos, plena omnia video animorum ac **44**
roboris, veteranum peditem, generosissimarum gentium equites
frenatos infrenatosque, vos socios fidelissimos fortissimosque, 2
vos, Carthaginienses, quum *pro* patria, tum ob iram iustissimam
pugnaturos. Inferimus bellum infestisque signis descendimus 3
in Italiam, tanto audacius fortiusque pugnaturi quam hostis,
quanto maior spes, maior est animus inferentis vim quam
arcentis. Accendit præterea et stimulat animos dolor, iniuria, 4

indignitas. Ad supplicium depoposcerunt me ducem primum,
deinde vos omnes, qui Saguntum oppugnassetis; deditos ulti-
5 mis cruciatibus affecturi fuerunt. Crudelissima ac superbis-
sima gens sua omnia suique arbitrii facit; cum quibus bellum,
cum quibus pacem habeamus, se modum imponere æquum
censet. Circumscribit includitque nos terminis montium flumi-
numque, quos non excedamus, neque eos, quos statuit, termi-
6 nos observat. Ne transieris Hiberum; ne quid rei tibi sit
cum Saguntinis. At *non ad* Hiberum est Saguntum. Nusquam
7 te vestigio moveris. Parum est, quod veterrimas provincias
meas, Siciliam ac Sardiniam, adimis? Etiam *in* Hispanias et, *si*
inde cessero, in Africam transcendes? *Transcendes* autem? Tran-
scendisse dico. Duos consules huius anni, unum in Africam,
alterum in Hispaniam miserunt. Nihil usquam nobis relictum
8 est, nisi quod armis vindicarimus. Illis timidis et ignavis esse
licet, qui respectum habent, quos sua terra, suus ager per
tuta ac pacata itinera fugientes accipient; vobis necesse est
fortibus viris esse et, omnibus inter victoriam mortemve certa
desperatione abruptis, aut vincere aut, si fortuna dubitabit, in
9 prœlio potius quam in fuga mortem oppetere. Si hoc bene
fixum omnibus [destinatum] in animo est, iterum dicam, vi-
cistis; nullum contemptu *mortis telum* ad vincendum homini ab
dis immortalibus acrius datum est."

45 His adhortationibus quum utrinque ad certamen accensi
militum animi essent, Romani ponte Ticinum iungunt, tutandique
2 pontis causa castellum insuper imponunt; Pœnus, hostibus
opere occupatis, Maharbalem cum ala Numidarum, equitibus
quingentis, ad depopulandos sociorum populi Romani agros
3 mittit; Gallis parci quam maxime iubet, principumque animos
ad defectionem sollicitari. Ponte perfecto traductus Romanus
exercitus in agrum Insubrium quinque millia passuum ab
4 Ictumulis consedit. Ibi Hannibal castra habebat; revocatoque
propere Maharbale atque equitibus, quum instare certamen
cerneret, nihil unquam satis dictum præmonitumque ad cohor-
tandos milites ratus, vocatis ad contionem certa præmia pro-

nuntiat, in quorum spem pugnarent: agrum sese daturum 5
esse in Italia, Africa, Hispania, ubi quisque velit, immunem
ipsi, qui accepisset, liberisque; qui pecuniam quam agrum
maluisset, ei se argento satisfacturum; qui sociorum cives 6
Carthaginienses fieri vellent, potestatem facturum; qui domos
redire mallent, daturum se operam, ne cuius suorum popula-
rium mutatam secum fortunam esse vellent. Servis quoque 7
dominos prosecutis libertatem proponit, binaque pro his man-
cipia dominis se redditurum. Eaque ut rata scirent fore, 8
agnum læva manu, dextera silicem retinens, si falleret, Iovem
ceterosque precatus deos, ita se mactarent, quemadmodum
ipse agnum mactasset, secundum precationem caput pecudis
saxo elisit. Tum vero omnes, velut diis auctoribus in spem 9
suam quisque acceptis, id moræ, quod nondum pugnarent,
ad potienda sperata rati, prœlium uno animo et voce una
poscunt.

Apud Romanos haudquaquam tanta alacritas erat, super **46**
cetera recentibus etiam territos prodigiis; nam et lupus in- 2
traverat castra laniatisque obviis ipse intactus evaserat, et
examen apum in arbore prætorio imminente consederat. Qui- 3
bus procuratis, Scipio cum equitatu iaculatoribusque expeditis
profectus ad castra hostium ex propinquo copias*que*, quantæ
et cuius generis essent, speculandas, obvius fit Hannibali et
ipsi cum equitibus ad exploranda circa loca progresso. Neu- 4
tri alteros primo cernebant; densior deinde incessu tot homi-
num equorum*que* oriens pulvis signum propinquantium hostium
fuit. Consistit utrumque agmen, et ad prœlium sese expedie-
bant. Scipio iaculatores et Gallos equites in fronte locat, 5
Romanos sociorumque quod roboris fuit, in subsidiis. Han-
nibal frenatos equites in medium accipit, cornua Numidis
firmat. Vixdum clamore sublato, iaculatores fugerunt inter 6
subsidia ad secundam aciem. Inde equitum certamen erat
aliquamdiu anceps; dein, quia turbabant equos pedites inter-
mixti, multis labentibus ex equis aut desilientibus, ubi suos
premi circumventos vidissent, iam magna ex parte ad pedes

7 pugna venerat, donec Numidæ, qui in cornibus erant, circum-
vecti paulum ab tergo se ostenderunt. Is pavor perculit
Romanos, auxitque pavorem consulis vulnus periculumque in-
8 tercursu tum primum pubescentis filii propulsatum. Hic erat
iuvenis, penes quem perfecti huiusce belli laus est, Africanus
ob egregiam victoriam de Hannibale Pœnisque appellatus.
9 Fuga tamen effusa iaculatorum maxime fuit, quos primos
Numidæ invaserunt; alius confertus equitatus consulem in
medium acceptum, non armis modo, sed etiam corporibus suis
protegens, in castra nusquam trepide neque effuse cedendo
10 reduxit. Servati consulis decus Cælius ad servum natione
Ligurem delegat; malim equidem de filio verum esse, quod
et plures tradidere auctores et fama obtinuit.

47 Hoc primum cum Hannibale prœlium fuit; quo facile
apparuit, [et] equitatu meliorem Pœnum esse, et ob id campos
patentes, quales sunt inter Padum Alpesque, bello gerendo
2 Romanis aptos non esse. Itaque proxima nocte, iussis mili-
tibus vasa silentio colligere, castra ab Ticino mota festina-
tumque ad Padum est, ut ratibus, quibus iunxerat flumen,
nondum resolutis sine tumultu atque insectatione hostis copias
3 traiiceret. Prius Placentiam pervenere, quam satis sciret
Hannibal ab Ticino profectos; tamen ad sexcentos moratorum
in citeriore ripa Padi, segniter ratem solventes, cepit. Trans-
ire pontem non potuit, ut extrema resoluta erant, tota rate
4 in secundam aquam labente. Cælius auctor est, Magonem
cum equitatu et Hispanis peditibus flumen extemplo tra-
nasse, ipsum Hannibalem per superiora Padi vada exercitum
traduxisse, elephantis in ordinem ad sustinendum impetum
5 fluminis oppositis. Ea peritis amnis eius vix fidem fecerint;
nam neque equites armis equisque salvis tantam vim fluminis
superasse veri simile est, ut iam Hispanos omnes inflati tra-
vexerint utres, et multorum dierum circuitu Padi vada pe-
tenda fuerunt, qua exercitus gravis impedimentis traduci pos-
6 set. Potiores apud me auctores sunt, qui biduo vix locum
rate iungendo flumini inventum tradunt; ea cum Magone

equites Hispanorum expeditos præmissos. Dum Hannibal, 7
circa flumen legationibus Gallorum audiendis moratus, traiicit gravius peditum agmen, interim Mago equitesque ab transitu fluminis diei unius itinere Placentiam ad hostes contendunt.
Hannibal paucis post diebus sex millia a Placentia castra 8
communivit, et postero die in conspectu hostium acie directa potestatem pugnæ fecit.

Insequenti nocte cædes in castris Romanis, tumultu tamen 48
quam re maior, ab auxiliaribus Gallis facta est. Ad duo 2
millia peditum et ducenti equites, vigilibus ad portas trucidatis, ad Hannibalem transfugiunt; quos Pœnus benigne allocutus et spe ingentium donorum accensos, in civitates quemque suas ad sollicitandos popularium animos dimisit. Scipio 3
cædem eam signum defectionis omnium Gallorum esse ratus, contactosque eo scelere velut iniecta rabie ad arma ituros,
quanquam gravis adhuc vulnere erat, tamen quarta vigilia 4
noctis insequentis tacito agmine profectus, ad Trebiam fluvium iam *in* loca altiora collesque impeditiores equiti castra movet.
Minus quam ad Ticinum fefellit; missisque Hannibal primum 5
Numidis, deinde omni equitatu, turbasset utique novissimum agmen, ni aviditate prædæ in vacua Romana castra Numidæ
devertissent. Ibi dum perscrutantes loca omnia castrorum 6
nullo satis digno moræ pretio tempus terunt, emissus hostis est de manibus; et quum iam transgressos Trebiam Romanos metantesque castra conspexissent, paucos moratorum occide-
runt citra flumen interceptos. Scipio, nec vexationem vulneris 7
in via iactati ultra patiens et collegam (iam enim et revocatum ex Sicilia audierat) ratus exspectandum, locum, qui prope flumen tutissimus stativis est visus, delectum commu-
niit. Nec procul inde Hannibal quum consedisset, quantum 8
victoria equestri elatus, tantum anxius inopia, quæ per hostium agros euntem, nusquam præparatis commeatibus, maior
in dies excipiebat, ad Clastidium vicum, quo magnum fru- 9
menti numerum congesserant Romani, mittit. Ibi quum vim pararent, spes facta proditionis; nec sane magno pretio, num-

mis aureis quadringentis, Dasio Brundisino præfecto præsidii
corrupto, traditur Hannibali Clastidium. Id horreum fuit
10 Pœnis sedentibus ad Trebiam. In captivos ex tradito præ-
sidio, ut fama clementiæ in principio rerum colligeretur, nihil
sævitum est.

49 Quum ad Trebiam terrestre constitisset bellum, interim
circa Siciliam insulasque Italiæ imminentes et a Sempronio
2 consule et ante adventum eius terra marique res gestæ. Vi-
ginti quinqueremes cum mille armatis ad depopulandam oram
Italiæ a Carthaginiensibus missæ; novem Liparas, octo ad insu-
3 lam Vulcani tenuerunt, tres in fretum avertit æstus. Ad eas
conspectas a Messana duodecim naves ab Hierone rege Syra-
cusanorum missæ, qui tum forte Messanæ erat consulem Ro-
manum opperiens, nullo repugnante captas naves Messanam in
4 portum deduxerunt. Cognitum ex captivis, præter viginti naves,
cuius ipsi classis essent, in Italiam missas, quinque et triginta alias
quinqueremes Siciliam petere ad sollicitandos veteres socios;
5 Lilybæi occupandi præcipuam curam esse; credere, eadem
tempestate, qua ipsi disiecti forent, eam quoque classem ad
6 Ægates insulas deiectam. Hæc, sicut audita erant, rex M.
Æmilio prætori, cuius Sicilia provincia erat, perscribit, monet-
7 que, ut Lilybæum firmo teneret præsidio. Extemplo et a
prætore circa civitates missi legati tribunique, *qui* suos ad
8 curam custodiæ intenderent, *et* ante omnia Lilybæum teneri
apparatu belli, edicto proposito, ut socii navales decem dierum
cocta cibaria ad naves deferrent, ut, ubi signum datum esset,
ne quid moram conscendendi faceret, perque omnem oram,
qui ex speculis prospicerent adventantem hostium classem,
9 missis. Itaque, quanquam de industria morati cursum navium
erant Carthaginienses, ut ante lucem accederent Lilybæum,
præsensum tamen est, quia et luna pernox erat et sublatis
10 armamentis veniebant. Extemplo *signum* datum e speculis
et in oppido ad arma conclamatum est et in naves conscen-
sum; pars militum in muris portarumque in stationibus, pars
11 in navibus erant. Et Carthaginienses, quia rem fore haud

cum imparatis cernebant, usque ad lucem portu se abstinuerunt, demendis armamentis eo tempore aptandaque ad pugnam classe absumpto. Ubi illuxit, recepere classem in altum, 12
ut spatium pugnæ esset exitumque liberum e portu naves hostium haberent. Nec Romani detrectavere pugnam, et me- 13
moria circa ea ipsa loca gestarum rerum freti et militum multitudine ac virtute. Ubi in altum evecti sunt, Romanus 50
conserere pugnam et ex propinquo vires conferre velle; con- 2
tra eludere Pœnus et arte, non vi rem gerere, naviumque quam virorum aut armorum malle certamen facere. Nam ut 3
sociis navalibus affatim instructam classem, ita inopem milite habebant, et, sicubi conserta navis esset, haudquaquam par numerus armatorum ex ea pugnabat. Quod ubi animadver- 4
sum est, et Romanis multitudo sua auxit animum et paucitas illis minuit. Extemplo septem naves Punicæ circumventæ; 5
fugam ceteræ ceperunt. Mille et septingenti fuere in navibus captis milites nautæque, in his tres nobiles Carthaginiensium. Classis Romana incolumis, una tantum perforata navi, sed ea 6
quoque ipsa reduce, in portum rediit.

Secundum hanc pugnam, nondum gnaris eius, qui Mes- 7
sanæ erant, Ti. Sempronius consul Messanam venit. Ei fretum intranti rex Hiero classem *armatam* ornatamque obviam duxit, transgressusque ex regia in prætoriam navem, gratu- 8
latus sospitem cum exercitu et navibus advenisse, precatusque prosperum ac felicem in Siciliam transitum, statum deinde 9
insulæ et Carthaginiensium conata exposuit, pollicitusque est, quo animo priore bello populum Romanum iuvenis adiuvisset, eo senem adiuturum; frumentum vestimentaque sese legionibus 10
consulis sociisque navalibus gratis præbiturum; grande periculum Lilybæo maritimisque civitatibus esse, et quibusdam volentibus novas res fore. Ob hæc consuli nihil cunctandum 11
visum, quin Lilybæum classe peteret. Et rex regiaque classis una profecti. Navigantes inde, pugnatum ad Lilybæum fusasque et captas hostium naves, accepere. A Lilybæo consul, 51
Hierone cum classe regia dimisso relictoque prætore ad tuen-

dam Siciliæ oram, ipse in insulam Melitam, quæ a Cartha-
2 giniensibus tenebatur, traiecit. Advenienti Hamilcar Gisgonis
filius, præfectus præsidii, cum paulo minus duobus millibus
militum oppidumque cum insula traditur. Inde post paucos
dies reditum Lilybæum, captivique et a consule et a præ-
tore, præter insignes nobilitate viros, sub corona venierunt.
3 Postquam ab ea parte satis tutam Siciliam censebat consul,
ad insulas Vulcani, quia fama erat stare ibi Punicam classem,
traiecit; nec quisquam hostium circa eas insulas inventus;
4 nam forte transmiserant ad vastandam Italiæ oram, depopu-
5 latoque Viboniensi agro, urbem etiam terrebant. Repetenti
Siciliam consuli escensio hostium in agrum Viboniensem
facta nuntiatur, litteræque ab senatu de transitu in Italiam
Hannibalis, et ut primo quoque tempore collegæ ferret auxi-
6 lium, missæ traduntur. Multis simul anxius curis exercitum
extemplo in naves impositum Ariminum mari supero misit,
Sex. Pomponio legato cum viginti quinque longis navibus
Viboniensem agrum maritimamque oram Italiæ tuendam attri-
7 buit, M. Æmilio prætori quinquaginta navium classem exple-
vit. Ipse, compositis Siciliæ rebus, decem navibus oram Italiæ
legens Ariminum pervenit. Inde cum exercitu suo profectus
ad Trebiam flumen collegæ coniungitur.

52 Iam ambo consules et quicquid Romanarum virium erat,
Hannibali oppositum, aut illis copiis defendi posse Romanum
2 imperium aut spem nullam aliam esse, satis declarabat. Ta-
men consul alter, equestri prœlio uno et vulnere suo † mi-
nutus, trahi rem malebat; recentis animi alter eoque ferocior
3 nullam dilationem patiebatur. Quod inter Trebiam Padumque
agri est, Galli tum incolebant, in duorum præpotentium popu-
lorum certamine per ambiguum favorem haud dubie gratiam
4 victoris spectantes. Id Romani, modo ne quid moverent,
æquo satis, Pœnus periniquo animo ferebat, ab Gallis acci-
5 tum se venisse ad liberandos eos dictitans. Ob eam iram,
simul ut præda militem aleret, duo millia peditum et mille
equites, Numidas plerosque, mixtos quosdam et Gallos, popu-

lari omnem deinceps agrum usque ad Padi ripas iussit. Egen- 6
tes ope Galli, quum ad id dubios servassent animos, coacti
ab auctoribus iniuriæ ad vindices futuros declinant, legatisque
ad consules missis, auxilium Romanorum terræ ob nimiam
cultorum fidem in Romanos laboranti orant. Cornelio nec 7
causa nec tempus agendæ rei placebat, suspectaque ei gens
erat quum ob infida multa facinora, tum, ut alia vetustate
obsolevissent, ob recentem Boiorum perfidiam; Sempronius 8
contra, continendis in fide sociis maximum vinculum esse pri-
mos, qui eguissent ope, defensos, censebat. Collega cunctante, 9
equitatum suum, mille peditum iaculatoribus ferme admixtis,
ad defendendum Gallicum agrum trans Trebiam mittit. Spar- 10
sos et incompositos, ad hoc graves præda plerosque quum
inopinato invasissent, ingentem terrorem cædemque ac fugam
usque ad castra stationesque hostium fecere; unde multitudine
effusa pulsi rursus subsidio suorum prœlium restituere. Varia 11
inde pugna sequentes *cedentes*que quum ad extremum æquas-
sent certamen, maior tamen hostium *cædes*, *penes* Romanos
fama victoriæ fuit. Ceterum nemini omnium maior iustiorque 53
quam ipsi consuli videri; gaudio efferri, qua parte copiarum
alter consul victus foret, ea se vicisse: restitutos ac refectos 2
militibus animos, nec quemquam esse præter collegam, qui
dilatam dimicationem vellet; eum, animo magis quam corpore
ægrum, memoria vulneris aciem ac tela horrere. Sed non 3
esse cum ægro senescendum. Quid enim ultra differri aut
teri tempus? quem tertium consulem, quem alium exercitum
exspectari? Castra Carthaginiensium in Italia ac prope in 4
conspectu urbis esse. Non Siciliam ac Sardiniam, victis
ademptas, nec cis Hiberum Hispaniam peti, sed solo patrio
terraque, in qua geniti forent, pelli Romanos. „Quantum in- 5
gemiscant“ inquit „patres nostri, circa mœnia Carthaginis bel-
lare soliti, si videant nos, progeniem suam, duos consules
consularesque exercitus, in media Italia paventes intra castra,
Pœnum, quod inter Alpes Appenninumque agri sit, suæ dicionis
fecisse?“ Hæc assidens ægro collegæ, hæc in prætorio prope 6

contionabundus agere. Stimulabat et tempus propinquum
comitiorum, ne in novos consules bellum differretur, et occasio
7 in se unum vertendæ gloriæ, dum æger collega erat. Itaque,
nequicquam dissentiente Cornelio, parari ad propinquum certamen milites iubet.

Hannibal quum, quid optimum foret hosti, cerneret, vix
ullam spem habebat, temere atque improvide quicquam con-
8 sules acturos; quum alterius ingenium, fama prius, deinde re
cognitum, percitum ac ferox sciret esse, ferociusque factum
prospero cum prædatoribus suis certamine crederet, adesse
9 gerendæ rei fortunam haud diffidebat. Cuius ne quod præ-
termitteret tempus, sollicitus intentusque erat, dum tiro hostium
miles esset, dum meliorem ex ducibus inutilem vulnus faceret,
10 dum Gallorum animi vigerent, quorum ingentem multitudinem
sciebat segnius secuturam, quanto longius ab domo traheren-
11 tur. Quum ob hæc taliaque speraret propinquum certamen
et facere, si cessaretur, cuperet, speculatoresque Galli, ad ea
exploranda, quæ vellet, tutiores, quia in utrisque castris milita-
bant, paratos pugnæ esse Romanos retulissent, locum insidiis
54 circumspectare Pœnus cœpit. Erat in medio rivus præaltis
utrinque clausus ripis et circa obsitus palustribus herbis et,
quibus inculta ferme vestiuntur, virgultis vepribusque. Quem
ubi equites quoque tegendo satis latebrosum locum circumvec-
2 tus ipse oculis perlustravit, „Hic erit locus“ Magoni fratri ait,
„quem teneas. Delige centenos viros ex omni pedite atque
equite, cum quibus ad me vigilia prima venias; nunc corpora
3 curare tempus est.“ Ita prætorium missum. Mox cum delec-
tis Mago aderat. „Robora virorum cerno“ inquit Hannibal;
„sed uti numero etiam, non animis modo valeatis, singulis
vobis novenos ex turmis manipulisque vestri similes eligite.
Mago locum monstrabit, quem insideatis; hostem cæcum ad
4 has belli artes habetis.“ Ita mille equitibus † Magoni, mille
peditibus dimissis, Hannibal prima luce Numidas equites trans-
gressos Trebiam flumen obequitare iubet hostium portis, iacu-
landoque *in* stationes elicere ad pugnam hostem, iniecto deinde

certamine, cedendo sensim citra flumen pertrahere. Hæc 5
mandata Numidis; ceteris ducibus peditum equitumque præ-
ceptum, ut prandere omnes iuberent, armatos deinde instratis-
que equis signum exspectare.

Sempronius ad tumultum Numidarum primum omnem 6
equitatum, ferox ea parte virium, deinde sex millia peditum,
postremo omnes copias, a destinato iam ante consilio avidus
certaminis, eduxit. Erat forte brumæ tempus et nivalis dies 7
in locis Alpibus Appenninoque interiectis, propinquitate etiam
fluminum ac paludum prægelidis. Ad hoc raptim eductis 8
hominibus atque equis, non capto ante cibo, non ope ulla ad
arcendum frigus adhibita, nihil caloris inerat, et quicquid
auræ fluminis appropinquabant, afflabat acrior frigoris vis.
Ut vero refugientes Numidas insequentes aquam ingressi sunt 9
(et erat pectoribus tenus aucta nocturno imbri), tum utique
egressis rigere omnibus corpora, ut vix armorum tenendorum
potentia essent, et simul lassitudine et, procedente iam die,
fame etiam deficere. Hannibalis interim miles, ignibus ante 55
tentoria factis oleoque per manipulos, ut mollirent artus, misso
et cibo per otium capto, ubi transgressos flumen hostes nun-
tiatum est, alacer animis corporibusque arma capit atque in
aciem procedit. Baliares locat ante signa, levem armaturam, 2
octo ferme millia hominum, dein graviorem armis peditem,
quod virium, quod roboris erat; in cornibus circumfudit decem
millia equitum, et ab cornibus in utramque partem divisos
elephantos statuit. Consul effuse sequentes equites, quum ab 3
resistentibus subito Numidis incauti exciperentur, signo receptui
dato revocatos circumdedit peditibus. Duodeviginti millia Ro- 4
mana erant, socium nominis Latini viginti, auxilia præterea
Cenomanorum; ea sola in fide manserat Gallica gens. Iis
copiis concursum est. Prœlium a Baliaribus ortum est; qui- 5
bus quum maiore robore legiones obsisterent, diducta propere
in cornua levis armatura est, quæ res effecit, ut equitatus 6
Romanus extemplo urgeretur. Nam quum vix iam per se
resisterent decem millibus equitum quattuor millia, et fessi

integris plerisque, obruti sunt insuper velut nube iaculorum a
7 Baliaribus coniecta. Ad hoc elephanti eminentes ab extremis
cornibus, equis maxime non visu modo, sed odore insolito ter-
8 ritis, fugam late faciebant. Pedestris pugna par animis magis
quam viribus erat, quas recentes Pœnus, paulo ante curatis
corporibus, in prœlium attulerat; contra ieiuna fessaque cor-
pora Romanis et rigentia gelu torpebant. Restitissent tamen
9 animis, si cum pedite solum foret pugnatum; sed et Baliares,
pulso equite, iaculabantur in latera, et elephanti iam in me-
diam peditum aciem sese tulerant, et Mago Numidæque, simul
latebras eorum improvida præterlata acies est, exorti ab tergo
10 ingentem tumultum ac terrorem fecere. Tamen in tot cir-
cumstantibus malis mansit aliquamdiu immota acies, maxime
11 præter spem omnium adversus elephantos. Eos velites ad *id*
ipsum locati verutis coniectis et avertere et insecuti aversos
sub caudis, qua maxime molli cute vulnera accipiunt, fodiebant.
56 Trepidantesque *et* prope iam in suos consternatos *e* media
acie in extremam ad sinistrum cornu adversus Gallos auxi-
liares agi iussit Hannibal. Ibi extemplo haud dubiam fecere
fugam novusque additus terror Romanis, ut fusa auxilia sua
2 viderunt. Itaque quum iam in orbem pugnarent, decem millia
ferme hominum, quum alia evadere nequissent, media Afro-
rum acie, qua Gallicis auxiliis firmata erat, cum ingenti
3 cæde hostium perrupere, et, quum neque in castra reditus
esset flumine interclusis, neque præ imbri satis decernere
possent, qua suis opem ferrent, Placentiam recto itinere per-
4 rexere. Plures deinde in omnes partes eruptiones factæ; et
qui flumen petiere, aut gurgitibus absumpti sunt aut inter
5 cunctationem ingrediendi ab hostibus oppressi; qui passim
per agros fuga sparsi erant, vestigia cedentis sequentes agminis
Placentiam contendere; aliis timor hostium audaciam ingredi-
6 endi flumen fecit, transgressique in castra pervenerunt. Imber
nive mixtus et intoleranda vis frigoris et homines multos et iumenta
7 et elephantos prope omnes absumpsit. Finis insequendi hostis
Pœnis flumen Trebia fuit, et ita torpentes gelu in castra

rediere, ut vix lætitiam victoriæ sentirent. Itaque nocte in- 8
sequenti, quum præsidium castrorum et quod reliquum *saucio-*
rum ex magna parte militum erat, ratibus Trebiam traiice-
rent, aut nihil sensere obstrepente pluvia aut, quia iam mo- 9
veri nequibant præ lassitudine ac vulneribus, sentire sese
dissimularunt, quietisque Pœnis tacito agmine ab Scipione
consule exercitus Placentiam est perductus, inde Pado traiec-
tus Cremonam, ne duorum exercituum hibernis una colonia
premeretur.

Romam tantus terror ex hac clade perlatus est, ut iam ad 57
urbem Romanam crederent infestis signis hostem venturum, nec
quicquam spei aut auxilii esse, quo a portis mœnibusque vim
arcerent: uno consule ad Ticinum victo, alterum ex Sicilia 2
revocatum; duobus consulibus, duobus consularibus exercitibus
victis, quos alios duces, quas alias legiones esse, quæ arces-
santur? Ita territis Sempronius consul advenit, ingenti peri- 3
culo per effusos passim ad prædandum hostium equites au-
dacia magis quam consilio aut spe fallendi resistendive, si
non falleret, transgressus. Id quod unum maxime in præsentia 4
desiderabatur, comitiis consularibus habitis, in hiberna rediit.
Creati consules Cn. Servilius et C. Flaminius.

Ceterum ne hiberna quidem Romanis quieta erant, va- 5
gantibus passim Numidis equitibus et, *ut* quæque iis impeditiora
erant, Celtiberis Lusitanisque. Omnes igitur undique clausi
commeatus erant, nisi quos Pado naves subveherent. Em- 6
porium prope Placentiam fuit et opere magno munitum et
valido firmatum præsidio. Eius castelli expugnandi spe cum
equitibus ac levi armatura profectus Hannibal, quum plurimum
in celando incepto ad effectum spei habuisset, nocte adortus
non fefellit vigiles. Tantus repente clamor est sublatus, ut 7
Placentiæ quoque audiretur. Itaque sub lucem cum equitatu
consul aderat, iussis quadrato agmine legionibus sequi. Eque- 8
stre interim prœlium commissum, in quo, quia saucius Han-
nibal pugna excessit, pavore hostibus iniecto, defensum egregie
præsidium est. Paucorum inde dierum quiete sumpta et 9

vixdum satis percurato vulnere, ad Victumvias oppugnandas
10 ire pergit. Id emporium Romanis Gallico bello fuerat; mu-
nitum inde locum frequentaverant accolæ mixti undique ex
finitimis populis, et tum terror populationum eo plerosque ex
11 agris compulerat. Huius generis multitudo, fama impigre
defensi ad Placentiam præsidii accensa, armis arreptis obviam
12 Hannibali procedit. Magis agmina quam acies in via con-
currerunt, et quum ex altera parte nihil præter inconditam
turbam esset, in altera et dux militi et duci miles fidens, ad
13 triginta quinque millia hominum a paucis fusa. Postero die
deditione facta præsidium intra mœnia accepere; iussique
arma tradere quum dicto paruissent, signum repente victori-
14 bus datur, ut tanquam vi captam urbem diriperent, neque
ulla, quæ in tali re memorabilis scribentibus videri solet, præ-
termissa clades est; adeo omnis libidinis crudelitatisque et in-
humanæ superbiæ editum in miseros exemplum est. Hæ
fuere hibernæ expeditiones Hannibalis.

58 Haud longi inde temporis, dum intolerabilia frigora erant,
2 quies militi data est, et ad prima ac dubia signa veris pro-
fectus ex hibernis in Etruriam ducit, eam quoque gentem,
sicut Gallos Liguresque, aut vi aut voluntate adiuncturus.
3 Transeuntem Appenninum adeo atrox adorta tempestas est, ut
Alpium prope fœditatem superaverit. Vento mixtus imber
quum ferretur in ipsa ora, primo, quia aut arma omittenda
erant aut contra enitentes vertice intorti affligebantur, consti-
4 tere; dein, quum iam spiritum includeret nec reciprocare ani-
5 mam sineret, aversi a vento parumper consedere. Tum vero
ingenti sono cælum strepere et inter horrendos fragores mi-
6 care ignes; capti auribus et oculis metu omnes torpere; tan-
dem effuso imbre, quum eo magis accensa vis venti esset,
ipso illo, quo deprensi erant, loco castra ponere necessarium
7 visum est. Id vero laboris velut de integro initium fuit;
nam nec explicare quicquam nec statuere poterant nec, quod
statutum esset, manebat, omnia perscindente vento et rapiente.
8 Et mox aqua levata vento quum super gelida montium iuga

concreta esset, tantum nivosæ grandinis deiecit, ut omnibus
omissis procumberent homines, tegminibus suis magis obruti
quam tecti; tantaque vis frigoris insecuta est, ut ex illa mi- 9
serabili hominum iumentorumque strage quum se quisque
extollere ac levare vellet, diu nequiret, quia, torpentibus rigore
nervis, vix flectere artus poterant. Deinde, ut tandem agitando 10
sese movere ac recipere animos et raris locis ignis fieri est
cœptus, ad alienam opem quisque inops tendere. Biduum eo 11
loco velut obsessi mansere; multi homines, multa iumenta,
elephanti quoque ex iis, qui prœlio ad Trebiam facto super-
fuerant, septem absumpti.

Degressus Appennino retro ad Placentiam castra movit, **59**
et ad decem millia progressus consedit. Postero die duode-
cim millia peditum, quinque equitum adversus hostem ducit,
nec Sempronius consul (iam enim redierat ab Roma) detrec- 2
tavit certamen. Atque eo die tria millia passuum inter bina
castra fuere; postero die ingentibus animis, vario eventu pug- 3
natum est. Primo concursu adeo res Romana superior fuit,
ut non acie vincerent solum, sed pulsos hostes in castra per-
sequerentur, mox castra quoque oppugnarent. Hannibal, pau- 4
cis propugnatoribus in vallo portisque positis, ceteros con-
fertos in media castra recepit, intentosque signum ad erum-
pendum exspectare iubet. Iam nona ferme diei hora erat, 5
quum Romanus, nequicquam fatigato milite, postquam nulla
spes erat potiundi castris, signum receptui dedit. Quod ubi 6
Hannibal accepit laxatamque pugnam et recessum a castris
vidit, extemplo equitibus dextra lævaque emissis in hostem,
ipse cum peditum robore mediis castris erupit. Pugna raro 7
magis ulla ** aut utriusque partis pernicie clarior fuisset, si
extendi eam dies in longum spatium sivisset; nox accensum 8
ingentibus animis prœlium diremit. Itaque acrior concursus
fuit quam cædes, et, sicut æquata ferme pugna erat, ita clade
pari discessum est. Ab neutra parte sexcentis plus peditibus
et dimidium eius equitum cecidit; sed maior Romanis quam 9
pro numero iactura fuit, quia equestris ordinis aliquot et tri-

buni militum quinque et præfecti sociorum tres sunt interfecti.
10 Secundum eam pugnam Hannibal in Ligures, Sempronius
Lucam concessit. Venienti in Ligures Hannibali per insidias
intercepti duo quæstores Romani, C. Fulvius et L. Lucretius,
cum duobus tribunis militum et quinque equestris ordinis,
senatorum ferme liberis, quo magis ratam fore cum iis pacem
societatemque crederet, traduntur.

60 Dum hæc in Italia geruntur, Cn. Cornelius Scipio in
2 Hispaniam cum classe et exercitu missus, quum ab ostio
Rhodani profectus Pyrenæosque montes circumvectus Emporiis
3 appulisset classem, exposito ibi exercitu, orsus a Lacetanis
omnem oram usque ad Hiberum flumen partim renovandis
societatibus, partim novis instituendis Romanæ dicionis fecit.
4 Inde conciliata clementiæ fama non ad maritimos modo po-
pulos, sed in mediterraneis quoque ac montanis ad ferociores
iam gentes valuit; nec pax modo apud eos, sed societas etiam
armorum parta est, validæque aliquot auxiliorum cohortes ex
5 iis conscriptæ sunt. Hannonis cis Hiberum provincia erat;
eum reliquerat Hannibal ad regionis eius præsidium. Itaque,
priusquam alienarentur omnia, obviam eundum ratus, castris
6 in conspectu hostium positis, in aciem eduxit. Nec Romano
differendum certamen visum, quippe qui sciret, cum Han-
none et Hasdrubale sibi dimicandum esse, malletque adversus
singulos separatim quam adversus duos simul rem gerere.
7 Nec magni certaminis ea dimicatio fuit. Sex millia hostium
cæsa, duo capta cum præsidio castrorum; nam et castra ex-
pugnata sunt, atque ipse dux cum aliquot principibus capi-
untur, et Cissis, propinquum castris oppidum expugnatur.
8 Ceterum præda oppidi parvi pretii rerum fuit, supellex bar-
9 barica ac vilium mancipiorum; castra militem ditavere, non
eius modo exercitus, qui victus erat, sed et eius, qui cum
Hannibale in Italia militabat, omnibus fere caris rebus,
ne gravia impedimenta ferentibus essent, citra Pyrenæum
relictis.

Priusquam certa huius cladis fama accideret, transgressus 61
Hiberum Hasdrubal cum octo millibus peditum, mille equitum, tanquam ad primum adventum Romanorum occursurus, postquam perditas res ad Cissim amissaque castra accepit, iter ad mare convertit. Haud procul Tarracone classicos milites 2
navalesque socios vagos palantesque per agros, quod ferme fit, ut secundæ res negligentiam creent, equite passim dimisso cum magna cæde, maiore fuga ad naves compellit; nec diu- 3
tius circa ea loca morari ausus, ne ab Scipione opprimeretur, trans Hiberum sese recepit. Et Scipio raptim ad famam 4
novorum hostium agmine acto, quum in paucos præfectos navium animadvertisset, præsidio Tarracone modico relicto, Emporias cum classe rediit. Vixdum digresso eo, Hasdrubal 5
aderat, et Ilergetum populo, qui obsides Scipioni dederat, ad defectionem impulso, cum eorum ipsorum iuventute agros fidelium Romanis sociorum vastat. Excito deinde Scipione hiber- 6
nis, toto cis Hiberum rursus cedit agro. Scipio relictam ab auctore defectionis Ilergetum gentem quum infesto exercitu invasisset, compulsis omnibus Atanagrum urbem, quæ caput eius populi erat, circumsedit, intraque dies paucos, pluribus 7
quam ante obsidibus imperatis, Ilergetes pecunia etiam multatos in ius dicionemque recepit. Inde in Ausetanos prope Hibe- 8
rum, socios et ipsos Pœnorum, procedit, atque urbe eorum obsessa, Lacetanos auxilium finitimis ferentes nocte, haud procul iam urbe, quum intrare vellent, excepit insidiis. Cæsa 9
ad duodecim millia; exuti prope omnes armis domos passim palantes per agros diffugere, nec obsessos alia ulla res quam iniqua oppugnantibus hiems tutabatur. Triginta dies obsidio 10
fuit, per quos raro unquam nix minus quattuor pedes alta iacuit, adeoque pluteos ac vineas Romanorum operuerat, ut ea sola, ignibus aliquoties coniectis ab hoste, etiam tutamentum fuerit. Postremo quum Amusicus princeps eorum ad 11
Hasdrubalem profugisset, viginti argenti talentis pacti deduntur. Tarraconem in hiberna reditum est.

62 Romæ aut circa urbem multa ea hieme prodigia facta
aut, quod evenire solet motis semel in religionem animis,
2 multa nuntiata et temere credita sunt, in quis, ingenuum in-
3 fantem semestrem in foro olitorio triumphum clamasse, et
foro boario bovem in tertiam contignationem sua sponte
escendisse atque inde tumultu habitatorum territum sese deie-
4 cisse, et navium speciem de cælo affulsisse, et ædem Spei,
quæ est in foro olitorio, fulmine ictam, et Lanuvii hastam se
commovisse et corvum in ædem Iunonis devolasse atque in
5 ipso pulvinari consedisse, et in agro Amiternino multis locis
hominum specie procul candida veste visos nec cum ullo
congressos, et in Piceno lapidibus pluvisse, et Cære sortes
extenuatas, et in Gallia lupum vigili gladium ex vagina rap-
6 tum abstulisse. Ob cetera prodigia libros adire decemviri
iussi; quod autem lapidibus pluvisset in Piceno, novendiale
sacrum edictum; et subinde aliis procurandis prope tota civi-
7 tas operata fuit. Iam primum omnium urbs lustrata est,
8 hostiæque maiores, quibus editum est, diis cæsæ, et donum
ex auri pondo quadraginta Lanuvium Iunoni portatum est,
et signum aeneum matronæ Iunoni in Aventino dedicaverunt,
et lectisternium Cære, ubi sortes attenuatæ erant, imperatum,
9 et supplicatio Fortunæ in Algido; Romæ quoque et lectister-
nium et supplicatio iuventuti ad ædem Herculis nominatim,
deinde universo populo circa omnia pulvinaria indicta, et
10 Genio maiores hostiæ cæsæ quinque, et C. Atilius Serranus
prætor vota suscipere iussus, si in decem annos res publica
11 eodem stetisset statu. Hæc procurata votaque ex libris Si-
byllinis magna ex parte levaverant religione animos.

63 Consulum designatorum alter Flaminius, cui eæ legiones,
quæ Placentiæ hibernabant, sorte evenerant, edictum et lit-
teras ad consulem misit, ut is exercitus idibus Martiis Ari-
2 mini adesset in castris. Hic in provincia consulatum inire
consilium erat memori veterum certaminum cum patribus,
quæ tribunus plebis et quæ postea consul prius de consulatu,

qui abrogabatur, dein de triumpho habuerat, invisus etiam 3
patribus ob novam legem, quam Q. Claudius tribunus plebis
adversus senatum atque uno patrum adiuvante C. Flaminio
tulerat, ne quis senator, cuive senator pater fuisset, maritimam
navem, quæ plus quam trecentarum amphorarum esset, haberet.
Id satis habitum ad fructus ex agris vectandos; quæstus omnis 4
patribus indecorus visus. Res per summam contentionem
acta invidiam apud nobilitatem suasori legis Flaminio, favo-
rem apud plebem alterumque inde consulatum peperit. Ob 5
hæc ratus, auspiciis ementiendis Latinarumque feriarum mora
et consularibus aliis impedimentis retenturos se in urbe, si-
mulato itinere privatus clam in provinciam abiit. Ea res 6
ubi palamfacta est, novam insuper iram infestis iam ante
patribus movit: non cum senatu modo, sed iam cum diis
immortalibus C. Flaminium bellum gerere. Consulem ante 7
inauspicato factum revocantibus ex ipsa acie diis atque ho-
minibus non paruisse; nunc conscientia spretorum et Capitolium
et sollemnem votorum nuncupationem fugisse, ne die initi 8
magistratus Iovis optimi maximi templum adiret, ne senatum
invisus ipse et sibi uni invisum videret consuleretque, ne La-
tinas indiceret Iovique Latiari sollemne sacrum in monte fa-
ceret, ne auspicato profectus in Capitolium ad vota nuncu- 9
panda, paludatus inde cum lictoribus in provinciam iret.
Lixæ modo sine insignibus, sine lictoribus profectum clam,
furtim, haud aliter quam si exsilii causa solum vertisset.
Magis pro maiestate videlicet imperii Arimini quam Romæ 10
magistratum initurum et in deversorio hospitali quam apud
penates suos prætextam sumpturum. Revocandum universi 11
retrahendumque censuerunt et cogendum omnibus prius præ-
sentem in deos hominesque fungi officiis, quam ad exercitum
et in provinciam iret. In eam legationem (legatos enim 12
mitti placuit) Q. Terentius et M. Antistius profecti nihilo
magis eum moverunt, quam priore consulatu litteræ moverant
ab senatu missæ. Paucos post dies magistratum iniit, im- 13

molantique ei vitulus iam ictus e manibus sacrificantium sese
14 quum proripuisset, multos circumstantes cruore respersit; fuga
procul etiam maior apud ignaros, quid trepidaretur, et con-
cursatio fuit. Id a plerisque in omen magni terroris ac-
15 ceptum. Legionibus inde duabus a Sempronio prioris anni
consule, duabus a C. Atilio prætore acceptis, in Etruriam per
Appennini tramites exercitus duci est cœptus.

Liber XXII.

Iam ver appetebat, atque Hannibal ex hibernis movit, et A. u. c. 537.
nequicquam ante conatus transcendere Appenninum intole- A. Ch. 217.
randis frigoribus et cum ingenti periculo moratus ac metu.
Galli, quos prædæ populationumque conciverat spes, postquam 2
pro eo, ut ipsi ex alieno agro raperent agerentque, suas ter-
ras sedem belli esse premique utriusque partis exercituum
hibernis viderunt, verterunt retro in Hannibalem ab Romanis
odia; petitusque sæpe principum insidiis, ipsorum inter se 3
fraude, eadem levitate, qua consenserant, consensum indican-
tium, servatus erat, et mutando nunc vestem, nunc tegumenta
capitis, errore etiam sese ab insidiis munierat. Ceterum hic 4
quoque ei timor causa fuit maturius movendi ex hibernis.

Per idem tempus Cn. Servilius consul Romæ idibus Mar-
tiis magistratum iniit. Ibi quum de re publica retulisset, 5
redintegrata in C. Flaminium invidia est: duos se consules
creasse, unum habere; quod enim illi iustum imperium, quod
auspicium esse? Magistratus id a domo, publicis privatisque 6
penatibus, Latinis feriis actis, sacrificio in monte perfecto,
votis rite in Capitolio nuncupatis, secum ferre; nec privatum 7
auspicia sequi, nec sine auspiciis profectum in externo ea
solo nova atque integra concipere posse. Augebant metum 8
prodigia ex pluribus simul locis nuntiata: in Sicilia militibus

aliquot spicula, in Sardinia autem in muro circumeunti vigi-
lias equiti scipionem, quem manu tenuerat, arsisse, et litora
9 crebris ignibus fulsisse, et scuta duo sanguine sudasse, et mi-
lites quosdam ictos fulminibus, et solis orbem minui visum,
et Præneste ardentes lapides cælo cecidisse, et Arpis parmas
10 in cælo visas pugnantemque cum luna solem, et Capenæ duas
interdiu lunas ortas, et aquas Cæretes sanguine mixtas flux-
isse fontemque ipsum Herculis cruentis manasse sparsum ma-
culis, et Antii metentibus cruentas in corbem spicas ceci-
11 disse, et Faleriis cælum findi velut magno hiatu visum, quaque
patuerit, ingens lumen effulsisse; sortes sua sponte attenuatas,
unamque excidisse ita scriptam: „Mavors telum suum concutit“,
12 et per idem tempus Romæ signum Martis Appia via ac si-
mulacra luporum sudasse, et Capuæ speciem cæli ardentis
13 fuisse lunæque inter imbrem cadentis. Inde minoribus etiam
dictu prodigiis fides habita: capras lanatas quibusdam factas,
14 et gallinam in marem, gallum in feminam sese vertisse. His,
sicut erant nuntiata, expositis auctoribusque in curiam intro-
15 ductis, consul de religione patres consuluit. Decretum, ut ea
prodigia partim maioribus hostiis, partim lactentibus procura-
rentur, et uti supplicatio per triduum ad omnia pulvinaria
16 haberetur; cetera, quum decemviri libros inspexissent, ut ita
fierent, quemadmodum cordi esse divis *e* carminibus profarentur.
17 Decemvirorum monitu decretum est, Iovi primum donum ful-
men aureum pondo quinquaginta fieret, Iunoni Minervæque
ex argento dona darentur, et Iunoni reginæ in Aventino
Iunonique Sospitæ Lanuvii maioribus hostiis sacrificaretur,
18 matronæque pecunia collata, quantum conferre cuique commo-
dum esset, donum Iunoni reginæ in Aventinum ferrent, lec-
tisterniumque fieret, et ut libertinæ et ipsæ, unde Feroniæ
donum daretur, pecuniam pro facultatibus suis conferrent.
19 Hæc ubi facta, decemviri Ardeæ in foro maioribus hostiis
sacrificarunt. Postremo Decembri iam mense ad ædem Sa-
turni Romæ immolatum est, lectisterniumque imperatum ([et]
20 eum lectum senatores straverunt) et convivium publicum, ac

per urbem Saturnalia diem ac noctem clamata, populusque
eum diem festum habere ac servare in perpetuum iussus.

Dum consul placandis Romæ dis habendoque dilectu dat **2**
operam, Hannibal profectus ex hibernis, quia iam Flaminium
consulem Arretium pervenisse fama erat, quum aliud longius, 2.
ceterum commodius ostenderetur iter, propiorem viam per
paludem petit, qua fluvius Arnus per eos dies solito magis
inundaverat. Hispanos et Afros (id omne veterani erat robur 3
exercitus), admixtis ipsorum impedimentis, necubi consistere
coactis necessaria ad usus deessent, primos ire iussit; sequi
Gallos, ut id agminis medium esset; novissimos ire equites;
Magonem inde cum expeditis Numidis cogere agmen, maxime 4
Gallos, si tædio laboris longæque viæ, ut est mollis ad talia
gens, dilaberentur aut subsisterent, cohibentem. Primi, qua 5
modo præirent duces, per præaltas fluvii ac profundas vora-
gines, hausti pæne limo immergentesque se, tamen signa seque-
bantur. Galli neque sustinere se neque prolapsi assurgere 6
ex voraginibus poterant, *nec* aut corpora animis aut animos
spe sustinebant, alii fessa ægre trahentes membra, alii, ubi 7
semel victis tædio animis procubuissent, inter iumenta et ipsa
iacentia passim morientes; maximeque omnium vigiliæ confi-
ciebant per quatriduum iam et tres noctes toleratæ. Quum 8
omnia obtinentibus aquis nihil, ubi in sicco fessa sternerent
corpora, inveniri posset, cumulatis in aqua sarcinis insuper
incumbebant, *aut* iumentorum itinere toto prostratorum pas- 9
sim acervi tantum, quod exstaret aqua, quærentibus ad quie-
tem parvi temporis necessarium cubile dabant. Ipse Han- 10
nibal, æger oculis ex verna primum intemperie variante calores
frigoraque, elephanto, qui unus superfuerat, quo altius ab
aqua exstaret, vectus, vigiliis tamen et nocturno humore 11
palustrique cælo gravante caput, et quia medendi nec locus
nec tempus erat, altero oculo capitur.

Multis hominibus iumentisque fœde amissis quum tandem **3**
de paludibus emersisset, ubi primum in sicco potuit, castra
locat, certumque per præmissos exploratores habuit, exercitum

2 Romanum circa Arretii mœnia esse. Consulis deinde consilia
atque animum et situm regionum itineraque et copias ad
commeatus expediendos et cetera, quæ cognosse in rem erat,
3 summa omnia cum cura inquirendo exsequebatur. Regio erat
in primis Italiæ fertilis, Etrusci campi, qui Fæsulas inter Ar-
retiumque iacent, frumenti ac pecoris et omnium copia rerum
4 opulenti; consul ferox ab consulatu priore et non modo
legum aut patrum maiestatis, sed ne deorum quidem satis
metuens; hanc insitam ingenio eius temeritatem fortuna pro-
5 spero civilibus bellicisque rebus successu aluerat. Itaque
satis apparebat, nec deos nec homines consulentem ferociter
omnia ac præpropere acturum; quoque pronior esset in vitia
6 sua, agitare eum atque irritare Pœnus parat, et læva relicto
hoste Fæsulas petens, medio Etruriæ agro prædatum pro-
fectus, quantam maximam vastitatem potest, cædibus incendiis-
7 que consuli procul ostendit. Flaminius, qui ne quieto quidem
hoste ipse quieturus erat, tum vero, postquam res sociorum
ante oculos prope suos ferri agique vidit, suum id dedecus
ratus, per mediam iam Italiam vagari Pœnum atque obsi-
8 stente nullo ad ipsa Romana mœnia ire oppugnanda, ceteris
omnibus in consilio salutaria magis quam speciosa suadentibus:
collegam exspectandum, ut coniunctis exercitibus, communi
9 animo consilioque rem gererent, interim equitatu auxiliisque
levium armorum ab effusa prædandi licentia hostem cohibendum,
iratus se ex consilio proripuit, signumque simul itineris pugnæ-
10 que quum *proposuisset*, „Immo Arretii ante mœnia sedeamus“
inquit; „hic enim patria et penates sunt. Hannibal emissus
e manibus perpopuletur Italiam vastandoque et urendo omnia
ad Romana mœnia perveniat, nec ante nos hinc moverimus,
quam, sicut olim Camillum ab Veiis, C. Flaminium ab Ar-
11 retio patres acciverint.“ Hæc simul increpans quum ocius
signa convelli iuberet et ipse in equum insiluisset, equus
12 repente corruit consulemque lapsum super caput effudit. Ter-
ritis omnibus, qui circa erant, velut fœdo omine incipiendæ
rei, insuper nuntiatur, signum omni vi moliente signifero con-

velli nequire. Conversus ad nuntium „Num litteras quoque" 13
inquit „ab senatu affers, quæ me rem gerere vetent? Abi,
nuntia, effodiant signum, si ad convellendum manus præ metu
obtorpuerunt." Incedere inde agmen cœpit, primoribus, su- 14
perquam quod dissenserant ab consilio, territis etiam duplici
prodigio, milite in vulgus læto ferocia ducis, quum spem
magis ipsam quam causam spei intueretur.

Hannibal, quod agri est inter Cortonam urbem Tra- **4**
sumennumque lacum, omni clade belli pervastat, quo magis
iram hosti ad vindicandas sociorum iniurias acuat; et iam 2
pervenerant ad loca nata insidiis, ubi maxime montes Cor-
tonenses Trasumennus subit. Via tantum interest perangusta,
velut ad *id* ipsum de industria relicto spatio; deinde paulo
latior patescit campus; inde colles insurgunt. Ibi castra in 3
aperto locat, ubi ipse cum Afris modo Hispanisque consi-
deret; Baliares ceteramque levem armaturam post montes
circumducit; equites ad ipsas fauces saltus, tumulis apte te-
gentibus, locat, ut, ubi intrassent Romani, obiecto equitatu
clausa omnia lacu ac montibus essent.

Flaminius quum pridie solis occasu ad lacum pervenisset, 4
inexplorato postero die vixdum satis certa luce angustiis
superatis, postquam in patentiorem campum pandi agmen
cœpit, id tantum hostium, quod ex adverso erat, conspexit;
ab tergo ac super caput † deceptæ insidiæ. Pœnus ubi, id 5
quod petierat, clausum lacu ac montibus et circumfusum suis
copiis habuit hostem, signum omnibus dat simul invadendi.
Qui ubi, qua cuique proximum fuit, decucurrerunt, eo magis 6
Romanis subita atque improvisa res fuit, quod orta ex lacu
nebula campo quam montibus densior sederat, agminaque hosti-
um ex pluribus collibus ipsa inter se satis conspecta eoque magis
pariter decucurrerant. Romanus clamore prius undique orto, 7
quam satis cerneret, se circumventum esse sensit, et ante in
frontem lateraque pugnari cœptum est, quam satis instrueretur
acies aut expediri arma stringique gladii possent. Consul, **5**
perculsis omnibus, ipse satis, ut in re trepida, impavidus tur-

batos ordines, vertente se quoque ad dissonos clamores, in-
struit, ut tempus locusque patitur, et quacunque adire audiri-
2 que potest, adhortatur ac stare ac pugnare iubet: nec enim
inde votis aut imploratione deum, sed vi ac virtute evadendum
esse; per medias acies ferro viam fieri et, quo timoris minus
3 sit, eo minus ferme periculi esse. Ceterum præ strepitu ac
tumultu nec consilium nec imperium accipi poterat, tantumque
aberat, ut sua signa atque ordines et locum noscerent, ut vix
ad arma capienda aptandaque pugnæ competeret animus, op-
primerenturque quidam onerati magis his quam tecti. Et
erat in tanta caligine maior usus aurium quam oculorum.
4 Ad gemitus vulnerum ictusque corporum aut armorum et
mixtos strepentium paventiumque clamores circumferebant ora
5 oculosque. Alii fugientes pugnantium globo illati hærebant;
alios redeuntes in pugnam avertebat fugientium agmen.
6 Deinde, ubi in omnes partes nequicquam impetus capti, et ab
lateribus montes ac lacus, a fronte et ab tergo hostium acies
claudebat, apparuitque, nullam nisi in dextera ferroque salutis
spem esse, tum sibi quisque dux adhortatorque factus ad rem
7 gerendam, et nova de integro exorta pugna est, non illa
ordinata per principes hastatosque ac triarios, nec ut pro
signis antesignani, post signa alia pugnaret acies, nec ut in
8 sua legione miles aut cohorte aut manipulo esset; fors con-
globabat et animus suus cuique ante aut post pugnandi ordinem
dabat, tantusque fuit ardor [animorum], adeo intentus pugnæ
animus, ut eum motum terræ, qui multarum urbium Italiæ
magnas partes prostravit avertitque cursu rapidos amnes,
mare fluminibus invexit, montes lapsu ingenti proruit, nemo
pugnantium senserit.

6 Tres ferme horas pugnatum est et ubique atrociter;
2 circa consulem tamen acrior infestiorque pugna est. Eum et
robora virorum sequebantur, et ipse, quacunque in parte
premi ac laborare senserat suos, impigre ferebat opem, in-
signemque armis et hostes summa vi petebant et tuebantur
3 cives, donec Insuber eques (Ducario nomen erat) facie quo-

que noscitans consulem, „*En*“ inquit „hic est“ popularibus
suis, „qui legiones nostras cecidit agrosque et urbem est de-
populatus; iam ego hanc victimam manibus peremptorum
fœde civium dabo.“ Subditisque calcaribus equo per con- 4
fertissimam hostium turbam impetum facit, obtruncatoque
prius armigero, qui se infesto venienti obviam obiecerat, con-
sulem lancea transfixit; spoliare cupientem triarii obiectis
scutis arcuere. Magnæ partis fuga inde primum cœpit; et 5
iam nec lacus nec montes pavori obstabant; per omnia arta
præruptaque velut cæci evadunt, armaque et viri super alium
alii præcipitantur. Pars magna, ubi locus fugæ deest, per 6
prima vada paludis in aquam progressi, quoad capitibus hu-
meris*que* exstare possunt, sese immergunt; fuere, quos incon-
sultus pavor nando etiam capessere fugam impulerit; quæ 7
ubi immensa ac sine spe erat, aut deficientibus animis hau-
riebantur gurgitibus aut nequicquam fessi vada retro æger-
rime repetebant, atque ibi ab ingressis aquam hostium equiti-
bus passim trucidabantur. Sex millia ferme primi agminis, 8
per adversos hostes eruptione impigre facta, ignari omnium,
quæ post se agerentur, ex saltu evasere, et quum in tumulo
quodam constitissent, clamorem modo ac sonum armorum
audientes, quæ fortuna pugnæ esset, neque scire nec perspi-
cere præ caligine poterant. Inclinata denique re, quum in- 9
calescente sole dispulsa nebula aperuisset diem, tum liquida
iam luce montes campique perditas res stratamque ostendere
fœde Romanam aciem. Itaque ne in conspectos procul im- 10
mitteretur eques, sublatis raptim signis, quam citatissimo po-
terant agmine, sese abripuerunt. Postero die, quum super 11
cetera extrema fames etiam instaret, fidem dante Maharbale,
qui cum omnibus equestribus copiis nocte consecutus erat, si
arma tradidissent, abire cum singulis vestimentis passurum,
sese dediderunt; quæ Punica religione servata fides ab Han- 12
nibale est, atque in vincula omnes coniecti.

Hæc est nobilis ad Trasumennum pugna atque inter 7
paucas memorata populi Romani clades. Quindecim millia 2

Romanorum in acie cæsa; decem millia sparsa fuga per
3 omnem Etruriam diversis itineribus urbem petiere; duo millia
quingenti hostium in acie, multi postea [utrinque] ex vulneribus periere. Multiplex cædes utrinque facta traditur ab aliis;
4 ego præterquam quod nihil auctum ex vano velim, quo nimis
inclinant ferme scribentium animi, Fabium, æqualem tempori-
5 bus huiusce belli, potissimum auctorem habui. Hannibal, captivorum qui Latini nominis essent, sine pretio dimissis, Romanis in vincula datis, segregata ex hostium coacervatorum cumulis corpora suorum quum sepeliri iussisset, Flaminii quoque corpus funeris causa magna cum cura inquisitum non invenit.

6 Romæ ad primum nuntium cladis eius cum ingenti ter-
7 rore ac tumultu concursus in forum populi est factus. Matronæ vagæ per vias, quæ repens clades allata quæve fortuna exercitus esset, obvios percontantur; et quum frequentis contionis modo turba in comitium et curiam versa magistratus
8 vocaret, tandem haud multo ante solis occasum M. Pomponius prætor „Pugna“ inquit „magna victi sumus.“ Et quanquam nihil certius ex eo auditum est, tamen alius ab alio
9 impleti rumoribus domos referunt, consulem cum magna parte copiarum cæsum; superesse paucos aut fuga passim per
10 Etruriam sparsos aut captos ab hoste. Quot casus exercitus victi fuerant, tot in curas dispertiti animi eorum erant, quorum propinqui sub C. Flaminio consule meruerant, ignorantium, quæ cuiusque suorum fortuna esset; nec quisquam satis
11 certum habet, quid aut speret aut timeat. Postero ac deinceps aliquot diebus ad portas maior prope mulierum quam virorum multitudo stetit, aut suorum aliquem aut nuntios de iis opperiens; circumfundebanturque obviis sciscitantes, neque avelli, utique ab notis, priusquam ordine omnia inquisissent, poterant.
12 Inde varios vultus digredientium ab nuntiis cerneres, ut cuique læta aut tristia nuntiabantur, gratulantesque aut consolantes redeuntibus domos circumfusos. Feminarum præcipue
13 et gaudia insignia erant et luctus. Unam in ipsa porta sospiti filio repente oblatam in complexu eius exspirasse ferunt;

alteram, cui mors filii falso nuntiata erat, mæstam sedentem
domi, ad primum conspectum redeuntis filii gaudio nimio ex-
animatam. Senatum prætores per dies aliquot ab orto usque 14
ad occidentem solem in curia retinent, consultantes, quonam
duce aut quibus copiis resisti victoribus Pœnis posset.

Priusquam satis certa consilia essent, repens alia nun- 8
tiatur clades, quattuor millia equitum cum C. Centenio pro-
prætore missa ad collegam ab Servilio consule in Umbria,
quo post pugnam ad Trasumennum auditam averterant iter,
ab Hannibale circumventa. Eius rei fama varie homines af- 2
fecit. Pars, occupatis maiore ægritudine animis, levem ex
comparatione priorum ducere recentem equitum iacturam;
pars non id, quod acciderat, per se æstimare, sed, ut in affecto 3
corpore quamvis levis causa magis quam valido gravior sen-
tiretur, ita tum ægræ et affectæ civitati quodcunque adversi 4
incideret, non rerum magnitudine, sed viribus extenuatis, quæ
nihil, quod aggravaret, pati possent, æstimandum esse. Itaque 5
ad remedium iam diu neque desideratum nec adhibitum,
dictatorem dicendum, civitas confugit; et quia et consul abe-
rat, a quo uno dici posse videbatur, nec per occupatam armis
Punicis Italiam facile erat aut nuntium aut litteras mitti,
nec dictatorem *senatus* populo creare poterat, quod nunquam ante 6
eam diem factum erat, dictatorem populus creavit Q. Fabium
Maximum et magistrum equitum M. Minucium Rufum; hisque 7
negotium ab senatu datum, ut muros turresque urbis firma-
rent et præsidia disponerent, quibus locis videretur, pontesque
rescinderent fluminum: pro urbe ac penatibus dimicandum
esse, quando Italiam tueri nequissent.

Hannibal recto itinere per Umbriam usque ad Spoletium 9
venit. Inde, quum perpopulato agro urbem oppugnare ador- 2
tus esset, cum magna cæde suorum repulsus, coniectans ex
unius coloniæ haud *maximæ* minime prospere tentatæ viribus,
quanta moles Romanæ urbis esset, in agrum Picenum avertit 3
iter, non copia solum omnis generis frugum abundantem, sed
refertum præda, quam effuse avidi atque egentes rapiebant.

4 Ibi per dies aliquot stativa habita, refectusque miles hibernis
itineribus ac palustri via prœlioque magis ad eventum secundo
5 quam levi aut facili affectus. Ubi satis quietis datum prædæ
ac populationibus magis quam otio aut requie gaudentibus,
profectus Prætutianum Hadrianum*que* agrum, Marsos inde
Marrucinosque et Pelignos devastat circaque Arpos et Luce-
6 riam proximam Apuliæ regionem. Cn. Servilius consul, levi-
bus prœliis cum Gallis factis et uno oppido ignobili expugnato,
postquam de collegæ exercitusque cæde audivit, iam mœnibus
patriæ metuens, ne abesset in discrimine extremo, ad urbem
iter intendit.

7 Q. Fabius Maximus dictator iterum, quo die magistratum
iniit, vocato senatu, ab diis orsus, quum edocuisset patres,
plus negligentia cærimoniarum auspiciorum*que quam* temeritate
atque inscitia peccatum a C. Flaminio consule esse, quæque
8 piacula iræ deum essent, ipsos deos consulendos esse, pervi-
cit, ut, quod non ferme decernitur, nisi quum tætra prodigia
nuntiata sunt, decemviri libros Sibyllinos adire iuberentur.
9 Qui, inspectis fatalibus libris, retulerunt patribus, quod eius
belli causa votum Marti foret, id non rite factum de integro
10 atque amplius faciundum esse, et Iovi ludos magnos et ædes
Veneri Erycinæ ac Menti vovendas esse, et supplicationem
lectisterniumque habendum, et ver sacrum vovendum, si bel-
latum prospere esset resque publica in eodem, quo ante bel-
11 lum fuisset, statu permansisset. Senatus, quoniam Fabium
belli cura occupatura esset, M. Æmilium prætorem ex collegii
pontificum sententia, omnia ea ut mature fiant, curare iubet.

10 His senatus consultis perfectis L. Cornelius Lentulus pontifex
maximus, consulente collegium prætore, omnium primum
populum consulendum de vere sacro censet: iniussu populi
2 voveri non posse. Rogatus in hæc verba populus: „Velitis
iubeatisne hæc sic fieri? Si res publica populi Romani Quiri-
tium ad quinquennium proximum, sic*ut* velim voveamque, sal-
va servata erit hisce duellis, quod duellum populo Romano
cum Carthaginiensi est, quæque duella cum Gallis sunt, qui

is Alpes sunt, tum donum duit populus Romanus Quiritium, 3
quod ver attulerit ex suillo, ovillo, caprino, bovillo grege, quæ-
que profana erunt, Iovi fieri, ex qua die senatus populusque
usserit. Qui faciet, quando volet quaque lege volet, facito; 4
quo modo faxit, probe factum esto. Si id moritur, quod 5
ieri oportebit, profanum esto, neque scelus esto. Si quis rumpet
occidetve insciens, ne fraus esto. Si quis clepsit, ne populo scelus
esto, neve cui cleptum erit. Si atro die faxit insciens, probe fac- 6
tum esto. Si nocte sive luce, si servus sive liber faxit, probe
factum esto. Si antidea, *ac* senatus populusque iusserit fieri,
faxitur, eo populus solutus liber esto." Eiusdem rei causa ludi 7
magni voti æris trecentis triginta tribus millibus, *trecentis triginta*
tribus triente, præterea bubus Iovi trecentis, multis aliis divis
bubus albis atque ceteris hostiis. Votis rite nuncupatis, 8
supplicatio edicta; supplicatumque iere cum coniugibus ac
liberis non urbana multitudo tantum, sed agrestium etiam,
quos in aliqua sua fortuna publica quoque contingebat cura.
Tum lectisternium per triduum habitum, decemviris sacrorum 9
curantibus. Sex pulvinaria in conspectu fuerunt, Iovi ac
Iunoni unum, alterum Neptuno ac Minervæ, tertium Marti ac
Veneri, quartum Apollini ac Dianæ, quintum Vulcano ac
Vestæ, sextum Mercurio et Cereri. Tum ædes votæ. Ve- 10
neri Erycinæ ædem Q. Fabius Maximus dictator vovit, quia ita
ex fatalibus libris editum erat, ut is voveret, cuius maximum
imperium in civitate esset; Menti ædem T. Otacilius prætor vovit.

Ita rebus divinis peractis, tum de bello reque [de] pub- **11**
lica dictator retulit, quibus quotque legionibus victori hosti
obviam eundum esse patres censerent. Decretum, ut ab Cn. 2
Servilio consule exercitum acciperet; scriberet præterea ex
civibus sociisque, quantum equitum ac peditum videretur;
cetera omnia ageret faceretque, ut e re publica duceret.
Fabius duas legiones se adiecturum ad Servilianum exercitum 3
dixit. Iis per magistrum equitum scriptis Tibur diem ad
conveniendum edixit. Edictoque proposito, ut, quibus op- 4
pida castellaque immunita essent, uti commigrarent in loca

tuta, ex agris quoque demigrarent omnes regionis eius, qua
5 iturus Hannibal esset, tectis prius incensis ac frugibus cor-
ruptis, ne cuius rei copia esset, ipse via Flaminia profectus
obviam consuli exercituque, quum ad Tiberim circa Ocricu-
lum prospexisset agmen consulemque cum equitibus ad se
progredientem, viatorem misit, qui consuli nuntiaret, ut sine
6 lictoribus ad dictatorem veniret. Qui quum dicto paruisset,
congressusque eorum ingentem speciem dictaturæ apud cives
sociosque vetustate iam prope oblitos eius imperii fecisset,
litteræ ab urbe allatæ sunt, naves onerarias commeatum ab
Ostia in Hispaniam ad exercitum portantes a classe Punica
7 circa portum Cosanum captas esse. Itaque extemplo consul
Ostiam proficisci iussus, navibusque, quæ ad urbem Romanam
aut Ostiæ essent, completis milite ac navalibus sociis, persequi
8 hostium classem ac litora Italiæ tutari. Magna vis hominum
conscripta Romæ erat; libertini etiam, quibus liberi essent et
9 ætas militaris, in verba iuraverant. Ex hoc urbano exercitu,
qui minores quinque et triginta annis erant, in naves im-
positi, alii, ut urbi præsiderent, relicti.

12 Dictator, exercitu consulis accepto a Fulvio Flacco legato,
per agrum Sabinum Tibur, quo diem ad conveniendum edix-
2 erat novis militibus, venit. Inde Præneste ac transversis
limitibus in viam Latinam est egressus, unde, itineribus summa
cum cura exploratis, ad hostem ducit, nullo loco, nisi quan-
3 tum necessitas cogeret, fortunæ se commissurus. Quo primum
die haud procul Arpis in conspectu hostium posuit castra, nulla
mora facta, quin Pœnus educeret in aciem copiamque pugnandi
4 faceret. Sed ubi quieta omnia apud hostes nec castra ullo
tumultu mota videt, increpans quidem, victos tandem [quos]
Martios animos Romanis, debellatumque et concessum propa-
5 lam de virtute ac gloria esse, in castra rediit; ceterum tacita
cura animum incessit, quod cum duce haudquaquam Flaminii
Semproniique simili futura sibi res esset ac tum demum edocti
6 malis Romani parem Hannibali ducem quæsissent. Et pru-
dentiam quidem novi dictatoris extemplo timuit; constantiam

hauddum expertus, agitare ac tentare animum movendo crebro
castra populandoque in oculis eius agros sociorum cœpit, et 7
modo citato agmine ex conspectu abibat, modo repente in
aliquo flexu viæ, si excipere degressum in æquum posset,
occultus subsistebat. Fabius per loca alta agmen ducebat, 8
modico ab hoste intervallo, ut neque omitteret eum neque
congrederetur. Castris, nisi quantum usus necessarii co-
gerent, tenebatur miles; pabulum et ligna nec pauci pete-
bant nec passim; equitum levisque armaturæ statio, com- 9
posita instructaque in subitos tumultus, et suo militi tuta
omnia et infesta effusis hostium populatoribus præbebat;
neque universo periculo summa rerum committebatur, et 10
parva momenta levium certaminum ex tuto cœptorum,
finitimo receptu, assuefaciebant territum pristinis cladibus
militem minus iam tandem aut virtutis aut fortunæ pænitere
suæ. Sed non Hannibalem magis infestum tam sanis consiliis 11
habebat quam magistrum equitum, qui nihil aliud, quam quod
impar erat imperio, moræ ad rem publicam præcipitandam
habebat, ferox rapidusque consiliis ac lingua immodicus.
Primo inter paucos, dein propalam in vulgus pro cunctatore 12
segnem, pro cauto timidum, affingens vicina virtutibus vitia,
compellabat, premendoque superiorem, quæ pessima ars nimis
prosperis multorum successibus crevit, sese extollebat.

Hannibal ex Hirpinis in Samnium transit, Beneventanum **13**
depopulatur agrum, Telesiam urbem capit, irritat etiam de
industria ducem, si forte accensum tot indignitatibus *ac* cla-
dibus sociorum detrahere ad æquum certamen possit. Inter 2
multitudinem sociorum Italici generis, qui ad Trasumennum
capti ab Hannibale dimissique fuerant, tres Campani equites
erant, multis iam tum illecti donis promissisque Hannibalis
ad conciliandos popularium animos. Hi nuntiantes, si in 3
Campaniam exercitum admovisset, Capuæ potiendæ copiam
fore, quum res maior quam auctores esset, dubium Hanni-
balem alternisque fidentem ac diffidentem tamen, ut Campanos
ex Samnio peteret, moverunt. Monitos [ut] etiam atque etiam, 4

promissa rebus affirmarent, iussosque cum pluribus et aliqui-
5 bus principum redire ad se dimisit. Ipse imperat duci, ut se
in agrum Casinatem ducat, edoctus a peritis regionum, si
eum saltum occupasset, exitum Romano ad opem ferendam
6 sociis interclusurum; sed Punicum abhorrens ab Latinorum
nominum *pronuntiatione os, Casilinum* pro Casino dux ut acci-
peret, fecit, aversusque ab suo itinere per Allifanum Callifa-
numque et Calenum agrum in campum Stellatem descendit.
7 Ubi quum montibus fluminibusque clausam regionem circum-
spexisset, vocatum ducem percontatur, ubi terrarum esset.
8 Quum is Casilini eo die mansurum eum dixisset, tum demum
cognitus est error, et Casinum longe inde alia regione esse;
9 virgisque cæso duce et ad reliquorum terrorem in crucem
sublato, castris communitis, Maharbalem cum equitibus
10 in agrum Falernum prædatum dimisit. Usque ad aquas
Sinuessanas populatio ea pervenit. Ingentem cladem, fugam
11 tamen terroremque latius Numidæ fecerunt; nec tamen is
terror, quum omnia bello flagrarent, fide socios dimovit, vide-
licet quia iusto et moderato regebantur imperio nec abnue-
bant, quod unum vinculum fidei est, melioribus parere.

14 Ut vero, postquam ad Vulturnum flumen castra sunt
posita, exurebatur amœnissimus Italiæ ager villæque passim
incendiis fumabant, per iuga Massici montis Fabio ducente,
2 tum prope de integro seditio accensa; quieverant enim per
paucos dies, quia, quum celerius solito ductum agmen esset,
festinari ad prohibendam populationibus Campaniam credide-
3 rant. Ut vero in extrema iuga Massici montis ventum, et
hostes sub oculis erant Falerni agri colonorumque Sinuessæ
4 tecta urentes, nec ulla erat mentio pugnæ, „Spectatum huc“
inquit Minucius, „ad rem fruendam oculis, sociorum cædes et
incendia venimus? nec, si nullius alterius nos, ne civium qui-
dem horum pudet, quos Sinuessam colonos patres nostri
5 miserunt, ut ab Samnite hoste tuta hæc ora esset, quam
nunc non vicinus Samnis urit, sed Pœnus advena, ab extre-
mis orbis terrarum terminis nostra cunctatione et socordia

am huc progressus? Tantum, pro, degeneramus a patribus 6 nostris, ut, præter quam oram illi Punicas vagari classes dedecus esse imperii sui duxerint, eam nunc plenam hostium Numidarumque ac Maurorum iam factam videamus? Qui 7 modo Saguntum oppugnari indignando non homines tantum, sed fœdera et deos ciebamus, scandentem mœnia Romanæ coloniæ Hannibalem lenti spectamus. Fumus ex incendiis vil- 8 larum agrorumque in oculos atque ora venit; strepunt aures clamoribus plorantium sociorum, sæpius nostram quam deorum invocantium opem; nos hic pecorum modo per æstivos saltus deviasque calles exercitum ducimus, conditi nubibus silvisque. Si hoc modo peragrando cacumina saltusque M. 9 Furius recipere a Gallis urbem voluisset, quo hic novus Camillus, nobis dictator unicus in rebus affectis quæsitus, Italiam ab Hannibale recuperare parat, Gallorum Roma esset, quam 10 vereor ne, sic cunctantibus nobis, Hannibali ac Pœnis toties servaverint maiores nostri. Sed vir ac vere Romanus, quo 11 die dictatorem eum ex auctoritate patrum iussuque populi dictum Veios allatum est, quum esset satis altum Ianiculum, ubi sedens prospectaret hostem, descendit in æquum atque illo ipso die media in urbe, qua nunc busta Gallica sunt, et postero die citra Gabios cecidit Gallorum legiones. Quid? 12 post multos annos quum ad Furculas Caudinas ab Samnite hoste sub iugum missi sumus, utrum tandem L. Papirius Cursor iuga Samnii perlustrando an Luceriam premendo obsidendoque et lacessendo victorem hostem, depulsum ab Romanis cervicibus iugum superbo Samniti imposuit? Modo C. 13 Lutatio quæ alia res quam celeritas victoriam dedit, quod postero die, quam hostem vidit, classem gravem commeatibus, impeditam suomet ipsam instrumento atque apparatu, oppressit? Stultitia est sedendo aut votis debellari credere posse. 14 Arma capias oportet et descendas in æquum et vir cum viro congrediaris. Audendo atque agendo res Romana crevit, non his segnibus consiliis, quæ timidi cauta vocant.“ Hæc velut 15 contionanti Minucio circumfundebatur tribunorum equitumque

Romanorum multitudo, et ad aures quoque militum dicta
ferocia evolvebantur; ac si militaris suffragii res esset, haud
dubie ferebant, Minucium Fabio duci prælaturos.

15 Fabius pariter in suos haud minus quam in hostes in-
tentus, prius ab illis invictum animum præstat. Quanquam
probe scit, non in castris modo suis, sed iam etiam Romæ
infamem suam cunctationem esse, obstinatus tamen tenore
2 eodem consiliorum æstatis reliquum extraxit, ut Hannibal de-
stitutus ab spe summa ope petiti certaminis iam hibernis locum
circumspectaret, quia ea regio præsentis erat copiæ, non per-
petuæ, arbusta vineæque et consita omnia magis amœnis
3 quam necessariis fructibus. Hæc per exploratores relata
Fabio. Quum satis sciret, per easdem angustias, quibus in-
traverat Falernum agrum, rediturum, Calliculam montem *et*
4 Casilinum occupat modicis præsidiis, quæ urbs Vulturno flu-
mine dirempta Falernum a Campano agro dividit; ipse iugis
iisdem exercitum reducit, misso exploratum cum quadringentis
5 equitibus sociorum L. Hostilio Mancino. Qui, ex turba iuve-
num audientium sæpe ferociter contionantem magistrum equi-
tum, progressus primo exploratoris modo, ut ex tuto specula-
retur hostem, ubi vagos passim per vicos Numidas *vidit et*
6 per occasionem etiam paucos occidit, extemplo occupatus cer-
tamine est animus, exciderantque præcepta dictatoris, qui,
quantum tuto posset, progressum prius recipere sese iusserat,
7 quam in conspectum hostium veniret. Numidæ alii atque
alii occursantes refugientesque ad castra prope ipsa cum fati-
8 gatione equorum atque hominum pertraxere. Inde Carthalo,
penes quem summa equestris imperii erat, concitatis equis
invectus, quum prius, quam ad coniectum teli veniret, avertisset
hostes, quinque ferme millia continenti cursu secutus est fu-
9 gientes. Mancinus postquam nec hostem desistere sequi nec
spem vidit effugiendi esse, cohortatus suos in prœlium rediit,
10 omni parte virium impar. Itaque ipse et delecti equitum
circumventi occiduntur; ceteri effuso rursus cursu Cales pri-
mum, inde prope inviis callibus ad dictatorem perfugerunt.

Eo forte die Minucius se coniunxerat Fabio, missus ad 11
rmandum præsidio saltum, qui super Tarracinam in artas
oactus fauces imminet mari, ne ab Sinuessa Pœnus Appiæ
imite pervenire in agrum Romanum posset. Coniunctis ex- 12
rcitibus dictator ac magister equitum castra in viam defe-
unt, qua Hannibal ducturus erat; duo inde millia hostes
berant. Postero die Pœni, quod viæ inter bina castra erat, 16
gmine complevere. Quum Romani sub ipso constitissent 2
vallo, haud dubie æquiore loco, successit tamen Pœnus cum
expeditis equitibusque ad lacessendum hostem. Carptim
Pœni et procursando recipiendoque sese pugnavere; restitit 3
suo loco Romana acies; lenta pugna et ex dictatoris magis
quam Hannibalis fuit voluntate. Ducenti ab Romanis, octin-
genti hostium cecidere.

Inclusus inde videri Hannibal, via ad Casilinum obsessa, 4
quum Capua et Samnium et tantum ab tergo divitum socio-
rum Romanis commeatus subveheret, Pœnus inter Formiana
saxa ac Literni arenas stagnaque et perhorridas silvas hiber-
naturus esset; nec Hannibalem fefellit, suis se artibus peti. 5
Itaque quum per Casilinum evadere non posset petendique
montes et iugum Calliculæ superandum esset, necubi Romanus
inclusum vallibus agmen aggrederetur, ludibrium oculorum 6
specie terribile ad frustrandum hostem commentus, principio
noctis furtim succedere ad montes statuit. Fallacis consilii 7
talis apparatus fuit. Faces undique ex agris collectæ fasces-
que virgarum atque aridi sarmenti præligantur cornibus boum,
quos domitos indomitosque multos inter ceteram agrestem præ-
dam agebat. Ad duo millia ferme boum effecta, Hasdrubali- 8
que negotium datum, ut [primis tenebris] nocte id armen-
tum accensis cornibus ad montes ageret, maxime, si posset,
super saltus ab hoste insessos. Primis tenebris silentio mota 17
castra; boves aliquanto ante signa acti. Ubi ad radices mon- 2
tium viasque angustas ventum est, signum extemplo datur, ut
accensis cornibus armenta in adversos concitentur montes;
et metus ipse relucentis flammæ ex capite calorque iam ad

vivum ad imaque cornuum adveniens velut stimulatos furore ag-
3 bat boves. Quo repente discursu, haud secus quam silvis mon-
tibusque accensis, omnia circum virgulta *visa* ardere, capitum-
que irrita quassatio excitans flammam hominum passim dis-
4 currentium speciem præbebat. Qui ad transitum saltus insi-
dendum locati erant, ubi in summis montibus ac super se
quosdam ignes conspexere, circumventos se esse rati præ-
sidio excessere. Qua minime densæ micabant flammæ, velut
5 tutissimum iter petentes summa montium iuga, tamen in quos-
dam boves palatos a suis gregibus inciderunt. Et *primo*
quum procul cernerent, veluti flammas spirantium miraculo
6 attoniti constiterunt; deinde ut humana apparuit fraus, tum
vero insidias rati esse, cum maiore tumultu concitant se in
fugam. Levi quoque armaturæ hostium incurrere; ceterum nox
æquato timore neutros pugnam incipientes ad lucem tenuit.
7 Interea toto agmine Hannibal traducto per saltum, et qui-
busdam in ipso saltu hostium oppressis, in agro Allifano
posuit castra.

18 Hunc tumultum sensit Fabius; ceterum et insidias esse
ratus et ab nocturno utique abhorrens certamine, suos muni-
2 mentis tenuit. Luce prima sub iugo montis prœlium fuit, *quo*
interclusam ab suis levem armaturam facile (etenim numero
aliquantum præstabant) Romani superassent, nisi Hispanorum
3 cohors ad id ipsum remissa ab Hannibale supervenisset. Ea
assuetior montibus et ad concursandum inter saxa rupesque
aptior ac levior quum velocitate corporum, tum armorum ha-
bitu, campestrem hostem, gravem armis statariumque, pugnæ
4 genere facile elusit. Ita haudquaquam pari certamine digressi,
Hispani fere omnes incolumes, Romani aliquot suis amissis in
castra contenderunt.

5 Fabius quoque movit castra, transgressusque saltum super
6 Allifas loco alto ac munito consedit. Tum per Samnium
Romam se petere simulans Hannibal usque in Pelignos popu-
labundus rediit; Fabius medius inter hostium agmen urbemque
7 Romam iugis ducebat, nec absistens nec congrediens. Ex

Pelignis Pœnus flexit iter, retroque Apuliam repetens Gereo-
nium pervenit, urbem metu, quia collapsa ruinis pars mœnium
erat, ab suis desertam; dictator in Larinate agro castra com- 8
muniit. Inde sacrorum causa Romam revocatus, non imperio
modo, sed consilio etiam ac prope precibus agens cum ma-
gistro equitum, ut plus consilio quam fortunæ confidat et se 9
potius ducem quam Sempronium Flaminiumque imitetur: ne
nihil actum censeret extracta prope æstate per ludificationem
hostis; medicos quoque plus interdum quiete* quam movendo
atque agendo proficere; haud parvam rem esse ab toties vic- 10
tore hoste vinci desisse et ab continuis cladibus respirasse —
hæc nequicquam præmonito magistro equitum Romam est
profectus.

Principio æstatis, qua hæc gerebantur, in Hispania quo- **19**
que terra marique cœptum bellum est. Hasdrubal ad eum 2
navium numerum, quem a fratre instructum paratumque ac-
ceperat, decem adiecit; quadraginta navium classem Himilconi 3
tradit, atque ita Carthagine profectus naves prope terram,
exercitum in litore ducebat, paratus confligere, quacunque
parte copiarum hostis occurrisset. Cn. Scipio postquam 4
movisse ex hibernis hostem audivit, primo idem consilii fuit;
deinde minus terra propter ingentem famam novorum auxi-
liorum concurrere ausus, delecto milite ad naves imposito,
quinque et triginta navium classe ire obviam hosti pergit.
Altero ab Tarracone die *ad* stationem decem millia passuum 5
distantem ab ostio Hiberi amnis pervenit. Inde duæ Massi-
liensium speculatoriæ præmissæ retulere, classem Punicam
stare in ostio fluminis castraque in ripa posita. Itaque ut 6
improvidos incautosque universo simul effuso terrore oppri-
meret, sublatis ancoris ad hostem vadit. Multas et locis
altis positas turres Hispania habet, quibus et speculis et
propugnaculis adversus latrones utuntur. Inde primo con- 7
spectis hostium navibus, datum signum Hasdrubali est, tumul-
tusque prius in terra et castris quam ad mare et ad naves
est ortus, nondum aut pulsu remorum strepituque alio nautico

8 exaudito aut aperientibus classem promuntoriis, quum repente
eques alius super alium ab Hasdrubale missus vagos in litore
quietosque in tentoriis suis, nihil minus quam hostem aut
prœlium eo die exspectantes, conscendere naves propere atque
arma capere iubet: classem Romanam iam haud procul portu
9 esse. Hæc equites dimissi passim imperabant; mox Hasdru-
bal ipse cum omni exercitu aderat, varioque omnia tumultu
strepunt, ruentibus in naves simul remigibus militibusque,
fugientium magis e terra quam in pugnam euntium modo.
10 Vixdum omnes conscenderant, quum alii resolutis oris in an-
coras evehuntur, alii, ne quid teneat, ancoralia incidunt; rap-
timque omnia *ac* præpropere agendo, militum apparatu nautica
ministeria impediuntur, trepidatione nautarum capere et aptare
11 arma miles prohibetur. Et iam Romanus non appropinqua-
bat modo, sed direxerat etiam in pugnam naves. Itaque non
ab hoste et prœlio magis Pœni quam suomet ipsi tumultu
turbati, tentata verius pugna quam inita, in fugam averterunt
12 classem, et quum adversi amnis os lato agmini et tam multis
simul venientibus haud sane intrabile esset, in litus passim
naves egerunt, atque alii vadis, alii sicco litore excepti, partim
armati, partim inermes, ad instructam per litus aciem suorum
perfugere; duæ tamen primo concursu captæ erant Punicæ
20 naves, quattuor suppressæ. Romani, quanquam terra hostium
erat armatamque aciem toto prætentam [in] litore cernebant,
2 haud cunctanter insecuti trepidam hostium classem naves
omnes, quæ non aut perfregerant proras litori illisas aut
carinas fixerant vadis, religatas puppibus in altum extraxere;
ad quinque et viginti naves e quadraginta cepere.
3 Neque id pulcherrimum eius victoriæ fuit, sed quod una
4 levi pugna toto eius oræ mari potiti erant. Itaque ad Onu-
sam classe profecti; escensio ab navibus in terram facta.
Quum urbem vi cepissent captamque diripuissent, Carthaginem
5 inde petunt, atque omnem agrum circa depopulati postremo
6 tecta quoque iniuncta muro portisque incenderunt. Inde iam
præda gravis ad Longunticam pervenit classis, ubi vis magna

sparti *erat* ad rem nauticam congesta ab Hasdrubale. Quod satis
in usum fuit, sublato, ceterum omne incensum est. Nec con- 7
tinentis modo prælecta est ora, sed in Ebusum insulam trans-
missum. Ibi urbe, quæ caput insulæ est, biduum nequicquam
summo labore oppugnata, ubi in spem irritam frustra teri 8
tempus animadversum est, ad populationem agri versi, direptis 9
aliquot incensisque vicis, maiore quam ex continenti præda
parta quum in naves se recepissent, ex Baliaribus insulis legati
pacem petentes ad Scipionem venerunt. Inde flexa retro clas- 10
sis reditumque in citeriora provinciæ, quo omnium populo-
rum, qui Hiberum accolunt, multorum et ultimæ Hispaniæ
legati concurrerunt; sed qui vere dicionis imperiique Romani 11
facti sint obsidibus datis, populi amplius fuerunt centum vi-
ginti. Igitur terrestribus quoque copiis satis fidens Romanus 12
usque ad saltum Castulonensem est progressus; Hasdrubal in
Lusitaniam ac propius Oceanum concessit.

Quietum inde fore videbatur reliquum æstatis tempus, **21**
fuissetque per Pœnum hostem; sed præterquam quod ipsorum 2
Hispanorum inquieta avidaque in novas res sunt ingenia,
Mandonius Indibilisque, qui antea Ilergetum regulus fuerat,
postquam Romani ab saltu recessere ad maritimam oram, 3
concitis popularibus in agrum pacatum sociorum Romanorum
ad populandum venerunt. Adversus eos tribuni militum cum 4
expeditis auxiliis a Scipione missi levi certamine, ut tumultu-
ariam manum, fudere in omnes *partes*, occisis quibusdam
captisque magnaque parte armis exuta. Hic tamen tumultus 5
cedentem ad Oceanum Hasdrubalem cis Hiberum ad socios
tutandos retraxit. Castra Punica in agro Ilergavonensium, 6
castra Romana ad Novam classem erant, quum fama repens
alio avertit bellum. Celtiberi, qui principes regionis suæ 7
legatos *miserant* obsidesque dederant Romanis, nuntio misso
a Scipione exciti arma capiunt provinciamque Carthaginien-
sium valido exercitu invadunt. Tria oppida vi expugnant; 8
inde cum ipso Hasdrubale duobus prœliis egregie pugnant;

ad quindecim millia hostium occiderunt, quattuor millia cum
multis militaribus signis capiunt.
22 Hoc statu rerum in Hispania P. Scipio in provinciam
venit, prorogato post consulatum imperio ab senatu missus,
cum triginta longis navibus et octo millibus militum magno-
2 que commeatu advecto. Ea classis ingens agmine oneraria-
rum procul visa cum magna lætitia civium sociorumque por-
3 tum Tarraconis ex alto tenuit. Ibi milite exposito, profectus
Scipio fratri se coniungit, ac deinde communi animo consilio-
4 que gerebant bellum. Occupatis igitur Carthaginiensibus Cel-
tiberico bello, haud cunctanter Hiberum transgrediuntur, nec
ullo viso hoste, Saguntum pergunt ire, quod ibi obsides totius
Hispaniæ traditos ab Hannibale fama erat modico in arce
5 custodiri præsidio. Id unum pignus inclinatos ad Romanam
societatem omnium Hispaniæ populorum animos morabatur,
6 ne sanguine liberum suorum culpa defectionis lueretur. Eo
vinculo Hispaniam vir unus sollerti magis quam fideli con-
silio exsolvit. Abelux erat Sagunti nobilis Hispanus, fidus
ante Pœnis; tum, qualia plerumque sunt barbarorum ingenia,
7 cum fortuna mutaverat fidem. Ceterum transfugam sine
magnæ rei proditione venientem ad hostes nihil aliud quam
unum vile atque infame corpus esse ratus, id agebat, ut
8 quam maximum emolumentum novis sociis esset. Circum-
spectis igitur omnibus, quæ fortuna potestatis eius poterat
facere, obsidibus potissimum tradendis animum adiecit, eam unam
rem maxime ratus conciliaturam Romanis principum Hispaniæ
9 amicitiam. Sed quum iniussu Bostaris præfecti satis sciret
nihil obsidum custodes facturos esse, Bostarem ipsum arte
10 aggreditur. Castra extra urbem in ipso litore habebat Bo-
star, ut aditum ea parte intercluderet Romanis. Ibi eum in
secretum abductum, velut ignorantem, monet, quo statu sit
11 res: Metum continuisse ad eam diem Hispanorum animos,
quia procul Romani abessent; nunc cis Hiberum castra Ro-
mana esse, arcem tutam perfugiumque novas volentibus res;
itaque, quos metus non teneat, beneficio et gratia devinciendos

esse. Miranti Bostari percontantique, quodnam id subitum 12
tantæ rei donum posset esse, „Obsides" inquit „in civitates 13
remitte. Id et privatim parentibus, quorum maximum mo-
mentum in civitatibus est suis, et publice populis gratum erit.
Vult sibi quisque credi, et habita fides ipsam plerumque 14
obligat fidem. Ministerium restituendorum domos obsidum
mihimet deposco ipse, ut opera quoque impensa consilium
adiuvem meum et rei suapte natura gratæ, quantam insuper
gratiam possim, adiiciam." Homini non ad cetera Punica 15
ingenia callido ut persuasit, nocte clam progressus ad hostium
stationes, conventis quibusdam auxiliaribus Hispanis et ab
his ad Scipionem perductus, quid afferret, expromit, et fide 16
accepta dataque ac loco et tempore constituto ad obsides
tradendos, Saguntum redit. Diem insequentem absumpsit
cum Bostare mandatis ad rem agendam accipiendis. Dimis- 17
sus, quum se nocte iturum, ut custodias hostium falleret, con-
stituisset, ad compositam cum iis horam excitatis custodibus
puerorum profectus, veluti ignarus in præparatas sua fraude
insidias ducit. In castra Romana perducti; cetera omnia de 18
reddendis obsidibus, sicut cum Bostare constitutum erat, acta
per eundem ordinem, quo si Carthaginiensium nomine sic age-
retur. Maior aliquanto Romanorum gratia fuit in re pari, 19
quam quanta futura Carthaginiensium fuerat. Illos enim
graves superbos*que* in rebus secundis expertos fortuna et timor
mitigasse videri poterat; Romanus primo adventu, incognitus 20
ante, ab re clementi liberalique initium fecerat, et Abelux,
vir prudens, haud frustra videbatur socios mutasse. Itaque 21
ingenti consensu defectionem omnes spectare; armaque ex-
templo mota forent, ni hiems, quæ Romanos quoque et Car-
thaginienses concedere in tecta coegit, intervenisset.

Hæc in Hispania [quoque] secunda æstate Punici belli **23**
gesta, quum in Italia paulum intervalli cladibus Romanis sollers
cunctatio Fabii fecisset; quæ ut Hannibalem non mediocri 2
sollicitum cura habebat, tandem eum militiæ magistrum dele-
gisse Romanos cernentem, qui bellum ratione, non fortuna

3 gereret, ita contempta erat inter cives armatos pariter tog
tosque, utique postquam absente eo temeritate magistri eq
tum læto verius dixerim quam prospero eventu pugnat
4 fuerat. Accesserant duæ res ad augendam invidiam dictatori
una fraude ac dolo Hannibalis, quod, quum a perfugis
monstratus ager dictatoris esset, omnibus circa solo æquati
ab uno eo ferrum ignemque et vim omnem hostium abstine
5 iussit, ut occulti alicuius pacti ea merces videri posset, alter
ipsius facto, primo forsitan dubio, quia non exspectata in eo
senatus auctoritas est, ad extremum haud ambigue in maxi-
6 mam laudem verso. In permutandis captivis, quod sic primo
Punico bello factum erat, convenerat inter duces Romanum
Pœnumque, ut, quæ pars plus reciperet quam daret, argenti
7 pondo bina et selibras in militem præstaret. Ducentis qua-
draginta septem quum plures Romanus quam Pœnus recepis-
set argentumque pro eis debitum, sæpe iactata in senatu re,
8 quoniam non consuluisset patres, tardius erogaretur, inviolatum
ab hoste agrum, misso Romam Quinto filio, vendidit, fidemque
publicam impendio privato exsolvit.

9 Hannibal pro Gereonii mœnibus, cuius urbis captæ atque
incensæ ab se in usum horreorum pauca reliquerat tecta, in
10 stativis erat. Inde frumentatum duas exercitus partes mitte-
bat; cum tertia ipse expedita in statione erat, simul castris
præsidio et circumspectans, necunde impetus in frumentatores
24 fieret. Romanus tunc exercitus in agro Larinati erat; præ-
erat Minucius magister equitum, profecto, sicut ante dictum
2 est, ad urbem dictatore. Ceterum castra, quæ in monte alto
ac tuto loco posita fuerant, iam in planum deferuntur; agi-
tabanturque pro ingenio ducis consilia calidiora, ut impetus
aut in frumentatores palatos aut in castra relicta cum levi
3 præsidio fieret. Nec Hannibalem fefellit, cum duce mutatam
esse belli rationem et ferocius quam consultius rem hostes
4 gesturos; ipse autem, quod minime quis crederet, quum hostis
propius esset, tertiam partem militum frumentatum, duabus in
5 castris retentis, dimisit; dein castra ipsa propius hostem movit,

luo ferme a Gereonio millia, in tumulum hosti conspectum, ut
ntentum sciret esse ad frumentatores, si qua vis fieret, tu-
andos. Propior inde ei atque ipsis imminens Romanorum 6
:astris tumulus apparuit; ad quem capiendum si luce palam
retur, quia haud dubie hostis breviore via præventurus erat,
nocte clam missi Numidæ ceperunt. Quos tenentes locum 7
contempta paucitate Romani postero die quum deiecissent, ipsi
eo transferunt castra. [Tum ut] itaque exiguum spatii vallum 8
a vallo aberat, et id ipsum totum prope compleverat Ro-
mana acies. Simul et per aversa a castris Hannibalis equi-
tatus cum levi armatura emissus in frumentatores late cædem
fugamque hostium palatorum fecit. Nec acie certare Hanni- 9
bal ausus, quia tanta paucitate vix castra, si oppugnarentur,
tutari poterat; iamque artibus Fabii [pars exercitus aberat iam 10
fame] sedendo et cunctando bellum gerebat, receperatque suos in
priora castra, quæ pro Gereonii mœnibus erant. Iusta quoque 11
acie et collatis signis dimicatum, quidam auctores sunt; primo
concursu Pœnum usque ad castra fusum; inde eruptione facta
repente versum terrorem in Romanos; Numerii Decimii Sam-
nitis deinde interventu prœlium restitutum. Hunc principem 12
genere ac divitiis non Boviani modo, unde erat, sed toto
Samnio, iussu dictatoris octo millia peditum et equites quin-
gentos ducentem in castra, ab tergo quum apparuisset Han-
nibali, speciem parti utrique præbuisse novi præsidii cum Q.
Fabio ab Roma venientis. Hannibalem, insidiarum quoque 13
aliquid timentem, recepisse suos; Romanum insecutum adiu-
vante Samnite duo castella eo die expugnasse. Sex millia 14
hostium cæsa, quinque admodum Romanorum; tamen in tam
pari prope clade famam egregiæ victoriæ cum vanioribus
litteris magistri equitum Romam perlatam.

De his rebus persæpe et in senatu et in contione actum **25**
est. Quum, læta civitate, dictator unus nihil nec famæ nec 2
litteris crederet *et*, ut vera omnia essent, secunda se magis
quam adversa timere diceret, tum M. Metilius tribunus plebis 3
id enim*vero* ferendum esse negat, non præsentem solum dic- 4

tatorem obstitisse rei bene gerendæ, sed absentem etiam ge-
stæ obstare, et in ducendo bello sedulo tempus terere, quo
diutius in magistratu sit solusque et Romæ et in exercitu
5 imperium habeat. Quippe consulum alterum in acie ceci-
disse, alterum specie classis Punicæ persequendæ procul ab
6 Italia ablegatum; duos prætores Sicilia atque Sardinia occu-
patos, quarum neutra hoc tempore provincia prætore egeat;
M. Minucium magistrum equitum, ne hostem videret, ne quid
7 rei bellicæ gereret, prope in custodia habitum. Itaque her-
cule non Samnium modo, quo iam tanquam trans Hiberum
agro Pœnis concessum sit, sed Campanum Calenumque et
Falernum agrum pervastatos esse, sedente Casilini dictatore
8 et legionibus populi Romani agrum suum tutante. Exercitum
cupientem pugnare et magistrum equitum clausos prope intra
vallum retentos; tanquam hostibus captivis arma adempta.
9 Tandem, ut abscesserit inde dictator, ut obsidione liberatos,
10 extra vallum egressos fudisse ac fugasse hostes. Quas ob
res, si antiquus animus plebei Romanæ esset, audaciter se la-
turum fuisse de abrogando Q. Fabii imperio; nunc modicam
rogationem promulgaturum de æquando magistri equitum et
11 dictatoris iure. Nec tamen ne ita quidem prius mittendum
ad exercitum Q. Fabium, quam consulem in locum C. Fla-
minii suffecisset.

12 Dictator contionibus se abstinuit in actione minime popu-
lari. Ne in senatu quidem satis æquis auribus audiebatur,
[tunc] quum hostem verbis extolleret bienniique clades per
13 temeritatem atque inscientiam ducum acceptas referret *et* ma-
gistro equitum, quod contra dictum suum pugnasset, rationem
14 diceret reddendam esse. Si penes se summa imperii con-
siliique sit, propediem effecturum, ut sciant homines, bono
imperatore haud magni fortunam momenti esse, mentem ra-
15 tionemque dominari, et in tempore et sine ignominia servasse
exercitum, quam multa millia hostium occidisse, maiorem glo-
16 riam esse. Huius generis orationibus frustra habitis, et con-
sule creato M. Atilio Regulo, ne præsens de iure imperii

dimicaret, pridie quam rogationis ferendæ dies adesset, nocte
ad exercitum abiit. Luce orta quum plebis concilium esset, 17
magis tacita invidia dictatoris favorque magistri equitum ani-
mos versabat, quam satis audebant homines ad suadendum,
quod vulgo placebat, prodire, et favore superante auctoritas
tamen rogationi deerat. Unus inventus est suasor legis C. 18
Terentius Varro, qui priore anno prætor fuerat, loco non
humili solum, sed etiam sordido ortus. Patrem lanium fuisse 19
ferunt, ipsum institorem mercis, filioque hoc ipso in servilia
eius artis ministeria usum. Is iuvenis, ut primum ex eo ge- **26**
nere quæstus pecunia a patre relicta animos ad spem libera-
lioris fortunæ fecit, togaque et forum placuere, proclamando 2
pro sordidis hominibus causisque adversus rem et famam
bonorum primum in notitiam populi, deinde ad honores per-
venit, quæsturaque et duabus ædilitatibus, plebeia et curuli, 3
postremo et prætura perfunctus, iam ad consulatus spem quum
attolleret animos, haud parum callide auram favoris popularis 4
ex dictatoris invidia petiit scitique plebis unus gratiam tulit.

Omnes eam rogationem, quique Romæ quique in exer- 5
citu erant, æqui atque iniqui, præter ipsum dictatorem in
contumeliam eius latam acceperunt. Ipse, qua gravitate animi 6
criminantes se ad multitudinem inimicos tulerat, eadem et
populi in se sævientis iniuriam tulit; acceptisque in ipso 7
itinere litteris senatus de æquato imperio, satis fidens, haud-
quaquam cum imperii iure artem imperandi æquatam, cum
invicto a civibus hostibusque animo ad exercitum rediit.
Minucius vero quum iam ante vix tolerabilis fuisset secundis **27**
rebus ac favore vulgi, tum utique immodice immodesteque 2
non Hannibale magis victo ab se quam Q. Fabio gloriari.
Illum in rebus asperis unicum ducem ac parem quæsitum 3
Hannibali, maiorem minori, dictatorem magistro equitum,
quod nulla memoria habeat annalium, iussu populi æqua-
tum in eadem civitate, in qua magistri equitum virgas ac
secures dictatoris tremere atque horrere soliti sint; tantum 4
suam felicitatem virtutemque enituisse. Ergo secuturum se

fortunam suam, si dictator in cunctatione ac segnitie deo-
5 rum hominumque iudicio damnata perstaret. Itaque quo
die primum congressus est cum Q. Fabio, statuendum omnium
6 primum ait esse, quemadmodum imperio æquato utantur: se
optimum ducere, aut diebus alternis aut, si maiora intervalla
placerent, partitis temporibus alterius summum ius imperiumque
7 esse, ut par hosti non solum consilio, sed viribus etiam esset,
8 si quam occasionem rei gerendæ habuisset. Q. Fabio haud-
quaquam id placere: omnia fortunam eam habitura, quamcun-
que temeritas collegæ habuisset; sibi communicatum cum
9 illo, non ademptum imperium esse; itaque se nunquam volen-
tem parte, qua posset, rerum consilio gerendarum cessurum,
nec se tempora aut dies imperii cum eo, exercitum divisurum,
suisque consiliis, quoniam omnia non liceret, quæ posset, ser-
10 vaturum. Ita obtinuit, ut legiones, sicut consulibus mos esset,
inter se dividerent. Prima et quarta Minucio, secunda et
11 tertia Fabio evenerunt. Item equites pari numero sociumque
et Latini nominis auxilia diviserunt. Castris quoque se sepa-
rari magister equitum voluit.

28 Duplex inde Hannibali gaudium fuit; neque enim quic-
quam eorum, quæ apud hostes agerentur, eum fallebat et
2 perfugis multa indicantibus et per suos explorantem: nam et
liberam Minucii temeritatem se suo modo captaturum, et
3 sollertiæ Fabii dimidium virium decessisse. Tumulus erat
inter castra Minucii et Pœnorum, quem qui occupasset, haud
4 dubie iniquiorem erat hosti locum facturus. Eum non tam
capere sine certamine volebat Hannibal, quanquam id operæ
pretium erat, quam causam certaminis cum Minucio, quem
5 procursurum ad obsistendum satis sciebat, contrahere. Ager
omnis medius erat prima specie inutilis insidiatori, quia non
modo silvestre quicquam, sed ne vepribus quidem vestitum
6 habebat, re ipsa natus tegendis insidiis, eo magis quod in
nuda valle nulla talis fraus timeri poterat; et erant in an-
fractibus cavæ rupes, ut quædam earum ducenos armatos pos-
7 sent capere. In has latebras, quot quemque locum apte in-

sidere poterant, quinque millia conduntur peditum equitum-
que. Necubi tamen aut motus alicuius temere egressi aut 8
fulgor armorum fraudem in valle tam aperta detegeret, missis
paucis prima luce ad capiendum, quem ante diximus, tumulum
avertit oculos hostium. Primo statim conspectu contempta 9
paucitas, ac sibi quisque deposcere pellendos inde hostes ac
locum capiendum; dux ipse inter stolidissimos ferocissimosque
ad arma vocat et vanis minis increpat hostem. Principio levem 10
armaturam [dimittit], deinde conferto agmine mittit equites;
postremo, quum hostibus quoque subsidia mitti videret, instruc-
tis legionibus procedit. Et Hannibal laborantibus suis alia 11
atque alia crescente certamine mittens auxilia peditum equi-
tumque iam iustam expleverat aciem, ac totis utrinque viribus
certatur. Prima levis armatura Romanorum, præoccupatum 12
ex inferiore loco succedens tumulum, pulsa detrusaque terro-
rem in succedentem intulit equitem et ad signa legionum
refugit. Peditum acies inter perculsos impavida sola erat 13
videbaturque, si iusta ac directa pugna esset, haudquaquam
impar futura; tantum animorum fecerat prospere ante paucos
dies res gesta; sed exorti repente insidiatores eum tumultum 14
terroremque in latera utrinque ab tergoque incursantes fece-
runt, ut neque animus ad pugnam neque ad fugam spes cui-
quam superesset. Tum Fabius, primo clamore paventium **29**
audito, dein conspecta procul turbata acie, „Ita est“ inquit;
„non celerius, quam timui, deprendit fortuna temeritatem.
Fabio æquatus imperio Hannibalem et virtute et fortuna su- 2
periorem videt. Sed aliud iurgandi succensendique tempus erit;
nunc signa extra vallum proferte; victoriam hosti extorquea-
mus, confessionem erroris civibus.“ Iam magna ex parte 3
cæsis aliis, aliis circumspectantibus fugam, Fabiana se acies
repente velut cælo demissa ad auxilium ostendit. Itaque 4
priusquam ad coniectum teli veniret aut manum consereret,
et suos a fuga effusa et ab nimis feroci pugna hostes conti-
nuit. Qui solutis ordinibus vage dissipati erant, undique con- 5
fugerunt ad integram aciem; qui plures simul terga dederant,

conversi in hostem volventesque orbem nunc sensim referre
6 pedem, nunc conglobati restare. Ac iam prope una acies
facta erat victi atque integri exercitus, inferebantque signa in
hostem, quum Pœnus receptui cecinit, palam ferente Hanni-
bale, ab se Minucium, se ab Fabio victum.

7 Ita per variam fortunam diei maiore parte exacta, quum
8 in castra reditum esset, Minucius, convocatis militibus, „Sæpe
ego“ inquit „audivi, milites, eum primum esse virum, qui
ipse consulat, quid in rem sit, secundum eum, qui bene mo-
nenti obediat; qui nec ipse consulere nec alteri parere sciat,
9 eum extremi ingenii esse. Nobis quoniam prima animi inge-
niique negata sors est, secundam ac mediam teneamus et,
dum imperare discimus, parere prudenti in animum induca-
10 mus. Castra cum Fabio iungamus. Ad prætorium eius signa
quum tulerimus, ubi ego eum parentem appellavero, quod
11 beneficio eius erga nos ac maiestate eius dignum est, vos,
milites, eos, quorum vos modo arma *ac* dexteræ texerunt,
patronos salutabitis, et, si nihil aliud, gratorum certe nobis
30 animorum gloriam dies hic dederit.“ Signo dato conclamatur
inde, ut colligantur vasa. Profecti et agmine incedentes *ad*
dictatoris castra in admirationem et ipsum et omnes, qui circa
2 erant, converterunt. Ut constituta sunt ante tribunal signa,
progressus ante alios magister equitum, quum patrem Fabium
appellasset, circumfusosque militum eius totum agmen patronos
3 consalutasset, „Parentibus“ inquit „meis, dictator, quibus te modo
nomine, quod fando possum, æquavi, vitam tantum debeo, tibi
4 quum meam salutem, tum omnium horum. Itaque plebeiscitum,
quo oneratus *sum* magis quam honoratus, primus antiquo abro-
goque et, quod tibi mihique [quod] exercitibusque his tuis, ser-
vato ac conservatori, sit felix, sub imperium auspiciumque tuum
5 redeo et signa hæc legionesque restituo. Tu, quæso, placatus me
magisterium equitum, hos ordines suos quemque tenere iubeas.“
6 Tum dextræ interiunctæ militesque, contione dimissa, ab notis
ignotisque benigne atque hospitaliter invitati, lætusque dies ex
7 admodum tristi paulo ante ac prope exsecrabili factus. Romæ,

ut est perlata fama rei gestæ, dein litteris non magis ipsorum
imperatorum quam vulgo militum ex utroque exercitu affir-
mata, pro se quisque Maximum laudibus ad cælum ferre.
Par gloria apud Hannibalem hostesque Pœnos erat; ac 8
tum demum sentire, cum Romanis atque in Italia bellum
esse; nam biennio ante adeo et duces Romanos et milites 9
spreverant, ut vix cum eadem gente bellum esse crederent,
cuius terribilem famam a patribus accepissent. Hannibalem 10
quoque ex acie redeuntem dixisse ferunt, tandem eam nubem,
quæ sedere in iugis montium solita sit, cum procella imbrem
dedisse.

Dum hæc geruntur in Italia, Cn. Servilius Geminus **31**
consul cum classe *centum viginti* navium circumvectus Sardiniæ
et Corsicæ oram, et obsidibus utrinque acceptis, in Africam
transmisit, et, priusquam in continentem escensionem faceret, 2
Menige insula vastata et ab incolentibus Cercinam, ne et
ipsorum ureretur diripereturque ager, decem talentis argenti
acceptis, ad litora Africæ accessit copiasque exposuit. Inde 3
ad populandum agrum ducti milites navalesque socii iuxta
effusi, ac si *in* insulis cultorum egentibus prædarentur. Itaque 4
in insidias temere illati, quum a frequentibus palantes et
ignari ab locorum gnaris circumvenirentur, cum multa cæde ac
fœda fuga retro ad naves compulsi sunt. Ad mille hominum, 5
cum iis Sempronio Blæso quæstore amisso, classis ab litoribus
hostium plenis trepide soluta in Siciliam cursum tenuit, tradi- 6
taque Lilybæi T. Otacilio prætori, ut ab legato eius P. Sura
Romam reduceretur. Ipse per Siciliam pedibus profectus 7
freto in Italiam traiecit, litteris Q. Fabii accitus et ipse et
collega eius M. Atilius, ut exercitus ab se exacto iam prope
semestri imperio acciperent.

Omnium prope annales Fabium dictatorem adversus 8
Hannibalem rem gessisse tradunt; Cælius etiam eum primum
a populo creatum dictatorem scribit. Sed et Cælium et ce- 9
teros fugit, uni consuli Cn. Servilio, qui tum procul in Gallia
provincia aberat, ius fuisse dicendi dictatoris; quam moram 10

quia exspectare territa iam clade civitas non poterat, eo de-
cursum esse, ut a populo crearetur, qui pro dictatore esset;
11 res inde gestas gloriamque insignem ducis et augentes titulum
imaginis posteros, ut, qui pro dictatore *fuisset*, *dictator* crede-
retur, facile obtinuisse.

32 Consules Atilius Fabiano, Geminus Servilius Minuciano
exercitu accepto, hibernaculis mature communitis, *quod reli-*
quum autumni erat, Fabii artibus cum summa inter se con-
2 cordia bellum gesserunt. Frumentatum exeunti Hannibali
diversis locis opportuni aderant, carpentes agmen palatosque
excipientes; in casum universæ dimicationis, quam omnibus
3 artibus petebat hostis, non veniebant, eoque inopiæ est redac-
tus Hannibal, ut, nisi cum fugæ specie abeundum ei fuisset,
Galliam repetiturus fuerit, nulla relicta spe alendi exercitus
in eis locis, si insequentes consules eisdem artibus bellum
gererent.

4 Quum ad Gereonium iam hieme impediente constitisset
bellum, Neapolitani legati Romam venere. Ab iis quadra-
ginta pateræ aureæ magni ponderis in curiam illatæ atque
5 ita verba facta, ut dicerent, scire sese, populi *Romani* ærarium
bello exhauriri, et, quum iuxta pro urbibus agrisque sociorum
ac pro capite atque arce Italiæ, urbe Romana, atque imperio
6 geratur, æquum censuisse Neapolitanos, quod auri sibi quum
ad templorum ornatum, tum ad subsidium fortunæ a maioribus
7 relictum foret, eo iuvare populum Romanum. Si quam opem
in sese crederent, eodem studio fuisse oblaturos. Gratum
sibi patres Romanos populumque facturum, si omnes res
8 Neapolitanorum suas duxissent, dignosque iudicaverint, ab
quibus donum animo ac voluntate eorum, qui libentes darent,
9 quam re maius ampliusque acciperent. Legatis gratiæ actæ
pro munificentia curaque; patera, quæ ponderis minimi fuit,
accepta.

33 Per eosdem dies speculator Carthaginiensis, qui per
biennium fefellerat, Romæ deprensus præcisisque manibus
2 dimissus, et servi quinque et viginti in crucem acti, quod in

ampo Martio coniurassent; indici data libertas et æris gravis
iginti millia. Legati et ad Philippum Macedonum regem 3
nissi ad deposcendum Demetrium Pharium, qui bello victus
ıd eum fugisset, et alii in Ligures ad expostulandum, quod 4
?œnum opibus auxiliisque suis iuvissent, simul ad visendum
ɜx propinquo, quæ in Boiis atque Insubribus gererentur. Ad 5
Pineum quoque regem in Illyrios legati missi ad stipendium,
:uius dies exierat, poscendum aut, si diem proferri vellet,
obsides accipiendos. Adeo, etsi bellum ingens in cervicibus 6
erat, nullius usquam terrarum rei cura Romanos, ne longinquæ quidem, effugiebat. In religionem etiam venit, ædem 7
Concordiæ, quam per seditionem militarem biennio ante L.
Manlius prætor in Gallia vovisset, locatam ad id tempus non
esse. Itaque duumviri ad eam rem creati a M. Æmilio præ- 8
tore urbano, C. Pupius et Cæso Quinctius Flamininus, ædem
in arce faciendam locaverunt.

Ab eodem prætore ex senatus consulto litteræ ad con- 9
sules missæ, ut, si iis videretur, alter eorum ad consules creandos Romam veniret; se in eam diem, quam iussissent, comitia edicturum. Ad hæc *a* consulibus rescriptum, sine detri- 10
mento rei publicæ abscedi non posse ab hoste; itaque per
interregem comitia habenda esse potius, quam consul alter
a bello avocaretur. Patribus rectius visum est, dictatorem a 11
consule dici comitiorum habendorum causa. Dictus L. Veturius Philo M'. Pomponium Mathonem magistrum equitum
dixit. Iis vitio creatis iussisque die quarto decimo se magi- 12
stratu abdicare, ad interregnum *res* rediit. Consulibus proro- **34**
gatum in annum imperium. Interreges proditi sunt a patribus C. A. u. c. 538. A. Ch. 216.
Claudius App. filius Cento, inde P. Cornelius Asina. In eius
interregno comitia habita magno certamine patrum ac plebis.
C. Terentio Varroni, quem sui generis hominem, plebi insec- 2
tatione principum popularibusque artibus conciliatum, ab Q.
Fabii opibus et dictatorio imperio concusso aliena invidia
splendentem, vulgus extrahere ad consulatum nitebatur, patres
summa ope obstabant, ne se insectando sibi æquari assuescerent

3 homines. Q. Bæbius Herennius tribunus plebis, cognatus C.
Terentii, criminando non senatum modo, sed etiam augures,
quod dictatorem prohibuissent comitia perficere, per invidiam
4 eorum favorem candidato suo conciliabat: Ab hominibus no-
bilibus, per multos annos bellum quærentibus, Hannibalem in
Italiam adductum; ab iisdem, quum debellari possit, fraude bel-
5 lum trahi. Quum quattuor legionibus universis pugnari posse
apparuisset eo, quod M. Minucius absente Fabio prospere
6 pugnasset, duas legiones hosti ad cædem obiectas, deinde ex
ipsa cæde ereptas, ut pater patronusque appellaretur, qui
7 prius vincere prohibuisset Romanos quam vinci. Consules
deinde Fabianis artibus, quum debellare possent, bellum traxisse.
Id fœdus inter omnes nobiles ictum, nec finem ante belli ha-
bituros, quam consulem vere plebeium, id est, hominem novum
8 fecissent; nam plebeios nobiles iam eisdem initiatos esse sacris et
contemnere plebem, ex quo contemni *a* patribus desierint, cœpisse.
9 Cui non apparere, id actum et quæsitum esse, ut interregnum
10 iniretur, ut in patrum potestate comitia essent? Id consules
ambos ad exercitum morando quæsisse; id postea, quia in-
vitis iis dictator esset dictus comitiorum causa, expugnatum
11 esse, ut vitiosus dictator per augures fieret. Habere igitur
interregnum eos; consulatum unum certe plebis Romanæ esse;
populum liberum habiturum ac daturum ei, qui mature vin-
cere quam diu imperare malit.

35 Quum his orationibus accensa plebs esset, tribus patriciis
petentibus, P. Cornelio Merenda, L. Manlio Vulsone, M.
2 Æmilio Lepido, duobus nobilibus iam familiarum plebei, C.
Atilio Serrano et Q. Ælio Pæto, quorum alter pontifex,
alter augur erat, C. Terentius consul unus creatur, ut in
3 manu eius essent comitia rogando collegæ. Tum experta nobi-
litas, parum fuisse virium in competitoribus eius, L. Æmilium
Paulum, qui cum M. Livio consul fuerat et damnatione col-
legæ et sua prope ambustus evaserat, infestum plebei, diu
4 ac multum recusantem ad petitionem compellit. Is proximo
comitiali die, concedentibus omnibus, qui cum Varrone certa-

verant, par magis in adversandum quam collega datur consuli. Inde prætorum comitia habita. Creati M'. Pomponius 5
Matho et P. Furius *Philus*; Philo Romæ iuri dicundo urbana sors, Pomponio inter cives Romanos et peregrinos
evenit; additi duo prætores, M. Claudius Marcellus in Sici- 6
liam, L. Postumius Albinus in Galliam. Omnes absentes 7
creati sunt, nec cuiquam eorum, præter Terentium consulem, mandatus honos, quem non iam antea gessisset, præteritis aliquot fortibus ac strenuis viris, quia in tali tempore nulli novus magistratus videbatur mandandus.

Exercitus quoque multiplicati sunt; quantæ autem copiæ **36**
peditum equitumque additæ sint, adeo et numero et genere copiarum variant auctores, ut vix quicquam satis certum
affirmare ausus sim. Decem millia novorum militum alii 2
scripta in supplementum, alii novas quattuor legiones, ut octo
legionibus rem gererent; numero quoque peditum equitumque 3
legiones auctas, millibus peditum et centenis equitibus in singulas adiectis, ut quina millia peditum, treceni equites essent, socii duplicem numerum equitum darent, peditis æquarent,
septem et octoginta millia armatorum et ducentos in castris 4
Romanis *fuisse*, quum pugnatum ad Cannas est, quidam auc-
tores sunt. Illud haudquaquam discrepat, maiore conatu at- 5
que impetu rem actam quam prioribus annis, quia spem, posse vinci hostem, dictator præbuerat.

Ceterum priusquam signa ab urbe novæ legiones move- 6
rent, decemviri libros adire atque inspicere iussi propter ter-
ritos vulgo homines novis prodigiis. Nam et Romæ in Aven- 7
tino etAriciæ nuntiatum erat sub idem tempus lapidibus pluvisse, et multo cruore signa in Sabinis †cædes aquas
fonte calido manasse; id quidem etiam, quod sæpius acciderat, 8
magis terrebat; et in via fornicata, quæ ad campum erat, aliquot homines de cælo tacti exanimatique fuerant. Ea pro-
digia ex libris procurata. Legati a Pæsto pateras aureas 9
Romam attulerunt. Iis, sicut Neapolitanis, gratiæ actæ, aurum non acceptum.

37 Per eosdem dies ab Hierone classis Ostia cum magno
2 commeatu accessit. Legati in senatum introducti nuntiarunt,
cædem C. Flaminii consulis exercitusque allatam adeo ægre
tulisse regem Hieronem, ut nulla sua propria regnique sui
3 clade moveri magis potuerit. Itaque, quanquam probe sciat,
magnitudinem populi Romani admirabiliorem prope adversis
4 rebus quam secundis esse, tamen se omnia, quibus a bonis
fidelibusque sociis bella iuvari soleant, misisse; quæ ne acci-
5 pere abnuant, magno opere se patres conscriptos orare. Iam
omnium primum ominis causa Victoriam auream pondo du-
centum ac viginti afferre sese. Acciperent eam tenerentque
6 et haberent propriam et perpetuam. Advexisse etiam tre-
centa millia modium tritici, ducenta hordei, ne commeatus
deessent, et quantum præterea opus esset, quo iussissent, sub-
7 vecturos. Milite atque equite scire nisi Romano Latinique
nominis non uti populum Romanum; levium armorum auxilia
8 etiam externa vidisse in castris Romanis. Itaque misisse
mille sagittariorum ac funditorum, aptam manum adversus
Baliares ac Mauros pugnacesque alias missili telo gentes.
9 Ad ea dona consilium quoque addebant, ut prætor, cui pro-
vincia Sicilia evenisset, classem in Africam traiiceret, ut et
hostes in terra sua bellum haberent, minusque laxamenti da-
10 retur iis ad auxilia Hannibali summittenda. Ab senatu ita
responsum regi est, virum bonum egregiumque socium Hie-
ronem esse atque uno tenore, ex quo in amicitiam populi
Romani venerit, fidem coluisse ac rem Romanam omni tem-
pore ac loco munifice adiuvisse. Id perinde, ac deberet,
11 gratum populo Romano esse. Aurum et a civitatibus qui-
busdam allatum, gratia rei accepta, non accepisse populum
12 Romanum; Victoriam omenque accipere, sedemque ei se divæ
dare dicare Capitolium, templum Iovis optimi maximi. In
ea arce urbis Romanæ sacratam volentem propitiamque, fir-
13 mam ac stabilem fore populo Romano. Funditores sagitta-
riique et frumentum traditum consulibus. Quinqueremes ad
centum viginti navium classem, quæ cum T. Otacilio pro-

prætore in Sicilia erat, quinque et viginti additæ, permissum-
que est, ut, si e re publica censeret esse, in Africam traiiceret.

Dilectu perfecto consules paucos morati dies, dum socii 38
ab nomine Latino venirent. Tum, quod nunquam antea fac- 2
tum erat, iure iurando ab tribunis militum adacti milites; nam 3
ad eam diem nihil præter sacramentum fuerat, iussu consulum
conventuros neque iniussu abituros, et ubi ad decuriandum
aut centuriandum convenissent, sua voluntate ipsi inter sese
decuriati equites, centuriati pedites coniurabant, sese fugæ atque 4
formidinis ergo non abituros neque ex ordine recessuros nisi
teli sumendi aut petendi [et] aut hostis feriendi aut civis ser-
vandi causa. Id ex voluntario inter ipsos fœdere ad tribu- 5
nos ac legitimam iuris iurandi adactionem translatum.

Contiones, priusquam ab urbe signa moverentur, consulis 6
Varronis multæ ac feroces fuere, denuntiantis, bellum arces-
situm in Italiam ab nobilibus mansurumque in visceribus rei 7
publicæ, si plures Fabios imperatores haberet, se, quo die
hostem vidisset, perfecturum. Collegæ eius Pauli una, pridie 8
quam ex urbe proficisceretur, contio fuit, verior quam gratior
populo, qua nihil inclementer in Varronem dictum nisi id modo,
mirari se, quod denique dux, priusquam aut suum aut hostium 9
exercitum, locorum situm, naturam regionis nosset, iam nunc
togatus in urbe sciret, quæ sibi agenda armato forent, et diem 10
quoque prædicere posset, qua cum hoste signis collatis esset
dimicaturus; se, quæ consilia magis res dent hominibus quam 11
homines rebus, ea ante tempus immatura non præcepturum;
optare, ut, quæ caute ac consulte gesta essent, satis pro-
spere evenirent; temeritatem, præterquam quod stulta sit, in- 12
felicem etiam ad id locorum fuisse. Et sua sponte apparebat 13
tuta celeribus consiliis præpositurum, et, quo id constantius
perseveraret, Q. Fabius Maximus sic eum proficiscentem allo-
cutus fertur.

„Si aut collegam, id quod mallem, tui similem, L. Æmi- 39
li, haberes aut tu collegæ tui esses similis, supervacanea
esset oratio mea; nam et duo boni consules, etiam me indi- 2

cente, omnia e re publica fideque vestra faceretis et mali n
mea verba auribus vestris nec consilia animis acciperet
3 Nunc et collegam tuum et te talem virum intuenti mihi tecu
omnis oratio est, quem video nequicquam et virum bonum e
civem fore, si, altera parte claudente re publica, malis co
4 siliis idem ac bonis iuris et potestatis erit. Erras enim, L
Paule, si tibi minus certaminis cum C. Terentio quam cu
Hannibale futurum censes; nescio an infestior hic adversariu
5 quam ille hostis maneat te. Cum illo in acie tantum, cum
hoc omnibus locis ac temporibus certaturus es; adversus
Hannibalem legionesque eius tuis equitibus ac peditibus pug-
nandum tibi erit, Varro dux tuis militibus te est oppugnaturus.
6 Ominis etiam tibi causa absit C. Flaminii memoria. Tamen
ille consul demum et in provincia et ad exercitum cœpit
furere; hic, priusquam peteret consulatum, deinde in petendo
[consulatu], nunc quoque consul, priusquam castra videat
7 aut hostem, insanit. Et qui tantas iam nunc procellas prœ-
lia atque acies iactando inter togatos ciet, quid inter arma-
tam iuventutem censes facturum et ubi extemplo res verba
8 sequitur? Atqui si hic, quod facturum se denuntiat, extemplo
pugnaverit, aut ego rem militarem, belli hoc genus, hostem
hunc ignoro, aut nobilior alius Trasumenno locus nostris cla-
9 dibus erit. Nec gloriandi tempus adversus unum est, et ego
contemnendo potius quam appetendo gloriam modum exces-
serim; sed ita res se habet: una ratio belli gerendi adversus
10 Hannibalem est, qua ego gessi. Nec eventus modo hoc do-
cet (stultorum iste magister est), sed eadem ratio, quæ fuit
11 futuraque, donec res eædem manebunt, immutabilis est. In
Italia bellum gerimus, in sede ac solo nostro; omnia circa
plena civium ac sociorum sunt; armis, viris, equis, commeatibus
12 iuvant iuvabuntque: id iam fidei documentum in adversis
rebus nostris dederunt; meliores, prudentiores, constantiores
13 nos tempus diesque facit. Hannibal contra in aliena, in ho-
stili est terra inter omnia inimica infestaque, procul ab domo,
ab patria; neque illi terra neque mari est pax; nullæ eum

urbes accipiunt, nulla mœnia; nihil usquam sui videt; in diem
rapto vivit; partem vix tertiam exercitus eius habet, quem 14
Hiberum amnem traiecit; plures fame quam ferro absumpti;
nec his paucis iam victus suppeditat. Dubitas ergo, quin 15
sedendo superaturi simus eum, qui senescat in dies, non com-
meatus, non supplementum, non pecuniam habeat? Quamdiu 16
pro Gereonii, castelli Apuliæ inopis, tanquam pro Carthaginis
mœnibus sedet? Ne adversus te quidem de me gloriabor. Cn. 17
Servilius atque Atilius, proximi consules, vide, quemadmodum
eum ludificati sint. Hæc una salutis est via, L. Paule, quam
difficilem infestamque cives tibi magis quam hostes facient.
Idem enim tui, quod hostium milites volent; idem Varro 18
consul Romanus, quod Hannibal Pœnus imperator cupiet.
Duobus ducibus unus resistas oportet. Resistes autem, *si*
adversus famam rumoresque hominum satis firmus steteris,
si te neque collegæ vana gloria neque tua falsa infamia
moverit. Veritatem laborare nimis sæpe aiunt, exstingui 19
nunquam. Gloriam qui spreverit, veram habebit. Sine, 20
timidum pro cauto, tardum pro considerato, imbellem pro
perito belli vocent. Malo, te sapiens hostis metuat, quam
stulti cives laudent. Omnia audentem contemnet Hannibal,
nihil temere agentem metuet. Nec ego, ut nihil agatur, 21
suadeo, sed ut agentem te ratio ducat, non fortuna; tuæ pote-
statis semper tu tuaque omnia sint; armatus intentusque sis;
neque occasioni tuæ desis neque suam occasionem hosti des.
Omnia non properanti clara certaque erunt; festinatio impro- 22
vida est et cæca."

Adversus ea oratio consulis haud sane læta fuit, magis **40**
fatentis ea, quæ diceret, vera quam facilia factu esse. Dic- 2
tatori magistrum equitum intolerabilem fuisse; quid consuli
adversus collegam seditiosum ac temerarium virium atque
auctoritatis fore? Se populare incendium priore consulatu sem- 3
ustum effugisse; optare, ut omnia prospere evenirent; sed si
quid adversi caderet, hostium se telis potius quam suffragiis
iratorum civium caput obiecturum.

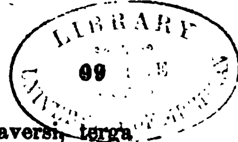
4 Ab hoc sermone profectum Paulum tradunt, prosequ
tibus primoribus patrum; plebeium consulem sua plebes pro
5 cuta, turba conspectior, quum dignitates deessent. Ut in cast
venerunt, permixto novo exercitu ac vetere, castris bifari
factis, ut nova minora essent propius Hannibalem, in vete
6 bus maior pars et omne robur virium esset, consulum an
prioris M. Atilium, ætatem excusantem, Romam miserunt, G
minum Servilium in minoribus castris legioni Romanæ e
7 socium peditum equitumque duobus millibus præficiunt. Han-
nibal quanquam parte dimidia auctas hostium copias cernebat,
8 tamen adventu consulum mire gaudere. Non solum enim
nihil ex raptis in diem commeatibus superabat, sed ne unde
raperet quidem, quicquam reliqui erat, omni undique frumento,
postquam ager parum tutus erat, in urbes munitas convecto,
9 ut vix decem dierum, quod compertum postea est, frumentum
superesset, Hispanorumque ob inopiam transitio parata fuerit,
si maturitas temporum exspectata foret.

41 Ceterum temeritati consulis ac præpropero ingenio mate-
riam etiam fortuna dedit, quod in prohibendis prædatoribus
tumultuario prœlio ac procursu magis militum quam ex præ-
parato aut iussu imperatorum orto haudquaquam par Pœnis
2 dimicatio fuit. Ad mille et septingenti cæsi, non plus cen-
tum Romanorum sociorumque occisis. Ceterum victoribus
effuse sequentibus metu insidiarum obstitit Paulus consul,
3 cuius eo die (nam alternis imperitabant) imperium erat, Var-
rone indignante ac vociferante, emissum hostem e manibus
4 debellarique, ni cessatum foret, potuisse. Hannibal id dam-
num haud ægerrime pati; quin potius credere, velut inescatam
temeritatem ferocioris consulis ac novorum maxime militum
5 esse. Et omnia ei hostium haud secus quam sua nota erant:
dissimiles discordesque imperitare, duas prope partes tironum
6 militum in exercitu esse. Itaque locum et tempus insidiis
aptum se habere ratus, nocte proxima, nihil præter arma fe-
rente secum milite, castra plena omnis fortunæ publicæ pri-
7 vatæque relinquit, transque proximos montes læva pedites in-

structos condit, dextra equites, impedimenta per convallem
mediam traducit, ut diripiendis velut desertis fuga dominorum 8
castris occupatum impeditumque hostem opprimeret. Crebri 9
relicti in castris ignes, ut fides fieret, dum ipse longius spa-
tium fuga præciperet, falsa imagine castrorum, sicut Fabium
priore anno frustratus esset, tenere in locis consules voluisse.
Ubi illuxit, subductæ primo stationes, deinde propius adeun- **42**
tibus insolitum silentium admirationem fecit. Iam satis com- 2
perta solitudine in castris, concursus fit ad prætoria consulum
nuntiantium fugam hostium adeo trepidam, ut tabernaculis
stantibus castra reliquerint, quoque fuga obscurior esset, cre-
bros etiam relictos ignes. Clamor inde ortus, ut signa pro- 3
ferri iuberent ducerentque ad persequendos hostes ac protinus
castra diripienda. Et consul alter velut unus turbæ militaris erat;
Paulus etiam atque etiam dicere providendum præcavendumque 4
esse; postremo, quum aliter neque seditionem neque ducem sedi-
tionis sustinere posset, Marium Statilium præfectum cum turma
Lucana exploratum mittit. Qui ubi adequitavit portis, subsi- 5
stere extra munimenta ceteris iussis, ipse cum duobus equiti-
bus vallum intravit, speculatusque omnia cum cura renuntiat,
insidias profecto esse; ignes in parte castrorum, quæ vergat 6
ad hostem, relictos; tabernacula aperta et omnia cara in
promptu relicta; argentum quibusdam locis temere per vias
vel*ut* obiectum ad prædam vidisse. Quæ ad deterrendos a 7
cupiditate animos nuntiata erant, ea accenderunt, et clamore
orto a militibus, ni signum detur, sine ducibus ituros, haud-
quaquam dux defuit; nam extemplo Varro signum dedit pro-
ficiscendi. Paulus, quum ei sua sponte cunctanti pulli quoque 8
auspicio non addixissent, nuntiari iam efferenti porta signa
collegæ iussit. Quod quanquam Varro ægre est passus, Fla- 9
minii tamen recens casus Claudiique consulis primo Punico
bello memorata navalis clades religionem animo incussit. Di 10
prope ipsi eo die magis distulere quam prohibuere imminen-
tem pestem Romanis; nam forte ita evenit, ut, quum referri
signa in castra iubenti consuli milites non parerent, servi 11

duo, Formiani unus, alter Sidicini equitis, qui Servilio atque
Atilio consulibus inter pabulatores excepti a Numidis fuerant,
profugerent eo die ad dominos; deductique ad consules nun-
tiant, omnem exercitum Hannibalis trans proximos montes
12 sedere in insidiis. Horum opportunus adventus consules im-
perii potentes fecit, quum ambitio alterius suam primum apud
eos prava indulgentia maiestatem solvisset.

43 Hannibal postquam motos magis inconsulte Romanos
quam ad ultimum temere evectos vidit, nequicquam detecta
2 fraude in castra rediit. Ibi plures dies propter inopiam fru-
menti manere nequit, novaque consilia in dies non apud mi-
lites solum mixtos ex colluvione omnium gentium, sed etiam
3 apud ducem ipsum oriebantur. Nam quum initio fremitus,
deinde aperta vociferatio fuisset exposcentium stipendium de-
bitum querentiumque annonam primo, postremo famem, et
mercenarios milites, maxime Hispani generis, de transitione
4 cepisse consilium fama esset, ipse etiam interdum Hannibal
de fuga in Galliam dicitur agitasse, ita ut relicto peditatu
5 omni cum equitibus se proriperet. Quum hæc consilia atque
hic habitus animorum esset in castris, movere inde statuit in
calidiora atque eo maturiora messibus Apuliæ loca, simul ut,
quo longius ab hoste recessisset, transfugia impeditiora levi-
6 bus ingeniis essent. Profectus est nocte, ignibus similiter
factis tabernaculisque paucis in speciem relictis, ut insidiarum
7 par priori metus contineret Romanos. Sed per eundem Lu-
canum Statilium omnibus ultra castra transque montes explo-
ratis, quum relatum esset, visum procul hostium agmen, tum
8 de insequendo eo consilia agitari cœpta. Quum utriusque
consulis eadem, quæ ante semper, fuisset sententia, ceterum
Varroni fere omnes, Paulo nemo præter Servilium, prioris
9 anni consulem, assentiretur, maioris partis sententia ad nobi-
litandas clade Romana Cannas urgente fato profecti sunt.
10 Prope eum vicum Hannibal castra posuerat aversa a Vul-
turno vento, qui campis torridis siccitate nubes pulveris vehit.
11 Id quum ipsis castris percommodum fuit, tum salutare præ-

ipue futurum erat, quum aciem dirigerent, ipsi aversi, terga antum afflante vento, in occæcatum pulvere offuso hostem ugnaturi.

Consules, satis exploratis itineribus, sequentes Pœnum, ut 44
ventum ad Cannas est et in conspectu Pœnum habebant, bina
astra communiunt, eodem ferme intervallo, quo ad Gereonium,
sicut ante, copiis divisis. Aufidus amnis, utrisque castris 2
affluens, aditum aquatoribus ex sua cuiusque opportunitate
haud sine certamine dabat; ex minoribus tamen castris, quæ 3
posita trans Aufidum erant, liberius aquabantur Romani, quia
ripa ulterior nullum habebat hostium præsidium. Hannibal 4
spem nanctus, locis natis ad equestrem pugnam, qua parte
virium invictus erat, facturos copiam pugnandi consules, dirigit aciem lacessitque Numidarum procursatione hostes. Inde 5
rursus sollicitari seditione militari ac discordia consulum Romana castra, quum Paulus Semproniique et Flaminii temeritatem Varroni, Varro speciosum timidis ac segnibus ducibus
exemplum Fabium obiiceret, testareturque deos hominesque 6
hic, nullam penes se culpam esse, quod Hannibal iam velut
usu cepisset Italiam; se constrictum a collega teneri; ferrum
atque arma iratis et pugnare cupientibus adimi militibus; ille, 7
si quid proiectis ac proditis ad inconsultam atque improvidam
pugnam legionibus accideret, se omnis culpæ exsortem, omnis
eventus participem fore diceret; videret, ut, quibus lingua *tam*
prompta ac temeraria, æque in pugna vigerent manus.

Dum altercationibus magis quam consiliis tempus teritur, 45
Hannibal ex acie, quam ad multum diei tenuerat instructam,
quum in castra ceteras reciperet copias, Numidas ad invaden- 2
dos ex minoribus castris Romanorum aquatores trans flumen
mittit. Quam inconditam turbam quum vixdum in ripam 3
egressi clamore ac tumultu fugassent, *in* stationem quoque pro
vallo locatam atque ipsas prope portas evecti sunt. Id vero 4
indignum visum, ab tumultuario auxilio iam etiam castra Romana terreri, ut ea modo una causa, ne extemplo transirent
flumen dirigerentque aciem, tenuerit Romanos, quod summa

5 imperii eo die penes Paulum fuerit. Itaque postero die
Varro, cui sors eius diei imperii erat, nihil consulto collega
signum proposuit instructasque copias flumen traduxit, se-
quente Paulo, quia magis non probare quam non adiuvare
6 consilium poterat. Transgressi flumen eas quoque, quas in
castris minoribus habuerant, copias suis adiungunt atque ita
instruunt aciem: in dextro cornu (id erat flumini propius) Ro-
7 manos equites locant, deinde pedites; lævum cornu extremi
equites sociorum, intra pedites, ad medium iuncti legionibus
Romanis, tenuerunt; iaculatores cum ceteris levium armorum
8 auxiliis prima acies facta. Consules cornua tenuerunt, Te-
rentius lævum, Æmilius dextrum; Gemino Servilio media
pugna tuenda data.

46 Hannibal luce prima, Baliaribus levique alia armatura
præmissa, transgressus flumen, ut quosque traduxerat, ita in
2 acie locabat, Gallos Hispanosque equites prope ripam lævo
3 in cornu adversus Romanum equitatum; dextrum cornu Nu-
midis equitibus datum, media acie peditibus firmata, ita ut
Afrorum utraque cornua essent, interponerentur his medii
4 Galli atque Hispani. Afros Romanam magna ex parte cre-
deres aciem; ita armati erant armis et ad Trebiam, ceterum
5 magna ex parte ad Trasumennum captis. Gallis Hispanisque
scuta eiusdem formæ fere erant, dispares ac dissimiles gladii,
Gallis prælongi ac sine mucronibus, Hispano, punctim magis
quam cæsim assueto petere hostem, brevitate habiles et cum
mucronibus. Ante alios habitus gentium harum quum
6 magnitudine corporum, tum specie terribilis erat: Galli super
umbilicum erant nudi; Hispani linteis prætextis purpura tu-
nicis, candore miro fulgentibus, constiterant. Numerus omni-
um peditum, qui tum steterunt in acie, millium fuit quadra-
7 ginta, decem equitum. Duces cornibus præerant, sinistro
Hasdrubal, dextro Maharbal; mediam aciem Hannibal ipse
8 cum fratre Magone tenuit. Sol seu de industria ita locatis,
seu quod forte ita stetere, peropportune utrique parti obliquus
erat, Romanis in meridiem, Pœnis in septentrionem versis:

entus (Vulturnum regionis incolæ vocant) adversus Roma- 9
is coortus multo pulvere in ipsa ora volvendo prospectum
demit.

47 Clamore sublato, procursum *ab* auxiliis et pugna levibus
rimum armis commissa; deinde equitum Gallorum Hispano-
um*que* lævum cornu cum dextro Romano concurrit, minime
questris more pugnæ; frontibus enim adversis concurrendum 2
rat, quia, nullo circa ad evagandum relicto spatio, hinc amnis,
inc peditum acies claudebant. In directum utrinque nitentes, 3
stantibus ac confertis postremo turba equis, vir virum amplexus
letrahebat equo. Pedestre magna iam ex parte certamen
factum erat; acrius tamen quam diutius pugnatum est, pulsi-
que Romani equites terga vertunt. Sub equestris finem cer- 4
taminis coorta est peditum pugna, primo et viribus et animis
par, dum constabant ordines Gallis Hispanisque; tandem Ro- 5
mani, diu ac sæpe connisi, obliqua fronte acieque densa im-
pulere hostium cuneum nimis tenuem eoque parum validum,
a cetera prominentem acie. Impulsis deinde ac trepide refe- 6
rentibus pedem institere, ac tenore uno per præceps pavore
fugientium agmen in mediam primum aciem illati, postremo
nullo resistente ad subsidia Afrorum pervenerunt, qui utrinque 7
reductis alis constiterant, media, qua Galli Hispanique stete-
rant, aliquantum prominente acie. Qui cuneus ut pulsus 8
æquavit frontem primum, dein cedendo etiam sinum in medio
dedit, Afri circa iam cornua fecerant, irruentibusque incaute
in medium Romanis circumdedere alas; mox cornua exten-
dendo clausere et ab tergo hostes. Hinc Romani, defuncti 9
nequicquam prœlio uno, omissis Gallis Hispanisque, quorum
terga ceciderant, adversus Afros pugnam ineunt, non tantum 10
eo iniquam, quod inclusi adversus circumfusos, sed etiam
quod fessi cum recentibus ac vegetis pugnabant.

48 Iam et sinistro cornu Romano, ubi sociorum equites ad-
versus Numidas steterant, consertum prœlium erat, segne
primo et a Punica cœptum fraude. Quingenti ferme Numidæ, 2
præter solita arma telaque gladios occultos sub loricis haben-

tes, specie transfugarum quum ab suis, parmas post ter-
3 habentes, adequitassent, repente ex equis desiliunt, parmisq
et iaculis ante pedes hostium proiectis, in mediam aciem ac-
cepti ductique ad ultimos considere ab tergo iubentur. A
dum prœlium ab omni parte conseritur, quieti manseru
4 postquam omnium animos oculosque occupaverat certame
tum arreptis scutis, quæ passim inter acervos cæsorum cor-
porum strata erant, aversam adoriuntur Romanam acie
tergaque ferientes ac poplites cædentes stragem ingentem a
5 maiorem aliquanto pavorem ac tumultum fecerunt. Quu
alibi terror ac fuga, alibi pertinax in mala iam spe prœliu
esset, Hasdrubal, qui ea parte præerat, subductos ex medi
acie Numidas, quia segnis eorum cum adversis pugna erat,
6 ad persequendos passim fugientes mittit, Hispanos et Gallo
equites Afris prope iam fessis cæde magis quam pugna
adiungit.

49 Parte altera pugnæ Paulus, quanquam primo statim
2 prœlio funda graviter ictus fuerat, tamen et occurrit sæpe
cum confertis Hannibali et aliquot locis prœlium restituit,
3 protegentibus eum equitibus Romanis, omissis postremo equis,
quia consulem et ad regendum equum vires deficiebant.
Tum renuntianti cuidam, iussisse consulem ad pedes descen-
dere equites, dixisse Hannibalem ferunt: „Quam mallem,
4 vinctos mihi traderet.“ Equitum pedestre prœlium, quale
iam haud dubia hostium victoria, fuit, quum victi mori in
vestigio mallent quam fugere, victores morantibus victoriam
5 irati trucidarent, quos pellere non poterant. Pepulerunt
tamen iam paucos superantes et labore ac vulneribus fessos:
Inde dissipati omnes sunt, equosque ad fugam, qui poterant,
6 repetebant. Cn. Lentulus tribunus militum quum prætervе-
hens equo sedentem in saxo cruore oppletum consulem vidis-
7 set, „L. Æmili“ inquit, „quem unum insontem culpæ cladis
8 hodiernæ dei respicere debent, cape hunc equum, dum et tibi
virium aliquid superest *et* comes ego te tollere possum ac
protegere. Ne funestam hanc pugnam morte consulis fece-

is; etiam sine hoc lacrimarum satis luctusque est." Ad ea 9
onsul: „Tu quidem, Cn. Corneli, macte virtute esto; sed
ave, frustra miserando exiguum tempus e manibus hostium
vadendi absumas. Abi, nuntia publice patribus, urbem Ro- 10
manam muniant ac, priusquam hostis victor advenit, præsidiis
firment; privatim Q. Fabio, *L.* Æmilium præceptorum eius
memorem et vixisse adhuc et mori. Me in hac strage mili- 11
tum meorum patere exspirare, ne aut reus iterum e consulatu
sim aut accusator collegæ exsistam, ut alieno crimine inno-
centiam meam protegam." Hæc eos agentes prius turba 12
fugientium civium, deinde hostes oppressere; consulem igno-
rantes, quis esset, obruerunt telis, Lentulum inter tumultum
abripuit equus. Tum undique effuse fugiunt. Septem millia 13
hominum in minora castra, decem in maiora, duo ferme in
vicum ipsum Cannas perfugerunt, qui extemplo a Carthalone
atque equitibus, nullo munimento tegente vicum, circumventi
sunt. Consul alter seu forte seu consilio, nulli fugientium 14
insertus agmini, cum quinquaginta fere equitibus Venusiam per-
fugit. Quadraginta quinque millia quingenti pedites, duo millia 15
septingenti equites, †et tanta[1]) prope civium sociorumque pars,
cæsi dicuntur; in his ambo consulum quæstores, L. Atilius et
L. Furius Bibaculus, et undetriginta tribuni militum, consu- 16
lares quidam prætoriique et ædilicii (inter eos Cn. Servilium
Geminum et M. Minucium numerant, qui magister equitum
priore anno, aliquot annis ante *consul* fuerat), octoginta præ- 17
terea aut senatores aut qui eos magistratus gessissent, unde
in senatum legi deberent, quum sua voluntate milites in legio-
nibus facti essent. Capta eo prœlio tria millia peditum et 18
equites mille et quingenti dicuntur.

Hæc est pugna *Cannensis*, Aliensi cladi nobilitate par, **50**
ceterum ut illis, quæ post pugnam accidere, levior, quia ab 2
hoste est cessatum, sic strage exercitus gravior fœdiorque.

---

[1]) Pro et tanta fortasse scribendum: rata.

3 Fuga namque ad Aliam sicut urbem prodidit, ita exer-
citum servavit; ad Cannas fugientem consulem vix quin-
quaginta secuti sunt, alterius morientis prope totus exerci-
tus fuit.

4 Binis in castris quum multitudo semiermis sine ducibus
esset, nuntium, qui in maioribus erant, mittunt, dum prœlio
deinde ex lætitia epulis fatigatos quies nocturna hostes pre-
meret, ut ad se transirent: uno agmine Canusium abituros
5 esse. Eam sententiam alii totam aspernari; cur enim illos,
qui se arcessant, ipsos non venire, quum æque coniungi pos-
sent? quia videlicet plena hostium omnia in medio essent, et
aliorum quam sua corpora tanto periculo mallent obiicere.
6 Aliis non tam sententia displicere quam animus deesse. P.
Sempronius Tuditanus tribunus militum „Capi ergo mavultis“
inquit „ab avarissimo et crudelissimo hoste, æstimarique capita
vestra et exquiri pretia ab interrogantibus, Romanus civis sis
an Latinus socius, ut ex tua contumelia et miseria alteri
7 honos quæratur? Non tu, si quidem L. Æmilii consulis,
qui se bene mori quam turpiter vivere maluit, et tot fortis-
simorum virorum, qui circa eum cumulati iacent, cives estis.
8 Sed antequam opprimit lux maioraque hostium agmina obsæ-
piunt iter, per hos, qui inordinati atque incompositi obstre-
9 punt portis, erumpamus. Ferro atque audacia *via* fit quam-
vis per confertos hostes. Cuneo quidem hoc laxum atque
solutum agmen, ut si nihil obstet, disiicias. Itaque ite me-
cum, qui et vosmet ipsos et rem publicam salvam vultis.“
10 Hæc ubi dicta dedit, stringit gladium, cuneoque facto per
11 medios vadit hostes, et, quum in latus dextrum, quod pate-
bat, Numidæ iacularentur, translatis in dextrum scutis, in
maiora castra ad sexcentos evaserunt, atque inde protinus,
alio magno agmine adiuncto, Canusium incolumes perveniunt.
12 Hæc apud victos magis impetu animorum, quem ingenium
suum cuique aut fors dabat, quam ex consilio ipsorum aut
imperio cuiusquam agebantur.

51 Hannibali victori quum ceteri circumfusi gratularentur

suaderentque, ut, tanto perfunctus bello, diei quod reliquum
esset noctisque insequentis quietem et ipse sibi sumeret et fessis
daret militibus, Maharbal præfectus equitum, minime cessandum 2
ratus, „Immo ut, quid hac pugna sit actum, scias, die quinto“
inquit „victor in Capitolio epulaberis. Sequere; cum equite,
ut prius venisse quam venturum sciant, præcedam.“ Han- 3
nibali nimis læta res est visa maiorque, quam ut eam statim
capere animo posset. Itaque voluntatem se laudare Mahar-
balis ait; ad consilium pensandum temporis opus esse. Tum 4
Maharbal: „Non omnia nimirum eidem di dedere. Vincere scis,
Hannibal; victoria uti nescis.“ Mora eius diei satis creditur
saluti fuisse urbi atque imperio.

Postero die, ubi primum illuxit, ad spolia legenda fœdam- 5
que etiam hostibus spectandam stragem exeunt. Iacebant tot 6
Romanorum millia, pedites passim equitesque, ut quem cuique
fors aut pugna iunxerat aut fuga; assurgentes quidam ex
strage media cruenti, quos stricta matutino frigore excitave-
rant vulnera, ab hoste oppressi sunt; quosdam et iacentes 7
vivos succisis feminibus poplitibusque invenerunt, nudantes
cervicem iugulumque et reliquum sanguinem iubentes haurire;
inventi quidam sunt mersis in effossam terram capitibus, quos 8
sibi ipsos fecisse foveas obruentesque ora superiecta humo
interclusisse spiritum apparebat. Præcipue convertit omnes 9
substratus Numida mortuo superincubanti Romano vivus, naso
auribusque laceratis, quum, manibus ad capiendum telum
inutilibus, in rabiem ira versa, laniando dentibus hostem
exspirasset.

Spoliis ad multum diei lectis, Hannibal ad minora ducit **52**
castra oppugnanda, et omnium primum brachio obiecto flu-
mine eos excludit; ceterum ab omnibus labore, vigiliis, 2
vulneribus etiam fessis maturior ipsius spe deditio est facta.
Pacti, ut arma atque equos traderent, in capita Romana
trecenis nummis quadrigatis, in socios ducenis, in servos cen-
tenis, et ut eo pretio persoluto cum singulis abirent vesti- 3
mentis, in castra hostes acceperunt, traditique in custodiam

4 omnes sunt, seorsum cives sociique. Dum ibi tempus teritu
interea quum ex maioribus castris, quibus satis virium e
animi fuit, ad quattuor millia hominum et ducenti equites, al
agmine, alii palati passim per agros, quod haud minus tutu
erat, Canusium perfugissent, castra ipsa ab sauciis timidisque
5 eadem condicione, qua altera, tradita hosti. Præda ingens
parta est, et præter equos virosque et si quid argenti (quod
plurimum in phaleris equorum erat; nam ad vescendum facto
perexiguo, utique militantes, utebantur) omnis cetera præda
6 diripienda data est. Tum sepeliendi causa conferri in unum
corpora suorum iussit; ad octo millia fuisse dicuntur fortissi-
morum virorum. Consulem quoque Romanum conquisitum
sepultumque, quidam auctores sunt.

7 Eos, qui Canusium perfugerant, mulier Apula nomine
Busa, genere clara ac divitiis, mœnibus tantum tectisque a
Canusinis acceptos, frumento, veste, viatico etiam iuvit, pro
qua ei munificentia postea, bello perfecto, ab senatu honores
53 habiti sunt. Ceterum quum ibi tribuni militum quattuor
essent, Fabius Maximus de legione prima, cuius pater priore
2 anno dictator fuerat, et de legione secunda L. Publicius Bi-
bulus et P. Cornelius Scipio et de legione tertia App. Claudius
3 Pulcher, qui proxime ædilis fuerat, omnium consensu ad P.
Scipionem admodum *adolescentem et ad* App. Claudium summa
4 imperii delata est. Quibus consultantibus inter paucos de
summa rerum nuntiat P. Furius Philus, consularis viri filius.
nequicquam eos perditam spem fovere; desperatam complora-
5 tamque rem esse publicam; nobiles iuvenes quosdam, quorum
principem L. Cæcilium Metellum, mare ac naves spectare, ut
6 deserta Italia ad regum aliquem transfugiant. Quod malum.
præterquam atrox, super tot clades etiam novum, quum stu-
pore ac miraculo torpidos defixisset, qui aderant, et consilium
advocandum de eo censerent, negat consilii rem esse Scipio
7 iuvenis, fatalis dux huiusce belli. Audendum atque agendum,
non consultandum ait in tanto malo esse. Irent secum ex-
8 templo armati, qui rem publicam salvam vellent; nulla ve-

rius, quam ubi ea cogitentur, hostium castra esse. Pergit ire 9
sequentibus paucis in hospitium Metelli et, quum concilium
ibi iuvenum, de quibus allatum erat, invenisset, stricto super
capita consultantium gladio, „Ex mei animi sententia“ inquit, 10
„ut ego rem publicam populi Romani non deseram neque
alium civem Romanum deserere patiar; si sciens fallo, tum 11
me, Iuppiter optime maxime, domum, familiam remque meam
pessimo leto afficias. In hæc verba, L. Cæcili, iures postulo 12
ceterique, qui adestis. Qui non iuraverit, in se hunc gladium
strictum esse sciat.“ Haud secus pavidi, quam si victorem 13
Hannibalem cernerent, iurant omnes custodiendosque semet
ipsos Scipioni tradunt.

Eo tempore, quo hæc Canusii agebantur, Venusiam ad **54**
consulem ad quattuor millia et quingenti pedites equitesque,
qui sparsi fuga per agros fuerant, pervenere. Eos omnes Venu- 2
sini per familias benigne accipiendos curandosque quum divi-
sissent, in singulos equites togas et tunicas et quadrigatos
nummos quinos vicenos, et pediti denos, et arma, quibus
deerant, dederunt, ceteraque publice ac privatim hospitaliter 3
facta certatumque, ne a muliere Canusina populus Venusinus
officiis vinceretur. Sed gravius onus Busæ multitudo faciebat; 4
et iam ad decem millia hominum erant, Appiusque et Scipio 5
postquam incolumem esse alterum consulem acceperunt, nun-
tium extemplo mittunt, quantæ secum peditum equitumque
copiæ essent, sciscitatumque simul, utrum Venusiam adduci
exercitum an manere iuberet Canusii. Varro ipse Canusium 6
copias traduxit; et iam aliqua species consularis exercitus
erat mœnibusque se certe, si non armis, ab hoste videbantur
defensuri.

Romam ne has quidem reliquias superesse civium socio- 7
rumque, sed occidione occisum cum duobus *consulibus* exerci-
tum deletasque omnes copias allatum fuerat. Nunquam salva 8
urbe tantum pavoris tumultusque intra mœnia Romana fuit.
Itaque succumbam oneri neque aggrediar narrare, quæ edis-
sertando minora vero faciam. Consule exercituque ad Trasu- 9

mennum priore anno amisso, non vulnus super vulnus, se
multiplex clades, cum duobus consulibus duo consulares exe
citus amissi nuntiabantur, nec ulla iam castra Romana ne
10 ducem nec militem esse; Hannibalis Apuliam, Samnium
iam prope totam Italiam factam. Nulla profecto alia ge
11 tanta mole cladis non obruta esset. Compares cladem
Ægates insulas Carthaginiensium prœlio navali acceptam, qu
fracti Sicilia ac Sardinia cessere *et* vectigales ac stipendi-
arios fieri se passi sunt, aut pugnam adversam in Afric
cui postea hic ipse Hannibal succubuit; nulla ex parte com-
parandæ sunt, nisi quod minore animo latæ sunt.

55 P. Furius Philus et M'. Pomponius prætores senatum in
curiam Hostiliam vocaverunt, ut de urbis custodia consule-
2 rent; neque enim dubitabant, deletis exercitibus hostem ad
oppugnandam Romam, quod unum opus belli restaret, ventu-
3 rum. Quum in malis sicuti ingentibus, ita ignotis ne consi-
lium quidem satis expedirent, obstreperetque clamor lamen-
tantium mulierum et, nondum palamfacto, vivi mortuique
4 per omnes pæne domos promiscue complorarentur, tum Q.
Fabius Maximus censuit, equites expeditos et Appia et Latina
via mittendos, qui obvios percontando (aliquos profecto ex
fuga passim dissipatos fore) referant, quæ fortuna consulum
5 atque exercituum sit et, si quid dii immortales, miseriti im-
perii, reliquum Romani nominis fecerint, ubi eæ copiæ sint:
quo se Hannibal post prœlium contulerit, quid paret, quid
6 agat acturusque sit. Hæc exploranda noscendaque per impi-
gros iuvenes esse; illud per patres ipsos agendum, quoniam
magistratuum parum sit, ut tumultum ac trepidationem in urbe
tollant, matronas publico arceant continerique intra suum
7 quamque limen cogant, comploratus familiarum coerceant.
silentium per urbem faciant, nuntios rerum omnium ad præ-
tores deducendos curent, suæ quisque fortunæ domi auctorem
8 exspectent, custodesque præterea ad portas ponant, qui pro-
hibeant quemquam egredi urbem, cogantque homines nullam
nisi urbe ac mœnibus salvis salutem sperare. Ubi conticuerit

tumultus, tum in curiam patres revocandos consulendumque de urbis custodia esse.

Quum in hanc sententiam pedibus omnes issent, summotaque foro *per* magistratus turba, patres diversi ad sedandos tumultus discessissent, tum demum litteræ a C. Terentio 56
consule allatæ sunt: L. Æmilium consulem exercitumque 2
cæsum; sese Canusii esse, reliquias tantæ cladis velut ex naufragio colligentem; ad decem millia militum ferme esse incompositorum inordinatorumque; Pœnum sedere ad Cannas, 3
in captivorum pretiis prædaque alia nec victoris animo nec magni ducis more nundinantem. Tum privatæ quoque per 4
domos clades vulgatæ sunt, adeoque totam urbem opplevit luctus, ut sacrum anniversarium Cereris intermissum sit, quia nec lugentibus id facere est fas nec ulla in illa tempestate matrona expers luctus fuerat. Itaque ne ob eandem 5
causam alia quoque sacra publica aut privata desererentur, senatus consulto diebus triginta luctus est finitus. Ceterum 6
quum, sedato urbis tumultu, revocati in curiam patres essent, aliæ insuper ex Sicilia litteræ allatæ sunt ab T. Otacilio proprætore, regnum Hieronis classe Punica vastari; cui quum 7
opem imploranti ferre vellet, nuntiatum sibi esse, aliam classem ad Ægates insulas stare paratam instructamque, ut, ubi se versum ad tuendam Syracusanam oram Pœni sensis- 8
sent, Lilybæum extemplo provinciamque aliam Romanam aggrederentur; itaque classe opus esse, si regem socium Siciliamque tueri vellent.

Litteris consulis prætorisque *lectis*, *censuerunt prætorem* M. 57
Claudium, qui classi ad Ostiam stanti præesset, Canusium ad exercitum mittendum, scribendumque consuli, ut, quum prætori exercitum tradidisset, primo quoque tempore, quantum per commodum rei publicæ fieri posset, Romam veniret. Territi etiam super tan- 2
tas clades quum ceteris prodigiis, tum quod duæ Vestales eo anno, Opimia atque Floronia, stupri compertæ et altera sub terra, uti mos est, ad portam Collinam necata fuerat, altera sibimet ipsa mortem consciverat; L. Cantilius scriba pontificis, quos 3

nunc minores pontifices appellant, qui cum Floronia stupr
fecerat, a pontifice maximo eo usque virgis in comitio cæs
4 erat, ut inter verbera exspiraret. Hoc nefas quum int
tot, ut fit, clades in prodigium versum esset, decemviri libr
5 adire iussi sunt, et Q. Fabius Pictor Delphos ad oracul
missus est sciscitatum, quibus precibus suppliciisque deos po
sent placare, et quænam futura finis tantis cladibus for
6 Interim ex fatalibus libris sacrificia aliquot extraordinari
facta, inter quæ Gallus et Galla, Græcus et Græca in fo
boario sub terram vivi demissi sunt in locum saxo consæptu
iam ante hostiis humanis, minime Romano sacro, imbutum.

7 Placatis satis, ut rebantur, deis M. Claudius Marcell
ab Ostia mille et quingentos milites, quos in classem scripto
8 habebat, Romam, ut urbi præsidio essent, mittit; ipse, legion
classica (ea legio tertia erat) cum tribunis militum Teanu
Sidicinum præmissa, classe tradita P. Furio Philo colleg
9 paucos post dies Canusium magnis itineribus contendit. Ind
dictator ex auctoritate patrum dictus M. Iunius et Ti. Sem
pronius magister equitum, dilectu edicto, iuniores ab anni
septendecim et quosdam prætextatos scribunt; quattuor ex
10 his legiones et mille equites effecti. Item ad socios Latinum-
que nomen ad milites ex formula accipiendos mittunt. Arma,
tela, alia parari iubent et vetera spolia hostium detrahunt
11 templis porticibusque. Et aliam formam novi dilectus inopia
liberorum capitum ac necessitas dedit; octo millia iuvenum
validorum ex servitiis, prius sciscitantes singulos, vellentne
12 militare, empta publice armaverunt. Hic miles magis placuit,
quum pretio minore redimendi captivos copia fieret.

58 Namque Hannibal secundum tam prosperam ad Cannas
pugnam victoris magis quam bellum gerentis intentus curis.
2 quum, captivis productis segregatisque, socios, sicut ante ad
Trebiam Trasumennumque lacum, benigne allocutus sine
pretio dimisisset, Romanos quoque vocatos, quod nunquam
3 alias antea, satis miti sermone alloquitur: non internecivum
sibi esse cum Romanis bellum; de dignitate atque imperio

certare. Et patres virtuti Romanæ cessisse et se id anniti, ut suæ in vicem simul felicitati et virtuti cedatur. Itaque 4
redimendi se captivis copiam facere; pretium fore in capita equiti quingenos quadrigatos nummos, trecenos pediti, servo centenos. Quanquam aliquantum adiiciebatur equitibus ad id 5
pretium, quo pepigerant dedentes se, læti tamen quamcunque condicionem paciscendi acceperunt. Placuit suffragio ipsorum 6
decem deligi, qui Romam ad senatum irent, nec pignus aliud fidei, quam ut iurarent se redituros, acceptum. Missus cum 7
his Carthalo, nobilis Carthaginiensis, qui, si forte ad pacem inclinaret animus, condiciones ferret. Quum egressi castris 8
essent, unus ex iis, minime Romani ingenii homo, veluti aliquid oblitus, iuris iurandi solvendi causa quum in castra redisset, ante noctem comites assequitur. Ubi Romam venire eos 9
nuntiatum est, Carthaloni obviam lictor missus, qui dictatoris verbis nuntiaret, ut ante noctem excederet finibus Romanis.

Legatis captivorum senatus ab dictatore datus est, quorum **59**
princeps M. Iunius „Patres conscripti" inquit, „nemo nostrum ignorat, nulli unquam civitati viliores fuisse captivos quam nostræ; ceterum, nisi nobis plus iusto nostra placet causa, 2
non alii unquam minus negligendi vobis quam nos in hostium potestatem venerunt. Non enim in acie per timorem arma 3
tradidimus, sed, quum prope ad noctem superstantes cumulis cæsorum corporum prœlium extraxissemus, in castra recepimus nos; diei reliquum ac noctem insequentem, fessi labore 4
ac vulneribus, vallum sumus tutati; postero die, quum cir- 5
cumsessi ab exercitu victore aqua arceremur, nec ulla iam per confertos hostes erumpendi spes esset, nec esse nefas duceremus, quinquaginta millibus hominum ex acie nostra trucidatis, aliquem ex Cannensi pugna Romanum militem restare, tunc demum pacti sumus pretium, quo redempti dimit- 6
teremur, arma, in quibus nihil iam auxilii erat, hosti tradidimus. Maiores quoque acceperamus se a Gallis auro rede- 7
misse, et patres vestros, asperrimos illos ad condiciones pacis, legatos tamen captivorum redimendorum gratia Tarentum

8 misisse. Atqui et ad Aliam cum Gallis et ad Heracle
cum Pyrrho utraque non tam clade infamis quam pavo
et fuga pugna fuit. Cannenses campos acervi Romanoru
corporum tegunt, nec supersumus pugnæ, nisi in quibus tr
9 cidandis et ferrum et vires hostem defecerunt. Sunt etia
de nostris quidam, qui ne in acie quidem fuerunt, sed præ
dio castris relicti, quum castra traderentur, in potestate
10 hostium venerunt. Haud equidem ullius civis et commilitoni
fortunæ aut condicioni invideo, nec premendo alium me extu-
lisse velim: ne illi quidem, nisi pernicitatis pedum et cursus
aliquod præmium est, qui plerique inermes ex acie fugientes
non prius quam Venusiæ aut Canusii constiterunt, se nobis
merito prætulerint gloriatique sint, in se plus quam in nobismet
11 præsidii rei publicæ esse. Sed et illis bonis ac fortibus mili-
tibus utemini et nobis etiam promptioribus pro patria, quod
beneficio vestro redempti atque in patriam restituti fuerimus.
12 Dilectum ex omni ætate et fortuna habetis; octo millia ser-
vorum audio armari. Non minor numerus noster est, nec
maiore pretio redimi possumus, quam ii emuntur; nam si
conferam nos cum illis, iniuriam nomini Romano faciam.
13 Illud etiam in tali consilio animadvertendum vobis censeam,
patres conscripti, si iam duriores esse velitis, quod nullo
14 nostro merito faciatis, cui nos hosti relicturi sitis. Pyrrho
videlicet, qui hospitum numero captivos habuit? An barbaro
ac Pœno, qui utrum avarior an crudelior sit, vix existimari
15 potest? Si videatis catenas, squalorem, deformitatem civium
vestrorum, non minus profecto vos ea species moveat, quam
si ex altera parte cernatis stratas Cannensibus campis legiones
16 vestras. Intueri potestis sollicitudinem et lacrimas in vestibulo
curiæ stantium cognatorum nostrorum exspectantiumque re-
sponsum vestrum. Quum ii pro nobis proque iis, qui absunt,
ita suspensi ac solliciti sint, quem censetis animum ipsorum
17 esse, quorum in discrimine vita libertasque est? Si, medius-
fidius, ipse in nos mitis Hannibal contra naturam suam esse
velit, nihil tamen nobis vita opus esse censeamus, quum in-

digni ut redimeremur [a] vobis visi simus. Rediere Romam 18
quondam remissi a Pyrrho sine pretio capti; sed rediere cum
legatis, primoribus civitatis, ad redimendos sese missis. Red-
eam ego in patriam trecentis nummis non æstimatus civis?
Suum quisque *habet* animum, patres conscripti. Scio, in dis- 19
crimine esse vitam corpusque meum; magis me famæ pericu-
lum movet, ne a vobis damnati ac repulsi abeamus; neque
enim vos pretio pepercisse homines credent."

Ubi is finem fecit, extemplo ab ea turba, quæ in comitio **60**
erat, clamor flebilis est sublatus, manusque ad curiam tendebant
orantes, ut sibi liberos, fratres, cognatos redderent. Feminas 2
quoque metus ac necessitas in foro turbæ virorum immiscuerat.
Senatus summotis arbitris consuli cœptus. Ibi quum sententiis 3
variaretur, et alii redimendos de publico, alii nullam publice
impensam faciendam nec prohibendos ex privato redimi; si 4
quibus argentum in præsentia deesset, dandam ex ærario
pecuniam mutuam prædibusque ac prædiis cavendum populo
censerent, tum T. Manlius Torquatus, priscæ ac nimis duræ, 5
ut plerisque videbatur, severitatis, interrogatus sententiam ita
locutus fertur: „Si tantummodo postulassent legati pro iis, 6
qui in hostium potestate sunt, ut redimerentur, sine ullius
insectatione eorum brevi sententiam peregissem; quid enim 7
aliud quam admonendi essetis, ut morem traditum a patribus
necessario ad rem militarem exemplo servaretis? Nunc autem,
quum prope gloriati sint, quod se hostibus dediderint, præ-
ferrique non captis modo in acie ab hostibus, sed etiam iis,
qui Venusiam Canusiumque pervenerunt, atque ipsi C. Te-
rentio consuli æquum censuerint, nihil vos eorum, patres
conscripti, quæ illic acta sunt, ignorare patiar. Atque utinam 8
hæc, quæ apud vos acturus sum, Canusii apud ipsum exer-
citum agerem, optimum testem ignaviæ cuiusque et virtutis,
aut unus hic saltem adesset P. Sempronius, quem si isti
ducem secuti essent, milites hodie in castris Romanis, non
captivi in hostium potestate essent. Sed quum, fessis pug- 9
nando hostibus, tum victoria lætis et ipsis plerisque regressis

in castra sua, noctem ad erumpendum liberam habuissent, e
septem millia armatorum hominum erumpere etiam *per* confert
hostes possent, neque per se ipsi id facere conati sun
10 neque alium sequi voluerunt. Nocte prope tota P. Sempro-
nius Tuditanus non destitit monere, adhortari eos, dum pau-
citas hostium circa castra, dum quies ac silentium esset, dum
nox inceptum tegere posset, se ducem sequerentur: ante lucem
11 pervenire in tuta loca, in sociorum urbes posse. Si, ut avorum
memoria P. Decius tribunus militum in Samnio, si, ut nobis
adolescentibus priore Punico bello Calpurnius Flamma trecen-
tis voluntariis, quum ad tumulum eos capiendum situm inter
medios duceret hostes, dixit „Moriamur, milites, et morte
12 nostra eripiamus ex obsidione circumventas legiones“, si hoc
P. Sempronius diceret, nec viros quisquam nec Romanos vos
13 duceret, si nemo tantæ virtutis exstitisset comes. Viam non
ad gloriam magis quam ad salutem ferentem demonstrat;
reduces in patriam ad parentes, ad coniuges ac liberos facit.
14 Ut servemini, deest vobis animus: quid, si moriendum pro
patria esset, faceretis? Quinquaginta millia civium sociorumque
circa vos eo ipso die cæsa iacent. Si tot exempla virtutis
non movent, nihil unquam movebit; si tanta clades vilem
15 vitam non fecit, nulla faciet. Liberi atque incolumes deside-
rate patriam! immo desiderate, dum patria est, dum cives
eius estis! sero nunc desideratis, deminuti capite, abalienato
16 iure civium, servi Carthaginiensium facti. Pretio redituri estis
eo, unde ignavia ac nequitia abistis? P. Sempronium civem
vestrum non audistis arma capere ac sequi se iubentem;
Hannibalem post paulo audistis castra prodi et arma tradi
17 iubentem. Quan*quam* ego ignaviam istorum accuso, quum
scelus possim accusare. Non modo enim sequi recusarunt
bene monentem, sed obsistere ac retinere conati sunt, ni
strictis gladiis viri fortissimi inertes summovissent. Prius,
inquam, P. Sempronio per civium agmen quam per hostium
18 fuit erumpendum. Hos cives patria desideret, quorum si
ceteri similes fuissent, neminem hodie ex iis, qui ad Cannas

pugnaverunt, civem haberet? Ex millibus septem armatorum 19
sexcenti exstiterunt, qui erumpere auderent, qui in patriam
liberi atque armati redirent, neque his sexcentis hostes ob-
stitere; quam tutum iter duarum prope legionum agmini 20
futurum censetis fuisse? Haberetis hodie viginti millia arma-
torum Canusii fortia, fidelia, patres conscripti. Nunc autem
quemadmodum hi boni fidelesque (nam „fortes" ne ipsi quidem
dixerint) cives esse possunt? Nisi quis credere potest, aut 21
favisse erumpentibus, qui, ne erumperent, obsistere conati
sunt, aut non invidere eos quum incolumitati, tum gloriæ illo-
rum per virtutem partæ, quum sibi timorem ignaviamque
servitutis ignominiosæ causam esse sciant. Maluerunt in ten- 22
toriis latentes simul lucem atque hostem exspectare, quum
silentio noctis erumpendi occasio esset. *At* ad erumpendum
e castris defuit animus, ad tutanda fortiter castra animum
habuerunt; dies noctesque aliquot obsessi vallum armis, se 23
ipsi tutati vallo sunt; tandem ultima ausi passique, quum
omnia subsidia vitæ deessent affectisque fame viribus arma
iam sustinere nequirent, necessitatibus magis humanis quam
armis victi sunt. Orto sole hostis ad vallum accessit; ante 24
secundam horam, nullam fortunam certaminis experti, tradide-
runt arma ac se ipsos. Hæc vobis istorum per biduum 25
militia fuit. Quum *in* acie stare ac pugnare decuerat, tum
in castra refugerunt; quum pro vallo pugnandum erat, castra
tradiderunt, neque in acie neque in castris utiles. Et vos 26
redimam? Quum erumpere *e* castris oportet, cunctamini ac ma-
netis; quum manere *et* castra tutari armis necesse est, et
castra et arma et vos ipsos traditis hosti. Ego non magis 27
istos redimendos, patres conscripti, censeo, quam illos dedendos
Hannibali, qui per medios hostes e castris eruperunt ac per
summam virtutem se patriæ restituerunt."

Postquam Manlius dixit, quanquam patrum quoque plerosque captivi cognatione attingebant, præter exemplum civitatis minime in captivos iam inde antiquitus indulgentis, pecuniæ quoque summa homines movit, quia nec ærarium

exhaurire, magna iam summa erogata in servos ad militi
emendos armandosque, nec Hannibalem, maxime huiusce re
3 ut fama erat, egentem, locupletari volebant. Quum trist
responsum, non redimi captivos, redditum esset, novusq
super veterem luctus tot iactura civium adiectus esset, cu
magnis fletibus questibusque legatos ad portam prosecuti sunt.
4 Unus ex iis domum abiit, quod fallaci reditu in castra iur
iurando se exsolvisset. Quod ubi innotuit relatumque ad
senatum est, omnes censuerunt comprehendendum et custodibus
publice datis deducendum ad Hannibalem esse.

5 Est et alia de captivis fama: decem primos venisse; de
eis quum dubitatum in senatu esset, admitterentur in urbem
6 necne, ita admissos esse, ne tamen iis senatus daretur; mo-
rantibus deinde longius omnium spe, alios tres insuper legatos
7 venisse, L. Scribonium et C. Calpurnium et L. Manlium; tum
demum ab cognato Scribonii tribuno plebis de redimendis
captivis relatum esse, nec censuisse redimendos senatum; et
novos legatos tres ad Hannibalem revertisse, decem veteres
8 remansisse, quod per causam recognoscendi nomina captivorum
ad Hannibalem ex itinere regressi religione sese exsolvissent;
de iis dedendis magna contentione actum in senatu esse, vic-
9 tosque paucis sententiis, qui dedendos censuerint; ceterum
proximis censoribus adeo omnibus notis ignominiisque confectos
esse, ut quidam eorum mortem sibi ipsi extemplo consciverint,
ceteri non foro solum omni deinde vita, sed prope luce ac
10 publico caruerint. Mirari magis, adeo discrepare inter aucto-
res, quam, quid veri sit, discernere queas.

Quanto autem maior ea clades superioribus cladibus
fuerit, vel ea res indicio *est*, *quod fides socio*rum, quæ ad eam
diem firma steterat, tum labare cœpit, nulla profecto alia de
11 re quam quod desperaverant de imperio. Defecere autem ad
Pœnos hi populi, Atellani, Calatini, Hirpini, Apulorum pars,
12 Samnites præter Pentros, Bruttii omnes, Lucani, præter hos
Uzentini, et Græcorum omnis ferme ora, Tarentini, Meta-
13 pontini, Crotonienses Locrique, et Cisalpini omnes Galli. Nec

men eæ clades defectionesque sociorum moverunt, ut pacis quam mentio apud Romanos fieret, neque ante consulis omam adventum nec postquam is rediit renovavitque meoriam acceptæ cladis; quo in tempore ipso adeo magno 14
nimo civitas fuit, ut consuli ex tanta clade, cuius ipse causa axima fuisset, redeunti et obviam itum frequenter ab omnius ordinibus sit et gratiæ actæ, quod de re publica non esperasset; qui *si* Carthaginiensium ductor fuisset, nihil re- 15
usandum supplicii foret.

Liber XXIII.

Hannibal post Cannensem pugnam *castraque* capta ac direpta confestim ex Apulia in Samnium moverat, accitus in Hirpinos a
2 Statio *Trebio*, pollicente se Compsam traditurum. Compsanus erat Trebius nobilis inter suos; sed premebat eum Mopsiorum
3 factio, familiæ per gratiam Romanorum potentis. Post famam Cannensis pugnæ vulgatumque Trebii sermonibus adventum Hannibalis quum Mopsiani urbem excessissent, sine certamine
4 tradita urbs Pœno præsidiumque acceptum est. Ibi præda omni atque impedimentis relictis, exercitu partito, Magonem regionis eius urbes aut deficientes ab Romanis accipere aut
5 detrectantes cogere ad defectionem iubet, ipse per agrum Campanum mare inferum petit, oppugnaturus Neapolim, ut
6 urbem maritimam haberet. Ubi fines Neapolitanorum intravit, Numidas partim in insidiis (et pleræque cavæ sunt viæ sinusque occulti), quacunque apte poterat, disposuit, alios præ se actam prædam ex agris ostentantes obequitare portis
7 iussit. In quos, quia nec multi et incompositi videbantur, quum turma equitum erupisset, ab cedentibus consulto tracta
8 in insidias circumventa est; nec evasisset quisquam, ni mare propinquum et haud procul litore naves piscatoriæ pleræque
9 conspectæ peritis nandi dedissent effugium. Aliquot tamen eo prœlio nobiles iuvenes capti cæsique, inter quos et Hegeas,

ræfectus equitum, intemperantius cedentes secutus cecidit.
ab urbe oppugnanda Pœnum absterruere conspecta mœnia 10
audquaquam prompta oppugnanti.

Inde Capuam flectit iter, luxuriantem longa felicitate **2**
atque indulgentia fortunæ, maxime tamen inter corrupta omnia
icentia plebis sine modo libertatem exercentis. Senatum et 2
sibi et plebi obnoxium Pacuvius Calavius fecerat, nobilis idem
ac popularis homo, ceterum malis artibus nanctus opes. Is 3
quum eo forte anno, quo res male gesta ad Trasumennum
est, in summo magistratu esset, iam diu infestam senatui
plebem ratus per occasionem novandi res magnum ausuram
facinus, ut, si in ea loca Hannibal cum victore exercitu
venisset, trucidato senatu traderet Capuam Pœnis, improbus 4
homo, sed non ad extremum perditus, quum mallet incolumi
quam eversa re publica dominari, nullam autem incolumem
esse orbatam publico consilio crederet, rationem iniit, qua et
senatum servaret et obnoxium sibi ac plebi faceret. Vocato 5
senatu, quum sibi defectionis ab Romanis consilium placiturum
nullo modo, nisi necessarium fuisset, præfatus esset, quippe 6
qui liberos ex App. Claudii filia haberet filiamque Romam
nuptum *M.* Livio dedisset; ceterum maiorem multo rem ma-
gisque timendam instare; non enim per defectionem ad tol- 7
lendum ex civitate senatum plebem spectare, sed per cædem
senatus vacuam rem publicam tradere Hannibali ac Pœnis
velle; eo se periculo posse liberare eos, si permittant sibi et 8
certaminum in re publica obliti credant — quum omnes victi
metu permitterent, „Claudam“ inquit „in curia vos et, tan- 9
quam et ipse cogitati facinoris particeps, approbando consilia,
quibus nequicquam adversarer, viam saluti vestræ inveniam.
In hoc fidem, quam vultis ipsi, accipite.“ Fide data egressus 10
claudi curiam iubet, præsidiumque in vestibulo relinquit, ne
quis adire curiam iniussu suo neve inde egredi possit. Tum **3**
vocato ad contionem populo „Quod sæpe“ inquit „optastis,
Campani, ut supplicii sumendi vobis ex improbo ac detesta-
bili senatu potestas esset, eam non per tumultum expugnantes 2

domos singulorum, quas præsidiis clientium servorumque tuen-
tur, cum summo vestro periculo, sed tutam habetis ac liberam;
3 clausos omnes in curia accipite, solos, inermes. Nec quic-
quam raptim aut forte temere egeritis; de singulorum capite
vobis ius sententiæ dicendæ faciam, ut, quas quisque meritus
4 est, pœnas pendat; sed ante omnia ita vos iræ indulgere
oportet, ut potiorem ira salutem atque utilitatem vestram
habeatis. Etenim hos, ut opinor, odistis senatores, non sena-
5 tum omnino habere non vultis; quippe aut rex, quod abomi-
nandum, aut, quod unum liberæ civitatis consilium est, senatus
habendus est. Itaque duæ res simul agendæ vobis sunt, ut
6 et veterem senatum tollatis et novum cooptetis. Citari sin-
gulos senatores iubebo deque eorum capite vos consulam;
quod de quoque censueritis, fiet; sed prius in eius locum
virum fortem ac strenuum novum senatorem cooptabitis, quam
7 de noxio supplicium sumatur.“ Inde consedit et, nominibus
in urnam coniectis, citari, quod primum sorte nomen excidit,
8 ipsumque e curia produci iussit. Ubi auditum est nomen,
malum et improbum pro se quisque clamare et supplicio dig-
9 num. Tum Pacuvius: „Video, quæ de hoc sententia sit;
date igitur pro malo atque improbo bonum senatorem et
10 iustum.“ Primo silentium erat inopia potioris subiiciundi:
deinde quum aliquis omissa verecundia quempiam nominasset.
11 multo maior extemplo clamor oriebatur, quum alii negarent
nosse, alii nunc probra, nunc humilitatem sordidamque inopiam
12 et pudendæ artis aut quæstus genus obiicerent. Hoc multo
magis in secundo ac tertio citato senatore est factum, ut
ipsius pænitere homines appareret, quem autem in eius sub-
13 stituerent locum, deesse, quia nec eosdem nominari attinebat,
nihil aliud quam ad audienda probra nominatos, et multo
humiliores obscurioresque ceteri erant eis, qui primi memoriæ
14 occurrebant. Ita dilabi homines, notissimum quodque malum
maxime tolerabile dicentes esse, iubentesque senatum ex cu-
stodia dimitti.

4 Hoc modo Pacuvius quum obnoxium vitæ beneficio se-

natum multo sibi magis quam plebi fecisset, sine armis, iam
omnibus concedentibus, dominabatur. Hinc senatores, omissa 2
dignitatis libertatisque memoria, plebem adulari; salutare, 3
benigne invitare, apparatis accipere epulis, eas causas susci-
pere, ei semper parti adesse, secundum eam litem iudices
dare, quæ magis popularis aptiorque in vulgus favori con-
ciliando esset; iam vero nihil in senatu agi aliter, quam si 4
plebis ibi esset concilium. Prona semper civitas in luxuriam
non ingeniorum modo vitio, sed affluenti copia voluptatium
et illecebris omnis amœnitatis maritimæ terrestrisque, tum 5
vero ita obsequio principum et licentia plebei lascivire, ut
nec libidini nec sumptibus modus esset. Ad contemptum 6
legum, magistratuum, senatus accessit tum, post Cannen-
sem cladem, ut, cuius aliqua verecundia erat, Romanum
quoque spernerent imperium. Id modo erat in mora, 7
ne extemplo deficerent, quod connubium vetustum multas
familias claras ac potentes Romanis miscuerat, et quod, 8
quum militarent aliquot apud Romanos, maximum vinculum
erant trecenti equites, nobilissimus quisque Campanorum, in
præsidia Sicularum urbium delecti ab Romanis ac missi.
Horum parentes cognatique ægre pervicerunt, ut legati ad **5**
consulem Romanum mitterentur.

Ii nondum Canusium profectum, sed Venusiæ cum paucis
ac semiermibus consulem invenerunt, quam poterat maxime
miserabilem bonis sociis, superbis atque infidelibus, ut erant
Campani, spernendum. Et auxit rerum suarum suique con- 2
temptum consul nimis detegendo cladem nudandoque. Nam 3
quum legati, ægre ferre senatum populumque Campanum, ad-
versi quicquam evenisse Romanis, nuntiassent pollicerenturque
omnia, quæ ad bellum opus essent, „Morem magis“ inquit 4
„loquendi cum sociis servastis, Campani, iubentes, quæ opus
essent ad bellum, imperare, quam convenienter ad præsentem
fortunæ nostræ statum locuti estis. Quid enim nobis ad 5
Cannas relictum est, ut, qui aliquid habeamus, id, quod deest,
expleri ab sociis velimus? Pedites vobis imperemus, tanquam

equites habeamus? Pecuniam deesse dicamus, tanquam ea tantum
6 desit? Nihil, ne quod suppleremus quidem, nobis reliquit fortuna.
Legiones, equitatus, arma, signa, equi virique, pecunia, commeatus aut in acie aut binis postero die amissis castris peri-
7 erunt. Itaque non iuvetis nos in bello oportet, Campani, sed
8 pæne bellum pro nobis suscipiatis. Veniat in mentem, ut trepidos quondam maiores vestros intra mœnia compulsos, nec Samnitem modo hostem, sed etiam Sidicinum paventes, receptos in fidem *ad* Saticulam defenderimus, cœptumque propter vos cum Samnitibus bellum per centum prope annos, variante
9 fortuna eventum, tulerimus. Adiicite ad hæc, quod fœdus æquum deditis, quod leges vestras, quod ad extremum, id quod ante Cannensem certe cladem maximum fuit, civitatem nostram magnæ parti vestrum dedimus communicavimusque
10 vobiscum. Itaque communem vos hanc cladem, quæ accepta est, credere, Campani, oportet, communem patriam tuendam
11 arbitrari esse. Non cum Samnite aut Etrusco res est, ut, quod a nobis ablatum sit, in Italia tamen imperium maneat; Pœnus hostis ne Africæ quidem indigenam ab ultimis terrarum oris, freto Oceani Herculisque columnis, expertem omnis iuris
12 et condicionis et linguæ prope humanæ militem trahit. Hunc natura et moribus immitem ferumque insuper dux ipse efferavit, pontibus ac molibus ex humanorum corporum strue faciendis et, quod proloqui etiam piget, vesci corporibus hu-
13 manis docendo. His infandis pastos epulis, quos contingere etiam nefas sit, videre atque habere dominos et ex Africa et a Carthagine iura petere et Italiam Numidarum ac Maurorum pati provinciam esse, cui non, genito modo in Italia,
14 detestabile sit? Pulchrum erit, Campani, prolapsum clade Romanorum imperium vestra fide, vestris viribus retentum ac
15 recuperatum esse. Triginta millia peditum, quattuor equitum arbitror ex Campania scribi posse; iam pecuniæ affatim est frumentique. Si parem fortunæ vestræ fidem habetis, nec Hannibal se vicisse sentiet nec Romani victos esse."

6 *Ab* hac oratione consulis dimissis redeuntibusque domum

legatis, unus ex iis Vibius Virrius tempus venisse ait, quo Campani non agrum solum ab Romanis quondam per iniuriam ademptum recuperare, sed imperio etiam Italiæ potiri possint: fœdus enim cum Hannibale, quibus velint legibus, facturos; 2
neque controversiam fore, quin, quum ipse confecto bello Hannibal victor in Africam decedat exercitumque deportet, Italiæ imperium Campanis relinquatur. Hæc Virrio loquenti 3
assensi omnes ita renuntiant legationem, uti deletum omnibus videretur nomen Romanum. Extemplo plebes ad defectionem 4
ac pars maior senatus spectare; extracta tamen auctoritatibus 5
seniorum per paucos dies est res. Postremo vicit sententia plurium, ut iidem legati, qui ad consulem Romanum ierant, ad Hannibalem mitterentur. Quo priusquam iretur certumque 6
defectionis consilium esset, Romam legatos missos a Campanis in quibusdam annalibus invenio, postulantes, ut alter consul Campanus fieret, si rem Romanam adiuvari vellent; indigna- 7
tione orta, summoveri a curia iussos esse, missumque lictorem, qui ex urbe educeret eos atque eo die manere extra fines Romanos iuberet. Quia nimis compar Latinorum quondam 8
postulatio erat, Cæliusque et alii id haud sine causa prætermissuri erant scriptores, ponere pro certo sum veritus.

Legati ad Hannibalem venerunt pacemque cum eo con- 7
dicionibus *iis* fecerunt, ne quis imperator magistratusve Pœnorum ius ullum in civem Campanum haberet, neve civis Campanus invitus militaret munusve faceret; ut suæ leges, sui 2
magistratus Capuæ essent; ut trecentos ex Romanis captivis Pœnus daret Campanis, quos ipsi elegissent, cum quibus equitum Campanorum, qui in Sicilia stipendia facerent, permutatio fieret. Hæc pacta; illa insuper, quam quæ pacta 3
erant, facinora Campani ediderunt; nam præfectos socium civesque Romanos alios, partim aliquo militiæ munere occupatos, partim privatis negotiis implicitos, plebs repente omnes comprehensos velut custodiæ causa balneis includi iussit, ubi fervore atque æstu anima interclusa fœdum in modum exspirarent.

4 Ea ne fierent neu legatio mitteretur ad Pœnum, summ
ope Decius Magius, vir, cui ad summam auctoritatem nihi
5 præter sanam civium mentem defuit, restiterat. Ut vero præ
sidium mitti ab Hannibale audivit, Pyrrhi superbam domina
tionem miserabilemque Tarentinorum servitutem exempla refe
rens, primo, ne reciperetur præsidium, palam vociferatus est
6 deinde, ut receptum aut eiiceretur aut, si malum facinus
quod a vetustissimis sociis consanguineisque defecissent, fort
ac memorabili facinore purgare vellent, ut interfecto Punic
7 præsidio restituerent Romanis se. Hæc (nec enim occult
agebantur) quum relata Hannibali essent, primo misit, qu
vocarent Magium ad sese in castra; deinde, quum is ferocite
negasset se iturum, nec enim Hannibali ius esse in civem
Campanum, concitatus ira Pœnus comprehendi hominem vinc
8 tumque attrahi ad sese iussit. Veritus deinde, ne quid inte
vim tumultus atque ex concitatione animorum inconsulti cer
taminis oreretur, ipse, præmisso nuntio ad Marium Blossium
prætorem Campanum, postero die se Capuæ futurum, profici
9 scitur e castris cum modico præsidio. Marius, contione advo
cata, edicit, ut frequentes cum coniugibus ac liberis obviam
irent Hannibali. Ab universis id non obedienter modo, sed
enixe, favore etiam vulgi et studio visendi tot iam victoriis
10 clarum imperatorem, factum est. Decius Magius nec obviam
egressus est nec, quo timorem aliquem ex conscientia signifi-
care posset, privato se tenuit; in foro cum filio clientibusque
paucis otiose inambulavit, trepidante tota civitate ad excipien-
11 dum Pœnum visendumque. Hannibal ingressus urbem senatum
extemplo postulat, precantibusque inde primoribus Campanorum,
ne quid eo die seriæ rei gereret diemque et ipse adventu
12 suo festum lætus ac libens celebraret, quanquam præceps
ingenio in iram erat, tamen, ne quid in principio negaret,
visenda urbe magnam partem diei consumpsit.

8 Deversatus est apud Ninnios Celeres, Sthenium Pacu-
2 viumque, inclitos nobilitate ac divitiis. Eo Pacuvius Calavius,
de quo ante dictum est, princeps factionis eius, quæ traxerat

rem ad Pœnos, filium iuvenem adduxit, abstractum a Decii 3
Magii latere, cum quo ferocissime pro Romana societate adversus Punicum fœdus steterat, nec eum aut inclinata in partem alteram civitas aut patria maiestas sententia depulerat. Huic tum pater iuveni Hannibalem deprecando 4
magis quam purgando placavit, victusque patris precibus lacrimisque etiam ad cenam eum cum patre vocari iussit, cui 5
convivio neminem Campanum præterquam hospites Vibelliumque Tauream, insignem bello virum, adhibiturus erat. Epulari 6
cœperunt de die, et convivium non ex more Punico aut militari disciplina esse, sed, ut in civitate atque etiam domo diti ac luxuriosa, omnibus voluptatium illecebris instructum. Unus 7
nec dominorum invitatione nec ipsius interdum Hannibalis Calavius filius per*pelli ad* potandum potuit, ipse valetudinem excusans, patre animi quoque eius haud mirabilem perturbationem causante. Solis ferme occasu patrem Calavium ex 8
convivio egressum secutus filius, ubi in secretum (hortus erat posticis ædium partibus) pervenerunt, „Consilium" inquit 9
„affero, pater, quo non veniam solum peccati, quod defecimus ad Hannibalem, impetraturi ab Romanis, sed in multo maiore dignitate et gratia simus Campani, quam unquam fuimus, *futuri.*" Quum mirabundus pater, quidnam id esset consilii, 10
quæreret, toga reiecta ab humero, latus succinctum gladio nudat. „Iam ego" inquit „sanguine Hannibalis sanciam Ro- 11
manum fœdus. Te id prius scire volui, si forte abesse, dum facinus patratur, malles." Quæ ubi audivit viditque senex, **9**
velut si iam agendis, quæ audiebat, interesset, amens metu „Per ego te" inquit, „fili, quæcunque iura liberos iungunt 2
parentibus, precor quæsoque, ne ante oculos patris facere et pati omnia infanda velis. Paucæ horæ sunt, intra quas 3
iurantes per quicquid deorum est, dextræ dextras iungentes, fidem obstrinximus; vis, sacratas fide manus, digressi a colloquio, extemplo in eum armemus? Ab hospitali mensa 4
surgis, ad quam tertius Campanorum adhibitus es ab Hannibale, ut eam ipsam mensam cruentes hospitis sanguine?

Hannibalem pater filio meo potui placare, filium Hannibali
5 non possum? Sed sit nihil sancti, non fides, non religio, non
pietas; audeantur infanda, si non perniciem nobis cum scelere
6 ferunt. Unus aggressurus es Hannibalem? Quid illa turba tot
liberorum servorumque? quid in unum intenti omnium oculi?
7 quid tot dextræ? torpescent*ne* in amentia illa? Vultum ipsius
Hannibalis, quem armati exercitus sustinere *nequeunt*, quem
horret populus Romanus, tu sustinebis? Ut alia auxilia desint,
me ipsum ferire, corpus meum opponentem pro corpore Han-
8 nibalis, sustinebis? Atqui per meum pectus petendus ille tibi
transfigendusque est. Sed hic te deterreri sine potius quam
illic vinci. Valeant preces apud te meæ, sicut pro te hodie
9 valuerunt." Lacrimantem inde iuvenem cernens medium com-
plectitur atque osculo hærens non ante precibus abstitit.
quam pervicit, ut gladium poneret fidemque daret, nihil fac-
10 turum tale. Tum iuvenis „Ego quidem" inquit, „quam
patriæ debeo pietatem, exsolvam patri. Tuam doleo vicem.
11 cui ter proditæ patriæ sustinendum est crimen, semel, quum
defectionis ab Romanis, iterum, quum pacis cum Hannibale
fuisti auctor, tertio hodie, quum restituendæ Romanis Capuæ
12 mora atque impedimentum es. Tu, patria, ferrum, quo pro
te armatus hanc arcem hostium inii, quoniam parens extor-
13 quet, recipe." Hæc quum dixisset, gladium in publicum trans
maceriam horti abiecit et, quo minus res suspecta esset, se
ipse convivio reddidit.

10 Postero die senatus frequens datus Hannibali; ubi prima
eius oratio perblanda ac benigna fuit, qua gratias egit Cam-
panis, quod amicitiam suam Romanæ societati præposuissent.
2 et inter cetera magnifica promissa pollicitus *est*, brevi caput
Italiæ omni Capuam fore iuraque inde cum ceteris populis
3 Romanum etiam petiturum. Unum esse exsortem Punicæ
amicitiæ fœderisque secum facti, quem neque esse Campanum
neque dici debere, Magium Decium; eum postulare, ut sibi
dedatur, ac se præsente de eo referatur senatusque consultum
4 fiat. Omnes in eam sententiam ierunt, quanquam magnæ

parti et vir indignus ea calamitate et haud parvo initio minui
videbatur ius libertatis. Egressus curia in templo magistra- 5
tuum consedit, comprehendique Decium Magium atque ante
pedes destitutum causam dicere iussit. Qui quum, manente 6
ferocia animi, negaret lege fœderis id cogi posse, tum iniectæ
catenæ ducique ante lictorem in castra est iussus. Quoad 7
capite aperto est ductus, contionabundus incessit, ad circum-
fusam undique multitudinem vociferans: „Habetis libertatem,
Campani, quam petistis. Foro medio, luce clara, videntibus
vobis, nulli Campanorum secundus, vinctus ad mortem rapior.
Quid violentius capta Capua fieret? Ite obviam Hannibali, 8
exornate urbem, diemque adventus eius consecrate, ut hunc
triumphum de cive vestro spectetis." Hæc vociferanti, quum 9
moveri vulgus videretur, obvolutum caput est, ociusque rapi
extra portam iussus. Ita in castra perducitur, extemploque
impositus in navem et Carthaginem missus, ne, motu aliquo 10
Capuæ ex indignitate rei orto, senatum quoque pæniteret
dediti principis, et, legatione missa ad repetendum eum,
aut negando rem, quam primam peterent, offendendi sibi
novii socii, aut tribuendo habendus Capuæ esset seditionis ac
turbarum auctor. Navem Cyrenas detulit tempestas, quæ tum 11
in dicione regum erant. Ibi quum Magius ad statuam Pto-
lemæi regis confugisset, deportatus a custodibus Alexandream
ad Ptolemæum, quum eum docuisset, contra ius fœderis vinc- 12
tum se ab Hannibale esse, vinclis liberatur, permissumque,
ut rediret, seu Romam seu Capuam mallet. Nec Magius 13
Capuam sibi tutam dicere et Romam eo tempore, quo inter
Romanos Campanosque bellum sit, transfugæ magis quam
hospitis fore domicilium; nusquam malle quam in regno eius
vivere, quem vindicem atque auctorem habeat libertatis.

Dum hæc geruntur, Q. Fabius Pictor legatus a Delphis 11
Romam rediit, responsumque ex scripto recitavit. Divi divæque
in eo erant, quibus quoque modo supplicaretur; tum: „Si ita 2
faxitis, Romani, vestræ res meliores facilioresque erunt, magis-
que ex sententia res publica vestra vobis procedet, victoriaque

3 duelli populi Romani erit. Pythio Apollini, re publica vest
bene gesta servataque, lucris meritis donum mittitote, deq
præda, manubiis spoliisque honorem habetote; lasciviam
4 vobis prohibetote." Hæc ubi ex Græco carmine interpreta
recitavit, tum dixit, se oraculo egressum extemplo his omnib
5 divis rem divinam ture ac vino fecisse, iussumque a tem
antistite, sicut coronatus laurea corona et oraculum adisset
rem divinam fecisset, ita coronatum navem adscendere n
6 ante deponere eam, quam Romam pervenisset; se, quæcunq
imperata sint, cum summa religione ac diligentia exsecutu
coronam Romæ in aram Apollinis deposuisse. Senatus decr
vit, ut eæ res divinæ supplicationesque primo quoque tempo
cum cura fierent.

7 Dum hæc Romæ atque in Italia geruntur, nunti
victoriæ ad Cannas Carthaginem venerat Mago Hamilca
filius, non ex ipsa acie a fratre missus, sed retentus a
quot dies in recipiendis civitatibus Bruttiorum, *ut* quæq
8 deficiebant. Is, quum ei senatus datus esset, res gestas
Italia a fratre exponit: cum sex imperatoribus eum, quoru
quattuor consules, duo dictator ac magister equitum fuerin
9 cum sex consularibus exercitibus acie conflixisse; occidis
supra ducenta millia hostium, supra quinquaginta cepisse. E
quattuor consulibus duos occidisse; ex duobus saucium alt
rum, alterum toto amisso exercitu vix cum quinquagin
10 hominibus effugisse. Magistrum equitum, quæ consularis p
testas sit, fusum fugatum*que*; dictatorem, quia se in acie
11 nunquam commiserit, unicum haberi imperatorem. Brutti
Apulosque, partim Samnitium ac Lucanorum defecisse a
Pœnos. Capuam, quod caput non Campaniæ modo, sed po
afflictam rem Romanam Cannensi pugna Italiæ sit, Hanniba
12 se tradidisse. Pro his tantis totque victoriis verum esse gra-
12 tes deis immortalibus agi haberique. Ad fidem deinde tan
lætarum rerum effundi in vestibulo curiæ iussit anulos au-
reos, qui tantus acervus fuit, ut metientibus supra tre
2 modios explesse sint quidam auctores; fama tenuit, quæ pro-

pior vero est, haud plus fuisse modio. Adiecit deinde verbis,
quo maioris cladis indicium esset, neminem nisi equitem,
atque eorum ipsorum primores, id gerere insigne. Summa 3
fuit orationis, quo propius spem belli perficiendi sit, eo magis
omni ope iuvandum Hannibalem esse; procul enim ab domo
militiam esse, in media hostium terra; magnam vim frumenti 4
et pecuniæ absumi, et tot acies, ut hostium exercitus delesse,
ita victoris etiam copias parte aliqua minuisse; mittendum 5
igitur supplementum esse, mittendam in stipendium pecuniam
frumentumque tam bene meritis de nomine Punico militibus.

Secundum hæc dicta Magonis lætis omnibus, Himilco, 6
vir factionis Barcinæ, locum Hannonis increpandi esse ratus,
„Quid est, Hanno?“ inquit; „etiam nunc pænitet belli suscepti
adversus Romanos? Iube dedi Hannibalem; veta in tam pro- 7
speris rebus grates deis immortalibus agi; audiamus Romanum
senatorem in Carthaginiensium curia.“ Tum Hanno: „Tacuis- 8
sem hodie, patres conscripti, ne quid in communi omnium
gaudio, minus lætum quod esset vobis, loquerer; nunc inter- 9
roganti senatori, pæniteatne adhuc suscepti adversus Ro-
manos belli, si reticeam, aut superbus aut obnoxius videar,
quorum alterum est hominis alienæ libertatis obliti, alterum
suæ. Respondeam“ inquit „Himilconi, non desisse pænitere me 10
belli, neque desiturum ante invictum vestrum imperatorem in-
cusare, quam finitum aliqua tolerabili condicione bellum
videro; nec mihi pacis antiquæ desiderium ulla alia res quam
pax nova finiet. Itaque ista, quæ modo Mago iactavit, 11
Himilconi ceterisque Hannibalis satellitibus iam læta sunt;
mihi possunt læta esse, quia res bello bene gestæ, si volumus
fortuna uti, pacem nobis æquiorem dabunt; nam si præter- 12
mittimus hoc tempus, quo magis dare quam accipere possumus
videri pacem, vereor, ne hæc quoque lætitia luxuriet nobis ac
vana evadat. Quæ tamen nunc quoque qualis est? Occidi 13
exercitus hostium; mittite milites mihi. Quid aliud rogares,
si esses victus? Hostium cepi bina castra, prædæ videlicet 14
plena et commeatuum; frumentum et pecuniam date. Quid

15 **aliud, si spoliatus, si exutus castris esses, peteres? Et ne omnia
ipse mirer, (mihi quoque enim, quoniam respondi Himilconi
interrogare ius fasque est) velim seu Himilco seu Mago re-
spondeat, quum ad internecionem Romani imperii pugnatum
ad Cannas, sit, constetque in defectione totam Italiam esse,
16 primum, ecquis Latini nominis populus defecerit ad nos, de-
inde, ecquis homo ex quinque et triginta tribubus ad Hanni-
17 balem transfugerit." Quum utrumque Mago negasset, „Ho-
stium quidem ergo" inquit „adhuc nimis multum superest.
Sed multitudo ea quid animorum quidve spei habeat, scire
13 velim." Quum id nescire Mago diceret, „Nihil facilius scitu
est" inquit. „Ecquos legatos ad Hannibalem Romani mise-
runt de pace? Ecquam denique mentionem pacis Romæ factam
2 esse allatum ad vos est?" Quum id quoque negasset, „Bellum
igitur" inquit „tam integrum habemus, quam habuimus, qua
3 die Hannibal in Italiam est transgressus. Quam varia
victoria priore Punico bello fuerit, plerique, qui meminerimus,
supersumus. Nunquam terra marique magis prosperæ res
nostræ visæ sunt, quam ante consules C. Lutatium et A. Po-
4 stumium fuerunt; Lutatio et Postumio consulibus devicti ad
Ægates insulas sumus. Quod si, id quod di omen avertant,
nunc quoque fortuna aliquid variaverit, tum pacem speratis,
5 quum vincemur, quam nunc, quum vincimus, dat nemo? Ego,
si quis de pace consulet seu deferenda hostibus seu acci-
pienda, habeo, quid sententiæ dicam; si de iis, quæ Mago
postulat, refertis, nec victoribus mitti attinere puto, et frustran-
tibus nos falsa atque inani spe multo minus censeo mittenda
esse."**

6 **Haud multos movit Hannonis oratio; nam et simultas
cum familia Barcina leviorem auctorem faciebat, et occupati
animi præsenti lætitia nihil, quo vanius fieret gaudium suum,
auribus admittebant, debellatumque mox fore, si anniti paulum
7 voluissent, rebantur. Itaque ingenti consensu fit senatus
consultum, ut Hannibali quattuor millia Numidarum in sup-
plementum mitterentur et quadraginta elephanti et argenti**

talenta † dictatorque[1]) cum Magone in Hispaniam præmissus est 8
ad conducenda viginti millia peditum, quattuor equitum, quibus exercitus, qui in Italia quique in Hispania erant, supplerentur.

Ceterum hæc, ut in secundis rebus, segniter otioseque 14
gestà; Romanos præter insitam industriam animis fortuna
etiam cunctari prohibebat. Nam nec consul ulli rei, quæ per 2
eum agenda esset, deerat, et dictator M. Iunius Pera, rebus divinis perfectis latoque, ut solet, ad populum, ut equum escendere liceret, præter duas urbanas legiones, quæ principio anni a consulibus conscriptæ fuerant, et servorum dilectum
cohortesque ex agro Piceno et Gallico collectas, ad ultimum 3
prope desperatæ rei publicæ auxilium, quum honesta utilibus cedunt, descendit, edixitque, qui capitalem fraudem ausi quique pecuniæ iudicati in vinculis essent, qui eorum apud se milites fierent, eos noxa pecuniaque sese exsolvi iussurum.
Ea sex millia hominum Gallicis spoliis, quæ triumpho C. 4
Flaminii translata erant, armavit, itaque cum viginti quinque millibus armatorum ab urbe proficiscitur.

Hannibal, Capua recepta, quum iterum Neapolitanorum 5
animos partim spe, partim metu nequicquam tentasset, in
agrum Nolanum exercitum traducit, ut non hostiliter statim, 6
quia non desperabat voluntariam deditionem, ita, si morarentur spem, nihil eorum, quæ pati aut timere possent, prætermissu-
rus. Senatus, ac maxime primores eius, in societate Romana 7
cum fide perstare; plebs novarum, ut solet, rerum atque Hannibalis tota esse metumque agrorum populationis et patienda in obsidione multa gravia indignaque proponere animo;
neque auctores defectionis deerant. Itaque ubi senatum me- 8
tus cepit, si propalam tenderent, resisti multitudini concitatæ non posse, secunda simulando dilationem mali inveniunt.
Placere enim sibi defectionem ad Hannibalem simulant; qui- 9
bus autem condicionibus in fœdus amicitiamque novam trans-
eant, parum constare. Ita spatio sumpto legatos propere ad 10

[1]) In litteris dictator latet numerus et nomen hominis (velut: DC. Bostarque aut D. Carthaloque similiave).

prætorem Romanum Marcellum Claudium, qui Casilini cas
exercitu erat, mittunt docentque, quanto in discrimine s
Nolana res: agrum Hannibalis esse et Pœnorum, urbem ex
11 templo futuram, ni subveniatur; concedendo plebei senatum
ubi velint, defecturos se, ne deficere præfestinarent, effecisse.
12 Marcellus, collaudatis Nolanis, eadem simulatione extrahi rem
in suum adventum iussit; interim celari, quæ secum acta essent,
13 spemque omnem auxilii Romani. Ipse a Casilino Caiatiam
petit, atque inde Vulturno amni traiecto per agrum Saticulanum
Trebianumque super Suessulam per montes Nolam pervenit.

15 Sub adventum prætoris Romani Pœnus agro Nolano
excessit et ad mare proxime Neapolim descendit, cupidus
maritimi oppidi potiundi, quo cursus navibus tutus ex Africa
2 esset; ceterum postquam Neapolim a præfecto Romano teneri
accepit (M. Iunius Silanus erat, ab ipsis Neapolitanis accitus),
3 Neapoli quoque, sicut Nola, omissa petit Nuceriam. Eam
quum aliquamdiu circumsedisset, sæpe vi, sæpe sollicitandis
nequicquam nunc plebe, nunc principibus, fame demum in
deditionem accepit, pactus, ut inermes cum singulis abirent
4 vestimentis. Deinde, ut qui a principio mitis omnibus Italicis
præter Romanos videri vellet, præmia atque honores, qui
5 remanserint ac militare secum voluissent, proposuit. Nec ea
spe quemquam tenuit; dilapsi omnes, quocunque hospitia aut
fortuitus animi impetus tulit, per Campaniæ urbes, maxime
6 Nolam Neapolimque. Quum ferme triginta senatores, ac
forte primus quisque, Capuam petissent, exclusi inde, quod
portas Hannibali clausissent, Cumas se contulerunt. Nuceriæ
præda militi data est, urbs direpta atque incensa.

7 Nolam Marcellus non sui magis fiducia præsidii quam
voluntate principum habebat; plebs timebatur, et ante omnes
L. Bantius, quem conscientia tentatæ defectionis ac metus a
prætore Romano nunc ad proditionem patriæ, nunc, si ad id
8 fortuna defuisset, ad transfugiendum stimulabat. Erat iuvenis
acer et sociorum ea tempestate prope nobilissimus eques.
Seminecem eum ad Cannas in acervo cæsorum corporum in-

ventum curatumque benigne, etiam cum donis Hannibal domum
remiserat. Ob eius gratiam meriti rem Nolanam in ius dicio- 9
nemque dare voluerat Pœno, anxiumque eum et sollicitum
cura novandi res prætor cernebat. Ceterum quum aut pœna 10
cohibendus esset aut beneficio conciliandus, sibi assumpsisse
quam hosti ademisse fortem ac strenuum maluit socium, acci-
tumque ad se benigne appellat: Multos eum invidos inter 11
populares habere, inde existimatu facile esse, quod nemo civis
Nolanus sibi indicaverit, quam multa eius egregia facinora
militaria essent; sed qui in Romanis militaverit castris, non 12
posse obscuram eius virtutem esse. Multos sibi, qui cum eo
stipendia fecerint, referre, qui vir esset ille, quæque et quoties
pericula pro salute ac dignitate populi Romani adisset, utique 13
Cannensi prœlio non prius pugna abstiterit, quam prope ex-
sanguis ruina superincidentium virorum, equorum armorumque
sit oppressus. „Itaque macte virtute esto“ inquit. „Apud 14
me tibi omnis honos atque omne præmium erit, et quo fre-
quentior mecum fueris, senties eam rem tibi dignitati atque
emolumento esse.“ Lætoque iuveni promissis equum eximium 15
dono dat bigatosque quingentos quæstorem numerare iubet;
lictoribus imperat, ut eum se adire, quoties velit, patiantur.
Hac comitate Marcelli ferocis iuvenis animus adeo est molli- **16**
tus, ut nemo inde sociorum rem Romanam fortius ac fidelius
iuverit.

Quum Hannibal ad portas esset (Nolam enim rursus 2
a Nuceria movit castra) plebesque Nolana de integro ad
defectionem spectaret, Marcellus sub adventum hostium intra 3
muros se recepit, non castris metuens, sed ne prodendæ urbis
occasionem nimis multis in eam imminentibus daret. Instrui 4
deinde utrinque acies cœptæ, Romanorum pro mœnibus Nolæ,
Pœnorum ante castra sua. Prœlia hinc parva inter urbem
castraque [et] vario eventu fiebant, quia duces nec prohibere
paucos temere provocantes nec dare signum universæ pugnæ
volebant. In hac quotidiana iam duorum exercituum statione 5
principes Nolanorum nuntiant Marcello, nocturna colloquia 6

inter plebem ac Pœnos fieri, statutumque esse, ut, quum
Romana acies egressa portis staret, impedimenta eorum ac
sarcinas diriperent, clauderent deinde portas murosque occu-
parent, ut potentes rerum suarum atque urbis Pœnum inde
7 pro Romano acciperent. Hæc ubi nuntiata Marcello sunt,
collaudatis senatoribus Nolanis, priusquam aliqui motus in
8 urbe oreretur, fortunam pugnæ experiri statuit. Ad tres
portas in hostes versas tripertito exercitum instruxit; impe-
dimenta subsequi iussit, calones lixasque et invalidos milites
vallum ferre. Media porta robora legionum et Romanos
equites, duabus circa portis novos milites levemque armaturam
9 ac sociorum equites statuit. Nolani muros portasque adire
vetiti, subsidiaque destinata impedimentis data, ne occupatis
prœlio legionibus in ea impetus fieret. Ita instructi intra
10 portas stabant. Hannibali sub signis, id quod per aliquot
dies fecerat, ad multum diei in acie stanti primo miraculo
esse, quod nec exercitus Romanus porta egrederetur nec arma-
11 tus quisquam in muris esset. Ratus deinde, prodita colloquia
esse, metuque resides factos, partem militum in castra remittit
iussos propere apparatum omnem oppugnandæ urbis in primam
aciem afferre, satis fidens, si cunctantibus instaret, tumultum
12 aliquem in urbe plebem moturam. Dum in sua quisque
ministeria discursu trepidat ad prima signa succeditque ad
muros acies, patefacta repente porta Marcellus signa canere
clamoremque tolli ac pedites primum, deinde equites, quanto
13 maximo possent impetu, in hostem erumpere iubet. Satis
terroris tumultusque in aciem mediam intulerant, quum duabus
circa portis P. Valerius Flaccus et C. Aurelius legati in
14 cornua hostium erupere. Addidere clamorem lixæ calonesque
et alia turba custodiæ impedimentorum apposita, ut paucita-
tem maxime spernentibus Pœnis ingentis repente exercitus
15 speciem fecerit. Vix equidem ausim affirmare, quod quidam
auctores sunt, duo millia et octingentos hostium cæsos, non
16 plus quingentis Romanorum amissis; sed, sive tanta sive minor
victoria fuit, ingens eo die res ac nescio an maxima illo bello

esta est; non vinci enim ab Hannibale † vincentibus[1]) difficilius fuit quam postea vincere.

17 Hannibal, spe potiundæ Nolæ adempta, quum Acerras ecessisset, Marcellus extemplo clausis portis custodibusque lispositis, ne quis egrederetur, quæstionem in foro de iis, qui lam in colloquiis hostium fuerant, habuit. Supra septuaginta 2 lamnatos proditionis securi percussit, bonaque eorum iussit publica populi Romani esse, et, summa rerum senatui tradita, 3 cum exercitu omni profectus supra Suessulam castris positis consedit. Pœnus Acerras primum ad voluntariam deditionem 4 conatus pellicere, postquam obstinatos [inde] videt, obsidere atque oppugnare parat. Ceterum Acerranis plus animi quam virium erat; itaque desperata tutela urbis, ut circumvallari 5 mœnia viderunt, priusquam continuarentur hostium opera, per intermissa munimenta neglectasque custodias silentio noctis dilapsi, per vias inviaque, qua quemque aut consilium aut 6 error tulit, in urbes Campaniæ, quas satis certum erat non mutasse fidem, perfugerunt.

Hannibal, Acerris direptis atque incensis, quum a Casino 7 dictatorem Romanum legionesque † nimis accipi[2]) nuntiassent, ne quid tam propinquis hostium castris Capuæ quoque moveretur, exercitum ad Casilinum ducit. Casilinum eo tempore 8 quingenti Prænestini habebant cum paucis Romanis Latinique nominis, quos eodem audita Cannensis clades contulerat. Hi, 9 non confecto Præneste ad diem dilectu, serius profecti domo quum Casilinum ante famam adversæ pugnæ venissent et, aliis aggregantibus sese Romanis sociisque, profecti a Casilino quum satis magno agmine irent, avertit eos retro Casilinum nuntius Cannensis pugnæ. Ibi quum dies aliquot, suspecti 10 Campanis timentesque, cavendis ac struendis in vicem insidiis traduxissent, ut de Capuæ defectione agi accipique Hannibalem satis pro certo habuere, interfectis nocte oppidanis, partem urbis, quæ cis Vulturnum est (eo enim dividitur amni), occupavere, idque præsidii Casilini habebant Romani. Additur 11

---

[1]) Fortasse scrib. vincere discentibus.
[2]) Fortasse scrib. venire Numidæ citi.

et Perusina cohors, homines quadringenti sexaginta, eodem
nuntio, quo Prænestini paucos ante dies, Casilinum compulsi.
12 Et satis ferme armatorum ad tam exigua mœnia et flumine
altera parte cincta tuenda erat; penuria frumenti, nimium
etiam ut videretur hominum, efficiebat.

18 Hannibal quum iam inde haud procul esset, Gætulos
cum præfecto nomine Isalca præmittit ac primo, si fiat collo-
quii copia, verbis benignis ad portas aperiundas præsidiumque
accipiendum pellicere iubet, si in pertinacia perstent, vi rem
2 gerere ac tentare, si qua parte invadere urbem possit. Ubi
ad mœnia accessere, quia silentium erat, solitudo visa; metu-
que concessum barbarus ratus moliri portas et claustra refrin-
3 gere parat, quum patefactis repente portis cohortes duæ, ad
id ipsum instructæ intus, ingenti cum tumultu erumpunt stra-
4 gemque hostium faciunt. Ita primis repulsis, Maharbal cum
maiore robore virorum missus nec ipse eruptionem cohortium
5 sustinuit. Postremo Hannibal, castris ante ipsa mœnia positis,
parvam urbem parvumque præsidium summa vi atque omni-
bus copiis oppugnare parat, ac, dum instat lacessitque, corona
undique circumdatis mœnibus, aliquot milites et promptissimum
6 quemque e muro turribusque ictos amisit. Semel ultro erum-
pentes agmine elephantorum opposito prope interclusit, trepi-
dosque compulit in urbem, satis multis ut ex tanta paucitate
interfectis; plures cecidissent, ni nox prœlio intervenisset.
7 Postero die omnium animi ad oppugnandum accenduntur,
utique postquam corona aurea muralis proposita est atque
ipse dux castelli plano loco positi segnem oppugnationem
Sagunti expugnatoribus exprobrabat, Cannarum Trasumennique
8 et Trebiæ singulos admonens universosque. Inde vineæ
quoque cœptæ agi cuniculique; nec ad varios conatus hostium
9 aut vis ulla aut ars deerat sociis Romanorum. Propugnacula
adversus vineas statuere, transversis cuniculis hostium cunicu-
los excipere, et palam et clam cœptis obviam ire, donec pudor
etiam Hannibalem ab incepto avertit, castrisque communitis
ac præsidio modico imposito, ne omissa res videretur, in
hiberna Capuam concessit.

Ibi partem maiorem hiemis exercitum in tectis habuit, 10
adversus omnia humana mala sæpe ac diu duratum, bonis
inexpertum atque insuetum. Itaque, quos nulla mali vicerat 11
vis, perdidere nimia bona ac voluptates immodicæ, et eo im-
pensius, quo avidius ex insolentia in eas se merserant. Som- 12
nus enim et vinum et epulæ et scorta balineaque et otium,
consuetudine in dies blandius, ita enervaverunt corpora animos-
que, ut magis deinde præteritæ victoriæ eos quam præsentes
tutarentur vires, maiusque id peccatum ducis apud peritos 13
artium militarium haberetur, quam quod non ex Cannensi acie
protinus ad urbem Romanam duxisset; illa enim cunctatio
distulisse modo victoriam videri potuit, hic error vires ade-
misse ad vincendum. Itaque hercule, velut si cum alio exer- 14
citu a Capua exiret, nihil usquam pristinæ disciplinæ tenuit.
Nam et redierunt plerique scortis impliciti et, ubi primum 15
sub pellibus haberi cœpti sunt, viaque et alius militaris labor
excepit, tironum modo corporibus animisque deficiebant, et 16
deinde per omne æstivorum tempus magna pars sine comme-
atibus ab signis dilabebantur, neque aliæ latebræ quam
Capua desertoribus erant.

Ceterum mitescente iam hieme, educto ex hibernis milite, **19**
Casilinum redit, ubi, quanquam ab oppugnatione cessatum 2
erat, obsidio tamen continua oppidanos præsidiumque ad
ultimum inopiæ adduxerat. Castris Romanis Ti. Sempronius 3
præerat, dictatore auspiciorum repetendorum causa profecto
Romam. Marcellum et ipsum cupientem ferre auxilium ob- 4
sessis et Vulturnus amnis inflatus aquis et preces Nolanorum
atque Acerranorum tenebant, Campanos timentium, si præsi-
dium Romanum abscessisset. Gracchus assidens tantum 5
Casilino, quia prædictum erat dictatoris, ne quid absente eo
rei gereret, nihil movebat, quanquam, quæ facile omnem pati-
entiam vincerent, nuntiabantur a Casilino; nam et præcipitasse 6
se quosdam non tolerantes famem constabat, et stare inermes
in muris, nuda corpora ad missilium telorum ictus præbentes.
Ea ægre patiens Gracchus, quum neque pugnam conserere 7

dictatoris iniussu auderet (pugnandum autem esse, si palam
frumentum importaret, videbat) neque clam importandi spes
8 esset, farre ex agris circa undique convecto quum complura
dolia complesset, nuntium ad magistratum Casilinum misit,
9 ut exciperent dolia, quæ amnis deferret. Insequenti nocte,
intentis omnibus in flumen ac spem ab nuntio Romano factam,
dolia medio missa amni defluxerunt; æqualiterque inter omnes
10 frumentum divisum. Id postero quoque die ac tertio factum
est; nocte et mittebantur et perveniebant; eo custodias hostium
11 fallebant. Imbribus deinde continuis citatior solito amnis
transverso vertice dolia impulit ad ripam, quam hostes serva-
bant. Ibi hærentia inter obnata ripis salicta conspiciuntur,
nuntiatumque Hannibali est et deinde intentiore custodia cau-
12 tum, ne quid falleret Vulturno ad urbem missum. Nuces
tamen fusæ ab Romanis castris, quum medio amni ad Casili-
13 num defluerent, cratibus excipiebantur. Postremo ad id
ventum inopiæ est, ut lora detractasque scutis pelles, ubi fer-
vida mollissent aqua, mandere conarentur nec muribus aliove
animali abstinerent et omne herbarum radicumque genus ag-
14 geribus infimis muri eruerent. Et quum hostes obarassent,
quicquid herbidi terreni extra murum erat, raporum semen
iniecerunt, ut Hannibal „Eone usque, dum ea nascantur, ad
15 Casilinum sessurus sum?“ exclamaret; et qui nullam antea
pactionem auribus admiserat, tum demum agi secum est passus
16 de redemptione liberorum capitum. Septunces auri in singu-
los pretium convenit. Fide accepta tradiderunt sese. Donec
omne aurum persolutum est, in vinculis habiti; tum remissi
17 summa cum fide. Id verius est quam ab equite in abeuntes
immisso interfectos. Prænestini maxima pars fuere. Ex
quingentis septuaginta, qui in præsidio fuerunt, minus dimidium
ferrum famesque absumpsit; ceteri incolumes Præneste cum
prætore suo M. Anicio (scriba is antea fuerat) redierunt.
18 Statua eius indicio fuit, Præneste in foro statuta, loricata,
amicta toga, velato capite [et tria signa] cum titulo lamnæ
aeneæ inscripto, M. Anicium pro militibus, qui Casilini in

præsidio fuerint, votum solvisse. Idem titulus tribus signis in
æde Fortunæ positis fuit subiectus. Casilinum oppidum red- **20**
ditum Campanis est, firmatum septingentorum militum de ex-
ercitu Hannibalis præsidio, ne, ubi Pœnus inde abscessisset,
Romani oppugnarent. Prænestinis militibus senatus Romanus 2
duplex stipendium et quinquennii militiæ vacationem decrevit;
civitate quum donarentur ob virtutem, non mutaverunt. Peru- 3
sinorum casus obscurior fama est, quia nec ipsorum monu-
mento ullo est illustratus nec decreto Romanorum.

Eodem tempore Petelinos, qui uni ex Bruttiis manserant 4
in amicitia Romana, non Carthaginienses modo, qui regionem
obtinebant, sed Bruttii quoque ceteri ob separata ab se con-
silia oppugnabant. Quibus quum obsistere malis nequirent 5
Petelini, legatos Romam ad præsidium petendum miserunt.
Quorum preces lacrimæque (in questus enim flebiles, quum
sibimet ipsi consulere iussi sunt, sese in vestibulo curiæ pro-
fuderunt) ingentem misericordiam patribus ac populo move-
runt, consultique iterum a M. Æmilio prætore patres, circum- 6
spectis omnibus imperii viribus, fateri coacti, nihil iam lon-
ginquis sociis in se præsidii esse, redire domum, fideque ad
ultimum expleta, consulere sibimet ipsos in reliquum *pro* præ-
senti fortuna iusserunt. Hæc postquam renuntiata legatio 7
Petelinis est, tantus repente mæror pavorque senatum eorum
cepit, ut pars profugiendi, qua quisque posset, ac deserendæ
urbis auctores essent, pars, quando deserti a veteribus sociis 8
essent, adiungendi se ceteris Bruttiis ac per eos dedendi
Hannibali. Vicit tamen ea pars, quæ nihil raptim nec temere 9
agendum consulendumque de integro censuit. Relata postero 10
die per minorem trepidationem re, tenuerunt optimates, ut,
convectis omnibus ex agris, urbem ac muros firmarent.

Per idem fere tempus litteræ ex Sicilia Sardiniaque Ro- **21**
mam allatæ. Priores ex Sicilia T. Otacilii proprætoris in
senatu recitatæ sunt: P. Furium prætorem cum classe ex 2
Africa Lilybæum venisse; ipsum graviter saucium in discri-
mine ultimo vitæ esse; militi ac navalibus sociis neque sti-

pendium neque frumentum ad diem dari neque, unde detur,
3 esse; magnopere suadere, ut quam primum ea mittantur, sibi-
que, si ita videatur, ex novis prætoribus successorem mittant.
4 Eademque ferme de stipendio frumentoque ab A. Cornelio
Mammula proprætore ex Sardinia scripta. Responsum utri-
que, non esse, unde mitteretur, iussique ipsi classibus atque
5 exercitibus suis consulere. T. Otacilius ad unicum subsidium
populi Romani, Hieronem, legatos quum misisset, in stipendium
quanti argenti opus fuit, et sex mensum frumentum accepit;
6 Cornelio in Sardinia civitates sociæ benigne contulerunt. Et
Romæ quoque propter penuriam argenti triumviri mensarii
rogatione M. Minucii tribuni plebis facti, L. Æmilius Papus,
qui consul censorque fuerat, et M. Atilius Regulus, qui bis
consul fuerat, et L. Scribonius Libo, qui tum tribunus plebis
7 erat. Et duumviri creati M. et C. Atilii ædem Concordiæ,
quam L. Manlius prætor voverat, dedicaverunt; et tres ponti-
fices creati, Q. Cæcilius Metellus et Q. Fabius Maximus et
Q. Fulvius Flaccus, in locum P. Scantinii demortui et L.
Æmilii Pauli consulis et Q. Ælii Pæti, qui ceciderant pugna
Cannensi.

22 Quum cetera, quæ continuis cladibus fortuna minuerat,
quantum consiliis humanis assequi poterant, patres explessent,
2 tandem se quoque et solitudinem curiæ paucitatemque con-
3 venientium ad publicum consilium respexerunt; neque enim
post L. Æmilium et C. Flaminium censores senatus lectus
fuerat, quum tantum senatorum adversæ pugnæ, ad hoc sui
4 quemque casus per quinquennium absumpsissent. Quum de
ea re M. Æmilius prætor, dictatore post Casilinum amissum
profecto iam ad exercitum, exposcentibus cunctis retulisset, tum
Sp. Carvilius quum longa oratione non solum inopiam *senato-
rum*, sed paucitatem etiam civium, ex quibus in patres legerentur,
5 conquestus esset, explendi senatus causa et iungendi artius
Latini nominis cum populo Romano magnopere se suadere
dixit, ut ex singulis populis Latinorum binis senatoribus, *qui-
bus* patres Romani censuissent, civitas daretur, atque *ei* in de-

mortuorum locum in senatum legerentur. Eam sententiam 6
haud æquioribus animis quam ipsorum quondam postulatum
Latinorum patres audierunt; et quum fremitus indignantium 7
tota curia esset, et præcipue T. Manlius esse etiam nunc eius
stirpis virum diceret, ex qua quondam in Capitolio consul mi-
natus esset, Latinum, quem in curia vidisset, eum sua manu
se interfecturum, Q. Fabius Maximus nunquam rei ullius 8
alieniore tempore mentionem factam in senatu dicit, quam
inter tam suspensos sociorum animos incertamque fidem id
iactum, quod insuper sollicitaret eos; eam unius hominis 9
temerariam vocem silentio omnium exstinguendam esse, et, si
quid unquam arcani sanctive ad silendum in curia fuerit, id
omnium maxime tegendum, occulendum, obliviscendum, pro
non dicto habendum esse. Ita eius rei oppressa mentio est.
Dictatorem, qui censor ante fuisset vetustissimusque ex iis, 10
qui viverent, censoriis esset, creari placuit, qui senatum lege-
ret, accirique C. Terentium consulem ad dictatorem dicendum
iusserunt. Qui ex Apulia, relicto ibi præsidio, quum magnis 11
itineribus Romam redisset, nocte proxima, ut mos erat, M.
Fabium Buteonem ex senatus consulto sine magistro equitum
dictatorem in sex menses dixit. *Is* ubi cum lictoribus in **23**
rostra escendit, neque duos dictatores tempore uno, quod nun-
quam antea factum esset, probare se dixit, neque dictatorem 2
[se] sine magistro equitum, nec censoriam vim uni permissam
et eidem iterum, nec dictatori, nisi rei gerendæ causa creato,
in sex menses datum imperium. Quæ immoderata forsan 3
tempus ac necessitas fecerit, iis se modum impositurum; nam
neque senatu quemquam moturum ex iis, quos C. Flaminius,
L. Æmilius censores in senatum legissent; transcribi tantum 4
recitarique eos iussurum, ne penes unum hominem iudicium
arbitriumque de fama ac moribus senatoris fuerit; et ita in
demortuorum locum sublecturum, ut ordo ordini, non homo
homini prælatus videretur. Recitato vetere senatu, inde pri- 5
mos in demortuorum locum legit, qui post L. Æmilium, C.
Flaminium censores curulem magistratum cepissent necdum in

senatum lecti essent, ut quisque eorum primus creatus erat;
6 tum legit, qui ædiles, tribuni plebis quæstoresve fuerant; tum
ex iis, qui magistratus *non* cepissent, qui spolia ex hoste fixa
7 domi haberent aut civicam coronam accepissent. Ita centum
septuaginta septem cum ingenti approbatione hominum in
senatum lectis, extemplo se magistratu abdicavit, privatusque
8 de rostris descendit, lictoribus abire iussis, turbæque se im-
miscuit privatas agentium res, tempus hoc sedulo terens, ne
deducendi sui causa populum de foro abduceret. Neque tamen
elanguit cura hominum ea mora, frequentesque eum domum
9 deduxerunt. Consul nocte insequenti ad exercitum rediit,
non facto certiore senatu, ne comitiorum causa in urbe
retineretur.

24 Postero die consultus a M'. Pomponio prætore senatus
decrevit, dictatori scribendum, uti, si e re publica censeret esse,
ad consules subrogandos veniret cum magistro equitum et
2 prætore M. Marcello, ut ex iis præsentibus noscere patres
possent, quo statu res publica esset, consiliaque ex rebus
caperent. Qui acciti erant, omnes venerunt, relictis legatis,
3 qui legionibus præessent. Dictator de se pauca ac modice
locutus, in magistrum equitum Ti. Sempronium Gracchum
magnam partem gloriæ vertit, comitiaque edixit, quibus L.
Postumius tertium absens, qui tum Galliam provinciam obti-
nebat, et Ti. Sempronius Gracchus, qui tum magister equitum
4 et ædilis curulis erat, consules creantur. Prætores inde creati
M. Valerius Lævinus iterum, App. Claudius Pulcher, Q. Fulvius
5 Flaccus, Q. Mucius Scævola. Dictator, creatis magistratibus,
Teanum in hiberna ad exercitum redit, relicto magistro equi-
tum Romæ, qui, quum post paucos dies magistratum initurus
esset, de exercitibus scribendis comparandisque in annum patres
consuleret.

6 Quum eæ res maxime agerentur, nova clades nuntiata,
aliam super aliam cumulante in eum annum fortuna, L. Po-
stumium consulem designatum in Gallia ipsum atque exercitum
7 deletos. Silva erat vasta (Litanam Galli vocabant), qua ex-

ercitum traducturus erat. Eius silvæ dextra lævaque circa
viam Galli arbores ita inciderunt, ut immotæ starent, momento
levi impulsæ acciderent. Legiones duas Romanas habebat 8
Postumius, sociumque ab supero mari tantum conscripserat,
ut viginti quinque millia armatorum in agros hostium induxerit.
Galli oram extremæ silvæ quum circumsedissent, ubi intravit 9
agmen saltum, tum extremas arborum succisarum impellunt;
quæ alia in aliam, instabilem per se ac male hærentem, inci-
dentes ancipiti strage arma, viros, equos obruerunt, ut vix
decem homines effugerent. Nam quum exanimati plerique 10
essent arborum truncis fragmentisque ramorum, ceteram mul-
titudinem, inopinato malo trepidam, Galli, saltum omnem ar-
mati circumsedentes, interfecerunt, paucis e tanto numero cap-
tis, qui pontem fluminis petentes, obsesso ante ab hostibus
ponte, interclusi sunt. Ibi Postumius omni vi, ne caperetur, 11
dimicans occubuit. Spolia corporis caputque præcisum ducis
Boii ovantes templo, quod sanctissimum est apud eos, intulere.
Purgato inde capite, ut mos iis est, calvam auro cælavere, 12
idque sacrum vas iis erat, quo sollemnibus libarent, poculum-
que idem sacerdotibus ac templi antistitibus. Præda quoque 13
haud minor Gallis quam victoria fuit; nam etsi magna pars
animalium strage silvæ oppressa erat, tamen ceteræ res, quia
nihil dissipatum fuga est, stratæ per omnem iacentis agminis
ordinem inventæ sunt.

Hac nuntiata clade, quum per dies multos in tanto pa- **25**
vore fuisset civitas, ut, tabernis clausis, velut nocturna solitu-
dine per urbem acta, senatus ædilibus negotium daret, ut 2
urbem circumirent aperirique tabernas et mæstitiæ publicæ
speciem urbi demi iuberent, tum Ti. Sempronius senatum
habuit, consolatusque patres est et adhortatus, ne, qui Can- 3
nensi ruinæ non succubuissent, ad minores calamitates animos
summitterent: quod ad Carthaginienses hostes Hannibalemque
attineret, prospera modo essent, sicut speraret futura, Galli- 4
cum bellum et omitti tuto et differri posse, ultionemque eam
fraudis in deorum ac populi Romani potestate fore; de hoste

Pœno exercitibusque, per quos id bellum gereretur, consultan-
5 dum atque agitandum. Ipse primum, quid peditum equitum-
que, quid civium, quid sociorum in exercitu esset dictatoris,
disseruit; tum Marcellus suarum copiarum summam exposuit.
6 Quid in Apulia cum C. Terentio consule esset, a peritis quæ-
situm est, nec, unde duo consulares exercitus satis firmi ad
tantum bellum efficerentur, inibatur ratio. Itaque Galliam,
quanquam stimulabat iusta ira, omitti eo anno placuit. Ex-
7 ercitus dictatoris consuli decretus est. De exercitu M. Marcelli,
qui eorum ex fuga Cannensi essent, in Siciliam eos traduci
8 atque ibi militare, donec *in* Italia bellum esset, placuit. Eo-
dem ex dictatoris legionibus reiici militem minimi quemque
roboris, nullo præstituto militiæ tempore, nisi quod stipendiorum
9 legitimorum esset. Duæ legiones urbanæ alteri consuli, qui
in locum L. Postumii suffectus esset, decretæ sunt, eumque,
10 quum primum salvis auspiciis posset, creari placuit. Legiones
præterea duas primo quoque tempore ex Sicilia acciri, atque
inde consulem, cui legiones urbanæ evenissent, militum sumere
11 quantum opus esset. C. Terentio consuli prorogari in annum
imperium neque de eo exercitu, quem ad præsidium Apuliæ
haberet, quicquam minui.

26 Dum hæc in Italia geruntur apparanturque, nihilo segnius
in Hispania bellum erat, sed ad eam diem magis prosperum
2 Romanis. P. et Cn. Scipionibus inter se partitis copias, ut
Gnæus terra, Publius navibus rem gereret, Hasdrubal, Pœ-
norum imperator, neutri parti virium satis fidens, procul ab
hoste intervallo ac locis tutus tenebat se, quoad multum ac
diu obtestanti quattuor millia peditum, mille equites in sup-
3 plementum missi ex Africa sunt. Tum refecta tandem spe,
castra propius hostem movit, classemque et ipse instrui para-
4 rique iubet ad insulas maritimamque oram tutandam. In
ipso impetu movendarum de integro rerum perculit eum præ-
fectorum navium transitio, qui post classem ad Hiberum per
pavorem desertam graviter increpiti nunquam deinde satis
5 fidi aut duci aut Carthaginiensium rebus fuerant. Fecerant

hi transfugæ motum in Tartesiorum gente, desciverantque iis
auctoribus urbes aliquot; una etiam ab ipsis vi capta fuerat.
In eam gentem versum ab Romanis bellum est, infestoque 6
exercitu Hasdrubal ingressus agrum hostium pro captæ ante
dies paucos urbis mœnibus Chalbum, nobilem Tartesiorum
ducem, cum valido exercitu castris se tenentem, aggredi
statuit. Præmissa igitur levi armatura, quæ eliceret hostes ad 7
certamen, equitum partem ad depopulandum per agros passim
dimisit *et* ut palantes exciperent. Simul et ad castra tumultus 8
erat et per agros fugaque et cædes; deinde undique diversis
itineribus quum in castra se recepissent, adeo repente decessit
animis pavor, ut non ad munimenta modo defendenda satis
animorum esset, sed etiam ad lacessendum prœlio hostem.
Erumpunt igitur agmine e castris, tripudiantes more suo, 9
repentinaque eorum audacia terrorem hosti paulo ante ultro
lacessenti incussit. Itaque et ipse Hasdrubal in collem satis 10
arduum, flumine etiam obiecto tutum, copias subducit, et præ-
missam levem armaturam equitesque palatos eodem recipit,
nec aut colli aut flumini satis fidens, castra vallo permunit.
In hoc alterno pavore certamina aliquot sunt contracta; nec 11
Numida Hispano eques par fuit, nec iaculator Maurus cætrato,
velocitate pari, robore animi viriumque aliquantum præstanti.
Postquam neque elicere Pœnum ad certamen obversati castris 27
poterant neque castrorum oppugnatio facilis erat, urbem 2
Ascuam, quo fines hostium ingrediens Hasdrubal frumentum
commeatusque alios convexerat, vi capiunt omnique circa
agro potiuntur; nec iam aut in agmine aut in castris ullo
imperio contineri. Quam ubi negligentiam ex re, ut fit, bene 3
gesta oriri senserat Hasdrubal, cohortatus milites, ut palatos
sine signis hostes aggrederentur, degressus colle pergit ire
acie instructa ad castra. Quem ut adesse tumultuose nuntii 4
refugientes ex speculis stationibusque attulere, ad arma con-
clamatum est. Ut quisque arma ceperat, sine imperio, 5
sine signo, incompositi, inordinati in prœlium ruunt. Iam
primi conseruerant manus, quum alii catervatim currerent,

6 alii nondum e castris exissent; tamen primo ipsa audacia
terruere hostem; deinde rari in confertos illati, quum paucitas
parum tuta esset, respicere alii alios et undique pulsi coire in
7 orbem, et dum *corpora* corporibus applicant armaque armis iun-
gunt, in artum compulsi, quum vix movendis armis satis spatii
8 esset, corona hostium cincti ad multum diei cæduntur; exigua pars
eruptione facta silvas ac montes petit. Parique terrore et castra
sunt deserta et universa gens postero die in deditionem venit.
9 Nec diu in pacto mansit; nam subinde ab Carthagine
allatum est, ut Hasdrubal primo quoque tempore in Italiam
exercitum duceret, quæ vulgata res per Hispaniam omnium
10 ferme animos ad Romanos avertit. Itaque Hasdrubal ex-
templo litteras Carthaginem mittit, indicans, quanto fama pro-
fectionis suæ damno fuisset; si vero inde pergeret, priusquam
11 Hiberum transiret, Romanorum Hispaniam fore; nam præter-
quam quod nec præsidium nec ducem haberet, quem relin-
queret pro se, eos imperatores esse Romanos, quibus vix
12 æquis viribus resisti posset. Itaque si ulla Hispaniæ cura
esset, successorem sibi cum valido exercitu mitterent; cui *ut*
omnia prospere evenirent, non tamen otiosam provinciam fore.
28 Eæ litteræ quanquam primo admodum moverunt senatum,
tamen, quia Italiæ cura prior potiorque erat, nihil de Hasdru-
2 bale neque de copiis eius mutatum est; Himilco cum exercitu
iusto et aucta classe ad retinendam terra marique ac tuendam
3 Hispaniam est missus. Qui ut pedestres navalesque copias
traiecit, castris communitis navibusque subductis et vallo cir-
cumdatis, cum equitibus delectis ipse, quantum maxime acce-
lerare poterat, per dubios infestosque populos iuxta intentus
4 ad Hasdrubalem pervenit. Quum decreta senatus mandataque
exposuisset atque edoctus esset ipse in vicem, quemadmodum
tractandum bellum in Hispania foret, retro in sua castra
rediit, nulla re quam celeritate tutior, quod undique abierat,
5 antequam consentirent. Hasdrubal, priusquam moveret castra,
pecunias imperat populis omnibus suæ dicionis, satis gnarus,
Hannibalem transitus quosdam pretio mercatum nec auxilia

Gallica aliter quam conducta habuisse; inopem tantum iter 6
ingressum vix penetraturum ad Alpes fuisse. Pecuniis igitur
raptim exactis, ad Hiberum descendit.

Decreta Carthaginiensium et Hasdrubalis iter ubi ad 7
Romanos sunt perlata, omnibus omissis rebus, ambo duces
iunctis copiis ire obviam cœptis atque obsistere parant, rati, 8
si Hannibali, vix per se ipsi tolerando Italiæ hosti, Hasdrubal
dux atque Hispaniensis exercitus esset iunctus, illum finem
Romani imperii fore. His anxii curis ad Hiberum contrahunt 9
copias, et transito amne, quum diu consultassent, utrum castra
castris conferrent an satis haberent sociis Carthaginiensium
oppugnandis morari ab itinere proposito hostem, urbem a 10
propinquo flumine Hiberam appellatam, opulentissimam ea
tempestate regionis eius, oppugnare parant. Quod ubi sensit 11
Hasdrubal, pro ope ferenda sociis pergit ire ipse ad urbem
deditam nuper in fidem Romanorum oppugnandam. Ita iam 12
cœpta obsidio omissa ab Romanis est et in ipsum Hasdru-
balem versum bellum. Quinque millium intervallo castra 29
distantia habuere paucos dies, nec sine levibus prœliis nec ut
in aciem exirent; tandem uno eodemque die velut ex compo- 2
sito utrinque signum pugnæ propositum [est] atque omnibus
copiis in campum descensum est. Triplex stetit Romana 3
acies; velitum pars inter antesignanos locata, pars post signa
recepta; equites cornua cinxere. Hasdrubal mediam aciem 4
Hispanis firmat; in cornibus, dextro Pœnos locat, lævo Afros
mercenariorumque auxilia; equitum Numidas Pœnorum pedi-
tibus, ceteros Afris pro cornibus apponit. Nec omnes Numi- 5
dæ in dextro locati cornu, sed quibus desultorum in modum
binos trahentibus equos inter acerrimam sæpe pugnam in
recentem equum ex fesso armatis transultare mos erat; tanta
velocitas ipsis tamque docile equorum genus est. Quum hoc 6
modo instructi starent, imperatorum utriusque partis haud
ferme dispares spes erant; nam ne multum quidem aut numero
aut genere militum hi aut illi præstabant; militibus longe
dispar animus erat. Romanis enim, quanquam procul a patria 7

pugnarent, facile persuaserant duces, pro Italia atque urbe
Romana eos pugnare; itaque, velut quibus reditus in patriam
in eo discrimine pugnæ verteretur, obstinaverant animis vin-
8 cere aut mori. Minus pertinaces viros habebat altera acies;
nam maxima pars Hispani erant, qui vinci in Hispania quam
9 victores in Italiam trahi malebant. Primo igitur concursu,
quum vix pila coniecta essent, retulit pedem media acies, in-
10 ferentibusque se magno impetu Romanis, vertit terga. Nihilo
segnius *in* cornibus prœlium fuit. Hinc Pœnus, hinc Afer
11 urget, et velut in circumventos prœlio ancipiti pugnant; sed
quum in medium tota iam coisset Romana acies, satis virium
12 ad dimovenda hostium cornua habuit. Ita duo diversa prœ-
lia erant. Utroque Romani, ut qui, pulsis iam ante mediis,
et numero et robore virorum præstarent, haud dubie supe-
13 rant. Magna vis hominum ibi occisa, et, nisi Hispani vixdum
conserto prœlio tam effuse fugissent, perpauci ex tota super-
14 fuissent acie. Equestris pugna nulla admodum fuit, quia,
simul inclinatam mediam aciem Mauri Numidæque viderunt,
extemplo fuga effusa nuda cornua, elephantis quoque præ se
15 actis, deseruere. Hasdrubal usque ad ultimum eventum
pugnæ moratus e media cæde cum paucis effugit. Castra
16 Romani cepere atque diripuere. Ea pugna, si qua dubia *in*
Hispania erant, Romanis adiunxit, Hasdrubalique non modo
in Italiam traducendi exercitus, sed ne manendi quidem satis
17 tuto in Hispania spes reliqua erat. Quæ posteaquam litteris
Scipionum Romæ vulgata sunt, non tam victoria quam pro-
hibito Hasdrubalis in Italiam transitu lætabantur.

30 Dum hæc in Hispania geruntur, Petelia in Bruttiis ali-
quot post mensibus, quam cœpta oppugnari erat, ab Himil-
2 cone præfecto Hannibalis expugnata est. Multo sanguine ac
vulneribus ea Pœnis victoria stetit, nec ulla magis vis obses-
3 sos quam fames expugnavit. Absumptis enim frugum ali-
mentis carnisque omnis generis quadrupedum suetæ *insuetæ*que,
postremo coriis herbisque et radicibus et corticibus teneris
4 strictisque foliis vixere, nec ante, quam vires ad standum in

muris ferendaque arma deerant, expugnati sunt. Recepta 5
Petelia, Pœnus ad Consentiam copias traducit, quam minus
pertinaciter defensam intra paucos dies in deditionem accepit.
Iisdem ferme diebus et Bruttiorum exercitus Crotonem, Græ- 6
cam urbem, circumsedit, opulentam quondam armis virisque,
tum iam adeo multis magnisque cladibus afflictam, ut omnis
ætatis minus duo millia civium superessent. Itaque urbe a 7
defensoribus vasta facile potiti hostes sunt; arx tantum retenta,
in quam inter tumultum captæ urbis e media cæde quidam
effugere. Et Locrenses descivere ad Bruttios Pœnosque, 8
prodita multitudine a principibus. Regini tantummodo re- 9
gionis eius et in fide erga Romanos et potestatis suæ ad
ultimum manserunt. In Siciliam quoque eadem inclinatio 10
animorum pervenit, et ne domus quidem Hieronis tota ab
defectione abstinuit. Namque Gelo, maximus stirpis, con- 11
tempta simul senectute patris, simul post Cannensem cladem
Romana societate, ad Pœnos defecit, movissetque in Sicilia 12
res, nisi mors adeo opportuna, ut patrem quoque suspicione
aspergeret, armantem eum multitudinem sollicitantemque
socios absumpsisset. Hæc eo anno in Italia, in Africa, in 13
Sicilia, in Hispania vario eventu acta.

Exitu anni Q. Fabius Maximus a senatu postulavit, ut
ædem Veneris Erycinæ, quam dictator vovisset, dedicare
liceret. Senatus decrevit, ut Ti. Sempronius, consul designatus, 14
quum honorem inisset, ad populum ferret, ut Q. Fabium
duumvirum esse iuberent ædis dedicandæ causa. Et M. 15
Æmilio Lepido, qui bis consul augurque fuerat, filii tres,
Lucius, Marcus, Quintus, ludōs funebres per triduum et
gladiatorum paria duo et viginti [per triduum] in foro dederunt.
Ædiles curules C. Lætorius et Ti. Sempronius Gracchus, con- 16
sul designatus, qui in ædilitate magister equitum fuerat, ludos
Romanos fecerunt, qui per triduum instaurati sunt. Plebeii 17
ludi ædilium M. Aurelii Cottæ et M. Claudii Marcelli ter
instaurati.

Circumacto tertio anno Punici belli, Ti. Sempronius 18

A. u. c. 539. A. Ch. 215. consul idibus Martiis magistratum init. Prætores Q. Fulvius
Flaccus, qui antea *bis* consul censorque fuerat, urbanam, M.
Valerius Lævinus peregrinam sortem in iurisdictione habuit;
App. Claudius Pulcher Siciliam, Q. Mucius Scævola Sardiniam
19 sortiti sunt. M. Marcello pro consule imperium esse popu-
lus iussit, quod post Cannensem cladem unus Romanorum
31 imperatorum in Italia prospere rem gessisset. Senatus, quo
die primum est in Capitolio consultus, decrevit, ut eo anno
2 duplex tributum imperaretur, simplex confestim exigeretur, ex
quo stipendium præsens omnibus militibus daretur, præterquam
3 qui milites ad Cannas fuissent. De exercitibus ita decreve-
runt, ut duabus legionibus urbanis Ti. Sempronius consul
Cales ad conveniendum diem ediceret; inde eæ legiones in
4 castra Claudiana supra Suessulam deducerentur. Quæ ibi
legiones essent (erant autem Cannensis maxime exercitus).
eas App. Claudius Pulcher prætor in Siciliam traiiceret, quæ-
5 que in Sicilia essent, Romam deportarentur. Ad exercitum.
cui ad conveniendum Cales edicta dies erat, M. Claudius
Marcellus missus, isque iussus in castra Claudiana deducere
6 urbanas legiones. Ad veterem exercitum accipiendum dedu-
cendumque inde in Siciliam Ti. Mæcilius Croto legatus ab
7 App. Claudio est missus. Taciti primo exspectaverant homi-
nes, uti consul comitia collegæ creando haberet; deinde, ubi
ablegatum velut de industria M. Marcellum viderunt, quem
maxime consulem in eum annum ob egregie in prætura res
8 gestas creari volebant, fremitus in curia ortus. Quod ubi
sensit consul, „Utrumque“ inquit „e re publica fuit, patres
conscripti, et M. Claudium ad permutandos exercitus in Cam-
paniam proficisci, et comitia non prius edici, quam is inde
confecto, quod mandatum est, negotio revertisset, ut vos con-
sulem, quem tempus rei publicæ postularet, quem maxime
9 vultis, haberetis.“ Ita de comitiis, donec rediit Marcellus, si-
lentium fuit. Interea duumviri creati sunt Q. Fabius Maxi-
mus et T. Otacilius Crassus ædibus dedicandis, Menti Otaci-
lius, Fabius Veneri Erycinæ; utraque in Capitolio est, canali

uno discretæ. Et de trecentis equitibus Campanis, qui in 10
Sicilia cum fide stipendiis emeritis Romam venerant, latum ad
populum, ut cives Romani essent; item ut municipes Cumani
essent pridie, quam populus Campanus a populo Romano
defecisset. Maxime, ut hoc ferretur, moverat, quod, quorum 11
hominum essent, scire se ipsi negabant, vetere patria relicta,
in eam, in quam redierant, nondum adsciti. Postquam Mar- 12
cellus ab exercitu rediit, comitia consuli subrogando in locum
L. Postumii edicuntur. Creatur ingenti consensu Marcellus, 13
qui extemplo magistratum occiperet. Cui ineunti consulatum
quum tonuisset, vocati augures vitio creatum videri pronun-
tiaverunt; vulgoque patres ita fama ferebant, quod tum pri-
mum duo plebeii consules facti essent, id deis cordi non esse.
In locum Marcelli, ubi is se magistratu abdicavit, suffectus 14
Q. Fabius Maximus tertium.

Mare arsit eo anno; ad Sinuessam bos eculeum peperit; 15
signa Lanuvii ad Iunonis Sospitæ cruore manavere, lapidibus-
que circa id templum pluit, ob quem imbrem novendiale, ut
assolet, sacrum fuit; ceteraque prodigia cum cura expiata.
Consules exercitus inter sese diviserunt. Fabio exercitus **32**
Teani, cui M. Iunius dictator præfuerat, evenit; Sempronio
volones, qui ibi erant, et sociorum viginti quinque millia,
M. Valerio prætori legiones, quæ ex Sicilia redissent, decretæ; 2
M. Claudius pro consule ad eum exercitum, qui supra Sues-
sulam Nolæ præsideret, missus; prætores in Siciliam ac Sar-
diniam profecti. Consules edixerunt, quoties in senatum vo- 3
cassent, uti senatores, quibusque in senatu dicere sententiam
liceret, ad portam Capenam convenirent. Prætores, quorum 4
iurisdictio erat, tribunalia ad Piscinam publicam posuerunt;
eo vadimonia fieri iusserunt, ibique eo anno ius dictum est.

Interim Carthaginem, unde Mago, frater Hannibalis, duo- 5
decim millia peditum et mille quingentos equites, viginti ele-
phantos, mille argenti talenta in Italiam transmissurus erat
cum præsidio sexaginta navium longarum, nuntius affertur, in 6
Hispania rem male gestam omnesque ferme eius provinciæ

7 populos ad Romanos defecisse. Erant, qui Magonem cum
classe ea copiisque, omissa Italia, in Hispaniam averterent,
8 quum Sardiniæ recipiendæ repentina spes affulsit: parvum ibi
exercitum Romanum esse; veterem prætorem inde A. Corne-
9 lium provinciæ peritum decedere, novum exspectari; ad hoc
fessos iam animos Sardorum esse diuturnitate imperii, et
proximo iis anno acerbe atque avare imperatum; gravi tri-
buto et collatione iniqua frumenti pressos; nihil deesse aliud
10 quam auctorem, ad quem deficerent. Hæc clandestina legatio
per principes missa erat, maxime eam rem moliente Hampsi-
cora, qui tum auctoritate atque opibus longe primus erat.
11 His nuntiis prope uno tempore turbati erectique Magonem
12 cum classe sua copiisque in Hispaniam mittunt, in Sardiniam
Hasdrubalem deligunt ducem et tantum ferme copiarum, quan-
tum Magoni, decernunt.
13 Et Romæ consules, transactis rebus, quæ in urbe agendæ
14 erant, movebant iam sese ad bellum. Ti. Sempronius militi-
bus Sinuessam diem ad conveniendum edixit, et Q. Fabius,
consulto prius senatu, ut frumenta omnes ex agris ante
15 calendas Iunias primas in urbes munitas conveherent; qui non
invexisset, eius se agrum populaturum, servos sub hasta
venditurum, villas incensurum. Ne prætoribus quidem, qui
ad ius dicendum creati erant, vacatio a belli administratione
16 data est. Valerium prætorem in Apuliam ire placuit ad ex-
ercitum a Terentio accipiendum: quum ex Sicilia legiones
venissent, iis potissimum uti ad regionis eius præsidium, Teren-
17 tianum *exercitum Tarentum* mitti cum aliquo legatorum; et viginti
quinque naves datæ, quibus oram maritimam inter Brundisium
18 ac Tarentum tutari posset. Par navium numerus Q. Fulvio
19 prætori urbano decretus ad suburbana litora tutanda. C.
Terentio proconsuli negotium datum, ut in Piceno agro con-
20 quisitionem militum haberet locisque his præsidio esset. Et
T. Otacilius Crassus, postquam ædem Mentis in Capitolio
dedicavit, in Siciliam cum imperio, qui classi præesset, missus.

33 In hanc dimicationem duorum opulentissimorum in terris

populorum omnes reges gentesque animos intenderant, inter 2
quos Philippus Macedonum rex eo magis, quo propior
Italiæ ac mari tantum Ionio discretus erat. Is ubi primum 3
fama accepit, Hannibalem Alpes transgressum, ut bello inter
Romanum Pœnumque orto lætatus erat, ita, utrius populi mal-
let victoriam esse, incertis adhuc viribus fluctuatus animo
fuerat. Postquam tertia iam pugna, tertia victoria cum Pœnis 4
erat, ad fortunam inclinavit legatosque ad Hannibalem misit;
qui vitantes portus Brundisinum Tarentinumque, quia custo-
diis navium Romanarum tenebantur, ad Laciniæ Iunonis tem-
plum in terram egressi sunt. Inde per Apuliam petentes 5
Capuam media in præsidia Romana illati sunt deductique ad
Valerium Lævinum prætorem, circa Luceriam castra haben-
tem. Ibi intrepide Xenophanes, legationis princeps, a Philippo 6
rege se missum ait ad amicitiam societatemque iungendam
cum populo Romano; mandata habere ad consules ac sena-
tum populumque Romanum. Prætor inter defectiones veterum 7
sociorum nova societate tam clari regis lætus admodum hostes
pro hospitibus comiter accepit. Dat, qui prosequantur; itinera 8
cum cura demonstrat, quæ loca quosque saltus aut Romanus
aut hostes teneant. Xenophanes per præsidia Romana in 9
Campaniam, inde, qua proximum fuit, in castra Hannibalis
pervenit, fœdusque cum eo atque amicitiam iungit legibus
his, ut Philippus rex quam maxima classe (ducentas autem 10
naves videbatur effecturus) in Italiam traiiceret et vastaret
maritimam oram, bellum pro parte sua terra marique gereret;
ubi debellatum esset, Italia omnis cum ipsa urbe Roma Car- 11
thaginiensium atque Hannibalis esset, prædaque omnis Han-
nibali cederet; perdomita Italia, navigarent in Græciam bel- 12
lumque, cum quibus regi placeret, gererent; quæ civitates con-
tinentis quæque insulæ ad Macedoniam vergunt, eæ Philippi
regnique eius essent.

In has ferme leges inter Pœnum ducem legatosque Ma- **34**
cedonum ictum fœdus; missique cum iis ad regis ipsius fir- 2
mandam fidem legati Gisgo et Bostar et Mago, eodem ad

Iunonis Laciniæ, ubi navis occulta in statione erat, pervenium
3 Inde profecti quum altum tenerent, conspecti *a* classe Ro
4 mana sunt, quæ præsidio erat Calabriæ litoribus. Valeri
Flaccus cercuros ad persequendam retrahendamque navem qu
misisset, primo fugere regii conati, deinde, ubi celeritate vinci
senserunt, tradunt se Romanis, et ad præfectum classis adduc
5 quum quæreret, qui et unde et quo tenderent cursum, Xen
phanes primo satis iam semel felix mendacium struere, a Phi
lippo se ad Romanos missum ad M. Valerium, ad quem un
iter tutum fuerit, pervenisse, Campaniam superare nequis
6 sæptam hostium præsidiis. Deinde ut Punicus cultus habi
tusque suspectos legatos fecit Hannibalis, interrogatosque serm
7 prodidit, tum comitibus eorum seductis ac metu territis, litter
quoque ab Hannibale ad Philippum inventæ et pacta inte
8 regem Macedonum Pœnumque ducem. Quibus satis cognitis
optimum visum est captivos comitesque eorum Romam a
senatum aut *ad* consules, ubicunque essent, quam primum
9 deportare. Ad id celerrimæ quinque naves delectæ ac L.
Valerius Antias, qui præesset, missus, eique mandatum, ut in
omnes naves legatos separatim custodiendos divideret daret-
que operam, ne quod iis colloquium inter se neve quæ com-
municatio consilii esset.

10 * Per idem tempus Romæ quum A. Cornelius Mammula,
ex Sardinia provincia decedens, retulisset, qui status rerum
11 *in* insula esset: bellum ac defectionem omnes spectare; Q.
Mucium, qui successisset sibi, gravitate cæli aquarumque ad-
venientem exceptum, non tam in periculosum quam longum
morbum implicitum, diu ad belli munia sustinenda inutilem
12 fore, exercitumque ibi ut satis firmum pacatæ provinciæ præ-
sidem esse, ita imparem bello, quod motum iri videretur,
13 decreverunt patres, ut Q. Fulvius Flaccus quinque millia
peditum, quadringentos equites scriberet eamque legionem
14 primo quoque tempore in Sardiniam traiiciendam curaret, mit-
teretque cum imperio, quem ipsi videretur, qui rem gereret,
15 quoad Mucius convaluisset. Ad eam rem missus est T. Man-

lius Torquatus, qui bis consul et censor fuerat subegeratque
in consulatu Sardos. Sub idem fere tempus et a Carthagine 16
in Sardiniam classis missa duce Hasdrubale, cui Calvo cog-
nomen erat, fœda tempestate vexata ad Baliares insulas deii-
citur, ibique (adeo non armamenta modo, sed etiam alvei 17
navium quassati erant) subductæ naves, dum reficiuntur, ali-
quantum temporis triverunt.

In Italia quum post Cannensem pugnam, fractis partis 35
alterius viribus, alterius mollitis animis, segnius bellum esset,
Campani per se adorti sunt rem Cumanam suæ dicionis face- 2
re, primo sollicitantes, ut ab Romanis deficerent; ubi id parum
processit, dolum ad capiendos eos comparant. Campanis 3
omnibus statum sacrificium ad Hamas *est*. Eo senatum Cam-
panum venturum certiores Cumanos fecerunt, petieruntque, ut
et Cumanus eo senatus veniret ad consultandum communiter,
ut eosdem uterque populus socios hostesque haberet; præsi- 4
dium ibi armatum se habituros, ne quid ab Romano Pœ-
nove periculi esset. Cumani, quanquam suspecta fraus erat,
nihil abnuere, ita tegi fallax consilium posse rati. Interim 5
Ti. Sempronius consul Romanus Sinuessæ, quo ad convenien-
dum diem edixerat, exercitu lustrato, transgressus Vulturnum
flumen circa Liternum posuit castra. Ibi quia otiosa stativa 6
erant, crebro decurrere milites cogebat, ut tirones (ea maxima
pars volonum erant) assuescerent signa sequi et in acie agno-
scere ordines suos. Inter quæ maxima erat cura duci, 7
itaque legatis tribunisque præceperat, ne qua exprobratio cui-
quam veteris fortunæ discordiam inter ordines sereret; vetus
miles tironi, liber voloni sese exæquari sineret; omnes satis 8
honestos generososque ducerent, quibus arma sua signaque
populus Romanus commisisset; quæ fortuna coegisset ita fieri,
eandem cogere tueri factum. Ea non maiore cura præcepta 9
ab ducibus sunt quam *a* militibus observata, brevique tanta
concordia coaluerant omnium animi, ut prope in oblivionem
veniret, qua ex condicione quisque esset miles factus. Hæc 10
agenti Graccho legati Cumani nuntiarunt, quæ a Campanis

legatio paucos ante dies venisset et quid iis ipsi respond
11 sent: triduo post eum diem festum esse; non senatum sol
omnem ibi futurum, sed castra etiam et exercitum Campanu
12 Gracchus, iussis Cumanis omnia ex agris in urbem convehe
et manere intra muros, ipse pridie, quam statum sacrifici
13 Campanis esset, Cumas movet castra. Hamæ inde tria mil
passuum absunt. Iam Campani eo frequentes ex composi
convenerant, nec procul inde in occulto Marius Alfius medi
tuticus (*is* summus magistratus erat Campanis) cum quattuorde
14 cim millibus armatorum habebat castra, sacrificio apparand
et inter id instruendæ fraudi aliquanto intentior quam muni
15 endis castris aut ulli militari operi. [Triduum sacrificatu
ad Hamas.] Nocturnum erat sacrum, ita ut ante mediam noc
16 tem compleretur. Huic Gracchus insidiandum tempori ratus
custodibus ad portas positis, ne quis enuntiare posset cœpta
et a decima diei hora coactis militibus corpora curare som-
17 noque operam dare, ut primis tenebris convenire ad signum
18 possent, vigilia ferme prima tolli iussit signa, silentique pro-
fectus agmine quum ad Hamas media nocte pervenisset, castra
Campana ut in pervigilio neglecta simul omnibus portis in-
vadit; alios somno stratos, alios perpetrato sacro inermes
19 redeuntes obtruncat. Hominum eo tumultu nocturno cæsa
plus duo millia cum ipso duce Mario Alfio; capti* et signa
militaria quattuor et triginta.

36 Gracchus minus centum militum iactura castris hostium
potitus Cumas se propere recepit, ab Hannibale metuens, qui
2 super Capuam in Tifatis habebat castra. Nec eum provida
futuri fefellit opinio. Nam simul Capuam ea clades est nun-
tiata, ratus Hannibal, ab re bene gesta insolenter lætum exer-
citum tironum magna ex parte *et* servorum spoliantem victos
3 prædasque agentem ad Hamas se inventurum, citatum agmen
præter Capuam rapit, obviosque ex fuga Campanorum dato
4 præsidio Capuam duci, saucios vehiculis portari iubet. Ipse
Hamis vacua ab hostibus castra nec quicquam præter recentis
vestigia cædis strataque passim corpora sociorum invenit.

Auctores erant quidam, ut protinus inde Cumas duceret ur- 5
bemque oppugnaret. Id quanquam haud modice Hannibal 6
cupiebat, ut, quia Neapolim non potuerat, Cumas saltem ma-
ritimam urbem haberet, tamen, quia præter arma nihil secum
miles raptim acto agmine extulerat, retro in castra super
Tifata se recepit. Inde fatigatus Campanorum precibus se- 7
quenti die cum omni apparatu oppugnandæ urbis Cumas
redit, perpopulatoque agro Cumano, mille passus ab urbe ca-
stra locat, quum Gracchus magis verecundia in tali necessi- 8
tate deserendi socios implorantes fidem suam populique Romani
substitisset quam satis fidens exercitui. Nec alter consul Fa- 9
bius, qui ad Cales castra habebat, Vulturnum flumen traducere
audebat exercitum, occupatus primo auspiciis repetendis, dein 10
prodigiis, quæ alia super alia nuntiabantur; expiantique ea
haud facile litari haruspices respondebant.

Eæ causæ quum Fabium tenerent, Sempronius in obsi- **37**
dione erat et iam operibus oppugnabatur. Adversus ligneam 2
ingentem admotam urbi aliam turrem ex ipso muro excitavit
consul Romanus, aliquanto altiorem, quia muro satis per se
alto subiectis validis sublicis pro solo usus erat. Inde pri- 3
mum saxis sudibusque et ceteris missilibus propugnatores
mœnia atque urbem tuebantur; postremo, ubi promovendo 4
adiunctam muro viderunt turrem, facibus ardentibus plurimum
simul ignem coniecerunt. Quo incendio trepida armatorum 5
multitudo quum de turre sese præcipitaret, eruptio ex oppido
simul duabus portis stationes hostium fudit fugavitque in
castra, ut eo die obsesso quam obsidenti similior esset Pœnus.
Ad mille trecenti Carthaginiensium cæsi et undesexaginta 6
vivi capti, qui circa muros et in stationibus solute ac negli-
genter agentes, quum nihil minus quam eruptionem timuissent,
ex improviso oppressi fuerant. Gracchus, priusquam se hostes 7
ab repentino pavore colligerent, receptui signum dedit ac suos
intra muros recepit. Postero die Hannibal, lætum secunda 8
re consulem iusto prœlio ratus certaturum, aciem inter castra
atque urbem instruxit; ceterum, postquam neminem moveri ab 9

solita custodia urbis vidit nec committi quicquam temerari
spei, ad Tifata redit infecta re.
10 Quibus diebus Cumæ liberatæ sunt obsidione, iisd
diebus et in Lucanis ad Grumentum Ti. Sempronius, c
Longo cognomen erat, cum Hannone Pœno prospere pugn
11 Supra duo millia hominum occidit, et ducentos octogin
milites, signa militaria ad quadraginta unum cepit. Puls
12 finibus Lucanis Hanno retro in Bruttios sese recepit. Et e
Hirpinis oppida tria, quæ a populo Romano defecerant, i
recepta per M. Valerium prætorem, Vercellium, Vescellium
13 Sicilinum, et auctores defectionis securi percussi. Supr
quinque millia captivorum sub hasta venierunt; præda ali
militi concessa, exercitusque Luceriam reductus.

38 Dum hæc in Lucanis atque in Hirpinis geruntur, quinque
naves, quæ Macedonum atque Pœnorum captos legatos Ro-
mam portabant, ab supero mari ad inferum circumvectæ
2 prope omnem Italiæ oram, quum præter Cumas velis ferren-
tur neque, hostium an sociorum essent, satis sciretur, Grac-
3 chus obviam ex classe sua naves misit. Quum percontando
in vicem cognitum esset, consulem Cumis esse, naves Cumas
appulsæ captivique ad consulem deducti et litteræ datæ.
4 Consul, litteris Philippi atque Hannibalis perlectis, consignata
omnia ad senatum itinere terrestri misit, navibus devehi lega-
5 tos iussit. Quum eodem fere die litteræ legatique Romam
venissent, et, percontatione facta, dicta cum scriptis congruerent,
primo gravis cura patres incessit, cernentes, quanta vix tole-
6 rantibus Punicum bellum Macedonici belli moles instaret; cui
tamen adeo non succubuerunt, ut extemplo agitaretur, quem-
admodum ultro inferendo bello averterent ab Italia hostem.
7 Captivis in vincula condi iussis comitibusque eorum sub
hasta venditis, ad naves viginti quinque, quibus P. Valerius
Flaccus præfectus præerat, viginti *quinque* parari alias decer-
8 nunt. His comparatis deductisque et additis quinque navibus,
quæ advexerant captivos legatos, triginta naves ab Ostia
9 Tarentum profectæ, iussusque P. Valerius, militibus Var-

ronianis, quibus L. Apustius legatus Tarenti præerat, in naves
impositis, quinquaginta quinque navium classe non tueri modo
Italiæ oram, sed explorare de Macedonico bello; si con- 10
gruentia litteris legatorumque indiciis Philippi consilia essent,
ut M. Valerium prætorem litteris certiorem faceret, isque, L. 11
Apustio legato exercitui præposito, Tarentum ad classem pro-
fectus primo quoque tempore in Macedoniam transmitteret
daretque operam, ut Philippum in regno contineret. Pecunia 12
ad classem tuendam bellumque Macedonicum ea decreta est,
quæ App. Claudio in Siciliam missa erat, ut redderetur Hie-
roni regi; ea per L. Antistium legatum Tarentum est devecta.
Simul ab Hierone missa ducenta millia modium tritici et 13
hordei centum.

Dum hæc Romani parant aguntque, ad Philippum cap- **39**
tiva navis una ex iis, quæ Romam missæ erant, ex cursu
refugit; inde scitum, legatos cum litteris captos. Itaque igna- 2
rus rex, quæ cum Hannibale legatis suis convenissent, quæque
legati eius ad se allaturi fuissent, legationem aliam cum eis-
dem mandatis mittit. Legati ad Hannibalem missi Heraclitus, 3
cui Scotino cognomen erat, et Crito Bœotius et Sositheus
Magnes. Hi prospere tulerunt ac retulerunt mandata; sed 4
prius se æstas circumegit, quam movere ac moliri quicquam
rex posset; tantum navis una capta cum legatis momenti
fecit ad dilationem imminentis Romani belli.

Et circa Capuam, transgresso Vulturnum Fabio post 5
expiata tandem prodigia, ambo consules rem gerebant. Com- 6
bulteriam et Trebulam et Austiculam urbes, quæ *ad* Pœnum
defecerant, Fabius vi cepit, præsidiaque in iis Hannibalis
Campanique permulti capti. Et Nolæ, sicut priore anno, 7
senatus Romanorum, plebs Hannibalis erat, consiliaque oc-
culta de cæde principum et proditione urbis inibantur. Qui- 8
bus ne incepta procederent, inter Capuam castraque Han-
nibalis, quæ in Tifatis erant, traducto exercitu Fabius super
Suessulam in castris Claudianis consedit; inde M. Marcellum

propraetorem cum iis copiis, quas habebat, Nolam in prae-
sidium misit.

40 Et in Sardinia res per T. Manlium praetorem admini-
strari coeptae, quae omissae erant, postquam Q. Mucius praetor
2 gravi morbo est implicitus. Manlius, navibus longis ad Ca-
rales subductis navalibusque sociis armatis, ut terra rem
gereret, et a praetore exercitu accepto, duo et viginti millia
3 peditum, mille ducentos equites confecit. Cum his equitum
peditumque copiis profectus in agrum hostium haud procul ab
Hampsicorae castris castra posuit. Hampsicora tum forte
profectus erat in Pellitos Sardos ad iuventutem armandam,
4 qua copias augeret; filius nomine Hostus castris praeerat.
Is adolescentia ferox, temere proelio inito, fusus fugatusque.
Ad tria millia Sardorum eo proelio caesa, octingenti ferme vivi
5 capti; alius exercitus primo per agros silvasque fuga palatus,
dein, quo ducem fugisse fama erat, ad urbem nomine Cor-
6 num, caput eius regionis, confugit; debellatumque eo proelio
in Sardinia esset, ni classis Punica cum duce Hasdrubale,
quae tempestate deiecta ad Baliares erat, in tempore ad spem
7 rebellandi advenisset. Manlius post famam appulsae Punicae
classis Carales se recepit; ea occasio Hampsicorae data est Poeno
8 se iungendi. Hasdrubal, copiis in terram expositis et classe
remissa Carthaginem, duce Hampsicora ad sociorum populi
Romani agrum populandum profectus, Carales perventurus
erat, ni Manlius obvio exercitu ab effusa eum populatione
9 continuisset. Primo castra castris modico intervallo sunt
obiecta; dein per procursationes levia certamina vario eventu
inita; postremo descensum in aciem. Signis collatis iusto
10 proelio per quattuor horas pugnatum. Diu pugnam ancipitem
Poeni, Sardis facile vinci assuetis, fecerunt; postremo et ipsi,
quum omnia circa strage ac fuga Sardorum repleta essent,
11 fusi; ceterum terga dantes circumducto cornu, quo pepulerat
Sardos, inclusit Romanus. Caedes inde magis quam pugna
12 fuit. Duodecim millia hostium caesa, Sardorum simul Poeno-
rumque, ferme tria millia et septingenti capti et signa mili-

taria septem et viginti. Ante omnia claram et memorabilem 41
pugnam fecit Hasdrubal imperator captus et Hanno et Mago,
nobiles Carthaginienses, Mago ex gente Barcina, propinqua 2
cognatione Hannibali iunctus, Hanno auctor rebellionis Sardis
bellique eius haud dubie concitor. Nec Sardorum duces mi- 3
nus nobilem eam pugnam cladibus suis fecerunt; nam et
filius Hampsicoræ Hostus in acie cecidit, et Hampsicora cum 4
paucis equitibus fugiens, ut super afflictas res necem quoque
filii audivit, nocte, ne cuius interventus cœpta impediret, mor-
tem sibi conscivit. Ceteris urbs Cornus eadem, quæ ante, fugæ 5
receptaculum fuit; quam Manlius victore exercitu aggressus
intra dies paucos recepit. Deinde aliæ quoque civitates, quæ 6
ad Hampsicoram Pœnosque defecerant, obsidibus datis dedi-
derunt sese; quibus stipendio frumentoque imperato pro cuius-
que aut viribus aut delicto, Carales exercitum reduxit. Ibi 7
navibus longis deductis impositoque, quem secum advexerat,
milite, Romam navigat, Sardiniamque perdomitam nuntiat
patribus; et stipendium quæstoribus, frumentum ædilibus, cap-
tivos Q. Fulvio prætori tradit.

Per idem tempus T. Otacilius prætor ab Lilybæo classi 8
in Africam transvectus depopulatusque agrum Carthaginiensem,
quum Sardiniam inde peteret, quo fama erat Hasdrubalem *a* 9
Baliaribus nuper traiecisse, classi Africam repetenti occurrit,
levique certamine in alto commisso, septem inde naves cum
sociis navalibus cepit. Ceteras metus haud secus quam tem-
pestas passim disiecit.

Per eosdem forte dies et Bomilcar cum militibus ad 10
supplementum Carthagine missis elephantisque et commeatu
Locros accessit. Quem ut incautum opprimeret App. Claudius, 11
per simulationem provinciæ circumeundæ Messanam raptim
exercitu ducto, *vento* æstuque suo Locros traiecit. Iam inde 12
Bomilcar ad Hannonem in Bruttios profectus erat, et Locren-
ses portas Romanis clauserunt; Appius, magno conatu nulla
re gesta, Messanam repetit.

Eadem æstate Marcellus ab Nola, quam præsidio obti- 13

nebat, crebras excursiones in agrum Hirpinum et Samnit
14 Caudinos fecit, adeoque omnia ferro atque igni vastavit,
42 antiquarum cladium Samnio memoriam renovaret. Itaq
extemplo legati ad Hannibalem missi simul ex utraque gen
2 ita Pœnum allocuti sunt. „Hostes populi Romani, Hannib
fuimus primum per nos ipsi, quoad nostra arma, nostræ vir
nos tutari poterant. Postquam iis parum fidebamus, Pyrrh
3 regi nos adiunximus; a quo relicti pacem necessariam accep-
mus, fuimusque in ea per annos prope quinquaginta ad
4 tempus, quo tu in Italiam venisti. Tua nos non magis virtu
fortunaque quam unica comitas ac benignitas erga civ
nostros, quos captos nobis remisisti, ita conciliavit tibi, ut
salvo atque incolumi amico non modo populum Romanum, s
5 ne deos quidem iratos, si fas est dici, timeremus. At he
cule non solum incolumi et victore, sed præsente te, qu
ploratum prope coniugum ac liberorum nostrorum exaudire
flagrantia tecta posses conspicere, ita sumus aliquoties h
æstate devastati, ut M. Marcellus, non Hannibal vicisse a
Cannas videatur glorienturque Romani, te, ad unum mod
6 ictum vigentem, velut aculeo emisso torpere. Per annos cen-
tum cum populo Romano bellum gessimus, nullo extern
adiuti nec duce nec exercitu, nisi quod per biennium Pyrrhus
nostro magis milite suas auxit vires, quam suis viribus nos
7 defendit. Non ego secundis rebus nostris gloriabor, duos
consules ac duos consulares exercitus ab nobis sub iugum mis-
sos, et si qua alia aut læta aut gloriosa nobis evenerunt.
8 Quæ aspera adversaque tunc acciderunt, minore indignatione
9 referre possumus, quam quæ hodie eveniunt. Magni dictato-
res cum magistris equitum, bini consules cum binis consula-
ribus exercitibus ingrediebantur fines nostros; ante explorato
et subsidiis positis et sub signis ad populandum ducebant:
10 nunc proprætoris unius et parvi ad tuendam Nolam præsidii
præda sumus; iam ne manipulatim quidem, sed latronum
modo percursant totis finibus nostris negligentius, quam si in
11 Romano vagarentur agro. Causa autem hæc est, quod neque

tu defendis et nostra iuventus, quæ, si domi esset, tutaretur,
omnis sub signis militat tuis. Nec te nec exercitum tuum 12
norim, nisi, a quo tot Romanas acies fusas stratasque esse
sciam, ei facile esse ducam opprimere populatores nostros
vagos sine signis palatos, quo quemque trahit quamvis vana
prædæ spes. Numidarum paucorum illi quidem præda erunt, 13
præsidiumque *miseris* simul nobis et Nolæ ademeris, si modo,
quos, ut socios haberes, dignos duxisti, haud indignos iudi-
cas, quos in fidem receptos tuearis."

Ad ea Hannibal respondit, omnia simul facere Hirpinos **43**
Samnitesque, et indicare clades suas et petere præsidium et
queri indefensos se neglectosque. Indicandum autem primum 2
fuisse, dein petendum præsidium, postremo, ni impetraretur,
tum denique querendum, frustra opem imploratam. Exercitum 3
sese non in agrum Hirpinum Samnitemve, ne et ipse oneri
esset, sed in proxima loca sociorum populi Romani adductu-
rum. Iis populandis et militem suum repleturum se et metu
procul ab iis summoturum hostes. Quod ad bellum Roma- 4
num attineret, si Trasumenni quam Trebiæ, si Cannarum
quam Trasumenni pugna nobilior esset, Cannarum quoque se
memoriam obscuram maiore et clariore victoria facturum.
Cum hoc responso muneribusque amplis legatos dimisit; ipse, 5
præsidio modico relicto in Tifatis, profectus cetero exercitu
ire Nolam pergit. Eodem Hanno ex Bruttiis cum supplemento 6
Carthagine advecto atque elephantis venit. Castris haud
procul positis, longe alia omnia inquirenti comperta sunt,
quam quæ a legatis sociorum audierat. Nihil enim Marcellus 7
ita egerat, ut aut fortunæ aut temere hosti commissum dici
posset. Explorato cum firmisque præsidiis, tuto receptu
prædatum ierat, omniaque velut adversus præsentem Hanni-
balem cauta provisaque fuerant. Tum, ubi sensit hostem ad- 8
ventare, copias intra mœnia tenuit; per muros inambulare
senatores Nolanos iussit et omnia circa explorare, quæ apud
hostes fierent. Ex his Hanno, quum ad murum successisset, 9
Herennium Bassum et Herium Pettium ad colloquium evo-

catos permissuque Marcelli egressos per interpretem alloquitur,
10 Hannibalis virtutem fortunamque extollit; populi Romani
11 obterit ut senescentem cum viribus maiestatem. Quæ si
paria essent, ut quondam fuissent, tamen expertis, quam grave
Romanum imperium sociis, quanta indulgentia Hannibalis
etiam in captivos omnes Italici nominis fuisset, Punicam Ro-
12 manæ societatem atque amicitiam præoptandam esse. Si
ambo consules cum suis exercitibus ad Nolam essent, tamen
non magis pares Hannibali futuros, quam ad Cannas fuissent,
nedum prætor unus cum paucis et novis militibus Nolam tutari
13 possit. Ipsorum *magis* quam Hannibalis interesse, capta an
tradita Nola poteretur; potiturum enim, ut Capua Nuceriaque
potitus esset; sed quid inter Capuæ ac Nuceriæ fortunam
14 interesset, ipsos prope in medio sitos Nolanos scire. Nolle
ominari, quæ captæ urbi cessura forent, et potius spondere,
si Marcellum cum præsidio ac Nolam tradidissent, neminem
alium quam ipsos legem, qua in societatem amicitiamque Han-
44 nibalis venirent, dicturum. Ad ea Herennius Bassus respondit,
multos annos iam inter Romanum Nolanumque populum
amicitiam esse, cuius neutros ad eam diem pænitere, et sibi,
si cum fortuna mutanda fides fuerit, sero iam esse mutare
2 eam. *An* dedituris se Hannibali fuisse accersendum Romanorum
præsidium? Cum iis, qui ad sese tuendos venissent, omnia
sibi et esse consociata et ad ultimum fore.

3 Hoc colloquium abstulit spem Hannibali per proditionem
recipiendæ Nolæ; itaque corona oppidum circumdedit, ut simul
4 ab omni parte mœnia aggrederetur. Quem ut successisse
muris Marcellus vidit, instructa intra portam acie cum magno
tumultu erupit. Aliquot primo impetu perculsi cæsique sunt;
dein concursu ad pugnantes facto æquatisque viribus atrox
esse cœpit pugna, memorabilisque inter paucas fuisset, ni in-
5 gentibus procellis effusus imber diremisset pugnantes. Eo die
commisso modico certamine atque irritatis animis in urbem
Romani, Pœni in castra receperunt sese; nam Pœnorum prima
eruptione perculsi ceciderunt haud plus quam triginta, Romani

quinquaginta. Imber continens per noctem totam usque ad 6
horam tertiam diei insequentis tenuit. Itaque, quanquam utraque pars avidi certaminis erant, eo die tenuerunt sese tamen munimentis. Tertio die Hannibal partem copiarum prædatum in agrum Nolanum misit. Quod ubi animadvertit Mar- 7
cellus, extemplo in aciem copias eduxit; neque Hannibal detrectavit. Mille fere passuum inter urbem erant castraque; eo spatio (et sunt omnia campi circa Nolam) concurrerunt.
Clamor ex parte utraque sublatus proximos ex cohortibus 8
iis, quæ in agros prædatum exierant, ad prœlium iam commissum revocavit. Et Nolani aciem Romanam auxerunt, 9
quos collaudatos Marcellus in subsidiis stare et saucios ex acie efferre iussit, pugna abstinere, ni ab se signum accepissent. Prœlium erat anceps; summa vi et duces horta- 45
bantur et milites pugnabant. Marcellus victis ante diem tertium, fugatis ante paucos dies a Cumis, pulsis priore anno ab Nola ab eodem se duce, milite alio, instare iubet. Non 2
omnes esse in acie; prædantes vagari in agro; et qui pugnent, marcere Campana luxuria, vino et scortis omnibusque lustris per totam hiemem confectos. Abisse illam vim vigoremque, 3
dilapsa esse robora corporum animorumque, quibus Pyrenæi Alpiumque superata sint iuga. Reliquias illorum virorum vix arma membraque sustinentes pugnare. Capuam Hannibali 4
Cannas fuisse. Ibi virtutem bellicam, ibi militarem disciplinam, ibi præteriti temporis famam, ibi spem futuri exstinctam.
Quum hæc exprobrando hosti Marcellus suorum militum ani- 5
mos erigeret, Hannibal multo gravioribus probris increpabat: Arma signaque eadem se noscere, quæ ad Trebiam Trasu- 6
mennumque, postremo ad Cannas viderit habueritque; militem alium profecto se in hiberna Capuam duxisse, alium inde eduxisse. „Legatumne Romanum et legionis unius atque alæ 7
magno certamine vix toleratis pugnam, quos binæ acies consulares nunquam sustinuerunt? Marcellus tirone milite ac 8
Nolanis subsidiis inultus nos iam iterum lacessit. Ubi ille miles meus est, qui derepto ex equo C. Flaminio consuli

9 caput abstulit? ubi, *qui* L. Paulum ad Cannas occidit? Fer-
rum nunc hebet? an dextræ torpent? an quid prodigii est
aliud? Qui pauci plures vincere soliti estis, nunc paucis plures
vix restatis. Romam vos expugnaturos, si quis duceret, for-
10 tes lingua iactabatis. En, in minore re experiri vim virtu-
temque volo. Expugnate Nolam, campestrem urbem, non
flumine, non mari sæptam. Hinc vos ex tam opulenta
urbe præda spoliisque onustos vel ducam, quo voletis, vel
sequar."

46 Nec bene nec male dicta profuerunt ad confirmandos
2 animos. Quum omni parte pellerentur, Romanisque cresce-
rent animi, non duce solum adhortante, sed Nolanis etiam per
clamorem favoris indicem accendentibus ardorem pugnæ,
3 terga Pœni dederunt atque in castra compulsi sunt. Quæ
oppugnare cupientes milites Romanos Marcellus Nolam re-
duxit cum magno gaudio et gratulatione etiam plebis, quæ
4 ante inclinatior ad Pœnos fuerat. Hostium plus quinque
millia cæsa eo die, vivi capti sexcenti et signa militaria unde-
viginti et duo elephanti; quattuor in acie occisi; Romanorum
5 minus mille interfecti. Posterum diem indutiis tacitis sepe-
liendo utrinque cæsos in acie consumpserunt. Spolia hostium
6 Marcellus Vulcano votum cremavit. Tertio post die ob iram,
credo, aliquam aut spem liberalioris militiæ ducenti septua-
ginta duo equites, mixti Numidæ *et* Hispani, ad Marcellum
transfugerunt. Eorum forti fidelique opera in eo bello usi
7 sunt sæpe Romani. Ager Hispanis in Hispania et Numidis
in Africa post bellum virtutis causa datus est.

8 Hannibal, ab Nola remisso in Bruttios Hannone cum
quibus venerat copiis, ipse Apuliæ hiberna petit circaque
9 Arpos consedit. Q. Fabius ut profectum in Apuliam Hanni-
balem audivit, frumento ab Nola Neapolique in ea castra
convecto, quæ super Suessulam erant, munimentisque firmatis
et præsidio, quod per hiberna ad obtinendum locum satis esset,
relicto, ipse Capuam propius movit castra, agrumque Cam-
10 panum ferro ignique est depopulatus, donec coacti sunt Cam-

pani, nihil admodum viribus suis fidentes, egredi portis et
castra ante urbem in aperto communire. Sex millia arma- 11
torum habebant, peditem imbellem, equitatu plus poterant;
itaque equestribus prœliis lacessebant hostem. Inter multos 12
nobiles equites Campanos Cerrinus Vibellius erat, cognomine
Taurea. Civis indidem erat, longe omnium Campanorum
fortissimus eques, adeo ut, quum apud Romanos militaret,
unus eum Romanus Claudius Asellus gloria equestri æquaret.
Tunc Taurea, quum diu perlustrans oculis obequitasset hostium 13
turmis, tandem silentio facto, ubi esset Claudius Asellus, quæ-
sivit, et, quoniam verbis secum de virtute ambigere solitus 14
esset, cur non ferro decerneret daretque opima spolia victus
aut victor caperet. Hæc ubi Asello sunt nuntiata in castra, 47
id modo moratus, ut consulem percontaretur, liceretne extra
ordinem in provocantem hostem pugnare, permissu eius arma
extemplo cepit, provectusque ante stationes equo Tauream 2
nomine compellavit congredique, ubi vellet, iussit. Iam Ro- 3
mani ad spectaculum pugnæ eius frequentes exierant, et Cam-
pani non vallum modo castrorum, sed mœnia etiam urbis
prospectantes repleverant, quum iam ante ferocibus dictis 4
rem nobilitassent. Infestis hastis concitarunt equos; dein libero
spatio inter se ludificantes sine vulnere pugnam extrahere.
Tum Campanus Romano „Equorum“ inquit „hoc, non equi- 5
tum erit certamen, nisi e campo in cavam hanc viam demit-
timus equos. Ibi nullo ad evagandum spatio cominus con-
serentur manus.“ Dicto prope citius equum in viam Claudius 6
deiecit. Taurea, verbis ferocior quam re, „Minime, sis“ in-
quit, „cantherium in fossam“; quæ vox in rusticum inde pro-
verbium prodita est. Claudius quum ea via longe perequi- 7
tasset, nullo obvio hoste in campum rursus evectus, increpans
ignaviam hostis, cum magno gaudio et gratulatione victor in
castra redit. Huic pugnæ equestri rem, quam vera sit, com- 8
munis existimatio est, mirabilem certe adiiciunt quidam anna-
les: quum refugientem ad urbem Tauream Claudius sequeretur,

patenti hostium porta invectum per alteram, stupentibus mira-
culo hostibus, intactum evasisse.

48 Quieta inde stativa fuere, ac retro etiam consul movit
castra, ut sementem Campani facerent, nec ante violavit
agrum Campanum, quam iam altæ in segetibus herbæ pabu-
2 lum præbere poterant. Id convexit in Claudiana castra super
Suessulam, ibique hiberna ædificavit. M. Claudio proconsuli
imperavit, ut, retento Nolæ necessario ad tuendam urbem
præsidio, ceteros milites dimitteret Romam, ne oneri sociis et
3 sumptui rei publicæ essent. Et Ti. Gracchus a Cumis Luce-
riam in Apuliam legiones quum duxisset, M. Valerium inde
prætorem Brundisium cum eo, quem Luceriæ habuerat, exer-
citu misit, tuerique oram agri Sallentini et providere, quod ad
Philippum bellumque Macedonicum attineret, iussit.
4 Exitu æstatis eius, qua hæc gesta perscripsimus, litteræ
a P. et Cn. Scipionibus venerunt, quantas quamque prosperas
in Hispania res gessissent; sed pecuniam in stipendium vesti-
mentaque et frumentum exercitui et sociis navalibus omnia
5 deesse. Quod ad stipendium attineat, si ærarium inops sit,
se aliquam rationem inituros, quomodo ab Hispanis sumant;
cetera utique ab Roma mittenda esse, nec aliter aut exercitum
6 aut provinciam teneri posse. Litteris recitatis, nemo omnium
erat, quin et vera scribi et postulari æqua fateretur; sed oc-
currebat animis, quantos exercitus terrestres navalesque tue-
rentur, quantaque nova classis mox paranda esset, si bellum
7 Macedonicum moveretur: Siciliam ac Sardiniam, quæ ante
bellum vectigales fuissent, vix præsides provinciarum exercitus
8 alere; tributo sumptus suppeditari; [eum] ipsum tributum confe-
rentium numerum tantis exercituum stragibus et ad Trasumennum
lacum *et* ad Cannas imminutum; qui superessent pauci, si
9 multiplici gravarentur stipendio, alia perituros peste. Itaque
0 nisi fide staret res publica, opibus non staturam. Prodeundum
in contionem Fulvio prætori esse, indicandas populo publicas
necessitates cohortandosque, qui redempturis auxissent patri-
monia, ut rei publicæ, ex qua crevissent, tempus commo-

darent, conducerentque ea lege præbenda, quæ ad exercitum 11
Hispaniensem opus essent, ut, quum pecunia in ærario esset,
iis primis solveretur. Hæc prætor in contione edixit, *et* quo 12
die vestimenta *ac* frumentum Hispaniensi exercitui præbenda,
quæque alia opus essent navalibus sociis, esset locaturus.
Ubi ea dies venit, ad conducendum tres societates aderant **49**
hominum undeviginti, quorum duo postulata fuere, unum, 2
ut militia vacarent, dum in eo publico essent, alterum, ut,
quæ in naves imposuissent, ab hostium tempestatisque vi
publico periculo essent. Utroque impetrato, conduxerunt, pri- 3
vataque pecunia res publica administrata est. Ii mores eaque
caritas patriæ per omnes ordines velut tenore uno pertinebat.
Quemadmodum conducta omnia magno animo sunt, sic summa 4
fide præbita, nec quicquam *parcius militibus datum, quam* si
ex opulento ærario, ut quondam, alerentur.

Quum hi commeatus venerunt, Iliturgi oppidum ab Has- 5
drubale ac Magone et Hannibale Bomilcaris filio, ob de-
fectionem ad Romanos oppugnabatur. Inter hæc trina castra 6
hostium Scipiones quum in urbem sociorum magno certamine ac
strage obsistentium pervenissent, frumentum, cuius inopia erat,
advexerunt, cohortatique oppidanos, ut eodem animo mœnia 7
tutarentur, quo pro se pugnantem Romanum exercitum vi-
dissent, ad castra maxima oppugnanda, quibus Hasdrubal
præerat, ducunt. Eodem et duo duces et duo exercitus 8
Carthaginiensium, ibi rem summam agi cernentes, convene-
runt. Itaque eruptione e castris pugnatum est. Sexaginta 9
hostium millia eo die in pugna fuerunt, sedecim circa *a* Ro-
manis; tamen adeo haud dubia victoria fuit, ut plures numero, 10
quam ipsi erant, Romani hostium occiderint, ceperint amplius 11
tria millia hominum, paulo minus mille equorum, undesexa-
ginta militaria signa, septem elephantos, quinque in prœlio
occisis; trinisque eo die castris potiti sunt. Iliturgi obsidione 12
liberato, ad Intibili oppugnandum Punici exercitus traducti,
suppletis copiis ex provincia, ut quæ maxime omnium, belli

avida, modo præda aut merces esset, et tum iuventute abun-
13 dante. Iterum signis collatis eadem fortuna utriusque partis pugnatum. Supra tredecim millia hostium cæsa, supra duo capta cum signis duobus et quadraginta et novem elephantis.
14 Tum vero omnes prope Hispaniæ populi ad Romanos defecerunt, multoque maiores ea æstate in Hispania quam in Italia res gestæ.

Liber XXIV.

Ut ex Campania in Bruttios reditum est, Hanno adiutoribus et ducibus Bruttiis Græcas urbes tentavit, eo facilius in societate manentes Romana, quod Bruttios, quos et oderant et metuebant, Carthaginiensium partis factos cernebant. Regium 2
primum tentatum est diesque aliquot ibi nequicquam absumpti. Interim Locrenses frumentum lignaque et cetera necessaria usibus ex agris in urbem rapere, etiam ne quid relictum prædæ hostibus esset, et in dies maior omnibus portis mul- 3
titudo effundi; postremo ii modo relicti in urbe erant, qui reficere muros *ac* portas telaque in propugnacula congerere cogebantur. In permixtam omnium ætatium ordinumque 4
multitudinem et vagantem in agris magna ex parte inermem Hamilcar Pœnus equites emisit, qui violare quemquam vetiti tantum, ut ab urbe excluderent fuga dissipatos, turmas obiecere. Dux ipse loco superiore capto, unde agros urbem*que* 5
posset conspicere, Bruttiorum cohortem adire muros atque vocare principes Locrensium ad colloquium iussit et pollicentes amicitiam Hannibalis adhortari ad urbem tradendam. Bruttiis 6
in colloquio nullius rei primo fides est; deinde ut Pœnus apparuit in collibus, et refugientes pauci aliam omnem multitudinem in potestate hostium esse afferebant, tum metu victi consulturos se populum responderunt; advocataque extemplo 7

contione, quum et levissimus quisque novas res novamque
societatem mallent, et, quorum propinqui extra urbem inter-
clusi ab hostibus erant, velut obsidibus datis pigneratos habe-
8 rent animos, pauci magis taciti probarent constantem fidem
quam propalam tueri auderent, haud dubio in speciem con-
9 sensu fit ad Pœnos deditio. L. Atilio, præfecto præsidii, quique
cum eo milites Romani erant, clam in portum deductis atque
impositis in naves, ut Regium deveherentur, Hamilcarem
Pœnosque ea condicione, ut fœdus extemplo æquis legibus
10 fieret, in urbem acceperunt; cuius rei prope non servata fides
deditis est, quum Pœnus dolo dimissum Romanum incusaret,
11 Locrenses profugisse ipsum causarentur. Insecuti etiam equites
sunt, si quo casu in freto æstus morari aut deferre naves in
terram posset. Et eos quidem, quos sequebantur, non sunt
adepti; alias a Messana traiicientes freto Regium naves con-
12 spexerunt. Milites erant Romani a Claudio prætore missi ad
obtinendam urbem præsidio. Itaque Regio extemplo absces-
13 sum est. Locrensibus iussu Hannibalis data pax, ut liberi
suis legibus viverent, urbs pateret Pœnis, portus in potestate
Locrensium esset, societas eo iure staret, ut Pœnus Locrensem
Locrensisque Pœnum pace ac bello iuvaret.

2 Sic a freto Pœni reducti, frementibus Bruttiis, quod
Regium ac Locros, quas urbes direpturos se destinaverant,
2 intactas reliquissent. Itaque per se ipsi, conscriptis armatis-
que iuventutis suæ quindecim millibus, ad Crotonem oppug-
3 nandum pergunt ire, Græcam et ipsam urbem et maritimam,
plurimum accessurum opibus, si in ora maris urbem ac por-
4 tum mœnibus validam tenuissent, credentes. Ea cura angebat,
quod neque non accersere ad auxilium Pœnos satis audebant,
ne quid non pro sociis egisse viderentur, et, si Pœnus rursus
magis arbiter pacis quam adiutor belli fuisset, ne in liber-
tatem Crotonis, sicut ante Locrorum, frustra pugnaretur.
5 Itaque optimum visum est, ad Hannibalem mitti legatos
6 caverique ab eo, ut receptus Croto Bruttiorum esset. Han-
nibal quum præsentium eam consultationem esse respondisset

t ad Hannonem eos reiecisset, ab Hannone nihil certi abla-
um; nec enim diripi volebat nobilem atque opulentam urbem, 7
ıt sperabat, quum Bruttius oppugnaret, Pœnos nec probare
ıec iuvare eam oppugnationem appareret, eo maturius ad se
lefecturos. Crotone nec consilium unum inter populares nec 8
voluntas erat. Unus velut morbus invaserat omnes Italiæ
civitates, ut plebes ab optimatibus dissentirent, senatus Ro-
manis faveret, plebs ad Pœnos rem traheret. Eam dissen- 9
sionem in urbe perfuga nuntiat Bruttiis: Aristomachum esse
principem plebis tradendæque auctorem urbis, et in vasta
urbe lateque mœnibus disiectis raras stationes custodiasque
senatorum esse; quacunque custodiant plebis homines, ea 10
patere aditum. Auctore ac duce perfuga Bruttii corona
cinxerunt urbem, acceptique ab plebe primo impetu omnem
præter arcem cepere. Arcem optimates tĕnebant, præparato 11
iam ante ad talem casum perfugio. Eodem Aristomachus perfugit, tanquam Pœnis, non Bruttiis auctor urbis tradendæ fuisset.

Urbs Croto murum in circuitu patentem duodecim millia 3
passuum habuit ante Pyrrhi in Italiam adventum; post vasti- 2
tatem eo bello factam vix pars dimidia habitabatur. Flumen,
quod medio oppido fluxerat, extra frequentia tectis loca
præterfluebat, et arx procul eis, quæ habitabantur, sex 3
millia aberat. In urbe nobili templum ipsa urbe erat nobilius,
Laciniæ Iunonis, sanctum omnibus circa populis. Lucus ibi, 4
frequenti silva et proceris abietis arboribus sæptus, læta in
medio pascua habuit, ubi omnis generis sacrum deæ pecus
pascebatur sine ullo pastore, separatimque greges sui cuius- 5
que generis nocte remeabant ad stabula, nunquam insidiis
ferarum, non fraude violati hominum. Magni igitur fructus 6
ex eo pecore capti, columnaque inde aurea solida facta et
sacrata est; inclitumque templum divitiis etiam, non tantum
sanctitate fuit. Ac miracula aliqua affingunt, ut plerumque 7
tam insignibus locis. Fama est, aram esse in vestibulo templi,
cuius cinerem nullo unquam moveri vento. Sed arx Crotonis, 8
una parte imminens mari, altera vergente in agrum, situ tan-

tum naturali quondam munita, postea et muro cincta est, qua
per aversas rupes ab Dionysio Siciliæ tyranno per dolum
9 fuerat capta. Ea tum arce, satis, ut videbatur, tuta, Croto-
niatum optimates tenebant se, circumsedente cum Bruttiis eos
10 etiam plebe sua. Postremo Bruttii, quum suis viribus inex-
pugnabilem viderent arcem, coacti necessitate Hannonis auxi-
11 lium implorant. Is condicionibus ad deditionem compellere
Crotoniatas conatus, ut coloniam Bruttiorum eo deduci anti-
quamque frequentiam recipere vastam ac desertam bellis ur-
bem paterentur, omnium neminem præter Aristomachum
12 movit. Morituros se affirmabant citius, quam immixti Bruttiis
in alienos ritus, mores legesque ac mox linguam etiam verte-
13 rentur. Aristomachus unus, quando nec suadendo ad dedi-
tionem satis valebat nec, sicut urbem prodiderat, locum pro-
14 dendæ arcis inveniebat, transfugit ad Hannonem. Locrenses
brevi post legati, quum permissu Hannonis arcem intrassent,
persuadent, ut traduci se in Locros paterentur nec ultima
15 experiri vellent; nam hoc ut sibi liceret, impetraverant ei ab
Hannibale, missis ad id ipsum legatis. Ita Crotone exces-
sum est, deductique Crotoniatæ ad mare naves conscendunt;
Locros omnis multitudo abeunt.

16 In Apulia ne hiems quidem quieta inter Romanos atque
Hannibalem erat. Luceriæ Sempronius consul, Hannibal haud
17 procul Arpis hibernabat. Inter eos levia prœlia ex occasione
aut opportunitate huius aut illius partis oriebantur, meliorque
eis Romanus et in dies cautior tutiorque ab insidiis fiebat.

4 In Sicilia Romanis omnia mutaverat mors Hieronis
regnumque ad Hieronymum nepotem eius translatum, puerum
2 vixdum libertatem, nedum dominationem modice laturum. Eam
ætatem, id ingenium tutores atque amici ad præcipitandum
in omnia vitia acceperunt. Quæ ita futura cernens Hiero
ultima senecta voluisse dicitur liberas Syracusas relinquere,
ne sub dominatu puerili per ludibrium bonis artibus partum
3 firmatumque interiret regnum. Huic consilio eius summa ope
obstitere filiæ, nomen regium penes puerum futurum ratæ.

regimen rerum omnium penes se virosque suos Andrano-
dorum et Zoippum, *qui tut*orum primi relinquebantur. Non 4
facile erat nonagesimum iam agenti annum, circumsesso
dies noctesque muliebribus blanditiis, liberare animum et
convertere ad publicam *a* privata curam. Itaque tutores 5
modo quindecim puero relinquit, quos precatus est moriens, ut
fidem erga populum Romanum quinquaginta annos ab se
cultam inviolatam servarent, iuvenemque suis potissimum vesti-
giis insistere vellent *et* disciplinæ, in qua eductus esset.
Hæc mandata. Quum exspirasset, tutores, testamento prolato 6
pueroque in contionem producto (erat autem quindecim tunc
ferme annorum), paucis, qui per contionem ad excitandos 7
clamores dispositi erant, approbantibus testamentum, ceteris
velut patre amisso in orba civitate omnia timentibus**[1]). Funus 8
fit regium, magis amore civium et caritate quam cura suorum
celebre. Brevi deinde ceteros tutores summovet Andranodorus, 9
iuvenem iam esse dictitans Hieronymum ac regni potentem;
deponendoque tutelam ipse, quæ cum pluribus communis erat,
in se unum omnium vires convertit.

Vix quidem vel bono moderatoque regi facilis erat favor 5
apud Syracusanos, succedenti tantæ caritati Hieronis; verum 2
enimvero Hieronymus, velut suis vitiis desiderabilem efficere
vellet avum, primo statim conspectu, omnia quam disparia
essent, ostendit. Nam qui per tot annos Hieronem filiumque 3
eius Gelonem nec vestis habitu nec alio ullo insigni diffe-
rentes a ceteris civibus vidissent, ei conspexere purpuram
ac diadema ac satellites armatos, quadrigisque etiam alborum 4
equorum interdum ex regia procedentem more Dionysii tyranni.
Hunc tam superbum apparatum habitumque convenientes 5
sequebantur contemptus omnium hominum, superbæ aures,
contumeliosa dicta, rari aditus non alienis modo, sed tutoribus
etiam, libidines novæ, inhumana crudelitas. Itaque tantus 6
omnes terror invaserat, ut quidam ex tutoribus aut morte
voluntaria aut fuga præverterent metum suppliciorum. Tres 7

[1]) Excidisse nonnulla videntur de regno ad Hieronymum per speciem *decreti translato*.

ex iis, quibus solis aditus in domum familiarior erat, Andra-
nodorus et Zoippus, generi Hieronis, et Thraso quidam, de
8 aliis quidem rebus haud magnopere audiebantur; tendentes
autem duo ad Carthaginienses, Thraso ad societatem Roma-
nam, certamine ac studiis interdum in se convertebant animum
9 adolescentis, quum coniuratio in tyranni caput facta indicatur
per Callonem quendam, æqualem Hieronymi et iam inde a
10 puero in omnia familiaria iura assuetum. Index unum ex
coniuratis Theodotum, a quo ipse appellatus erat, nominare
potuit. Qui comprensus extemplo traditusque Andranodoro
torquendus, de se ipse haud cunctanter fassus conscios celabat;
11 postremo, quum omnibus intolerandis patientiæ humanæ cru-
ciatibus laceraretur, victum malis se simulans avertit ab con-
12 sciis in insontes indicium, Thrasonem esse auctorem consilii
mentitus, nec nisi tam potenti duce confisos rem tantam ausu-
13 ros *fuisse; socios addit* ab latere tyranni, quorum capita vilissima
fingenti inter dolores gemitusque occurrere. Maxime animo ty-
ranni credibile indicium Thraso nominatus fecit; itaque extemplo
traditur ad supplicium, adiectique pœnæ ceteri iuxta insontes.
14 Consciorum nemo, quum diu socius consilii torqueretur, aut
latuit aut fugit; tantum illis in virtute ac fide Theodoti
fiduciæ fuit tantumque ipsi Theodoto virium ad arcana
occultanda.

6 Ita, quod unum vinculum cum Romanis societatis erat,
Thrasone sublato e medio, extemplo haud dubie ad defec-
2 tionem res spectabat, legatique ad Hannibalem missi, ac re-
missi ab eo cum Hannibale, nobili adolescente, Hippocrates et
Epicydes, nati Carthagine, sed oriundi ab Syracusis exsule
3 avo, Pœni ipsi materno genere. Per hos iuncta societas
Hannibali ac Syracusano tyranno, nec invito Hannibale apud
4 tyrannum manserunt. App. Claudius prætor, cuius Sicilia
provincia erat, ubi ea accepit, extemplo legatos ad Hierony-
mum misit. Qui quum sese ad renovandam societatem, quæ
cum avo fuisset, venisse dicerent, per ludibrium auditi dimissique
5 sunt ab quærente per iocum Hieronymo, quæ fortuna eis

pugnæ ad Cannas fuisset; vix credibilia enim legatos Hanni-
balis narrare; velle, quid veri sit, scire, ut ex eo, utram spem
sequatur, consilium capiat. Romani, quum serio legationes 6
audire cœpisset, redituros se ad eum dicentes esse, monito
magis eo quam rogato, ne fidem temere mutaret, proficiscuntur.
Hieronymus legatos Carthaginem misit ad fœdus ex societate 7
cum Hannibale faciendum. Pacto convenit, ut, quum Roma-
nos Sicilia expulissent (id autem brevi fore, si naves atque
exercitum misissent), Himera amnis, qui ferme dividit *insulam*,
finis regni Syracusani ac Punici imperii esset. Aliam deinde, 8
inflatus assentationibus eorum, qui eum non Hieronis tantum,
sed Pyrrhi etiam regis, materni avi, iubebant meminisse,
legationem misit, qua æquum censebat, Sicilia sibi omni cedi,
Italiæ imperium proprium quæri Carthaginiensi populo. Hanc 9
levitatem ac iactationem animi neque mirabantur in iuvene
furioso neque arguebant, dummodo averterent eum ab
Romanis.

Sed omnia in eo præcipitia ad exitium fuerunt. Nam 7
quum, præmissis Hippocrate atque Epicyde cum binis milli-
bus armatorum ad tentandas urbes, quæ præsidiis tenebantur
Romanis, et ipse in Leontinos cum cetero omni exercitu 2
(erant autem ad quindecim millia peditum equitumque) pro-
fectus erat, liberas ædes coniurati (et omnes forte militabant) 3
imminentes viæ angustæ, qua descendere ad forum rex solebat,
sumpserunt. Ibi quum instructi armatique ceteri transitum 4
exspectantes starent, uni ex eis (Dinomeni fuit nomen), quia
custos corporis erat, partes datæ sunt, ut, quum appropin-
quaret ianuæ rex, per causam aliquam in angustiis sustineret
ab tergo agmen. Ita, ut convenerat, factum est. Tanquam 5
laxaret elatum pedem ab stricto nodo, moratus turbam Dino-
menes tantum intervalli fecit, ut, quum in prætereuntem sine
armatis regem impetus fieret, confoderetur aliquot prius
vulneribus, quam succurri posset. Clamore et tumultu audito, 6
in Dinomenem iam haud dubie obstantem tela coniiciuntur,
inter quæ tamen, duobus acceptis vulneribus, evasit. Fuga 7

satellitum, ut iacentem videre regem, facta est; interfectores
pars in forum ad multitudinem lætam libertate, pars Syra-
cusas pergunt ad præoccupanda Andranodori regiorumque
8 aliorum consilia. Incerto rerum statu, App. Claudius bellum
oriens ex propinquo quum cerneret, senatum litteris cer-
tiorem fecit, Siciliam Carthaginiensi populo et Hannibali con-
9 ciliari, ipse adversus Syracusana consilia *ad* provinciæ regni-
que fines omnia convertit præsidia.
10 Exitu anni eius Q. Fabius ex auctoritate senatus Puteolos,
per bellum cœptum frequentari emporium, communiit præsi-
11 diumque imposuit. Inde Romam comitiorum causa veniens
in eum, quem primum diem comitialem habuit, comitia edixit
12 atque ex itinere præter urbem in campum descendit. Eo die
quum sors prærogativæ Aniensi iuniorum exisset, eaque
T. Otacilium, M. Æmilium Regillum consules diceret, tum
8 Q. Fabius silentio facto tali oratione est usus: „Si aut pa-
cem in Italia aut *id* bellum eumque hostem haberemus, in
quo negligentiæ laxior locus esset, qui vestris studiis, quæ
in campum ad mandandos, quibus velitis, honores affertis,
moram ullam offerret, is mihi parum meminisse videretur
2 vestræ libertatis; sed quum in hoc bello, in hoc hoste nun-
quam ab ullo duce sine ingenti nostra clade erratum sit,
eadem vos cura, qua in aciem armati descenditis, inire suffra-
gium ad creandos consules decet et sibi sic quemque dicere:
3 „Hannibali imperatori parem consulem nomino.“ Hoc anno ad
Capuam Vibellio Tureæ, Campano summo equiti, provocanti
summus Romanus eques Asellus Claudius est oppositus.
4 Adversus Gallum quondam provocantem in ponte Anienis
T. Manlium fidentem et animo et viribus misere maiores
5 nostri. [Ob] eandem causam haud multis annis post fuisse
non negaverim, cur M. Valerio non diffideretur adversus
similiter provocantem arma capienti Gallum ad certamen.
6 Quemadmodum pedites equitesque optamus ut validiores, si
minus, ut pares hosti habeamus, ita duci hostium parem
7 imperatorem quæramus. Quum, qui est summus in civitate

dux, eum legerimus, tamen repente lectus, in annum creatus
adversus veterem ac perpetuum imperatorem comparabitur,
nullis neque temporis nec iuris inclusum angustiis, quo
minus ita omnia gerat administretque, ut tempora postulabunt
belli; nobis autem in apparatu ipso ac tantum inchoantibus 8
res annus circumagitur. Quoniam, quales viros creare vos 9
consules deceat, satis est dictum, restat, ut pauca de eis,
in quos prærogativæ favor inclinavit, dicam. M. Æmilius 10
Regillus flamen est Quirinalis, quem neque mittere a
sacris neque retinere possumus, ut non deum aut belli de-
seramus curam. Otacilius sororis meæ filiam uxorem at- 11
que ex ea liberos habet; ceterum non ea vestra in me
maioresque meos merita sunt, ut non potiorem privatis neces-
situdinibus rem publicam habeam. Quilibet nautarum vecto- 12
rumque tranquillo mari gubernare potest; ubi sæva orta tem-
pestas est ac turbato mari rapitur vento navis, tum viro et
gubernatore opus est. Non tranquillo navigamus, sed iam 13
aliquot procellis summersi pæne sumus; itaque, quis ad guber-
nacula sedeat, summa cura providendum ac præcavendum
vobis est. In minore te experti, T. Otacili, re sumus; haud
sane, cur ad maiora tibi fidamus, documenti quicquam dedisti.
Classem hoc anno, cui tu præfuisti, trium rerum causa para- 14
vimus, ut Africæ oram popularetur, ut tuta nobis Italiæ litora
essent, ante omnia ne supplementum cum stipendio commea-
tuque ab Carthagine Hannibali transportaretur. Create con- 15
sulem T. Otacilium, non dico, si omnia hæc, sed si aliquid
eorum rei publicæ præstitit. Sin autem te classem obtinente
etiam velut pacato mari quævis Hannibali tuta atque integra
ab domo venerunt, si ora Italiæ infestior hoc anno quam 16
Africæ fuit, quid dicere potes, cur te potissimum ducem Han-
nibali hosti opponamus? Si consul esses, dictatorem dicendum 17
exemplo maiorum nostrorum censeremus, nec tu id indignari
posses, aliquem in civitate Romana meliorem bello haberi
quam te. Magis nullius interest quam tua, T. Otacili, non
imponi cervicibus tuis onus, sub quo concidas. Ego magno- 18

pere *oro* suadeoque, eodem animo, quo si stantibus vobis in
acie armatis repente deligendi duo imperatores essent, quo-
19 rum ductu atque auspicio dimicaretis, hodie quoque consules
creetis, quibus sacramento liberi vestri dicant, ad quorum
edictum conveniant, sub quorum tutela atque cura militent.
20 Lacus Trasumennus et Cannæ tristia ad recordationem exempla,
sed ad præcavendas similes *clades* utiles documento sunt.
Præco, Aniensem iuniorum in suffragium revoca."

9 Quum T. Otacilius ferociter eum continuare consulatum
velle vociferaretur atque obstreperet, lictores ad eum acce-
2 dere consul iussit et, quia in urbem non inierat, protinus in
campum ex itinere profectus, admonuit, cum securibus sibi
3 fasces præferri. Interim prærogativa suffragium init, creati-
que in ea consules Q. Fabius Maximus quartum, M. Mar-
cellus tertium. Eosdem consules ceteræ centuriæ sine varia-
4 tione ulla dixerunt; et prætor unus refectus Q. Fulvius Flac-
cus, novi alii creati, T. Otacilius Crassus iterum, Q. Fabius,
consulis filius, qui tum ædilis curulis erat, P. Cornelius Len-
5 tulus. Comitiis prætorum perfectis, senatus consultum factum,
ut Q. Fulvio extra ordinem urbana provincia esset, isque po-
6 tissimum, consulibus ad bellum profectis, urbi præesset. Aquæ
magnæ bis eo anno fuerunt, Tiberisque agros inundavit cum
magna strage tectorum pecorumque et hominum pernicie.

7 Quinto anno secundi Punici belli Q. Fabius Maximus
A. u. c. 540. A. Ch. 214. quartum, M. Claudius Marcellus tertium consulatum ineuntes
plus solito converterant in se civitatis animos; multis enim
8 annis tale consulum par non fuerat. Referebant senes, sic
Maximum Rullum cum P. Decio ad bellum Gallicum, sic
postea Papirium Carviliumque adversus Samnites Bruttiosque
et Lucanum cum Tarentino populum consules declaratos.
9 Absens Marcellus consul creatus, quum ad exercitum esset;
præsenti Fabio, atque ipso comitia habente, consulatus conti-
10 nuatus. Tempus ac necessitas belli ac discrimen summæ
rerum faciebant, ne quis aut exemplum exquireret aut
11 suspectum cupiditatis imperii consulem haberet; quin lauda-

bant potius magnitudinem animi, quod, quum summo impera-
tore esse opus rei publicæ sciret seque eum haud dubie esse,
minoris invidiam suam, si qua ex *ea* re oreretur, quam utili-
tatem rei publicæ fecisset.

Quo die magistratum inierunt consules, senatus in Capi- **10**
tolio est habitus, decretumque omnium primum, ut consules 2
sortirentur compararentve inter se, uter censoribus creandis
comitia haberet, priusquam ad exercitum proficisceretur. Pro- 3
rogatum deinde imperium omnibus, qui ad exercitus erant,
iussique in provinciis manere, Ti. Gracchus Luceriæ, ubi cum
volonum exercitu erat, C. Terentius Varro in agro Piceno,
M'. Pomponius in Gallico; et prætores prioris anni pro 4
prætoribus, Q. Mucius obtineret Sardiniam, M. Valerius ad
Brundisium oræ maritimæ, intentus adversus omnes motus
Philippi Macedonum regis, præesset. P. Cornelio Lentulo 5
prætori Sicilia decreta provincia, T. Otacilio classis eadem,
quam adversus Carthaginienses priore anno habuisset.

Prodigia eo anno multa nuntiata sunt, quæ quo magis 6
credebant simplices ac religiosi homines, eo plura nuntiaban-
tur: Lanuvii in æde intus Sospitæ Iunonis corvos nidum
fecisse; in Apulia palmam viridem arsisse; Mantuæ stagnum 7
effusum Mincio amni cruentum visum; et Calibus creta et
Romæ in foro boario sanguine pluvisse; et in vico Insteio 8
fontem sub terra tanta vi aquarum fluxisse, ut serias dolia-
que, quæ in eo loco erant, provoluta velut impetus torrentis
tulerit; tacta de cælo atrium publicum in Capitolio, ædem in 9
campo Vulcani, †vocem in Sabinis publicamque viam, murum
ac portam Gabiis. Iam alia vulgata miracula erant: hastam 10
Martis Præneste sua sponte promotam; bovem in Sicilia locutum;
infantem *in* utero matris in Marrucinis „Io triumphe" clamasse; ex
muliere Spoleti virum factum; Hadriæ aram in cælo speciesque
hominum circum eam cum candida veste visas esse. Quin 11
Romæ quoque in ipsa urbe, secundum apum examen in foro
visum (quod mirabile est, quia rarum) affirmantes quidam,
legiones se armatas in Ianiculo videre, concitaverunt civitatem

12 ad arma, quum, qui in Ianiculo essent, negarent quemquam
13 ibi præter assuetos collis eius cultores apparuisse. Hæc prodigia hostiis maioribus procurata sunt ex haruspicum responso; et supplicatio omnibus deis, quorum pulvinaria Romæ essent, indicta est.

11 Perpetratis, quæ ad pacem deum pertinebant, de re publica belloque gerendo, et quantum copiarum et ubi quæque essent,
2 consules ad senatum retulerunt. Duodeviginti legionibus bellum geri placuit; binas consules sibi sumere, binis Galliam Siciliamque ac Sardiniam obtineri; duabus Q. Fabium prætorem Apuliæ, duabus volonum Ti. Gracchum circa Luceriam præesse;
3 singulas C. Terentio proconsuli ad Picenum et M. Valerio ad
4 classem circa Brundisium relinqui, duas urbi præsidio esse. Hic ut numerus legionum expleretur, sex novæ legiones erant scribendæ. Eas primo quoque tempore consules scribere iussi et classem
5 parare, ut cum eis navibus, quæ pro Calabriæ litoribus in statione essent, centum quinquaginta longarum classis navium
6 eo anno expleretur. Dilectu habito et centum navibus novis deductis, Q. Fabius comitia censoribus creandis habuit; creati M. Atilius Regulus et P. Furius Philus.

Quum increbresceret rumor, bellum in Sicilia esse, T.
7 Otacilius eo cum classe proficisci iussus est. Quum deessent nautæ, consules ex senatus consulto edixerunt, ut, qui L. Æmilio, C. Flaminio censoribus millibus æris quinquaginta ipse aut pater eius census fuisset usque ad centum millia, aut cui postea tanta res esset facta, nautam unum cum sex mensum stipendio daret; qui supra centum millia usque ad
8 trecenta, tres nautas cum stipendio annuo; qui supra trecenta usque ad decies æris, quinque nautas; qui supra decies, sep-
9 tem; senatores octo nautas cum annuo stipendio darent. Ex hoc edicto dati nautæ, armati instructique ab dominis, cum triginta dierum coctis cibariis naves conscenderunt. Tum primum est factum, ut classis Romana sociis navalibus privata impensa paratis compleretur.

12 Hic maior solito apparatus præcipue conterruit Campanos,

ne ab obsidione Capuæ bellum eius anni Romani inciperent.
Itaque legatos ad Hannibalem oratum miserunt, ut Capuam 2
exercitum admoveret: ad eam oppugnandam novos exercitus
scribi Romæ, nec ullius urbis defectioni magis infensos eorum
animos esse. Id quia tam trepide nuntiabant, maturandum 3
Hannibal ratus, ne prævenirent Romani, profectus Arpis ad
Tifata in veteribus castris super Capuam consedit. Inde, 4
Numidis Hispanisque ad præsidium simul castrorum, simul
Capuæ relictis, cum cetero exercitu ad lacum Averni per
speciem sacrificandi, re ipsa ut tentaret Puteolos quodque
ibi præsidium erat, descendit. Maximus, postquam Hanni- 5
balem Arpis profectum et regredi in Campaniam allatum
est, nec die nec nocte intermisso itinere ad exercitum redit,
et Ti. Gracchum ab Luceria Beneventum copias admovere, Q. 6
Fabium prætorem (is filius consulis erat) *ad* Luceriam Gracchο
succedere iubet. In Siciliam eodem tempore duo prætores 7
profecti, P. Cornelius ad exercitum, T. Otacilius, qui maritimæ
oræ reique navali præesset; et ceteri in suas quisque pro- 8
vincias profecti, et, quibus prorogatum imperium erat, easdem,
quas priori anno, regiones obtinuerunt.

Ad Hannibalem, quum ad lacum Averni esset, quinque **13**
nobiles iuvenes ab Tarento venerunt, partim ad Trasumennum
lacum, partim ad Cannas capti dimissique domos cum eadem
comitate, qua usus adversus omnes Romanorum socios Pœnus
fuerat. Ei memores beneficiorum eius perpulisse magnam 2
partem se iuventutis Tarentinæ referunt, ut Hannibalis amici-
tiam ac societatem quam populi Romani mallent, legatosque
ab suis missos rogare Hannibalem, ut exercitum propius Ta-
rentum admoveat: si signa eius, si castra conspecta a Tarento 3
sint, haud ullam intercessuram moram, quin urbs ** [1]); in
potestate iuniorum plebem, in manu plebis rem Tarentinam
esse. Hannibal collaudatos eos oneratosque ingentibus pro- 4
missis domum ad cœpta maturanda redire iubet: se in tem-
pore affuturum esse. Hac cum spe dimissi Tarentini. Ipsum 5

---

1) Exciderunt quædam in hanc sententiam: ei tradatur.

ingens cupido incesserat Tarenti potiundi. Urbem esse vide-
bat quum opulentam nobilemque, tum maritimam et in Ma-
cedoniam opportune versam, regemque Philippum hunc portum,
si transiret in Italiam, *quoniam* Brundisium Romani haberent,
6 petiturum. Sacro inde perpetrato, ad quod venerat, et, dum
ibi moratur, pervastato agro Cumano usque ad Miseni pro-
muntorium, Puteolos repente agmen convertit ad opprimendum
7 præsidium Romanum. Sex millia hominum erant et locus
munimento quoque, non natura modo tutus. Triduum ibi mo-
ratus Pœnus, ab omni parte tentato præsidio, deinde, ut nihil
procedebat, ad populandum agrum Neapolitanum magis ira
8 quam potiundæ urbis spe processit. Adventu eius in propin-
quum agrum mota Nolana est plebs, iam diu aversa ab Ro-
manis et infesta senatui suo. Itaque legati ad arcessendum
Hannibalem cum haud dubio promisso tradendæ urbis vene-
9 runt. Prævenit inceptum eorum Marcellus consul, a primo-
ribus accitus. Die uno Suessulam a Calibus, quum Vulturnus
10 amnis traiicientem moratus esset, contenderat; inde proxima
nocte sex millia peditum, equites **, *qui* præsidio senatui
11 essent, Nolam intromisit. Et uti a consule omnia impigre
facta sunt ad præoccupandam Nolam, ita Hannibal tempus
terebat, bis iam ante nequicquam tentata re segnior ad cre-
dendum Nolanis factus.

14 Iisdem diebus et Q. Fabius consul ad Casilinum tentan-
dum, quod præsidio Punico tenebatur, venit, et ad Beneventum
velut ex composito parte altera Hanno ex Bruttiis cum magna
peditum equitumque manu, altera Ti. Gracchus ab Luceria
2 accessit. Qui primo oppidum intravit, deinde, ut Hannonem
tria millia ferme ab urbe ad Calorem fluvium castra posuisse
et inde agrum populari audivit, et ipse egressus mœnibus
mille ferme passus ab hoste castra locat. Ibi contionem mi-
3 litum habuit. Legiones magna ex parte volonum habebat,
qui iam alterum annum libertatem tacite mereri quam postu-
lare palam maluerant. Senserat tamen hibernis egrediens,
murmur in agmine esse quærentium, en unquam liberi milita-

turi essent, scripseratque senatui non tam, quid desiderarent, 4
quam quid meruissent: bona fortique opera eorum se ad eam
diem usum, neque ad exemplum iusti militis quicquam eis
præter libertatem deesse. De eo permissum ipsi erat, faceret, 5
quod e re publica duceret esse. Itaque priusquam cum
hoste manum consereret, pronuntiat, tempus venisse eis liber-
tatis, quam diu sperassent, potiundæ. Postero die signis col- 6
latis dimicaturum puro ac patenti campo, ubi sine ullo insi-
diarum metu vera virtute geri res posset. Qui caput hostis 7
retulisset, eum se extemplo liberum iussurum esse; qui loco
cessisset, in eum servili supplicio animadversurum; suam cui-
que fortunam in manu esse. Libertatis auctorem eis non se 8
fore solum, sed consulem M. Marcellum, sed universos patres,
quos consultos ab se de libertate eorum sibi permisisse. Lit- 9
teras inde consulis ac senatus consultum recitavit, ad quæ
clamor cum ingenti assensu est sublatus. Pugnam poscebant,
signumque ut daret extemplo, ferociter instabant. Gracchus, 10
prœlio in posterum diem pronuntiato, contionem dimisit; mili-
tes læti, præcipue quibus merces navatæ in unum diem operæ
libertas futura erat, armis expediendis reliquum *diei* consu-
munt. Postero die ubi signa cœperunt canere, primi omnium **15**
parati instructique ad prætorium conveniunt. Sole orto Grac-
chus in aciem copias educit, nec hostes moram dimicandi
fecerunt. Decem septem millia peditum erant, maxima 2
ex parte Bruttii ac Lucani, equites mille ducenti, inter quos
pauci admodum Italici, ceteri Numidæ fere omnes Maurique.
Pugnatum est et acriter et diu; quattuor horis neutro incli- 3
nata est pugna, nec alia magis Romanum impediebat res
quam capita hostium pretia libertatis facta. Nam ut quisque 4
hostem impigre occiderat, primum capite ægre inter turbam
tumultumque abscidendo terebat tempus; deinde, occupata
dextra tenendo caput, fortissimus quisque pugnator esse desi-
erat, segnibus ac timidis tradita pugna erat. Quod ubi tri- 5
buni militum Graccho nuntiaverunt, neminem stantem iam
vulnerari hostem, carnificari iacentes, et in dextris militum

pro gladiis humana capita esse, signum dari propere iussit;
6 proiicerent capita invaderentque hostem: claram satis et insignem virtutem esse, nec dubiam libertatem futuram strenuis viris. Tum redintegrata pugna est et eques etiam in hostes
7 emissus; quibus quum impigre Numidæ occurrissent, nec segnior equitum quam peditum pugna esset, iterum in dubium adducta res. Quum utrinque duces, Romanus Bruttium Lucanumque toties a maioribus suis victos subactosque, Pœnus mancipia Romana et ex ergastulo militem verbis obtereret,
8 postremo pronuntiat Gracchus, esse nihil, quod de libertate
16 sperarent, nisi eo die fusi fugatique hostes essent. Ea demum vox ita animos accendit, ut renovato clamore, velut alii repente facti, tanta vi se in hostem intulerint, ut sustineri ultra non
2 possent. Primo antesignani Pœnorum, dein signa perturbata, postremo tota impulsa acies; inde haud dubie terga data, ruuntque fugientes in castra, adeo pavidi trepidique, ut ne in portis quidem aut vallo quisquam restiterit, ac prope continenti agmine Romani insecuti novum de integro prœlium
3 inclusi hostium vallo ediderint. Ibi sicut pugna impeditior in angustiis, ita cædes atrocior fuit; et adiuvere captivi, qui rapto inter tumultum ferro conglobati et ab tergo ceciderunt
4 Pœnos et fugam impedierunt. Itaque minus duo millia hominum ex tanto exercitu, et ea maior pars equitum, cum ipso duce effugerunt; alii omnes cæsi aut capti; capta et
5 signa duodequadraginta. Ex victoribus duo millia ferme cecidere. Præda omnis, præterquam hominum captorum, militi concessa est; et pecus exceptum est, quod intra dies triginta domini cognovissent.

6 Quum præda onusti in castra redissent, quattuor millia ferme volonum militum, quæ pugnaverant segnius nec in castra irruperant simul, metu pœnæ collem haud procul castris ce-
7 perunt. Postero die per tribunos militum inde deducti, con-
8 tione militum advocata a Graccho, superveniunt. Ubi quum proconsul veteres milites primum, prout cuiusque virtus atque
9 opera in ea pugna fuerat, militaribus donis donasset, tunc,

quod ad volones attineret, omnes ait malle laudatos a se,
dignos indignosque, quam quemquam eo die castigatum esse;
quod bonum, faustum felixque rei publicæ ipsisque esset, om-
nes eos liberos esse iubere. Ad quam vocem quum clamor 10
ingenti alacritate sublatus esset ac nunc complexi inter se
gratulantesque, nunc manus ad cælum tollentes bona omnia
populo Romano Gracchoque ipsi precarentur, tum Gracchus
„Priusquam omnes iure libertas æquasset“ inquit, „neminem 11
nota strenui aut ignavi militis notasse volui. Nunc exsoluta 12
iam fide publica, ne discrimen omne virtutis ignaviæque per-
eat, nomina eorum, qui detrectatæ pugnæ memores secessio-
nem paulo ante fecerunt, referri ad me iubebo, citatosque 13
singulos iure iurando adigam, nisi cui morbus causa erit, non
aliter quam stantes cibum potionemque, quoad stipendia fa-
cient, capturos esse. Hanc multam ita æquo animo feretis, si
reputabitis, nulla ignaviæ nota leviore vos designari potuisse.“
Signum deinde colligendi vasa dedit; militesque prædam por- 14
tantes agentesque per lasciviam ac iocum ita ludibundi Bene-
ventum rediere, ut ab epulis *per* celebrem festumque diem 15
actis, non ex acie reverti viderentur. Beneventani omnes 16
turba effusa quum obviam ad portas exissent, complecti mi-
lites, gratulari, vocare in hospitium. Apparata convivia om- 17
nibus in propatulo ædium fuerant; ad ea invitabant, Grac-
chumque orabant, ut epulari permitteret militibus; et Gracchus
ita permisit, *si* in publico epularentur omnes ante suas 18
quisque fores. Prolata omnia. Pileati aut lana alba velatis
capitibus volones epulati sunt, alii accubantes, alii stantes,
qui simul ministrabant vescebanturque. Digna res visa, ut 19
simulacrum celebrati eius diei Gracchus, postquam Romam
rediit, pingi iuberet in æde Libertatis, quam pater eius in
Aventino ex multaticia pecunia faciendam curavit dedicavitque.

Dum hæc ad Beneventum geruntur, Hannibal depopu- **17**
latus agrum Neapolitanum ad Nolam castra movet. Quem 2
ubi adventare consul sensit, Pomponio proprætore cum eo
exercitu, qui super Suessulam in castris erat, accito, ire ob-

3 viam hosti parat nec moram dimicandi facere. C. Claudium
Neronem cum robore equitum silentio noctis per aversam
maxime ab hoste portam emittit, circumvectumque occulte
subsequi sensim agmen hostium iubet et, quum coortum prœ-
4 lium videret, ab tergo se obiicere. Id errore viarum an
exiguitate temporis Nero exsequi non potuerit, incertum est.
5 Absente eo quum prœlium commissum esset, superior quidem
haud dubie Romanus erat; sed quia equites non affuere in
tempore, ratio compositæ rei turbata est. Non ausus insequi
cedentes Marcellus vincentibus suis signum receptui dedit.
6 Plus tamen duo millia hostium eo die cæsa traduntur, Ro-
7 mani minus quadringenti. Solis fere occasu Nero, diem
noctemque nequicquam fatigatis equis hominibusque, ne viso
quidem hoste rediens, adeo graviter est ab consule increpitus,
ut per eum stetisse diceret, quo minus accepta ad Cannas
8 redderetur hosti clades. Postero die Romanus in aciem de-
scendit, Pœnus, tacita etiam confessione victus, castris se tenuit.
Tertio die silentio noctis, omissa spe Nolæ potiundæ, rei nun-
quam prospere tentatæ, Tarentum ad certiorem spem prodi-
tionis proficiscitur.

18 Nec minore animo res Romana domi quam militiæ
2 gerebatur. Censores, vacui ab operum locandorum cura prop-
ter inopiam ærarii, ad mores hominum regendos animum ad-
verterunt castigandaque vitia, quæ, velut diutinis morbis ægra
3 corpora ex sese gignunt, eo nata bello erant. Primum eos cita-
verunt, qui post Cannensem **[1]) dicebantur. Princeps eorum
4 L. Cæcilius Metellus quæstor tum forte erat. Iusso deinde
eo ceterisque eiusdem noxæ reis causam dicere, quum pur-
gari nequissent, pronuntiarunt, verba orationemque eos ad-
versus rem publicam habuisse, quo coniuratio deserendæ Italiæ
5 causa fieret. Secundum eos citati nimis callidi exsolvendi
iuris iurandi interpretes, qui captivorum ex itinere regressi
clam in castra Hannibalis solutum, quod iuraverant redituros,
6 rebantur. His superioribusque illis equi adempti, qui publi-

[1]) Exciderunt quædam in hanc sententiam: cladem de Italia deserenda agitasse.

cum equum habebant, tribuque moti ærarii omnes facti. Ne- 7
que senatu modo aut equestri ordine regendo cura se censo-
rum tenuit. Nomina omnium ex iuniorum tabulis excerpserunt,
qui quadriennio non militassent, quibus neque vacatio iusta
militiæ neque morbus causa fuisset. Et ea supra duo mil- 8
lia hominum in ærarios relata tribuque omnes moti; addi- 9
tumque tam truci censoriæ notæ triste senatus consultum, ut
ei omnes, quos censores notassent, pedibus mererent mitte-
renturque in Siciliam ad Cannensis exercitus reliquias, cui
militum generi non prius, quam pulsus Italia hostis esset,
finitum stipendiorum tempus erat.

Quum censores ob inopiam ærarii se iam locationibus 10
abstinerent ædium sacrarum tuendarum curuliumque equorum
præbendorum ac similium his rerum, convenere ad eos fre- 11
quentes, qui hastæ huius generis assueverant, hortatique cen-
sores *sunt*, ut omnia perinde agerent, locarent, ac si pecunia
in ærario esset: neminem nisi bello confecto pecuniam ab
ærario petiturum esse. Convenere deinde domini eorum, quos 12
Ti. Sempronius ad Beneventum manu emiserat, arcessitosque
se ab triumviris mensariis esse dixerunt, ut pretia servorum
acciperent; ceterum non antequam bello confecto accepturos
esse. Quum hæc inclinatio animorum plebis ad sustinendam 13
inopiam ærarii fieret, pecuniæ quoque pupillares primo, deinde
viduarum cœptæ conferri, nusquam eas tutius sanctiusque de- 14
ponere credentibus, qui deferebant, quam in publica fide; inde
si quid emptum paratumque pupillis ac viduis foret, a quæ-
store perscribebatur. Manavit ea privatorum benignitas ex 15
urbe etiam in castra, ut non eques, non centurio stipendium
acciperet, mercenariumque increpantes vocarent, qui accepisset.

Q. Fabius consul ad Casilinum castra habebat, quod **19**
duum millium Campanorum et septingentorum militum Han-
nibalis tenebatur præsidio. Præerat Statius Metius, missus 2
ab Cn. Magio Atellano, qui eo anno medix tuticus erat, ser-
vitiaque et plebem promiscue armabat, ut castra Romana in-
vaderet, intento consule ad Casilinum oppugnandum. Nihil 3

eorum Fabium fefellit. Itaque Nolam ad collegam mittit
altero exercitu, dum Casilinum oppugnatur, opus esse, qui
4 Campanis opponatur; vel ipse relicto Nolæ præsidio modico
veniret, vel, si eum Nola teneret necdum securæ res ab Han-
nibale essent, se Ti. Gracchum proconsulem a Benevento acci-
5 turum. Hoc nuntio Marcellus, duobus militum millibus Nolæ
in præsidio relictis, cum cetero exercitu Casilinum venit, ad-
6 ventuque eius Campani iam moventes sese quieverunt. Ita ab
duobus consulibus Casilinum oppugnari cœpit. Ubi quum
multa succedentes temere mœnibus Romani milites acciperent
vulnera, neque satis inceptum succederet, Fabius omittendam
rem parvam ac iuxta magnis difficilem abscedendumque inde
7 censebat, quum res maiores instarent; Marcellus multa magnis
ducibus sicut non aggredienda, ita semel aggressis non dimit-
tenda esse dicendo, quia magna famæ momenta in utramque
8 partem fierent, tenuit, ne irrito incepto abiretur. Vineæ inde
omniaque alia operum machinationumque genera quum ad-
moverentur, Campanique Fabium orarent, ut abire Capuam
9 tuto liceret, paucis egressis, Marcellus portam, qua egredie-
bantur, occupavit, cædesque promiscue omnium circa portam
primo, deinde, irruptione facta, etiam in urbe fieri cœpta est.
10 Quinquaginta fere primo egressi Campanorum, quum ad Fa-
bium confugissent, præsidio eius Capuam pervenerunt. Casi-
linum inter colloquia cunctationemque petentium fidem per
11 occasionem captum est, captivique Campanorum quique Han-
nibalis militum erant, Romam missi atque ibi in carcere in-
clusi sunt; oppidanorum turba per finitimos populos in custo-
diam divisa.

20 Quibus diebus a Casilino re bene gesta recessum est, eis
Gracchus in Lucanis aliquot cohortes in ea regione con-
scriptas cum præfecto socium in agros hostium prædatum
2 misit. Eos effuse palatos Hanno adortus haud multo minorem,
quam ad Beneventum acceperat, reddidit hosti cladem, atque
3 in Bruttios raptim, ne Gracchus assequeretur, concessit. Con-
sules Marcellus retro, unde venerat, Nolam rediit, Fabius in

Samnites ad populandos agros recipiendasque armis, quæ de-
fecerant, urbes processit. Caudinus Samnis gravius devastatus: 4
perusti late agri, prædæ pecudum hominumque actæ; oppida 5
vi capta Compulteria, Telesia, Compsa inde, Fugifulæ et Or-
bitanium ex Lucanis, Blanda et Apulorum Æcæ oppugnatæ.
Millia hostium in his urbibus viginti quinque capta aut occisa 6
et recepti perfugæ trecenti septuaginta; quos quum Romam
misisset consul, virgis in comitio cæsi omnes ac de saxo de-
iecti. Hæc a Q. Fabio intra paucos dies gesta; Marcellum 7
ab gerundis rebus valetudo adversa Nolæ tenuit. Et a præ- 8
tore Q. Fabio, cui circa Luceriam provincia erat, Acuca
oppidum per eos dies vi captum, stativaque ad Ardaneas
communita.

Dum hæc in aliis locis ab Romanis geruntur, iam Tarentum 9
pervenerat Hannibal cum maxima omnium, quacunque ierat,
clade; in Tarentino demum agro pacatum incedere agmen 10
cœpit. Nihil ibi violatum neque usquam via excessum est,
apparebatque, non id modestia militum aut ducis, sed ad con-
ciliandos animos Tarentinorum fieri. Ceterum quum prope 11
mœnibus successisset, nullo ad conspectum primum agminis,
ut rebatur, motu facto, castra ab urbe ferme passus mille
locat. Tarenti, triduo ante, quam Hannibal ad mœnia acce- 12
deret, a M. Valerio proprætore, qui classi ad Brundisium
præerat, missus *M.* Livius, impigre conscripta iuventute dis- 13
positisque ad omnes portas circaque muros, qua res postula-
bat, stationibus, die ac nocte iuxta intentus neque hostibus
neque dubiis sociis loci quicquam præbuit ad tentandum.
Quare diebus aliquot frustra ibi absumptis Hannibal, quum 14
eorum nemo, qui ad lacum Averni se adissent, aut ipsi venirent
aut nuntium litterasve mitterent, vana promissa se temere
secutum cernens castra inde movit, tum quoque intacto agro 15
Tarentino, quanquam simulata lenitas nihildum profuerat,
tamen spe labefactandæ fidei haud absistens. Salapiam ut
venit, frumentum ex agris Metapontino atque Heracleensi
(iam enim æstas exacta erat et hibernis placebat locus) com-

16 portat. Prædatum inde Numidæ Maurique per Sallentinu
agrum proximosque Apuliæ saltus dimissi; unde ceteræ pr
dæ haud multum, equorum greges maxime abacti, e quib
ad quattuor millia domanda equitibus divisa.

21 Romani, quum bellum nequaquam contemnendum i
Sicilia oreretur, morsque tyranni duces magis impigros d
disset Syracusanis quam causam aut animos mutasset, M.
2 Marcello alteri consulum eam provinciam decernunt. Secun-
dum Hieronymi cædem primo tumultuatum in Leontinis apu
milites fuerat vociferatumque ferociter, parentandum reg
3 sanguine coniuratorum esse. Deinde libertatis restitutæ dulc
auditu nomen crebro usurpatum spes*que* facta ex pecunia
regia largitionis militiæque fungendæ potioribus ducibus et
relata tyranni fœda scelera fœdioresque libidines adeo muta-
vere animos, ut insepultum iacere corpus paulo ante deside-
4 rati regis paterentur. Quum ceteri ex coniuratis ad exerci-
tum obtinendum remansissent, Theodotus et Sosis regiis
equis, quanto maximo cursu poterant, ut ignaros omnium
5 regios opprimerent, Syracusas contendunt. Ceterum præve-
nerat non fama solum, qua nihil in talibus rebus est celerius,
6 sed nuntius etiam ex regiis servis. Itaque Andranodorus et
Insulam et arcem et alia, quæ poterat quæque opportuna
7 erant, præsidiis firmarat. Hexapylo Theodotus ac Sosis post
solis occasum iam obscura luce invecti, quum cruentam re-
giam vestem atque insigne capitis ostentarent, travecti per
Tycham simul ad libertatem, simul ad arma vocantes, in
8 Achradinam convenire iubent. Multitudo pars procurrit in
vias, pars in vestibulis stat, pars ex tectis fenestrisque pro-
9 spectant et, quid rei sit, rogitant. Omnia luminibus collu-
cent strepituque vario complentur. Armati locis patentibus
congregantur; inermes ex Olympii Iovis templo spolia Gal-
lorum Illyriorumque, dono data Hieroni a populo Romano
10 fixaque ab eo, detrahunt, precantes Iovem, ut volens propitius
præbeat sacra arma pro patria, pro deum delubris, pro liber-
11 tate sese armantibus. Hæc quoque multitudo stationibus per

principes regionum urbis dispositis adiungitur. In Insula inter
cetera Andranodorus præsidiis firmarat horrea publica. Locus 12
saxo quadrato sæptus atque arcis in modum emunitus capi-
tur ab iuventute, quæ præsidio eius loci attributa erat, mit-
tuntque nuntios in Achradinam, horrea frumentumque in
senatus potestate esse.

Luce prima populus omnis, armatus inermisque, in **22**
Achradinam ad curiam convenit. Ibi pro Concordiæ ara,
quæ in eo sita loco erat, ex principibus unus nomine Poly-
ænus contionem et liberam et moderatam habuit. Servi- 2
tutis *formidines* indignitatesque homines expertos adversus notum
malum irritatos esse; discordia civilis quas importet clades,
audisse magis a patribus Syracusanos quam ipsos vidisse.
Arma quod impigre ceperint, laudare; magis laudaturum, si 3
non utantur nisi ultima necessitate coacti. In præsentia le- 4
gatos ad Andranodorum mitti placere, qui denuntient, ut in
potestate senatus ac populi sit, portas Insulæ aperiat, reddat
præsidium. Si tutelam alieni regni suum regnum velit facere, 5
eundem se censere, multo acrius ab Andranodoro quam ab
Hieronymo repeti libertatem. Ab hac contione legati missi 6
sunt. Senatus inde haberi cœptus est, quod sicut regnante
Hierone manserat publicum consilium, ita post mortem eius
ante eam diem nulla de re neque convocati neque consulti
fuerant. Ut ventum ad Andranodorum est, ipsum quidem 7
movebat et civium consensus et quum aliæ occupatæ urbis
partes, tum pars Insulæ vel munitissima prodita atque alie-
nata; sed evocatum eum ab legatis Damarata uxor, filia 8
Hieronis, inflata adhuc regiis animis ac muliebri spiritu, ad-
monet sæpe usurpatæ Dionysii tyranni vocis, qua pedibus 9
tractum, non insidentem equo relinquere tyrannidem dixerit
debere: facile esse momento, quo quis velit, cedere possessione
magnæ fortunæ; facere et parare eam difficile atque arduum
esse. Spatium sumeret ad consultandum ab legatis; eo ute- 10
retur ad arcessendos ex Leontinis milites, quibus si pecuniam
regiam pollicitus esset, omnia in potestate eius futura. Hæc 11

muliebria consilia Andranodorus neque tota aspernatus
neque extemplo accepit, tutiorem ad opes affectandas rat
12 esse viam, si in præsentia tempori cessisset. Itaque legat
renuntiare iussit, futurum se in senatus ac populi potest
Postero die luce prima patefactis Insulæ portis, in for
13 Achradinæ venit. Ibi in aram Concordiæ, ex qua pri
Polyænus contionatus erat, escendit orationemque eam or
14 est, qua primum cunctationis suæ veniam petivit: se en
clausas habuisse portas, non separantem suas res a publi
sed, strictis semel gladiis, timentem, qui finis cædibus es
futurus, utrum, quod satis libertati foret, contenti nece tyra
essent, an, quicunque aut propinquitate aut affinitate aut a
quis ministeriis regiam contigissent, alienæ culpæ rei tru
15 darentur. Postquam animadverterit, eos, qui liberassent pa
triam, servare etiam liberatam velle, atque undique consuli
medium, non dubitasse, quin et corpus suum et cetera omni
quæ suæ fidei tutelæque essent, quoniam eum, qui mandasset, su
16 furor absumpsisset, patriæ restitueret. Conversus deinde a
interfectores tyranni ac nomine appellans Theodotum ac Sosi
17 „Facinus“ inquit „memorabile fecistis; sed, mihi credite, in-
choata vestra gloria, nondum perfecta est, periculumque inge
manet, nisi paci et concordiæ consulitis, ne libera efferetur
res *publica*.“

23 Post hanc orationem claves portarum pecuniæque regi
ante pedes eorum posuit. Atque illo quidem die dimissi ex
contione læti circa fana omnia deum supplicaverunt cum coniu-
gibus ac liberis; postero die comitia prætoribus creandis
2 habita. Creatus in primis Andranodorus, ceteri magna ex
parte interfectores tyranni. Duos etiam absentes, Sopatrum
3 ac Dinomenen,. fecerunt; qui, auditis iis, quæ Syracusis acta
erant, pecuniam regiam, quæ in Leontinis erat, Syracusas
4 devectam quæstoribus ad *id* ipsum creatis tradiderunt. Et
Insulata ea, quæ *in* Insula erat, Achradinam tradita est; murique ea
pars, quæ ab cetera urbe nimis firmo munimento intersæpiebat

Insulam, consensu omnium deiecta est. Secutæ et ceteræ
res hanc inclinationem animorum ad libertatem.

Hippocrates atque Epicydes, audita morte tyranni, quam 5
Hippocrates etiam nuntio interfecto celare voluerat, deserti a
militibus, quia id tutissimum ex præsentibus videbatur, Syra-
cusas rediere; ubi ne suspecti obversarentur tanquam novandi 6
res aliquam occasionem quærentes, prætores primum, dein per
eos senatum adeunt. Ab Hannibale se missos prædicant ad 7
Hieronymum tanquam amicum ac socium, paruisse imperio
eius, cuius imperator suus voluerit. Velle ad Hannibalem
redire; ceterum, quum iter tutum non sit, vagantibus passim 8
per totam Siciliam Romanis, petere, ut præsidii dent aliquid,
quo Locros in Italiam perducantur. Gratiam magnam eos
parva opera apud Hannibalem inituros. Facile res impetrata; 9
abire enim duces regios quum peritos militiæ, tum egentes
eosdem atque audaces cupiebant; sed quod volebant, non,
quam maturato opus erat, naviter expediebant. Interim iuve- 10
nes militares et assueti militibus nunc apud eos ipsos, nunc
apud transfugas, quorum maxima pars ex navalibus sociis
Romanorum erat, nunc etiam apud infimæ plebis homines
crimina serebant in senatum optimatesque: id moliri clam eos 11
atque struere, ut Syracusæ per speciem reconciliatæ societatis
in dicione Romanorum sint, dein factio ac pauci auctores fœ-
deris renovati dominentur.

His audiendis credendisque opportuna multitudo maior in 24
dies Syracusas confluebat, nec Epicydi solum spem novanda-
rum rerum, sed Andranodoro etiam præbebat. Qui fessus 2
tandem uxoris vocibus monentis, nunc illud esse tempus occu-
pandi res, dum turbata omnia nova atque incondita libertate
essent, dum regiis stipendiis pastus obversaretur miles, dum
ab Hannibale missi duces assueti militibus iuvare possent
incepta, cum Themisto, cui Gelonis filia nupta erat, rem con-
sociatam paucos post dies Aristoni cuidam tragico actori, cui
et alia arcana committere assuerat, incaute aperit. Huic et 3
genus et fortuna honesta erant, nec ars, quia nihil tale apud

Græcos pudori est, ea deformabat; itaque fidem potior
ratus, quam patriæ debebat, indicium ad prætores def
4 Qui ubi rem haud vanam esse certis indiciis compereru
consultis senioribus et auctoritate eorum præsidio ad fo
posito, ingressos curiam Themistum atque Andranodor
5 interfecerunt; et quum tumultus ab re in speciem atr
causam aliis ignorantibus, ortus esset, silentio tandem fa
6 indicem in curiam introduxerunt. Qui quum ordine om
edocuisset: principium coniurationis factum ab Harmo
7 Gelonis filiæ nuptiis, quibus Themisto iuncta esset; Afror
Hispanorumque auxiliares instructos ad cædem prætor
principumque aliorum, bonaque eorum prædæ futura interf
8 toribus pronuntiatum; iam mercenariorum manum, assuet
imperiis Andranodori, paratam fuisse ad Insulam rursus oc
pandam — singula deinde, quæ per quosque agerentur, tota
que viris armisque instructam coniurationem ante oculos p
suit. Et senatui quidem tam iure cæsi quam Hieronym
9 videbantur; ante curiam variæ atque incertæ rerum multi
dinis clamor erat. Quam ferociter minitantem in vestibu
curiæ corpora coniuratorum eo metu compresserunt, ut sile
10 tes integram plebem in contionem sequerentur. Sopatro ma
25 datum ab senatu et a collegis, ut verba faceret. Is tanqua
reos ageret, ab ante acta vita orsus, quæcunque post Hieron
mortem sceleste atque impie facta essent, Andranodorum
2 Themistum arguit fecisse. Quid enim suâ sponte Hieron
mum, puerum ac vixdum pubescentem, facere potuisse? T
tores ac magistros eius sub aliena invidia regnasse. Itaq
aut ante Hieronymum aut certe cum Hieronymo perire e
3 debuisse. At illos, debitos iam morti destinatosque, alia nov
scelera post mortem tyranni molitos, palam primo, quu
clausis Andranodorus Insulæ portis hereditatem regni crever
4 et, quæ procurator tenuerat, pro domino possederit; prodit
deinde ab eis, qui in Insula erant, circumsessus ab univers
civitate, quæ Achradinam tenuerit, nequicquam palam atqu
5 aperte petitum regnum clam et dolo affectare conatus sit, e

ne beneficio quidem atque honore potuerit vinci, quum inter
liberatores patriæ insidiator ipse libertatis creatus esset præ-
tor. Sed animos eis regios regias coniuges fecisse, alteri 6
Hieronis, alteri Gelonis filias nuptas. Sub hanc vocem ex 7
omnibus partibus contionis clamor oritur, nullam earum vivere
debere nec quemquam superesse tyrannorum stirpis. Ea 8
natura multitudinis est: aut servit humiliter aut superbe do-
minatur; libertatem, quæ media est, nec exuere modice nec
habere sciunt. Et non ferme desunt irarum indulgentes 9
ministri, qui avidos atque intemperantes suppliciorum animos
ad sanguinem et cædes irritent; sicut tum extemplo prætores 10
rogationem promulgarunt, acceptaque pæne prius quam pro-
mulgata est, ut omnes regiæ stirpis interficerentur; missique a 11
prætoribus Damaratam Hieronis et Harmoniam Gelonis filiam,
coniuges Andranodori et Themisti, interfecerunt.

Heraclia erat filia Hieronis, uxor Zoippi, qui legatus ab 26
Hieronymo ad regem Ptolemæum missus voluntarium consci-
verat exsilium. Ea quum ad se quoque veniri præscisset, in 2
sacrarium ad penates confugit cum duabus filiabus virginibus,
resolutis crinibus miserabilique alio habitu, et ad ea addidit
preces, nunc per memoriam Hieronis patris Gelonisque fratris, 3
ne se innoxiam invidia Hieronymi conflagrare sinerent: nihil 4
se ex regno illius præter exsilium viri habere; neque fortu-
nam suam eandem vivo Hieronymo fuisse quam sororis, neque
interfecto eo causam eandem esse. Quid, quod, si Andra- 5
nodoro consilia processissent, illa cum viro fuerit regnatura,
sibi cum ceteris serviendum? Si quis Zoippo nuntiet, inter- 6
fectum Hieronymum ac liberatas Syracusas, cui dubium esse,
quin extemplo conscensurus sit navem atque in patriam redi-
turus? Quantum spes hominum falli! In liberata patria coniu- 7
gem eius ac liberos de vita dimicare, quid obstantes libertati
aut legibus? Quod ab se cuiquam periculum, a sola ac prope 8
vidua et puellis in orbitate degentibus esse? At enim periculi
quidem nihil ab se timeri, invisam tamen stirpem regiam
esse. Ablegarent ergo procul ab Syracusis Siciliaque et 9

asportari Alexandriam iuberent, ad virum uxorem, ad patres
10 filias. Aversis auribus animisque adstare, ne tempus tererent,
11 ferrum quosdam expedientes cernebat; tum omissis pro se
precibus, puellis ut saltem parcerent, orare instituit, a qua
ætate etiam hostes iratos abstinere; ne tyrannos ulciscendo,
12 quæ odissent, scelera ipsi imitarentur. Inter hæc abstractam
a penetralibus iugulant. In virgines deinde respersas matris
cruore impetum faciunt, quæ, alienata mente simul luctu
metuque, velut captæ furore eo cursu se ex sacrario proripuerunt,
ut, si effugium patuisset in publicum, impleturæ urbem
13 tumultu fuerint. Tum quoque haud magno ædium
spatio inter medios tot armatos aliquoties integro corpore
evaserunt tenentibusque, quum tot ac tam validæ eluctandæ
14 manus essent, sese eripuerunt. Tandem vulneribus confectæ,
quum omnia replessent sanguine, exanimes corruerunt. Cædesque
per se miserabilem miserabiliorem casus fecit, quod paulo
post nuntius venit, mutatis repente ad misericordiam animis. ne
15 interficerentur. Ira deinde ex misericordia orta, quod adeo
festinatum ad supplicium neque locus pænitendi aut regressus
16 ab ira relictus esset. Itaque fremere multitudo et in locum
Andranodori ac Themisti (nam ambo prætores fuerant) comitia
poscere, quæ nequaquam ex sententia prætorum futura
essent.

27 Statutus est comitiis dies; quo necopinantibus omnibus
unus ex ultima turba Epicyden nominavit, tum inde alius
Hippocratem. Crebriores deinde hæ voces et cum haud dubio
2 assensu multitudinis esse; et erat confusa contio non populari
modo, sed militari quoque turba, magna ex parte etiam per-
3 fugis, qui omnia novare cupiebant, permixtis. Prætores dissimulare
primo extrahenda re; sed postremo, victi consensu
4 et seditionem metuentes, pronuntiant eos prætores. Nec illi
primo statim creati nudare, quid vellent, quanquam ægre
ferebant, et de indutiis dierum decem legatos isse ad App.
Claudium et, impetratis eis, alios, qui de fœdere antiquo reno-
5 vando agerent, missos. Ad Murgantiam tum classem navium

centum Romanus habebat, quonam evaderent motus ex cædi-
bus tyrannorum orti Syracusis, quove eos ageret nova atque
insolita libertas, opperiens.

Per eosdem dies quum ad Marcellum venientem in Si- 6
ciliam legati Syracusani missi ab Appio essent, auditis con-
dicionibus pacis Marcellus, posse rem convenire ratus, et ipse le-
gatos Syracusas, qui coram cum prætoribus de renovando fœdere
agerent, misit. Et iam ibi nequaquam eadem quies ac tran- 7
quillitas erat. Postquam Punicam classem accessisse Pachynum
allatum est, dempto timore Hippocrates et Epicydes nunc
apud mercenarios milites, nunc apud transfugas prodi Romano
Syracusas criminabantur. Ut vero Appius naves ad ostium 8
portus, quo † aliæ partis hominibus animus accederet, in sta-
tione habere cœpit, ingens in speciem criminibus vanis acces-
serat fides, ac primo etiam tumultuose decurrerat multitudo 9
ad prohibendos, si in terram egrederentur.

In hac turbatione rerum in contionem vocari placuit; ubi 28
quum alii alio tenderent nec procul seditione res esset, Apol-
lonides principum unus orationem salutarem ut in tali tempore
habuit: Nec spem salutis nec perniciem propiorem unquam 2
civitati ulli fuisse. Si enim uno animo omnes vel ad Roma- 3
nos vel ad Carthaginienses inclinent, nullius civitatis statum
fortunatiorem ac beatiorem fore; si alii alio trahant res, non 4
inter Pœnos Romanosque bellum atrocius fore quam inter
ipsos Syracusanos, quum intra eosdem muros pars utraque
suos exercitus, sua arma, suos habitura sit duces. Itaque, ut 5
idem omnes sentiant, summa vi agendum esse. Utra societas
sit utilior, eam longe minorem ac levioris momenti consulta-
tionem esse; sed tamen Hieronis potius quam Hieronymi auc- 6
toritatem sequendam in sociis legendis, vel quinquaginta annis
feliciter expertam amicitiam nunc incognitæ, quondam infideli
præferendam. Esse etiam momenti aliquid ad consilium, 7
quod Carthaginensibus ita pax negari possit, ut non utique
in præsentia bellum cum eis geratur; cum Romanis extemplo
aut pacem aut bellum habendum. Quo minus cupiditatis ac 8

studii visa est oratio habere, eo plus auctoritatis hab
Adiectum est prætoribus ac delectis senatorum militare eti
consilium; iussi et duces ordinum præfectique auxiliorum
9 mul consulere. Quum sæpe acta res esset magnis certami
bus, postremo, quia belli cum Romanis gerendi ratio n
apparebat, pacem fieri placuit cum eis mittique legatos
rem confirmandam.

29 Dies haud ita multi intercesserant, quum ex Leontinis leg
præsidium finibus suis orantes venerunt; quæ legatio per
portuna visa ad multitudinem inconditam ac tumultuosam
2 onerandam ducesque eius ablegandos. Hippocrates præ
ducere eo transfugas iussus; secuti multi ex mercenariis au
3 liis quattuor millia armatorum effecerunt. Et mittentibus
missis ea læta expeditio fuit; nam et illis, quod iam
cupiebant, novandi res occasio data est, et hi sentinam qu
dam urbis rati exhaustam lætabantur. Ceterum levaver
modo in præsentia velut corpus ægrum, quo mox in gravi
4 rem morbum recideret. Hippocrates enim finitima provin
Romanæ primo furtivis excursionibus vastare cœpit; dein
quum ad tuendos sociorum agros missum ab Appio præsidi
esset, omnibus copiis impetum in oppositam stationem c
5 cæde multorum fecit. Quæ quum essent nuntiata Marce
legatos extemplo Syracusas misit, qui pacis fidem rupt
esse dicerent, nec belli defuturam unquam causam, nisi Hi
pocrates atque Epicydes non ab Syracusis modo, sed to
6 procul Sicilia ablegarentur. Epicydes, ne aut reus crimi
absentis fratris præsens esset aut deesset pro parte sua co
citando bello, profectus et ipse in Leontinos, quia satis e
adversus populum Romanum concitatos cernebat, averte
7 etiam ab Syracusis cœpit: nam ita eos pacem pepigisse cu
Romanis, ut, quicunque populi sub regibus fuissent, et su
dicionis essent, nec iam libertate eos contentos esse, nisi eti
8 regnent ac dominentur. Renuntiandum igitur eis esse, Leo
tinos quoque æquum censere liberos *se* esse, vel quod in sol
urbis suæ tyrannus ceciderit, vel quod ibi primum conclam

tum ad libertatem relictisque regiis ducibus ad Syracusanos
concursum *sit*. Itaque aut eximendum id de fœdere esse 9
aut legem eam fœderis non accipiendam. Facile multitudini 10
persuasum; legatisque Syracusanorum et de cæde stationis
Romanæ querentibus et Hippocratem atque Epicydem abire
seu Locros seu quo alio mallent, dummodo Sicilia cederent,
iubentibus, ferociter responsum est, neque mandasse sese Sy- 11
racusanis, ut pacem pro se cum Romanis facerent, neque te-
neri alienis fœderibus. Hæc ad Romanos Syracusani detule- 12
runt, abnuentes Leontinos in sua potestate esse: itaque inte-
gro secum fœdere bellum Romanos cum iis gesturos, neque
sese defuturos ei bello, ita ut in potestatem redacti suæ rursus
dicionis essent, sicut pax convenisset.

Marcellus cum omni exercitu profectus in Leontinos, **30**
Appio quoque accito, ut altera parte aggrederetur, tanto ar-
dore militum est usus ab ira inter condiciones pacis interfectæ
stationis, ut primo impetu urbem expugnarent. Hippocrates 2
atque Epicydes postquam capi muros refringique portas videre,
in arcem sese cum paucis recepere; inde clam nocte Herbe-
sum perfugiunt. Syracusanis octo millium armatorum agmine 3
profectis domo ad Mylan flumen nuntius occurrit, captam
urbem esse, cetera falsa mixta veris ferens: cædem promi- 4
scuam militum atque oppidanorum factam, nec quicquam
puberum arbitrari superesse; direptam urbem, bona locupletium
donata. Ad nuntium tam atrocem constitit agmen, concitatis- 5
que omnibus duces (erant autem Sosis ac Dinomenes), quid
agerent, consultabant. Terroris speciem haud vanam mendacio 6
præbuerant verberati ac securi percussi transfugæ, ad duo
millia hominum; ceterum Leontinorum militumque aliorum 7
nemo post captam urbem violatus fuerat, suaque omnia eis,
nisi quæ primus tumultus captæ urbis absumpserat, restitue-
bantur. Nec ut Leontinos irent, proditos ad cædem com- 8
militones querentes, perpelli potuere, nec ut eodem loco cer-
tiorem nuntium exspectarent. Quum ad defectionem inclinatos 9
animos cernerent prætores, sed eum motum haud diuturnum

fore, si duces amentiæ sublati essent, exercitum ducunt Mega
10 ram, ipsi cum paucis equitibus Herbesum proficiscuntur, sp
11 territis omnibus, per proditionem urbis potiundæ. Quod u
frustra eis fuit inceptum, vi agendum rati postero die Mega
castra movent, ut Herbesum omnibus copiis oppugnare
12 Hippocrates et Epicydes non tam tutum prima specie qua
unum, spe undique abscisa, consilium esse rati, ut se militib
permitterent et assuetis magna ex parte sibi et tum fa
13 cædis commilitonum accensis, obviam agmini procedunt. Pri
forte signa sexcentorum Cretensium erant, qui apud Hiero
nymum meruerant sub eis et Hannibalis beneficium habeba
capti ad Trasumennum inter Romanorum auxilia dimissiq
14 Quos ubi ex signis armorumque habitu cognovere Hippocrat
atque Epicydes, ramos oleæ ac velamenta alia supplic
porrigentes orare, ut reciperent sese, receptos tutarent
neu proderent Syracusanis, a quibus ipsi mox trucidandi p
31 pulo Romano dederentur. Enimvero conclamant, bonum
animum haberent; omnem se cum illis fortunam subituro
2 Inter hoc colloquium signa constiterant tenebaturque agme
necdum, quæ moræ causa foret, pervenerat ad duces. Pos
quam Hippocraten atque Epicyden *adesse* pervasit rumor, fre
mitusque toto agmine erat haud dubie approbantium adventu
eorum, extemplo prætores citatis equis ad prima signa perrex
3 runt. Qui mos ille, quæ licentia Cretensium esset, rogitant
colloquia serendi cum hoste iniussuque prætorum miscen
4 eos agmini suo, comprehendi iniicique catenas iusserunt Hip-
pocrati. Ad quam vocem tantus extemplo primum a Cre-
tensibus clamor est ortus, deinde exceptus ab aliis, ut facile,
5 si ultra tenderent, appareret eis timendum esse. Solliciti in-
certique rerum suarum Megaram, unde profecti erant, referri
signa iubent, nuntiosque de statu præsenti Syracusas mittunt.
6 Fraudem quoque Hippocrates addit inclinatis ad omnem su-
spicionem animis, et Cretensium quibusdam ad itinera insi-
denda missis, velut interceptas litteras, quas ipse composuerat,
7 recitat: „Prætores Syracusani consuli Marcello.“ Secundum

salutem, ut assolet, scriptum erat, recte eum atque ordine
fecisse, quod in Leontinis nulli pepercisset; sed omnium mer- 8
cenariorum militum eandem esse causam, nec unquam Syra-
cusas quieturas, donec quicquam externorum auxiliorum aut
in urbe aut in exercitu suo esset. Itaque daret operam, ut 9
eos, qui cum suis prætoribus castra ad Megara haberent, in
suam potestatem redigeret ac supplicio eorum liberaret tandem
Syracusas. Hæc quum recitata essent, cum tanto clamore ad 10
arma discursum est, ut prætores inter tumultum pavidi abe-
quitaverint Syracusas. Et ne fuga quidem eorum seditio 11
compressa est, impetusque in Syracusanos milites fiebant, nec
ab ullo temperatum foret, ni Epicydes atque Hippocrates iræ
multitudinis obviam issent, non a misericordia aut humano 12
consilio, sed ne spem reditus præciderent sibi et quum ipsos
simul milites fidos haberent, simul obsides, tum cognatos quo- 13
que eorum atque amicos tanto merito primum, dein pignore
sibi conciliarent. Expertique, quum vana aut levi aura mobile 14
vulgus esset, militem nancti ex eo numero, qui in Leontinis
circumsessi erant, subornant, ut Syracusas perferret nuntium
convenientem eis, quæ ad Mylan falso nuntiata erant, aucto- 15
remque se exhibendo ac velut visa, quæ dubia erant, nar-
rando concitaret iras hominum. Huic non apud vulgum modo **32**
fides fuit, sed senatum quoque in curiam introductus movit.
Haud vani quidam homines palam ferre, perbene detectam in
Leontinis esse avaritiam et crudelitatem Romanorum; eadem,
si intrassent Syracusas, aut fœdiora etiam, quo maius ibi
avaritiæ præmium esset, facturos fuisse. Itaque claudendas 2
cuncti portas et custodiendam urbem censere; sed non ab
iisdem omnes timere nec eosdem odisse. Ad militare genus
omne partemque magnam plebis invisum esse nomen Roma-
num; prætores optimatiumque pauci, quanquam inflati vano 3
nuntio erant, tamen ad propius præsentiusque malum cautiores
esse. Et iam ad Hexapylum erant Hippocrates atque Epi- 4
cydes, serebanturque colloquia per propinquos popularium,
qui in exercitu erant, ut portas aperirent sinerentque commu-

5 nem patriam defendi ab impetu Romanorum. Iam unis fori-
bus Hexapyli apertis cœpti erant recipi, quum prætores inter-
venerunt. Et primo imperio minisque, deinde auctoritate
deterrendo, postremo, ut omnia vana erant, obliti maiestatis
precibus agebant, ne proderent patriam tyranni ante satelliti-
6 bus et tum corruptoribus exercitus. Sed surdæ ad omnia
aures concitatæ multitudinis erant, nec minore intus vi quam
foris portæ effringebantur, effractisque omnibus toto Hexapylo
7 agmen receptum est. Prætores in Achradinam cum iuventute
popularium confugiunt. Mercenarii milites perfugæque, et
quicquid regiorum militum Syracusis erat, agmen hostium
8 augent. Ita Achradina quoque primó impetu capitur, præto-
rumque nisi qui inter tumultum effugerunt, omnes interficiun-
9 tur. Nox cædibus finem fecit. Postero die servi ad pileum
vocati et carcere vincti emissi; confusaque hæc omnis multi-
tudo Hippocraten atque Epicyden creant prætores; Syracusæ-
que, quum breve tempus libertas affulsisset, in antiquam ser-
vitutem reciderant.

33 Hæc nuntiata quum essent Romanis, ex Leontinis mota
2 sunt extemplo castra ad Syracusas. Et ab Appio legati per
portum missi forte in quinqueremi erant. Præmissa quadri-
remis quum intrasset fauces portus, capitur; legati ægre effu-
3 gerunt; et iam non modo pacis, sed ne belli quidem iura
relicta erant, quum Romanus exercitus ad Olympium (Iovis
id templum est) mille et quingentos passus ab urbe castra
4 posuit. Inde quoque legatos præmitti placuit; quibus, ne
intrarent urbem, extra portam Hippocrates atque Epicydes
5 obviam cum suis processerunt. Romanus orator non bellum
se Syracusanis, sed opem auxiliumque afferre ait, et eis, qui ex
media cæde elapsi perfugerint ad se, et eis, qui metu oppressi
fœdiorem non exsilio solum, sed etiam morte servitutem pati-
antur; nec cædem nefandam sociorum inultam Romanos pas-
6 suros. Itaque si eis, qui ad se perfugerint, tutus in patriam
reditus pateat, cædis auctores dedantur et libertas legesque
Syracusanis restituantur, nihil armis opus esse; si ea non

fiant, quicunque in mora sit, bello persecuturos. Ad ea Epi- 7
cydes, si qua ad se mandata haberent, responsum eis ait se
daturos fuisse; quum in eorum, ad quos venerint, manu res
Syracusana esset, tum reverterentur. Si bello lacesserent, ipsa 8
re intellecturos, nequaquam idem esse Syracusas ac Leontinos
oppugnare. Ita legatis relictis portas clausit.

Inde terra marique simul cœptæ oppugnari Syracusæ, 9
terra ab Hexapylo, mari ab Achradina, cuius murus fluctu
alluitur; et quia, sicut Leontinos terrore ac primo impetu
ceperant, non diffidebant, vastam disiectamque spatio urbem
parte aliqua se invasuros, omnem apparatum oppugnandarum
urbium muris admoverunt. Et habuisset tanto impetu cœpta **34**
res fortunam, nisi unus homo Syracusis ea tempestate fuisset.
Archimedes is erat, unicus spectator cæli siderumque, mirabi- 2
lior tamen inventor ac machinator bellicorum tormentorum
operumque, quibus, *quicquid* hostes ingenti mole agerent, ipse
perlevi momento ludificaretur. Murum per inæquales ductum 3
colles, pleraque alta et difficilia aditu, summissa quædam et
quæ planis vallibus adiri possent, *ut* cuique aptum visum est
loco, ita genere omni tormentorum instruxit. Achradinæ 4
murum, qui, ut ante dictum est, mari alluitur, sexaginta
quinqueremibus Marcellus oppugnabat. Ex ceteris navibus sa- 5
gittarii funditoresque et velites etiam, quorum telum ad remit-
tendum inhabile imperitis est, vix quemquam sine vulnere
consistere in muro patiebantur; hi, quia spatio missilibus 6
opus est, procul muro tenebant naves; iunctæ aliæ binæ quin-
queremes, demptis interioribus remis, ut latus lateri applica-
retur, quum exteriore ordine remorum velut una navis age- 7
rentur, turres contabulatas machinamentaque alia quatiendis
muris portabant. Adversus hunc navalem apparatum Archi- 8
medes variæ magnitudinis tormenta in muris disposuit. In
eas, quæ procul erant, naves saxa ingenti pondere emittebat;
propiores levioribus eoque magis crebris petebat telis; postre- 9
mo, ut sui vulnere intacti tela in hostem ingererent, murum
ab imo ad summum crebris cubitalibus fere cavis aperuit,

per quæ cava pars sagittis, pars scorpionibus modicis ex
10 occulto petebant hostem. Quia propius quædam subibant
naves, quo interiores ictibus tormentorum essent, in eas
tollenone super murum eminente ferrea manus firmæ catenæ
illigata quum iniecta proræ esset gravique libramento plumbi
recelleret ad solum, suspensa prora navem in puppim
11 statuebat; dein remissa subito velut ex muro cadentem
navem cum ingenti trepidatione nautarum ita undæ affligebat,
ut, etiamsi recta reciderat, aliquantum aquæ acciperet.
12 Ita maritima oppugnatio est elusa, omnisque spes eo versa,
13 ut totis viribus terra aggrederentur. Sed ea quoque pars
eodem omni apparatu tormentorum instructa erat, Hieronis
impensis curaque per multos annos, Archimedis unica arte.
14 Natura etiam adiuvabat loci, quod saxum, cui imposita muri
fundamenta sunt, magna parte ita proclive est, ut non solum
missa tormento, sed etiam, quæ pondere suo provoluta essent,
15 graviter in hostem inciderent. Eadem causa ad subeundum
16 arduum aditum instabilemque ingressum præbebat. Ita consilio
habito, quoniam omnis conatus ludibrio esset, absistere
oppugnatione atque obsidendo tantum arcere terra marique
commeatibus hostem placuit.

35 Interim Marcellus cum tertia fere parte exercitus ad
recipiendas urbes profectus, quæ in motu rerum ad Carthaginienses
defecerant, Helorum atque Herbesum dedentibus
2 ipsis recepit, Megara vi capta diruit ac diripuit ad reliquo-
3 rum ac maxime Syracusanorum terrorem. Per idem fere
tempus et Himilco, qui ad Pachyni promuntorium classem diu
tenuerat, ad Heracleam, quam vocant Minoam, quinque et
viginti millia peditum, tria equitum, duodecim elephantos ex-
4 posuit, nequaquam cum quantis copiis ante tenuerat ad Pa-
chynum classem; sed, postquam ab Hippocrate occupatæ
Syracusæ erant, profectus Carthaginem adiutusque ibi et ab
legatis Hippocratis et litteris Hannibalis, qui venisse tempus
5 aiebat Siciliæ per summum decus repetendæ, et ipse haud
vanus præsens monitor facile perpulerat, ut, quantæ maximæ

possent, peditum equitumque copiæ in Siciliam traiicerentur.
Adveniens Heracleam, intra paucos inde dies Agrigentum 6
recepit; aliarumque civitatium, quæ partis Carthaginiensium
erant, adeo accensæ sunt spes ad pellendos Sicilia Romanos,
ut postremo etiam, qui obsidebantur Syracusis, animos sustu-
lerint et, parte copiarum satis defendi urbem posse rati, ita 7
inter se munera belli partiti sint, ut Epicydes præesset custo-
diæ urbis, Hippocrates Himilconi coniunctus bellum adversus
consulem Romanum gereret. Cum decem millibus peditum, 8
quingentis equitibus nocte per intermissa custodiis loca pro-
fectus castra circa Acrillas urbem ponebat. Munientibus 9
supervenit Marcellus ab Agrigento iam occupato, quum frustra
eo prævenire hostem festinans tetendisset, rediens, nihil minus
ratus, quam illo tempore ac loco Syracusanum sibi exercitum
obvium fore; sed tamen metu Himilconis Pœnorumque, ut 10
quibus nequaquam eis copiis, quas habebat, par esset, quam
poterat maxime intentus atque agmine ad omnes casus com-
posito ibat. Forte ea cura, quæ adversus Pœnos præparata **36**
erat, adversus Siculos usui fuit. Castris ponendis incomposi-
tos ac dispersos nanctus eos et plerosque inermes, quod pedi-
tum fuit, circumvenit; eques, levi certamine inito, cum Hippo-
crate Acras perfugit.

Ea pugna deficientes ab Romanis quum cohibuisset Si- 2
culos, Marcellus Syracusas rediit; et post paucos dies Himilco
adiuncto Hippocrate ad flumen Anapum, octo ferme inde
millia, castra posuit. Sub idem forte tempus et naves longæ 3
quinque et quinquaginta Carthaginiensium cum Bomilcare in
magnum portum Syracusas ex alto decurrere, et Romana 4
item classis, triginta quinqueremes, legionem primam Panormi
exposuere; versumque ab Italia bellum (adeo uterque populus
in Siciliam intentus fuit) videri poterat. Legionem Romanam, 5
quæ exposita Panormi erat, venientem Syracusas prædæ haud
dubie sibi futuram Himilco ratus via decipitur. Mediterraneo 6
namque Pœnus itinere duxit; legio maritimis locis, classe pro-
sequente, ad App. Claudium Pachynum cum parte copiarum

7 obviam progressum pervenit. Nec diutius Pœni ad Syracusas
morati sunt. Et Bomilcar, simul parum fidens navibus suis,
duplici facile numero classem habentibus Romanis, simul inu-
tili mora cernens nihil aliud ab suis quam inopiam aggravari
8 sociorum, velis in altum datis in Africam transmisit, et
Himilco, secutus nequicquam Marcellum Syracusas, si qua,
priusquam maioribus copiis iungeretur, occasio pugnandi
esset, postquam ea nulla contigerat tutumque ad Syracusas
9 et munimento et viribus hostem cernebat, *ne* frustra assidendo
spectandoque obsidionem sociorum tempus tereret, castra inde
movit, ut, quocunque vocasset defectionis ab Romano spes,
admoveret exercitum ac præsens suas res foventibus adderet
10 animos. Murgantiam primum, prodito ab ipsis præsidio Ro-
mano, recipit, ubi frumenti magna vis commeatusque omnis
generis convecti erant Romanis.

37 Ad hanc defectionem erecti sunt et aliarum civitatium
animi, præsidiaque Romana aut pellebantur arcibus aut pro-
2 dita per fraudem opprimebantur. Henna, excelso loco ac
prærupto undique sita, quum loco inexpugnabilis erat, tum
præsidium in arce validum præfectumque præsidii haud sane
3 opportunum insidiantibus habebat. L. Pinarius erat, vir acer
et qui plus in eo, ne posset decipi, quam in fide Siculorum
reponeret; et tum intenderant eum ad cavendi omnia curam
tot auditæ proditiones defectionesque urbium et clades præsi-
4 diorum. Itaque nocte *ac die* iuxta parata instructaque omnia
custodiis ac vigiliis erant, nec ab armis aut loco suo miles
5 abscedebat. Quod ubi Hennensium principes, iam pacti cum
Himilcone de proditione præsidii, animadverterunt, nulli occa-
6 sioni fraudis Romanum patere, palam erat agendum. Urbem
arcemque suæ potestatis aiunt debere esse, si liberi in socie-
tatem, non servi in custodiam traditi essent Romanis. Itaque
7 claves portarum reddi sibi æquum censent: bonis sociis fidem
suam maximum vinculum esse, et ita sibi populum Romanum
senatumque gratias habiturum, si volentes ac non coacti man-
8 sissent in amicitia. Ad ea Romanus se in præsidio imposi-

tum esse dicere ab imperatore suo, clavesque portarum et custodiam arcis ab eo accepisse, quæ nec suo nec Hennensium arbitrio haberet, sed eius, qui commisisset. Præsidio decedere 9
apud Romanos capital esse, et nece liberorum etiam suorum eam *noxiam* parentes sanxisse. Consulem Marcellum haud procul esse; ad eum mitterent legatos, cuius iuris atque arbitrii esset. Se vero negare illi missuros, testarique, si verbis 10
nihil agerent, vindictam aliquam libertatis suæ quæsituros. Tum Pinarius: at illi, si ad consulem gravarentur mittere, 11
sibi saltem darent populi concilium, ut sciretur, utrum paucorum ea denuntiatio an universæ civitatis esset. Consensa in posterum diem contio.

Postquam ab eo colloquio in arcem sese recepit, con- 38
vocatis suis, „Credo ego vos audisse, milites“ inquit, „quemadmodum præsidia Romana ab Siculis circumventa et oppressa sint per hos dies. Eam vos fraudem deum primo benignitate, 2
dein vestra ipsi virtute, dies noctesque perstando ac pervigilando in armis, vitastis. Utinam reliquum tempus nec patiendo infanda nec faciendo traduci posset. Hæc occulta in fraude 3
cautio est, qua usi adhuc sumus; cui quoniam parum succedit, aperte ac propalam claves portarum reposcunt; quas simul tradiderimus, Carthaginiensium extemplo Henna erit, fœdiusque hic trucidabimur, quam Murgantiæ præsidium interfectum est. Noctem unam ægre ad consultandum sumpsi, 4
qua vos certiores periculi instantis facerem. Orta luce contionem habituri sunt ad criminandum me concitandumque in vos populum. Itaque crastino die aut vestro aut Hennensium 5
sanguine Henna inundabitur. Nec præoccupati spem ullam nec occupantes periculi quicquam habebitis; qui prior strinxerit ferrum, eius victoria erit. Intenti ergo omnes armatique 6
signum exspectabitis. Ego in contione ero et tempus, quoad omnia instructa sint, loquendo altercandoque traham. Quum 7
toga signum dedero, tum mihi undique clamore sublato turbam invadite ac sternite omnia ferro; et cavete, quisquam supersit, cuius aut vis aut fraus timeri possit. Vos, Ceres 8

mater ac Proserpina, precor, ceteri superi inferique di, q
hanc urbem, hos sacratos lacus lucosque colitis, ut ita no
volentes propitii adsitis, si vitandæ, non ferendæ fraudis ca
9 hoc consilii capimus. Pluribus vos, milites, hortarer, si cu
armatis dimicatio futura esset; inermes, incautos ad satietate
trucidabitis; et consulis castra in propinquo sunt, ne quid a
Himilcone et Carthaginiensibus timeri possit."

39 Ab hac adhortatione dimissi corpora curant. Poste
die alii aliis locis ad obsidenda itinera claudendosque oppo
exitus; pars maxima super theatrum circaque, assueti et an
2 spectaculo contionum, consistunt. Productus ad populum
magistratibus præfectus Romanus quum consulis de ea re i
ac potestatem esse, non suam, et pleraque eadem, quæ pridi
3 dixisset, et primo sensim ac plures reddere claves, dein ia
una voce id omnes iuberent cunctantique et differenti fer
citer minitarentur nec viderentur ultra vim ultimam dilatur
4 tum præfectus toga signum, ut convenerat, dedit, militesqu
intenti dudum ac parati alii superne *in* aversam contione
clamore sublato decurrunt, alii ad exitus theatri conferti ob
5 sistunt. Cæduntur Hennenses cavea inclusi coacervanturqu
non cæde solum, sed etiam fuga, quum *alii* super aliorum
capita ruerent *et* integri sauciis, vivi mortuis incidente
6 cumularentur. Inde passim discurritur, et urbis captæ mod
fugaque et cædes omnia tenet, nihilo remissiore militum ir
quod turbam inermem cædebant, quam si periculum par e
7 ardor certaminis eos irritaret. Ita Henna aut malo aut neces-
sario facinore retenta.

Marcellus nec factum improbavit et prædam Hennensium
militibus concessit, ratus timore deterritos *temperaturos* prodi-
8 tionibus præsidiorum Siculos. Atque ea clades, ut urbis in
media Sicilia sitæ claræque vel ob insignem munimento naturali
locum vel ob sacrata omnia vestigiis raptæ quondam Proser-
9 pinæ, prope uno die omnem Siciliam pervasit, et quia cæde
infanda rebantur non hominum tantum, sed etiam deorum

sedem violatam esse, tum vero etiam qui ante dubii fuerant,
defecere ad Pœnos. Hippocrates inde Murgantiam, Himilco 10
Agrigentum sese recepit, quum acciti a proditoribus nequicquam ad Hennam exercitum admovissent. Marcellus retro 11
in Leontinos redit, frumentoque et commeatibus aliis in castra
convectis, præsidio modico ibi relicto, ad Syracusas obsidendas
venit. Inde App. Claudio Romam ad consulatum petendum 12
misso, T. Quinctium Crispinum in eius locum classi castrisque
præficit veteribus. Ipse hibernacula quinque millia passuum 13
ab Hexapylo (Leonta vocant locum) communiit ædificavitque.
Hæc in Sicilia usque ad principium hiemis gesta.

Eadem æstate et cum Philippo rege, quod iam ante **40**
suspectum fuerat, motum bellum est. Legati ab Orico ad 2
M. Valerium prætorem venerunt, præsidentem classi Brundisio
Calabriæque circa litoribus, nuntiantes Philippum primum
Apolloniam tentasse, lembis biremibus centum viginti flumine
adverso subvectum; deinde, ut ea res tardior spe fuerit, ad 3
Oricum clam nocte exercitum admovisse, eamque urbem, sitam
in plano, neque mœnibus neque viris atque armis validam,
primo impetu oppressam esse. Hæc nuntiantes orabant, ut 4
opem ferret hostemque haud dubium Romanis mari ac terra
a maritimis urbibus arceret, quæ ob nullam aliam causam,
nisi quod imminerent Italiæ, peterentur. M. Valerius, duo- 5
rum millium præsidio *relicto præpositoque* eis P. Valerio
legato, cum classe instructa parataque et, quod longæ naves
militum capere non poterant, in onerarias impositis, altero
die Oricum pervenit; urbemque eam, levi tenente præsidio, 6
quod recedens inde *rex* reliquerat, haud magno certamine
recepit. Legati eo ab Apollonia venerunt, nuntiantes in ob- 7
sidione sese, quod deficere ab Romanis nollent, esse neque
sustinere ultra vim Macedonum posse, nisi præsidium mittatur
Romanum. Facturum se, quæ vellent, pollicitus, duo millia 8
delectorum militum navibus longis mittit ad ostium fluminis
cum præfecto socium Q. Nævio Crista, viro impigro et perito
militiæ. Is, expositis in terram militibus navibusque Oricum 9

retro, unde venerat, ad ceteram classem remissis, milit
procul a flumine per viam minime ab regiis obsessam dux
et nocte, ita ut nemo hostium sentiret, urbem est ingress
10 Diem insequentem quievere, dum præfectus iuventutem Apol-
loniatium armaque et urbis vires inspiceret. Ubi ea vis
inspectaque satis animorum fecere, simulque ab explorato-
bus comperit, quanta socordia ac negligentia apud host
11 esset, silentio noctis ab urbe sine ullo tumultu egres-
sus castra hostium adeo neglecta atque aperta intravit
ut satis constaret, prius mille hominum vallum intrass
quam quisquam sentiret, ac, si cæde abstinuissent, perve-
12 nire ad tabernaculum regium potuisse. Cædes proximo-
rum portæ excitavit hostes. Inde tantus terror pavorque
omnes occupavit, ut non modo alius quisquam arma capere
13 aut castris pellere hostem conaretur, sed etiam ipse rex, sicut
somno excitus erat, prope seminudus fugiens, militi quoque
nedum regi vix decoro habitu, ad flumen navesque perfu-
14 gerit. Eodem et alia turba effusa est. Paulo minus tria
millia militum in castris aut capta aut occisa; plus tamen
15 hominum aliquanto captum quam cæsum est. Castris direptis,
Apolloniatæ catapultas, ballistas tormentaque alia, quæ
oppugnandæ urbi comparata erant, ad tuenda mœnia, si
quando similis fortuna venisset, Apolloniam devexere; cetera
16 omnis præda castrorum Romanis concessa est. Hæc quum
Oricum essent nuntiata, M. Valerius classem extemplo ad
ostium fluminis duxit, ne navibus capessere fugam rex posset.
17 Itaque Philippus, neque terrestri neque navali certamini satis
fore parem se fidens, subductis navibus atque incensis, terra
Macedoniam petiit, magna ex parte inermi exercitu spoliato-
que. Romana classis cum M. Valerio Orici hibernavit.

41 Eodem anno in Hispania varie res gestæ. Nam prius-
quam Romani amnem Hiberum transirent, ingentes copias
2 Hispanorum Mago et Hasdrubal fuderunt; defecissetque ab
Romanis ulterior Hispania, ni P. Cornelius, raptim traducto
exercitu Hiberum, dubiis sociorum animis in tempore adve-

nisset. Primo ad Castrum Album (locus est insignis cæde 3
magni Hamilcaris) castra Romani habuere. Arx erat munita, 4
et convexerant ante frumentum; tamen, quia omnia circa ho-
stium plena erant, agmenque Romanum impune incursatum
ab equitibus hostium fuerat et ad duo millia aut moratorum
aut palantium per agros interfecta, cessere inde Romani pro-
pius pacata loca et ad montem Victoriæ castra communivere.
Eo Cn. Scipio cum omnibus copiis et Hasdrubal Gisgonis 5
filius, tertius Carthaginiensium dux, cum exercitu iusto ad-
venit, contraque castra Romana trans fluvium omnes conse-
dere. P. Scipio cum expeditis clam profectus ad loca circa 6
visenda haud fefellit hostes, oppressissentque eum in patenti-
bus campis, ni tumulum in propinquo cepisset. Ibi quoque
circumsessus adventu fratris obsidione eximitur. Castulo, urbs 7
Hispaniæ valida ac nobilis et adeo coniuncta societate Pœnis,
ut uxor inde Hannibali esset, ad Romanos defecit. Cartha- 8
ginienses Iliturgim oppugnare adorti, quia præsidium ibi Ro-
manum erat; videbanturque inopia maxime eum locum ex-
pugnaturi. Cn. Scipio, ut sociis præsidioque ferret opem, cum 9
legione expedita profectus inter bina castra cum magna cæde
hostium urbem est ingressus, et postero die eruptione æque felici
pugnavit. Supra duodecim millia hominum cæsa duobus prœ- 10
liis; plus mille hominum captum cum sex et triginta militaribus
signis. Ita ab Iliturgi recessum est. Bigerra inde urbs (socii 11
et hi Romanorum erant) a Carthaginiensibus oppugnari cœpta
est. Eam obsidionem sine certamine adveniens Cn. Scipio
solvit. Ad Mundam exinde castra Punica mota, et Romani **42**
eo confestim secuti sunt. Ibi signis collatis pugnatum per 2
quattuor ferme horas, egregieque vincentibus Romanis, signum
receptui est datum, quod Cn. Scipionis femur tragula con-
fixum erat pavorque circa eum ceperat milites, ne mortiferum
esset vulnus. Ceterum haud dubium fuit, quin, nisi ea mora 3
intervenisset, castra eo die Punica capi potuerint; nam non
milites solum, sed elephanti etiam usque ad vallum acti erant,

4 superque fossas novem et triginta elephanti pilis confixi. Hoc
quoque prœlio ad duodecim millia hominum dicuntur cæsa,
prope tria capta cum signis militaribus septem et quinqua-
5 ginta. Ad Auringem inde urbem Pœni recessere, et, ut ter-
ritis instaret, secutus Romanus. Ibi iterum Scipio lecticula
in aciem illatus conflixit, nec dubia victoria fuit; minus tamen
dimidio hostium quam antea, quia pauciores superfuerant, qui
6 pugnarent, occisum. Sed gens nata instaurandis reparandis-
que bellis, Magone ad conquisitionem militum *a* fratre misso,
brevi replevit exercitum animosque ad tentandum de integro
7 certamen fecit. Alii plerique milites, quippe pro parte toties
intra paucos dies victa, iisdem animis, quibus priores, eodem-
8 que eventu pugnavere. Plus octo millia hominum cæsa, haud
multo minus quam mille captum et signa militaria quinqua-
ginta octo. Et spolia plurima Gallica fuere, aurei torques
armillæque, magnus numerus; duo etiam insignes reguli Gal-
lorum (Mœniacœpto et Vismaro nomina erant) eo prœlio ceci-
derunt. Octo elephanti capti, tres occisi.

9 Quum tam prosperæ *res* in Hispania essent, verecundia
Romanos tandem cepit, Saguntum oppidum, quæ causa belli
10 esset, octavum iam annum sub hostium potestate esse. Ita-
que id oppidum, vi pulso præsidio Punico, receperunt cultori-
11 busque antiquis, quos ex iis vis reliquerat belli, restituerunt; et
Turdetanos, qui contraxerant eis cum Carthaginiensibus bellum,
in potestatem redactos sub corona vendiderunt urbemque eo-
rum delerunt.

43 Hæc in Hispania Q. Fabio, M. Claudio consulibus gesta.
2 Romæ quum tribuni plebis novi magistratum inissent, ex-
templo censoribus P. Furio et M. Atilio a *M.* Metello tri-
3 buno plebis dies dicta ad populum est. Quæstorem eum
proximo anno, adempto equo, tribu moverant atque ærarium
fecerant propter coniurationem deserendæ Italiæ ad Cannas
factam; sed novem tribunorum auxilio vetiti causam in
4 magistratu dicere dimissique [fuerant]. Ne lustrum per-

ficerent, mors prohibuit P. Furii; M. Atilius magistratu se
abdicavit.

Comitia consularia habita ab Q. Fabio Maximo consule. Creati 5
consules ambo absentes, Q. Fabius Maximus, consulis filius,
et Ti. Sempronius Gracchus iterum. Prætores fiunt duo, qui 6
tum ædiles curules erant, P. Sempronius Tuditanus et Cn.
Fulvius Centumalus et *M. Atilius et* M. Æmilius Lepidus.
Ludos scenicos per quatriduum eo anno primum factos ab 7
curulibus ædilibus memoriæ proditur. Ædilis Tuditanus hic 8
erat, qui ad Cannas, pavore aliis in tanta clade torpentibus,
per medios hostes duxit.

Comitiis perfectis, auctore Q. Fabio consule designati 9
consules Romam accersiti magistratum inierunt, senatumque de A. u. c. 541 A. Ch. 213
bello ac provinciis suis prætorumque et de exercitibus, quibus
quique præessent, consuluerunt, itaque provinciæ atque exer- 44
citus divisi: Bellum cum Hannibale consulibus mandatum
et exercituum unus, quem ipse Sempronius habuerat, alter,
quem Fabius consul; eæ binæ erant legiones. M. Æmilius 2
prætor, cuius peregrina sors erat, iurisdictione M. Atilio col-
legæ, prætori urbano, mandata, Luceriam provinciam haberet
legionesque duas, quibus Q. Fabius, qui tum consul erat,
prætor præfuerat. P. Sempronio provincia Ariminum, Cn. 3
Fulvio Suessula cum binis item legionibus evenerunt, ut Ful-
vius urbanas legiones duceret, Tuditanus a M'. Pomponio
acciperet. Prorogata imperia provinciæque, M. Claudio Si- 4
cilia finibus eis, quibus regnum Hieronis fuisset, Lentulo pro-
prætori provincia vetus, T. Otacilio classis (exercitus nulli
additi novi); M. Valerio Græcia Macedoniaque cum legione 5
et classe, quam haberet; Q. Mucio cum vetere exercitu (duæ
autem legiones erant) Sardinia; C. Terentio *cum* legione una,
cui iam præerat, Picenum. Scribi præterea duæ urbanæ 6
legiones iussæ et viginti millia sociorum. His ducibus, his
copiis adversus multa simul aut mota aut suspecta bella
muniverunt Romanum imperium.

Consules, duabus urbanis legionibus scriptis supplemento- 7

que in alias lecto, priusquam ab urbe moverent, prodigi
8 procurarunt, quæ nuntiata erant. Murus ac portæ † tactæ[1]
et Ariciæ etiam Iovis ædes de cælo tacta fuerat. Et ali
ludibria oculorum auriumque credita pro veris: navium lo
garum species in flumine Tarracinæ, quæ nullæ erant, vis
et in Iovis Vicilini templo, quod in Compsano agro est, arm
9 concrepuisse, et flumen Amiterni cruentum fluxisse. His pro
curatis ex decreto pontificum, profecti consules Sempronius i
Lucanos, in Apuliam Fabius. Pater filio legatus ad Sues
10 sulam in castra venit. Quum obviam filius progrederetu
lictoresque verecundia maiestatis eius taciti anteirent, præte
undecim fasces equo prævectus senex, ut consul animadverter
proximum lictorem iussit et [ut] is, descenderet ex equo, incla
mavit, tum demum desiliens „Experiri" inquit „volui, fili, sati
scires, consulem te esse."

45 In ea castra Dasius Altinius Arpinus clam nocte cu
tribus servis venit, promittens, si sibi præmio foret, se Arpo
2 proditurum esse. Eam rem ad consilium *quum* retulisse
Fabius, aliis pro transfuga verberandus necandusque vide
ancipitis animi communis hostis, qui post Cannensem cladem
tanquam cum fortuna fidem stare oporteret, ad Hannibalen
3 descisset *et* traxisset ad defectionem Arpos; tum, quonia
res Romana contra spem votaque eius velut resurgere ab
stirpibus videatur, novam referre proditionem proditis polli-
ceatur, aliunde stet semper, aliunde sentiat, infidus socius,
vanus hostis; *id* ad Faleriorum Pyrrhique proditorem tertium
4 transfugis documentum esset. Contra ea consulis pater Fa-
bius temporum oblitos homines in medio ardore belli tanquam in
5 pace libero æquoque arbitrio agere aiebat; qui, quum illud potius
agendum atque cogitandum sit, si quo modo fieri possit, ne qui
socii *a* populo Romano desciscant et *ut* novos concilient, docu-
mentum etiam dicant statui oportere, si quis resipiscat et anti-
6 quam societatem respiciat. Quod si abire ab Romanis liceat,
redire ad eos non liceat, cui dubium esse, quin brevi desperata

---

[1]) Sub tactæ latere videtur nomen urbis.

sociis Romana re fœderibus Punicis omnia in Italia iuncta visuri sint? Se tamen non eum esse, qui Altinio fidei quic- 7
quam censeat habendum; sed mediam secuturum consilii viam.
Neque eum pro hoste neque pro socio in præsentia habitum 8
libera custodia haud procul a castris placere in aliqua fida civitate servari per belli tempus; perpetrato bello, tum consultandum, utrum prior defectio plus merita sit pœnæ an hic reditus veniæ. Fabio assensum est, Calenisque legatis traditus 9
et ipse et comites; et auri satis magnum pondus, quod secum attulerat, ei servari iussum. Calibus eum interdiu solutum 10
custodes sequebantur, nocte clausum asservabant. Arpis domi primum desiderari quærique est cœptus; dein fama per totam 11
urbem vulgata tumultum, ut principe amisso, fecit, metuque rerum novarum extemplo nuntii *ad Hannibalem* missi. Quibus 12
nequaquam offensus Pœnus, quia et ipsum ut ambiguæ fidei virum suspectum iam pridem habebat et causam nactus erat tam ditis hominis bona possidendi vendendique; ceterum, ut 13
iræ magis quam avaritiæ datum crederent homines, crudelitatem quoque rapinæ addidit, coniugemque eius ac liberos in 14
castra accitos, quæstione prius habita primum de fuga Altinii, dein, quantum auri argentique domi relictum esset, satis cognitis omnibus, vivos combussit.

Fabius ab Suessula profectus Arpos primum institit op- **46**
pugnare. Ubi quum a quingentis fere passibus castra posuisset, contemplatus ex propinquo situm urbis mœniaque, quæ pars tutissima mœnibus erat, quia maxime neglectam custodia vidit, ea potissimum aggredi statuit. Comparatis omnibus, quæ 2
ad urbes oppugnandas usui sunt, centurionum robora ex toto exercitu delegit tribunosque viros fortes eis præfecit, et milites sexcentos, quantum satis visum est, attribuit eosque, ubi quartæ vigiliæ signum cecinisset, ad eum locum scalas iussit ferre. Porta ibi humilis et angusta erat, infrequenti via per 3
desertam partem urbis. Eam portam scalis prius transgressos murum aperire ex interiore parte aut claustra refringere iubet et tenentes partem urbis cornu signum dare, ut ceteræ copiæ

admoverentur: parata omnia atque instructa sese habiturum.
4 Ea impigre facta; et quod impedimentum agentibus fore vide-
batur, id maxime ad fallendum adiuvit. Imber ab nocte me-
dia coortus custodes vigilesque dilapsos e stationibus suf-
5 fugere in tecta coegit, sonitusque primo largioris procellæ
strepitum molientium portam exaudiri prohibuit, lentior deinde
æqualiorque accidens auribus magnam partem hominum sopi-
6 vit. Postquam portam tenebant, cornicines in via paribus
7 intervallis dispositos canere iubent, ut consulem excirent. Id
ubi factum ex composito est, signa efferri consul iubet ac
47 paulo ante lucem per effractam portam urbem ingreditur. Tum
demum hostes excitati sunt, iam et imbre conquiescente et
2 propinqua luce. Præsidium in urbe erat Hannibalis, quinque
millia ferme armatorum, et ipsi Arpini tria millia hominum
armarant. Eos primos Pœni, ne quid ab tergo fraudis esset,
3 hosti opposuerunt. Pugnatum primo in tenebris angustisque
viis est. Quum Romani non vias tantum, sed tecta etiam
proxima portæ occupassent, ne peti superne ac vulnerari pos-
4 sent, cogniti inter *se* quidam Arpinique et Romani, atque inde
colloquia cœpta fieri, percontantibus Romanis, quid sibi vellent
5 Arpini, quam ob noxam Romanorum aut quod meritum Pœ-
norum pro alienigenis ac barbaris Italici adversus veteres so-
cios Romanos bellum gererent et vectigalem ac stipendiariam
6 Italiam Africæ facerent; Arpinis purgantibus, ignaros omnium
se venum a principibus datos Pœno, captos oppressosque a
7 paucis esse. Initio orto, plures cum pluribus colloqui; postremo
prætor Arpinus ab suis ad consulem deductus, fideque data
inter signa aciesque, Arpini repente pro Romanis adversus
8 Carthaginiensem arma verterunt. Hispani quoque, paulo mi-
nus mille homines, nihil præterea cum consule pacti, quam
ut sine fraude Punicum emitteretur præsidium, ad consulem
9 transtulerunt signa. Carthaginiensibus portæ patefactæ, emis-
sique cum fide incolumes ad Hannibalem Salapiam venerunt.
10 Arpi sine clade ullius, præterquam unius veteris proditoris,
11 novi perfugæ, restituti ad Romanos. Hispanis duplicia cibaria

dari iussa, operaque eorum forti ac fideli persæpe res publica
usa est.

Quum consul alter in Apulia, alter in Lucanis esset, 12
equites centum duodecim nobiles Campani, per speciem præ-
dandi ex hostium agro permissu magistratuum ab Capua pro-
fecti, ad castra Romana, quæ super Suessulam erant, vene-
runt; stationi militum, qui essent, dixerunt: colloqui sese cum
prætore velle. Cn. Fulvius castris præerat; cui ubi nuntiatum 13
est, decem ex eo numero iussis inermibus deduci ad se, ubi,
quæ postularent, audivit (nihil autem aliud petebant, quam ut,
Capua recepta, bona sibi restituerentur), in fidem omnes accepti.
Et ab altero prætore Sempronio Tuditano oppidum Atrinum 14
expugnatum; amplius ~~septem~~ millia hominum capta et æris
argentique signati aliquantum. Romæ fœdum incendium per 15
duas noctes ac diem unum tenuit. Solo æquata omnia inter
Salinas ac portam Carmentalem cum Æquimælio Iugarioque
vico et templis Fortunæ ac matris Matutæ; et extra portam 16
late vagatus ignis sacra profanaque multa absumpsit.

Eodem anno P. et Cn. Cornelii, quum in Hispania res 48
prosperæ essent, multosque et veteres reciperent socios et no-
vos adiicerent, in Africam quoque spem extenderunt. Syphax 2
erat rex Numidarum subito Carthaginiensibus hostis factus;
ad eum centuriones tres legatos miserunt, qui cum eo amici- 3
tiam societatemque facerent et pollicerentur, si perseveraret
urgere bello Carthaginienses, gratam eam rem fore senatui po-
puloque Romano, et annisuros, ut in tempore et bene cumu-
latam gratiam referant. Grata ea legatio barbaro fuit, col- 4
locutusque cum legatis de ratione belli gerundi, ut veterum
militum verba audivit, quam multarum rerum ipse ignarus
esset, ex comparatione tam ordinatæ disciplinæ animum ad-
vertit. Tum primum, ut pro bonis ac fidelibus sociis facerent, 5
oravit, ut duo legationem referrent ad imperatores suos, unus
apud sese magister rei militaris resisteret: rudem ad pedestria
bella Numidarum gentem esse, equis tantum habilem; ita iam 6
inde a principiis gentis maiores suos bella gessisse, ita se a

pueris insuetos; sed habere hostem pedestri fidentem Marti;
cui si æquari robore virium velit, et sibi pedites comparandos
7 esse. Et ad id multitudine hominum regnum abundare, sed
armandi ornandique et instruendi eos artem ignorare. Omnia
8 velut forte congregata turba, vasta ac temeraria esse. Facturos se in præsentia, quod vellet, legati respondent, fide accepta, ut remitteret extemplo eum, si imperatores sui non com-
9 probassent factum. Q. Statorio nomen fuit, qui ad regem remansit. Cum duobus Romanis rex Numidas legatos in Hispaniam misit ad accipiendam fidem ab imperatoribus
10 Romanis. Iisdem mandavit, ut protinus Numidas, qui intra præsidia Carthaginiensium auxiliares *essent*, ad transitionem
11 pellicerent. Et Statorius ex multa iuventute regi pedites conscripsit, ordinatosque proxime morem Romanum instruendo et
12 decurrendo signa sequi et servare ordines docuit, et operi aliisque iustis militaribus ita assuefecit, ut brevi rex non equiti magis fideret quam pediti, collatisque æquo campo signis iusto
13 prœlio Carthaginiensem hostem superaret. Romanis quoque in Hispania legatorum regis adventus magno emolumento fuit; namque ad famam eorum transitiones crebræ ab Numidis cœptæ fieri.

Ita cum Syphace Romanis cæpta amicitia est. Quod ubi Carthaginienses acceperunt, extemplo ad Galam in parte altera Numidiæ (Mæsuli ea gens vocatur) regnantem legatos mittunt.
49 Filium Gala Masinissam habebat septendecim annos natum. ceterum iuvenem ea indole, ut iam tum appareret, maius reg-
2 num opulentiusque, quam quod accepisset, facturum. Legati. quoniam Syphax se Romanis iunxisset, ut potentior societate
3 eorum adversus reges populosque Africæ esset, docent, melius fore Galæ quoque Carthaginiensibus iungi quam primum, antequam Syphax in Hispaniam aut Romani in Africam transeant; opprimi Syphacem nihildum præter nomen ex fœdere
4 Romano habentem posse. Facile persuasum Galæ, filio deposcente id bellum, ut mitteret exercitum; qui Carthaginiensium legionibus coniunctus magno prœlio Syphacem devicit. Tri-

ginta millia eo prœlio hominum cæsa dicuntur. Syphax 5
cum paucis equitibus in Maurusios ex acie Numidas (ex-
tremi prope Oceanum adversus Gades colunt) refugit, af-
fluentibusque ad famam eius undique barbaris, ingentes brevi
copias armavit, cum quibus in Hispaniam angusto diremptam 6
freto traiiceret. *Et* Masinissa cum victore exercitu advenit;
isque ibi cum Syphace ingenti gloria per se, sine ullis Car-
thaginiensium opibus, gessit bellum.

In Hispania nihil memorabile gestum, præterquam quod 7
Celtiberum iuventutem eadem mercede, qua pacta cum Car-
thaginiensibus erat, imperatores Romani ad se perduxerunt, et 8
nobilissimos Hispanos supra trecentos in Italiam ad sollici-
tandos populares, *qui* inter auxilia Hannibalis erant, miserunt.
Id modo eius anni in Hispania ad memoriam insigne est,
quod mercenarium militem in castris neminem antequam tum
Celtiberos Romani habuerunt.

Liber XXV.

Dum hæc in Africa atque in Hispania geruntur, Hannibal in agro Sallentino æstatem consumpsit spe per proditionem urbis Tarentinorum potiundæ. Ipsorum interim Sallentinorum
2 ignobiles urbes ad eum defecerunt. Eodem tempore in Bruttiis ex duodecim populis, qui anno priore ad Pœnos desciverant, Consentini et Tauriani in fidem populi Romani redierunt,
3 et plures redissent, ni T. Pomponius Veientanus, præfectus socium, prosperis aliquot populationibus in agro Bruttio iusti ducis speciem nactus, tumultuario exercitu coacto cum Han-
4 none conflixisset. Magna ibi vis hominum, sed inconditæ turbæ agrestium servorumque, cæsa aut capta est; minimum iacturæ fuit, quod præfectus inter ceteros est captus, et tum temerariæ pugnæ auctor et ante publicanus omnibus malis ar-
5 tibus et rei publicæ et societatibus infidus damnosusque. Sempronius consul in Lucanis multa prœlia parva, haud ullum dignum memoratu fecit et ignobilia oppida Lucanorum aliquot expugnavit.

6 Quod diutius trahebatur bellum, et variabant secundæ adversæque res non fortunam magis quam animos hominum, tanta religio, et ea magna ex parte externa, civitatem incessit,
7 ut aut homines aut dei repente alii viderentur facti. Nec iam in secreto modo atque intra parietes abolebantur Romani ritus,

sed in publico etiam ac foro Capitolioque mulierum turba erat
nec sacrificantium nec precantium deos patrio more. Sacri- 8
ficuli ac vates ceperant hominum mentes; quorum numerum
auxit rustica plebs, ex incultis diutino bello infestisque agris
egestate et metu in urbem compulsa, et quæstus ex alieno
errore facilis, quem velut [ex] concessæ artis usu exercebant.
Primo secretæ bonorum indignationes audiebantur; deinde 9
ad patres etiam ac publicam querimoniam excessit res.
Incusati graviter ab senatu ædiles triumvirique capitales, quod 10
non prohiberent, quum emovere eam multitudinem e foro ac
disiicere apparatus sacrorum conati essent, haud procul afuit,
quin violarentur. Ubi potentius iam esse id malum apparuit, 11
quam ut minores per magistratus sedaretur, M. Æmilio præ-
tori urbano negotium ab senatu datum est, ut eis religionibus
populum liberaret. Is et in contione senatus consultum reci- 12
tavit et edixit, ut, quicunque libros vaticinos precationesve aut
artem sacrificandi conscriptam haberet, eos libros omnes litte-
rasque ad se ante calendas Apriles deferret; neu quis in pub-
lico sacrove loco novo aut externo ritu sacrificaret.

Aliquot publici sacerdotes mortui eo anno sunt, L. Cor- **2**
nelius Lentulus pontifex maximus et C. Papirius C. filius Maso
pontifex et P. Furius Philus augur et C. Papirius L. filius
Maso decemvir sacorum. In Lentuli locum M. Cornelius 2
Cethegus, in Papirii Cn. Servilius Cæpio pontifices suffecti
sunt; augur creatus L. Quinctius Flamininus, decemvir sacro-
rum L. Cornelius Lentulus.

Comitiorum consularium iam appetebat tempus; sed quia 3
consules bello intentos avocare non placebat, Ti. Sem-
pronius consul comitiorum causa dictatorem dixit C. Claudium
Centonem. Ab eo magister equitum est dictus Q. Fulvius
Flaccus. Dictator primo comitiali die creavit consules Q. 4
Fulvium Flaccum, magistrum equitum, et App. Claudium Pul-
chrum, cui Sicilia provincia in prætura fuerat. Tum prætores 5
creati Cn. Fulvius Flaccus, C. Claudius Nero, M. Iunius Si-
lanus, P. Cornelius Sulla. Comitiis perfectis dictator magi-

6 stratu abiit. Ædilis curulis fuit eo anno cum M. Corne
Cethego P. Cornelius Scipio, cui post Africano fuit cognome
Huic petenti ædilitatem quum obsisterent tribuni plebis, nega
tes rationem eius habendam esse, quod nondum ad petend
7 legitima ætas esset, „Si me" inquit „omnes Quirites ædile
facere volunt, satis annorum habeo." Tanto inde favore
suffragium ferendum in tribus discursum est, ut tribuni r
8 pente incepto destiterint. Ædilicia largitio hæc fuit, l
Romani pro temporis illius copiis magnifice facti et die
9 unum instaurati, et congii olei* in[1]) vicos singulos dati.
Villius Tappulus et M. Fundanius Fundulus, ædiles plebe
aliquot matronas apud populum probri accusarunt; quasda
10 ex eis damnatas in exsilium egerunt. Ludi plebeii per biduu
instaurati, et Iovis epulum fuit ludorum causa.

3 Q. Fulvius Flaccus tertium, App. Claudius consulatu
A. u. c. 542. A. Ch. 212. ineunt; et prætores provincias sortiti sunt, P. Cornelius Sul
2 urbanam et peregrinam, quæ duorum ante sors fuerat, C
Fulvius Flaccus Apuliam, C. Claudius Nero Suessulam, M
3 Iunius Silanus Tuscos. Consulibus bellum cum Hannibal
et binæ legiones decretæ; alter a Q. Fabio superioris ann
4 consule, alter a Fulvio Centumalo acciperet; prætorum Fulvi
Flacci, quæ Luceriæ sub Æmilio prætore, Neronis Claudii,
quæ in Piceno sub C. Terentio fuissent, legiones essent; sup-
plementum in eas ipsi scriberent sibi; M. Iunio in Tuscos
5 legiones urbanæ prioris anni datæ. Ti. Sempronio Graccho
et P. Sempronio Tuditano imperium provinciæque Lucani et
6 Gallia cum suis exercitibus prorogatæ; item P. Lentulo, qua
vetus provincia in Sicilia esset, M. Marcello Syracusæ et
qua Hieronis regnum fuisset, T. Otacilio classis, Græcia M.
Valerio, Sardinia Q. Mucio Scævolæ, Hispaniæ P. et Cn. Cor-
7 neliis. Ad veteres exercitus duæ urbanæ legiones a consulibus
scriptæ, summaque trium et viginti legionum eo anno effecta est.
8 Dilectum consulum M. Postumii Pyrgensis cum magno
prope motu rerum factum impediit. Publicanus erat Postu-

[1]) Excidit numerus congiorum.

mius, qui multis annis parem fraude avaritiaque neminem in
civitate habuerat præter T. Pomponium Veientanum, quem
populantem temere agros in Lucanis ductu Hannonis priore
anno ceperant Carthaginienses. Hi, quia publicum periculum 10
erat a vi tempestatis in iis, quæ portarentur ad exercitus, et
ementiti erant falsa naufragia, et ea ipsa, quæ vera renunti-
averant, fraude ipsorum facta erant, non casu. In veteres 11
quassasque naves paucis et parvi pretii rebus impositis, quum
mersissent eas in alto, exceptis in præparatas scaphas nautis,
multiplices fuisse merces ementiebantur. Ea fraus indicata 12
M. Æmilio prætori priore anno fuerat ac per eum ad sena-
tum delata, nec tamen ullo senatus consulto notata, quia
patres ordinem publicanorum in tali tempore offensum nole-
bant. Populus severior vindex fraudis erat; excitatique tan- 13
dem duo tribuni plebis, Sp. et L. Carvilii, quum rem in-
visam infamemque cernerent, ducentum millium æris multam
M. Postumio dixerunt. Cui certandæ quum dies advenisset, 14
conciliumque tam frequens plebis adesset, ut multitudinem area
Capitolii vix caperet, perorata causa, una spes videbatur esse, 15
si C. Servilius Casca tribunus plebis, qui propinquus cogna-
tusque Postumio erat, priusquam ad suffragium tribus voca-
rentur, intercessisset. Testibus datis, tribuni populum summo- 16
verunt, sitellaque lata est, ut sortirentur, ubi Latini suffra-
gium ferrent. Interim publicani Cascæ instare, ut concilio 17
diem eximeret; populus reclamare; et forte in cornu primus
sedebat Casca, cui simul metus pudorque animum versabat.
Quum in eo parum præsidii esset, turbandæ rei causa publi- 18
cani per vacuum summoto locum cuneo irruperunt, iurgantes
simul cum populo tribunisque. Nec procul dimicatione res 19
erat, quum Fulvius consul tribunis „Nonne videtis" inquit,
„vos in ordinem coactos esse et rem ad seditionem spectare,
ni propere dimittitis plebis concilium?" Plebe dimissa senatus 4
vocatur, et consules referunt de concilio plebis turbato vi
atque audacia publicanorum: M. Furium Camillum, cuius 2
exsilium ruina urbis secutura fuerit, damnari se ab iratis civi-

3 bus passum esse; decemviros ante eum, quorum legibus ad eam
diem viverent, multos postea principes civitatis iudicium de se
4 populi passos; Postumium Pyrgensem suffragium populo Romano
extorsisse, concilium plebis sustulisse, tribunos in ordinem coe-
gisse, contra populum Romanum aciem instruxisse, locum
occupasse, ut tribunos a plebe intercluderet, tribus in suffra-
5 gium vocari prohiberet. Nihil aliud a cæde ac dimicatione
continuisse homines nisi patientiam magistratuum, quod cesse-
rint in præsentia furori atque audaciæ paucorum vincique se
6 ac populum Romanum passi sint et comitia, quæ reus vi
atque armis prohibiturus erat, ne causa quærentibus dimica-
7 tionem daretur, voluntate ipsi sua sustulerint. Hæc quum ab
optimo quoque pro atrocitate rei accepta essent, vimque eam
contra rem publicam et pernicioso exemplo factam senatus
8 decresset, confestim Carvilii tribuni plebis, omissa multæ cer-
tatione, rei capitalis diem Postumio dixerunt ac, ni vades
daret, prendi a viatore atque in carcerem duci iusserunt.
9 Postumius, vadibus datis, non affuit. Tribuni plebem roga-
verunt plebesque ita scivit, si M. Postumius ante calendas
Maias non prodisset citatusque eo die non respondisset neque
excusatus esset, videri eum in exsilio esse, bonaque eius ve-
10 nire, ipsi aqua et igni placere interdici. Singulis deinde eo-
rum, qui turbæ ac tumultus concitatores fuerant, rei capitalis
11 diem dicere ac vades poscere cœperunt. Primo non dantes,
deinde etiam eos, qui dare possent, in carcerem coniiciebant;
cuius rei periculum vitantes plerique in exsilium abierunt.

5 Hunc fraus publicanorum, deinde fraudem audacia pro-
2 tegens exitum habuit. Comitia inde pontifici maximo creando
sunt habita; ea comitia novus pontifex M. Cornelius Cethe-
3 gus habuit. Tres ingenti certamine petierunt, Q. Fulvius
Flaccus consul, qui [et] ante bis consul et censor fuerat, et
T. Manlius Torquatus, et ipse duobus consulatibus et censura
insignis, et *P.* Licinius Crassus, qui ædilitatem curulem peti-
4 turus erat. Hic senes honoratosque iuvenis in eo certamine

vicit. Ante hunc intra centum annos et viginti nemo præter P. Cornelium Calussam pontifex maximus creatus fuerat, qui sella curuli non sedisset.

Consules dilectum quum ægre conficerent, quod inopia 5
iuniorum non facile in utrumque, *ut* et novæ urbanæ legiones
et supplementum veteribus scriberetur, sufficiebat, senatus ab- 6
sistere eos incepto vetuit, et triumviros binos creari iussit, alteros, qui citra, alteros, qui ultra quinquagesimum lapidem in pagis forisque et conciliabulis omnem copiam ingenuorum inspicerent et, si qui roboris satis ad ferenda arma habere vi- 7
derentur, etiamsi nondum militari ætate essent, milites facerent; tribuni plebis, si iis videretur, ad populum ferrent, ut, 8
qui minores septendecim annis sacramento dixissent, iis perinde stipendia procederent, ac si septendecim annorum aut maiores milites facti essent. Ex hoc senatus consulto creati 9
triumviri bini conquisitionem ingenuorum per agros habuerunt.

Eodem tempore ex Sicilia litteræ M. Marcelli de postu- 10
latis militum, qui cum P. Lentulo militabant, in senatu recitatæ sunt. Cannensis reliquiæ cladis hic exercitus erat, 11
relegatus in Siciliam, sicut ante dictum est, ne ante Punici belli finem in Italiam reportarentur. Hi permissu Lentuli **6**
primores equitum centurionumque et robora ex legionibus peditum legatos in hiberna ad M. Marcellum miserunt, e quibus unus, potestate dicendi facta: „Consulem te, M. Marcelle, 2
in Italia adissemus, quum primum de nobis, etsi non iniquum, certe triste senatus consultum factum est, nisi hoc sperassemus, in provinciam nos morte regum turbatam ad grave bellum adversus Siculos simul Pœnosque mitti et sanguine no- 3
stro vulneribusque nos senatui satisfacturos esse, sicut patrum memoria, qui capti *a* Pyrrho ad Heracleam erant, adversus Pyrrhum ipsum pugnantes satisfecerunt. Quanquam quod ob 4
meritum nostrum succensuistis, patres conscripti, nobis aut succensetis? Ambo mihi consules et universum senatum in- 5
tueri videor, quum te, *M.* Marcelle, intueor, quem si ad Can-

nas consulem habuissemus, melior et rei publicæ et nostra
6 fortuna esset. Sine, quæso, priusquam de condicione nostra
queror, noxam, cuius arguimur, nos purgare. Si non deum
ira nec fato, cuius lege immobilis rerum humanarum ordo
seritur, sed culpa periimus ad Cannas, cuius tandem ea culpa
7 fuit? militum an imperatorum? Equidem miles nihil unquam
dicam de imperatore meo, cui præsertim gratias sciam ab
senatu actas, quod non desperaverit de re publica, cui post
fugam a Cannis per omnes annos prorogatum imperium.
8 Ceteros item ex reliquiis cladis eius, quos tribunos militum
habuimus, honores petere et gerere et provincias obtinere
9 audivimus. An vobis vestrisque liberis ignoscitis facile, patres
conscripti, in hæc vilia capita sævire *libet?* et consuli primori-
busque aliis civitatis fugere, quum spes alia nulla esset, turpe
10 non fuit, milites utique morituros in aciem misistis? Ad
Aliam prope omnis exercitus fugit; ad Furculas Caudinas ne
expertus quidem certamen arma tradidit hosti, ut alias puden-
11 das clades exercituum taceam; tamen tantum afuit ab eo, ut
ulla ignominia iis exercitibus quæreretur, ut et urbs Roma
per eum exercitum, qui ab Alia Veios transfugerat, recupe-
12 raretur, et Caudinæ legiones, quæ sine armis redierant Romam,
armatæ remissæ in Samnium eundem illum hostem sub iugum
13 miserint, qui hac sua ignominia lætatus fuerat. Cannensem
vero quisquam exercitum fugæ aut pavoris insimulare potest,
ubi plus quinquaginta millia hominum ceciderunt, unde consul
cum equitibus septuaginta fugit, unde nemo superest, nisi
14 quem hostis cædendo fessus reliquit? Quum captivis redemptio
negabatur, nos vulgo homines laudabant, quod rei publicæ
nos reservassemus, quod ad consulem Venusiam redissemus
15 et speciem iusti exercitus fecissemus; nunc deteriore condi-
cione sumus, quam apud patres nostros fuerunt captivi. Quippe
illis arma tantum atque ordo militandi locusque, in quo ten-
derent in castris, est mutatus, quæ tamen semel navata rei
16 publicæ opera et uno felici prœlio recuperarunt; nemo eorum
relegatus in exsilium est, nemini spes emerendi stipendia

adempta; hostis denique est datus, cum quo dimicantes aut
vitam semel aut ignominiam finirent. Nos, quibus, nisi quod 17
commisimus, ut quisquam ex Cannensi acie miles Romanus
superesset, nihil obiici potest, non solum a patria procul Ita-
liaque, sed ab hoste etiam relegati sumus, ubi senescamus in 18
exsilio, ne qua spes, ne qua occasio abolendæ ignominiæ, ne qua
placandæ civium iræ, ne qua denique bene moriendi sit. Neque 19
ignominiæ finem nec virtutis præmium petimus; modo experiri
animum et virtutem exercere liceat. Laborem et periculum
petimus, ut virorum, ut militum officio fungamur. Bellum in 20
Sicilia iam alterum annum ingenti dimicatione geritur; urbes
alias Pœnus, alias Romanus expugnat; peditum, equitum acies
concurrunt; ad Syracusas terra marique geritur res; clamorem 21
pugnantium crepitumque armorum exaudimus resides ipsi ac
segnes, tanquam nec manus nec arma habeamus. Servorum
legionibus Ti. Sempronius consul toties iam cum hoste signis
collatis pugnavit; operæ pretium habent libertatem civitatem-
que; pro servis saltem ad hoc bellum emptis vobis simus; 22
congredi cum hoste liceat et pugnando quærere libertatem.
Vis tu mari, vis terra, vis acie, vis urbibus oppugnandis ex-
periri virtutem? Asperrima quæque ad laborem periculumque 23
deposcimus, ut, quod ad Cannas faciundum fuit, quam primum
fiat, quoniam, quicquid postea viximus, id omne destinatum
ignominiæ est.“ Sub hæc dicta ad genua Marcelli procubue- 7
runt. Marcellus id nec iuris *nec* potestatis suæ esse dixit;
senatui scripturum se omniaque de sententia patrum facturum
esse. Eæ litteræ ad novos consules allatæ ac per eos in se- 2
natu recitatæ sunt; consultusque de iis litteris ita decrevit
senatus, militibus, qui ad Cannas commilitones suos pugnantes 3
deseruissent, senatum nihil videre, cur res publica commit-
tenda esset. Si M. Claudio proconsuli aliter videretur, faceret, 4
quod e re publica fideque sua duceret, dum ne quis eorum
munere vacaret neu dono militari virtutis ergo donaretur neu
in Italiam reportaretur, donec hostis in terra Italia esset.

5 Comitia deinde a prætore urbano de senatus sent
plebisque scitu sunt habita, quibus creati sunt quinqueviri m
ris *et* turribus reficiendis et triumviri bini, uni sacris conq
6 rendis donisque persignandis, alteri reficiendis ædibus Fort
et matris *Matutæ* intra portam Carmentalem et Spei ex
portam, quæ priore anno incendio consumptæ fuerant.

7 Tempestates fœdæ fuere; in Albano monte biduum co
tinenter lapidibus pluvit; tacta de cælo multa, duæ in Capi
tolio ædes, vallum in castris multis locis supra Suessulam,
8 duo vigiles exanimati; murus turresque quædam Cumis n
ictæ modo fulminibus, sed etiam decussæ. Reate saxum inge
visum volitare, sol rubere solito magis sanguineoque simili
9 Horum prodigiorum causa diem unum supplicatio fuit, et p
aliquot dies consules rebus divinis operam dederunt, et p
eosdem dies sacrum novendiale fuit.

10 Quum Tarentinorum defectio iam diu et in spe Hanni-
bali et in suspicione Romanis esset, causa forte extrinsecus
11 maturandæ eius intervenit. Phileas Tarentinus diu iam per
speciem legationis Romæ quum esset, vir inquieti animi et
minime otium, quo tum diutino senescere videbatur, patientis,
12 aditum sibi ad obsides *Tarentinos et* Thurinos invenit. Custo-
diebantur in atrio Libertatis minore cura, quia nec ipsis nec
13 civitatibus eorum fallere Romanos expediebat. Hos crebris col-
loquiis sollicitatos, corruptis æditüis duobus, quum primis te-
nebris custodia eduxisset, ipse comes occulti itineris factus
14 profugit. Luce prima vulgata per urbem fuga est, missique
qui sequerentur, ab Tarracina comprensos omnes retraxe-
runt. Deducti in comitium virgisque, approbante populo, cæsi de
8 saxo deiiciuntur. Huius atrocitas pœnæ duarum nobilissi-
marum in Italia Græcarum civitatium animos irritavit quum
2 publice, tum etiam singulos privatim, ut quisque tam fœde
3 interemptos aut propinquitate aut amicitia contingebat. Ex iis
tredecim fere nobiles iuvenes Tarentini coniuraverunt, quorum
4 principes Nico et Philemenus erant. Hi, priusquam aliquid
moverent, colloquendum cum Hannibale rati, nocte per speciem

venandi urbe egressi ad eum proficiscuntur; et quum haud 5
procul castris abessent, ceteri silva prope viam sese occulue-
runt, Nico et Philemenus, progressi ad stationes comprehensi-
que, ultro id petentes, ad Hannibalem deducti sunt. Qui 6
quum et causas consilii sui et, quid pararent, exposuissent,
collaudati oneratique promissis iubentur, ut fidem popularibus
facerent, prædandi causa se urbe egressos, pecora Cartha-
giniensium, quæ pastum propulsa essent, ad urbem agere;
tuto ac sine certamine id facturos promissum est. Conspecta 7
ea præda iuvenum est, minusque iterum ac sæpius id eos
audere miraculo fuit. Congressi cum Hannibale rursus fide 8
sanxerunt, liberos Tarentinos leges suaque omnia habituros
neque ullum vectigal Pœno pensuros præsidiumve invitos re-
cepturos; præbita præsidio Carthaginiensium fore. Hæc ubi 9
convenerunt, tunc vero Philemenus consuetudinem nocte egre-
diundi redeundique in urbem frequentiorem facere. Et erat
venandi studio insignis, canesque et alius apparatus seque-
batur, captumque ferme aliquid aut ab hoste ex præparato 10
allatum reportans donabat aut præfecto aut custodibus por-
tarum; nocte maxime commeare propter metum hostium cre-
debant. Ubi iam eo consuetudinis adducta res est, ut, quo- 11
cunque noctis tempore sibilo dedisset signum, porta aperiretur,
tempus agendæ rei Hannibali visum est. Tridui viam aberat; 12
ubi, quo minus mirum esset uno eodemque loco stativa eum
tam diu habere, ægrum simulabat. Romanis quoque, qui in 13
præsidio Tarenti erant, suspecta esse tam segnis mora eius
desierat. Ceterum, postquam Tarentum ire constituit, decem **9**
millibus peditum atque equitum, quos expeditioni velocitate
corporum ac levitate armorum aptissimos esse ratus est, elec-
tis, quarta vigilia noctis signa movit, præmissisque octoginta 2
fere Numidis equitibus præcepit, ut discurrerent circa vias
perlustrarentque omnia oculis, ne quis agrestium procul spec-
tator agminis falleret; prægressos retraherent, obvios occide- 3
rent, ut prædonum magis quam exercitus accolis species
esset. Ipse raptim agmine acto, quindecim ferme millium

4 spatio castra ab Tarento posuit; et ne ibi quidem denuntia
quo pergerent, tantum convocatos milites monuit, via omn
irent nec deverti quemquam aut excedere ordinem agmi
paterentur et in primis intenti ad imperia accipienda esse
neu quid nisi ducum iussu facerent; se in tempore editurum
5 quæ vellet agi. Eadem ferme hora Tarentum fama præven
rat, Numidas equites paucos populari agros terroremque la
6 agrestibus iniecisse. Ad quem nuntium nihil ultra motu
præfectus Romanus, quam ut partem equitum postero di
luce prima iuberet exire ad arcendum populationibus hostes
7 in cetera adeo nihil ab eo intenta cura est, ut contra
pro argumento fuerit illa procursatio Numidarum, Hannibalem
8 exercitumque e castris non movisse. Hannibal concubia
nocte movit. Dux Philemenus erat cum solito captæ vena-
tionis onere; ceteri proditores ea, quæ composita erant, ex-
9 spectabant. Convenerat autem, ut Philemenus portula assueta
venationem inferens armatos induceret, parte alia portam Te-
10 menitida adiret Hannibal; ea mediterranea regio est, orientem
spectans; busta aliquantum intra mœnia includunt. Quum
portæ appropinquaret, editus ex composito ignis ab Hannibale
est, refulsitque idem redditum ab Nicone signum; exstinctæ
deinde utrinque flammæ sunt. Hannibal silentio ducebat ad
11 portam. Nico ex improviso adortus sopitos vigiles in cubili-
bus suis obtruncat portamque aperit. Hannibal cum peditum
12 agmine ingreditur, equites subsistere iubet, ut, quo res postulet,
13 occurrere libero campo possent. Et Philemenus portulæ parte
alia, qua commeare assuerat, appropinquabat. Nota vox
eius et familiare iam signum quum excitasset vigilem, dicenti
14 vix sustinere grandis bestiæ onus portula aperitur. Inferentes
aprum duos iuvenes secutus ipse cum expedito venatore
vigilem, incautius miraculo magnitudinis in eos, qui ferebant,
15 versum, venabulo traiicit. Ingressi deinde triginta fere armati
ceteros vigiles obtruncant, refringuntque portam proximam, et
agmen sub signis confestim irrupit. Inde cum silentio in
16 forum ducti Hannibali sese coniunxerunt. Tum duo millia
Gallorum Pœnus, in tres divisa partes, per urbem dimittit

Tarentinos*que duces singulis partibus addit binos.* Itinera
quam maxime frequentia occupare iubet, tumultu orto Ro- 17
manos passim cædi, oppidanis parci. Sed ut fieri id posset,
præcipit iuvenibus Tarentinis, ut, ubi quem suorum procul
vidissent, quiescere ac silere ac bono animo esse iuberent.
Iam tumultus erat clamorque, qualis esse in capta urbe solet; **10**
sed quid rei esset, nemo satis pro certo scire. Tarentini 2
Romanos ad diripiendam urbem credere coortos; Romanis
seditio aliqua cum fraude videri ab oppidanis mota. Præ- 3
fectus primo excitatus tumultu in portum effugit; inde accep-
tus scapha in arcem circumvehitur. Errorem et tuba audita 4
ex theatro faciebat; nam et Romana erat, a proditoribus ad
hoc ipsum præparata, et inscienter a Græco inflata, quis aut
quibus signum daret, incertum efficiebat. Ubi illuxit, et Ro- 5
manis Punica et Gallica arma cognita [tum] dubitationem
exemerunt, et Græci, Romanos passim cæde stratos cernentes,
ab Hannibale captam urbem senserunt. Postquam lux certior 6
erat, et Romani, qui cædibus superfuerant, in arcem confu-
gerant, conticiscebatque paulatim tumultus, tum Hannibal
Tarentinos sine armis convocari iubet. Convenere omnes, 7
præterquam qui cedentes in arcem Romanos ad omnem ade-
undam simul fortunam persecuti fuerant. Ibi Hannibal be- 8
nigne allocutus Tarentinos testatusque, quæ præstitisset civi-
bus eorum, quos ad Trasumennum aut ad Cannas cepisset,
simul in dominationem superbam Romanorum invectus, reci- 9
pere se in domos suas quemque iussit et foribus nomen
suum inscribere; se domos eas, quæ inscriptæ non essent,
signo extemplo dato diripi iussurum; si quis in hospitio civis
Romani (vacuas autem tenebant domos) nomen inscripsisset,
eum se pro hoste habiturum. Contione dimissa, quum titulis 10
notatæ fores discrimen pacatæ ab hostili domo fecissent, signo
dato ad diripienda hospitia Romana passim discursum est;
et fuit prædæ aliquantum.

Postero die ad oppugnandam arcem ducit; quam quum **11**
et *a* mari, quo in pæninsulæ modum pars maior circumluitur,

præaltis rupibus et ab ipsa urbe muro et fossa ingenti sæpta
2 videret, eoque nec vi nec operibus expugnabilem esse, ne a
se ipsum cura tuendi Tarentinos a maioribus rebus moraretur
aut in relictos sine valido præsidio Tarentinos impetum ex
arce, quum vellent, Romani facerent, vallo urbem ab arce in-
3 tersæpire statuit, non sine illa etiam spe, cum prohibentibus
opus Romanis manum posse conseri et, si ferocius procucur-
rissent, magna cæde ita attenuari præsidii vires, ut facile per
4 se ipsi Tarentini urbem ab iis tueri possent. Ubi cœptum
opus est, patefacta repente porta, impetum in munientes fece-
runt Romani, pellique se statio passa est, quæ pro opere erat,
ut successu cresceret audacia pluresque et longius pulsos per-
5 sequerentur. Tum signo dato coorti undique Pœni sunt,
quos instructos ad hoc Hannibal tenuerat; nec sustinuere im-
petum Romani; sed ab effusa fuga loci angustiæ eos impedi-
taque alia opere iam cœpto, alia apparatu operis morabantur;
6 plurimi in fossam præcipitavere, occisique sunt plures in fuga
quam in pugna. Inde opus nullo prohibente fieri cœptum.
7 Fossa ingens ducta, et vallum intra eam erigitur: modicoque
post intervallo murum etiam eadem regione addere parat, ut
8 vel sine præsidio tueri se adversus Romanos possent. Reli-
quit tamen modicum præsidium, simul *ut* in perficiendo muro
adiuvaret; ipse profectus cum ceteris copiis ad Galæsum flumen
9 (quinque millia ab urbe abest) posuit castra. Ex iis stativis
regressus ad inspiciendum, quod opus aliquantum opinione
eius celerius creverat, spem cepit, etiam arcem expugnari
posse. Et est non altitudine, ut cetera, tuta, sed loco plano
10 posita et ab urbe muro tantum ac fossa divisa. Quum iam
machinationum omni genere et operibus oppugnaretur, missum
a Metaponto præsidium Romanis fecit animum, ut nocte ex
improviso opera hostium invaderent. Alia disiecerunt, alia
igni corruperunt, isque finis Hannibali fuit ea parte arcem
11 oppugnandi. Reliqua erat in obsidione spes, nec ea satis
efficax, quia arcem tenentes, quæ in pæninsula posita imminet
faucibus portus, mare liberum habebant, urbs contra exclusa

maritimis commeatibus propiusque inopiam erant obsidentes
quam obsessi. Hannibal, convocatis principibus Tarentinis, 12
omnes præsentes difficultates exposuit: neque arcis tam munitæ
expugnandæ cernere viam neque in obsidione quicquam ha-
bere spei, donec mari hostes potiantur; quod si naves sint, 13
quibus commeatus invehi prohibeat, extemplo aut abscessuros
aut dedituros se hostes. Assentiebantur Tarentini; ceterum 14
ei, qui consilium afferret, opem quoque in eam rem afferendam
censebant esse. Punicas enim naves ex Sicilia accitas id 15
posse facere; suas, quæ sinu exiguo intus inclusæ essent, quum
claustra portus hostis haberet, quemadmodum inde in apertum
mare evasuras? „Evadent" inquit Hannibal. „Multa, quæ impe- 16
dita natura sunt, consilio expediuntur. Urbem in campo sitam
habetis; planæ et satis latæ viæ patent in omnes partes. Via, 17
quæ e portu per mediam urbem ad mare transmissa est, plaustris
transveham naves haud magna mole, et mare nostrum erit, quo
nunc hostes potiuntur, et illinc mari, hinc terra circumsedebi-
mus arcem; immo brevi aut relictam ab hostibus aut cum
ipsis hostibus capiemus." Hæc oratio non spem modo effec- 18
tus, sed ingentem etiam ducis admirationem fecit. Contracta
extemplo undique plaustra iunctaque inter se, et machinæ ad
subducendas naves admotæ, munitumque iter, quo faciliora
plaustra minorque moles in transitu esset. Iumenta inde et 19
homines contracti et opus impigre cœptum; paucosque post
dies classis instructa ac parata circumvehitur arcem et ante
os ipsum portus ancoras iacit. Hunc statum rerum Hannibal 20
Tarenti relinquit, regressus ipse in hiberna. Ceterum defectio
Tarentinorum utrum priore anno an hoc facta sit, in diversum
auctores trahunt: plures propioresque ætate memoriæ rerum
hoc anno factam tradunt.

Romæ consules prætoresque usque ante diem quintum **12**
calendas Maias Latinæ tenuerunt; eo die, perpetrato sacro in 2
monte, in suas quisque provincias proficiscuntur. Religio
deinde nova obiecta est ex carminibus Marcianis. Vates hic 3
Marcius illustris fuerat, et quum conquisitio priore anno ex

senatus consulto talium librorum fieret, in M. Æmilii præ-
toris urbani, qui eam rem agebat, manus venerant; is proti-
4 nus novo prætori Sullæ tradiderat. Ex huius Marcii duobus
carminibus alterius post rem factam editi comprobata aucto-
ritas eventu alteri quoque, cuius nondum tempus venerat, af-
5 ferebat fidem. Priore carmine Cannensis prædicta clades in
hæc fere verba erat: „Amnem, Troiugena [Romane], fuge
Cannam, ne te alienigenæ cogant in campo Diomedis conse-
6 rere manus. Sed neque credes tu mihi, donec compleris
sanguine campum, multaque millia occisa tua deferet amnis
in pontum magnum ex terra frugifera; piscibus atque avibus
ferisque, quæ incolunt terras, iis fuat esca caro tua; nam
7 mihi ita Iuppiter fatus est.“ Et Diomedis Argivi campos et
Cannam flumen ii, qui militaverant in iis locis, iuxta atque
8 ipsam cladem agnoscebant. Tum alterum carmen recitatum,
non eo tantum obscurius, quia incertiora futura præteritis sunt,
9 sed perplexius etiam scripturæ genere. „Hostes, Romani, si
expellere vultis vomicam*que*, quæ gentium venit longe, Apol-
lini vovendos censeo ludos, qui quotannis comiter Apollini
fiant; quum populus dederit ex publico partem, privati uti
10 conferant pro se atque suis; iis ludis faciendis præerit prætor is,
qui ius populo plebeique dabit summum; decemviri Græco
ritu hostiis sacra faciant. Hoc si recte facietis, gaudebitis
semper fietque res vestra melior; nam is divus exstinguet
11 perduelles vestros, qui vestros campos pascit placide.“ Ad id
carmen explanandum diem unum sumpserunt; postero die
senatus consultum factum est, ut decemviri de ludis Apollini
12 reque divina facienda inspicerent. Ea quum inspecta relata-
que ad senatum essent, censuerunt patres, Apollini ludos
vovendos faciendosque et, quando ludi facti essent, duodecim
millia æris prætori ad rem divinam et duas hostias maiores
13 dandas. Alterum senatus consultum factum est, ut decemviri
sacrum Græco ritu facerent hisque hostiis, Apollini bove aurato
et capris duabus albis auratis, Latonæ bove femina aurata.
14 Ludos prætor in circo maximo quum facturus esset, edixit,

ut populus per eos ludos stipem Apollini, quantam commodum
esset, conferret. Hæc est origo ludorum Apollinarium, vic- 15
toriæ, non valetudinis ergo, ut plerique rentur, votorum fac-
torumque. Populus coronatus spectavit, matronæ supplica-
vere; vulgo apertis ianuis in propatulis epulati sunt, celeberque
dies omni cærimoniarum genere fuit.

Quum Hannibal circa Tarentum, consules ambo in Sam- **13**
nio essent, sed circumsessuri Capuam viderentur, quod malum
diuturnæ obsidionis esse solet, iam famem Campani sentie-
bant, quia sementem facere prohibuerant eos Romani exerci-
tus. Itaque legatos ad Hannibalem miserunt orantes, ut, 2
priusquam consules in agros suos educerent legiones viæque
omnes hostium præsidiis insiderentur, frumentum ex propinquis
locis convehi iuberet Capuam. Hannibal Hannonem ex Bruttiis 3
cum exercitu in Campaniam transire et dare operam, ut fru-
menti copia fieret Campanis, iussit. Hanno ex Bruttiis profectus 4
cum exercitu, vitabundus castra hostium consulesque, qui in
Samnio erant, quum Benevento iam appropinquaret, tria millia
passuum ab ipsa urbe loco edito castra posuit; inde ex sociis 5
circa populis, quo æstate comportatum erat, devehi frumentum in
castra iussit, præsidiis datis, quæ commeatus eos prosequerentur.
Capuam inde nuntium misit, qua die in castris ad accipien- 6
dum frumentum præsto essent omni undique genere vehiculo-
rum iumentorumque ex agris contracto. Id pro cetera socor- 7
dia negligentiaque a Campanis actum; paulo plus quadringenta
vehicula missa et pauca præterea iumenta. Ob id castigatis
ab Hannone, quod ne fames quidem, quæ mutas accenderet
bestias, curam eorum stimulare posset, alia prodicta dies ad
frumentum maiore apparatu petendum. Ea omnia, sicut acta 8
erant, quum enuntiata Beneventanis essent, legatos decem
extemplo ad consules (circa Bovianum castra Romanorum
erant) miserunt. Qui quum, auditis, quæ ad Capuam age- 9
rentur, inter se comparassent, ut alter in Campaniam exerci-
tum duceret, Fulvius, cui ea provincia obvenerat, profectus
nocte Beneventi mœnia est ingressus. Ex propinquo cogno- 10

scit, Hannonem cum exercitus parte profectum frumentatum;
per quæstorem Campanis datum frumentum; duo millia plau-
strorum, inconditam inermemque aliam turbam advenisse; per
tumultum ac trepidationem omnia agi, castrorumque formam
et militarem ordinem immixtis agrestibus *et* iis externis subla-
11 tum. His satis compertis, consul militibus edicit, signa tantum
armaque in proximam noctem expedirent; castra Punica op-
12 pugnanda esse. Quarta vigilia profecti, sarcinis omnibus im-
pedimentisque Beneventi relictis, paulo ante lucem quum ad
castra pervenissent, tantum pavoris iniecerunt, ut, si in plano
castra posita essent, haud dubie primo impetu capi potuerint.
13 Altitudo loci et munimenta defenderunt, quæ nulla ex parte
14 adiri nisi arduo ac difficili adscensu poterant. Luce prima
prœlium ingens accensum est. Nec vallum modo tutantur
Pœni, sed, ut quibus locus æquior esset, deturbant nitentes per
14 ardua hostes. Vincit tamen omnia pertinax virtus, et aliquot
simul partibus ad vallum ac fossas perventum est, sed cum multis
2 vulneribus ac militum pernicie. Itaque convocatis *legatis* tri-
bunisque militum, consul absistendum temerario incepto ait; tutius
sibi videri reduci eo die exercitum Beneventum, dein postero
castra castris hostium iungi, ne exire inde Campani neve
3 Hanno regredi posset; id quo facilius obtineatur, collegam
quoque et exercitum eius se acciturum, totumque eo versuros
bellum. Hæc consilia ducis, quum iam receptui caneret, cla-
4 mor militum aspernantium tam segne imperium disiecit. Proxi-
ma forte hosti erat cohors Peligna, cuius præfectus Vibius
5 Accaus arreptum vexillum trans vallum hostium traiecit. Ex-
secratus inde seque et cohortem, si eius vexilli hostes potiti
essent, princeps ipse per fossam vallumque in castra irrupit.
6 Iamque intra vallum Peligni pugnabant, quum altera parte,
Valerio Flacco tribuno militum tertiæ legionis exprobrante Ro-
manis ignaviam, qui sociis captorum *castrorum* concederent
7 decus, T. Pedanius princeps primus centurio, quum signifero
signum ademisset, „Iam hoc signum et hic centurio“ inquit
„intra vallum hostium erit; sequantur, qui capi signum ab

hoste prohibituri sunt." Manipulares sui primum transcen-
dentem fossam, dein legio tota secuta est. Iam et consul, ad 8
conspectum transgredientium vallum mutato consilio, ab revo-
cando ad incitandos hortandosque versus milites, ostendere, in
quanto discrimine ac periculo fortissima cohors sociorum et
civium legio esset. Itaque pro se quisque omnes per æqua 9
atque iniqua loca, quum undique tela coniicerentur armaque
et corpora hostes obiicerent, pervadunt irrumpuntque; multi
vulnerati etiam, quos vires *et* sanguis desereret, ut intra val-
lum hostium caderent, nitebantur; capta itaque momento tem- 10
poris velut in plano sita nec permunita castra. Cædes inde,
non iam pugna erat, omnibus intra vallum permixtis. Supra 11
decem millia hostium occisa, supra septem millia capitum cum
frumentatoribus Campanis omnique plaustrorum et iumentorum
apparatu capta; et alia ingens præda fuit, quam Hanno, po-
pulabundus passim quum isset, ex sociorum populi Romani
agris traxerat. Inde deletis hostium castris Beneventum redi- 12
tum, prædamque ibi ambo consules (nam et App. Claudius
eo, post paucos dies venit) vendiderunt diviseruntque. Et do- 13
nati, quorum opera castra hostium capta erant, ante alios
Accaus Pelignus *et T.* Pedanius, princeps tertiæ legionis. Hanno 14
ab Cominio Ocrito, quo nuntiata castrorum clades est, cum
paucis frumentatoribus, quos forte secum habuerat, fugæ
magis quam itineris modo in Bruttios rediit. Et Campani, **15**
audita sua pariter sociorumque clade, legatos ad Hannibalem
miserunt, qui nuntiarent, duos consules ad Beneventum esse,
diei iter a Capua; tantum non ad portas et muros bellum
esse; ni propere subveniat, celerius Capuam quam Arpos
in potestatem hostium venturam. Ne Tarentum quidem, 2
non modo arcem, tanti debere esse, ut Capuam, quam
Carthagini æquare sit solitus, desertam indefensamque po-
pulo Romano tradat. Hannibal curæ sibi fore rem Cam- 3
panam pollicitus, in præsentia duo millia equitum cum
legatis mittit, quo præsidio agros populationibus possent
prohibere.

4 Romanis interim, sicut aliarum rerum, arcis Tarenti-
præsidiique, quod ibi obsideretur, cura est. C. Servilius le-
gatus, ex auctoritate patrum a P. Cornelio prætore in Etru-
riam ad frumentum coëmendum missus, cum aliquot navib-
onustis in portum Tarentinum inter hostium custodias perve-
5 nit. Cuius adventu, qui ante in exigua spe vocati sæpe a
transitionem ab hostibus per colloquia erant, ultro ad tran-
eundum hostes vocabant sollicitabantque. Et erat satis vali-
dum præsidium, traductis ad arcem Tarenti tuendam a *Meta-*
6 *ponto* militibus. Itaque Metapontini extemplo metu, quo tene-
bantur, liberati ad Hannibalem defecere.
7 Hoc idem eadem ora maris et Thurini fecerunt. Movi-
eos non Tarentinorum magis defectio Metapontinorumque
quibus, indidem ex Achaia oriundi, etiam cognatione iunc-
erant, quam ira in Romanos propter obsides nuper interfec-
8 tos. Eorum amici cognatique litteras ac nuntios ad Hanno-
nem Magonemque, qui in propinquo in Bruttiis erant, mise-
runt, si exercitum ad mœnia admovissent, se in potestatem
9 eorum urbem endituros esse. M. Atinius Thuriis cum modic-
præsidio præerat, quem facile elici ad certamen temere ineun-
dum rebantur posse, non *tam* militum, quos perpaucos ha-
bebat, fiducia quam iuventutis Thurinæ; eam ex industria
10 centuriaverat armaveratque ad tales casus. Divisis copiis
inter se duces Pœni quum agrum Thurinum ingressi essent,
Hanno cum peditum agmine infestis signis ire ad urbem per-
git, Mago cum equitatu tectus collibus apte *ad* tegendas insidias
11 oppositis subsistit. Atinius, peditum tantum agmine per ex-
ploratores comperto, in aciem copias educit, et fraudis intestinæ
12 et hostium insidiarum ignarus. Pedestre prœlium fuit per-
segne, paucis in prima acie pugnantibus Romanis, Thurinis
exspectantibus magis quam adiuvantibus eventum; et Cartha-
giniensium acies de industria pedem referebat, ut ad terga
collis ab equite suo insessi hostem incautum pertraheret.
13 Quo ubi est ventum, coorti cum clamore equites prope in-
conditam Thurinorum turbam nec satis fido animo, unde

pugnabat, stantem extemplo in fugam averterunt. Romani, 14
quanquam circumventos hinc pedes, hinc eques urgebat, tamen
aliquamdiu pugnam traxere; postremo et ipsi terga vertunt
atque ad urbem fugiunt. Ibi proditores conglobati quum 15
popularium agmen patentibus portis accepissent, ubi Romanos
fusos ad urbem ferri viderunt, conclamant, instare Pœnum,
permixtosque et hostes urbem invasuros, ni propere portas
claudant. Ita exclusos Romanos præbuere hosti ad cædem; 16
Atinius tamen cum paucis receptus. Seditio inde paulisper
tenuit, quum *in* fide *alii manendum*, alii cedendum fortunæ et
tradendam urbem victoribus censerent. Ceterum, ut plerumque, 17
fortuna et consilia mala vicerunt; Atinio cum suis ad mare
ac naves deducto, magis quia ipsi ob imperium in se mite ac
iustum consultum volebant, quam respectu Romanorum, Carthaginienses in urbem accipiunt.

Consules a Benevento in Campanum agrum legiones 18
ducunt, non ad frumenta modo, quæ iam in herbis erant, corrumpenda, sed ad Capuam oppugnandam, nobilem se consu- 19
latum tam opulentæ urbis excidio rati facturos, simul et ingens
flagitium imperio dempturos, quod urbi tam propinquæ tertium annum impunita defectio esset. Ceterum ne Beneventum 20
sine præsidio esset, et ut ad subita belli, si Hannibal, quod
facturum haud dubitabant, ad opem ferendam sociis Capuam
venisset, equitis vim sustinere possent, Ti. Gracchum ex Lucanis cum equitatu ac levi armatura Beneventum venire
iubent; legionibus stativisque ad obtinendas res in Lucanis
aliquem præficeret. Graccho, priusquam ex Lucanis moveret, **16**
sacrificanti triste prodigium factum est. Ad exta, sacrificio 2
perpetrato, angues duo ex occulto allapsi adedere iecur, conspectique repente ex oculis abierunt. Id quum haruspicum 3
monitu sacrificium instauraretur atque intentius exta servarentur, iterum ac tertium tradunt *allapsos* libatoque iocinere intactos
angues abisse. Quum haruspices ad imperatorem id pertinere 4
prodigium præmonuissent et ab occultis cavendum hominibus
consultisque, nulla tamen providentia fatum imminens moveri

5 potuit. Flavus Lucanus fuit, caput partis eius Lucanorum,
quum pars ad Hannibalem defecisset, quæ cum Romanis
stabat; et iam annuo in magistratu erat, ab iisdem illis
6 creatus prætor. Is mutata repente voluntate locum gratiæ
apud Pœnum quærens, neque transire ipse neque trahere ad
defectionem Lucanos satis habuit, nisi imperatoris et eiusdem
hospitis proditi capite ac sanguine fœdus cum hostibus
7 sanxisset. Ad Magonem, qui in Bruttiis præerat, clam in
colloquium venit, fideque ab eo accepta, si Romanum iis imperatorem tradidisset, liberos cum suis legibus venturos in amicitiam Lucanos, deducit Pœnum in locum, *quo cum* paucis Grac-
8 chum adducturum ait: Mago ibi pedites equitesque armatos
9 (et capere eas latebras ingentem numerum) occuleret. Loco
satis inspecto atque undique explorato, dies composita gerendæ rei est. Flavus ad Romanum imperatorem venit.
10 Rem se ait magnam inchoasse, ad quam perficiendam ipsius
Gracchi opera opus esset. Omnium populorum prætoribus,
qui ad Pœnum in illo communi Italiæ motu descissent, per-
11 suasisse, ut redirent in amicitiam Romanorum, quando res
quoque Romana, quæ prope exitium clade Cannensi venisset,
in dies melior atque auctior fieret, Hannibalis vis senesceret
12 ac prope ad nihilum venisset: veteri delicto haud implacabiles
fore Romanos; nullam unquam gentem magis exorabilem
promptioremque veniæ dandæ fuisse; quoties rebellioni etiam
13 maiorum suorum ignotum? Hæc ab se dicta; ceterum ab ipso
Graccho eadem hæc audire malle eos præsentisque contingere
14 dextram; id pignus fidei secum fore. Locum se concilio iis
dixisse a conspectu amotum, haud procul castris Romanis:
ibi paucis verbis transigi rem posse, ut omne nomen Luca-
15 num in fide ac societate Romana sit. Gracchus fraudem et
sermoni et rei abesse ratus ac similitudine veri captus, cum
lictoribus ac turma equitum e castris profectus duce hospite
16 *in* insidias præcipitat. Hostes subito exorti; et, ne dubia proditio esset, Flavus iis se adiungit. Tela undique in Grac-
17 chum atque equites coniiciuntur. Gracchus ex equo desilit;

idem ceteros facere iubet hortaturque, ut, quod unum reliquum
fortuna fecerit, id cohonestent virtute. Reliquum autem quid 18
esse paucis a multitudine in valle silva ac montibus sæpta
circumventis præter mortem? Id referre, utrum præbentes 19
corpora pecorum modo inulti trucidentur, an toti a patiendo
exspectandoque eventu in impetum atque iram versi, agentes
audentesque, perfusi hostium cruore, inter exspirantium inimi-
corum cumulata armaque et corpora cadant. Lucanum pro- 20
ditorem ac transfugam omnes peterent; qui eam victimam
præ se ad inferos misisset, eum decus eximium, egregium
solatium suæ morti inventurum. Inter hæc dicta paludamento 21
circa lævum brachium intorto (nam ne scuta quidem secum
extulerant) in hostes impetum fecit. Maior quam pro nu- 22
mero hominum editur pugna. Iaculis maxime aperta corpora
Romanorum, [et] quum undique ex altioribus locis in cavam
vallem coniectus esset, transfiguntur. Gracchum iam nudatum 23
præsidio vivum capere Pœni nituntur; ceterum conspicatus
Lucanum hospitem inter hostes adeo infestus confertos invasit,
ut parci ei sine multorum pernicie non posset. Exanimem 24
eum Mago extemplo ad Hannibalem misit, ponique cum
captis simul fascibus ante tribunal imperatoris iussit.

Si hæc vera fama est, Gracchus in Lucanis ad campos, 25
qui Veteres vocantur, periit. Sunt, qui in agro Beneventano **17**
prope Calorem fluvium contendant, a castris cum lictoribus
ac tribus servis lavandi causa progressum, quum forte inter 2
salicta innata ripis laterent hostes, nudum atque inermem
saxisque, quæ volvit amnis, propugnantem interfectum. Sunt, 3
qui haruspicum monitu quingentos passus a castris progres-
sum, uti loco puro ea, quæ ante dicta prodigia sunt, procu-
raret, ab insidentibus forte locum duabus turmis Numidarum
circumventum scribant. Adeo nec locus nec ratio mortis in
viro tam claro et insigni constat. Funeris quoque Gracchi 4
varia est fama. Alii in castris Romanis sepultum ab suis,
alii ab Hannibale (et ea vulgatior fama est) tradunt in vesti-
bulo Punicorum castrorum rogum exstructum esse, armatum 5

exercitum decucurrisse cum tripudiis Hispanorum motibusq
armorum et corporum suæ cuique genti assuetis, ipso Han
bale omni rerum verborumque honore exsequias celebrant
6 Hæc tradunt, qui in Lucanis rei gestæ auctores sunt.
illis, qui ad Calorem fluvium interfectum memorant, crede
7 velis, capitis tantum Gracchi hostes potiti sunt; eo delato
Hannibalem, missus ab eo confestim Carthalo, qui in cas
Romana ad Cn. Cornelium quæstorem deferret; is funu
imperatoris in castris, celebrantibus cum exercitu Beneven
tanis, fecit.

18 Consules agrum Campanum ingressi quum passim pop
larentur, eruptione oppidanorum et Magonis cum equit
territi et trepidi ad signa milites palatos passim revocarun
et, vixdum instructa acie, fusi supra mille et quingentos milit
2 amiserunt. Inde ingens ferocia superbæ suopte ingenio gen
crevit, multisque prœliis lacessebant Romanos; sed intentior
ad cavendum consules una pugna fecerat incaute atque in
3 consulte inita. Restituit tamen his animos et illis minu
audaciam parva una res; sed in bello nihil tam leve est
4 quod non magnæ interdum rei momentum faciat. T. Quincti
Crispino Badius Campanus hospes erat perfamiliari hospiti
iunctus. Creverat consuetudo, quod æger Romæ apud Cri-
spinum Badius ante defectionem Campanam liberaliter comiter-
5 que curatus fuerat. Is tum Badius progressus ante stationes,
quæ pro porta stabant, vocari Crispinum iussit. Quod ubi
est Crispino nuntiatum, ratus colloquium amicum ac familiare
quæri, manente memoria etiam in discidio publicorum fœderum
6 privati iuris, paulum a ceteris processit. Postquam in con-
spectum venere, „Provoco te“ inquit „ad pugnam, Crispine“
Badius; „conscendamus equos, summotisque aliis, uter bello
7 melior sit, decernamus.“ Ad ea Crispinus nec sibi nec illi
ait hostes deesse, in quibus virtutem ostendant; se, etiamsi
in acie occurrerit, declinaturum, ne hospitali cæde dextram
8 violet; conversusque abibat. Enimvero ferocius tum Campanus
increpare mollitiam ignaviamque et se digna probra in in-

sontem iacere, hospitalem hostem appellans simulantemque
parcere, cui sciat parem se non esse. Si parum, publicis 9
fœderibus ruptis, dirempta simul et privata iura esse putet,
Badium Campanum T. Quinctio Crispino Romano palam,
duobus exercitibus audientibus, renuntiare hospitium. Nihil 10
sibi cum eo consociatum, nihil fœderatum hosti cum hoste,
cuius patriam ac penates publicos privatosque oppugnatum
venisset. Si vir esset, congrederetur. Diu cunctantem Cri- 11
spinum perpulere turmales, ne impune insultare Campanum
pateretur. Itaque tantum moratus, dum imperatores consu- 12
leret, permitterentne sibi extra ordinem in provocantem hostem
pugnare, permissu eorum arma cepit equumque conscendit et
Badium nomine compellans ad pugnam evocavit. Nulla mora 13
a Campano facta est; infestis equis concurrerunt. Crispinus
supra scutum sinistrum humerum Badio hasta transfixit,
superque delapsum cum vulnere ex equo desiluit, ut pedes
iacentem conficeret. Badius, priusquam opprimeretur, parma 14
atque equo relicto ad suos aufugit; Crispinus equum armaque 15
capta et cruentam cuspidem insignis spoliis ostentans cum
magna laude et gratulatione militum ad consules est deductus,
laudatusque ibi magnifice et donis donatus.

Hannibal ex agro Beneventano castra ad Capuam quum **19**
movisset, tertio post die, quam venit, copias in aciem eduxit,
haudquaquam dubius, quod Campanis absente se paucos ante 2
dies secunda fuisset pugna, quin multo minus se suumque
toties victorem exercitum sustinere Romani possent. Ceterum 3
postquam pugnari cœptum est, equitum maxime incursu, quum
iaculis obrueretur, laborabat Romana acies, donec signum
equitibus datum est, ut in hostem admitterent equos. Ita 4
equestre prœlium erat, quum procul visus Sempronianus ex-
ercitus, cui Cn. Cornelius quæstor præerat, utrique parti parem
metum præbuit, ne hostes novi adventarent. Velut ex com- 5
posito utrinque signum receptui datum, reductique in castra
prope æquo Marte discesserunt; plures tamen ab Romanis
primo incursu equitum ceciderunt. Inde consules, ut aver- 6

terent Capua Hannibalem, nocte, quæ secuta est, diversi, Ful-
7 vius in agrum Cumanum, Claudius in Lucanos abiit. Postero
die, quum vacua castra Romanorum esse nuntiatum Hannibali
esset, et duobus agminibus diversos abiisse, incertus primo,
8 utrum sequeretur, Appium instituit sequi. Ille, circumducto
hoste, qua voluit, alio itinere ad Capuam rediit.

Hannibali alia in his locis bene gerendæ rei fortuna ob-
9 lata est. M. Centenius fuit cognomine Pænula, insignis inter
10 primi pili centuriones et magnitudine corporis et animo. Is,
perfunctus militia, per P. Cornelium Sullam prætorem in
senatum introductus petit a patribus, uti sibi quinque millia
11 militum darentur: se peritum et hostis et regionum brevi operæ
pretium facturum et, quibus artibus ad id locorum nostri et
duces et exercitus capti forent, iis adversus inventorem usu-
12 rum. Id non promissum magis stolide quam stolide creditum,
13 tanquam eædem militares et imperatoriæ artes essent. Data
pro quinque octo millia militum, pars dimidia cives, pars
socii; et ipse aliquantum voluntariorum *in* itinere ex agris
concivit ac prope duplicato exercitu in Lucanos pervenit, ubi
14 Hannibal, nequicquam secutus Claudium, substiterat. Haud
dubia res est, quippe inter Hannibalem ducem et centu-
rionem, exercitusque alterum vincendo veteranum, alterum
novum totum, magna ex parte etiam tumultuarium ac semer-
15 mem. Ut conspecta inter se agmina sunt et neutra pars
detrectavit pugnam, extemplo instructæ acies. Pugnatum
tamen, ut in nulla pari re, duas amplius horas, concitante,
16 donec dux stetit, se Romana acie. Postquam is non pro
vetere fama solum, sed etiam metu futuri dedecoris, si sua
temeritate contractæ cladi superesset, obiectans se hostium
17 telis cecidit, fusa extemplo est Romana acies; sed adeo ne
fugæ quidem iter patuit, omnibus viis ab equite insessis, ut
ex tanta multitudine vix mille evaserint, ceteri passim alii
alia peste absumpti sint.

20 Capua a consulibus iterum summa vi obsideri cœpta est.
quæque in eam rem opus erant, comportabantur parabantur-

que. Casilinum frumentum convectum; ad Vulturni ostium, 2
ubi nunc urbs est, castellum communitum, *sicut Puteolos* ante
Fabius Maximus munierat, *et* præsidium impositum, ut mare
proximum et flumen in potestate *essent*. In ea duo maritima 3
castella frumentum, quod ex Sardinia nuper missum erat
quodque M. Iunius prætor ex Etruria coemerat, ab Ostia
convectum est, ut exercitui per hiemem copia esset. Ceterum 4
super eam cladem, quæ in Lucanis accepta erat, volonum
quoque exercitus, qui vivo Gracchо summa fide stipendia
fecerat, velut exauctoratus morte ducis ab signis discessit.

Hannibal non Capuam neglectam neque in tanto dis- 5
crimine desertos volebat socios; sed prospero ex temeritate
unius Romani ducis successu in alterius ducis exercitusque
opprimendi occasionem imminebat. Cn. Fulvium prætorem 6
Apuli legati nuntiabant primo, dum urbes quasdam Apulorum,
quæ ad Hannibalem descivissent, oppugnaret, intentius rem
egisse; postea nimio successu et ipsum et milites præda im-
pletos in tantam licentiam socordiamque effusos, ut nulla
disciplina militiæ esset. Quum sæpe alias, tum paucis diebus 7
ante expertus, qualis sub inscio duce exercitus esset, in Apu-
liam castra movit. Circa Herdoneam Romanæ legiones et **21**
prætor Fulvius erat. Quo ubi allatum est, hostes adventare,
prope est factum, ut iniussu prætoris signis convulsis in aciem
exirent; nec res magis ulla tenuit quam spes haud dubia, suo
id arbitrio, ubi vellent, facturos. Nocte insequenti Hannibal, 2
quum tumultuatum in castris et plerosque ferociter, signum
ut daret, institisse duci ad arma vocantes sciret, haud dubius, 3
prosperæ pugnæ occasionem dari, tria millia expeditorum
militum in villis circa vepribusque et silvis disponit, qui signo
dato simul omnes e latebris exsisterent, et Magonem *ac* duo 4
ferme millia equitum, qua fugam inclinaturam credebat, omnia
itinera insidere iubet. His nocte præparatis, prima luce in
aciem copias educit; nec Fulvius est cunctatus, non tam sua 5
ulla spe quam militum impetu fortuito tractus. Itaque eadem
temeritate, qua processum in aciem est, instruitur ipsa acies

ad libidinem militum forte procurrentium consistentiumque
quo loco ipsorum tulisset animus, deinde per libidinem aut
6 metum deserentium locum. Prima legio et sinistra ala in
7 primo instructæ et in longitudinem porrecta acies. Clamantibus tribunis, nihil introrsus roboris ac virium esse et, quacunque impetum fecissent hostes, perrupturos, nihil, quod salutare esset, non modo ad animum, sed ne ad aures quidem
8 admittebat. Et Hannibal haudquaquam similis dux neque
simili exercitu neque ita instructo aderat. Ergo ne clamorem
quidem atque impetum primum eorum Romani sustinuere.
9 Dux stultitia et temeritate Centenio par, animo haudquaquam
comparandus, ubi rem inclinatam ac trepidantes suos videt,
10 equo arrepto cum ducentis ferme equitibus effugit; cetera a
fronte pulsa, inde a tergo atque alis circumventa acies eo usque
est cæsa, ut ex duodeviginti millibus hominum duo millia
haud amplius evaserint. Castris hostes potiti sunt.

22 Hæ clades, super aliam alia, Romam quum essent nuntiatæ, ingens quidem et luctus et pavor civitatem cepit; sed
tamen, quia consules, ubi summa rerum esset, ad id locorum
prospere rem gererent, minus his cladibus commovebantur.
2 Legatos ad consules mittunt C. Lætorium, M. Metilium, qui
nuntiarent, ut reliquias duorum exercituum cum cura colli-
3 gerent darentque operam, ne per metum ac desperationem
hosti se dederent, id quod post Cannensem accidisset cladem,
4 et ut desertores de exercitu volonum conquirerent. Idem
negotii P. Cornelio datum, cui et dilectus mandatus erat;
isque per fora conciliabulaque edixit, ut conquisitio volonum
fieret *reperti*que ad signa reducerentur. Hæc omnia intentissima cura acta.

5 App. Claudius consul, D. Iunio ad ostium Vulturni, M.
Aurelio Cotta Puteolis præposito, qui, ut quæque naves ex
Etruria ac Sardinia accessissent, extemplo in castra mitterent
6 frumentum, ipse ad Capuam regressus Q. Fulvium collegam
invenit Casilino omnia deportantem molientem*que* ad op-
7 pugnandam Capuam. Tum ambo circumsederunt urbem et

Claudium Neronem prætorem ab Suessula ex Claudianis
castris exciverunt. Is quoque, modico ibi præsidio ad tenen- 8
dum locum relicto, ceteris omnibus copiis ad Capuam descen-
dit. Ita tria prætoria circa Capuam erecta, et tres exercitus
diversis partibus opus aggressi fossa valloque circumdare
urbem parant et castella excitant modicis intervallis, multis- 9
que simul locis cum prohibentibus opera Campanis eo eventu
pugnant, ut postremo portis muroque se contineret Campanus.
Prius tamen, quam hæc continuarentur opera, legati ad Han- 10
nibalem missi, qui quererentur, desertam ab eo Capuam ac
prope redditam Romanis, obtestarenturque, ut tunc saltem
opem non circumsessis modo, sed etiam circumvallatis ferret.
Consulibus litteræ a P. Cornelio prætore missæ, ut, priusquam 11
clauderent Capuam operibus, potestatem Campanis facerent,
ut, qui eorum vellent, exirent a Capua suasque res secum
ferrent: liberos fore suaque omnia habituros, qui ante idus 12
Martias exissent; post eam diem quique exissent quique ibi
mansissent, hostium futuros numero. Ea pronuntiata Cam- 13
panis, atque ita spreta, ut ultro contumelias dicerent minaren-
turque. Hannibal ab Herdonea Tarentum duxerat legiones, 14
spe aut vi aut dolo arcis Tarentinæ potiundæ; quod ubi
parum processit, ad Brundisium flexit iter, prodi id oppidum
ratus. Ibi quoque quum frustra tereret tempus, legati Cam- 15
pani ad eum venerunt querentes simul orantesque; quibus
Hannibal magnifice respondit, et antea se solvisse obsidionem
et nunc adventum suum consules non laturos. Cum hac spe 16
dimissi legati vix regredi Capuam, iam duplici fossa valloque
cinctam, potuerunt.

Quum maxime Capua circumvallaretur, Syracusarum op- **23**
pugnatio ad finem venit, præterquam vi ac virtute ducis ex-
ercitusque, intestina etiam proditione adiuta. Namque Mar- 2
cellus initio veris incertus, utrum Agrigentum ad Himilconem
et Hippocraten verteret bellum an obsidione Syracusas pre-
meret, quanquam nec vi capi videbat posse inexpugnabilem 3
terrestri ac maritimo situ urbem nec fame, ut quam prope

4 liberi a Carthagine commeatus alerent, tamen, ne quid in-
expertum relinqueret, transfugas Syracusanos (erant autem
apud Romanos aliqui nobilissimi viri, inter defectionem ab
Romanis, quia ab novis consiliis abhorrebant, pulsi) colloquiis
suæ partis tentare hominum animos iussit et fidem dare, si
traditæ forent Syracusæ, liberos eos ac suis legibus victuros
5 esse. Non erat colloquii copia, quia multorum animi suspecti
omnium curam oculosque converterant, ne quid falleret tale
6 admissum. Servus unus exsulum, pro transfuga intromissus
in urbem, conventis paucis, initium colloquendi de tali re fecit.
Dein *in* piscatoria quidam nave retibus operti circumvectique ita
ad castra Romana collocutique cum transfugis, et iidem sæpius
eodem modo et alii atque alii; postremo ad octoginta facti.
7 Et quum iam composita omnia ad proditionem essent, indicio
delato ad Epicyden per Attalum quendam, indignantem sibi
rem creditam non esse, necati omnes cum cruciatu sunt.
8 Alia subinde spes, postquam hæc vana evaserat, excepit.
Damippus quidam Lacedæmonius, missus ab Syracusis ad
9 Philippum regem, captus ab Romanis navibus erat. Huius
utique redimendi et Epicydæ cura erat ingens, nec abnuit
Marcellus, iam tum Ætolorum, quibus socii Lacedæmonii
10 erant, amicitiam affectantibus Romanis. Ad colloquium de
redemptione eius missis medius maxime atque utrisque oppor-
tunus locus ad portum Trogilorum propter turrim, quam
11 vocant Galeagram, est visus. Quo quum sæpius commearent,
unus ex Romanis ex propinquo murum contemplans, nume-
rando lapides æstimandoque ipse secum, quid in fronte pate-
12 rent singuli, altitudinem muri, quantum proxime coniectura
poterat, permensus, humilioremque aliquanto pristina opinione
sua et ceterorum omnium ratus esse et vel mediocribus scalis
13 superabilem, ad Marcellum rem defert. Haud spernenda
visa; sed quum adiri locus, quia ob id ipsum intentius custo-
14 diebatur, non posset, occasio quærebatur; quam obtulit trans-
fuga nuntians, diem festum Dianæ per triduum agi et, quia
alia in obsidione desint, vino largius epulas celebrari et ab

Epicyde præbito universæ plebei et per tribus a principibus
diviso. Id ubi accepit Marcellus, cum paucis tribunorum 15
militum collocutus, electisque per eos ad rem tantam agendam
audendamque idoneis centurionibus militibusque, et scalis in
occulto comparatis, ceteris signum dari iubet, ut mature cor-
pora curarent quietique darent: nocte in expeditionem eundum
esse. Inde ubi id temporis visum, quo *de* die epulatis iam 16
vini satias principiumque somni esset, signi unius milites
ferre scalas iussit; et ad mille fere armati tenui agmine per
silentium eo deducti. Ubi sine strepitu ac tumultu primi eva- 17
serunt in murum, secuti ordine alii, quum priorum audacia dubiis
etiam animum faceret. Iam mille armatorum *muri* ceperant **24**
partem, quum ceteræ admotæ *sunt copiæ*, pluribusque scalis
in murum evadebant, signo ab Hexapylo dato, quo per in- 2
gentem solitudinem erat perventum, quia magna pars in tur-
ribus epulati aut sopiti vino erant aut semigraves pota-
bant; paucos tamen eorum oppressos in cubilibus interfece-
runt. Prope Hexapylon est portula; *ea* magna vi refringi 3
cœpta et e muro ex composito tuba datum signum erat, et
iam undique non furtim, sed vi aperta gerebatur res. Quippe 4
ad Epipolas, frequentem custodiis locum, perventum erat,
terrendique magis hostes erant quam fallendi, sicut territi
sunt. Nam simulac tubarum est auditus cantus clamorque 5
tenentium muros partemque urbis, omnia teneri custodes *rati*
alii per murum fugere, alii salire de muro præcipitarique
turba paventium. Magna pars tamen ignara tanti mali erat, 6
et gravatis omnibus vino somnoque et in vastæ magnitudinis
urbe partium sensu non satis pertinente in omnia. Sub luce 7
Hexapylo effracto, Marcellus omnibus copiis urbem ingressus
excitavit convertitque omnes ad arma capienda opemque, si
quam possent, iam captæ prope urbi ferendam. Epicydes ab 8
Insula, quam ipsi Nason vocant, citato profectus agmine, haud
dubius, quin paucos per negligentiam custodum transgressos
murum expulsurus foret, occurrentibus pavidis, tumultum 9
augere eos dictitans et maiora ac terribiliora vero afferre,

postquam conspexit omnia circa Epipolas armis completa,
10 lacessito tantum hoste paucis missilibus, retro in Achradinam
agmen convertit, non tam vim multitudinemque hostium me-
tuens, quam ne qua intestina fraus per occasionem oreretur,
clausasque inter tumultum Achradinæ atque Insulæ inveniret
11 portas. Marcellus ut mœnia ingressus ex superioribus locis
urbem omnium ferme illa tempestate pulcherrimam subiectam
oculis vidit, illacrimasse dicitur partim gaudio tantæ perpe-
12 tratæ rei, partim vetusta gloria urbis. Atheniensium classes
demersæ et duo ingentes exercitus cum duobus clarissimis
ducibus deleti occurrebant et tot bella cum Carthaginiensibus
13 tanto cum discrimine gesta, tot tam opulenti tyranni regesque,
præter ceteros Hiero, quum recentissimæ memoriæ rex, tum
ante omnia, quæ virtus ei fortunaque sua dederat, beneficiis
14 in populum Romanum insignis. Ea quum universa occurre-
rent animo, subiretque cogitatio, iam illa momento horæ
15 arsura omnia et ad cineres reditura, priusquam signa Achra-
dinam admoveret, præmittit Syracusanos, qui intra præsidia
Romana, ut ante dictum est, fuerant, ut alloquio leni im-
pellerent hostes ad dedendam urbem.

25 Tenebant Achradinæ portas murosque maxime transfugæ,
quibus nulla erat per condiciones veniæ spes; ei nec adire
2 muros nec alloqui quemquam passi. Itaque Marcellus, post-
quam inceptum irritum fuit, ad Euryalum signa referri iussit.
Tumulus est in extrema parte urbis versus a mari viæque
imminens ferenti in agros mediterraneaque insulæ, percommode
3 situs ad commeatus excipiendos. Præerat huic arci Philode-
mus Argivus, ab Epicyde impositus, ad quem missus a Mar-
cello Sosis, unus ex interfectoribus tyranni, quum longo ser-
mone habito dilatus per frustrationem esset, retulit Marcello,
4 tempus eum ad deliberandum sumpsisse. Quum is diem de
die differret, dum Hippocrates atque Himilco admoverent
castra legionesque, haud dubius, si in arcem accepisset eos,
5 deleri Romanum exercitum inclusum muris posse, Marcellus,
ut Euryalum neque tradi neque capi vidit posse inter Nea-

polim et Tycham (nomina ea partium urbis et instar urbium sunt) posuit castra, timens, ne, si frequentia intrasset loca, contineri ab discursu miles avidus prædæ non posset. Legati 6
eo ab Tycha et Neapoli cum infulis et velamentis venerunt, precantes, ut a cædibus et ab incendiis parceretur. De quo- 7
rum precibus quam postulatis magis consilio habito, Marcellus ex omnium sententia edixit militibus, ne quis liberum corpus violaret: cetera prædæ futura. Castra obiectu parietum pro 8
muro sæpta; portis regione platearum patentibus, stationes præsidiaque disposuit, ne quis in discursu militum impetus in castra fieri posset. Inde signo dato milites discurrerunt; re- 9
fractisque foribus, quum omnia terrore ac tumultu streperent, a cædibus tamen temperatum est; rapinis nullus ante modus fuit, quam omnia diuturna felicitate cumulata bona egesserunt. Inter hæc et Philodemus, quum spes auxilii 10
nulla esset, fide accepta, ut inviolatus ad Epicyden rediret, deducto præsidio tradidit tumulum Romanis. Aversis omnibus 11
ad tumultum ex parte captæ urbis, Bomilcar noctem eam nactus, qua propter vim tempestatis stare ad ancoram in salo Romana classis non posset, cum triginta quinque navibus 12
ex portu Syracusano profectus libero mari vela in altum dedit, quinque et quinquaginta navibus Epicydæ et Syracusanis relictis; edoctisque Carthaginiensibus, in quanto res Syracu- 13
sana discrimine esset, cum centum navibus post paucos dies redit, multis, ut fama est, donis ex Hieronis gaza ab Epicyde donatus.

Marcellus, Euryalo recepto præsidioque addito, una cura **26**
erat liber, ne qua ab tergo vis hostium in arcem accepta inclusos impeditosque mœnibus suos turbaret. Achradinam 2
inde, trinis castris per idonea dispositis loca, spe, ad inopiam omnium rerum inclusos redacturum, circumsedit. Quum per 3
aliquot dies quietæ stationes utrinque fuissent, repente adventus Hippocratis et Himilconis, ut ultro undique oppugnarentur Romani, fecit. Nam et Hippocrates, castris ad magnum por- 4
tum communitis signoque iis dato, qui Achradinam tenebant,

castra vetera Romanorum adortus est, quibus Crispinus præ-
erat, et Epicydes eruptionem in stationes Marcelli fecit, et
classis Punica litori, quod inter urbem et castra Romana erat,
appulsa est, ne quid præsidii Crispino summitti a Marcello
5 posset. Tumultum tamen maiorem hostes præbuerunt quam
certamen; nam et Crispinus Hippocraten non repulit tantum
munimentis, sed insecutus etiam est trepide fugientem, et
6 Epicyden Marcellus in urbem compulit; satisque iam etiam
in posterum videbatur provisum, ne quid ab repentinis eorum
7 excursionibus periculi foret. Accessit et pestilentia, commune
malum, quod facile utrorumque animos averteret a belli con-
siliis. Nam tempore autumni et locis natura gravibus, multo
tamen magis extra urbem quam in urbe, intoleranda vis
8 æstus per utraque castra omnium ferme corpora movit. Ac
primo temporis ac loci vitio et ægri erant et moriebantur;
postea curatio ipsa et contactus ægrorum vulgabat morbos, ut
aut neglecti desertique, qui incidissent, morerentur aut assi-
dentes curantesque eadem vi morbi repletos secum traherent,
9 quotidianaque funera et mors ob oculos esset, et undique dies
10 noctesque ploratus audirentur. Postremo ita assuetudine mali
efferaverant animos, ut non modo lacrimis iustoque comploratu
prosequerentur mortuos, sed ne efferrent quidem aut sepeli-
rent, iacerentque strata exanima corpora in conspectu similem
11 mortem exspectantium, mortuique ægros, ægri validos quum
metu, tum tabe ac pestifero odore corporum conficerent; et ut
ferro potius morerentur, quidam invadebant soli hostium sta-
12 tiones. Multo tamen vis maior pestis Pœnorum castra quam
Romana *corripuerat; nam* diu circumsedendo' Syracusas cælo
13 aquisque assuerant magis. Ex hostium exercitu Siculi, ut
primum videre, ex gravitate loci vulgari morbos, in suas
14 quisque propinquas urbes dilapsi sunt; [et] Carthaginienses,
quibus nusquam receptus erat, cum ipsis ducibus Hippocrate
15 atque Himilcone ad internecionem omnes perierunt. Mar-
cellus, ut tanta vis ingruebat mali, traduxerat in urbem

suos, infirmaque corpora tecta et umbræ recreaverant; multi
tamen ex Romano exercitu eadem peste absumpti sunt.

Deleto terrestri Punico exercitu, Siculi, qui Hippocratis **27**
milites fuerant, ** haud magna oppida, ceterum et situ et
munimentis tuta; tria millia alterum ab Syracusis, alterum
quindecim abest; eo et commeatus e civitatibus suis compor-
tabant et auxilia accersebant. Interea Bomilcar iterum cum 2
classe profectus Carthaginem, ita exposita fortuna sociorum,
ut spem faceret, non ipsis modo salutarem opem ferri posse,
sed Romanos quoque in capta quodam modo urbe capi, per- 3
pulit, ut onerarias naves quam plurimas omni copia rerum
onustas secum mitterent classemque suam augerent. Igitur 4
centum triginta navibus longis, septingentis onerariis profectus
a Carthagine satis prosperos ventos ad traiiciendum in Sici-
liam habuit; sed iidem venti superare eum Pachynum prohi-
bebant. Bomilcaris adventus fama primo, dein præter spem 5
mora quum gaudium et metum in vicem Romanis Syracusa-
nisque præbuisset, Epicydes metuens, ne, si pergerent iidem, 6
qui tum tenebant, ab ortu solis flare per dies plures venti,
classis Punica Africam repeteret, tradita Achradina mercena- 7
riorum militum ducibus, ad Bomilcarem navigat. Classem in 8
statione versa in Africam habentem atque timentem navale
prœlium, non tam quod impar viribus aut numero navium
esset (quippe etiam plures habebat), quam quod venti aptiores
Romanæ quam suæ classi flarent, perpulit tamen, ut fortu-
nam navalis certaminis experiri vellet. Et Marcellus, quum 9
et Siculum exercitum ex tota insula conciri videret et cum
ingenti commeatu classem Punicam adventare, ne simul terra
marique inclusus urbe hostium urgeretur, quanquam impar
numero navium erat, prohibere aditu Syracusarum Bomilca-
rem constituit. Duæ classes infestæ circa promuntorium 10
Pachynum stabant, ubi prima tranquillitas maris in altum
evexisset, concursuræ. Itaque, cadente iam Euro, qui per 11
dies aliquot sævierat, prior Bomilcar movit; cuius primo clas-
sis petere altum visa est, quo facilius superaret promuntorium;

12 ceterum postquam tendere ad se Romanas naves vidit, incer-
tum qua subita territus re, Bomilcar vela in altum dedit,
missisque nuntiis Heracleam, qui onerarias retro Africam
repetere iuberent, ipse Siciliam prætervectus Tarentum petit.
13 Epicydes, a tanta repente destitutus spe, ne *in* obsidionem
magna ex parte captæ urbis rediret, Agrigentum navigat, ex-
spectaturus magis eventum quam inde quicquam moturus.

28 Quæ ubi in castra Siculorum sunt nuntiata, Epicydem
Syracusis excessisse, a Carthaginiensibus relictam insulam et
2 prope iterum traditam Romanis, legatos de condicionibus
dedendæ urbis, explorata prius per colloquia voluntate eorum,
3 qui obsidebantur, ad Marcellum mittunt. Quum haud ferme
discreparet, quin, quæ ubique regum fuissent, Romanorum
essent, Siculis cetera cum libertate ac legibus suis servaren-
tur, evocatis ad colloquium iis, quibus ab Epicyde creditæ res
4 erant, missos se simul ad Marcellum, simul ad eos ab exer-
citu Siculorum aiunt, ut una omnium, qui obsiderentur quique
extra obsidionem fuissent, fortuna esset, neve alteri proprie
5 sibi paciscerentur quicquam. Recepti deinde ab iis, ut ne-
cessarios hospitesque alloquerentur, expositis, quæ pacta iam
cum Marcello haberent, oblata spe salutis perpulere eos, ut
secum præfectos Epicydis Polyclitum et Philistionem et Epi-
6 cyden, cui Sindon cognomen erat, aggrederentur. Interfectis iis
et multitudine ad contionem vocata, inopiam quæque ipsi
inter se fremere occulte soliti erant, conquesti, quanquam tot
mala urgerent, negarunt, fortunam accusandam esse, quod in
7 ipsorum esset potestate, quam diu ea paterentur. Romanis
causam oppugnandi Syracusas fuisse caritatem Syracusanorum,
non odium; nam ut occupatas res ab satellitibus Hannibalis,
deinde Hieronymi, Hippocrate atque Epicyde, audierint, tum
bellum movisse et obsidere urbem cœpisse, ut crudeles tyran-
8 nos eius, non ut ipsam urbem expugnarent. Hippocrate vero
interempto, Epicyde intercluso ab Syracusis et præfectis eius
occisis, Carthaginiensibus omni possessione Siciliæ terra
marique pulsis, quam superesse causam Romanis, cur non

perinde ac si Hiero ipse viveret, unicus Romanæ amicitiæ cultor, incolumes Syracusas esse velint? Itaque nec urbi nec 9
hominibus aliud periculum quam ab semet ipsis esse, si occasionem reconciliandi se Romanis prætermisissent; eam autem, qualis illo momento horæ sit, nullam deinde fore, si simul liberatas ab impotentibus tyrannis ****[1]) apparuisset.

Omnium ingenti assensu audita ea oratio est. Prætores 29
tamen prius creari quam legatos nominari placuit; ex ipsorum deinde prætorum numero missi oratores ad Marcellum, quorum princeps „Neque primo“ inquit „Syracusani a vobis 2
defecimus, sed Hieronymus, nequaquam tam in vos impius quam in nos, nec postea pacem tyranni cæde compositam 3
Syracusanus quisquam, sed satellites regii Hippocrates atque Epicydes, oppressis nobis hinc metu, hinc fraude, turbaverunt. Nec quisquam dicere potest, aliquando nobis libertatis tempus fuisse, quod pacis vobiscum non fuerit. Nunc certe cæde 4
eorum, qui oppressas tenebant Syracusas, quum primum nostri arbitrii esse cœpimus, extemplo venimus ad tradenda arma, dedendos nos, urbem, mœnia, nullam recusandam fortunam, quæ imposita a vobis fuerit. Gloriam captæ nobilissimæ 5
pulcherrimæque urbis Græcarum dei tibi dederunt, Marcelle. Quicquid unquam terra marique memorandum gessimus, id tui triumphi titulo accedit. Famæne credi velis, quanta urbs 6
a te capta sit, quam posteris quoque eam spectaculo esse, quæ, quisquis terra, quisquis mari venerit, nunc nostra *de* Atheniensibus Carthaginiensibusque tropæa, nunc tua de nobis ostendat, incolumesque Syracusas familiæ vestræ sub clientela nominis Marcellorum tutelaque habendas tradas? Ne plus 7
apud vos Hieronymi quam Hieronis memoria momenti faciat. Diutius ille multo amicus fuit quam hic hostis, et illius benefacta etiam re sensistis, huius amentia ad perniciem tantum ipsius valuit.“

---

[1]) Lacuna sic fere supplenda videtur: Syracusas esse et applicare se Romanis.

8 Omnia et impetrabilia et tuta erant apud Romanos;
inter ipsos plus belli ac periculi erat. Namque transfugæ,
tradi se Romanis rati, mercenariorum quoque militum auxilia
9 in eundem compulere metum; arreptisque armis prætores
primum obtruncant, inde ad cædem Syracusanorum discurrunt,
quosque fors obtulit, irati interfecere atque omnia, quæ in
10 promptu erant, diripuerunt. Tum, ne sine ducibus essent, sex
præfectos creavere, ut terni Achradinæ ac Naso præessent.
Sedato tandem tumultu, exsequentibus sciscitando, quæ acta
cum Romanis essent, dilucere, id quod erat, cœpit, aliam suam
30 ac perfugarum causam esse. In tempore legati a Marcello
redierunt, falsa eos suspicione incitatos memorantes nec cau-
2 sam expetendæ pœnæ eorum ullam Romanis esse. Erat e
tribus Achradinæ præfectis Hispanus Mœricus nomine. Ad
eum inter comites legatorum de industria unus ex Hispanorum
auxiliaribus est missus, qui sine arbitris Mœricum nanctus
primum, quo in statu reliquisset Hispaniam (et nuper inde
3 venerat), exponit: omnia Romanis ibi obtineri armis. Posse
eum, si operæ pretium faciat, principem popularium esse, seu
militare cum Romanis seu in patriam reverti libeat; contra,
si malle obsideri pergat, quam spem esse terra marique
4 clauso? Motus his Mœricus, quum legatos ad Marcellum mitti
placuisset, fratrem inter eos mittit, qui per eundem illum
Hispanum secretus ab aliis ad Marcellum deductus, quum fidem
accepisset composuissetque agendæ ordinem rei, Achradinam
5 redit. Tum Mœricus, ut ab suspicione proditionis averteret
omnium animos, negat sibi placere legatos commeare ultro
citroque: neque recipiendum quemquam neque mittendum, et,
quo intentius custodiæ serventur, opportuna dividenda præfectis
6 esse, ut suæ quisque partis tutandæ reus sit. Omnes assensi
sunt. Partibus dividendis ipsi regio evenit ab Arethusa fonte
usque ad ostium magni portus; id ut scirent Romani, fecit.
7 Itaque Marcellus nocte navem onerariam cum armatis remulco
quadriremis trahi ad Achradinam iussit, exponique milites
8 regione portæ, quæ prope fontem Arethusam est. Hoc quum

quarta vigilia factum esset, expositosque milites porta, ut
convenerat, recepisset Mœricus, luce prima Marcellus omni-
bus copiis mœnia Achradinæ aggreditur ita, ut non eos 9
solum, qui Achradinam tenebant, in se converteret, sed ab
Naso etiam agmina armatorum concurrerent, relictis stationi-
bus suis, ad vim et impetum Romanorum arcendum. In hoc 10
tumultu actuariæ naves, instructæ iam ante circumvectæque
ad Nasum armatos exponunt, qui improviso adorti semiplenas
stationes et adapertas fores portæ, qua paulo ante excurrerant
armati, haud magno certamine Nasum cepere desertam trepi-
datione et fuga custodum. Neque *in* ullis minus præsidii aut 11
pertinaciæ ad manendum quam in transfugis fuit, quia ne suis
quidem satis credentes e medio certamine effugerunt. Mar- 12
cellus ut captam esse Nasum *comperit* et Achradinæ regio-
nem unam teneri, Mœricumque *cum* præsidio suis adiunctum,
receptui cecinit, *ne* regiæ opes, quarum fama maior quam res
erat, diriperentur.

Suppresso impetu militum, ut iis, qui in Achradinà 31
erant, transfugis spatium locusque fugæ datus est, Syracusani 2
tandem liberi metu, portis Achradinæ apertis, oratores ad
Marcellum mittunt, nihil petentes aliud quam incolumitatem
sibi liberisque suis. Marcellus, consilio advocato et adhibitis 3
etiam Syracusanis, qui per seditiones pulsi ab domo intra
præsidia Romana fuerant, respondit, non plura per annos 4
quinquaginta benefacta Hieronis quam paucis his annis male-
ficia eorum, qui Syracusas tenuerint, erga populum Romanum
esse; sed pleraque eorum, quo debuerint, recidisse, fœderum-
que ruptorum ipsos ab se graviores multo, quam populus
Romanus voluerit, pœnas exegisse. Se quidem tertium annum 5
circumsedere Syracusas, non ut populus Romanus servam
civitatem haberet, sed ne transfugarum *alienigenarum*que duces
captam et oppressam tenerent. Quid potuerint Syracusani 6
facere, exemplo vel eos esse Syracusanorum, qui intra præ-
sidia Romana fuerint, vel Hispanum ducem Mœricum, qui
præsidium tradiderit, vel ipsorum Syracusanorum postremo

7 serum quidem, sed forte consilium. Sibi omnium labor
periculorumque circa mœnia Syracusana terra marique t
diu exhaustorum nequaquam tantum fructum esse, quod cap
8 Syracusas *potuerit*, *quantum*, *si servare* potuisset. Inde quæst
cum præsidio Nasum ad accipiendam pecuniam regiam cust
diendamque missus. *Urbs* diripienda militi data est, custo
bus divisis per domos eorum, qui intra præsidia Rom
9 fuerant. Quum multa iræ, multa avaritiæ fœda exemp
ederentur, Archimeden memoriæ proditum est, in tanto tumul
quantum *pavor* captæ urbis in discursu diripientium militum ci
poterat, intentum formis, quas in pulvere descripserat,
10 ignaro milite, quis esset, interfectum; ægre id Marcell
tulisse, sepulturæque curam habitam, et propinquis etiam i
quisitis honori præsidioque nomen ac memoriam eius fuis
11 Hoc maxime modo Syracusæ captæ; in quibus prædæ tant
fuit, quantum vix capta Carthagine tum fuisset, quum virib
æquis certabatur.
12 Paucis ante diebus, quam Syracusæ caperentur, T.
Otacilius cum quinqueremibus octoginta Uticam ab Lilyb
13 transmisit et, quum ante lucem portum intrasset, onerarias
frumento onustas cepit, egressusque in terram depopulatus est
aliquantum agri circa Uticam, prædamque omnis generis retro
14 ad naves egit. Lilybæum tertio die, quam inde profectus
erat, cum centum triginta onerariis navibus frumento præda-
que onustis rediit, idque frumentum extemplo Syracusas misit,
15 quod ni tam in tempore subvenisset, victoribus victisque pari-
ter perniciosa fames instabat.

32 Eadem æstate in Hispania, quum biennio ferme nihil
admodum memorabile factum esset consiliisque magis quam
armis bellum gereretur, Romani imperatores egressi hibernis
2 copias coniunxerunt. Ibi consilium advocatum, omniumque
in unum congruerunt sententiæ, quando ad id locorum id
modo actum esset, ut Hasdrubalem tendentem in Italiam
3 retinerent, tempus esse id iam agi, ut bellum in Hispania
finiretur; et satis ad id virium credebant accessisse viginti

millia Celtiberorum ea hieme ad arma excita. Hostium tres 4
exercitus erant. Hasdrubal Gisgonis filius et Mago coniunctis
castris quinque ferme dierum iter ab Romanis aberant. Pro- 5
pior erat Hamilcaris filius Hasdrubal, vetus in Hispania im-
perator; ad urbem nomine Amtorgim exercitum habebat.
Eum volebant prius opprimi duces Romani, et spes erat, satis 6
superque ad id virium esse; illa restabat cura, ne, fuso eo,
perculsi alter Hasdrubal et Mago in avios saltus montesque
recipientes sese bellum extraherent. Optimum igitur rati, 7
divisis bifariam copiis, totius simul Hispaniæ amplecti bellum,
ita inter se diviserunt, ut P. Cornelius duas partes exercitus
Romanorum sociorumque adversus Magonem duceret atque
Hasdrubalem, Cn. Cornelius cum tertia parte veteris exercitus, 8
Celtiberis adiunctis, cum Hasdrubale Barcino bellum gereret.
Una profecti ambo duces exercitusque, Celtiberis prægredien- 9
tibus, ad urbem Amtorgim in conspectu hostium, dirimente
amni, ponunt castra. Ibi Cn. Scipio cum quibus ante dictum 10
est copiis substitit, et P. Scipio profectus *est* ad destinatam
belli partem.

Hasdrubal postquam animadvertit, exiguum Romanum 33
exercitum in castris et spem omnem in Celtiberorum auxiliis
esse, peritus omnis barbaricæ et præcipue [omnium] earum 2
gentium, in quibus per tot annos militabat, perfidiæ, facili
linguæ *commercio*, quum utraque castra plena Hispanorum 3
essent, per occulta colloquia paciscitur magna mercede cum
Celtiberorum principibus, ut copias inde abducant. Nec atrox 4
visum facinus; non enim, ut in Romanos verterent arma, age-
batur, et merces, quanta vel pro bello satis esset, dabatur, ne
bellum gererent, et quum quies ipsa, tum reditus domum fruc-
tusque videndi suos suaque grata vulgo erant. Itaque non 5
ducibus facilius quam multitudini persuasum est. Simul ne
metus quidem ab Romanis erat, quippe tam paucis, si vi
retinerent. Id quidem cavendum semper Romanis ducibus erit, 6
exemplaque hæc vere pro documentis habenda, ne ita externis
credant auxiliis, ut non plus sui roboris suarumque proprie

7 virium in castris habeant. Signis repente sublatis Celtibe
abeunt, nihil aliud quærentibus causam obtestantibusque, u
manerent, Romanis respondentes, quam domestico se avoca
8 bello. Scipio, postquam socii nec precibus nec vi retine
poterant, nec se aut parem sine illis hosti esse aut frat
rursus coniungi vidit posse, nec ullum aliud salutare co
silium in promptu esse, retro, quantum posset, cedere statuit
9 in id omni cura intentus, necubi hosti æquo se committere
loco, qui transgressus flumen prope vestigiis abeuntiu
insistebat.

34 Per eosdem dies P. Scipionem par terror, periculu
2 maius ab novo hoste urgebat. Masinissa erat iuvenis, eo
tempore socius Carthaginiensium, quem deinde clarum poten-
3 temque Romana fecit amicitia. Is tum cum equitatu Numi-
darum et advenienti P. Scipioni occurrit et deinde assidue
4 dies noctesque infestus aderat, ut non vagos tantum proc
a castris lignatum pabulatumque progressos exciperet, sed
ipsis obequitaret castris invectusque in medias sæpe stationes
5 omnia ingenti tumultu turbaret. Noctibus quoque sæpe in-
cursu repentino in portis valloque trepidatum est, nec aut
locus aut tempus ullum vacuum a metu ac sollicitudine erat
6 Romanis, compulsique intra vallum, adempto rerum om-
nium usu. Quum prope iusta obsidio esset, futuramque arti-
orem eam appareret, si se Indibilis, quem cum septem milli-
bus et quingentis Suessetanorum adventare fama erat, Pœnis
7 coniunxisset, dux cautus et providens Scipio victus necessita-
tibus temerarium capit consilium, ut nocte Indibili obviam
8 iret et, quocunque occurrisset loco, prœlium consereret. Re-
licto igitur modico præsidio in castris præpositoque Ti. Fon-
teio legato, media nocte profectus cum obviis hostibus manus
9 conseruit. Agmina magis quam acies pugnabant; superior
tamen, ut in tumultuaria pugna, Romanus erat. Ceterum et
equites Numidæ repente, quos fefellisse se dux ratus erat, ab
10 lateribus circumfusi magnum terrorem intulere, *et*, contracto
adversus Numidas certamine novo, tertius insuper advenit

hostis, duces Pœni assecuti ab tergo iam pugnantes; anceps-
que prœlium Romanos circumsteterat, incertos, in quem potis-
simum hostem quamve in partem conferti eruptionem face-
rent. Pugnanti hortantique imperatori et offerenti se, ubi 11
plurimus labor erat, latus dextrum lancea traiicitur; cuneus-
que is hostium, qui in confertos circa ducem impetum fecerat,
ut exanimem labentem ex equo Scipionem vidit, alacres gau-
dio cum clamore per totam aciem nuntiantes discurrunt, im-
peratorem Romanum cecidisse. Ea pervagata passim vox, ut 12
et hostes haud dubie pro victoribus et Romani pro victis
essent, fecit. Fuga confestim ex acie duce amisso fieri 13
cœpta est; ceterum ut ad erumpendum inter Numidas levium-
que armorum alia auxilia haud difficilis erat, ita effugere 14
tantum equitum æquantiumque equos velocitate peditum vix
poterant, cæsique prope plures in fuga quam in pugna sunt;
nec superfuisset quisquam, ni præcipiti iam ad vesperum die
nox intervenisset.

Haud segniter inde duces Pœni fortuna usi confestim e 35
prœlio, vix necessaria quiete data militibus, ad Hasdrubalem
Hamilcaris citatum agmen rapiunt, non dubia spe, *si se*
coniunxissent, debellari posse. Quo ubi est ventum, inter 2
exercitus ducesque victoria recenti lætos gratulatio ingens
facta, imperatore tanto cum omni exercitu deleto et
alteram pro haud dubia parem victoriam exspectantes.
Ad Romanos nondum quidem fama tantæ cladis pervene- 3
rat, sed mæstum quoddam silentium erat et tacita divi-
natio, qualis iam præsagientibus animis imminentis mali
esse solet. Imperator ipse, præterquam quod ab sociis se 4
desertum, hostium tantum auctas copias sentiebat, coniectura
etiam et ratione ad suspicionem acceptæ cladis quam ad
ullam bonam spem pronior erat: quonam modo enim Has- 5
drubalem ac Magonem, nisi defunctos suo bello, sine certa-
mine adducere exercitum potuisse? quomodo autem non 6
obstitisse aut ab tergo secutum fratrem, ut, si prohibere, quo
minus in unum coirent et duces et exercitus hostium, non

7 posset, ipse certe cum fratre coniungeret copias? His anxiis
curis id modo esse salutare in præsens credebat, cedere inde
quantum posset; et [inde] una nocte, ignaris hostibus et ob
8 id quietis, aliquantum emensus est iter. Luce ut senserunt
profectos hostes, præmissis Numidis quam poterant maxime
citato agmine sequi cœperunt. Ante noctem assecuti Numidæ
9 nunc ab tergo, nunc in latera incursantes, consistere coegerunt
ac tutari agmen; quantum possent tamen niti, ut simul
pugnarent procederentque, Scipio hortabatur, priusquam pe-
36 destres copiæ assequerentur. Ceterum nunc agendo, nunc
sustinendo agmen quum aliquamdiu haud multum procederet
2 et nox iam instaret, revocat e prœlio suos Scipio et collectos
in tumulum quendam non quidem satis tutum, præsertim ag-
mini perculso, editiorem tamen, quam cetera circa erant,
3 subducit. Ibi primo impedimentis et equitatu in medium
receptis circumdati pedites haud difficulter impetus incursan-
4 tium Numidarum arcebant; dein, postquam toto agmine tres
imperatores cum tribus iustis exercitibus aderant apparebatque
parum armis ad tuendum locum sine munimento valituros
5 esse, circumspectare atque agitare dux cœpit, si quo modo
posset vallum circumiicere. Sed erat adeo nudus tumulus et
asperi soli, ut nec virgulta vallo cædendo nec terra cæspiti
faciendo aut ducendæ fossæ aliive ulli operi apta inveniri
6 posset; nec natura quicquam satis arduum aut abscisum erat,
quod hosti aditum adscensumve difficilem præberet; omnia
7 fastigio leni subvexa. Ut tamen aliquam imaginem valli
obiicerent, clitellas illigatas oneribus velut struentes ad altitu-
dinem solitam circumdabant, cumulo sarcinarum omnis gene-
8 ris obiecto, ubi ad moliendum clitellæ defuerant. Punici
exercitus postquam advenere, in tumulum quidem perfacile
agmen erexere; munitionis facies nova primo eos velut mira-
9 culo quodam tenuit, quum duces undique vociferarentur, quid
starent et non ludibrium illud, vix feminis puerisve morandis
satis validum, distraherent diriperentque? captum hostem
10 teneri, latentem post sarcinas. Hæc contemptim duces incre-

pabant; ceterum neque transilire nec moliri onera obiecta nec cædere stipatas clitellas ipsisque obrutas sarcinis facile erat. Trudentes sudibus quum amoliti obiecta onera armatis 11
dedissent viam, pluribusque idem partibus fieret, capta iam undique castra erant. Pauci a multis perculsique a victori- 12
bus passim cædebantur; magna pars tamen militum, quum in propinquas refugisset silvas, in castra P. Scipionis, quibus Ti. Fonteius legatus præerat, perfugerunt. Cn. Scipionem alii 13
in tumulo primo impetu hostium cæsum tradunt, alii cum paucis in propinquam castris turrim perfugisse; hanc igni circumdatam atque ita exustis foribus, quas nulla moliri potuerant vi, captam, omnesque intus cum ipso imperatore occisos. Anno octavo, postquam in Hispaniam venerat, Cn. Scipio, 14
undetricesimo die post fratris mortem est interfectus. Luctus ex morte eorum non Romæ maior quam per totam Hispaniam fuit; quin apud cives partem doloris et exercitus amissi et 15
alienata provincia et publica trahebat clades; Hispaniæ ipsos 16
lugebant desiderabantque duces, Gnæum magis, quod diutius præfuerat iis priorque et favorem occupaverat et specimen iustitiæ temperantiæque Romanæ primus dederat.

Quum deleti exercitus amissæque Hispaniæ viderentur, 37
vir unus res perditas restituit. Erat *in* exercitu L. Marcius 2
Septimi filius, eques Romanus, impiger iuvenis animique et ingenii aliquanto quam pro fortuna, in qua erat natus, maioris. Ad summam indolem accesserat Cn. Scipionis disci- 3
plina, sub qua per tot annos omnes militiæ artes edoctus fuerat. *Is* et ex fuga collectis militibus et quibusdam de 4
præsidiis deductis haud contemnendum exercitum fecerat iunxeratque cum Ti. Fonteio, P. Scipionis legato. Sed tantum 5
præstitit eques Romanus auctoritate inter milites atque honore, ut, castris citra Hiberum communitis, quum ducem exercitus comitiis militaribus creari placuisset, subeuntes alii aliis in 6
custodiam valli stationesque, donec per omnes suffragium iret, ad L. Marcium cuncti summam imperii detulerint. Omne 7

inde tempus (exiguum id fuit) muniendis castris convehen-
disque commeatibus consumpsit, et omnia imperia milites qua
impigre, tum haudquaquam abiecto animo exsequeban
8 Ceterum postquam Hasdrubalem Gisgonis venientem ad re
quias belli delendas transisse Hiberum et appropinquare all
tum est, signumque pugnæ propositum ab novo duce mili
9 viderunt, recordati, quos paulo ante imperatores habuisse
quibusque et ducibus et copiis freti prodire in pugnam soli
essent, flere omnes repente et offensare capita et alii man
ad cælum tendere, deos incusantes, alii strati humi suum qui
10 que nominatim ducem implorare. Neque sedari lamentati
poterat, excitantibus centurionibus manipulares et ipso mu
cente et increpante Marcio, quod in muliebres et inutiles
proiecissent fletus, potius quam ad tutandos semet ipsos
rem publicam secum acuerent animos, et ne inultos impe
11 tores suos iacere sinerent; quum subito clamor tubarumq
sonus (iam enim prope vallum hostes erant) exauditur. In
verso repente in iram luctu discurrunt ad arma, ac vel
accensi rabie [discurrunt ad portas et] in hostem negligent
12 atque incomposite venientem incurrunt. Extemplo improvi
res pavorem incutit Pœnis, mirabundique, unde tot host
subito exorti prope deleto exercitu forent, unde tan
audacia, tanta fiducia sui victis ac fugatis, quis imperat
duobus Scipionibus cæsis exstitisset, quis castris præesset, qu
13 signum dedisset pugnæ — ad hæc tot tam necopinata prim
omnium incerti stupentesque referunt pedem, dein valida im-
14 pressione pulsi terga vertunt. Et aut fugientium cædes fœda
fuisset aut temerarius periculosusque sequentium impetus, ni
Marcius propere receptui dedisset signum, obsistensque ad
prima signa et quosdam ipse retinens concitatam repressisset
aciem. Inde in castra avidos adhuc cædisque et sanguinis
15 reduxit. Carthaginienses trepide primo ab hostium vallo acti
postquam neminem insequi viderunt, metu substitisse rati, con-
temptim rursus et sedato gradu in castra abeunt.

Par negligentia in castris custodiendis fuit; nam etsi 16
propinquus hostis erat, tamen reliquias eum esse duorum ex-
ercituum ante paucos dies deletorum succurrebat. Ob hoc 17
quum omnia neglecta apud hostes essent, exploratis iis Mar-
cius ad consilium prima specie temerarium magis quam audax
animum adiecit, ut ultro castra hostium oppugnaret, facilius 18
esse ratus unius Hasdrubalis expugnari castra quam, si se
rursus tres exercitus ac tres duces iunxissent, sua defendi;
simul aut, *si* successisset cœptis, erecturum se afflictas res 19
aut, si pulsus esset, tamen ultro inferendo arma contemptum
sui dempturum. Ne tamen subita res et nocturnus terror 38
et iam non suæ fortunæ consilium perturbaret, alloquendos
adhortandosque sibi milites ratus, contione advocata, ita disse-
ruit: „Vel mea erga imperatores nostros vivos mortuosque 2
pietas vel præsens omnium nostrum, milites, fortuna fidem
cuivis facere potest, mihi hoc imperium, ut amplum iudicio
vestro, ita re ipsa grave ac sollicitum esse. Quo enim tem- 3
pore, nisi metus mærorem obstupefaceret, vix ita compos mei
essem, ut aliqua solatia invenire ægro animo possem, cogor
vestram omnium vicem, quod difficillimum in luctu est, unus
consulere. Et ne tum quidem, ubi, quonam modo has reli- 4
quias duorum exercituum patriæ conservare possim, cogitan-
dum est, avertere animum ab assiduo mærore licet. Præsto 5
est enim acerba memoria, et Scipiones me ambo dies noctes-
que curis insomniisque agitant et excitant sæpe somno, neu 6
se neu invictos per octo annos in his terris milites suos,
commilitones vestros, neu rem publicam patiar inultam, et
suam disciplinam suaque instituta sequi iubent et, ut imperiis 7
vivorum nemo obedientior me uno fuerit, ita post mortem
suam, quod in quaque re facturos illos fuisse maxime cen-
seam, id optimum ducere. Vos quoque velim, milites, non 8
lamentis lacrimisque tanquam exstinctos prosequi (vivunt
vigentque fama rerum gestarum), sed, quotiescunque occurret
memoria illorum, velut si adhortantes signumque dantes vide-
atis eos, ita prœlia inire. Nec alia profecto species hesterno 9

die oblata oculis animisque vestris memorabile illud edidi
10 prœlium, quo documentum dedistis hostibus, non cum Scipio-
nibus exstinctum esse nomen Romanum et, cuius populi vis
atque virtus non obruta sit Cannensi clade, ex omni profecto
11 sævitia fortunæ emersuram esse. Nunc, quia tantum ausi
estis sponte vestra, experiri libet, quantum audeatis duce
vestro auctore. Non enim hesterno die, quum signum recep-
tui dedi sequentibus effuse vobis turbatum hostem, frangere
audaciam vestram, sed differre in maiorem gloriam atque
12 opportunitatem volui, ut postmodo præparati incautos, armati
inermes atque etiam sopitos per occasionem aggredi possetis.
Nec huius occasionis spem, milites, forte temere, sed ex re
13 ipsa conceptam habeo. A vobis quoque profecto si quis
quærat, quonam modo pauci a multis, victi a victoribus
castra tutati sitis, nihil aliud respondeatis, quam id ipsum
timentes vos omnia et operibus firmata habuisse *et* ipsos pa-
14 ratos instructosque fuisse. Et ita se res habet: ad id, quod
ne timeatur, fortuna facit, minime tuti sunt homines, quia,
15 quod neglexeris, incautum atque apertum habeas. Nihil
omnium nunc minus metuunt hostes quam ne, obsessi modo
ipsi atque oppugnati, castra sua ultro oppugnemus. Audea-
mus, quod credi non potest ausuros nos; eo ipso, quod dif-
16 ficillimum videtur, facilius erit. Tertia vigilia noctis silenti
agmine ducam vos. Exploratum habeo, non vigiliarum ordi-
17 nem, non stationes iustas esse. Clamor in portis auditus et
primus impetus castra ceperit. Tum inter torpidos somno
paventesque ad necopinatum tumultum et inermes in cubilibus
suis oppressos illa cædes edatur, a qua vos hesterno die
18 revocatos ægre ferebatis. Scio audax videri consilium; sed
in rebus asperis et tenui spe fortissima quæque consilia tutis-
sima sunt, quia, si in occasionis momento, cuius prætervolat
opportunitas, cunctatus paulum fueris, nequicquam mox omis-
19 sam quæras. Unus exercitus in propinquo est; duo haud
procul absunt. Nunc aggredientibus spes aliqua est; et iam
20 tentastis vestras atque illorum vires; si diem proferimus et

hesternæ eruptionis fama contemni desierimus, periculum est,
ne omnes duces, omnes copiæ conveniant. Tres deinde
duces, tres exercitus sustinebimus hostium, quos Cn. Scipio
incolumi exercitu non sustinuit? Ut dividendo copias periere 21
duces nostri, ita separatim ac divisi opprimi possunt hostes.
Alia belli gerendi via nulla est. Proinde nihil præter noctis
proximæ opportunitatem exspectemus. Ite deis bene iuvanti- 22
bus, corpora curate, ut integri vigentesque eodem animo in
castra hostium irrumpatis, quo vestra tutati estis."

Læti et audiere ab novo duce novum consilium, et quo 23
audacius erat, magis placebat. Reliquum diei expediendis
armis et curatione corporum consumptum, et maior pars
noctis quieti data est. Quarta vigilia movere. Erant ultra **39**
proxima castra sex millium intervallo distantes aliæ copiæ
Pœnorum. Vallis cava intererat, condensa arboribus; in huius
silvæ medio ferme spatio cohors Romana arte Punica abditur
et equites. Ita medio itinere intercepto, ceteræ copiæ silenti 2
agmine ad proximos hostes ductæ, et, quum statio nulla pro
portis neque in vallo custodiæ essent, velut in sua castra,
nullo usquam obsistente, penetravere. Inde signa canunt et 3
tollitur clamor. Pars semisomnos hostes cædunt, pars ignes
casis stramento arido tectis iniiciunt, pars portas occupant,
ut fugam intercludant. Hostes simul ignis, clamor, cædes, 4
velut alienatos sensibus, nec audire nec providere quicquam
sinunt. Incidunt inermes inter catervas armatorum. Alii 5
ruunt ad portas, alii, obsæptis itineribus, super vallum saliunt
et, ut quisque evaserat, protinus ad castra altera fugiunt, ubi 6
ab cohorte et equitibus ex occulto procurrentibus circumventi
cæsique ad unum omnes sunt; quanquam, etiamsi quis ex ea 7
cæde effugisset, adeo raptim a captis propioribus castris in
altera transcursum castra ab Romanis est, ut prævenire nun-
tius cladis non posset. Ibi vero, quo longius ab hoste abe- 8
rant, et quia sub lucem pabulatum lignatumque et prædatum
quidam dilapsi fuerant, neglecta magis omnia ac soluta in-
venere, arma tantum in stationibus posita, milites inermes aut

humi sedentes accubantesque aut obambulantes ante vall
9 portasque. Cum his tam securis solutisque Romani calent
adhuc ab recenti pugna ferocesque victoria prœlium ineun
Itaque nequaquam resisti in portis potuit; intra portas, co
cursu ex totis castris ad primum clamorem et tumultum fact
10 atrox prœlium oritur; diuque tenuisset, ni cruenta sca
Romanorum visa indicium alterius cladis Pœnis atque ind
11 pavorem iniecissent. Hic terror in fugam avertit omnes
effusique, qua iter est, nisi quos cædes oppressit, exuunt
castris. Ita nocte ac die bina castra hostium expugnat
12 ductu L. Marcii. Ad triginta septem millia hostium cæsa
auctor est Claudius, qui annales Acilianos ex Græco in Lati
13 num sermonem vertit; captos ad mille octingentos trigint
prædam ingentem partam; in ea fuisse clipeum argenteum
pondo centum triginta septem cum imagine Barcini Hasdru-
14 drubalis. Valerius Antias una castra Magonis capta tradit,
septem millia cæsa hostium; altero prœlio eruptione pugnatum
cum Hasdrubale, decem millia occisa, quattuor millia trecentos
15 triginta captos. Piso quinque millia hominum, quum Mago
cedentes nostros effuse sequeretur, cæsa ex insidiis scribit.
16 Apud omnes magnum nomen Marcii ducis est; et veræ gloriæ
eius etiam miracula addunt, flammam ei contionanti fusam e
capite, sine ipsius sensu, cum magno pavore circumstantium
17 militum; monumentumque victoriæ eius de Pœnis usque ad
incensum Capitolium fuisse in templo clipeum, Marcium ap-
18 pellatum, cum imagine Hasdrubalis. — Quietæ deinde ali-
quamdiu in Hispania res fuere, utrisque post tantas in vicem
acceptas illatasque clades cunctantibus periculum summæ
rerum facere.

40 Dum hæc in Hispania geruntur, Marcellus, captis Syracusis, quum cetera in Sicilia tanta fide atque integritate composuisset, ut non modo suam gloriam, sed etiam maiestatem populi Romani augeret, ornamenta urbis, signa tabulasque,
2 quibus abundabant Syracusæ, Romam devexit, hostium quidem
illa spolia et parta belli iure; ceterum inde primum initium

mirandi Græcarum artium opera licentiæque huic sacra profanaque omnia vulgo spoliandi factum est, quæ postremo in Romanos deos, templum id ipsum primum, quod a Marcello eximie ornatum est, vertit. Visebantur enim ab ex- 3
ternis ad portam Capenam dedicata a M. Marcello templa propter excellentia eius generis ornamenta, quorum perexigua pars comparet.

Legationes omnium ferme civitatium Siciliæ ad eum 4
conveniebant. Dispar ut causa earum, ita condicio erat. Qui ante captas Syracusas aut non desciverant aut redierant in amicitiam, ut socii fideles accepti cultique; quos metus post captas Syracusas dediderat, ut victi a victore leges acceperunt. Erant tamen haud parvæ reliquiæ belli circa 5
Agrigentum Romanis, Epicydes et Hanno, duces reliqui prioris belli, et tertius novus ab Hannibale in locum Hippocratis missus, Libyphœnicum generis Hippacritanus (Muttinen populares vocabant), vir impiger et sub Hannibale magistro omnes belli artes edoctus. Huic ab Epicyde et Hannone 6
Numidæ dati auxiliares, cum quibus ita pervagatus est hostium agros, ita socios ad retinendos in fide animos eorum ferendo in tempore cuique auxilium adiit, ut brevi tempore 7
totam Siciliam impleret nominis sui, nec spes alia maior apud faventes rebus Carthaginiensium esset. Itaque inclusi 8
ad *id* tempus mœnibus Agrigenti dux Pœnus Syracusanusque, non consilio Muttinis quam fiducia magis ausi egredi extra muros ad Himeram amnem posuerunt castra. Quod 9
ubi perlatum ad Marcellum est, extemplo copias movit et ab hoste quattuor ferme millium intervallo consedit, quid agerent pararentve, exspectaturus. Sed nullum neque locum 10
neque tempus cunctationi consiliove dedit Muttines, transgressus amnem ac stationibus hostium cum ingenti terrore ac tumultu invectus. Postero die prope iusto prœlio com- 11
pulit hostes intra munimenta. Inde revocatus seditione Numidarum in castris facta, quum trecenti ferme eorum Heracleam Minoam concessissent, ad mitigandos revocandosque

eos profectus magno opere monuisse duces dicitur, ne ab-
12 sente se cum hoste manus consererent. Id ambo ægre pa
duces, magis Hanno, iam ante anxius gloria eius: Muttine
sibi modum facere, degenerem Afrum imperatori Cartha
13 giniensi, misso ab senatu populoque! Is perpulit cunctant
Epicyden, ut transgressi flumen in aciem exirent: nam
Muttinem opperirentur et secunda pugnæ fortuna evenisse
41 haud dubie Muttinis gloriam fore. Enimvero indignum rat
Marcellus, se, qui Hannibalem subnixum victoria Cannen
ab Nola repulisset, his terra marique victis ab se hostib
cedere, arma propere capere milites et efferri signa iube
2 Instruenti exercitum decem effusis equis advolant ex hostium
acie Numidæ nuntiantes, populares suos, primum ea seditione
motos, qua trecenti ex numero suo concesserint Heracleam,
3 dein quod præfectum suum ab obtrectantibus ducibus gloriæ
eius sub ipsam certaminis diem ablegatum videant, quieturos
4 in pugna. Gens fallax promissi fidem præstitit. Itaque et
Romanis crevit animus, nuntio celeri per ordines misso, de-
stitutum ab equite hostem esse, quem maxime timuerant,
5 et territi hostes, præterquam quod maxima parte virium
suarum non iuvabantur, timore etiam incusso, ne ab suomet
6 ipsi equite oppugnarentur. Itaque haud magni certaminis
fuit *prœlium*; primus clamor atque impetus rem decrevit.
Numidæ quum in concursu quieti stetissent in cornibus, ut
terga dantes suos viderunt, fugæ tantum parumper comites
7 facti, postquam omnes Agrigentum trepido agmine petentes
viderunt, ipsi metu obsidionis passim in civitates proximas
dilapsi. Multa millia hominum cæsa; capta *[1]) et octo ele-
phanti. Hæc ultima in Sicilia Marcelli pugna fuit; victor
inde Syracusas rediit.

8 Iam ferme in exitu annus erat; itaque senatus Romæ
decrevit, ut P. Cornelius prætor litteras Capuam ad con-

---

[1]) Excidit numerus captorum, velut VI millia.

iles mitteret, dum Hannibal procul abesset nec ulla magni 9
scriminis res ad Capuam gereretur, alter eorum, si ita
deretur, ad magistratus subrogandos Romam veniret. Lit- 10
ris acceptis inter se consules compararunt, ut Claudius
›mitia perficeret, Fulvius ad Capuam maneret. Consules 11
laudius creavit Cn. Fulvium Centumalum et P. Sulpicium
ervii filium Galbam, qui nullum antea curulem magistratum
essisset. Prætores deinde creati *L. Cornelius Lentulus*, *M.* 12
ornelius Cethegus, C. Sulpicius, *C. Calpurnius* Piso. Pisoni 13
ırisdictio urbana, Sulpicio Sicilia, Cethego Apulia, Lentulo
ardinia evenit. Consulibus prorogatum in annum imperium est.

TITI LIVII
HISTORIARUM ROMANARUM
LIBRI QUI SUPERSUNT.

EX RECENSIONE

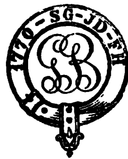
IO. NIC. MADVIGII.

EDIDERUNT

IO. NIC. MADVIGIUS ET IO. L. USSINGIUS.

VOL. II PARS II.

LIBROS A VICESIMO SEXTO AD TRICESIMUM
CONTINENS.

HAUNIÆ MDCCCLXIII.
SUMPTIBUS LIBRARIÆ GYLDENDALIANÆ (F. HEGEL).
TYPIS SCHULTZIANIS.

PRÆFATIO

Io. Nicolai Madvigii.

Quoniam iis, quæ in præfatione prioris partis huius voluminis de decem librorum a vicesimo primo ad tricesimum tractatione diximus, nihil nunc est quod addamus, præfandi totum negotium eo continebitur, ut, quid nostra recensio a Weissenborniana (in libro vicesimo sexto a. 1861, in reliquis quattuor a. 1858) differat, eodem, quo in superioribus partibus fecimus, modo eodemque auctoritatis annotandæ genere indicemus, subinde dissensus causa breviter significata, maxime ubi nova emendatione usi sumus. In libro XXVI Weissenbornius emendationibus nostris a. 1860 editis usus est. Codicum recentiorum testimonio persæpe dubitationis nota adscribenda fuit, quod Drakenborchii silentio credi non potest; nec quod certos aliquot codices ab edita scriptura dissentire aut ei consentire scribit, ceteros consentire aut dissentire certo ubique concludas. Est autem tota hæc res minimi ac potius nullius momenti, quoniam, cognita codicis Puteanei aut, ubi is deficit, Bambergensis et Colbertini scriptura, in ceteris id tantum quæritur, quis primus aut lapsus sit aut coniecturam fecerit, nec refert, utrum aliquid ab Italo XV sæculi in codice manu scripto an in editione aliqua ex primis emendatum sit. Errores aliquot ab operis Weissenbornii commissos, quos ipse initio scripturæ varietatis correxit, in dissensus annotatione omisimus.

Lib. XXVI. Cap. I, 12 (Sicilia *Alsch. P* sicili, *supra scripto* u. *Drakenb.* Siculi *et ante* Græci) II, 2 auspicatorum (*Mg. Em. 303. P* auspiciatorum) 10 (*Supplevi lacunam Em. 303. Drak.* inter Ti. Sempronium? Quum ei *cet. Mox minus eleganter hæc dicuntur:* ut nemo.. esset,... essent. *Fortasse Livius scripserat:* ut nemo.. sui memor in acie, set præsidio suis... essent.) 12 (esse, cessisse *Gron. P* esse. *Drak.* esse, milites in

acie non stetisse, quum) III, 3 Qui autem (*codd. recc.* Qui potui servare *absolute interrogatur de servando non servandove; contra de utilitate interrogatur, quid quantumque prodesse potuerim.*) 4 non *sine uncis* (*Mg. Em. 303*) 9 prætore urbis (*Mg. P* pr. urb.) IV, 3 (pedite *Gron. dubitanter*, *Mg. Em. 304. P Drak.* pedites) 9-10 (*Uss.* fuit, et institutum) V, 3 aptissimis (*P. Ipse aptissimus erat, quod delectos ducebat, relicto graviore agmine. Prave dicitur* cum delectis quam poterat aptissimis.) 5 vertit. præmissis namque nuntiis (*cod. un. rec.*, *Crever.*) | sese (*P* omnibesseeff.) 11 includeretur (*codd. recc.? ed. Mediol. 1505*) 13 (rupissent *Crev. P Drak.* inrupissent) VI, 1 (inferre ... cœpit *Mg. Em. 304 et ante Rupertius. P* inferni.. coegit) 2 (*Recipienda fuerat Ussingii coniectura:* ibi super stragem iacentium. *Cædes hominum per stragem elephantorum edita nihil est.*) 3 (iam pulsi *Forchh. cum edd. vett.*) 4 quam [quo] porta (*Gron. Drakenb.* quam quod porta) 8 (*Excidit fortasse numerus hominum captorum; Em. 267, ubi omittitur XXVII, 40, 11.*) 11 (qui habitu Italico *Weiss. e P:* quihabuitalico. *Drak.* qui (habuit aliquot) gnari) 16 (*suppl. Alsch. post editionem Coloniensem. Drak.* superesset, iis, qui nati in spem) VII, 3 quo iam inde (*codd. 3 recc.*, *Muret.*) 6 ad omnia *agenda* audendaque (*codd. recc.? edd. vett.*) VIII, 7 (si ita Romam *Alsch. e P:* sietaromam. *Drak.* si et Romam) 9 (ægro digrediundum *W. P* ægrediundum. *Drak.* ægro eundum) IX, 2 ducit sub Casinum. *ibi* biduo (*P. Neque per Casinatem agrum Hannibal Casinum duxit neque* sub Casinum ducere *h. l. recte dicitur. Uss. fortasse* Sub Casino *scribendum coniecit.*) | (Suessanum *Cluverius. P Drak.* Suessulam) 6 quam *quod* allatum erat cursus hominum (*Mg. Em. 305. P* quam allatum erat cursu hominum. *Wii scriptura permiram habet orationem. Omnino neque* cursus hominum affingentium *recte dicitur neque is urbem concitat.*) | conciverat (*codd. pauc. recc. P* conciliat) XI, 5 (duæ aliæ *Mg. Em. 305. P Drak.* et aliæ) 9 Capenates aliique accolæ eius erant. primitias (*Gron.*) 12 *tanti ducis* tantique (*codd. recc.? Ducis nulla facile vestigia in tali re esse poterant.*) XII, 2 namque et ** Lucanos (*W. Drak.* Namque ex Lucanis) 8 deseruerant (*codd. recc.*) 15 iam professis (*Duk. Em. 305 n.*) | tam diu (*Sigon.*) 17 fassus id (*Mg.*) 18 Et *sine uncis* (*Duk.*) XIII, 9 *inexpiabilis* exsecrabilisque (*codd. recc.? edd. vett.*) 11 passum 14 sperat hostis (*Mm. 2. P* perat hostis) 15 in carcere, aut *ad* palum (*Mg. P* in carcerem aut palum, *id est:* at palum) 16 stirpis XIV, 6 proconsulis (*Mg. e P* procos. *Venerat iam Wo in mentem. Quod Flaccus 12, 15 unus nominatur, nihil ad hunc locum valet, ubi Livius aperte*

§ *7 et 15*, *1 utrumque consulem agentem inducit; deinde, ut sæpe, finita narratione, c. 16*, *1 discrepantiam auctorum significat.*) 9 misit (*codd. recc.*) XV, 1 Fulvio (*codd. recc. Alterum e* Fulvi *natum; Emend. 53*, *386 n. extr.*, *502 n. XXII*, *9*, *11 P* ex collegio pontificum sententia.) 3 sociorum, Latini nominis, municipiorum, et num (*Mg. Op. Ac. I*, *239*, *Em. 306*) XVI, 2 (quiritaret *suppl. W. Drak.* sed dum inter c. a. p. deligatur) XVII, 5 (insedit. Hasdrubal quum *suppl. W. Drak.* occupavit. Hasdrubal, ne; *alii aliter. Sed longe plura exciderunt. Neque enim sola et prima illarum faucium insessione Hasdrubal eo redactus est*, *ut Hispania se cessurum promitteret.*) | inde missus (*Mg. Em. 306. Longe aliud* est convivium mittere, *hoc est* dimittere.) 6 (coram *e P:* Romam *Mg. Em. 306. Drak.* Romani l. conscriberent) 7 evadere saltu (*codd. recc.? Hic erratur ob præcedens* e, *non erratur* § *12.*) 12 (*Fuitne:* mittit ad Neronem, in posterum *cet.? Neque enim nuntius colloquium differt.*) 13 extemplo[que] (*codd. recc.?*) XVIII, 3 nec tamen (*Gron.; Em. 313*) 4 ut populus proconsuli . . . haberet (*Mg. Em. 307. Quomodo W. enarrare conatur*, *nec* comitia habere *dicitur nec omnino* habere, *nisi ubi aliquid ab aliquo efflagitatum eique concessum significatur.*) 7 (*Potest etiam sic scriptum fuisse:* P. Cornelius, illius, *ut est in codd. recc.*) 10 quidnam egissent? num favor (*Mg. Em. 307. P* egissent novi favor) XIX, 4 (aut ut per *W. P et Drak.* aut per) 6 (mos, quem per . . servabat *W.P* mosper . . servabat. *Drak.* mos, qui . . servabatur. *Probabiliter Alsch.* mos per . . . servatus. *Nam imperfectum non satis aptum; ex* servatuseu *factum* servatseu, *tum* servabat.) 8 his miraculis (*Gron.*) 14 virtutium XX, 3 nihil minus quam vereri (*codd. pauci recc. Ut dicatur* nihil aliud quam vereor *pro eo quod est* modo vereor, *sic etiam dici* nihil minus quam vereor, *hoc est*, minime vereor, *prorsus sine ullo argumento ponitur in forma valde dissimili*, *mireque hic ablegamur ad III*, *3*, *2*, *ubi recte et usitate dicitur* nihil minus timeri potuisse, quam ne; *neque enim scriptum est:* nihil minus quam timeri, ne . . ., poterat.) XXI, 14 (*Supplementum dubium Wii est. P* Murgentiæterresecutæ, *pagina finiente in* Murgentiæ.) XXII, 2 *et* 3 (*Supplev. Fabri et W. Edebatur ex interpolatione:* iuniorum declaravit T. Manlium Torq. et T. Otacilium. Manlius, qui) 2 *et* 7 Veturia *et* Veturiam (*Eadem nominis forma hic et* § *10 tenenda;* Voturia *confirmatur lapidibus*, *et facile aberrabatur ad notum in hominibus nomen Veturiorum.*) 7 (videretur ei *Mg. Em. 307;* meminisse *iam edd. vett. P Drak.* videretur, et . . . meminisset) 8 (arserint *vix verum est; Em. 308 n. P* asserint. *Ussing* quassa sint.) 13 Marcellum *sine uncis* (*Mg. Quum Livius utrumque consulem creatum prænomine et nomine appel-*

lasset, in altero adscriptum est et pravo loco interpositum cognomen, quo in narrando appellari solet.) XXIII, 5 (Anagniæ *Lov. 1, 4. P Drak.* Anagnia) XXIV, 6 (iurisque ac dicionis *non potest verum esse, nec c. 51, 8 ferendum* que ac *copulatum; ne* et iuris et dicionis *quidem dici poterat, distracta una notione in duas separatas; excidit* facturum *post* eorum: iurisque ac d. eorum facturum.) 12 (fore *Mur. P Drak.* eorum) 15 Zacynthum — parva... nomine habet — eam... cepit, et (*interpunctionem superiorum restituimus*) 16 Philippum quoque (*W.*)

XXV, 2 (ab tergo *Salm. P* altergo, *Drak.* alterno) 3 (Sintiam, in Macedoniam *Ruben.; P Drak.* sitam in M.) 4 *et* 5 descendit: ad bellum... credebat. et relicto (*Mg. P* descenditmead. *Neque interiecta sic sine particula illa sententia* ad bellum *cet. ferri potest neque* et relicto *a superioribus avulsum. Koch.* quippe) 8 ad frangendos igitur vastare (*Mg. Em. 308. P* ad frangendas igitur vast.) 10 (Adversus quos *Frob. 1531, Mg. Em. 309. P* adversus quodse... imparem *aut, si Alsch. credimus,* impar; *Drak.* Adversus quod... impar) 13 adicerentque (*Mg. P* adliberentq. *Drak.* adhiberentque) XXVI, 6 edita *sine uncis* (*Uss. Non solum asyndeton offendit, sed prorsus prave* edita *crimina commemorantur, quum nondum prolata vulgataque sint. Si, quod vulgo edebatur:* edita fictaque ab inimicis *accipias, quæ inimici querentibus ediderint subiecerintque, non dicitur sic* edere *et ordo participiorum pravus est*) 10 (diuturnitatem *codd. 2 recc., Crev.; P Drak.* diuturnitate) XXVII, 4 ædis 6 incendium profiteretur (*Mg. Em. 310*) 11 hostilis *sine uncis* (*Uss. Vulgo erat* et hostiles. *Nullæ sunt hostiles inimicitiæ nec Fulvius rem auget, se hostili modo inimicitias exercere.*) 12 quia *sine uncis* (*Mg. Em. 310 n. Ne Senecam quidem Ep. 97, 15 scripsisse* quia vitari metus non posse, *ostendit* metus; *neque enim pluralis numeri accusativus ibi ferri potest; scripsit* possit.) 16 (secutisque *W. et Mg. P* seculisque; *Drak.* Ætolisque) | Romam, *speciem* præbuit cl. urb. excidio [ac] celeberrimis (*Mg. Em. 309; ac Sabellicus iam deleverat. Rectissime dicitur* formam præbuit... adducentis. *Ex* formam *ortum, præcedente* e, ormam, *tum* Romam. *Drak.* Romam præivit. Celebres *homines dicuntur etiam VII, 21, 6.*) XXVIII, 1 (*Fuitne* gessisset?) 3 præfuerat. consulum de prov. (*P. Et desideratur significatio eius, a quo oratio deinde transfertur ad alia, et* consulum *pravo loco ponebatur.*) 13 fuissent (*cod. unus rec.*) XXIX, 3 (suam quosque *Mg. Em. 311. P Drak.* suam quisque) | (domos *suppl. Weiss. Drak.* senatum) 7 posset (*Voss. Mg. Em. 302 n.*) 10 post adversissimas secundæ (*Mg. Em. 312. P* post adversæ; *Drak.* primus adversæ) XXX, 10 ne nudo (*Mg. Em. 312*) 12 habeamus.

duæ (*Uss. Apparet non iubere hoc Marcellum, ne ironice quidem, sed partem hanc esse iniquæ condicionis.*) XXXI, 2 non quid (*Mg. Em. 313, ubi tamen addendum tertium exemplum omissi in codicibus* tam, *XXV, 15, 9; nam in quarto XXX, 20, 7 etiam W.* tam *post* relinquentem *addidit.*) 3 desciverunt *a populo Romano; hostibus aperuerunt* portas, legatos (*Mg. Em. 313. P* desciverunt portas legatos) 8 (*Uss. malit* acciderunt) 10 (necne *codd. tres recc. P* ne, *Drak.* næ) 11 (dimissi Siculi *Alsch. e P* dimississiculi; *Drak.* dimissis Siculis) XXXII, 1 diu de sententiis (*Gron.*) 6 (acta M. Marc. *W. e P:* ctammarcelli. *Drak.* decreverunt causa Marcelli. Quæ) 8 proiecerunt *orantes* et obsecrantes (*codd. recc.* Et *ex* t *natum*) | pollicens hoc (*M aliique; P* potensocconsul. *Dixit hoc Livius ut I, 33, 5* ingenti præda potens, *id est,* elatus. *Drak.* post hæc consul) XXXIII, 3 (superesse *Alsch. P* superioresesse; *Drak.* superstites esse) | propinquis iamiam cognationibus (*Mg. Em. 314. Aliter etiam ponitur* iamiam *cum præsenti tempore, ubi cum vehementia declaratur, quid ex mutato rerum statu sequatur, ut apud Virg. Æn. XII, 676.*) 13 populi Romani Fulvio (*Mg.*) | quosque... dedidere *sine uncis* (*Videntur hæc, quæ in editionibus omittebantur, ex dittographia et correctione, quum scriptum esset* quosque *pro* quæque, *orta esse. Agitur de certis hominibus et eorum rebus. Male aliorum hominum significatio interponitur.*) 14 plebis | adsint (*Cobet.* Ex adsient *ortum in P* adsidens.) XXXV, 3 privatim (*Frob. 1531. Non dant privatim, qui lege et edicto iubentur. Altero modo scripsit Livius c. 36, 4, XXXIV, 6, 18.*) XXXVI, 3 si quid.. velis, *si* id prius (*Mg. Em. 314. P* si quid.. velis id) 4 itaque classes.. dare: nobismet (*Mg. Em. 315.*) 5 omnes senatores (*Gron.*) 6 (et libras pondo *distributive dicitur, ut* millia, asses *de singulis millibus, assibus; vid. V, 47, 8, VII, 37, 3, X, 30, 10, XXXI, 13, 7; mox, omissa illa significatione,* libram.) 11 aurum argentum (*C., teste Wo; Em. 69*) | (prima aut inter *Mg. Em. 315 e P:* primaut inter. *Drak.* prima inter) XXXVII, 1 magis *sine uncis* (*codd. 2 recc., Gron.*) | immixtis (*codd. recc. Vel propter* pariter *nominativus necessarius est.*) XXXVIII, 4 pernicies pertinebat (*codd. recc.*) 7 cunctatus, et tum quoque (*Mg. Em. p. 315. Ceterum Emend. p. 214, ad XXI, 25, 9, nescio quo errore et oblivione addere neglexi, ad participii et verbi finiti de eodem subiecto positorum coniunctionem totam illam disputationem pertinere.*) | appellabat (*Mg. Em. 315. Etiam paulo post fortasse* appellat *scribendum*) 10 posset (*Mg.*) 11 abstitit tamen tam (*codd. recc. P* tament) 13 ex his XXXIX, 4 habuit *sine uncis* (*Duk. Mire enim significetur, tres minores naves Quinctium aliunde habuisse.*) 5 efficit (*cod. rec. unus et alt.? edd. vett.*) 6 pari [classi]

navium (*Crev.*) 13 pedestris (*Fabri; eodem modo W. alter… accipi vult. Paulo ante Forchhammer* in mare.) 14 (agmin… *Koch. e P:* agminus, *supra* u *scripto* i. *Drak.* agminis) 16 (atq… ille *edd. quædam vett.; Mg. Em. 316. P Drak.* ille atq… 21 (et D *Alsch. P* et; *Drak. om.*) 22 compulit, ne urbs (*Alsch. Similiter iam Pal. 2.*) XL, 1 res. Agrigentum (*interpunctionem mu… tavimus*) 6 essent. [propter] postremo (*codd. duo recc.*) 7 ve… (*codd. recc.? edd. vett. De eventu et effectu rei* aliter veni… *saltem non dicitur.*) 17 plerique, et cum in civitatibus (*Mg. Em. 316. Quæ W. opponit, non intelligo. Rectissime hi homi… nes universi dicuntur exsules — qui enim aliter omnes Aga… thyrnæ essent? — et obærati, magnam autem partem etiam i… civitatibus suis capitalia ausi esse et nunc, postquam Ag. veni… rint, rapina vixisse.*) XLI, 2 superfuerunt (*codd. recc.? edd. vett.*) 11 exercitum 12 (*Recte Forchhammer miratur, cur Sici… liæ maior pars defecisse dicatur, quasi Italia omnis defecerit, quum in Italia multo plures fideles socii manserint, in Sicilia, qui fere soli socii fuerant, Syracusani defecerint. Videndum, ne transposita verba sint olimque scriptum fuerit:* Italiæ maioris partis, Siciliæ; Sardiniæ.) 17 eosdem, quia illic (*Mg. Em. 317*) 18 (*De toto hoc novicio supplemento, quod pertinet ad c. 44, 1, dixi Em. p. 203. Primæ editiones non habent nisi brevius illud, quod in aliquot codicibus valde recentibus est. Quam W. auctoritatem secutus sit in iis, in quibus a Drakenborchio discessit, nescio.*) 20 in diversas 24 nunc *om.* 25 [exemplum] effigiem (*Drak.* exemplum expressam ad effigiem *contra vett. edd.*) XLII, 1 peditum trecentis 5 ita cursum navium moderari 6 erat — duplex vallum (*Rhen.*) 7 MCC passuum (*Duk. Drak.* paullo plus passuum) 8 exæstuat aut deficit mare (*codd.*) XLIII, 7 tum opportunissimo portu egregio XLIV, 1 Contra *om.* | dux cum terra (*P* luctu quam armaverat cum terra marique, *spatio aliquot litterarum inter* armaverat *et* cum *relicto*) 2 insedit (*Mg.*) 6 animum advertit (*P* mercuriumcantantiadvertit) (ad oppugnandum *W. P* ad oppugnandadam. *Drak.* ad oppugnandam urbem) 8 quod plurumum (*codd. recc. pauci*) 11 (raptim *Crev. P Drak.* partim) XLV, 7 (quingentos *add. W. P Drak. om.*) XLVI, 1 sed quod euntis ad (*Gron. coniectura non satis certa, sed tamen ipsum* Romanos, *quod sequitur, non* eos, *ostendere videtur defensores significari.*) 5 *et* 6 inciderunt. *ut* utrimque.. habebant, tunc (*edd. vett. P* inciderunt utrimque) 7 sed ii 10 (*Fort.* obvius fuisset; *Siesbye*) XLVII, 7 libras ferme (*edd. vett.; v. Em. 317; fortasse tamen in recondita loquendi forma retinenda fuerat codicum scriptura.*) | argenti facti (*Gron.*) XLVIII, 3 omnis Africæ (*sed, opinor, pro accusativo*) 10 ante tribunal (*edd. vett. P* antribunal) 12 apparatos (*Rhenan.*) 14 ipse (*edd. vett., Heller*)

XLIX, 1 quippe cum alibi (*P Intelligo:* quippe in ea re, in qua) L, 2 Celtiberorum adulescenti: Aluccio (*interp. mut.*) 9 erga se esset (*Rhenan.*) LI, 2 quinquereme captivisque Magone (*Mg. Em. 318. Captivum agrum Livius dixit II, 48, arma VII, 14, IX, 40, signa VII, 37, navigia X, 2, naves XXVI, 47.*) 8 *in classe acieque navali* | armamentarioque (*edd. vett. Vid. ad c. 24, 6*) 9 (quassati erant *Crev.*; *P* quassaverant; *Drak.* quassi erant).

Lib. XXVII. Cap. 1, 5 senserant (*codd. recc.*) II, 1 litteris *errore, ut videtur.* 6 *et* 7 Baliaris, — elephanti... acti —; *ubi* diu... stetit: primæ... accepere. novum (*Mg. Em. 319. P* acti diu) 8 tam segni (*Duk.; Em. 319*) 10 castra; in Apuliam (*codd. recc. pauci? edd. vett.*) III, 9 par numerus sociorum eodem (*edd. vett. P* par numerus romanorumue eodem. *Exercitum urbanum cum legionibus urbanis socii explebant.*) IV, 2 aut consulem Marcellum (*Rhen.*) 4 urbis (*Sigon.*) 5 quæque (*Ald. P* quæq.) 6 legatos Hispaniam (*codd. recc. Vid. præf. vol. I p. 2 ad X, 37, 1*) 15 diem Romæ (*codd. recc. aliquot? edd. vett.*) V, 2 (*Fort. retinendum erat ex vulgatis edd.* habuit. Ibi de *cet.*) 4 neminem Siculum, qui fugati metu inde afuerint, non esse; omnis (*Mg. Em. 319*) 5 terram tandem, frugiferam (*interp. mut.*) 6 fidem a consule habiti (*Mg. Em. 320*) 9 redit (*edd. vett.*) | et [ad] Siciliam (*Em. 322*) | profectus inde, Lilybæum (*edd. vett.*; *Em. 321*) 15 autem in Italia (*codd. alq. recc.*) 19 plebi scito [et] ab Q. (*Ald.*) VI, 3 dixerant (*edd. vett.*) | (ni se *Drak. P* nisi. *Edd.* ni tribuni... se interposuissent) 4 Arrenii (*Hertz. P* Arriani. *Gron.* Afranii) 6 plebis scito 9 iis 14 redit (*codd. recc.*) 15 factus... Crassi, *altero loco, sine uncis* (*Mg. Non solum perquam ineleganter verba hæc bis ponuntur, sed vitiosissimam habent orationis formam, quasi duo homines in sui quisque hominis locum suffecti sint, non in unius uterque. Offenderat etiam Uss.*) 19 temporis huius (*Rhen. Longe aliter dicitur* annus hic, *in quo narratio nunc ipsum versatur.*) VII, 3 (*Recte, opinor, Ascensius 1513* armis obsistentem, *ex quo geminato* s *illud natum contrario errore ei, quem notavi Em. 218.* Subsistere *cum dativo nemo meliorum dixit; nam in epist. Bruti apud Cic. ad Fam. XI, 10 et* subsistere *et* obsistere *pravum est scribendumque* sufficere sumptui; *apud Tibullum, si Tibullus est, IV, 1, 195* solus densis obsistere turmis *tuetur consensus codicum alterius generis;* subsistere *natum est corrigendo, quum inverso ordine scriptum esset* densis solus. Subsistere *cum accusativo Livius bis habet.*) 11 tum iam Arimini (*Lov. 4, 5, alii. P* tumamarimini. *Nihil hic agit* iam.) 16 aut ipsum M. Valerium Lævinum *traicere, aut* mittere

(*Mg. P* aut ipsum m. valerium messalāmisere seu cinliu seu m. valerium messallam. *Apparet a priore* M. Valeriu *ad alterum aberratum esse; inde natum est* ipsum; *neque e ferri h. l. accusativus cum infin. potest; poterat etiam scri* traiiceret aut mitteret.) 17 exercitumque VIII, 3 ad senatu reiecerunt (*Gron.*) 4 decemvirum (*codd. recc. Non magis h. quam III, 40, 12 illam formam ponere audeo, quæ facilli ex præcedenti accusativo oriri potuit.*) 8 appellavit flame vetustum (*interp. emend.*) | et flaminio (*Mg. Em. 308*) 16 regnu qua (*edd. vett.*; *cfr. Em. 231. Præpositum relativo substantivu ferri h. l. prorsus nequit, neque probabile est Livium scripsiss* quæ Hieronis fuerat, *postea* regnum *additum esse.*) 17 præsidi (*edd. vett. Non multa dispersa præsidia Valerius esse voleba sed classem in duas partitam navigantem ubique præsidio esse.*) IX, 7 (Sora *pro* Cora, *quod edebatur, Mg. Op. I, 268 n.* Carseolicosuessa. *Quo olim utebar argumento, quod XXIX, 15, 5 Sora in codicibus scriberetur, nunc constat, ibi nome huius coloniæ prorsus excidisse; itaque hic ex litteris* co *sequente* s, Cosa *faciendum videri posset, nisi Cosani c. 10, inter colonias XVIII fideles numerarentur.*) 10 tamquam integram rem (*codd. recc.? edd. vett.*) 11 urbis augend (*cod. unus et alter rec., edd. vett.*) 13 (*Malim* quod novi; *nova consultationis materia esse negatur.*) X, 3 pluribus *si* 4 (deesse et *Alsch. P* deesset, *Drak.* deesse) 12 inde *quingena* quinquagena (*Glar.*) XI, 2 ædis 3 intus cella (*codd. quid. recc. P* intus cellam) 8 ii censores (*codd. recc. P* in censores) | latum in plebem (*codd. alq. recc.; ed. Med. 1505.* In *additum est, quum* ad *excidisset.*) 10 legerent: et is (*codd. alq. recc.? edd. vett.*) 11 et ius (*Rhen.; Em. 308*) 12 M. Cæcilius (*Ald. Res incerta, vereorque, ne ipse Livius prænomen variaverit.*) 16 atrium, regiam (*cod. rec.? nescio quis vetus editor. Et XXVI, 27, 3 rem conficit et quod atrium sic nude appellari non poterat.*) XII, 2 detineret (*Lov. 3, 4, 5, A. Periz.; Em. 322*) 2—4 oppugnaret: ea urbe... in Italia fore. Regium (*interp. emend. Em. ibd.*) 3 (*Pro* remorandi *fortasse scrib.* morandi; *Em. ibd.*) 6 (*Mallem retentum* urbem oppugnabant; *nam agris depopulatis, ut imperatum erat, ad ipsam urbem oppugnandam ventum est; ea demum capta, arx, si defenderetur, obsidenda aut oppugnanda erat; nec, eo usque processum esse, ulla est c. 15, 8 aut 16, 9 significatio.*) 9 inducebat (*codd. recc. Constantissimus est in hac re Livii usus; vid. Drakenb. ad III, 62, 5, XL, 25, 10. Inducitur in aciem pars aliqua copiarum, quæ hactenus extra eam fuit et cui locus in ea assignatur, ut hoc capite § 14 legio duodevicesima (in primam aciem), c. 13, 11, c. 14, 6.*) 12 (*Non improbabiliter Rhenanus suspicabatur ante* non castra *excidisse*

huiusmodi aliquid: non iter quietos facere.) 16 in iis 17 (*Mire ponitur* prima quæ, *quum arctissime cohæreat* prima fugit.) XIII, 9 iussit *sine uncis* (*Gron. Quæ proferuntur exempla, nihil pertinent ad idem verbum in eadem sententia apud duos infinitivos copulative coniunctos repetitum.*) 11 cohortesque, quæ (*P. Em. 322*) XIV, 9 (*Fort. scribendum:* turba; et ut non omnes *cet. Continuatio est enim rei Romanis secundæ.*) XV, 2 (accepti sunt, et *codd. recc. P* accepti set. *Drak.* accepti. Et) 5 partem... partem (*codd. recc. P* partem... parum) | onerarias *eas* solum (*codd. alq. recc.? edd. vett.*) 8 sub adventu (*nescio quis vetus editor*) 9 leve dictu ad (*nescio quis vet. ed. Ex exemplis Wii nullum simile est huic dicendi generi:* Leve dictu adiuvit *pro* res levis dictu. *Nam IX, 29, 10 comma post* inde *ponendum erat; cohærent hæc:* traditur inde... omnes..., exstinctos, *interposito per appositionem illo:* mirabile dictu et quod *cet.*) XVI, 4 (vacuus *edd. vett. P Drak.* vagus) | numquam (*codd. recc.?*) 7 capti (*codd. quid. recc.* Capti *in* capitum *mentione minus ferendum et ortum ex* captargenti *videtur.*) | (*LXXXIII millia corruptum esse constat. Fort. fuit:* III millia LXXX. *Capuæ capta auri pondo II mill. LXX.*) 8 interroganti scribæ (*Drak. P* interrogatis scribæ) 11 constituerat (*codd. aliquot recc. Alterum esset:* ubi proposuerat.) 12 (Metapontum cum *W. P* metapontumiiscum. *Drak.* Metapontum ei cum) XVII, 6 classibus, subductis (*edd. vett.*) 10 (ac *add. Alsch. Drak.* verecunda gravitate) 11 si iam (*Frob. 1535. P* si tam) 17 demissique (*errorene?*) XVIII, 6 facilior in ascensum (*Mg. Em. 323*) XIX, 5 in *se* esse; si id (*interp.*) XX, 2 (*Non improbabiliter codd. quidam recc.* atque alter Hasdrubal.) 3 exequenda (*Mg. Em. 323*) 4 provinciæ regione (*Mg. ibd.*) 6 caput, rerum (*codd. alq. recc.? edd. vett.*) 7 exercitus eius (*errore typ., quem tenuit Hertzius*) 12 obtinuerunt, relicto (*codd. recc.*) | inimici decernerent (*codd. recc. Alii* dicerent) XXI, 4 consulem cum ing. (*codd. recc.*) 9 C. Servilius *et Q. Cæcilius Metellus* (*Qua fide supplementum hoc paucorum codd. nitatur — nam præter P omittunt M, B, Lov. 1, 2, Haverc., fortasse multo plures —, nescio; nam quod Q. Cæcilius Met. cum C. Servilio — eodem an alio, incertum — proximo anno ædilis curulis fuit, c. 36, 8, inde non sequitur, hoc anno plebeium fuisse.*) XXII, 3 Q. Claudio Flamini Tarentum. 6 additæ et ad præsidium (*Mg. P* additum et ad præsidium. *W. olim:* Additum etiam præs.) 12 urb. (*P* urbem) XXIII, 5 *et* 7 urb. XXIV, 3 tempus *sine uncis* (*Duk.*) XXV, 9 Virtutis ædis 13 consederant (*Uss.*) 14 (in acie stare *W. P* inacieheare; *Drak.* in aciem exire) XXVI, 4 quæ in præsidio (*codd. quid. recc., Sig.*) 12 M'. Aulius (*Periz. P hic* maullius, *c. 27, 8* manius auxilius) 13 iocur (*codd. recc.*)

XXVII, 3 posset (*Rhenan.*) 8 occisus, Arrenius (*codd. rec*
9 (*Suspicor:* aut interfecti sunt aut... effugerunt) 13 ordi
sine nota (seriem *I. Periz.*, *sed nimis discedit.*) XXVIII, 4 al
ad inferendam, *alter ad cavendam* fraudem (*supplementi loc*
mutavimus) 7 (*Mirari possis, cur tantum milites, qui in præsi*
essent, sine arbitris agere Salapitani cupiant, non se ipsos, qu
niam et oppidani dispositi dicuntur et opera omnis nav
narratur ab ipsis Salapitanis, non a præfectis sociorum. Opi
significari, perfugam Romanum maxime se immixturum fui
militibus eosque observaturum. Sed vellem abesset milite
10 recte (*codd. recc.? edd. vett. Mire W.* recte subire *co*
parat cum improvide se in præceps dare. *Possis suspicari* erect
13 (L. Cincius *Sig. P* Cincius) | (*P* oppugnas, *supra* s *scripto*
manu 2 set. *Num* oppugnabat, est?) XXIX, 10 proximo co
cilio (*W. e P*: proximo anno concilio) | detulerunt (*edd. vet*
XXX, 5 ferocioribus... gentis (*Gron. Em. 324 n.*) 6 (
indicta *cfr. Em. 417 n.*) 9 referunt (*A. Periz.*) | (Heræis ac
W. P coactis, *Drak.* peractis) | (Ægium *Glarean. P* regiu
Drak. Rhium) XXXI, 1 (*supplem. Wii est; alii* agrumque nobili
simæ) XXXII, 5 (*Fort.* super caput, *ut XXII, 3, 11*) XXXII
7 tradunt. ita quod (*Mg. P Drak.* tradunt. Id quod. *Excidit*
post t.) XXXIV, 5 (præ se ferens *codd. aliq. recc. P* præsere
rens, *Drak.* præferens) 7 cogit (*codd. recc.*) 14 restituisse. ut (*Inte*
punct. emendavimus; et *pertinet ad* annisi... fecerunt.) XXXV
3 *habuerat. et L.* Manlius | (quæ ibi *codd. recc. P* quæsibi; *Dra*
quæ res ibi) 10 Bruttii Lucani (*cod. unus rec., Glar.*) XXXVI
1 (*Retentum oportuit ex edd. vett.* nuntiaverant) XXXVII
7 ædis XXXVIII, 4 Anxurnas (*codd. recc.*) 9 ex provinciis
quos e (*Mg. Em. 324*) XXXIX, 7 transibant (*edd. vett. Necessari*
utrumque verbum ad eundem refertur; et habent etiam duceba
P reliquique.) XL, 10 agri Larinatis (*Mg. Em. 325. P* laritanis)
11 (*Excidit fortasse captorum hominum numerus; v. ad XXVI, 6, 8.*) 14 quadraginta *milia, duo* milia et *D* equites (*supplem. prorsus incerto*) XLI, 4 inter iacebat (*cfr. VII, 29, 6. Aliud est* Fæsulas inter Arretiumque, *aliud* Fæsulas Arretiumque inter.) 5 *elabi* inde (*edd. vett.*) XLII, 4 (*P* decursum. *Retentum fortasse oportuit* decurrentium *ex edd. vett. Perversum est:* cohortium decursu per montes clamor; *saltem scriberetur* in decursu.) 7 supra septingenti (*codd. recc., edd. vett. Non magis hoc uno loco recipere audeo quam* ad septingenti; *vid. præf. vol. I p. 2 ad X, 33, 6.*) 8 ductis (*codd. alq., Rhenan.*) XLIII, 7 *et* 8 verteret. litteris (*Interpunctionem emendavimus, ut verbum* edocet, *longiore ratiocinationis declaratione participio* ratus *subiecta, continuetur illis:* tum Claudius; *nam:* tum Claudius... ratus, *ut hoc pro finito sit, prave dicitur. Cfr.*

Em. 215 de XXXIV, 27, 5, et paulo ante de c. 34, 14; similia alibi correxi.) 8 edocet, ut (*Duk. Necessario illi* et ipse *subiiciendum est alterum membrum; id fit brevius, ut audiatur idem* edocet.) XLV, 3 eo ipsos quantumcunque (*Mg. Em. 326*) 7 liberorum suorum (*Rhen. Codd. recc.* et lib.) 11 nec *absistere* ab signis nec subsistere cibum (*Mg. Em. 327*) XLVI, 7 inclinant (*edd. vett. Præsenti historico in declarando animorum habitu, quem Nero reperisse et mutasse narratur, locus non est.*) 11 et eundum (*edd. vett. P* etaeundum) XLVII, 2 si quid forte (*codd. recc.? P* siquit. *Et gradus significatio prava est nec dicitur recte* si quid adustior *nec omnes adustioris coloris futuri erant.*) 5 cecinisse. *ambo profecto consules esse*, et quonam modo alter ab Hannibale (*P omnesque codd., nisi quod* consul *addidimus.*) 10 intentius signa ferre (dum lux viam ostenderet, lentius signa ferre *Alsch.*; ferri *Mg. Em. 328. P* hasdrubadum luxiamostendentissigna ferre. *Minus bene hæc tractavi Em. 327. Neque enim ipse Hasdrubal per omnes flexus amnis signa ferri volebat. Lentius progrediendum erat, donec lux viam monstraret. A* tend *in* ostenderet *oculus facile aberravit ad* lentius. *Residet scrupulus, quod* lux *brevius pro* luce prima, orta *dicitur.*) | processisset,** ubi (*Mg. Em. 328; substitit Sartorius quoque supplevit.*) 11 quantum mare (*edd. vett.; Em. 328*) XLVIII, 14 (in dextrum *Glar. P* insistrum, *Drak.* in sinistrum) XLIX, 2 regendi spem vicissent (*W., Mg. Em. 328 n. P* regendispervicissent) 3 (*Valde suspicor scribendum esse:* abnuentesque tædio laborem; *nam* abnuere labore *nihil est.*) 9 (quin supersint *Gron. P* quesupersint, *Drak.* supersint) | aliqui nuntii (*Mg. P tantum* aliiqui nuntii. *Edd. — nam de codd. ceteris siletur* — inquit, aliqui nuntii. *Non potest, opinor, verbum abesse in tali orationis forma, prorsus pendente particula* ut (*diceret*). *Quod autem post* ut, *longiore verborum ambitu interposito, sequitur* inquit, *id fit eodem modo, quo Livius IV, 28, 4 scripsit:* pœnas rebellionis dedissent, ni Vettius Messius... inquit, *id est plane*, dixisset, *et Cicero II de orat. 64, 260:* quod aiunt Maluginensem... Virum bonum, inquit, *id est*, dixisse. *Nam quum verbi* inquit *coniunctivus et infinitivus deesset, libere constructionem mutarunt. Ob eandem causam Livius I, 39, 3 et IX, 16, 16 in media oratione obliqua interiecit finitam sententiam per* inquit.) L, 1 pugnam, citatiore (*Mg. Em. 329; excidisse participium Sartorius quoque vidit, qui* profectus *suspicatus est.*) 5 supplices votisque (*edd. vett.; Em. 329 n.*) 8 deinde de L. Manlio (*codd. recc.? Em. ibd. Simili errore XXIX, 20, 8 in P pro* ad exercitum *scribitur* deexercitum. *Potest etiam fuisse:* Litteræ deinde L. Manli Acidini missæ ex c.) 9 hæ litteræ | posset, traheretur (*Mg. Edd. fere* trahereturque)

10 inter impotentis (*Mg. e P*: interponentis. *Ipsa coerciti[...] et dispensatione lætitiæ potentes fiebant.*) LI, 1 Tunc e[...] vero (*codd. recc.*) 4 impertierant (*edd. vett.*) 10 *sine* [...] *mendi* (*Mg. Em. 329. Recte dici poterat* argento credi[...] solvere, *hoc est nummis, non æstimatione; sed exciderunt* q[...] *dam; ne contrahitur quidem res* solvendo; *itaque non* po[...] *hoc per se tanquam altera species poni.*) 11 ex his.

Lib. XXVIII. Cap. I, 4 magnum *hominum* numerum [...] *ceterique*) II, 1 tenebant colles (*Kreyssig; Em. 330*) 2 in[...] *ubi* speculatores... venerunt, tum (*Mg. Em. ibd.*) 3 pas[...] 15 tum forte ad soc. an. in Bætica continendos (*codd. P[...] 2, 3, Rhen.*) III, 6 oppugnare est (*Mg. Series et consecutio re[...] narrando explicatur, non notatur, eodem tempore duas* [...] *accidisse* (*prœlium tum fuisse acre. quum prima pars oppug[...] adorta sit*). *Idem mendum in duobus locis libri XLII*, [...] *XLV correxi Em. 511. At XXIX, 37, 8 et 10 bis scribitur* [...] *codicibus et editur in simili loco:* quum ad tribum Polli[...] ventum est *et:* quum ad tribum Arniensem ventum est; *sc[...] bitur sane, sed additur priore loco, ne* esset *substituere dubit[...]* et cunctaretur. *Quid huic coniunctioni* est et cunctaretur *pr[...] sidii sit ex XXIV, 44, 10, prorsus non intelligo.*) 7 (eti[...] *Rhen. Drak.* et iam) 12 cæsa (*edd. vett. Non potest ad* [...] secus quam *traduci, quod fit in comparatione, duobus substa[...] tivis positis:* magis pedes quam arma.) 13 infesta urbi (*Gr[...] P* urbe; *porta aperta non urbi, sed in urbem signa inferun[...] ab irrumpentibus.*) 15 (mille *Alsch.*, mille quingenti *Drak. P* op[...] danorum *con*ferme) V, 1 (*Uss. suspicatur:* triginta erant) 5 Bœ[...] tiique (*P. Livium recte* Bœotos *appellasse* τοὺς Βοιωτούς [...] *accusativo et genitivo apparet in cod. Bamb. IV dec. et Lauri[...]* 7 si quo longinquum (*codd. recc. Etiam XXXVII, 52, 6 aperti[...] mum est ad* quo *audiri comparativos præcedentes.*) 8 Bœotii (*co[...] recc.?*) 9 (res sineret *codd. aliq. recc., Rhen. P* resideret, *Drak.* re[...] se daret) 11 peltatis (*edd. vett. Ad Livium et militum genus* ni[...] *pertinent* peltatæ *poetæ* Amazones. *XXXI, 36 et XXXIII,* [...] *ubi in codice B scribitur* quos peltas appellant, *manifesto Græ[...] forma significatur.*) 12 *et* 15 Scotusam (ut in libro *XXXII[...] Mog. et B*; *sed* § *15 P* Scotyssam) 14 magnis *igitur* itin. [...] recepit (*edd. vett.*) VI, 9 præbere (*Grut. P* præbuere. *Em. 331 n.*) 10 procellosi deiciunt (*Gron.*) VII, 2 per cunctationem omnis *res* omissa (*edd. vett. P* per cunctatione omnissa. *Sed etiam c. 7, 10* omnissis *pro* omissis.) 3 *Voces* deiecto præsidio... insidebant quum *ponuntur inter* Philippus *et* a Demetriade (*Crev., nisi quod is, relicto* quum, *tantum* deiecto... insidebant *transponebat. Prorsus perverse Philippus, qui Deme-*

triade Scotussam, inde per Thermopylas Chalcidem festinabat, primum Ætolos Thermopylas insidentes deiecisse dicitur, tum a Demetriade Scotussam profectus esse. De transpositionibus huius generis in P factis dixi Em. 236, ubi oblitus sum commemorare XXII, 32, 1 sqq. in P etceteris et edd. ante Frob. 1 voces quadraginta quinque, quæ nunc leguntur § 1 et 2, transponi post § 3.) 5 fuerat. cum Romana... recepisset, Attalus (*interp. Em. 330*) 10 *et* 11 *et* 13 (Thronium... ab Thronio *Glar. P* toronen... ab turone. *Drak.* Toronem) 10 Oreum est proprofectus: inde (*Gron.*) 11 (*Perverse nuper e mendo P:* decertat *pro* ceperat *effectum est* ad Opuntem decertarat. *Nullam ad Opuntem fuisse decertationem, Livius ipse dicit; tollitur orationis figura in* ceperat... cepit.) 17 possit (*codd. recc.?*) 18 (Oxeas *Crev. P* uaeas. *Drak.* in Phoceas, *sublato* inde. *Insulas exiguas et prope ignotas Livius vix nude nominasset, nec videtur ibi portus et statio fuisse; offendit etiam geminatum* inde; *itaque aliud latere videtur.*) | ne ad se *si* iretur intra (*codd. recc.? edd. vett.*) VIII, 12 hortatusque oppugna*ti ut eadem constantia permanerent in societate, si suam quam Oritanorum atque Opun*tiorum fortunam (*P* hortatusque oppugnatiorum fortunam. Oppugnatiorum *ex* Opuntiorum *errore ortum videtur. Gron.* dehortatusque, ne Op.) 13 principiumque 14 (Mædis *W. P* concessit aut dicionis. *Vulgo* Dardanis. *Utrumque incertum.*) IX, 6 (capientes *Gron. P* cupientes; *Drak.* sed contingere... cupientes.) 13 duces, duos *sine uncis* (*Mg. Em. 331. Rectum esset*: adv. duos exercitus, duos imp.) 14 continendum in castris (*codd. recc.? P* continendis castris) X, 12 et Q. Mamilio, ut (*I. H. Voss.*) | proprætor *sine uncis* (*Pigh.*) 16 prætori traditis *W. e P*: præditis; *codd. recc.* traditis. *Drak.* præbitis) XI, 2 foribus in ipsis (*codd. recc.?*) 14 (incolumes legiones, *om.* et, *malit Uss., et sic Pal. 2.*) | loca tuta (*P. Tutæ erant legiones, quum ex angustis et asperis in culta et plana evasissent.*) XII, 3 et *sine uncis* (*codd. pauc. recc., Crev.*) | gereret *et* exercitu (*P et omnes*) 13 ab Gadibus, rebellandi spem adiuvante (*P*; *Em. 331*) XIII, 2 *et* 3 facerent. præmisso (*interp.*) 8 fessis *subirent* (*Mg. Em. 333 n.*) 9 nihil præter (*codd. recc.*) | quacumque proximum (*codd. quid. recc., edd. vett.*) 10 tamen *nunquam* aliquot... cessatum est (*Mg.*) XIV, 4 tenebant; erant... Hispani pro cornibus. ante Punicam (*interp. correxit Mg. Em. 332*) 6 credita animo advertit (*Lov. 5 et duo alii; Em. ibd.*) 7 curati pransi (*codd. duo recc., Lipsius*) 19 discedere auderent (*edd. vett. P* discernere) 20 armatura, velites, circumductis (*Mg. Em. 332*) XV, 5 nam super (*W.*) 6 acies (*W.*) 9 (*Neque* proximus quisque hostem *usitate dicitur, neque hi soli cedebant, nec aliud Hasdrubal rogabat, quam ut*

modice cederent. Itaque saltem dicendum erat: prox. q. h. celerrime cederet. *Mihi olim idem fere, quod Kindschero, in mentem venerat:* quum proximum sibi quisque hostem crederet.) 10 consistere signa (*Duk. Unum verbum cœperant non potest ad duo subiecta, signa et duces, referri, alterum positum, alterum non positum.*) 11 cepissentque (*codd. recc.?*) XVI, 5 sed cum (*Mg. Em. 333*) 8 (accitis *W* e *P*: accipitis — *m. 2.* ce —; *Drak.* acceptis) | procul inde aberat (*P teste Gron., M, teste Drak.*) XVII, 2 missus. et quum (*Mg.* = missusset) 4 (præmoliendam .. rem *Gron. P* præmolienda .. re; *Drak.* præmoliendas .. res) 5 Masæsuli XVIII, 10 terram, regiam in fid. (*Mg. Em. 333*) XIX, 2 defecerant (*Lov. 1, edd. vett.*) 10 ipsorum conscientia (*codd. aliq. recc., Rhen.*) 11 admonebant alios (*Lov. 2, 3, Sigon.*) 13 in *sine uncis* (*Mg. Em. 333*) XX, 1 subeuntibus qua (*Alsch, et Mg. Em. 333 n. e P*: subeuntibus sc. tr. quam) 9 terrorque deinde (*Rhen.*) XXI, 5 pacto (*edd. vett. Error ex* pactinter; *si Livius* pacto *scripsisset, saltem* inter se *omisisset.*) | sequerentur (*codd. recc.*) 6 Idem (*codd. recc.*) 10 copia et provinciali (*cod. un. rec., Duk.*) XXII, 2 Astapa urbs *erat*, Carth. s. partis (*Wb., Uss.*) 4 interfecerunt (*Rhen.*) 12 quam ut egredi (*Mg., etsi, quid usus requireret, iam W et alii annotarant. Excidit* ne *inter* m *et* e, *tum suppletum* ut. *Geminus Livii locus III, 3, 2 dubitationem tollit.*) 1 obsessi mœnibus (*Iac. Gron. P* posset mœnibus. *Drak.* mœnibus. *Errore retenta est Gronovii coni., cui præstat Weissenbornii.*) XXIII, 1 dimicantium *vis et impetus i. a.* (*Mg.*) 4 interfluens (*edd. vett. Ut omittam imaginem subridiculam, aurum fluens nemo rapturus erat.*) XXIV, 10 (ea re *W. P Drak.* ea spe) | stationem (*edd. vett.*) | in ordinem ibant (*Mg. Em. 334*) XXV, 5 prætorio, ubi (*codd. recc.*) 10 carptim partes (*Gron.*) 14 facunda (*Duk. P* faciunda) XXVI, 7 metu omni (*edd. vett.; Em. 334*) XXVII, 10 expectata est. non quod ego... velim — equidem ... militibus meis —: sed (*Mg. e P*: exp. est vero quod ego *cet.*) 11 est, et venti (*edd. vett.*) 13 credideritis, denique (*codd. alq. recc., Em. 339 n.*) XXVIII, 7 redieritis (*codd. pauci recc.? edd. vett. In ea, quam Wb. efficere vult sententia dicendum erat* redissetis; *sed ea inepta est, nisi ante scribatur* reliquissem.) 10 meam vobis (*edd. vett.*) XXIX, 2 dolor quæve ira (*Gron. P* doleraeuitaeira) XXX, 4 per deditionem (*Sigon.*) 5 (*Fort. scrib.* quam triremes) 10 infesta (*edd. vett.*) XXXII, 7 auspiciis (*codd. recc.*) XXXIII, 5 deinde emissis (*codd. quid. recc., edd. vett.* Omissa *significantur. Nam emissorum levium telorum mentio post* missilibus territavere *abundat; dici poterat* exhaustis; *et quæ subiiciuntur, causam continent, cur levia tela omiserint.*) | collato *pede* pedestre (*rec-*

tius supplev. codd. quidam recc., edd. vett.) 7 ne pulsi (*Rhen.*) 8 valles (*codd. recc.?*) 10 equitem nec sese (*P* equidemesse) | deduxisset (*codd. recc.*) 11 posset (*codd. recc.?*) XXXIV, 1 (præter ceteram prædam *edd. vett. P* præteram prædam, *supra scripto* reliqua. *Drak.* reliquam) 3 tutius adflictis (*P* in *supra* sad *habet a prima, opinor, manu.*) 9 ceterum *neque se obsides iis imperare,* quippe.. esse, nec adimere arma; relinquere solutos animos (*Mg. Em. 334. P* ceterumquippe ... essetiberimarmarelinqueresolutosenimos. *In singulis aliqua dubitatio relinquitur, in universa orationis forma nulla, quin præcedat causæ significatio* — quippe *cett.* —, *deinde illis* tiberim *cet. contineatur uno verbo* relinquere *innixa rerum, quas Scipio remittat et concedat, significatio, obsidum et armorum; his duobus adiungitur, quod ex utrisque non ademptis efficitur, tertium, soluti animi. C. F. W. Müller, qui in Nov. Annal. Philol. vol. 85—86 p. 281 scribi voluit:* Ceterum — quippe capere pignera.. esse; fidentium arma relinquere et sol. animos; neque se, *et a scripturæ traditæ vestigiis longe discessit et pluribus modis aberravit; nam illis* neque se *cet. necessario continetur consecutio rei ante positæ, — si principalis hæc sententia esset, saltem* se neque *scriberetur, — et ut armis relictis respondent illa* nec ab inermi *cet., sic præcedere debent, quibus respondeant illa* neque se in innoxios *cet.*) 10 *utrumque* expertis | (malint *Müller l. c. probabiliter*) XXXV, 3 *Pœnum* perpulit (*ed. Mog. Aut* præfectum Pœnum *dicendum erat aut nomen ponendum; de Magone vid. c. 31, 3, c. 36, 1.*) XXXVI, 3 exigit (*codd. recc.? edd. vett.*) 13 ad octingenti XXXVII, 4 supplementum classi (*codd. aliq. recc.*) 5 virisque et portum (*interpunct. mut.*) XXXVIII, 1 Acidino pro*consulibus* provincia (*codd. recc. P* Acidino proprovincia, *sed prius* pro *erasum.*) 8 frequenter (*codd. recc.*) | bobus (*P* bubos) XXXIX 3 tum atrox (*errorene?*) 6 quoque *sine uncis* (*Mg. Vett. edd.* prope) 8 fuerunt (*edd. vett.*) 11 nobis — abs. v. inv. —, ne posteris (*Uss. Invidiæ deprecatio pertinet ad spei confidentiam de posteris.*) 12 tam *sine uncis* (*edd. vett. Gron.* iam) XL, 2 transportaret; acturum (*edd. vett. In hac quidem longiore sententiarum implicatione, præcedente* transportaret, *quod alio pertinet, coniunctio abesse prorsus nequit.*) | placeret, ceteri (*Mg. Drak.* ceterique. *Ne in hac quidem continuatione duorum protasis membrorum, sine ulla comparatione, ferendum asyndeton.*) 5 senatorem modo, qui (*codd. tres recc., Rhen.; Em. 335*) 9 (*Fuitne:* tantumque gloriæ ... partum? *Saltem sic rectius Livius scripsisset.*) XLI, 6 paratam (*cod. unus et alt. rec.? edd. vett.*) amplecteris (*codd. aliq. recc. Permittit hoc Fabius; quid Scipio iudicaret, neque sciebat neque credere poterat eum, Africæ cupidum, sic iudicare.*) 8 intendis? egregiam... petis: — hoc et (*Mg. Em. 336*) 13 possunt — et victor (*codd. aliq. recc., Rhen.*) 15

fecerunt (*edd. vett. P* fecerint) XLII, 3 per tutissima (*Mg. Em. 337*) 4 ferociores et cal. (*Mg. Alii* et *tollunt.*) | ipse dux (*P* ipsadetdux; *ed. Frob. 1535*) 6 cetera, neque ea elevo, nullo tamen (*Mg. e P*: ceteranequæelevo. *Non potest tamen sic referri ad parenthesin, qua res augetur.*) 8 hostis (*edd. vett.*) | Indibile (*edd. vett.*) 15 concilio *errore* XLIII, 1 inveteratam (*edd. vett.; Em. 338*) | fama magnam (*Mg. Em. ibd.*) | adolescentiæ (*codd. aliq. recc.*) 4 excellat, quoque niti (*edd. vett.; Em. 338*) 8 nec.. nec (*Uss. e P*: nec.. neu) 18 (*P* istoto exemplo. *Fort.* isto iam ex.) 19 possit (*Mg.*) XLIV, 6 Africam et molientem hinc Hannibalem et (*Mg. Offendit primum hæc inæqualitas enumerationis et partitionis:* et ardere .. et molientem .. et obsideri. *Nam alius generis est in XXX, 18, 15* cadentem auferrique, *quoniam neque partitio est, repetita particula, et dicitur per se* video cadentem, *non dicitur hac significatione* audio molientem. *Aliter etiam XXI, 33, 2. Deinde inusitatissime dicitur Hannibal* moliri ex Italia, *ut sit, ex ea discedere; longe enim aliter naves moliri a terra, in portu dicuntur, hoc est, cum molimine moveri et agitari. Contra recte Africa bello ardens emoliri ex Italia Hannibalem dicitur, hoc est, reluctantem et hærentem pæne vi abstrahere; cfr. XXX, 30, 14.*) 9 Carthago præmium (*edd. vett.; Em. 81. Potest scriptum fuisse* præstantius præmium, *causaque erroris ex syllaba* præ *nata esse.*) 18 si ulla (*codd. pauci recc., edd. vett. In illa scriptura Scipio, qui modestiæ laudem quærit, superbe significat, se aliis rebus Fabium superare; nam nisi superet, nullam promittit modestiam.*) XLV, 7 censuerit fieri, placet (*edd. vett. P* consuerit ferri placet) 8 petit (*edd. vett.*) 9 exercitus, quem L. Veturius aut Q. Cæcilius. *hi* sortirentur (*W. P* quem l. veturius et q. cæcilius sort.) 10 præter consules prætoresque qui exercitibus (*Mg. Em. 339*) 12 ac Q. (*edd. vett. P* atque) XLVI, 6 urb. 11 Montanos 12 (res *addidit Rhen. Drak.* ea... accenderunt) 13 (imperio cui *Lovv. 3, 4, Gron.; P Drak.* cui imperio) 14 captæ. eas Cœlius ... portantis *isse* tradit (*Hertz. P, si Beckero fides,* captaeseas, *si Gronovio et Alsch.* captas eas) | Ligurumque et Montanorum (*codd. recc.*)

Lib. XXIX. Cap. I, 6 eos sibi iam (*C m. 2. P* eossiiam. *duabus litteris bis scriptis*) 20 rebantur (*Gron.*) 21 (habeant *W. P* habebant; *Drak.* haberent) 22 (*Nonne:* ut in incondita turba?) II, 1 primo neclegendo (*Rhen.*) 2 tam quam pacato (pervenere et *W. P* perveneret; *Drak.* pervenere) 5 fecerunt (*Lov. 4, Gron.*) 6 struxissent (*codd. recc.; Em. 274 n.*) 9 adv. Ilerg. pugnaverat, tertiam (*Rhen. P* rogaerat, *supra* r *scripto* p *et* n *supra* g) 11 missum esse ab (*codd. recc.* Iam *cum* circumfusurum *coniungi debet.*) | Servium *sine uncis* (*Mg. Vid. præf. vol. 1 p. 1 ad III, 29, 7.*) 12 turbant (*codd. recc.? P* tur-

uit) 13 perculsos *sternant* (*codd. aliq. recc.? edd. vett.*) 15—16 :pta plures cæsi, quia (*interp.*) IV, 8 questus, quod (*Mg. Em.* *0*) | tum non iam (*Mg. Em. ibd. P* tam non exercitum iam, *sita supra* exercitum iam *invertendi nota.*) | (certum habere *Lov.* *P* incertum habere; *Drak.* incertum hærere) V, 8 milites Gallis nissis (*P ceteri; Em. 341, ubi addatur II, 34, 3* dimissis) [, 4 (*Scribendum* urbe *cum edd. vett. Vid. præf. vol. II, p. 1* *XXIII, 1, 3.*) VIII, 10 asportabat, extulerant (*Ald. P* asporbat extulerat) IX, 1 abduxerat (*codd. recc.*) 5 (fidem *add. codd.* *q. recc., Rhen.; Drak.* militemque) 7 tunc ipsum (*edd. vett.*) . 3 (*Frob. 1535 edidit:* nam neque usum eius ullum... se... et tantam incessisse... vim; *nimis violenter; et tamen* *scribere Livius debuit voluitque, quum* neque *posuit; duæ* *im dimittendi exercitus causæ significantur, quod nullus eius* *us sit et quod alioqui periculum sit ex vi morbi. Itaque al-* *ram hanc partem, quæ cum* nam neque *coniungi debebat, prave* *is* quum Hannibal.. receperit, *quæ priori parti subiunguntur,* *mexit. Dixi de simili Ciceronis loco in orat. pro Cæcina I, 2* *epistola ad Halmium, Annal. Philol. Nov. vol. LXXIII p. 120;* *inus eminet et tamen offendit aberratio in Lælii § 35. Livius simi-* *ter, sed minus notabiliter aberravit in membrorum coniunctorum* *ructura V, 25, 6, ubi sequi debebat:* mentio nulla fiat, *et VI,* *1, 5, ubi sententiarum ordo postulabat:* nemo ... socius sit.) recens (*edd. vett. P* regens) 6 Apolloni (*codd. recc.*) XII, 3 ppugnare (*Lov. 4. Non Parthinos solos oppugnasse, sed Romanos,* *vos socios, apparet ex iis, quæ subiiciuntur.*) 4 *Romani ab* *Etolorum, quo missi erant,* auxilio 12 petit (*edd. vett.*) 13 t *sine uncis* (*codd. aliqu. recc., Gron.*) 14 Bœotii (*v. s. ad* *XXVIII, 5, 5*) XIII, 7 Acidinum, pro consulibus (*P* pro-os. *Si hic illo modo legi Livius voluit, etiam duobus ante ver-* *ibus sic scribendum est, ubi P* pro.) 8 exercitum XIV, 7 malle *P reliquique, hoc est:* certe, si veram ac non ad speciem religionis ictam eius modi victoriam consequi potuisset, mallet. *De imperf.* nallet *vid. Em. 447.*) 13 per manus, succedentes deinceps aliæ *P omnesque*) | precantibus (*Uss. Neque* civitate precantibus *neque* ffusa civitate, turibulis positis, precantibus *ferri potest. Abla-* *ivus ex præcedentibus ablativis ortus est.*) XVI, 2 inopia ærari *Frob. 1535. P* inopiaærariæ) 6 supplicium | porgentes (*codd.* *ecc.? edd. vett.*) XVII, 17 audire, singuli quæ (*codd. recc.?* *dd. vett.*) 19 civitatis sit (*Forchhammer*) XVIII, 1 animo *edd. vett. P* animos) 2 vidimus (*Mg.*) 9 fidemque (*Gron.*) | (*In* *suppl. addidimus* rei) 14 trucidatos cruciando occidit (*Sigon.;* *Em. 342 n.*) 16 templa *sine uncis* (*Mg. Unum erat templum;* *de bonis deæ et templi agitur.*) 17 circumdari (*codd. recc.? edd.* *vett.*) | voluerunt. aliquantum (*Mg. Em. 341*) 18 et nunc (*Mg.* *Lov. 4 et edd. vett.:* sed et nunc et tunc et sæpe. *Nunc dea*

nondum tutata erat templum nec pœnas exegerat; ex superior temporis memoria confiditur, nunc quoque tutaturam. De n possit quod sequitur, vid. Em. 342.) **XIX, 2 tribunos** *cogni causa tribunos* in v. (*Mg.*) | relinquerit 4 plus propter seditione (*Rhen. Codd. recc.* prope seditione. *P* plus proterseditionem) Romanum *om.* (*edd. vett.*) 12 molliter, *om.* que (*edd. vet* XX, 4 sorti venisset (*codd. pauc. recc.*) 10 (relatum est *Alsc P* relatum et; *Drak.* relatum) XXI, 4 conquisitam, *et quo* ipsi 5 compareret, vindicaret. ante (*Mg. P* compareret und ante. *Vindicationi, quam Gron. coniectura intulit, locus non e in re non comparenti, nec indicio — nam fuerunt, qui* indicare *mallent, — quicquam proficeretur. Data videtur potestas apud m lites quærendi.*) 10 mallent (*Rhen.*) | aut sibi *sine uncis* (*Forc hammer. Duæ causæ separantur, aut non credidisse Scipionem tanta esse Pleminii scelera, aut credidisse, sed parum ani ad vindicandum habuisse; prior non in duo contraria disti guitur* — aut —, *sed duo coniuncta continet, Scipionem Pl minio nimium, Locrensibus parum credidisse; utrumque eni eandem habet vim.*) XXII, 3 et horrea *aliumque belli appa* ratum visendum (*Mg. P* et horratum visendum. *Inunitat dicitur* circa rem visendam, *et in ipsis armamentariis et hor reis erat totus belli apparatus.*) 5 faceret (*M? Gron.*) 1 (effringendi *W pro* frangendi *e P m. 1:* utfringendi) | delega-tum in (*Mg. Em. 342*) 11 classem eam, exercitum (*codd. pauci recc., Rhen. P* classemmeamexercitum. *Error ortus est geminatis litteris* me, *quibus duæ additæ sunt.*) XXIII, 2 cre-diderunt (*Lov. 3, 4. Duk.*) XXIV, 1 Cum iis 4 in exercitum incideret (*Mg. Em. 343*) 6 posset (*Rhen. P m. 4*) XXV, 3 *Scribendum opinor* ita in immensum; *omissa præpositione ante* im, *additum videtur* ad; *sed miro errore Em. 343 dixi* ad in *P abesse.*) 4 auget: . . . militum, atque tantam (*Alsch. e P. n. quo est* militum aitque), 10 cornu, lævum (*edd. vett. P* cornu-æuum. *In altera scriptura prava sententia efficitur, quasi a dextro cornu aliquot naves, totum lævum cornu onerariis præ-sidio fuerit; apertissimeque verborum ordo monstrat homines cum hominibus comparari locisque distribui.*) XXVI, 5 quadam ingenti ad incrementa gloriæ (*Mg. Em. 343*) 6 *temptata, ad Hanni-balem* trahendum (*edd. vett.*) | vulgata erat (*M. m. 2, edd. vett. P* vulgaterat, *supra* te *scripto* a. *Et* mens traiiciendi vul-gatur, Scipionem transire, *et* mens traiiciendi, se transire, vul-gatur *vitiosissime dicitur.*) 8 sed de mari terra.. spectaculo erat (*edd. vett. P* sed tamen terra, *media voce notata ut de-lenda. In Alschefskii coni., quam W secutus est, pravissimus est verborum ordo, pravum* de mari. *Fortasse tamen Liv. scripsit:* set ora etiam omnis circa.) XXVII, 2 amnibusque *sine uncis* (*Mg. Em. 344 n. Heldius iam ante* amnibusque *dam-*

ıverat.) 5 porricit (*P reliquique. Iniuria verbum sacrorum, quod bsolute dici, ut sit* offerre, dare, *ipsum testimonium Veranii a Iacrobio prolatum ostendit, antiquarii ante Macrobium Virgilio, scensius Livio obtruserunt, qui de extis in mare proiiciendis oquuntur.*) 6 provecti (*P ceterique*) | occepit (*B. P* nebulaocceit, a *m. 1 in* e *mutato, si Beckero credimus*, nebula eccepit, *si Iertzio.*) 12 (*Nonne* aperuit omnibus? *Nam* omnia *et per se pravum st et ad rem nihil pertinet.*) XXVIII, 8 magis *duci* ducem *Mg.*) XXIX, 4 (omnibus *Gron. P* omnis; *Drak.* Romanis) XXX, 12 qui *sine uncis* (*Gron.*) XXXI, 5 dubii (*M m. 2, dd. vett. Recte dicitur* res iuris haud dubii, *id est* non ambiui; *res* haud dubii iuris mei *nihil est.*) | arceat, ut quod Palat. *2, edd. vett. Perverse comparantur exempla dissimillima, n quibus causalis significatio est.*) 11 delatam (*edd. vett. P eteri* delectam) 12 incensumque (*edd. vett. P* intensumque) XXXII, 1 delectus, et data (*edd. vett. Deinde, ubi cum Rheano* ingentium *posuimus, cautius* ingenti *retinuissemus.*) 2 incuriosius (*P* incuriosesi. *Drak.* incurioseque) 3 reliquis belli (*codd. aliq. recc., edd. vett.*) 9 ipse perisse creditus. at duo (*P ceterique*) 10 repleta *sine uncis* (*Crev. W* famam tota Af. repletam *accipere videtur, nove sane dictum.*) XXXIII, 1 Vermina erat (*P* verminerat) XXXIV, 12 se evehentis (*Lov. 3. 4., edd. vett. P* seuehentis) 13 accipiebat (*edd. vett.*) XXXV, 7 (*Aut alterum* simul *aut utrumque* et *Livii usus excludit; cfr. Drak. ad XXXII, 18, 3.*) 14 et navalia castra (*cod. rec., Gron. P* et navalium castra) XXXVI, 7 consuli et duplicatæ (*edd. vett.; v. Em. 344*) | animo esset (*Mg. l. c. Codd. quid. recc.* animos faceret) XXXVII, 2 Bovario et ad Veneris *et* circa (*Mg. Em. 344*) 4 credebant *sine uncis* (*Mg. Em. 345*) 8 *et* 10 ventum est (*Siesbye; cfr. supra ad XXVIII, 3, 6*) 10 adversum se (*codd. recc. Cfr. præf. v. I p. 2 ad VII, 28, 2.*) 11 (æque fœdum *Gron. P* neque fædum. *Drak.* Itaque ibi... factum est. Exite censuræ quum) 12 (*Fort.* edidit. *Em. 345*) XXXVIII, 5 i duo 7 *et auguris* 8 (item per *edd. vett. P, Drak.* idem per).

Lib. XXX. Cap. I, 4 habebatur. congestis... bonis nobilis (*interp. superiorum restituimus. Ablativi abs. adiunguntur ad* habebatur, *omnia colligentes; dein sequitur singulorum expositio. Pro* ad cetera *P* ad natura; *vereor, ne aliud subsit, velut* ad pacis decora *aut simile aliquid; sed hariolari nolim.*) 5 in senatu, ad populum (*W.*) 9 fuerunt (*codd. recc.? Non probo* sub Lucr. Spurio; *vid. præf. vol. I p. 1 ad III, 29, 7. Videtur Livius scripsisse:* legionibus — Sp. Lucretii eæ fuerant — *aut:* sub Sp. Lucr., *ut post* sub *exciderit* Sp., *dein pravo loco suppletum sit.*) 10 non *in* temporis... finem (*edd. vett. Fine rei gerendæ prorogatur imperium, quum re gerenda finis, hoc est, men-*

sura et terminatio continetur, ut IV, 54, 6 quæstura *dicitur* æstimata non honoris ipsius fine.) II, 1 scripta et quia (*Gron.*) | et quia, antequam (*Crev. P* et quiantequa. *Em. 345 n.*) oram. tredecim (*Interpunct. mutavimus. Sic omnia recte cohærent.*) III, 4 satis amoris (*ed. Mogunt.*) IV, 5 sententia, seu (*Mg. Em. 345*) 6 consulitur Hasdrubal et Carthaginienses (*edd. vett. P* consulitur Hasdrubale Carth.) V, 5 deductos (*edd. vett.*) 6 conspexissent (*codd. recc.? edd. vett.*) 7 ut proximis (*Gron.*) 8 quanta (*Gron. Simul comma, quod post* erat *ponebatur, transtulimus post* incendio.) 10 dispositos. in ipsis (*edd. vett.*) | multi in præcipiti (*cod. Cant., Sigon.*) VI, 2 esset confusus, sensum (*Rhen.*) 5 velut sparsa pluribus (*Mg. Em. 346 e P*: velut sparse pluribus) 6 obruebant (*Mg. ibd.*) 7 ambo, ex (*edd. vett.*) VII, 6 tribus *ex sententiis* una (*Mg.*) | tertia — Romanæ ... erat — reparandum (*interp.*) 7 vincit (*codd. recc., edd. vett.*) VIII, 1 advertit (*edd. vett.*) 6 Numidicis ... Carthaginiensium (*edd. vett.; Em. 347*) | Celtiberos mediam aciem in adversa signa (*Mg. ibd.; in mediam iam edd. vett., Drak.*) IX, 2 subicit (*Pal. 3, edd. vett.; Em. 209 ima.*) 6 ad opprimendum stationem (*codd. recc? edd. vett.*) 12 conspectum *in* circumfusum (*Mg. Em. 347. P* conspectum cumfusum. *Drak.* prospectum, quum ad urbem, tum ad circumfusum) | possit (*edd. vett.*) X, 3 (muris *Rhen.; P* admuris, *Drak.* ad muros) 4 (*Nonne* potuerant?) 6 superinstravit. ita cum pervium ordinem fecisset, et (*W in edit. Teubneriana post Gron. Em. 348 n. P* superinstravit ut perviumordinefecisset et. *Quod illic* inligatas *probari, nollem factum.*) 7 certamine (*Mg. Em. 348*) 9 (ne mari quidem *Alsch. e P*: in mari quidem. *Drak.* ne in m. q.) | classe (*codd. recc. Puto Latinos* appellere classem, navem *et absolute* appellere *dixisse, tum* classem appelli *et, tanquam personam,* appellere *dici,* appellere classe in portum *non puto.*) 14 naves ac levia [ipsa] navigia (*W. Neque quid inter* naves speculatorias *et* levia navigia *intersit, intelligitur — § 6 Livius tantum illas nominavit. — nec* ipsa *ferri potest et sequitur* ipsæ *ad* naves *genere accommodatum. Dicendum saltem fuit* ac levia alia navi) | tanto impetu (*cod. Harl., edd. vett.*) 15 et *sine uncis* (*Mg. Em. 348. Unum Ciceronis, unum corruptissimum Livii, unum Velleii, aliter in ed. prima scriptum, unum Columellæ locum ad hoc* et — quoque *defendendum excitat Handius Turs. II p. 523; nam confictam a falsario epistolam XV inter Ovidianas heroidum non numero.*) 16 vocat miles — ex (*codd. recc. P* vocatmilex) 18 seriem aliam simul (*Uss. Nec* aliam, *quo referatur, habet et asyndeton pravissimum est:* scindi vincula, seriem aliam trahi.) 19 lacerati quidem (*Mg. Em. 348*) 20 (*Vehementer desideratur verbum:* lætitia fuit et — *pro* sed — eo gratior *est.*) XI, 6 (dein iaculis *codd. aliq. recc. P* deiaculis, *Drak*

le iaculis) 10 ac propere turbari (*edd. vett. W. coni.* ac ›pe perturbari) XII, 3—6 pertrahitur. Cirta caput... conit vis. cædes in eo ... se contulerat. Massinissa sibi quim (*Mg. Em. 349*) 7 victoque (*Gron.*) 8 datus esset (*edd. vett.; ı. 350*) 17 cum modo dextram (*Gron. Alioquin dici debebat:* um d. ampl. modo in id) 21 eam geniali (*Otto. Vulgo additur* ›o, *quod magis poeticum est.*) XIII, 9 victorem (*edd. vett; Mg. ı. I, 389. Rectæ rationi et infinitis exemplis opponuntur duo expla a me ipso indicata, alterum Ciceronis, cuius rationem exlivi et simile addidi ex Off. I, 5, 15, — poteram etiam addere Brut. 21, 85 et Tusc. I, 43, 102 et Festi s. v.* occare *p. 1 M., ne Paulli commemorem p. 115 et 116 M., — alterum Varııs, quod, etsi eum excepi, potest sic accipi:* in supponendo (*absoe*) ova observant ut sint numero imparia. *Excipiendum est etiam ıtrum pronominum in huiusmodi forma, qualis est apud Cic. ıat. 26, 87:* in narrando aliquid venuste; *quanquam hoc vilur. Ponat mihi aliquis duo exempla codicibus tuta, in quibus ıc sit forma: in* capiendo urbes; *cedam.*) 10 exitum sui *ron.; Em. 350. Duo codd. recc.* exitum s. f. eum fuisse.) ! indueret (*edd. vett. P* induceret. *Longe aliter imperf. coni. nitur IV, 13, 10.*) XV, 14 mollitur (*edd. vett. Vid. Em. 214 supra ad XXVI, 38, 7*) XVI, 2 reposuerunt (*codd. recc.*) 6 (iam ›ersæ *codd. alq. recc., Duk. P* iamteversæ, *Drak.* iam ante ever›) XVII, 11 (hæc *add. Alsch.; Drak.* et nisi) 12 (id patres *lsch. P* masinisaeeispatres. *Drak.* ea patres) 13 (tunicas *coni. V.*) XVIII, 3 ac *sine uncis* (*Gron. Aut hoc tollendum aut scribenum* induratur.) 7 ut, rem *gerens* permixtus, ubi cusp. *uti*, uti ›mminus (*Mg. et* — ubi uti .. uti — *Hertz. Em. 351 minus* ›cte et *interposui.*) 12 tum prima (*Duk.*) | omnibus peditibus *Alsch.; Em. 351*) XIX, 2 traiceret (*edd. vett.*) 6 qua (*codd. ›cc. plerique*) 10 multique ignobiles (*errore, ut videtur*) XX, 3 *Videndum, ne Livius scripserit* obtrectatio, *ut in utroque memro dicatur, quis vicerit, non in altero simul, qua re.*) 6 (*Malim* ui in Afr.) XXI, 4 ducentum (*ed. Mogunt.*) 5 acceptis in arcerem (*codd. recc., edd. vett.*) 6 esse meminisse (*M m. 2, odd. quid. recc. Hoc non interrogatur, sed ponitur; alioquin iceretur:* quantum ... fuisse, *omisso* meminisse.) 7 porgentium *codd. recc.?*) 9 nec esse, [fuit] qui (*codd. aliq. recc.? edd. vett.)riginem erroris indicavi Em. 201.*) XXII, 5 tradito a patriıus (*Freinsh. Dicendum saltem* a maioribus.) XXIII, 4 quam um qui (*Alsch., Mg. Em. 352. P* quam eum qui) 7 specantis (*codd. recc. Ubi* non *additum est, fieri potest, ut alia excideınt in hanc formam concepta:* si ante convenisset quam Hann.) XXIV, 1 inde et Africam (*codd. recc.? edd. vett.; vid. præf. ol. I p. 2 ad X, 37, 1*) 2 censuerant (*codd. recc.*) 5 et *sine uncis* (*Mg. Nihil per indutias actum, præcessit, quo* et *referatur.*)

XXV, 6 celeritate sua prælabentem (*P ceterique; sua minus apte additur; sed neque* superlab. *neque, quod edd. habent,* subterlab., *verum videtur.*) 7 potuisset (*Drak.*) XXVI, 5 exustus et (*edd. vett.*) 6 discripserunt 8 æquavit. victoriis (*codd. recc.? edd. vett.*) 12 (eum in ... habendæ *Gron. P* eumsin ... habentem; *Drak.* eum res in... habentem). XXVII, 5 imperator *sine uncis* (*Crev.*) 11 (*Elegantius Livium scripturum fuisse:* quos ludos ... quasque hostias ..., ut eos ludos. *Forchh. annotat.*) XXVIII, 9 (volvebant *suppl. W. Drak.* eo curæ intentioris erant) XXIX, 4 audit (*Lov. 5. edd. vett.*) | maxime scilicet hostis, *om.* ceterum (*Mg. Em. 355 n. P*: maxime si hostis. *Supplem. incertum est.*) | (fiducia *audacia*que non... concepta *W e P*: fiduciaque non... concepta. *Drak.* fiducia, quæ non... concepta est) 7 (sint cæsa *Gron.*: *P*, *Drak.* sunt cæsa) XXX, 8 solum vobis *bellum*, *nobis* in Africa (*Mg. Em. 352. In edit. Tauchn. 1848 scriptum est* vobis bellum nobisve.) 9 omnia optaretis (*Mg. Em. 352*) 10 attinebat (*edd. vett.; Em. 353*) | ita fraudaverunt (*Lov. 5. Pal. 3; Em. 353*) 11 decipit (*codd. recc.; Em. 354*)*) 17 signa inferentem *in* mœnia Romana — hic cernas (*Mg. Lacuna manifesta est; nam neque in comparatione huiusmodi ex* cernis *sumi potest* cernebas, *neque Scipio id viderat; sed coniunctivi in* cernas *nulla causa est. Fortasse fuit:* in omnes casus sum. quum, quem... tremuerunt, hic cernas.) 18 dubiis, iam ampla (*B C* iam apta, *quod ex* ampla *natum est*) | danti *tibi* est (*Supplem. non prorsus necessarium. Drak.* tibi ampla... danti est) 23 efferente se fortuna (*B C ceteri; Em. 354 n.*) 26 imperia (*Mg. Em. 354*) 30 quoad id ipsi (*edd. vett.* Id *ortum videtur, quum scriptum esset, ut in B,* quod ad) XXXI, 1 per adventus tui spem (*edd. vett. B* avere adv. t. spem, *C alii* habere adv. t. spem. *Em. 355 n. Fortasse latet participii præsentis ablativus.*) 5 lacessere (*codd. aliquot recc.? edd. vett.*) 8 consertum (*edd. vett.; Em. 356 n.*) 9 ad ea, quæ (*edd. vett. Exempla, quæ proferuntur a W, similia non sunt*) | quæ sit multa (*Gron. B C* quæ si multa) 10 verba prælata (*Gron. B C* præcata) XXXII, 2 darent (*codd. aliq. recc.*) | adversæ (*Iac. Periz. Duk.; Em. 207*) 3 ignota, *om.* que (*edd. vett.*) 5 spes, metus

*) *Inde a c. 30, 13 deficit P, nisi quod superest folium continens a c. 37, 3* (neque domaret) *ad c. 38, 2* (indutiæque Carthagi). *Eius vices in hac parte subeunt B* (*Bambergensis*) *et C* (*Colbertinus*), *hic, ut opinor, minus diligenter ab Alschefskio collatus. Mediceus iam in cap. 26, 10 deficit. In hac extrema parte inclinatis litteris impressa sunt, quæ in B C desunt; unum et alterum verbum a W. sic notatur, cuius notandi causa nobis obscura est, velut c. 37, 1* legatis *c. 40, 14* an.

(*codd. quid. recc.*, *edd. vett. C* anceps igitur metus) | cum oculis (*W*, *Mg. Em. 355*) XXXIII, 9 merces ostentabatur (*B ceterique*, *excepto C*) 10 terrent (*edd. vett. Nondum agitur nisi de Hannibale; pluralis ortus ex* ostentantur, iactantur.) | aliæ aliis (*B* alii alie, *C* alie alii) 11 patria (*C? edd. vett.*) | ostentantur (*C? edd. vett.*) 12 alienigenas (*B C ceteri. Livius interdum* immixtus aliquo *dixit pro* permixtus aliquo, *ut XXIX*, *28*, *3* hominum turba mulierum puerorumque agminibus immixta; *cfr. XXXV*, *34*, *8.*) | ageret (*Freinsh.*) 15 *hastas nec antesignani* cessabant (*edd. vett. B* conitiebant tesignanis cessabant, *C. om. hæc:* in ancipites ... antesignanis) XXXIV, 1 magna ... momenta (*edd. vett.*) 8 accipere ... eicere (*edd. vett.*, accepere *etiam C*, *codd. recc.*) | fuga vulneribus *om.* que (*codd. recc.*) XXXV, 2 cæsi; per patentem (*edd. vett.*) 4 et in prœlio et ante aciem (*Mg. Em. 356. B om. alterum* et; *sic demum possit* ante aciem *de loco accipi; sed non omnia* ante aciem *pugnantium Hannibal expertus est. Si* prœliandi *verbo alibi Livius uteretur*, *scriberem:* et in prœliantium acie.) 5 omnem illam laudem (*edd. vett.* Omnem *ortum videtur ex* omnium. *Koch.* hominum illam) 9 omnis spes, milites (*edd. vett. Omitti verbum imperf. temporis et coniunctivi modi non poterat.*) XXXVI, 6 (provectus *suppl. Alsch.*) 8 equitatu Saturnalibus primis agmen (*Mg. Em. 357. Nulla omnino illa ætate erant* Saturnalia prima, *sed unus festus dies. Et tamen*, *si Livius hoc posuisset*, *ex antiquo fonte retinuisset*) 10 esset, quam longi (*edd. vett.; Em. 358 n. 1*) XXXVII, 7 (*Mallem Livius scripsisset:* legati domum referre iussi, quum *cet. Hoc enim novæ actionis initium est.*) 10 (*Fort. rectius suppl. Alsch.* disseruit, quam nec iniqua pax et *cet.*) XXXVIII, 1 (*Forchh. probabiliter* quæstor; *unum enim significari Scipionis quæstorem*, *Lælium.*) XXXIX, 2 (Populonium *Alsch. e B C* Populonio. *Drak.* Populonios) 7 per indicem damnati sunt (*edd. vett. Non tam* egessisse damnati sunt *offendit — nam id defenditur Ciceronis loco Verr. III*, *10*, *25 —*, *quam* per indicem damnari.) XL, 3 *inde* in contionem (*B C alii*) 4 tum patere facta gratulatione omnia (*Mg. Em. 358. BC* tum paterfacta gratulatione omnia. Patefacta *cod. Lov. 3*, *Gærtn.*, *ed. Frob. 1535*, gratulationi *Gron.*, *sed cetera aliter*) 7 victoriam fore, seu (*ed. Frob. 1535*) | (a se *I. Periz. Drak.* se) 9 rem nequicquam (*codd. recc. C* rem anno nequicquam) 13 (*Codd.* iure imperio. *Possis:* iure et imperio) XLI, 2 prætori (*codd. recc. et*, *ut opinor*, *etiam BC*, *de quibus tacetur. Em. 359 n. 1*) XLII, 7 responderent, neque ipsi mite (*Mg. supplem. incerto. B* respon ... responsum tulerunt, *mediis deletis; codd. recc.*, *si silentio fides*, responderent ipsi ante resp. tul. *Quod W posuit. in C est*, *aperta interpolatione. Em. 359. Debebat etiam dici* ne

ipsi quidem mite.) 14 ut secundis modeste (*Sed Alsch. tradit § 16 omitti in B secundis ante* rebus.) 19 vellet (*edd. vett.*) 20 senatorem (*errorene?*) XLIII, 2 fieret; quem (*C? edd. vett.*) 3 uti rogatæ erant omnes (*C ceterique* uti rogassent omnes tribus iusserunt; *solus B ut W. Discrepantia ostendit subesse, quod Sigonius voluit quodque præceptum est coniectura in codice Lov. 4, Voss. Eadem forma — etiam de legibus a duobus pluribusve latis — in narrando ponitur, consentientibus optimis codicibus, VI, 38, 5, X, 8, 12, teste autem cod. Bambergensi XXXIII, 25, 7, ubi Moguntini ediderunt* uti rogatæ; *XXXI, 8, 1 editio Mog.* uti rogarat, *Bamb.* uti rogaret; *XXXVIII, 54, 12 editur* uti rogassent, iusserunt; *Bamb. non deficit; Moguntinus quid habuerit, ignoratur; sed varietatem et mendum ostendit Lov. 6, in quo est:* omnes tribuni vel rogate iussi erant et est planior testus [textus] rogassent. *Fuerat:* uti rogas.) | exercitus (*C. Necessario hic et § 2 idem numerus esse debet.*) 7 peterent, sibi (*C ceterique præter B*) 9 ferrent; uti (*Mg. Non id consilium erat, ut prætor imperaret, sed ut, ubi is imperaret, fetiales parata haberent, quæ opus essent.*) | iis *om.* (*C ceterique præter B, etsi* his) XLIV, 3 finiretur (*BC alii*) 6 increpitas (*C? edd. vett.*) 7 nec causa est, cur vos otio (*Mg. Em. 359. B* nec esse est in vos odio, *C* necesse est ne uos otio) 10 victoriæ Carthagini (*C? ed. Frob. 1531*) XLV, 7 nomina familiæ liquerunt (*Mg. ex C:* cognomina familiarum fecerunt. *De cognominibus, non nominibus agitur;* familiis, *non* familiæ *dicendum erat; sed* familiarum *convenit cum* imaginum. *Verbum extremum et in C corruptum est et in B interpolando mutatum; verbo poetico et inusitato Livius omnium minime librum conclusisset; in Pal. 1, 2 est* habuerunt. *Proxime ad verum, quod in P aut obscurum fuit aut iam corruptum, accedit C.*)

Errores ante usum libri emendandi.

	Scriptum est:	Scriptum oportuit:
P. 23 v. 1	His	Hic
- 63 - imo	alias	alios
- 103 - 19	nuntiaverunt	nuntiaverant
- 111 - 3 ab imo	senatui	senatu
- 125 - 9 ab imo	omnes, suis quisque urbibus, quæ	omnes suis quisque urbibus, quæ
- 174 - 8	quid	quid,
- 196 - 1	Romanam	Romam
- 204 - 20	populi	populo
- 206 - 16	Carthaginiensem	Carthaginiensium
- 207 - 7	ventorum,	ventorum
- 240 - 13	prætorium	in prætorium

De scriptura locorum, qui sunt XXVI, 6, 2; 24, 6; XXVII, 12, 6; 42, 4. XXVIII, 22, 12; XXIX, 6, 4; 32, 1, monitum est in præf.

Liber XXVI.

Cn. Fulvius Centumalus, P. Sulpicius Galba consules quum A. u. c. 543.
Idibus Martiis magistratum inissent, senatu in Capitolium vo- A. Ch. 211.
cato, de re publica, de administratione belli, de provinciis ex-
ercitibusque patres consuluerunt. Q. Fulvio, App. Claudio, 2
prioris anni consulibus, prorogatum imperium est atque exer-
citus, quos habebant, decreti, adiectumque, ne a Capua, quam
obsidebant, abscederent, priusquam expugnassent. Ea tum 3
cura maxime intentos habebat Romanos, non ab ira tantum,
quæ in nullam unquam civitatem iustior fuit, quam quod 4
urbs tam nobilis ac potens, sicut defectione sua traxerat ali-
quot populos, ita recepta inclinatura rursus animos videbatur
ad veteris imperii respectum. Et prætoribus prioris anni 5
M. Iunio in Etruria, P. Sempronio in Gallia cum binis le-
gionibus, quas habuerant, prorogatum est imperium. Proro- 6
gatum et M. Marcello, ut pro consule in Sicilia reliqua belli
perficeret eo exercitu, quem haberet: si supplemento opus 7
esset, suppleret de legionibus, quibus P. Cornelius proprætor
in Sicilia præesset, dum ne quem militem legeret ex eo nu- 8
mero, quibus senatus missionem reditumque in patriam negasset
ante belli finem. C. Sulpicio, cui Sicilia evenerat, duæ le- 9
giones, quas P. Cornelius habuisset, decretæ et supplementum
de exercitu Cn. Fulvii, qui priore anno in Apulia fœde cæsus

10 fugatusque erat. Huic generi militum senatus eundem, q
Cannensibus, finem statuerat militiæ. Additum etiam utrorun
ignominiæ est, ne in oppidis hibernarent neve hiberna
11 pius ullam urbem decem millibus passuum ædificarent.
Cornelio in Sardinia duæ legiones datæ, quibus Q. M
præfuerat; supplementum, si opus esset, consules scribere i
12 T. Otacilio et M. Valerio Siciliæ Græciæque ora cum le
nibus classibusque, quibus præerant, decretæ; quinqua
Græcia cum legione una, centum Sicilia cum duabus legion
13 habebant naves. Tribus et viginti legionibus Romani
anno bellum terra mariqne est gestum.

2 Principio eius anni quum de litteris L. Marcii refer
res gestæ magnificæ senatui visæ; titulus honoris, quod, im
non populi iussu, non ex auctoritate patrum dato, „Prop
2 senatui“ scripserat, magnam partem hominum offendebat:
mali exempli esse, imperatores legi ab exercitibus et sol
auspicandorum comitiorum in castra et provincias, proc
legibus magistratibusque, ad militarem temeritatem tran
3 Et quum quidam referendum ad senatum censerent,
visum, differri eam consultationem, donec proficiscerentur
4 tes, qui ab Marcio litteras attulerant. Rescribi de fr
et vestimentis exercitus placuit, eam utramque rem cur
senatui; adscribi autem „proprætori L. Marcio“ non plac
id ipsum, quod consultationi reliquerant, pro præiudicat
5 Dimissis equitibus, de nulla re prius consules retuleru
niumque in unum sententiæ congruebant, agendum cum
plebis esse, primo quoque tempore ad plebem ferrent,
cum imperio mitti placeret in Hispaniam ad eum ex
6 cui Cn. Scipio imperator præfuisset. Ea res cum tribu
promulgataque est; sed aliud certamen occupaverat a
7 C. Sempronius Blæsus die dicta Cn. Fulvium ob exe
Apulia amissum in contionibus vexabat, multos imperator
ritate atque inscitia exercitum in locum præcipitem perdu
8 titans, neminem præter Cn. Fulvium ante corrupisse omni

legiones suas, quam proderet. Itaque vere dici posse, prius eos
perisse, quam viderent hostem, nec ab Hannibale, sed ab impe-
ratore suo victos esse. Neminem, quum suffragium ineat, satis 9
cernere, cui imperium, cui exercitum permittat. Quid inter-
fuisse inter Ti. Sempronium *et Cn. Fulvium? Ti. Sempronium*, 10
quum ei servorum exercitus datus esset, brevi effecisse di-
sciplina atque imperio, ut nemo eorum generis ac sanguinis
sui memor in acie esset, præsidio sociis, hostibus terrori essent;
Cumas, Beneventum aliasque urbes eos velut e faucibus Han-
nibalis ereptas populo Romano restituisse. Cn. Fulvium Qui- 11
ritium Romanorum exercitum, honeste genitos, liberaliter edu-
catos, servilibus vitiis imbuisse. Ergo effecisse, ut feroces et
inquieti inter socios, ignavi et imbelles inter hostes essent,
nec impetum modo Pœnorum, sed ne clamorem quidem sus-
tinere possent. Nec hercule mirum esse, *cessisse* milites in acie, 12
quum primus omnium imperator fugeret; magis mirari se, 13
aliquos stantes cecidisse et non omnes comites Cn. Fulvii
fuisse pavoris ac fugæ. C. Flaminium, L. Paulum, L. Postu-
mium, Cn. ac P. Scipiones cadere in acie maluisse quam
deserere circumventos exercitus; Cn. Fulvium prope unum 14
nuntium deleti exercitus Romam redisse. Facinus indignum
esse, Cannensem exercitum, quod ex acie fugerit, in Siciliam
deportatum, ne prius inde dimittatur, quam hostis ex Italia
decesserit, et hoc idem in Cn. Fulvii legionibus nuper decre-
tum, Cn. Fulvio fugam ex prœlio ipsius temeritate commisso 15
impunitam esse, et eum in ganea lustrisque, ubi iuventam
egerit, senectutem acturum, milites, qui nihil aliud peccave- 16
rint, quam quod imperatoris similes fuerint, relegatos prope
in exsilium ignominiosam pati militiam; adeo imparem liber-
tatem Romæ diti ac pauperi, honorato atque inhonorato esse.
Reus ab se culpam in milites transferebat: eos ferociter pug- 3
nam poscentes productos in aciem, non eo, quo voluerint,
quia serum diei fuerit, sed postero die, et tempore et loco
æquo instructos, seu famam seu vim hostium non sustinuisse.

1*

2 Quum effuse omnes fugerent, se quoque turba ablatum, ut
3 Varronem Cannensi pugna, ut multos alios imperatores. Quid
autem solum se restantem prodesse rei publicæ, nisi si mors
4 sua remedio publicis cladibus futura esset, potuisse? Non se
inopia commeatus [non] in loca iniqua incaute deductum, non
agmine inexplorato euntem insidiis circum*ventum*; vi aperta,
armis, acie victum. Nec suorum animos nec hostium in po-
testate habuisse; suum cuique ingenium audaciam aut pavo-
5 rem facere. Bis est accusatus pecuniaque anquisitum. Tertia,
testibus datis, quum, præterquam quod omnibus probris one-
rabatur, iurati permulti dicerent, fugæ pavorisque initium a
6 prætore ortum, ab eo desertos milites, quum haud vanum ti-
morem ducis crederent, terga dedisse, tanta ira accensa est,
7 ut capite anquirendum contio succlamaret. De eo quoque
novum certamen ortum; nam quum bis pecunia anquisisset,
8 tertio capitis se anquirere diceret, tribuni plebis appellati
collegæ negarunt se in mora esse, quo minus, quod ei more
maiorum permissum esset, seu legibus seu moribus mallet,
anquireret, quoad vel capitis vel pecuniæ iudicasset privato.
9 Tum Sempronius perduellionis se iudicare Cn. Fulvio dixit,
10 diemque comitiis ab C. Calpurnio prætore urbano petit. Inde
alia spes ab reo tentata est, si adesse in iudicio Q. Fulvius
frater posset, florens tum et fama rerum gestarum et propin-
11 qua spe Capuæ potiundæ. Id quum per litteras miserabiliter
pro fratris capite scriptas petisset Fulvius, negassentque patres
12 e re publica esse abscedi a Capua, postquam dies comitiorum
aderat, Cn. Fulvius exsulatum Tarquinios abiit. Id ei iustum
exsilium esse scivit plebs.

4 Inter hæc vis omnis belli versa in Capuam erat; obside-
batur tamen acrius quam oppugnabatur, nec aut famem tolerare
servitia ac plebs poterant aut mittere nuntios ad Hannibalem
2 per custodias tam artas. Inventus est Numida, qui, acceptis
litteris evasurum se professus, præstaret promissum. Per
media Romana castra nocte egressus spem accendit Campanis,
dum aliquid virium superesset, ab omni parte eruptionem ten-

tandi. Ceterum in multis certaminibus equestria prœlia ferme 3
prospera faciebant, pedite superabantur; sed nequaquam tam
lætum vincere quam triste vinci ulla parte erat ab obsesso et
prope expugnato hoste. Inita tandem ratio est, ut, quod vi- 4
ribus deerat, arte æquaretur. Ex omnibus legionibus electi
sunt iuvenes maxime vigore ac levitate corporum veloces; eis
parmæ breviores quam equestres et septena iacula quaternos
longa pedes data, præfixa ferro, quale hastis velitaribus inest.
Eos singulos in equos suos accipientes equites assuefecerunt 5
et vehi post sese et desilire perniciter, ubi datum signum
esset. Postquam assuetudine quotidiana satis intrepide fieri 6
visum est, in campum, qui medius inter castra murumque erat,
adversus instructos Campanorum equites processerunt, et, ubi 7
ad coniectum teli ventum est, signo dato velites desiliunt.
Pedestris inde acies ex equitatu repente in hostium equites
incurrit, iaculaque cum impetu alia super alia emittunt; quibus 8
plurimis in equos virosque passim coniectis permultos vulne-
raverunt; pavoris tamen plus ex re nova atque inopinata
iniectum est, et in perculsum hostem equites invecti fugam
stragemque eorum usque ad portas fecerunt. Inde equitatu 9
quoque superior Romana res fuit. Institutum, ut velites in 10
legionibus essent. Auctorem peditum equiti immiscendorum
centurionem Q. Navium ferunt honorique id ei apud impera-
torem fuisse.

Quum in hoc statu ad Capuam res essent, Hannibalem 5
diversum Tarentinæ arcis potiundæ Capuæque retinendæ trahe-
bant curæ. Vicit tamen respectus Capuæ, in quam omnium 2
sociorum hostiumque conversos videbat animos, documento
futuræ, qualemcunque eventum defectio ab Romanis habuisset.
Igitur magna parte impedimentorum relicta in Bruttiis et 3
omni graviore armatu, cum delectis peditum equitumque quam
poterat aptissimus ad maturandum iter in Campaniam con-
tendit; secuti tamen tam raptim euntem tres et triginta ele-
phanti. In valle occulta post Tifata, montem imminentem 4
Capuæ, consedit. Adveniens quum castellum Galatiam, præsidio

5 vi pulso, cepisset, in circumsedentes Capuam se vertit, præ-
missisque nuntiis Capuam, quo tempore castra Romana
aggressurus esset, ut eodem et illi ad eruptionem parati portis
6 omnibus se effunderent, ingentem præbuit terrorem; nam
alia parte ipse adortus est, alia Campani omnes, equites
peditesque, et cum iis Punicum præsidium, cui Bostar et
7 Hanno præerant, erupit. Romani ut in re trepida, ne ad
unam concurrendo partem aliquid indefensi relinquerent, ita
8 inter sese copias partiti sunt: App. Claudius Campanis, Fulvius
Hannibali est oppositus; C. Nero proprætor cum equitibus
sex legionum via, quæ Suessulam fert, C. Fulvius Flaccus
legatus cum sociali equitatu constitit e regione Vulturni amnis.
9 Prœlium non solito modo clamore ac tumultu est cœptum;
sed ad alium virorum, equorum armorumque sonum disposita
in muris Campanorum imbellis multitudo tantum cum æris
crepitu, qualis in defectu lunæ silenti nocte cieri solet, edidit
10 clamorem, ut averteret etiam pugnantium animos. Campanos
facile a vallo Appius arcebat; maior vis ab altera parte
11 Fulvium Hannibal et Pœni urgebant. Legio ibi sexta loco
cessit; qua pulsa, cohors Hispanorum cum tribus elephantis
usque ad vallum pervasit; ruperatque mediam aciem Roma-
norum et in ancipiti spe ac periculo erat, utrum in castra
12 perrumperet an intercluderetur a suis. Quem pavorem le-
gionis periculumque castrorum Fulvius ubi vidit, Q. Navium
primoresque alios centurionum hortatur, ut cohortem hostium
13 sub vallo pugnantem invadant: in summo discrimine rem
verti; aut viam dandam iis esse (et minore conatu, quam con-
densam aciem rupissent, in castra irrupturos) aut conficiendos
14 sub vallo esse; nec magni certaminis rem fore; paucos esse
et ab suis interclusos; et quæ, dum paveat Romanus, inter-
rupta acies videatur, eam, si se utrinque in hostem vertat,
15 ancipiti pugna medios circumventuram. Navius ubi hæc im-
peratoris dicta accepit, secundi hastati signum ademptum
signifero in hostes infert, iacturum in medios eos minitans,
ni se propere sequantur milites et partem capessant pugnæ.

Ingens corpus erat, et arma honestabant; et sublatum alte 16
signum converterat ad spectaculum cives hostesque. Ceterum 17
postquam iam ad signa pervenerat Hispanorum, tum undique
in eum tragulæ coniectæ et prope tota in unum acies versa;
sed neque multitudo hostium neque telorum vis arcere impetum
eius viri potuerunt. Et M. Atilius legatus primi principis **6**
ex eadem legione signum inferre in cohortem Hispanorum
cœpit; et qui castris præerant, L. Porcius Licinus et T.
Popillius legati, pro vallo acriter propugnant elephantosque
transgredientes in ipso vallo conficiunt. Quorum corporibus 2
quum oppleta fossa esset, velut aggere aut ponte iniecto
transitum hostibus dedit; ibi per stragem iacentium elephan-
torum atrox edita cædes. Altera in parte castrorum iam 3
impulsi erant Campani Punicumque præsidium et sub ipsa
porta Capuæ, quæ Vulturnum fert, pugnabatur; neque tam 4
armati irrumpentibus Romanis resistebant, quam porta ballistis
scorpionibusque instructa missilibus procul hostes arcebat. Et 5
suppressit impetum Romanorum vulnus imperatoris App. Claudii,
cui suos ante prima signa adhortanti sub lævo humero sum-
mum pectus gæso ictum est. Magna vis tamen hostium ante
portam est cæsa, ceteri trepidi in urbem compulsi. Et Han- 6
nibal postquam cohortis Hispanorum stragem vidit summaque
vi castra hostium defendi, omissa oppugnatione, recipere signa
et convertere agmen peditum, obiecto ab tergo equitatu, ne
hostis instaret, cœpit. Legionum ardor ingens ad hostem 7
insequendum fuit; Flaccus receptui cani iussit, satis ad utrumque
profectum ratus, ut et Campani, quam haud multum in Han-
nibale præsidii esset, et ipse Hannibal sentiret. Cæsa eo 8
die, qui huius pugnæ auctores sunt, octo millia hominum de
Hannibalis exercitu, tria ex Campanis tradunt, signaque Car-
thaginiensibus quindecim adempta, duodeviginti Campanis.
Apud alios nequaquam tantam molem pugnæ inveni, plusque 9
pavoris quam certaminis fuisse, quum inopinato in castra
Romana Numidæ Hispanique cum elephantis irrupissent, ele- 10
phanti per media castra vadentes stragem tabernaculorum

ingenti sonitu ac fugam abrumpentium vincula iumentorum
11 facerent; fraudem quoque super tumultum adiectam, immissis
ab Hannibale, qui habitu Italico, gnari Latinæ linguæ, iuberent
consulum verbis, quoniam amissa castra essent, pro se quemque
12 militum in proximos montes fugere; sed eam celeriter cognitam
fraudem oppressamque magna cæde hostium; elephantos igni
e castris exactos.

13 Hoc ultimum, utcunque initum finitumque est, ante dedi-
tionem Capuæ prœlium fuit. Medix tuticus, qui summus
magistratus apud Campanos est, eo anno Seppius Lœsius
14 erat, loco obscuro tenuique fortuna ortus. Matrem eius quon-
dam pro pupillo eo procurantem familiare ostentum, quum
respondisset haruspex, summum quod esset imperium Capuæ,
15 perventurum ad eum puerum, nihil ad eam spem agnoscen-
tem dixisse ferunt: „Ne tu perditas res Campanorum narras,
16 ubi summus honos ad filium meum perveniet." Ea ludificatio
veri et ipsa in verum vertit; nam quum fame ferroque urge-
rentur nec spes ulla superesset, sisti *posse*, *iis*, *qui nati* in spem
17 honorum erant, honores detrectantibus, Lœsius, querendo deser-
tam ac proditam a primoribus Capuam, summum magistratum
ultimus omnium Campanorum cepit.

7 Ceterum Hannibal, ut nec hostes elici amplius ad pugnam
2 vidit neque per castra eorum perrumpi ad Capuam posse, ne
suos quoque commeatus intercluderent novi consules, abscedere
3 irrito incepto et movere a Capua statuit castra. Multa secum,
quonam inde ire pergeret, volventi subiit animum impetus
caput ipsum belli Romam petendi, cuius rei semper cupitæ
prætermissam occasionem post Cannensem pugnam et alii
4 fremebant et ipse non dissimulabat: necopinato pavore ac
tumultu non esse desperandum aliquam partem urbis occupari
5 posse, et, si Roma in discrimine esset, Capuam extemplo
omissuros aut ambo imperatores Romanos aut alterum ex
iis, et, si divisissent copias, utrumque infirmiorem factum aut
sibi aut Campanis bene gerendæ rei fortunam daturos esse.
6 Una ea cura angebat, ne, ubi abscessisset, extemplo dederentur

Campani. Numidam promptum ad omnia audenda donis pellicit, ut, litteris acceptis, specie transfugæ castra Romana ingressus, altera parte clam Capuam pervadat. Litteræ autem 7
erant adhortatione plenæ: profectionem suam, quæ salutaris illis foret, abstracturam ad defendendam Romam ab oppugnanda Capua duces atque exercitus Romanos; ne desponderent 8
animos; tolerando paucos dies totam soluturos obsidionem. Inde naves in flumine Vulturno comprehensas subigi ad id, 9
quod iam ante præsidii causa fecerat, castellum iussit. Qua- 10
rum ubi tantam copiam esse, ut una nocte traiici posset exercitus, allatum est, cibariis decem dierum præparatis, deductas nocte ad fluvium legiones ante lucem traiecit.

Id priusquam fieret, ita futurum compertum ex transfugis 8
Fulvius Flaccus senatui Romam quum scripsisset, varie animi hominum pro cuiusque ingenio affecti sunt. Ut in re tam 2
trepida senatu extemplo vocato, P. Cornelius, cui Asinæ cognomen erat, omnes duces exercitusque ex tota Italia, neque Capuæ neque ullius alterius rei memor, ad urbis præsidium revocabat. Fabius Maximus abscedi a Capua terrerique et 3
circumagi ad nutus comminationesque Hannibalis flagitiosum ducebat: Qui ad Cannas victor ire tamen ad urbem ausus 4
non esset, eum a Capua repulsum spem potiundæ urbis Romæ cepisse! Non ad Romam obsidendam, sed ad Capuæ libe- 5
randam obsidionem ire. Romam cum eo exercitu, qui ad urbem esset, Iovem fœderum ruptorum ab Hannibale testem deosque alios defensuros esse. Has diversas sententias media 6
sententia P. Valerii Flacci vicit, qui utriusque rei memor imperatoribus, qui ad Capuam essent, scribendum censuit, quid ad urbem præsidii esset; quantas autem Hannibal copias duceret aut quanto exercitu ad Capuam obsidendam opus esset, ipsos scire. Si ita Romam e ducibus alter et exercitus pars mitti 7
posset, ut ab reliquo et duce et exercitu Capua recte obsideretur, inter se compararent Claudius Fulviusque, utri obsidenda 8
Capua, utri ad prohibendam obsidione patriam Romam veniundum esset. Hoc senatus consulto Capuam perlato, Q. Fulvius 9

proconsul, cui, collega ex vulnere ægro, digrediundum Romam erat,
e tribus exercitibus milite electo, ad quindecim millia peditum,
10 mille equites Vulturnum traducit. Inde quum Hannibalem
Latina via iturum satis comperisset, ipse per Appiæ munici-
pia quæque propter eam viam sunt, Setiam, Coram, Lavi-
11 nium præmisit, ut commeatus paratos et in urbibus haberent
et ex agris deviis in viam proferrent, præsidiaque in urbes
contraherent, ut sua cuique res publica in manu esset.

9 Hannibal, quo die Vulturnum est transgressus, haud pro-
2 cul a flumine castra posuit; postero die præter Cales in agrum
Sidicinum pervenit. Ibi diem unum populando moratus per
Suessanum Allifanumque et Casinatem agrum via Latina
ducit. Sub Casinum biduo stativa habita et passim popula-
3 tiones factæ. Inde præter Interamnam Aquinumque in Fre-
gellanum agrum ad Lirim fluvium ventum, ubi intercisum
4 pontem a Fregellanis morandi itineris causa invenit. Et
Fulvium Vulturnus tenuerat amnis, navibus ab Hannibale
incensis, rates ad traiiciendum exercitum in magna inopia
5 materiæ ægre comparantem. Traiecto ratibus exercitu, reli-
quum Fulvio expeditum iter, non per urbes modo, sed circa
viam expositis benigne commeatibus, erat; alacresque milites
alius alium, ut adderet gradum, memor ad defendendam iri
6 patriam, hortabantur. Romam Fregellanus nuntius, diem
noctemque itinere continuato, ingentem attulit terrorem. Tu-
multuosius, quam allatum erat, *propagatum dis*cursu hominum
7 affingentium vana auditis totam urbem concitat. Ploratus
mulierum non ex privatis solum domibus exaudiebatur, sed
undique matronæ in publicum effusæ circa deum delubra
8 discurrunt, crinibus passis aras verrentes, nixæ genibus, supinas
manus ad cælum ac deos tendentes orantesque, ut urbem
Romanam e manibus hostium eriperent matresque Romanas
9 et liberos parvos inviolatos servarent. Senatus magistratibus
in foro præsto est, si quid consulere velint. Alii accipiunt
imperia disceduntque ad suas quisque officiorum partes; alii
offerunt se, si quo usus operæ sit. Præsidia in arce, in

Capitolio, in muris, circa urbem, in monte etiam Albano
atque arce Æsulana ponuntur. Inter hunc tumultum Q. 10
Fulvium proconsulem profectum cum exercitu Capua affertur;
cui ne minueretur imperium, si in urbem venisset, decernit
senatus, ut Q. Fulvio par cum consulibus imperium esset.
Hannibal, infestius perpopulato agro Fregellano propter inter- 11
cisos pontes, per Frusinatem Ferentinatemque et Anagninum
agrum in Labicanum venit. Inde Algido Tusculum petiit, 12
nec receptus mœnibus infra Tusculum dextrorsus Gabios de-
scendit. Inde in Pupiniam exercitu demisso, octo millia pas-
suum ab Roma posuit castra. Quo propius hostis accedebat, 13
eo maior cædes fiebat fugientium præcedentibus Numidis,
pluresque omnium generum atque ætatium capiebantur.

In hoc tumultu Fulvius Flaccus porta Capena cum exer- **10**
citu Romam ingressus, media urbe per Carinas Esquilias
contendit; inde egressus inter Esquilinam Collinamque portam
posuit castra. Æediles plebis commeatum eo comportarunt; 2
consules senatusque in castra venerunt; ibi de summa re
publica consultatum. Placuit, consules circa portas Collinam
Esquilinamque ponerent castra; C. Calpurnium prætorem urbanum
Capitolio atque arci præesse, et senatum frequentem in foro
contineri, si quid in tam subitis rebus consulto opus esset.
Inter hæc Hannibal ad Anienem fluvium tria millia passuum 3
ab urbe castra admovit. Ibi stativis positis ipse cum duobus
millibus equitum ad portam Collinam usque ad Herculis
templum est progressus atque, unde proxime poterat, mœnia
situmque urbis obequitans contemplabatur. Id eum tam licenter 4
atque otiose facere, Flacco indignum visum est; itaque immisit
equites summoverique atque in castra redigi hostium equitatum
iussit. Quum commissum prœlium esset, consules transfugas 5
Numidarum, qui tum in Aventino ad mille et ducenti erant,
media urbe transire Esquilias iusserunt, nullos aptiores inter 6
convalles tectaque hortorum et sepulcra et cavas undique vias
ad pugnandum futuros rati. Quos quum ex arce Capitolioque
clivo Publicio in equis decurrentes quidam vidissent, captum

7 Aventinum conclamaverunt. Ea res tantum tumultum ac fugam
præbuit, ut, nisi castra Punica extra urbem fuissent, effusura
se omnis pavida multitudo fuerit; tunc in domos atque in
tecta refugiebant, vagosque in viis suos *pro* hostibus lapidibus
8 telisque incessebant; nec comprimi tumultus aperirique error
poterat, refertis itineribus agrestium turba pecorumque, quos
9 repentinus pavor in urbem compulerat. Equestre prœlium
secundum fuit, summotique hostes sunt. Et quia multis locis
comprimendi tumultus erant, qui temere oriebantur, placuit
omnes, qui dictatores, consules censoresve fuissent, cum im-
10 perio esse, donec recessisset a muris hostis. Et diei quod
reliquum fuit, et nocte insequenti multi temere excitati tumultus
sunt compressique.

11 Postero die transgressus Anienem Hannibal in aciem
omnes copias eduxit; nec Flaccus consulesque certamen de-
2 trectavere. Instructis utrinque exercitibus in eius pugnæ casum,
in qua urbs Roma victori præmium esset, imber ingens
grandine mixtus ita utramque aciem turbavit, ut vix armis
retentis in castra sese receperint, nullius rei minore quam
3 hostium metu. Et postero die eodem loco acies instructas
eadem tempestas diremit; ubi recepissent se in castra, mira
4 serenitas cum tranquillitate oriebatur. In religionem ea res
apud Pœnos versa est, auditaque vox Hannibalis fertur, po-
tiundæ sibi urbis Romæ modo mentem non dari, modo for-
5 tunam. Minuere etiam spem eius duæ aliæ, parva magnaque
res, magna illa, quod, quum ipse ad mœnia urbis Romæ ar-
matus sederet, milites sub vexillis in supplementum Hispaniæ
6 profectos audiit, parva autem, quod *per* eos dies eum forte
agrum, in quo ipse castra haberet, venisse nihil ob id demi-
7 nuto pretio cognitum ex quodam captivo est. Id vero adeo
superbum atque indignum visum, eius soli, quod ipse bello
captum possideret haberetque, inventum Romæ emptorem, ut
extemplo vocato præcone tabernas argentarias, quæ circa
8 forum Romanum essent, iusserit venire. His motus ad
Tutiam fluvium castra retulit, sex millia passuum ab urbe.

Inde ad lucum Feroniæ pergit ire, templum ea tempestate incli-
tum divitiis. Capenates aliique, *qui* accolæ eius erant, primitias 9
frugum eo donaque alia pro copia portantes, multo auro ar-
gentoque id exornatum habebant. Iis omnibus donis tum
spoliatum templum; æris acervi, quum rudera milites religione
inducti iacerent, post profectionem Hannibalis magni inventi.
Huius populatio templi haud dubia inter scriptores est. Cælius 10
Romam euntem ab Ereto devertisse eo Hannibalem tradit,
iterque eius ab Reate Cutiliisque et ab Amiterno orditur: ex 11
Campania in Samnium, inde in Pelignos pervenisse, præterque
oppidum Sulmonem in Marrucinos transisse; inde Albensi
agro in Marsos, hinc Amiternum Forulosque vicum venisse.
Neque ibi error est, quod tanti exercitus vestigia intra tam 12
brevis ævi memoriam potuerint confundi; (isse enim ea con-
stat;) tantum id interest, veneritne eo itinere ad urbem an 13
ab urbe in Campaniam redierit.

Ceterum non quantum Romanis pertinaciæ ad premendam **12**
obsidione Capuam fuit, tantum ad defendendam Hannibali.
Namque *per Samnium* et Lucanos in Bruttium agrum ad 2
fretum ac Regium eo cursu contendit, ut prope repentino
adventu incautos oppresserit. Capua etsi nihilo segnius ob- 3
sessa per eos dies fuerat, tamen adventum Flacci sensit, et
admiratio orta est, non simul regressum Hannibalem. Inde 4
per colloquia intellexerunt, relictos se desertosque et spem
Capuæ retinendæ deploratam apud Pœnos esse. Accessit edic- 5
tum proconsulis ex senatus consulto propositum vulgatumque
apud hostes, ut, qui civis Campanus ante certam diem trans-
isset, sine fraude esset. Nec ulla facta est transitio, metu 6
magis eos quam fide continente, quia maiora in defectione
deliquerant, quam quibus ignosci posset. Ceterum quemad- 7
modum nemo privato consilio ad hostem transibat, ita nihil
salutare in medium consulebatur. Nobilitas rem publicam 8
deseruerat, neque in senatum cogi poterant; in magistratu
erat, qui non sibi honorem adiecisset, sed indignitate sua
vim ac ius magistratui, quem gerebat, dempsisset. Iam 9

ne in foro quidem aut publico loco principum quisquam ap-
parebat; domibus inclusi patriæ occasum cum suo exitio in
10 dies exspectabant. Summa curæ omnis in Bostarem Hanno-
nemque, præfectos præsidii Punici, versa erat, suo, non socio-
11 rum periculo sollicitos. Ii, conscriptis ad Hannibalem litteris
non libere modo, sed etiam aspere, quibus non Capuam solam
traditam in manum hostibus, sed se quoque *et* præsidium in
12 omnes cruciatus proditos incusabant: abisse eum in Bruttios
velut avertentem sese, ne Capua in oculis eius caperetur; at
hercule Romanos ne oppugnatione quidem urbis Romanæ abs-
13 trahi a Capua obsidenda potuisse; tanto constantiorem ini-
micum Romanum quam amicum Pœnum esse. Si redeat
Capuam bellumque omne eo vertat, et se et Campanos paratos
14 eruptioni fore. Non cum Reginis neque Tarentinis bellum
gesturos transisse Alpes; ubi Romanæ legiones sint, ibi et
Carthaginiensium exercitus debere esse; sic ad Cannas, sic ad
Trasumennum rem bene gestam, coeundo conferundoque cum
15 hoste castra, fortunam tentando; in hanc sententiam litteræ
conscriptæ Numidis, proposita mercede eam professis operam,
dantur. Ii specie transfugarum quum ad Flaccum in castra
venissent, ut inde tempore capto abirent, famesque, quæ iam
diu Capuæ erat, nulli non probabilem causam transitionis
16 faceret, mulier repente Campana in castra venit, scortum
transfugarum unius, indicatque imperatori Romano, Numidas
17 fraude composita transisse litterasque ad Hannibalem ferre: id
unum ex iis, qui sibi rem aperuisset, arguere sese paratam
esse. Productus primo satis constanter, ignorare se mulierem,
simulabat; paulatim dein convictus veris, quum tormenta posci
et parari videret, fassus *est* id ita esse, litteræque prolatæ.
18 [Et] additum etiam indicio, quod celabatur, et alios specie trans-
19 fugarum Numidas vagari in castris Romanis. Ii supra sep-
tuaginta comprensi et cum transfugis novis mulcati virgis
manibusque præcisis Capuam rediguntur. Conspectum tam
13 triste supplicium fregit animos Campanorum. Concursus ad
curiam populi factus coegit Lœsium senatum vocare; et pri-

moribus, qui iam diu publicis consiliis aberant, propalam mi-
nabantur, nisi venirent in senatum, circa domos eorum ituros
se et in publicum omnes vi extracturos esse. Is timor fre-
quentem senatum magistratui præbuit. Ibi quum ceteri de 2
legatis mittendis ad imperatores Romanos agerent, Vibius
Virrius, qui defectionis auctor ab Romanis fuerat, interrogatus
sententiam negat eos, qui de legatis et de pace ac deditione 3
loquantur, meminisse, nec quid facturi fuerint, si Romanos in
potestate habuissent, nec quid ipsis patiendum sit. „Quid? 4
vos“ inquit „eam deditionem fore censetis, qua quondam, ut
adversus Samnites auxilium impetraremus, nos nostraque omnia
Romanis dedidimus? Iam e memoria excessit, quo tempore et 5
in qua fortuna a populo Romano defecerimus? iam, quemad-
modum in defectione præsidium, quod poterat emitti, per
cruciatum et ad contumeliam necarimus? quoties in obsidentes, 6
quam inimice eruperimus, castra oppugnarimus, Hannibalem
vocaverimus ad opprimendos eos? hoc quod recentissimum est,
ad oppugnandam Romam hinc eum miserimus? Age contra, 7
quæ illi infeste in nos fecerint, repetite, ut ex eo, quid spe-
retis, habeatis. Quum hostis alienigena *in* Italia esset, et
Hannibal hostis, et cuncta bello arderent, omissis omnibus,
omisso ipso Hannibale, ambo consules et duo consulares ex-
ercitus ad Capuam oppugnandam miserunt. Alterum annum 8
circumvallatos inclusosque nos fame macerant, et ipsi nobiscum
ultima pericula et gravissimos labores perpessi, circa vallum
ac fossas sæpe trucidati ac prope ad extremum castris exuti.
Sed omitto hæc; vetus atque usitata res est in oppugnanda 9
hostium urbe labores ac pericula pati; illud iræ atque odii
exsecrabilis indicium est. Hannibal ingentibus copiis peditum 10
equitumque castra oppugnavit et ex parte cepit; tanto periculo
nihil moti sunt ab obsidione. Profectus trans Vulturnum per-
ussit Calenum agrum; nihil tanta sociorum clade avocati
sunt. Ad ipsam urbem Romam infesta signa ferri iussit; 11
eam quoque tempestatem imminentem spreverunt. Transgressus
Anienem amnem tria millia passuum ab urbe castra posuit,

postremo ad mœnia ipsa et ad portas accessit; Romam
adempturum eis, nisi omitterent Capuam, ostendit; non om
12 runt. Feras bestias, cæco impetu ac rabie concitatas, si
cubilia et catulos earum ire pergas, ad opem suis ferend
13 avertas; Romanos Roma circumsessa, coniuges, liberi, quo
ploratus hinc prope exaudiebantur, aræ, foci, deum delu
sepulcra maiorum temerata ac violata a Capua non a
terunt; tanta aviditas supplicii expetendi, tanta sanguinis n
14 hauriendi est sitis; nec iniuria forsitan; nos quoque i
fecissemus, si data fortuna esset. Itaque quoniam aliter
immortalibus est visum, quum mortem ne recusare qui
debeam, cruciatus contumeliasque, quas parat hostis, dum li
dum mei potens sum, effugere morte, præterquam hone
15 etiam leni possum. Non videbo App. Claudium et Q. Fulvi
victoria insolenti subnixos, neque vinctus per urbem Roman
triumphi spectaculum trahar, ut deinde in carcere ad pal
deligatus, lacerato virgis tergo, cervicem securi Romanæ su
iiciam; nec dirui incendique patriam videbo, nec rapi
stuprum matres Campanas virginesque et ingenuos puer
16 Albam, unde ipsi oriundi erant, a fundamentis proruerunt,
stirps, ne memoria originum suarum exstaret: nedum e
Capuæ parsuros credam, cui infestiores quam Carthagini su
17 Itaque quibus vestrum ante fato cedere, quam hæc tot t
acerba videant, in animo est, iis apud me hodie epulæ i
18 structæ paratæque sunt. Satiatis vino ciboque poculum ide
quod mihi datum fuerit, circumferetur; ea potio corpus
cruciatu, animum a contumeliis, oculos, aures a videndis a
diendisque omnibus acerbis indignisque, quæ manent vict
vindicabit. Parati erunt, qui magno rogo in propatulo ædiu
19 accenso corpora exanima iniiciant. Hæc una via et hone
et libera ad mortem. Et ipsi virtutem mirabuntur hostes, et
Hannibal fortes socios sciet ab se desertos ac proditos esse."

14 Hanc orationem Virrii plures cum assensu audierunt
quam forti animo id, quod probabant, exsequi potuerunt.
2 Maior pars senatus, multis sæpe bellis expertam populi Romani

clementiam haud diffidentes sibi quoque placabilem fore,
legatos ad dedendam Romanis Capuam decreverunt miserunt-
que. Vibium Virrium septem et viginti ferme senatores do- 3
mum secuti sunt epulatique cum eo et, quantum facere
potuerant, alienatis mentibus vino ab imminentis sensu mali,
venenum omnes sumpserunt; inde, misso convivio, dextris 4
inter se datis ultimoque complexu, collacrimantes suum patriæ-
que casum alii, ut eodem rogo cremarentur, manserunt, alii
domos digressi sunt. Impletæ cibis vinoque venæ minus 5
efficacem in maturanda morte vim veneni fecerunt; itaque
noctem totam plerique eorum et diei insequentis partem quum
animam egissent, omnes tamen prius, quam aperirentur hostibus
portæ, exspirarunt.

Postero die porta Iovis, quæ adversus castra Romana 6
erat, iussu proconsulum aperta est. Ea intromissa legio una
et duæ alæ cum C. Fulvio legato. Is quum omnium primum 7
arma telaque, quæ Capuæ erant, ad se conferenda curasset,
custodiis ad omnes portas dispositis, ne quis exire aut emitti
posset, præsidium Punicum comprehendit, senatum Campanum
ire in castra ad imperatores Romanos iussit. Quo quum 8
venissent, extemplo iis omnibus catenæ iniectæ, iussique ad
quæstores deferre, quod auri atque argenti haberent. Auri pondo
duo millia septuaginta fuit, argenti triginta millia pondo et
mille ducenta. Senatores quinque et viginti Cales in custo- 9
diam, duodetriginta Teanum missi, quorum de sententia maxime
descitum ab Romanis constabat. De supplicio Campani sena- **15**
tus haudquaquam inter Fulvium Claudiumque conveniebat.
Facilis impetrandæ veniæ Claudius, Fulvii durior sententia
erat. Itaque Appius Romam ad senatum arbitrium eius rei 2
totum reiiciebat: percontandi etiam æquum esse potestatem 3
fieri patribus, num communicassent consilia cum aliquis so-
ciorum Latini nominis et num ope eorum in bello forent adiuti.
Id vero minime committendum esse Fulvius dicere, ut solli- 4
citarentur criminibus dubiis sociorum fidelium animi, et subii-
cerentur indicibus, quis *neque*, *quid dicerent*, neque, quid

facerent, quicquam unquam pensi fuisset; itaque se eam quæ-
5 stionem oppressurum exstincturumque. Ab hoc sermone quum
digressi essent, et Appius quamvis ferociter loquentem colle-
gam non dubitaret tamen litteras super tanta re ab Roma
6 exspectaturum, Fulvius, ne id ipsum impedimentum incepto
foret, dimittens prætorium tribunis militum ac præfectis socium
imperavit, uti duobus millibus equitum delectis denuntiarent, ut
7 ad tertiam bucinam præsto essent. Cum hoc equitatu nocte
Teanum profectus, prima luce portam intravit atque in forum
perrexit; concursuque ad primum equitum ingressum facto,
magistratum Sidicinum citari iussit imperavitque, ut produ-
8 ceret Campanos, quos in custodia haberet. Producti omnes
virgisque cæsi ac securi percussi. Inde citato equo Cales
percurrit; ubi quum in tribunali consedisset productique Cam-
pani deligarentur ad palum, eques citus ab Roma venit
litterasque a C. Calpurnio prætore Fulvio et senatus con-
9 sultum tradit. Murmur ab tribunali totam contionem per-
vasit, differri rem integram ad patres de Campanis; et Fulvius,
id ita esse ratus, acceptas litteras neque resolutas quum in
gremio reposuisset, præconi imperavit, ut lictorem lege agere
iuberet. Ita de iis quoque, qui Calibus erant, sumptum
10 supplicium. Tum litteræ lectæ senatusque consultum, serum
ad impediendam rem actam, quæ summa ope approperata
11 erat, ne impediri posset. Consurgentem iam Fulvium Taurea
Vibellius Campanus, per mediam vadens turbam, nomine in-
clamavit, et quum mirabundus, quidnam sese vellet, resedisset
12 Flaccus, „Me quoque“ inquit „iube occidi, ut gloriari possis
multo fortiorem, quam ipse es, virum abs te occisum esse.“
13 Quum Flaccus negaret profecto satis compotem mentis esse,
modo prohiberi etiam se, si id vellet, senatus consulto diceret,
14 tum Vibellius „Quando quidem“ inquit, „capta patria, propin-
quis amicisque amissis, quum ipse manu mea coniugem liberos-
que interfecerim, ne quid indigni paterentur, mihi ne mortis
quidem copia eadem est, quæ his civibus meis, petatur a
15 virtute invisæ huius vitæ vindicta.“ Atque ita gladio, quem

veste texerat, per adversum pectus transfixus, ante pedes imperatoris moribundus procubuit.

Quia et, quod ad supplicium attinet Campanorum, et 16
pleraque alia de Flacci unius sententia acta erant, mortuum
App. Claudium sub deditionem Capuæ quidam tradunt; hunc 2
quoque ipsum Tauream neque sua sponte venisse Cales neque
sua manu interfectum, sed, quum inter ceteros ad palum deligatus
quiritaret, quia parum inter strepitus exaudiri possent, quæ voci-
ferabatur, silentium fieri Flaccum iussisse; tum Tauream illa, 3
quæ ante memorata sunt, dixisse, virum se fortissimum ab
nequaquam pari ad virtutem occidi; sub hæc dicta iussu pro-
consulis præconem ita pronuntiasse: „Lictor, viro forti adde
virgas et in eum primum lege age.“ Lectum quoque sena- 4
tus consultum, priusquam securi feriret, quidam auctores sunt,
sed quia adscriptum in senatus consulto fuerit, si ei videretur,
integram rem ad senatum reiiceret, interpretatum esse, quid
magis e re publica duceret, æstimationem sibi permissam.

Capuam a Calibus reditum est, Atellaque et Calatia in 5
deditionem acceptæ; ibi quoque in eos, qui capita rerum
erant, animadversum. Ita ad septuaginta principes senatus 6
interfecti, trecenti ferme nobiles Campani in carcerem conditi;
alii per sociorum Latini nominis urbes in custodias dati variis
casibus interierunt; multitudo alia civium Campanorum venun-
data. De urbe agroque reliqua consultatio fuit, quibusdam 7
delendam censentibus urbem prævalidam, propinquam, inimi-
cam; ceterum præsens utilitas vicit; nam propter agrum, quem
omni fertilitate terræ satis constabat primum in Italia esse,
urbs servata est, ut esset aliqua aratorum sedes. Urbi fre- 8
quentandæ multitudo incolarum libertinorumque et institorum
opificumque retenta; ager omnis et tecta publica populi Ro-
mani facta. Ceterum habitari tantum tanquam urbem Capuam 9
frequentarique placuit, corpus nullum civitatis nec senatum
nec plebis concilium nec magistratus esse: sine consilio pub- 10
lico, sine imperio multitudinem, nullius rei inter se sociam,
ad consensum inhabilem fore; præfectum ad iura reddenda ab

11 Roma quotannis missuros. Ita ad Capuam res composita
consilio ab omni parte laudabili. Severe et celeriter in maxime
noxios animadversum; multitudo civium dissipata in nullam
12 spem reditus; non sævitum incendiis ruinisque in tecta innoxia
murosque, et cum emolumento quæsita etiam apud socios
lenitatis species incolumitate urbis nobilissimæ opulentissimæ-
que, cuius ruinis omnis Campania, omnes, qui Campaniam circa
13 accolunt, populi ingemuissent; confessio expressa hosti, quanta
vis in Romanis ad expetendas pœnas ab infidelibus sociis et
quam nihil in Hannibale auxilii ad receptos in fidem tuendos
esset.

17 Romani patres perfuncti, quod ad Capuam attinebat, cura,
C. Neroni ex iis duabus legionibus, quas ad Capuam habuerat,
sex millia peditum et trecentos equites, quos ipse legisset, et
socium Latini nominis peditum numerum parem et octingentos
2 equites decernunt. Eum exercitum Puteolis in naves imposi-
tum Nero in Hispaniam transportavit. Quum Tarraconem
navibus venisset, expositisque ibi copiis et navibus subductis,
socios quoque navales multitudinis augendæ causa armasset,
3 profectus ad Hiberum flumen exercitum ab Ti. Fonteio et
4 *L.* Marcio accepit. Inde pergit ad hostes ire. Hasdrubal
Hamilcaris ad Lapides atros castra habebat; in Ausetanis is
locus est inter oppida Iliturgim et Mentissam. Huius saltus
5 fauces Nero *insedit*. *Hasdrubal*, *quum* in arto res esset, cadu-
ceatorem misit, qui promitteret, si inde emissus foret, se om-
6 nem exercitum ex Hispania deportaturum. Quam rem quum
læto animo Romanus accepisset, diem posterum Hasdrubal
colloquio petivit, ut coram leges conscriberentur de tradendis
arcibus urbium dieque statuenda, ad quam præsidia deduce-
7 rentur suaque omnia sine fraude Pœni deportarent. Quod
ubi impetravit, extemplo primis tenebris atque inde tota nocte,
quod gravissimum exercitus erat, Hasdrubal, quacunque posset,
8 evadere *e* saltu iussit. Data sedulo opera est, ne multi ea
nocte exirent, ut ipsa paucitas quum ad hostem silentio fallen-
dum aptior, tum ad evadendum per artas semitas ac difficiles

esset. Ventum insequenti die ad colloquium est; sed loquendo 9
plura scribendoque dedita opera, quæ in rem non essent, die
consumpto, in posterum dilatum est. Addita insequens nox 10
spatium dedit et alios emittendi; nec postero die res finem
invenit. Ita aliquot dies disceptando palam de legibus noctes- 11
que emittendis clam e castris Carthaginiensibus absumptæ. Et
postquam pars maior emissa exercitus erat, iam ne iis quidem,
quæ ultro dicta erant, stabatur, minusque ac minus, cum 12
timore simul fide decrescente, conveniebat. Iam ferme pede-
stres omnes copiæ evaserant e saltu, quum prima luce densa
nebula saltum omnem camposque circa intexit. Quod ubi
sensit Hasdrubal, mittit ad Neronem, qui in posterum diem
colloquium differret: illum diem religiosum Carthaginiensibus
ad agendum quicquam rei seriæ esse. Ne tum quidem su- 13
specta fraus. Quum esset data venia eius diei, extemplo
Hasdrubal cum equitatu elephantisque castris egressus sine
ullo tumultu in tutum evasit. Hora ferme quarta dispulsa 14
sole nebula aperuit diem, vacuaque hostium castra conspexerunt
Romani. Tum demum Claudius Punicam fraudem agnoscens, 15
ut se dolo captum sensit, proficiscentem institit sequi, paratus
confligere acie; sed hostis detrectabat pugnam; levia tamen 16
prœlia inter extremum Punicum agmen præcursoresque Roma-
norum fiebant.

Inter hæc Hispaniæ populi nec, qui post cladem acceptam **18**
defecerant, redibant ad Romanos, nec ulli novi deficiebant;
et Romæ senatui populoque post receptam Capuam non Italiæ 2
iam maior quam Hispaniæ cura erat. Et exercitum augeri
et imperatorem mitti placebat; nec tam, quem mitterent, satis 3
constabat, quam illud, ubi duo summi imperatores intra dies
triginta cecidissent, qui in locum duorum succederet, extraor-
dinaria cura deligendum esse. Quum alii alium nominarent, 4
postremum eo decursum est, ut proconsuli creando in Hispa-
niam comitia haberentur; diemque comitiis consules edixerunt.
Primo exspectaverant, ut, qui se tanto imperio dignos crede- 5
rent, nomina profiterentur; quæ ut destituta exspectatio est,

redintegratus luctus acceptæ cladis desideriumque imperatorum
6 amissorum. Mæsta itaque civitas, prope inops consilii, comi-
tiorum die tamen in campum descendit; atque in magistratus
versi circumspectant ora principum aliorum alios intuentium,
fremuntque, adeo perditas res desperatumque de re publica
7 esse, ut nemo audeat in Hispaniam imperium accipere, quum
subito P. Cornelius, *P. Cornelii*, qui in Hispania ceciderat,
filius, quattuor et viginti ferme annos natus, professus se
8 petere, in superiore, unde conspici posset, loco constitit. In
quem postquam omnium ora conversa sunt, clamore ac favore
9 ominati extemplo sunt felix faustumque imperium. Iussi
deinde inire suffragium ad unum omnes non centuriæ modo,
sed etiam homines P. Scipioni imperium esse in Hispania
10 iusserunt. Ceterum post rem actam, ut iam resederat im-
petus animorum ardorque, silentium subito ortum et tacita
cogitatio, quidnam egissent; nonne favor plus valuisset quam
11 ratio. Ætatis maxime pænitebat; quidam fortunam etiam
domus horrebant nomenque ex funestis duabus familiis in eas
provincias, ubi inter sepulcra patris patruique res gerendæ
19 essent, proficiscentis. Quam ubi ab re tanto impetu acta
sollicitudinem curamque hominum animadvertit, advocata con-
tione, ita de ætate sua imperioque mandato et bello, quod
2 gerundum esset, magno elatoque animo disseruit, ut ardorem
eum, qui resederat, excitaret rursus novaretque *et* impleret
homines certioris spei, quam quantam fides promissi humani
3 aut ratio ex fiducia rerum subiicere solet. Fuit enim Scipio
non veris tantum virtutibus mirabilis, sed arte quoque quadam
4 ab iuventa in ostentationem earum compositus, pleraque apud
multitudinem aut *ut* per nocturnas visa species aut velut divinitus
mente monita agens, sive et ipse capti quadam superstitione
animi, sive ut imperia consiliaque velut sorte oraculi missa
5 sine cunctatione exsequerentur. Ad hoc iam inde ab initio
præparans animos, ex quo togam virilem sumpsit, nullo die
prius ullam publicam privatamque rem egit, quam in Capito-
lium iret ingressusque ædem consideret et plerumque solus in

secreto ibi tempus tereret. His mos, *quem* per omnem vitam 6
servabat, seu consulto seu temere vulgatæ opinioni fidem apud
quosdam fecit, stirpis eum divinæ virum esse, retulitque famam 7
in Alexandro magno prius vulgatam, et vanitate et fabula
parem, anguis immanis concubitu conceptum, et in cubiculo
matris eius visam persæpe prodigii eius speciem interventuque
hominum evolutam repente atque ex oculis elapsam. Huius 8
miraculi nunquam ab ipso elusa fides est, quin potius aucta
arte quadam nec abnuendi tale quicquam nec palam affirmandi.
Multa alia eiusdem generis, alia vera, alia assimulata, admira- 9
tionis humanæ in eo iuvene excesserant modum; quibus freta
tunc civitas ætati haudquaquam maturæ tantam rerum molem
tantumque imperium permisit.

Ad eas copias, quas ex vetere exercitu Hispania habebat, 10
quæque a Puteolis cum C. Nerone traiectæ erant, decem
millia militum et *mille* equites adduntur, et M. Iunius Silanus
proprætor adiutor ad res gerendas datus est. Ita cum triginta 11
navium classe (omnes autem quinqueremes erant) ostiis Tiberinis
profectus præter oram Tusci maris, Alpes atque Gallicum
sinum et deinde Pyrenæi circumvectus promuntorium, Em-
poriis, urbe Græca (oriundi et ipsi a Phocæa sunt), copias
exposuit. Inde, sequi navibus iussis, Tarraconem pedibus 12
profectus conventum omnium sociorum (etenim legationes
ad famam eius ex omni se provincia effuderant) habuit.
Naves ibi subduci iussit, remissis quattuor triremibus Massi- 13
liensium, quæ officii causa ab domo prosecutæ fuerant. Re- 14
sponsa inde legationibus suspensis varietate tot casuum dare
cœpit, ita elato ab ingenti virtutum suarum fiducia animo, ut
nullum ferox verbum excideret, ingensque omnibus, quæ dice-
ret, quum maiestas inesset, tum fides. Profectus ab Tarracone **20**
et civitates sociorum et hiberna exercitus adiit, collaudavitque
milites, quod duabus tantis deinceps cladibus icti provinciam
obtinuissent, nec fructum secundarum rerum sentire hostes 2
passi omni cis Hiberum agro eos arcuissent, sociosque cum
fide tutati essent. Marcium secum habebat cum tanto 3

honore, ut facile appareret, nihil minus vereri, quam ne
4 quis obstaret gloriæ suæ. Successit inde Neroni Silanus, et
in hiberna milites novi deducti. Scipio, omnibus, quæ adeunda
agendaque erant, mature aditis peractisque, Tarraconem con-
5 cessit. Nihilo minor fama apud hostes Scipionis erat quam
apud cives sociosque, et divinatio quædam futuri, quo minus
ratio timoris reddi poterat oborti temere, maiorem inferens
6 metum. In hiberna diversi concesserant, Hasdrubal Gisgonis
usque ad Oceanum et Gades, Mago in mediterranea maxime
supra Castulonensem saltum; Hasdrubal Hamilcaris filius
proximus Hibero circa Saguntum hibernavit.

7 Æstatis eius extremo, qua capta est Capua et Scipio in
Hispaniam venit, Punica classis ex Sicilia Tarentum accita *ad*
arcendos commeatus præsidii Romani, quod in arce Tarentina
8 erat, clauserat quidem omnes ad arcem a mari aditus, sed
assidendo diutius artiorem annonam sociis quam hosti facie-
9 bat; non enim tantum subvehi oppidanis per pacata litora
apertosque portus præsidio navium Punicarum poterat, quan-
tum frumenti classis ipsa turba navali mixta ex omni genere
10 hominum absumebat, ut arcis præsidium etiam sine invecto,
quia pauci erant, ex ante præparato sustentari posset, Taren-
11 tinis classique ne invectum quidem sufficeret. Tandem maiore
gratia, quam venerat, classis dimissa est; annona haud multum
laxaverat, quia remoto maritimo præsidio subvehi frumentum
non poterat.

21 Eiusdem æstatis exitu M. Marcellus ex Sicilia provincia
quum ad urbem venisset, a C. Calpurnio prætore senatus ei
2 ad ædem Bellonæ datus est. Ibi quum de rebus ab se gestis
disseruisset, questus leniter non suam magis quam militum
vicem, quod, provincia confecta, exercitum deportare non
licuisset, postulavit, ut triumphanti urbem inire liceret. Id
3 non impetravit. Quum multis verbis actum esset, utrum minus
conveniret, cuius nomine absentis ob res prospere ductu eius
gestas supplicatio decreta foret et dis immortalibus habitus
4 honos, ei præsenti negare triumphum, an, quem tradere exer-

citum successori iussissent, quod nisi manente in provincia bello non decerneretur, eum quasi debellato triumphare, quum exercitus testis meriti atque immeriti triumphi abesset, medium visum, ut ovans urbem iniret. Tribuni plebis ex auctoritate 5
senatus ad populum tulerunt, ut M. Marcello, quo die urbem ovans iniret, imperium esset. Pridie quam urbem iniret, in 6
monte Albano triumphavit; inde ovans multam præ se prædam in urbem intulit. Cum simulacro captarum Syracusarum cata- 7
pultæ ballistæque et alia omnia instrumenta belli lata et pacis diuturnæ regiæque opulentiæ ornamenta, argenti ærisque fabre- 8
facti vis, alia supellex pretiosaque vestis et multa nobilia signa, quibus inter primas Græciæ urbes Syracusæ ornatæ fuerant. Punicæ quoque victoriæ signum octo ducti elephanti, 9
et non minimum fuere spectaculum cum coronis aureis præcedentes Sosis Syracusanus et Mœricus Hispanus, quorum altero 10
duce nocturno Syracusas introitum erat, alter Nasum, quodque ibi præsidii erat, prodiderat. His ambobus civitas data et 11
quingena iugera agri, Sosidi in agro Syracusano, qui aut regius aut hostium populi Romani fuisset, et ædes Syracusis, cuius vellet eorum, in quos belli iure animadversum esset, Mœrico Hispanisque, qui cum eo transierant, urbs agerque in 12
Sicilia ex iis, qui a populo Romano defecissent, iussa dari. Id M. Cornelio mandatum, ut, ubi ei videretur, urbem agrum- 13
que eis assignaret. In eodem agro Belligeni, per quem illectus ad transitionem Mœricus erat, quadringenta iugera agri decreta.

Post profectionem ex Sicilia Marcelli Punica classis octo 14
millia peditum, tria Numidarum equitum exposuit. Ad eos Murgentia et Erge*tium urbes defecere.* Secutæ defectionem earum Hybla et Macella et ignobiliores quædam aliæ, et 15
Numidæ præfecto Muttine vagi per totam Siciliam sociorum populi Romani agros urebant. Super hæc exercitus Romanus 16
iratus, partim quod cum imperatore non devectus ex provincia esset, partim quod in oppidis hibernare vetiti erant, segni fungebantur militia, magisque eis auctor ad seditionem quam

17 animus deerat. Inter has difficultates M. Cornelius prætor
et militum animos nunc consolando, nunc castigando sedavit
et civitates omnes, quæ defecerant, in dicionem redegit, atque
ex iis Murgentiam Hispanis, quibus urbs agerque debebatur
ex senatus consulto, attribuit.

22 Consules quum ambo Apuliam provinciam haberent,
minusque iam terroris a Pœnis et Hannibale esset, sortiri
iussi Apuliam Macedoniamque provincias. Sulpicio Macedo-
2 nia evenit, isque Lævino successit. Fulvius Romam comitio-
rum causa arcessitus quum comitia consulibus rogandis haberet,
prærogativa Voturia iuniorum T. Manlium Torquatum et T.
3 Otacilium *absentem consules dixit. Quum ad Manlium*, qui
præsens erat, gratulandi causa turba coiret, nec dubius esset
consensus populi, magna circumfusus turba ad tribunal con-
4 sulis venit petitque, ut pauca sua verba audiret centuriamque,
5 quæ tulisset suffragium, revocari iuberet. Erectis omnibus
exspectatione, quidnam postulaturus esset, oculorum valetudi-
6 nem excusavit: impudentem et gubernatorem et imperatorem
esse, qui, quum alienis oculis ei omnia agenda sint, postulet
7 sibi aliorum capita ac fortunas committi; proinde, si videretur
ei, redire in suffragium Voturiam iuniorum iuberet et memi-
nisse in consulibus creandis belli, quod in Italia sit, tempo-
8 rumque rei publicæ; vixdum requiesse aures a strepitu et
tumultu hostili, quo paucos ante menses arserint prope
mœnia Romana. Post hæc quum centuria frequens succla-
masset, nihil se mutare sententiæ eosdemque consules dicturos
9 esse, tum Torquatus „Neque ego vestros“ inquit „mores consul
ferre potero neque vos imperium meum. Redite in suffra-
gium, et cogitate, bellum Punicum *in* Italia et hostium ducem
10 Hannibalem esse.“ Tum centuria, et auctoritate mota viri et
admirantium circa fremitu, petiit a consule, ut Voturiam
11 seniorum citaret: velle sese cum maioribus natu colloqui et ex
auctoritate eorum consules dicere. Citatis Voturiæ senioribus,
12 datum secreto in Ovili cum iis colloquendi tempus. Seniores
de tribus consulendum dixerunt esse, duobus plenis iam hono-

rum, Q. Fabio et M. Marcello, et, si utique novum aliquem adversus Pœnos consulem creari vellent, M. Valerio Lævino; egregie adversus Philippum regem terra marique rem
gessisse. Ita de tribus consultatione data, senioribus dimissis 13
iuniores suffragium ineunt. M. [Marcellum] Claudium, fulgentem tum Sicilia domita, et M. Valerium absentes consules dixerunt.
Auctoritatem prærogativæ omnes centuriæ secutæ sunt. Eludant 14
nunc antiqua mirantes; non equidem, si qua sit sapientium civitas, quam docti fingunt magis quam norunt, aut principes graviores temperantioresque a cupidine imperii aut multitudi-
nem melius moratam censeam fieri posse. Centuriam vero 15
iuniorum seniores consulere voluisse, quibus imperium suffragio mandaret, vix ut veri simile sit, parentium quoque hoc sæculo vilis levisque apud liberos auctoritas fecit.

Prætoria inde comitia habita. P. Manlius Vulso et L. **23**
Manlius Acidinus et C. Lætorius et L. Cincius Alimentus creati
sunt. Forte ita incidit, ut comitiis perfectis nuntiaretur, T. 2
Otacilium, quem T. Manlio, nisi interpellatus ordo comitiorum esset, collegam absentem daturus fuisse videbatur populus,
mortuum in Sicilia esse. Ludi Apollinares et priore anno 3
fuerant et, eo anno ut fierent, referente Calpurnio prætore,
senatus decrevit, ut in perpetuum voverentur. Eodem anno 4
prodigia aliquot visa nuntiataque sunt. In æde Concordiæ Victoria, quæ in culmine erat, fulmine icta decussaque ad Victorias, quæ in antefixis erant, hæsit neque inde procidit;
et Anagniæ et Fregellis nuntiatum est murum portasque de 5
cælo tactas, et in foro Subertano sanguinis rivos per diem totum fluxisse, et Ereti lapidibus pluvisse, et Reate mulam
peperisse. Ea prodigia hostiis maioribus sunt procurata, et 6
obsecratio in unum diem populo indicta et novendiale sacrum.
Sacerdotes publici aliquot eo anno demortui sunt novique 7
suffecti: in locum M'. Æmilii Numidæ decemviri sacrorum M. Æmilius Lepidus, in locum M. Pomponii Mathonis pontificis C. Livius, in locum Sp. Carvilii Maximi auguris M.
Servilius. T. Otacilius Crassus pontifex quia exacto anno 8

mortuus erat, ideo nominatio in locum eius non est facta.
C. Claudius flamen Dialis, quod exta perperam dederat, fla-
minio abiit.

24 Per idem tempus M. Valerius Lævinus, tentatis prius per
secreta colloquia principum animis, ad indictum ante ad id
2 ipsum concilium Ætolorum classe expedita venit. Ubi quum
Syracusas Capuamque captam in fidem in *Sicilia* Italiaque
3 rerum secundarum ostentasset adiecissetque, iam inde a maiori-
bus traditum morem Romanis colendi socios, ex quibus alios
in civitatem atque æquum secum ius accepissent, alios in ea
4 fortuna haberent, ut socii esse quam cives mallent: Ætolos
eo in maiore futuros honore, quod gentium transmarinarum
5 in amicitiam primi venissent; Philippum eis et Macedonas
graves accolas esse, quorum se vim ac spiritus et iam fregisse
et eo redacturum esse, ut non iis modo urbibus, quas per
vim ademissent Ætolis, excedant, sed ipsam Macedoniam in-
6 festam habeant; et Acarnanas, quos ægre ferrent Ætoli a
corpore suo diremptos, restituturum se in antiquam formulam
7 iurisque ac dicionis eorum — hæc dicta promissaque a Ro-
mano imperatore Scopas, qui tum prætor gentis erat, et
Dorimachus, princeps Ætolorum, affirmaverunt auctoritate sua
minore cum verecundia et maiore cum fide vim maiestatem-
8 que populi Romani extollentes. Maxime tamen spes potiundæ
movebat Acarnaniæ. Igitur conscriptæ condiciones, quibus in
9 amicitiam societatemque populi Romani venirent, additumque,
ut, si placeret vellentque, eodem iure amicitiæ Elei Lacedæmo-
niique et Attalus et Pleuratus et Scerdilædus essent, Asiæ Atta-
10 lus, hi Thracum et Illyriorum reges: bellum ut extemplo Ætoli
cum Philippo terra gererent; navibus ne minus viginti quinque
11 quinqueremibus adiuvaret Romanus; urbium Corcyræ tenus ab
Ætolia incipienti solum tectaque et muri cum agris Ætolorum,
alia omnis præda populi Romani esset, darentque operam
12 Romani, ut Acarnaniam Ætoli haberent; si Ætoli pacem cum
Philippo facerent, fœderi adscriberent, ita ratam fore pacem,
si Philippus arma ab Romanis sociisque, quique eorum dicionis

essent, abstinuisset; item si populus Romanus fœdere iungeretur 13
regi, ut caveret, ne ius ei belli inferendi Ætolis sociisque
eorum esset. Hæc convenerunt, conscriptaque biennio post 14
Olympiæ ab Ætolis, in Capitolio ab Romanis, ut testata
sacratis monumentis essent, sunt posita. Moræ causa fuerant 15
retenti Romæ diutius legati Ætolorum; nec tamen impedi-
mento id rebus gerendis fuit. Et Ætoli extemplo moverunt
adversus Philippum bellum, et Lævinus Zacynthum (parva in-
sula est propinqua Ætoliæ; urbem unam eodem, quo ipsa est,
nomine habet; eam præter arcem vi cepit) et Œniadas Na-
sumque Acarnanum captas Ætolis contribuit; Philippumque 16
satis implicatum bello finitimo ratus, ne Italiam Pœnosque
et pacta cum Hannibale posset respicere, Corcyram ipse se
recepit.

Philippo Ætolorum defectio Pellæ hibernanti allata est. **25**
Itaque, quia primo vere moturus exercitum in Græciam erat, *ut* 2
Illyrios finitimasque eis urbes ab tergo metu quietas Macedonia
haberet, expeditionem subitam in Oricinorum atque Apolloniatium
fines fecit, egressosque Apolloniatas cum magno terrore ac pa-
vore compulit intra muros. Vastatis proximis Illyrici, in Pelago- 3
niam eadem celeritate vertit iter; inde Dardanorum urbem Sintiam,
in Macedoniam transitum Dardanis facturam, cepit. His raptim 4
actis, memor Ætolici iunctique cum eo Romani belli per Pe-
lagoniam et Lyncum et Bottiæam in Thessaliam descendit (etenim 5
ad bellum secum adversus Ætolos capessendum incitari posse
homines credebat), et relicto ad fauces Thessaliæ Perseo
cum quattuor millibus armatorum ad arcendos aditu Ætolos,
ipse, priusquam maioribus occuparetur rebus, in Macedoniam 6
atque inde in Thraciam exercitum ac Mædos duxit. Incurrere 7
ea gens in Macedoniam solita erat, ubi regem occupatum ex-
terno bello ac sine præsidio esse regnum sensisset. Ad 8
frangendas igitur *vires* vastare agros et urbem Iamphoryn-
nam, caput arcemque Mædicæ, oppugnare cœpit. Scopas ubi 9
profectum in Thraciam regem occupatumque ibi bello audivit,
armata omni iuventute Ætolorum, bellum inferre Acarnaniæ

10 parat. Adversus quos Acarnanum gens, et viribus impar et
iam Œniadas Nasumque amissa cernens Romanaque insuper
arma ingruere, ira magis instruit quam consilio bellum.
11 Coniugibus liberisque et senioribus super sexaginta annos in
propinquam Epirum missis, ab quindecim ad sexaginta annos
12 coniurant, nisi victores se non redituros; qui victus acie
excessisset, eum ne quis urbe, tecto, mensa, lare reciperet,
diram exsecrationem in populares, obtestationem quam sanc-
13 tissimam potuerunt adversus hospites composuerunt; precatique
simul Epirotas sunt, ut, qui suorum in acie cecidissent, eos
14 uno tumulo contegerent, affigerentque humatis titulum: „Hic
siti sunt Acarnanes, qui adversus vim atque iniuriam Ætolo-
15 rum pro patria pugnantes mortem occubuerunt.“ Per hæc
incitatis animis, castra in extremis finibus suis obvia hosti
posuerunt. Nuntiis ad Philippum missis, quanto res in dis-
crimine esset, omittere Philippum id, quod in manibus erat,
coegerunt bellum, Iamphorynna per deditionem recepta et
16 prospero alio successu rerum. Ætolorum impetum tardaverat
primo coniurationis fama Acarnanicæ; deinde auditus Philippi
17 adventus regredi etiam in intimos coegit fines. Nec Philippus,
quanquam, ne opprimerentur Acarnanes, itineribus magnis
ierat, ultra Dium est progressus; inde, quum audisset reditum
Ætolorum ex Acarnania, et ipse Pellam rediit.

26 Lævinus veris principio a Corcyra profectus navibus,
superato Leucata promuntorio quum venisset Naupactum, An-
ticyram inde se petiturum edixit, ut præsto ibi Scopas Ætoli-
2 que essent. Sita Anticyra est in Locride læva parte sinum
Corinthiacum intranti; breve terra iter eo, brevis navigatio
3 ab Naupacto est. Tertio ferme post die utrinque oppugnari
cœpta est; gravior a mari oppugnatio erat, quia et tormenta
machinæque omnis generis in navibus erant, et Romani inde
oppugnabant. Itaque intra paucos dies recepta urbs per
deditionem Ætolis traditur; præda ex pacto Romanis cessit.
4 Litteræ Lævino redditæ, consulem eum absentem declaratum

et successorem venire P. Sulpicium; ceterum diuturno ibi
morbo implicitus serius spe omnium Romam venit.

M. Marcellus quum idibus Martiis consulatum inisset, 5
senatum eo die moris modo causa habuit, professus, nihil se A. u. c. 544. A. Ch. 210.
absente collega neque de re publica neque de provinciis actu-
rum. Scire se, frequentes Siculos prope urbem in villis ob- 6
trectatorum suorum esse; quibus tantum abesse ut per se non
liceat palam Romæ crimina [edita] ficta ab inimicis vulgare,
ut, ni simularent, aliquem sibi timorem absente collega dicendi 7
de consule esse, ipse eis extemplo daturus senatum fuerit.
Ubi quidem collega venisset, non passurum quicquam prius
agi, quam ut Siculi in senatum introducantur. Dilectum prope 8
a M. Cornelio per totam Siciliam habitum, ut quam plurimi
questum de se Romam venirent; eundem litteris falsis urbem
implesse, bellum in Sicilia esse, ut suam laudem minuat.
Moderati animi gloriam eo die adeptus consul senatum dimisit, 9
ac prope iustitium omnium rerum futurum videbatur, donec
alter consul ad urbem venisset.

Otium, ut solet, excitavit plebis rumores. Belli diuturni- 10
tatem et vastatos agros circa urbem, qua infesto agmine isset
Hannibal, exhaustam dilectibus Italiam et prope quotannis
cæsos exercitus querebantur, et consules bellicosos ambo viros 11
acresque nimis et feroces creatos, qui vel in pace tranquilla
bellum excitare possent, nedum in bello respirare civitatem forent
passuri. Interrupit hos sermones nocte, quæ pridie Quinquatrus 27
fuit, pluribus simul locis circa forum incendium ortum. Eodem 2
tempore septem tabernæ, quæ postea quinque, et argentariæ,
quæ nunc novæ appellantur, arsere; comprehensa postea pri- 3
vata ædificia (neque enim tum basilicæ erant), comprehensæ
lautumiæ forumque piscatorium et atrium regium; ædes Vestæ 4
vix defensa est tredecim maxime servorum opera, qui in
publicum redempti ac manumissi sunt. Nocte ac die con- 5
tinuatum incendium fuit, nec ulli dubium erat, humana id
fraude factum esse, quod pluribus simul locis, et iis diversis,
ignes coorti essent. Itaque consul ex auctoritate senatus pro 6

contione edixit, qui, quorum opera id conflatum incendium *esset*, profiteretur, præmium fore libero pecuniam, servo liber-
7 tatem. Eo præmio inductus Campanorum Calaviorum servus (Manus ei nomen erat) indicavit, dominos et quinque præterea iuvenes nobiles. Campanos, quorum parentes a Q. Fulvio securi percussi erant, id incendium fecisse, vulgoque facturos
8 alia, ni comprehendantur. Comprehensi ipsi familiæque eorum. Et primo elevabatur index indiciumque: pridie eum verberibus castigatum ab dominis discessisse; per iram ac levitatem ex
9 re fortuita crimen commentum; ceterum ut coram coarguebantur et quæstio ex ministris facinoris foro medio haberi cœpta est, fassi omnes, atque in dominos servosque conscios animadversum est; indici libertas data et viginti millia æris.
10 Consuli Lævino Capuam prætereunti circumfusa multitudo Campanorum est, obsecrantium cum lacrimis, ut sibi Romam ad senatum ire liceret oratum, si qua misericordia tandem flecti possent, ne se ad ultimum perditum irent nomenque
11 Campanorum a Q. Flacco deleri sinerent. Flaccus sibi privatam simultatem cum Campanis negare ullam esse; publicas inimicitias [hostiles] et esse et futuras, quoad eo animo esse
12 erga populum Romanum sciret; nullam enim in terris gentem esse, nullum infestiorem populum nomini Romano. Ideo se mœnibus inclusos tenere eos; [quia] si qui evasissent aliqua, velut feras bestias per agros vagari et laniare et trucidare,
13 quodcunque obvium detur; alios ad Hannibalem transfugisse, alios ad Romam incendendam profectos. Inventurum in sem-
14 usto foro consulem vestigia sceleris Campanorum; Vestæ ædem petitam et æternos ignes et conditum in penetrali fatale pignus imperii Romani. Se minime censere tutum esse, Cam-
15 panis potestatem intrandi Romana mœnia fieri. Lævinus Campanos iure iurando a Flacco adactos, quinto die, quam ab senatu responsum accepissent, Capuam redituros, sequi se Ro-
16 mam iussit. Hac circumfusus multitudine, simul Siculis obviam egressis secutisque, formam præbuit clarissimarum urbium

excidio celeberrimis viris victos bello accusatores in urbem adducentis. De re publica tamen primum ac de provinciis 17
ambo consules ad senatum retulere.

Ibi Lævinus, quo statu Macedonia et Græcia, Ætoli, 28
Acarnanes Locrique essent, quasque ibi res ipse egisset terra marique, exposuit: Philippum, inferentem bellum Ætolis, in 2
Macedoniam retro ab se compulsum ad intima penitus regni abisse, legionemque inde deduci posse; classem satis esse ad arcendum Italia regem. Hæc de se deque provincia, cui 3
præfuerat, consul; tum de provinciis communis relatio fuit. Decrevere patres, ut alteri consulum Italia bellumque cum Hannibale provincia esset, alter classem, cui T. Otacilius præfuisset, Siciliamque provinciam cum L. Cincio prætore obtineret. Exercitus eis duo decreti, qui in Etruria Galliaque 4
essent; eæ quattuor erant legiones; urbanæ duæ superioris anni in Etruriam, duæ, quibus Sulpicius consul præfuisset, in Galliam mitterentur. Galliæ et legionibus præesset, quem 5
consul, cuius Italia provincia esset, præfecisset; in Etruriam 6
C. Calpurnius post præturam prorogato in annum imperio missus. Et Q. Fulvio Capua provincia decreta prorogatumque in annum imperium; exercitus civium sociorumque minui 7
iussus, ut ex duabus legionibus una legio, quinque millia peditum et trecenti equites essent, dimissis, qui plurima stipendia haberent, et sociorum septem millia peditum et trecenti equites 8
relinquerentur, eadem ratione stipendiorum habita in veteribus militibus dimittendis. Cn. Fulvio consuli superioris anni nec 9
de provincia Apulia nec de exercitu, quem habuerat, quicquam mutatum; tantum in annum prorogatum imperium est. P. Sulpicius collega eius omnem exercitum præter socios navales iussus dimittere est. Item ex Sicilia exercitus, cui M. Corne- 10
lius præesset, ubi consul in provinciam venisset, dimitti iussus. L. Cincio prætori ad obtinendam Siciliam Cannenses milites 11
dati, duarum instar legionum. Totidem legiones in Sardiniam 12
P. Manlio Vulsoni prætori decretæ, quibus L. Cornelius in eadem provincia priore anno præfuerat. Urbanas legiones 13

ita scribere consules iussi, ne quem militem facerent, qui in
exercitu M. Valerii, Q. Fulvii fuisset, neve eo anno plures
quam una et viginti Romanæ legiones essent.

29 His senatus consultis perfectis sortiti provincias consules.
Sicilia et classis Marcello, Italia cum bello adversus Hannibalem
2 Lævino evenit. Quæ sors, velut iterum captis Syracusis, ita
exanimavit Siculos exspectatione sortis in consulum conspectu
stantes, ut comploratio eorum flebilesque voces et extemplo
oculos hominum converterint et postmodo sermones præbuerint.
3 Circumibant enim senatorum *domos* cum veste sordida, affir-
mantes, se non modo suam quosque patriam, sed totam Siciliam
4 relicturos, si eo Marcellus iterum cum imperio redisset. Nullo
suo merito eum ante implacabilem in se fuisse; quid iratum,
quod Romam de se questum venisse Siculos sciat, facturum?
Obrui Ætnæ ignibus aut mergi freto satius illi insulæ esse
5 quam velut dedi noxæ inimico. Hæ Siculorum querelæ
domos primum nobilium circumlatæ celebratæque sermonibus,
quos partim misericordia Siculorum, partim invidia Marcelli
6 excitabat, in senatum etiam pervenerunt. Postulatum a con-
sulibus est, ut de permutandis provinciis senatum consulerent.
Marcellus, si iam auditi ab senatu Siculi essent, aliam forsitan
7 futuram fuisse sententiam suam dicere; nunc, ne quis timore
frenari eos dicere possit, quo minus de eo libere querantur,
in cuius potestate mox futuri sint, si collegæ nihil intersit,
8 mutare se provinciam paratum esse; deprecari senatus præ-
iudicium; nam quum extra sortem collegæ optionem dari
provinciæ iniquum fuerit, quanto maiorem iniuriam, immo
9 contumeliam esse, sortem suam ad eum transferri? Ita senatus,
quum, quid placeret, magis ostendisset quam decresset, dimittitur.
Inter ipsos consules permutatio provinciarum, rapiente fato
10 Marcellum ad Hannibalem, facta est, ut, ex quo primus post
adversissimas haud adversæ pugnæ gloriam ceperat, in eius
laudem postremus Romanorum imperatorum, prosperis tum
maxime bellicis rebus, caderet.

Permutatis provinciis, Siculi in senatum introducti multa **30**
de Hieronis regis fide perpetua erga populum Romanum verba
fecerunt, in gratiam publicam avertentes. Hieronymum ac 2
postea Hippocraten atque Epicyden tyrannos quum ob alia, tum
propter defectionem ab Romanis ad Hannibalem invisos fuisse
sibi. Ob eam causam et Hieronymum a principibus iuventutis
prope publico consilio interfectum, et in Epicydis Hippocratis- 3
que cædem septuaginta nobilissimorum iuvenum coniurationem
factam; quos Marcelli mora destitutos, quia ad prædictum
tempus exercitum ad Syracusas non admovisset, indicio facto,
omnes ab tyrannis interfectos. Eam quoque Hippocratis et 4
Epicydis tyrannidem Marcellum excitasse Leontinis crudeliter
direptis. Nunquam deinde principes Syracusanorum desisse 5
ad Marcellum transire pollicerique, se urbem, quum vellet, ei
udituros; sed eum primo vi capere maluisse; dein, quum id 6
neque terra neque mari, omnia expertus, potuisset, auctores
traditarum Syracusarum fabrum ærarium Sosim et Mœricum
Hispanum quam principes Syracusanorum habere, toties id
nequicquam ultro offerentes, præoptasse, quo scilicet iustiore
de causa vetustissimos socios populi Romani trucidaret ac
diriperet. Si non Hieronymus ad Hannibalem defecisset, sed 7
populus Syracusanus et senatus, si portas Marcello Syracusani
publice et non, oppressis Syracusanis, tyranni eorum Hippo-
crates et Epicydes clausissent, si Carthaginiensium animis
bellum cum populo Romano gessissent, quid ultra, quam quod 8
fecerit, nisi ut deleret Syracusas, facere hostiliter Marcellum
potuisse? Certe præter mœnia et tecta exhausta urbis ac 9
refracta ac spoliata deum delubra, dis ipsis ornamentisque
eorum ablatis, nihil relictum Syracusis esse. Bona quoque 10
multis adempta, ita ut ne *in* nudo quidem solo reliquiis di-
reptæ fortunæ alere sese ac suos possent. Orare se patres
conscriptos, ut, si nequeant omnia, saltem quæ compareant
cognoscique possint, restitui dominis iubeant. Talia conquestos 11
quum excedere ex templo, ut de postulatis eorum patres
consuli possent, Lævinus iussisset, „Maneant“ inquit Marcellus, 12

„ut coram iis respondeam, quando ea condicione pro vobis,
patres conscripti, bella gerimus, ut victos armis accusatores
habeamus, *et* duæ captæ hoc anno urbes Capua Fulvium
31 reum, Marcellum Syracusæ habeant.“ Reductis in curiam
legatis, tum consul „Non adeo maiestatis“ inquit „populi Ro-
mani imperiique huius oblitus sum, patres conscripti, ut, si
de meo crimine ambigeretur, consul dicturus causam accusan-
2 tibus Græcis fuerim; sed non *tam*, quid ego fecerim, in dis-
quisitionem venit, quam quid isti pati debuerint. Qui si non
fuerunt hostes, nihil interest, nunc an vivo Hierone Syracusas
3 violaverim; sin autem desciverunt a populo Romano, si legatos
nostros ferro atque armis petierunt, urbem ac mœnia clauserunt
exercituque Carthaginiensium adversus nos tutati sunt, quis
4 passos esse hostilia, quum fecerint, indignatur? Tradentes
urbem principes Syracusanorum aversatus sum; Sosim et
Mœricum Hispanum, quibus tantam crederem *rem*, potiores
habui. Non estis extremi Syracusanorum, quippe qui aliis
5 humilitatem obiiciatis; quis est vestrum, qui se mihi portas
aperturum, qui armatos milites meos in urbem accepturum
promiserit? Odistis et exsecramini eos, qui fecerunt, et ne
hic quidem contumeliis in eos dicendis parcitis; tantum abest,
6 ut et ipsi tale quicquam facturi fueritis. Ipsa humilitas eorum,
patres conscripti, quam isti obiiciunt, maximo argumento est,
me neminem, qui navatam operam rei publicæ nostræ vellet,
7 aversatum esse. Et antequam obsiderem Syracusas, nunc
legatis mittendis, nunc ad colloquium eundo tentavi pacem, et
posteaquam neque legatos violandi verecundia erat, nec mihi
ipsi congresso ad portas cum principibus responsum dabatur,
multis terra marique exhaustis laboribus, tandem vi atque armis
8 Syracusas cepi. Quæ captis acciderint, apud Hannibalem et
Carthaginienses victos iustius quam apud victoris populi se-
9 natum quererentur. Ego, patres conscripti, Syracusas spoliatas
si negaturus essem, nunquam spoliis earum urbem Romam
exornarem. Quæ autem singulis victor aut ademi aut dedi,
quum belli iure, tum ex cuiusque merito satis scio me fecisse.

Ea vos rata habeatis, patres conscripti, necne, magis rei 10
publicæ interest quam mea. Quippe mea fides exsoluta est;
ad rem publicam pertinet, ne acta mea rescindendo alios in
posterum segniores duces faciatis. Et quoniam coram et Si- 11
culorum et mea verba audistis, patres conscripti, simul templo
excedemus, ut me absente liberius consuli senatus possit." Ita
dimissi Siculi et ipse in Capitolium ad dilectum discessit.
Consul alter de postulatis Siculorum ad patres retulit. Ibi **32**
quum diu sententiis certatum esset, et magna pars senatus,
principe eius sententiæ T. Manlio Torquato, cum tyrannis 2
bellum gerendum fuisse censerent, hostibus et Syracusanorum
et populi Romani, et urbem recipi, non capi, et receptam
legibus antiquis et libertate stabiliri, non fessam miseranda
servitute bello affligi; inter tyrannorum et ducis Romani 3
certamina præmium victoris in medio positam urbem pulcherri-
mam ac nobilissimam perisse, horreum atque ærarium quondam
populi Romani, cuius munificentia ac donis multis tempestatibus,
hoc denique ipso Punico bello adiuta ornataque res publica
esset; si ab inferis exsistat rex Hiero, fidissimus imperii 4
Romani cultor, quo ore aut Syracusas aut Romam ei ostendi
posse, quum, ubi semirutam ac spoliatam patriam respexerit,
ingrediens Romam in vestibulo urbis, prope in porta, spolia
patriæ suæ visurus sit? — hæc taliaque quum ad invidiam 5
consulis miserationemque Siculorum dicerentur, mitius tamen
decreverunt patres: acta M. Marcelli, quæ is gerens bellum 6
victorque egisset, rata habenda esse; in reliquum curæ senatui
fore rem Syracusanam, mandaturosque consuli Lævino, ut,
quod sine iactura rei publicæ fieri posset, fortunis eius civitatis
consuleret. Missis duobus senatoribus in Capitolium ad con- 7
sulem, uti rediret in curiam, et introductis Siculis, senatus
consultum recitatum est; legatique benigne appellati ac dimissi 8
ad genua se Marcelli consulis proiecerunt obsecrantes, ut,
quæ deplorandæ ac levandæ calamitatis causa dixissent,
veniam eis daret, et in fidem clientelamque se urbemque

Syracusas acciperet. Potens hoc consul clementer appellatos
eos dimisit.

33 Campanis deinde senatus datus est, quorum oratio mi-
2 serabilior, causa durior erat. Neque enim meritas pœnas
negare poterant, nec tyranni erant, in quos culpam conferrent;
sed satis pensum pœnarum, tot veneno absumptis, tot securi
3 percussis senatoribus, credebant. Paucos nobilium superesse,
quos nec sua conscientia, ut quicquam de se gravius consulerent,
impulerit nec victoris ira capitis damnaverit; eos libertatem
sibi suisque et bonorum aliquam partem orare, cives Romanos,
affinitatibus plerosque et propinquis etiam cognationibus ex
4 connubio vetusto iunctos. Summotis deinde e templo, paulisper
dubitatum, an arcessendus a Capua Q. Fulvius esset (mortuus
enim post captam Claudius consul erat), *ut* coram imperatore,
qui res gessisset, sicut inter Marcellum Siculosque disceptatum
5 fuerat, disceptaretur. Dein quum M. Atilium, C. Fulvium
fratrem Flacci, legatos eius, et Q. Minucium et L. Veturium
Philonem, item Claudii legatos, qui omnibus gerendis rebus
affuerant, in senatu viderent, nec Fulvium avocari a Capua
6 nec differri Campanos vellent, interrogatus sententiam M. Atilius
Regulus, cuius ex iis, qui ad Capuam fuerant, maxima auc-
7 toritas erat, „In consilio“ inquit „arbitror me fuisse consulibus
Capua capta, quum quæreretur, ecqui Campanorum bene
8 meritus de re publica nostra esset. Duas mulieres compertum
est, Vestiam Oppiam, Atellanam Capuæ habitantem, et Fau-
culam Cluviam, quæ quondam quæstum corpore fecisset,
illam quotidie sacrificasse pro salute et victoria populi Ro-
mani, hanc captivis egentibus alimenta clam suppeditasse;
9 ceterorum omnium Campanorum eundem erga nos animum quem
Carthaginiensium fuisse, securique percussos a Q. Fulvio esse
magis, quorum dignitas inter alios, quam quorum culpa eminebat.
10 Per senatum agi de Campanis, qui cives Romani sunt, iniussu
populi non video posse, idque et apud maiores nostros in
Satricanis factum esse, quum defecissent, ut M. Antistius tri-
bunus plebis prius rogationem ferret sciretque plebs, uti senatui

de Satricanis sententiæ dicendæ ius esset. Itaque censeo 11
cum tribunis plebis agendum esse, ut eorum unus pluresve
rogationem ferant ad plebem, qua nobis statuendi de Campanis
ius fiat.“ L. Atilius tribunus plebis ex auctoritate senatus 12
plebem in hæc verba rogavit: „Omnes Campani, Atellani,
Calatini, Sabatini, qui se dediderunt in arbitrium dicionemque
populi Romani Q. Fulvio proconsuli, [quosque una secum dedidere], 13
quæque una secum dedidere, agrum urbemque, divina huma-
naque utensiliaque sive quid aliud dediderunt, de iis rebus
quid fieri velitis, vos rogo, Quirites.“ Plebes sic iussit: „Quod 14
senatus iuratus, maxima pars, censeat, qui adsient, id volumus
iubemusque.“ Ex hoc plebeiscito senatus consultus Oppiæ **34**
Cluviæque primum bona ac libertatem restituit: si qua alia
præmia petere ab senatu vellent, venire eas Romam. Cam- 2
panis in familias singulas decreta facta, quæ non operæ
pretium est omnia enumerare: aliorum bona publicanda, ipsos 3
liberosque eorum et coniuges vendendas extra filias, quæ
enupsissent, priusquam in populi Romani potestatem venirent,
alios in vincula condendos ac de iis posterius consulendum. 4
Aliorum Campanorum summam etiam census distinxerunt,
publicanda necne bona essent; pecua captiva præter equos, 5
et mancipia præter puberes virilis sexus, et omnia, quæ solo
non continerentur, restituenda censuerunt dominis. Campanos 6
omnes, Atellanos, Calatinos, Sabatinos, extraquam qui eorum
aut ipsi aut parentes eorum apud hostes essent, liberos esse
iusserunt, ita ut nemo eorum civis Romanus aut Latini nominis 7
esset, neve quis eorum, qui Capuæ fuisset, dum portæ
clausæ essent, in urbe agrove Campano intra certam diem
maneret; locus, ubi habitarent, trans Tiberim, qui non con- 8
tingeret Tiberim, daretur; qui nec Capuæ nec in urbe Cam-
pana, quæ a populo Romano defecisset, per bellum fuissent,
eos cis Lirim amnem Romam versus; qui ad Romanos trans- 9
issent, priusquam Capuam Hannibal veniret, cis Vulturnum
emovendos censuerunt, ne quis eorum propius mare quindecim
millibus passuum agrum ædificiumve haberet. Qui eorum 10

trans Tiberim emoti essent, ne ipsi posterive eorum uspiam
pararent haberentve, nisi in Veiente, Sutrino Nepesinove agro,
dum ne cui maior quam quinquaginta iugerum agri modus
11 esset. Senatorum omnium, quique magistratus Capuæ, Atellæ,
Calatiæ gessissent, bona venire Capuæ iusserunt; libera corpora,
quæ venundari placuerat, Romam mitti ac Romæ venire.
12 Signa, statuas aeneas, quæ capta de hostibus dicerentur,
quæ eorum sacra ac profana essent, ad pontificum collegium
13 reiecerunt. Ob hæc decreta mæstiores aliquanto, quam Romam
venerant, Campanos dimiserunt; nec iam Q. Fulvii sævitiam
in sese, sed iniquitatem deum atque exsecrabilem fortunam
suam incusabant.

35 Dimissis Siculis Campanisque, dilectus habitus. Scripto
2 deinde exercitu de remigum supplemento agi cœptum; in
quam rem quum neque hominum satis nec, ex qua pararentur
stipendiumque acciperent, pecuniæ quicquam ea tempestate
3 in publico esset, edixerunt consules, ut privati ex censu ordinibusque,
sicut antea, remiges darent cum stipendio cibariisque
4 dierum triginta. Ad id edictum tantus fremitus hominum,
tanta indignatio fuit, ut magis dux quam materia seditioni
deesset: Secundum Siculos Campanosque plebem Romanam
5 perdendam lacerandamque sibi consules sumpsisse. Per tot
annos tributo exhaustos nihil reliqui præter terram nudam ac
vastam habere. Tecta hostes incendisse, servos agri cultores
rem publicam abduxisse, nunc ad militiam parvo ære emendo,
6 nunc remiges imperando; si quid cui argenti ærisve fuerit,
stipendio remigum et tributis annuis ablatum. Se, ut dent,
quod non habeant, nulla vi, nullo imperio cogi posse. Bona
sua venderent; in corpora, quæ reliqua essent, sævirent; ne
7 unde redimantur quidem, quicquam superesse. Hæc non in
occulto, sed propalam in foro atque oculis ipsorum consulum
ingens turba circumfusi fremebant; nec eos sedare consules
8 nunc castigando, nunc consolando poterant. Spatium deinde
iis tridui se dare ad cogitandum dixerunt; quo ipsi ad rem
9 inspiciendam *et* expediendam usi sunt. Senatum postero die

habuerunt de remigúm supplemento; ubi quum multa disse-
ruissent, cur æqua plebis recusatio esset, verterunt orationem
eo, ut dicerent, privatis id seu æquum seu iniquum onus
iniungendum esse; nam unde, quum pecunia in ærario non 10
esset, paraturos navales socios? quomodo autem sine classibus
aut Siciliam obtineri aut Italia Philippum arceri posse aut
tuta Italiæ litora esse? Quum in hac difficultate rerum con- **36**
silium hæreret ac prope torpor quidam occupasset hominum
mentes, tum Lævinus consul: Magistratus senatui et senatum 2
populo, sicut honore præstent, ita ad omnia, quæ dura atque
aspera essent, subeunda duces debere esse. „Si, quod in- 3
iungere inferiori velis, id prius in te ac tuos ipse iuris sta-
tueris, facilius omnes obedientes habeas; nec impensa gravis
est, quum *ex* ea plus quam pro virili parte sibi quemque
capere principum vident. Itaque *si* classes habere atque 4
ornare volumus populum Romanum, privatos sine recusatione
remiges dare, nobismet ipsis primum imperemus. Aurum, ar- 5
gentum, *æs* signatum omne senatores crastino die in publicum
conferamus, ita ut anulos sibi quisque et coniugi et liberis, et
filio bullam et, quibus uxor filiæve sunt, singulas uncias pondo
auri relinquant; argenti, qui curuli sella sederunt, equi orna- 6
menta et libras pondo, ut salinum patellamque deorum causa
habere possint, ceteri senatores libram argenti tantum; æris 7
signati quina millia in singulos patres familiæ relinquamus;
ceterum omne aurum, argentum, æs signatum ad triumviros 8
mensarios extemplo deferamus, nullo ante senatus consulto
facto, ut voluntaria collatio et certamen adiuvandæ rei pub-
licæ excitet ad æmulandum animos primum equestris ordinis,
dein reliquæ plebis. Hanc unam viam multa inter nos col- 9
locuti consules invenimus; ingredimini dis bene iuvantibus.
Res publica incolumis et privatas res facile salvas præstat;
publica prodendo tua nequicquam serves.“ In hæc tanto 10
animo consensum est, ut gratiæ ultro consulibus agerentur.
Senatu inde misso, pro se quisque aurum *et* argentum et æs 11
in publicum conferunt, tanto certamine iniecto, ut prima aut

inter primos nomina sua vellent in publicis tabulis esse, u
nec triumviri accipiundo nec scribæ referundo sufficerent.
12 Hunc consensum senatus equester ordo est secutus, equestri
ordinis plebs. Ita sine edicto, sine coercitione magistratus
nec remige in supplementum nec stipendio res publica eguit;
paratisque omnibus ad bellum, consules in provincias pro-
fecti sunt.

37 Neque aliud [magis] tempus belli fuit, quo Carthaginienses
Romanique pariter variis casibus immixti magis in ancipiti
2 spe ac metu fuerint. Nam Romanis et in provinciis, hinc in
Hispania adversæ res, hinc prosperæ in Sicilia luctum et
3 lætitiam miscuerant, et in Italia quum Tarentum amissum
damno et dolori, tum arx cum præsidio retenta præter spem
4 gaudio fuit, et terrorem subitum pavoremque urbis Romæ
obsessæ et oppugnatæ Capua post dies paucos capta in læ-
5 titiam vertit. Transmarinæ quoque res quadam vice pensatæ:
Philippus hostis tempore haud satis opportuno factus, Ætoli
novi adsciti socii Attalusque Asiæ rex, iam velut despondente
6 fortuna Romanis imperium orientis. Carthaginienses quoque
Capuæ amissæ Tarentum captum æquabant, et ut ad
mœnia urbis Romanæ nullo prohibente se pervenisse in gloria
7 ponebant, ita pigebat irriti incepti, pudebatque adeo se spretos,
ut, sedentibus ipsis ad Romana mœnia, alia porta exercitus
8 Romanus in Hispaniam duceretur. Ipsæ quoque Hispaniæ,
quo propius spem venerant, tantis duobus ducibus exercitibusque
cæsis debellatum ibi ac pulsos inde Romanos esse, eo plus
ab L. Marcio, tumultuario duce, ad vanum et irritum victoriam
9 redactam esse, indignationis præbebant. Ita æquante fortuna
suspensa omnia utrisque erant, integra spe, integro metu, velut
illo tempore primum bellum inciperent.

38 Hannibalem ante omnia angebat, quod Capua pertinacius
oppugnata ab Romanis quam defensa ab se multorum Italiæ
2 populorum animos averterat, quos neque omnes tenere præ-
sidiis, nisi vellet in multas parvasque partes carpere exercitum,
quod minime tum expediebat, poterat, nec, deductis præsidiis,

spei liberam vel obnoxiam timori sociorum relinquere fidem. Præceps in avaritiam et crudelitatem animus ad spolianda, 3
quæ tueri nequibat, ut vastata hosti relinquerentur, inclinavit. Id fœdum consilium quum incepto, tum etiam exitu fuit. 4
Neque enim indigna patientium modo abalienabantur animi, sed ceterorum etiam; quippe ad plures exemplum quam *calamitas* pertinebat; nec consul Romanus tentandis urbibus, 5
sicunde spes aliqua se ostendisset, deerat. Salapiæ principes 6
erant Dasius et Blattius, Dasius Hannibali amicus; Blattius, quantum ex tuto poterat, rem Romanam fovebat et per occultos nuntios spem proditionis fecerat Marcello; sed sine adiutore Dasio res transigi non poterat. Multum ac diu 7
cunctatus est; tum quoque magis inopia consilii potioris quam spe effectus Dasium appellat; at ille, quum ab re aversus, tum æmulo potentatus inimicus, rem Hannibali aperit. Arcessito 8
utroque, Hannibal quum pro tribunali quædam ageret, mox de Blattio cogniturus, starentque summoto populo accusator et reus, Blattius de proditione Dasium appellabat. Enimvero 9
ille, velut in manifesta re, exclamat, sub oculis Hannibalis secum de proditione agi. Hannibali atque eis, qui aderant, quo audacior res erat, minus similis veri visa est: æmula- 10
tionem profecto atque odium esse, et id crimen afferri, quod, quia testem habere non possit, liberius fingenti sit. Ita inde 11
dimissi sunt. Nec Blattius ante abstitit tam audaci incepto, quam idem obtundendo docendoque, quam ea res ipsis patriæque salutaris esset, pervicit, ut præsidium Punicum (*quingenti* autem Numidæ erant) Salapiaque traderetur Marcello. Nec sine 12
cæde multa tradi potuit. Longe fortissimi equitum toto Punico exercitu erant. Itaque, quanquam improvisa res fuit nec usus equorum in urbe erat, tamen armis inter tumultum captis et eruptionem tentaverunt et, quum evadere nequirent, pugnantes 13
ad ultimum occubuerunt, nec plus quinquaginta ex iis in potestatem hostium vivi venerunt. Plusque aliquanto damni 14
hæc ala equitum amissa Hannibali quam Salapia fuit; nec

deinde unquam Pœnus, quo longe plurimum valuerat, equitatu superior fuit.

39 Per idem tempus, quum in arce Tarentina vix inopia tolerabilis esset, spem omnem præsidium, quod ibi erat, Romanum præfectusque præsidii atque arcis M. Livius in com-
2 meatibus ab Sicilia missis habebant, qui ut tuto præterveherentur oram Italiæ, classis viginti ferme navium Regii stabat.
3 Præerat classi commeatibusque D. Quinctius, obscuro genere ortus, ceterum multis fortibus factis militari gloria illustris.
4 Primo quinque naves, quarum maximæ duæ triremes, a Marcello ei traditæ erant [habuit]; postea rem impigre sæpe
5 gerenti tres additæ quinqueremes; postremo ipse a sociis, Reginisque et a Velia et a Pæsto, debitas ex fœdere exigendo
6 classem viginti navium, sicut ante dictum est, effecit. Huic ab Regio profectæ classi Democrates cum pari navium Tarentinarum numero quindecim millia ferme ab urbe ad
7 Sapriportem obvius fuit. Velis tum forte, improvidus futuri certaminis, Romanus veniebat; sed circa Crotonem Sybarimque suppleverat remigio naves, instructamque et armatam egregie
8 pro magnitudine navium classem habebat, et tum forte sub idem tempus et venti vis omnis cecidit et hostes in conspectu fuere, ut ad componenda armamenta expediendumque remigem
9 ac militem ad imminens certamen satis temporis esset. Raro alias tantis animis iustæ concurrerunt classes, quippe quum
10 in maioris discrimen rei, quam ipsæ erant, pugnarent, Tarentini, ut, recuperata urbe ab Romanis post centesimum prope annum, arcem etiam liberarent, spe, commeatus quoque hostibus, si navali prœlio possessionem maris ademissent, interclusuros.
11 Romani, ut retenta possessione arcis ostenderent, non vi ac
12 virtute, sed proditione ac furto Tarentum amissum. Itaque ex utraque parte signo dato quum rostris concurrissent neque retro navem inhiberent nec dirimi ab se hostem paterentur, quam quis indeptus navem erat, ferrea iniecta manu, ita conserebant ex propinquo pugnam, ut non missilibus tantum, sed
13 gladiis etiam prope collato pede gereretur res. Proræ inter

se iunctæ hærebant, puppes alieno remigio circumagebantur;
ita in arto stipatæ erant naves, ut vix ullum telum in mari
vanum intercideret; frontibus velut pedestres acies urgebant
perviæque naves pugnantibus erant. Insignis tamen inter 14
ceteras pugna fuit duarum, quæ primæ agminum concurrerant
inter se. In Romana nave ipse Quinctius erat, in Tarentina 15
Nico, cui Perconi fuit cognomen, non publico modo, sed privato
etiam odio invisus atque infestus Romanis, quod eius factionis
erat, quæ Tarentum Hannibali prodiderat. Hic Quinctium, 16
simul pugnantem hortantemque suos, incautum hasta transfigit,
atque ille præceps cum armis procidit ante proram. Victor 17
Tarentinus in turbatam duce amisso navem impigre trans-
gressus quum summovisset hostes, et prora iam Tarentinorum
esset, puppim male conglobati tuerentur Romani, repente et
alia a puppe triremis hostium apparuit; ita in medio circum- 18
venta Romana navis capitur. Hinc ceteris terror iniectus, uti
prætoriam navem captam videre, fugientesque passim aliæ
in alto mersæ, aliæ in terram remis abreptæ mox prædæ
fuere Thurinis Metapontinisque. Ex onerariis, quæ *cum* 19
commeatu sequebantur, perpaucæ in potestatem hostium venere;
aliæ ad incertos ventos hinc atque illinc obliqua transferentes
vela in altum evectæ sunt.

Nequaquam pari fortuna per eos dies Tarenti res gesta. 20
Nam ad quattuor millia hominum frumentatum egressa quum
in agris passim vagarentur, Livius, qui arci præsidioque 21
Romano præerat, intentus in omnes occasiones gerendæ rei,
C. Persium impigrum virum cum duobus millibus et *quingentis*
armatorum ex arce emisit, qui vage effusos per agros pala- 22
tosque adortus quum diu passim cecidisset, paucos ex multis,
trepida fuga incidentes semiapertis portarum foribus, in urbem
compulit ne*que multum abfuit*, *quin* urbs eodem impetu capere-
tur. Ita æquatæ res ad Tarentum, Romanis victoribus *terra*, 23
Tarentinis mari. Frumenti spes, quæ in oculis fuerat, utrosque
frustrata pariter.

40 Per idem tempus Lævinus consul, iam magna parte anni
circumacta, in Siciliam veteribus novisque sociis exspectatus
quum venisset, primum ac potissimum omnium ratus Syracusis
2 nova pace inconditas componere res, Agrigentum inde, quod
belli reliquum erat tenebaturque a Carthaginiensium valido
3 præsidio, duxit legiones. Et affuit fortuna incepto. Hanno
erat imperator Carthaginiensium, sed omnem in Muttine Numi-
4 disque spem repositam habebant. Per totam Siciliam vagus
prædas agebat ex sociis Romanorum, neque intercludi ab
Agrigento vi aut arte ulla nec, quin erumperet, ubi vellet,
5 prohiberi poterat. Hæc eius gloria quia iam imperatoris
quoque famæ officiebat, postremo in invidiam vertit, ut ne
bene gestæ quidem res iam Hannoni propter auctorem satis
6 lætæ essent. Postremo præfecturam eius filio suo dedit,
ratus cum imperio auctoritatem quoque ei inter Numidas
7 erepturum. Quod longe aliter evenit; nam veterem favorem
eius sua insuper invidia auxit; neque ille indignitatem iniu-
riæ tulit confestimque ad Lævinum occultos nuntios misit de
8 tradendo Agrigento. Per quos ut est facta fides compositus-
que rei gerendæ modus, portam ad mare ferentem Numidæ
quum occupassent, pulsis inde custodibus aut cæsis, Romanos
9 ad *id* ipsum missos in urbem acceperunt. Et quum agmine
iam in media urbis ac forum magno tumultu iretur, ratus
Hanno, non aliud quam tumultum ac secessionem, id quod et
ante acciderat, Numidarum esse, ad comprimendam seditionem
10 processit. Atque ille, quum ei multitudo maior quam Numi-
darum procul visa et clamor Romanus haudquaquam ignotus
ad aures accidisset, priusquam ad ictum teli veniret, capessit
11 fugam. Per aversam portam emissus, assumpto comite
Epicyde, cum paucis ad mare pervenit; nactique opportune
parvum navigium, relicta hostibus Sicilia, de qua per tot annos
12 certatum erat, in Africam traiecerunt. Alia multitudo Pœnorum
Siculorumque, ne tentato quidem certamine, quum cæci in
fugam ruerent clausique exitus essent, circa portas cæsa.
13 Oppido recepto, Lævinus, qui capita rerum Agrigenti erant,

virgis cæsos securi percussit, ceteros prædamque vendidit;
omnem pecuniam Romam misit. Fama Agrigentinorum cladis 14
Siciliam quum pervasisset, omnia repente ad Romanos incli-
naverunt. Prodita brevi sunt viginti oppida, sex vi capta;
voluntaria deditione in fidem venerunt ad quadraginta. Quarum 15
civitatium principibus quum pro cuiusque merito consul pretia
pœnasque exsolvisset, coegissetque Siculos, positis tandem armis,
ad agrum colendum animos convertere, ut esset non incolarum 16
modo alimentis frugifera insula, sed urbis Romæ atque Italiæ,
id quod multis sæpe tempestatibus fecerat, annonam levaret,
ab Agathyrna inconditam multitudinem secum in Italiam
transvexit. Quattuor millia hominum erant, mixti ex omni 17
colluvione, exsules, obærati, capitalia ausi plerique, quum in
civitatibus suis ac sub legibus vixerant, et, postquam eos ex
variis causis fortuna similis conglobaverat Agathyrnam, per
latrocinia ac rapinam tolerantes vitam. Hos neque relinquere 18
Lævinus *in* insula tum primum nova pace coalescente, velut
materiam novandis rebus, satis tutum ratus est, et Reginis
usui futuri erant, ad populandum Bruttium agrum assuetam
latrociniis quærentibus manum. Et quod ad Siciliam attinet,
eo anno debellatum est.

In Hispania principio veris P. Scipio, navibus deductis **41**
evocatisque edicto Tarraconem sociorum auxiliis, classem
onerariasque ostium inde Hiberi fluminis petere iubet. Eodem 2
legiones ex hibernis convenire quum iussisset, ipse cum quin-
que millibus sociorum ab Tarracone profectus ad exercitum
est. Quo quum venisset, alloquendos maxime veteres milites,
qui tantis superfuerant cladibus, ratus, contione advocata ita
disseruit: „Nemo ante me novus imperator militibus suis, 3
priusquam opera eorum usus esset, gratias agere iure ac
merito potuit; me vobis, priusquam provinciam aut castra 4
viderem, obligavit fortuna, primum quod ea pietate erga patrem
patruumque meum vivos mortuosque fuistis, deinde quod 5
amissam tanta clade provinciæ possessionem integram et
populo Romano et successori mihi virtute vestra obtinuistis.

6 Sed quum iam benignitate deum id paremus atque agamus
non ut ipsi maneamus in Hispania, sed ne Pœni maneant
nec ut pro ripa Hiberi stantes arceamus transitu hostes, sed
7 ut ultro transeamus transferamusque bellum, vereor, ne cui
vestrum maius id audaciusque consilium quam aut pro memoria
cladium nuper acceptarum aut pro ætate mea videatur.
8 Adversæ pugnæ in Hispania nullius in animo quam meo
minus oblitterari possunt, quippe cui pater et patruus intra
triginta dierum spatium, ut aliud super aliud cumularetur
9 familiæ nostræ funus, interfecti sunt; sed ut familiaris pæne
orbitas ac solitudo frangit animum, ita publica quum fortuna
tum virtus desperare de summa rerum prohibet. Ea fato
quodam data nobis sors est, ut magnis omnibus bellis victi
10 vicerimus. Vetera omitto, Porsinnam, Gallos, Samnites; a
Punicis bellis incipiam. Quot classes, quot duces, quot exer-
11 citus priore bello amissi sunt? Iam quid hoc bello memorem?
Omnibus aut ipse affui cladibus aut, quibus afui, maxime
unus omnium eas sensi. Trebia, Trasumennus, Cannæ quid
aliud sunt quam monumenta occisorum exercituum consulumque
12 Romanorum? Adde defectionem Italiæ, Siciliæ maioris partis,
Sardiniæ; adde ultimum terrorem ac pavorem, castra Punica
inter Anienem ac mœnia Romana posita et visum prope in
portis victorem Hannibalem. In hac ruina rerum stetit una
integra atque immobilis virtus populi Romani; hæc omnia
13 strata humi erexit ac sustulit. Vos omnium primi, milites,
post Cannensem cladem vadenti Hasdrubali ad Alpes Italiam-
que, qui si se cum fratre coniunxisset, nullum iam nomen
esset populi Romani, ductu auspicioque patris mei obstitistis;
14 et hæ secundæ res illas adversas sustinuerunt. Nunc benig-
nitate deum omnia secunda, prospera, in dies lætiora ac
15 meliora in Italia Siciliaque geruntur. In Sicilia Syracusæ,
Agrigentum captum, pulsi tota insula hostes, receptaque pro-
vincia in dicione populi Romani est; in Italia Arpi recepti,
16 Capua capta. Iter omne ab urbe Roma trepida fuga emensus
Hannibal, in extremum angulum agri Bruttii compulsus, nihil

iam maius precatur deos, quam ut incolumi cedere atque abire ex hostium terra liceat. Quid igitur minus conveniat, 17
milites, quam, quum aliæ super alias clades cumularentur ac di prope ipsi cum Hannibale starent, vos hic cum parentibus meis (æquentur enim etiam honore nominis) sustinuisse labantem fortunam populi Romani, nunc eosdem, quum iam illic omnia secunda lætaque sunt, animis deficere? Nuper quoque *quæ* 18
acciderunt, utinam tam sine meo luctu quam[1]) *vestro transissent. Nunc dii immortales imperii Romani præsides, qui centuriis omnibus, ut mihi imperium iuberent dari, fuere auctores, iidem auguriis auspiciisque et per nocturnos etiam visus omnia læta ac prospera portendunt. Animus quoque meus, maximus* 19
mihi ad hoc tempus vates, præsagit, nostram Hispaniam esse, brevi extorre hinc omne Punicum nomen maria terrasque fœda fuga impleturum. Quod mens sua sponte divinat, idem subiicit 20
ratio haud fallax. Vexati ab iis socii nostram fidem per legatos implorant. Tres duces discordantes, prope ut defecerint alii ab aliis, trifariam exercitum in diversissimas regiones distraxere. Eadem in illos ingruit fortuna, quæ nuper nos afflixit; nam et 21
deseruntur ab sociis, ut prius ab Celtiberis nos, et diduxere exercitus, quæ patri patruoque meo causa exitii fuit; nec discor- 22
dia intestina coire eos in unum sinet, neque singuli nobis resistere poterunt. Vos modo, milites, favete nomini Scipionum, suboli imperatorum vestrorum velut accisis recrescenti stirpibus. Agite, 23
milites veteres, novum exercitum novumque ducem traducite Hiberum, traducite in terras cum multis fortibus factis sæpe a vobis peragratas. Brevi faciam, ut, quemadmodum nunc nosci- 24
tatis in me patris patruique similitudinem oris vultusque et lineamenta corporis, ita ingenii, fidei virtutisque effigiem vobis 25
reddam, ut revixisse aut renatum sibi quisque Scipionem imperatorem dicat."

Hac oratione accensis militum animis, relicto ad præsidium **42**
regionis eius M. Silano cum tribus millibus peditum et trecentis

[1]) Omnia, quæ usque ad initium c. 44 inclinatis litteris impressa leguntur, ab homine docto sæculo quinto decimo extremo suppleta sunt.

*equitibus, ceteras omnes copias (erant autem viginti quinque
millia peditum, duo millia quingenti equites) Hiberum traiecit.
2 Ibi quibusdam suadentibus, ut, quoniam in tres tam diversas
regiones discessissent Punici exercitus, proximum aggrederetur,
periculum esse ratus, ne eo facto in unum omnes contraheret nec
3 par esset unus tot exercitibus, Carthaginem Novam interim op-
pugnare statuit, urbem quum ipsam opulentam suis opibus, tum
hostium omni bellico apparatu plenam (ibi arma, ibi pecunia,
4 ibi totius Hispaniæ obsides erant), sitam præterea quum oppor-
tune ad traiiciendum in Africam, tum super portum satis am-
plum quantævis classi et nescio an unum in Hispaniæ ora, qua
5 nostro adiacet mari. Nemo omnium, quo iretur, sciebat præter
C. Lælium. Is classe circummissus ita moderari cursum navium
iussus erat, ut eodem tempore exercitus ostenderetur et classis
6 portum intraret. Septimo die ab Hibero Carthaginem ventum
est simul terra marique. Castra ab regione urbis, qua in sep-
tentrionem versa est, posita; his ab tergo (nam frons natura tuta
7 erat) vallum obiectum. Ceterum sita Carthago sic est. Sinus
est maris media fere Hispaniæ ora, maxime Africo vento oppo-
situs, ad duo millia et quingentos passus introrsus retractus,
8 paulo plus mille passuum in latitudinem patens. Huius in ostio
sinus parva insula obiecta ab alto portum ab omnibus ventis
præterquam Africo tutum facit. Ab intimo sinu pæninsula
excurrit, tumulus is ipse, in quo condita urbs est, ab ortu solis
et a meridie cincta mari; ab occasu stagnum claudit paululum etiam
ad septentrionem fusum, incertæ altitudinis, utcunque exæstuat
9 mare. Continenti urbem iugum ducentos fere et quinquaginta
passus patens coniungit. Unde, quum tam parvi operis munitio
10 esset, non obiecit vallum imperator Romanus, seu fiduciam hosti
superbe ostentans, sive ut subeunti sæpe ad mœnia urbis recursus
43 pateret. Cetera, quæ munienda erant, quum perfecisset, naves
etiam in portu, velut maritimam quoque ostentans obsidionem,
instruxit; circumvectusque classem, quum monuisset præfectos
navium, ut vigilias nocturnas intenti servarent, omnia ubique
2 primo obsessum hostem conari, regressus in castra, ut consilii sui*

*rationem, quod ab urbe potissimum oppugnanda bellum orsus
esset, militibus ostenderet et spem potiundæ cohortando faceret,
contione advocata ita disseruit: „Ad urbem unam oppugnandam* 3
*si quis vos adductos credit, is magis operis vestri quam emo-
lumenti rationem exactam, milites, habet; oppugnabitis enim vere
mœnia unius urbis, sed in una urbe universam ceperitis Hispa-
niam. Hic sunt obsides omnium nobilium regum populorumque,* 4
*qui simul in potestate vestra erunt, extemplo omnia, quæ nunc
sub Carthaginiensibus sunt, in dicionem tradent; hic pecunia* 5
*omnis hostium, sine qua neque illi gerere bellum possunt, quippe
qui mercenarios exercitus alant, et quæ nobis maximo usui ad
conciliandos animos barbarorum erit; hic tormenta, arma, omnis* 6
*apparatus belli est, qui simul vos instruet et hostes nudabit.
Potiemur præterea quum pulcherrima opulentissimaque urbe, tum* 7
*opportunissima, portu egregio, unde terra marique, quæ belli usus
poscunt, suppeditentur; quæ quum magna ipsi habebimus, tum
dempserimus hostibus multo maiora. Hæc illis arx, hoc horreum,* 8
*ærarium, armamentarium, hoc omnium rerum receptaculum est;
huc rectus ex Africa cursus est; hæc una inter Pyrenæum et
Gades statio; hinc omni Hispaniæ imminet Africa. Sed quoniam* 9
*vos instructos et ordinatos cognosco, ad Carthaginem Novam
oppugnandam totis viribus et bono animo transeamus". Quum-* 10
*que omnes una voce hoc faciendum succlamarent, eos Carthaginem
duxit. Tum terra marique eam oppugnari iubet.*

Contra Mago Pœnorum dux ** armaverat. Quum terra mari- **44**
que instrui oppugnationem videret, et ipse ita copias disponit.
Oppidanorum duo millia ab ea parte, qua castra Romana erant, 2
opponit; quingentis militibus arcem insidit, quingentos tumulo
urbis in orientem verso imponit; multitudinem aliam, quo
clamor, quo subita vocasset res, intentam ad omnia occurrere
iubet. Patefacta deinde porta eos, quos in via ferente ad 3
castra hostium instruxerat, mittit. Romani, duce ipso præ-
cipiente, parumper cessere, ut propiores subsidiis in certamine
ipso summittendis essent. Et primo haud impares stetere 4
acies; subsidia deinde identidem summissa e castris non

averterunt solum in fugam hostes, sed adeo effusis institerunt,
ut, nisi receptui cecinisset, permixti fugientibus irrupturi fuisse
5 in urbem viderentur. Trepidatio vero non in prœlio maior
quam tota urbe fuit; multæ stationes pavore atque fuga
desertæ sunt relictique muri, quum, qua cuique erat proximum,
6 desiluissent. Quod ubi egressus Scipio in tumulum, quem
Mercurii vocant, animadvertit, multis partibus nudata defen-
soribus mœnia esse, omnes e castris excitos ire ad oppugnan-
7 dum et ferre scalas iubet. Ipse trium præ se iuvenum vali-
dorum scutis oppositis (ingens enim iam vis omnis generis
telorum e muris volabat) ad urbem succedit; hortatur, imperat,
8 quæ in rem sunt, quod*que* plurimum ad accendendos militum
animos intererat, testis spectatorque virtutis atque ignaviæ
9 cuiusque adest. Itaque in vulnera ac tela ruunt; neque illos
muri neque superstantes armati arcere queunt, quin certatim
10 adscendant. Et ab navibus eodem tempore ea, quæ mari
alluitur, pars urbis oppugnari cœpta est. Ceterum tumultus
11 inde maior quam vis adhiberi poterat. Dum applicant, dum
raptim exponunt scalas militesque, dum, qua cuique proximum
est, in terram evadere properant, ipsa festinatione et certamine
45 alii alios impediunt. Inter hæc repleverat iam Pœnus armatis
muros, et vis magna ex ingenti copia congesta telorum
2 suppeditabat; sed neque viri nec tela nec quicquam aliud
æque quam mœnia ipsa sese defendebant. Raræ enim scalæ
altitudini æquari poterant, et quo quæque altiores, eo infir-
3 miores erant. Itaque quum summus quisque evadere non
posset, subirent tamen alii, onere ipso frangebantur. Quidam,
stantibus scalis, quum altitudo caliginem oculis offudisset,
4 ad terram delati sunt. Et quum passim homines scalæque
ruerent, et ipso successu audacia atque alacritas hostium
5 cresceret, signum receptui datum est; quod spem non præ-
sentis modo ab tanto certamine ac labore quietis obsessis,
sed etiam in posterum dedit, scalis et corona capi urbem non
posse; opera et difficilia esse et tempus datura ad ferendam
opem imperatoribus suis.

Vix prior tumultus conticuerat, quum Scipio ab defessis 6
iam vulneratisque recentes integrosque alios accipere scalas
iubet *et* vi maiore aggredi urbem. Ipse, ut ei nuntiatum est 7
æstum decedere, quod per piscatores Tarraconenses, nunc
levibus cumbis, nunc, ubi eæ siderent, vadis pervagatos stagnum,
compertum habebat, facilem pedibus ad murum transitum
dari, eo secum armatos *quingentos* duxit. Medium ferme diei 8
erat, et ad id, quod sua sponte cedente in mare æstu tra-
hebatur aqua, acer etiam septentrio ortus inclinatum stagnum
eodem, quo æstus, ferebat et adeo nudaverat vada, ut alibi
umbilico tenus aqua esset, alibi genua vix superaret. Hoc 9
cura ac ratione compertum in prodigium ac deos vertens
Scipio, qui ad transitum Romanis mare verterent et stagna
auferrent viasque ante nunquam initas humano vestigio
aperirent, Neptunum iubebat ducem itineris sequi ac medio
stagno evadere ad mœnia. Ab terra ingens labor succeden- **46**
tibus erat; nec altitudine tantum mœnium impediebantur, sed
quod tuentes ad ancipites utrinque ictus subiectos habebant
Romanos, ut latera infestiora subeuntibus quam adversa
corpora essent. At parte in alia quingentis et per stagnum 2
facilis transitus et in murum adscensus inde fuit; nam neque
opere emunitus erat, ut ubi ipsius loci ac stagni præsidio
satis creditum foret, nec ulla armatorum statio aut custodia
opposita, intentis omnibus ad opem eo ferendam, unde peri-
culum ostendebatur. Ubi urbem sine certamine intravere, 3
pergunt inde, quanto maximo cursu poterant, ad eam portam,
circa quam omne contractum certamen erat; in quod adeo 4
intenti omnium non animi solum fuere, sed etiam oculi
auresque pugnantium spectantiumque *et* adhortantium pugnantes,
ut nemo ab tergo ante sentiret captam urbem, quam tela in 5
aversos inciderunt *et* utrinque ancipitem hostem habebant.
Tunc turbatis defensoribus metu, et mœnia capta et porta 6
intus forisque pariter refringi cœpta; et mox, cædendo con-
fectis ac distractis, ne iter impediretur, foribus, armati impetum
fecerunt. Magna multitudo et muros transcendebat; sed hi 7

passim ad cædem oppidanorum versi; illa, quæ portam ingressa
erat, iusta acies cum ducibus, cum ordinibus media urbe in
8 forum processit. Inde quum duobus itineribus fugientes videret
hostes, alios ad tumulum in orientem versum, qui tenebatur
quingentorum militum præsidio, alios *in arcem*, in quam et
ipse Mago cum omnibus fere armatis, qui muris pulsi fuerant,
refugerat, partim copiarum ad tumulum expugnandum mittit,
9 partim ipse ad arcem ducit. Et tumulus primo impetu est
captus, et Mago, arcem conatus defendere, quum omnia
hostium plena videret neque spem ullam esse, se arcemque
10 et præsidium dedidit. Quoad dedita arx est, cædes tota urbe
passim factæ, nec ulli puberum, qui obvius fuit, parcebatur;
tum signo dato cædibus finis factus, ad prædam victores versi,
quæ ingens omnis generis fuit.

47 Liberorum capitum virile secus ad decem millia capta;
inde qui cives Novæ Carthaginis erant, dimisit, urbemque et
2 sua omnia, quæ reliqua eis bellum fecerat, restituit. Opifices
ad duo millia hominum erant; eos publicos fore populi Romani
edixit, cum spe propinqua libertatis, si ad ministeria belli
3 enixe operam navassent. Ceteram multitudinem incolarum
iuvenum ac validorum servorum in classem ad supplementum
remigum dedit; et auxerat navibus octo captivis classem.
4 Extra hanc multitudinem Hispanorum obsides erant, quorum
5 perinde, ac si sociorum liberi essent, cura habita. Captus et
apparatus ingens belli, catapultæ maximæ formæ centum
6 viginti, minores ducentæ octoginta una, ballistæ maiores viginti
tres, minores quinquaginta duæ, scorpionum *maiorum* mino-
rumque et armorum telorumque ingens numerus, signa militaria
7 septuaginta quattuor. Et auri argenti*que* relata ad imperatorem
magna vis; pateræ aureæ fuerunt ducentæ septuaginta sex,
libræ ferme omnes pondo; argenti infecti signatique decem
et octo millia et trecenta pondo, vasorum argenteorum magnus
8 numerus; hæc omnia C. Flaminio quæstori appensa annu-
merataque sunt; tritici quadringenta millia modium, hordei
9 ducenta septuaginta. Ac naves onerariæ sexaginta tres in

portu expugnatæ, quædam cum suis oneribus, frumento, armis, ære præterea ferroque et linteis et sparto et navali alia materia ad classem ædificandam, ut minimum omnium 10
inter tantas opes bellicas Carthago ipsa fuerit.

Eo die Scipio, C. Lælio cum sociis navalibus urbem 48
custodire iusso, ipse in castra legiones reduxit, fessosque 2
milites omnibus uno die belli operibus, quippe qui et acie dimicassent et capienda urbe tantum laboris periculique adissent et capta cum iis, qui in arcem confugerant, iniquo etiam loco pugnassent, curare corpora iussit. Postero die 3
militibus navalibusque sociis convocatis, primum dis immortalibus laudes gratesque egit, qui se non urbis solum opulentissimæ omnium in Hispania uno die compotem fecissent, sed ante eo congessissent omnes Africæ atque Hispaniæ opes, ut neque hostibus quicquam relinqueretur et sibi ac suis omnia superessent. Militum deinde virtutem collaudavit, quod eos 4
non eruptio hostium, non altitudo mœnium, non inexplorata stagni vada, non castellum in alto tumulo situm, non munitissima arx deterruisset, quo minus transcenderent omnia perrumperentque. Itaque quanquam omnibus omnia deberet, 5
præcipuum muralis coronæ decus eius esse, qui primus murum adscendisset; profiteretur, qui se dignum eo duceret dono. Duo professi sunt, Q. Tiberilius, centurio legionis quartæ, et 6
Sex. Digitius, socius navalis. Nec ipsi tam inter se acriter contendebant, quam studia excitaverant uterque sui corporis hominum. Sociis C. Lælius, præfectus classis, legionariis M. 7
Sempronius Tuditanus aderat. Ea contentio quum prope 8
seditionem veniret, Scipio tres recuperatores quum se daturum pronuntiasset, qui cognita causa testibusque auditis iudicarent, uter prior in oppidum transcendisset, C. Lælio et M. Sem- 9
pronio, advocatis partis utriusque, *P.* Cornelium Caudinum de medio adiecit, eosque tres recuperatores considere et causam cognoscere iussit. Quum res eo maiore ageretur certamine, 10
quod amoti tantæ dignitatis non tam advocati quam modera-

tores studiorum fuerant, C. Lælius, relicto consilio, ad tribunal
11 ad Scipionem accedit eumque docet, rem sine modo ac modestia agi ac prope esse, ut manus inter se conferant; ceterum, etiamsi vis absit, nihilo minus detestabili exemplo rem agi,
12 quippe ubi fraude ac periurio decus petatur virtutis. Stare hinc legionarios milites, hinc classicos, per omnes deos paratos iurare magis quæ velint, quam quæ sciant vera esse, et obstringere periurio non se solum suumque caput, sed signa
13 militaria et aquilas sacramentique religionem. Hæc ad eum de sententia P. Cornelii et M. Sempronii deferre. Scipio, collaudato Lælio, ad contionem advocavit, pronuntiavitque, se satis compertum habere, Q. Tiberilium et Sex. Digitium pariter in murum escendisse, seque eos virtutis causa coronis muralibus
14 donare. Tum reliquos, prout cuique meritum virtusque erat, donavit; ante omnes C. Lælium, præfectum classis, et omni genere laudis sibimet ipsi æquavit et corona aurea ac triginta bubus donavit.

49 Tum obsides civitatium Hispaniæ vocari iussit; quorum quantus numerus fuerit, piget scribere, quippe ubi alibi trecentos ferme, alibi tria millia septingentos viginti quattuor
2 fuisse inveniam. Æque et alia inter auctores discrepant. Præsidium Punicum alius decem, alius septem, alius haud plus quam duum millium fuisse scribit. Capta alibi *decem millia*
3 *capitum*, *alibi* supra quinque et viginti invenias. Scorpiones maiores minoresque ad sexaginta captos scripserim, si auctorem Græcum sequar Silenum; si Valerium Antiatem, maiorum scorpionum sex millia, minorum decem tria millia; adeo nullus
4 mentiendi modus est. Ne de ducibus quidem convenit. Plerique Lælium præfuisse classi, sunt, qui M. Iunium Silanum
5 dicant; Arinen præfuisse Punico præsidio deditumque Romanis
6 Antias Valerius, Magonem alii scriptores tradunt. Non de numero navium captarum, non de pondere auri atque argenti et redactæ pecuniæ convenit; si aliquis assentiri necesse
7 est, media simillima veris sunt. Ceterum, vocatis obsidibus, primum universos bonum animum habere iussit:

venisse eos in populi Romani potestatem, qui beneficio quam 8
metu obligare homines malit exterasque gentes fide ac societate
iunctas habere quam tristi subiectas servitio. Deinde, acceptis 9
nominibus civitatium, recensuit captivos, quot cuiusque populi
essent, et nuntios domum misit, ut ad suos quisque recipiendos
veniret. Si quarum forte civitatium legati aderant, eis præ- 10
sentibus suos restituit; ceterorum curam benigne tuendorum
C. Flaminio quæstori attribuit. Inter hæc e media turba 11
obsidum mulier magno natu, Mandonii uxor, qui frater Indibilis,
Ilergetum reguli, erat, flens ad pedes imperatoris procubuit
obtestarique cœpit, ut curam cultumque feminarum impensius
custodibus commendaret. Quum Scipio nihil defuturum pro- 12
fecto diceret, tum rursus mulier „Haud magni ista facimus“
inquit; „quid enim huic fortunæ non satis est? Alia me
cura ætatem harum intuentem (nam ipsa iam extra periculum
iniuriæ muliebris sum) stimulat.“ Et ætate et forma florentes 13
circa eam *erant* Indibilis filiæ *aliæ*que nobilitate pari, quæ
omnes eam pro parente colebant. Tum Scipio „Meæ popu- 14
lique Romani disciplinæ causa facerem“ inquit, „ne quid,
quod sanctum usquam esset, apud nos violaretur; nunc ut id 15
curem impensius, vestra quoque virtus dignitasque facit, quæ
ne in malis quidem oblitæ decoris matronalis estis.“ Spec- 16
tatæ deinde integritatis viro tradidit eas, tuerique haud secus
verecunde ac modeste quam hospitum coniuges ac matres
iussit.

Captiva deinde a militibus adducitur ad eum adulta **50**
virgo, adeo eximia forma, ut, quacunque incedebat, converteret
omnium oculos. Scipio percontatus patriam parentesque, inter 2
cetera accepit, desponsam eam principi Celtiberorum; adole-
scenti Aluccio nomen erat. Extemplo igitur parentibus 3
sponsoque ab domo accitis, quum interim audiret, deperire
eum sponsæ amore, ubi primum venit, accuratiore eum sermone
quam parentes alloquitur. „Iuvenis“ inquit „iuvenem appello, 4
quo minor sit inter nos huius sermonis verecundia. Ego,
quum sponsa tua capta a militibus nostris ad me ducta esset,

5 audiremque tibi eam cordi esse, et forma faceret fidem, quia
ipse, si frui liceret ludo ætatis, præsertim in recto et legitimo
amore, et non res publica animum nostrum occupasset, veniam
mihi dari sponsam impensius amanti vellem, tuo, cuius possum,
6 amori faveo. Fuit sponsa tua apud me eadem, qua apud
soceros tuos parentesque suos, verecundia; servata tibi est, ut
7 inviolatum et dignum me teque dari tibi donum posset. Hanc
mercedem unam pro eo munere paciscor: amicus populo
Romano sis et, si me virum bonum credis esse, quales patrem
patruumque meum iam ante hæ gentes norant, scias, multos
8 nostri similes in civitate Romana esse, nec ullum in terris
hodie populum dici posse, quem minus tibi hostem tuisque
9 esse velis aut amicum malis.“ Adolescens, simul pudore et
gaudio perfusus, dextram Scipionis tenens deos omnes invocare
ad gratiam illi pro se referendam, quoniam sibi nequaquam
satis facultatis pro suo animo atque illius erga se *merito* esset.
10 Parentes inde cognatique virginis appellati; qui, quoniam
gratis sibi redderetur virgo, ad quam redimendam satis magnum
11 attulissent auri pondus, orare Scipionem, ut id ab se donum
acciperet, cœperunt, haud minorem eius rei apud se gratiam
futuram esse affirmantes, quam redditæ inviolatæ foret virginis.
12 Scipio, quando tanto opere peterent, accepturum se pollicitus,
poni ante pedes iussit, vocatoque ad se Aluccio „Super
dotem“ inquit, „quam accepturus a socero es, hæc tibi a me
dotalia dona accedent“; aurumque tollere ac sibi habere
13 iussit. His lætus donis honoribusque dimissus domum implevit
populares laudibus meritis Scipionis: venisse dis simillimum
iuvenem, vincentem omnia quum armis, tum benignitate ac
14 beneficiis. Itaque, dilectu clientium habito, cum delectis mille
et quadringentis equitibus intra paucos dies ad Scipionem
revertit.

51 Scipio retentum secum Lælium, dum captivos obsidesque
2 et prædam ex consilio eius disponeret, satis omnibus compositis, data quinqueremе *e* captivis atque Magone et quindecim
fere senatoribus, qui simul cum eo capti erant, in navem

impositis, nuntium victoriæ Romam mittit. Ipse paucos dies, 3
quibus morari Carthagine statuerat, exercendis navalibus pede-
stribusque copiis absumpsit. Primo die legiones in armis 4
quattuor millium spatio decurrerunt; secundo die arma curare
et tergere ante tentoria iussi; tertio die rudibus inter se in
modum iustæ pugnæ concurrerunt præpilatisque missilibus
iaculati sunt; quarto die quies data; quinto iterum in armis
decursum est. Hunc ordinem laboris quietisque, quoad Car- 5
thagine morati sunt, servarunt. Remigium clssicique milites, 6
tranquillo in altum evecti, agilitatem navium simulacris navalis
pugnæ experiebantur. Hæc extra urbem terra marique corpora 7
simul animosque ad bellum acuebant; urbs ipsa strepebat
apparatu belli, fabris omnium generum in publica officina
inclusis. Dux cuncta pari cura obibat; *nunc in classe erat*, 8
nunc cum legionibus decurrebat; nunc operibus adspiciendis
tempus dabat, quæque in officinis quæque in armamentario
ac navalibus fabrorum multitudo plurima in singulos dies
certamine ingenti faciebat. His ita inchoatis refectisque, qua 9
quassati erant, muris dispositisque præsidiis ad custodiam
urbis, Tarraconem est profectus, a multis legationibus protinus
in via aditus, quas partim dato responso ex itinere dimisit, 10
partim distulit Tarraconem, quo omnibus novis veteribusque
sociis edixerat conventum. Et cuncti fere, qui cis Hiberum 11
incolunt populi, multi etiam ulterioris provinciæ convenerunt.
Carthaginiensium duces primo ex industria famam captæ Car-
thaginis compresserunt; deinde, ut clarior res erat, quam ut
tegi ac dissimulari posset, elevabant verbis: necopinato ad- 12
ventu ac prope furto unius diei urbem unam Hispaniæ inter-
ceptam; cuius rei tam parvæ præmio elatum insolentem iuve-
nem immodico gaudio speciem magnæ victoriæ imposuisse;
at ubi appropinquare tres duces, tres victores hostium exer- 13
citus audisset, occursuram ei extemplo domesticorum funerum
memoriam. Hæc in vulgus iactabant, haudquaquam ipsi ignari, 14
quantum sibi ad omnia virium Carthagine amissa decessisset.

LIBER XXVII.

Hic status rerum in Hispania erat. In Italia consul Marcellus,
Salapia per proditionem recepta, Marmoreas et Meles de
2 Samnitibus vi cepit. Ad tria millia militum ibi Hannibalis,
quæ præsidii causa relicta erant, oppressa; præda (et aliquan-
tum eius fuit) militi concessa. Tritici quoque ducenta qua-
draginta millia modium et centum decem millia hordei inventa.
3 Ceterum nequaquam inde tantum gaudium fuit, quanta clades
intra paucos dies accepta est haud procul Herdonea urbe.
4 Castra ibi Cn. Fulvius proconsul habebat spe recipiendæ Her-
doneæ, quæ post Cannensem cladem ab Romanis defecerat,
5 nec loco satis tuto posita nec præsidiis firmata. Negligentiam
insitam ingenio ducis augebat spes ea, quod labare iis adversus
Pœnum fidem senserat, postquam Salapia amissa excessisse
6 iis locis in Bruttios Hannibalem auditum est. Ea omnia ab
Herdonea per occultos nuntios delata Hannibali simul curam
sociæ retinendæ urbis et spem fecere incautum hostem aggre-
diendi. Exercitu expedito, ita ut famam prope præveniret,
magnis itineribus ad Herdoneam contendit, et quo plus terroris
7 hosti obiiceret, acie instructa accessit. Par audacia Romanus,
consilio et viribus impar, copiis raptim eductis conflixit.
8 Quinta legio et sinistra ala acriter pugnam inierunt; ceterum
Hannibal, signo equitibus dato, ut, quum pedestres acies
occupassent præsenti certamine oculos animosque, circumvecti
9 pars castra hostium, pars terga trepidantium invaderent, ipse

in Fulvii similitudinem nominis, quia Cn. Fulvium prætorem
biennio ante in iisdem devicerat locis, increpans, similem
eventum pugnæ fore affirmabat. Neque ea spes vana fuit. 10
Nam quum cominus acie et peditum certamine multi cecidis-
sent Romanorum, starent tamen ordines signaque, equestris 11
tumultus a tergo, simul a castris clamor hostilis auditus
sextam ante legionem, quæ in secunda acie posita prior ab
Numidis turbata est, quintam deinde atque eos, qui ad prima
signa erant, avertit; pars in fugam effusi, pars in medio 12
cæsi, ubi et ipse Cn. Fulvius cum undecim tribunis militum
cecidit. Romanorum sociorumque quot cæsa in eo prœlio 13
millia sint, quis pro certo affirmet, quum tredecim millia
alibi, *alibi* haud plus quam septem inveniam? Castris præ- 14
daque victor potitur. Herdoneam quia et defecturam fuisse
ad Romanos comperit, nec mansuram in fide, si inde absces-
sisset, multitudine omni Metapontum ac Thurios traducta,
incendit; occidit principes, *qui* cum Fulvio colloquia occulta
habuisse comperti sunt. Romani, qui ex tanta clade evaserant, 15
diversis itineribus semermes ad Marcellum consulem in Sam-
nium perfugerunt.

Marcellus nihil admodum tanta clade territus litteras **2**
Romam ad senatum de duce et exercitu ad Herdoneam amisso
scribit: ceterum eundem se, qui post Cannensem pugnam ferocem 2
victoria Hannibalem contudisset, ire adversus eum, brevem
illi lætitiam, qua exsultet, facturum. Et Romæ quidem quum 3
luctus ingens ex præterito, tum timor in futurum erat. Consul 4
ex Samnio *in* Lucanos transgressus ad Numistronem in con-
spectu Hannibalis loco plano, quum Pœnus collem teneret,
posuit castra. Addidit et aliam fidentis speciem, quod prior 5
in aciem eduxit; nec detrectavit Hannibal, ut signa portis
efferri vidit. Ita tamen aciem instruxerunt, ut Pœnus dextrum
cornu in collem erigeret, Romani sinistrum ad oppidum ap-
plicarent. Ab hora tertia quum ad noctem pugnam exten- 6
dissent, fessæque pugnando primæ acies essent, ab Romanis
prima legio et dextra ala, ab Hannibale Hispani milites et

funditor Baliaris, elephanti quoque, commisso iam certamine
7 in prœlium acti, diu pugna neutro inclinata stetit. *Ut* primæ
legioni tertia, dextræ alæ sinistra subiit, et apud hostes integri
8 a fessis pugnam accepere, novum atque atrox prœlium ex
iam segni repente exarsit, recentibus animis corporibusque;
9 sed nox incerta victoria diremit pugnantes. Postero die Ro-
mani ab sole orto in multum diei stetere in acie; ubi nemo
hostium adversus prodiit, spolia per otium legere et congestos
10 in unum locum cremavere suos. Nocte insequenti Hannibal
silentio movit castra *et* in Apuliam abiit. Marcellus, ubi lux
fugam hostium aperuit, sauciis cum præsidio modico Numi-
strone relictis præpositoque iis L. Furio Purpurione, tribuno
11 militum, vestigiis institit sequi. Ad Venusiam adeptus eum
est. Ibi per dies aliquot, quum ab stationibus procursaretur,
mixta equitum peditumque tumultuosa magis prœlia *quam*[1]) *magna,*
12 *et ferme omnia Romanis secunda fuerunt. Inde per Apuliam*
ducti exercitus sine ullo memorando certamine, quum Hannibal
nocte signa moveret, locum insidiis quærens, Marcellus nisi certa
luce et explorato ante non sequeretur.

3 *Capuæ interim Flaccus dum bonis principum vendendis,*
agro, qui publicatus fuerat, locando (locavit autem omnem frumento)
tempus terit, ne deesset materia in Campanos sæviendi, novum
2 *in occulto gliscens per indicium protractum est facinus. Milites*
ædificiis emotos, simul ut cum agro tecta urbis fruenda locarentur,
simul metuens, ne suum quoque exercitum, sicut Hannibalis, nimia
urbis amœnitas emolliret, in portis murisque sibimet ipsos tecta
3 *militariter coegerat ædificare; erant autem pleraque ex cratibus*
aut tabulis facta, alia arundine texta, stramento intecta omnia,
4 *velut de industria, alimentis ignis. Hæc noctis una hora omnia*
incendere centum septuaginta Campani, principibus fratribus Blos-
5 *siis, coniuraverant. Indicio eius rei ex familia Blossiorum facto,*
portis repente iussu proconsulis clausis, quum ad arma signo
dato milites concurrissent, comprehensi omnes, qui in noxa erant.

---

1) Supplementum hoc est hominis docti sæculi quinti decimi.

et, quæstione acriter habita, damnati necatique; indicibus libertas et æris dena millia data. Nucerinos et Acerranos querentes, ubi 6 *habitarent, non esse, Acerris ex parte incensis, Nuceria deleta, Romam Fulvius ad senatum misit. Acerranis permissum, ut* 7 *ædificarent, quæ incensa erant; Nucerini Atellam,* quia id maluerant, Atellanis Calatiam migrare iussis, traducti.

Inter multas magnasque res, quæ nunc secundæ, nunc 8 adversæ occupabant cogitationes hominum, ne Tarentinæ quidem arcis excidit memoria. M. Ogulnius et P. Aquilius 9 in Etruriam legati ad frumentum coemendum, quod Tarentum portaretur, profecti, et mille milites de exercitu urbano, par numerus Romanorum *sociorum*que, eodem in præsidium cum frumento missi.

Iam æstas in exitu erat comitiorumque consularium 4 instabat tempus; sed litteræ Marcelli, negantis e re publica esse vestigium abscedi ab Hannibale, cui cedenti certamenque abnuenti gravis ipse instaret, curam iniecerant, ne aut con- 2 sulem tum maxime res agentem a bello avocarent, aut in annum consules deessent. Optimum visum est, quanquam 3 extra Italiam esset, Valerium potius consulem ex Sicilia revocari. Ad eum litteræ iussu senatus ab L. Manlio prætore 4 urbano missæ cum litteris consulis M. Marcelli, ut ex iis nosceret, quæ causa patribus eum potius quam collegam revocandi ex provincia esset.

Eo fere tempore legati ab rege Syphace Romam venerunt, 5 quæ prospera prœlia rex cum Carthaginiensibus fecisset, memorantes. Regem nec inimiciorem ulli populo quam Car- 6 thaginiensi nec amiciorem quam Romano esse affirmabant; misisse eum antea legatos *in* Hispaniam ad Cn. et P. Cornelios imperatores Romanos; nunc ab ipso velut fonte petere Romanam amicitiam voluisse. Senatus non legatis modo 7 benigne respondit, sed et ipse legatos cum donis ad regem misit, L. Genucium, *P.* Pœtelium, P. Popillium. Dona tulere 8 togam et tunicam purpuream, sellam eburneam, pateram ex quinque pondo auri factam. Protinus et alias Africæ regulos 9

iussi adire; iis quoque quæ darentur, portata, togæ prætextæ
10 et terna pondo pateræ aureæ. Et Alexandream ad Ptole-
mæum et Cleopatram reges M. Atilius, M.' Acilius, legati ad
commemorandam renovandamque amicitiam missi, dona tulere,
regi togam et tunicam purpuream cum sella eburnea, reginæ
pallam pictam cum amiculo purpureo.
11 Multa ea æstate, qua hæc facta sunt, ex propinquis
urbibus agrisque nuntiata sunt prodigia: Tusculi agnum cum
ubere lactenti natum, Iovis ædis culmen fulmine ictum ac
12 prope omni tecto nudatum; iisdem ferme diebus Anagniæ
terram ante portam ictam diem ac noctem sine ullo ignis
alimento arsisse, et aves ad compitum Anagninum in luco
13 Dianæ nidos in arboribus reliquisse; Tarracinæ in mari
haud procul portu angues magnitudinis miræ lascivientium
14 piscium modo exsultasse; Tarquiniis porcum cum ore humano
genitum, et in agro Capenate ad lucum Feroniæ quattuor
15 signa sanguine multo diem ac noctem sudasse. Hæc prodigia
hostiis maioribus procurata decreto pontificum; et supplicatio
diem *unum* Romæ ad omnia pulvinaria, alterum in Capenati
agro ad Feroniæ lucum indicta.

5 M. Valerius consul litteris excitus, provincia exercituque
mandato Cincio prætori, M. Valerio Messalla præfecto classis
cum parte navium in Africam prædatum simul speculatumque,
2 quæ populus Carthaginiensis ageret pararetque, misso, ipse
decem navibus Romam profectus, quum prospere pervenisset,
senatum extemplo habuit, ubi de suis rebus gestis comme-
3 moravit. Quum annos prope sexaginta in Sicilia terra marique
magnis sæpe cladibus bellatum esset, se eam provinciam con-
4 fecisse. Neminem Carthaginiensem *in* Sicilia esse; neminem
Siculum non esse; qui fugati metu inde afuerint, omnes in
5 urbes, in agros suos reductos arare; desertam recoli terram,
tandem frugiferam ipsis cultoribus populoque Romano pace
6 ac bello fidissimum annonæ subsidium. Exin Muttine, et si
quorum aliorum merita erga populum Romanum erant, in
senatum introductis, honores omnibus ad exsolvendam fidem

consule *datam* habiti. Muttines etiam civis Romanus fac- 7
us, rogatione ab tribuno plebis ex auctoritate patrum ad
plebem lata.

Dum hæc Romæ geruntur, M. Valerius quinquaginta 8
navibus quum ante lucem ad Africam accessisset, improviso
in agrum Uticensem escensionem fecit; eumque late depopu- 9
latus, multis mortalibus cum alia omnis generis præda captis,
ad naves rediit et ad Siciliam transmisit, tertio decimo die
quam profectus inde *erat*, Lilybæum revectus. Ex captivis, 10
quæstione habita, hæc comperta consulique Lævino omnia
ordine perscripta, ut sciret, quo in statu Africæ res essent:
quinque millia Numidarum cum Masinissa, Galæ filio, acerrimo 11
iuvene, Carthagine esse, et alios per totam Africam milites
mercede conduci, qui in Hispaniam ad Hasdrubalem traiice-
rentur, ut is quam maximo exercitu primo quoque tempore 12
in Italiam transgressus iungeret se Hannibali; in eo positam
victoriam credere Carthaginienses; classem præterea ingentem 13
apparari ad Siciliam repetendam, eamque se credere brevi
traiecturam. Hæc recitata a consule ita movere senatum, ut 14
non exspectanda comitia consuli censerent, sed dictatorem
comitiorum habendorum causa dici, et extemplo in provinciam
redeundum. Illa disceptatio tenebat, quod consul in Sicilia 15
se M. Valerium Messallam, qui tum classi præesset, dictatorem
dicturum esse aiebat, patres extra Romanum agrum (eum
autem Italia terminari) negabant dictatorem dici posse. M. 16
Lucretius tribunus plebis quum de ea re consuleret, ita decrevit
senatus, ut consul, priusquam ab urbe discederet, populum
rogaret, quem dictatorem dici placeret, eumque, quem populus
iussisset, diceret dictatorem; si consul noluisset, prætor populum
rogaret; si ne is quidem vellet, tum tribuni ad plebem ferrent.
Quum consul se populum rogaturum negasset, quod suæ 17
potestatis esset, prætoremque vetuisset rogare, tribuni plebis
rogarunt, plebesque scivit, ut Q. Fulvius, qui tum ad Capuam
erat, dictator diceretur. Sed quo die id plebis concilium 18
futurum erat, consul clam nocte in Siciliam abiit; destitutique

patres litteras ad M. Claudium mittendas censuerunt, ut desertæ
ab collega rei publicæ subveniret diceretque, quem populus
19 iussisset, dictatorem. Ita a M. Claudio consule Q. Fulvius
dictator dictus, et ex eodem plebiscito ab Q. Fulvio dic-
tatore P. Licinius Crassus pontifex maximus magister equitum
6 dictus. Dictator postquam Romam venit, C. Sempronium
Blæsum legatum, quem ad Capuam habuerat, in Etruriam
provinciam *ad* exercitum misit in locum C. Calpurnii prætoris,
quem, ut Capuæ exercituique suo præesset, litteris excivit.
2 Ipse comitia, in quem diem primum potuit, edixit; quæ, cer-
tamine inter tribunos dictatoremque iniecto, perfici non potuerunt.
3 Galeria iuniorum, quæ sorte prærogativa erat, Q. Fulvium et
Q. Fabium consules dixerat, eodemque iure vocatæ inclinas-
4 sent, ni se tribuni plebis C. et L. Arrii interposuissent, qui
neque magistratum continuari satis civile esse aiebant et
multo fœdioris exempli, eum ipsum creari, qui comitia haberet;
5 itaque, si suum nomen dictator acciperet, se comitiis inter-
cessuros; si aliorum præterquam ipsius ratio haberetur, comitiis
6 se moram non facere. Dictator causam comitiorum auctori-
7 tate senatus, plebiscito, exemplis tutabatur: namque Cn.
Servilio consule, quum C. Flaminius alter consul ad Trasu-
mennum cecidisset, ex auctoritate patrum ad plebem latum
plebemque scivisse, ut, quoad bellum in Italia esset, ex iis,
qui consules fuissent, quos et quoties vellet, reficiendi consules
8 populo ius esset; exemplumque in eam rem se habere vetus
L. Postumii Megelli, qui interrex iis comitiis, quæ ipse
habuisset, consul cum C. Iunio Bubulco creatus esset, recens
Q. Fabii, qui sibi continuari consulatum, nisi id bono publico
9 fieret, profecto nunquam sisset. His orationibus quum diu
certatum esset, postremo ita inter dictatorem ac tribunos
10 convenit, ut eo, quod censuisset senatus, staretur. Patribus
id tempus rei publicæ visum est, ut per veteres et expertos
bellique peritos imperatores res publica gereretur; itaque
11 moram fieri comitiis non placere. Concedentibus tribunis,
comitia habita; declarati consules Q. Fabius Maximus quin-

tum, Q. Fulvius Flaccus quartum. Prætores inde creati L. 12
Veturius Philo, T. Quinctius Crispinus, C. Hostilius Tubulus,
C. Aurunculeius. Magistratibus in annum creatis, Q. Fulvius
dictatura se abdicavit.

Extremo æstatis huius classis Punica navium quadraginta 13
cum præfecto Hamilcare in Sardiniam traiecta Olbiensem
primo, dein, postquam ibi P. Manlius Vulso prætor cum 14
exercitu apparuit, circumacta inde ad alterum insulæ latus
Caralitanum agrum vastavit, et cum præda omnis generis in
Africam rediit.

Sacerdotes Romani eo anno mortui aliquot suffectique. 15
C. Servilius pontifex factus in locum T. Otacilii Crassi; Ti.
Sempronius Ti. filius Longus augur [factus in locum T. Otacilii Crassi]. Decemvir item sacris faciendis in locum Ti. Sem- 16
pronii C. filii Longi Ti. Sempronius Ti. filius Longus suffectus.
M. Marcius rex sacrorum mortuus est et M. Æmilius Papus
maximus curio; neque in eorum locum sacerdotes eo anno
suffecti.

Et censores hic annus habuit L. Veturium Philonem et 17
P. Licinium Crassum, maximum pontificem. Crassus Licinius
nec consul nec prætor ante fuerat, quam censor est factus;
ex ædilitate gradum ad censuram fecit. Sed hi censores 18
neque senatum legerunt neque quicquam publicæ rei egerunt;
mors diremit L. Veturii; inde et Licinius censura se abdicavit.
Ædiles curules *L.* Veturius et P. Licinius Varus ludos Ro- 19
manos diem unum instaurarunt; ædiles plebeii Q. Catius et
L. Porcius Licinus ex multaticio argento signa aenea ad
Cereris dedere, et ludos pro temporis eius copia magnifici
apparatus fecerunt.

Exitu anni huius *C. Lœlius* die quarto et tricesimo, quam 7
a Tarracone profectus erat, Romam venit; isque cum agmine
captivorum ingressus urbem magnum concursum hominum
fecit. Postero die in senatum introductus captam Carthaginem, 2
caput Hispaniæ, uno die, receptasque aliquot urbes, quæ defecissent, novasque in societatem adscitas exposuit. Ex captivis 3

comperta his fere congruentia, quæ in litteris fuerant M. Va-
lerii Messallæ. Maxime movit patres Hasdrubalis transitus
4 in Italiam, vix Hannibali atque eius armis subsistentem. Pro-
ductus et in contionem Lælius eadem edisseruit. Senatus ob
res feliciter a P. Scipione gestas *supplicationem* in unum diem
decrevit; C. Lælium primo quoque tempore, cum quibus
5 venerat navibus, redire in Hispaniam iussit. — Carthaginis
expugnationem in hunc annum contuli multis auctoribus, haud
nescius, quosdam esse, qui anno insequenti captam tradiderint,
6 quod mihi minus simile veri visum est, annum integrum Sci-
pionem nihil gerundo in Hispania consumpsisse.

7 Q. Fabio Maximo quintum, Q. Fulvio Flacco quartum
A. u. c. 545. A. Ch. 209. consulibus, idibus Martiis, quo die magistratum inierunt, Italia
ambobus provincia decreta; regionibus tamen partitum *imperium*:
Fabius ad Tarentum, Fulvius in Lucanis ac Bruttiis rem
8 gereret. M. Claudio prorogatum in annum imperium. Præ-
tores sortiti provincias, C. Hostilius Tubulus urbanam, L.
Veturius Philo peregrinam cum Gallia, T. Quinctius Crispinus
9 Capuam, C. Aurunculeius Sardiniam. Exercitus ita *per* pro-
vincias divisi: Fulvio duæ legiones, quas in Sicilia *M.* Va-
lerius Lævinus haberet, Q. Fabio, quibus in Etruria C. Cal-
10 purnius *præfuisset*, *decretæ*; *urbanus* exercitus ut in Etruriam
succederet; C. Calpurnius eidem præesset provinciæ, exerci-
tumque, quem Q. Fulvius habuisset, *T.* Quinctius obtineret:
11 C. Hostilius ab C. Lætorio proprætore provinciam exercitum-
que, qui tum Arimini erat, acciperet. M. Marcello, quibus
12 consul rem gesserat, legiones decretæ; M. Valerio cum L.
Cincio (iis quoque enim prorogatum in Sicilia imperium) Can-
nensis exercitus datus, eumque supplere ex militibus, qui ex
13 legionibus Cn. Fulvii superessent, iussi. Conquisitos eos con-
sules in Siciliam miserunt; additaque eadem *ignominia*, sub
qua Cannenses militabant, quique ex prætoris Cn. Fulvii
14 exercitu ob similis iram fugæ missi eo ab senatu fuerant. C.
Aurunculeio eædem in Sardinia legiones, quibus P. Manlius
15 Vulso eam provinciam obtinuerat, decretæ. P. Sulpicio eadem

legione eademque classe Macedoniam obtinere iusso proroga-
tum in annum imperium. Triginta quinqueremes ex Sicilia
Tarentum ad Q. Fabium consulem mitti iussæ; cetera classe 16
prædatum in Africam aut ipse M. Valerius *Lævinus traiicere
aut* mittere seu L. Cincium seu M. Valerium Messallam.
Nec de Hispania quicquam mutatum, nisi quod non in annum 17
Scipioni Silanoque, sed donec revocati ab senatu forent, pro-
rogatum imperium est. Ita provinciæ exercituumque in eum
annum partita imperia.

Inter maiorum rerum curas comitia maximi curionis, 8
quum in locum M. Æmilii sacerdos crearetur, vetus excita-
verunt certamen, patriciis negantibus C. Mamilii Atelli, qui 2
unus ex plebe petebat, habendam rationem esse, quia nemo
ante eum nisi ex patribus id sacerdotium habuisset. Tribuni 3
appellati ad senatum *rem* reiecerunt; senatus populi potestatem
fecit; ita primus ex plebe creatus maximus curio C. Mamilius
Atellus. Et flaminem Dialem invitum inaugurari coegit P. 4
Licinius pontifex maximus C. Valerium Flaccum; decemvir
sacris faciundis creatus in locum Q. Mucii Scævolæ demortui
C. Lætorius. Causam inaugurari coacti flaminis libens reti- 5
cuissem, ni ex mala fama in bonam vertisset. Ob adole-
scentiam negligentem luxuriosamque C. Flaccus flamen captus
a P. Licinio pontifice maximo erat, L. Flacco fratri germano
cognatisque aliis ob eadem vitia invisus. Is, ut animum eius 6
cura sacrorum et cærimoniarum cepit, ita repente exuit antiquos
mores, ut nemo tota iuventute haberetur prior nec probatior
primoribus patrum, suis pariter alienisque, esset. Huius famæ 7
consensu elatus ad iustam fiduciam sui rem intermissam per
multos annos ob indignitatem flaminum priorum repetivit, in
senatum ut introiret. Ingressum eum curiam quum L. Lici- 8
nius prætor inde eduxisset, tribunos plebis appellavit. Flamen
vetustum ius sacerdotii repetebat: datum id cum toga præ-
texta et sella curuli ei flaminio esse. Prætor non exoletis 9
vetustate annalium exemplis stare ius, sed recentissimæ cuius-
que consuetudinis usu volebat: nec patrum nec avorum memoria

10 Dialem quemquam id ius usurpasse. Tribuni rem inertia
flaminum oblitteratam ipsis, non sacerdotio damno fuisse quum
æquum censuissent, ne ipso quidem contra tendente prætore,
magno assensu patrum plebisque flaminem in senatum intro-
duxerunt, omnibus ita existimantibus, magis sanctitate vitæ
quam sacerdotii iure eam rem flaminem obtinuisse.
11 Consules, priusquam in provincias irent, duas urbanas
legiones, in supplementum, quantum opus erat, ceteris exer-
12 citibus militum scripserunt. Urbanum veterem exercitum
Fulvius consul C. Fulvio Flacco legato (frater hic consulis
erat) in Etruriam dedit ducendum et legiones, quæ in Etruria
13 erant, Romam deducendas. Et Fabius consul reliquias exer-
citus Fulviani conquisitas (fuere autem ad quattuor millia
trecenti quadraginta quattuor) Q. Maximum filium ducere in
Siciliam ad M. Valerium proconsulem iussit, atque ab eo duas
14 legiones et triginta quinqueremes accipere. Nihil eæ ductæ
ex insula legiones minuerunt nec viribus nec specie eius
15 provinciæ præsidium; nam quum præter egregie suppletas
duas veteres legiones transfugarum etiam Numidarum equitum
peditumque magnam vim haberet, Siculos quoque, qui in
exercitu Epicydis aut Pœnorum fuerant, belli peritos viros,
16 milites scripsit. Ea externa auxilia quum singulis Romanis
legionibus adiunxisset, duorum speciem exercituum servavit:
altero L. Cincium partem insulæ, qua regnum Hieronis fuerat,
17 tueri iussit; altero ipse ceteram insulam tuebatur, divisam
quondam Romani Punicique imperii finibus, classe quoque
navium septuaginta partita, ut omni ambitu litorum præsidio
18 oræ maritimæ essent. Ipse cum Muttinis equitatu provinciam
peragrabat, ut viseret agros cultaque ab incultis notaret et
19 perinde dominos laudaret castigaretque. Ita tantum ea cura
frumenti provenit, ut et Romam mitteret et Catinam conve-
heret, unde exercitui, qui ad Tarentum æstiva acturus esset,
posset præberi.

9 Ceterum transportati milites in Siciliam (et erant maior
pars Latini nominis sociorumque) prope magni motus causa

nere; adeo ex parvis sæpe magnarum momenta rerum pen-
lent. Fremitus enim inter Latinos sociosque in conciliis ortus, 2
decimum annum dilectibus, stipendiis se exhaustos esse;
quotannis ferme clade magna pugnare; alios in acie occidi, 3
alios morbo absumi; magis perire sibi civem, qui ab Romano
miles lectus sit, quam qui ab Pœno captus: quippe ab hoste
gratis remitti in patriam, ab Romanis extra Italiam in exsi-
lium verius quam in militiam ablegari. Octavum iam ibi 4
annum senescere Cannensem militem, moriturum ante, quam
Italia hostis, quippe nunc quum maxime florens viribus,
excedat. Si veteres milites non redeant in patriam, novi 5
legantur, brevi neminem superfuturum. Itaque, quod prope-
diem res ipsa negatura sit, priusquam ad ultimam solitudinem
atque egestatem perveniant, negandum populo Romano esse.
Si consentientes in hoc socios videant Romani, profecto de 6
pace cum Carthaginiensibus iungenda cogitaturos; aliter nun-
quam vivo Hannibale sine bello Italiam fore. Hæc acta in
conciliis. Triginta tum coloniæ populi Romani erant; ex iis 7
duodecim, quum omnium legationes Romæ essent, negaverunt
consulibus, esse, unde milites pecuniamque darent. Eæ fuere
Ardea, Nepete, Sutrium, Alba, Carseoli, Sora, Suessa, Circeii,
Setia, Cales, Narnia, Interamna. Nova re consules icti, quum 8
absterrere eos a tam detestabili consilio vellent, castigando
increpandoque plus quam leniter agendo profecturos rati, eos
ausos esse consulibus dicere aiebant, quod consules, in senatu 9
ut pronuntiarent, in animum inducere non possent; non enim
detrectationem eam munerum militiæ, sed apertam defectionem
a populo Romano esse. Redirent itaque propere in colonias 10
et, tanquam integra re, locuti magis quam ausi tantum nefas,
cum suis consulerent. Admonerent, non Campanos neque
Tarentinos esse eos, sed Romanos; inde oriundos, inde *in* 11
colonias atque in agrum bello captum stirpis augendæ causa
missos. Quæ liberi parentibus deberent, ea illos Romanis
debere, si ulla pietas, si memoria antiquæ patriæ esset. Con- 12
sulerent igitur de integro; nam tum quidem quæ temere

agitassent, ea prodendi imperii Romani, tradendæ Hannibali
13 victoriæ esse. Quum alternis hæc consules diu iactassent,
nihil moti legati neque se, quod domum renuntiarent, habere
dixerunt, neque senatum suum, quid novi consuleret, ubi nec
miles, qui legeretur, nec pecunia, quæ daretur in stipendium,
14 esset. Quum obstinatos eos viderent consules, rem ad senatum
detulerunt, ubi tantus pavor animis hominum est iniectus, ut
magna pars actum de imperio diceret: idem alias colonias
facturas, idem socios; consensisse omnes ad prodendam Han-
10 nibali urbem Romanam. Consules hortari et consolari senatum
et dicere, alias colonias in fide atque officio pristino fore;
eas quoque ipsas, quæ officio decessissent, si legati circa eas
colonias mittantur, qui castigent, non qui precentur, verecun-
2 diam imperii habituras esse. Permissum ab senatu iis quum
esset, *facerent* agerentque, ut e re publica ducerent, perten-
tatis prius aliarum coloniarum animis, citaverunt legatos
quæsiveruntque ab iis, ecquid milites ex formula paratos
3 haberent. Pro duodeviginti coloniis M. Sextilius Fregellan*us*
respondit, et milites paratos *ex* formula esse, et, *si* pluribus
4 opus esset, plures daturos, et, quicquid aliud imperaret velletque
populus Romanus, enixe facturos; ad id sibi neque opes
5 deesse et animum etiam superesse. Consules parum sibi videri
præfati pro merito eorum, sua voce collaudari eos, nisi
universi patres iis in curia gratias egissent, sequi in senatum
6 eos iusserunt. Senatus quam poterat honoratissimo decreto
allocutus eos, mandat consulibus, ut ad populum eos produ-
cerent et inter multa alia præclara, quæ ipsis maioribusque
suis præstitissent, recens etiam meritum eorum in rem publicam
7 commemorarent. Ne nunc quidem post tot sæcula sileantur
fraudenturve laude sua. Signini fuere et Norbani Saticulanique
et Fregellani et Lucerini *et Venusini et Brundisini* et Hadriani
8 et Firmani et Ariminenses, et ab altero mari Pontiani et
Pæstani et Cosani, et mediterranei Beneventani *et* Æsernini
9 et Spoletini et Placentini et Cremonenses. Harum coloniarum
subsidio tum imperium populi Romani stetit, iisque gratiæ in

senatu et apud populum actæ. Duodecim aliarum coloniarum, 10
quæ detrectaverunt imperium, mentionem fieri patres vetuerunt,
neque illos dimitti neque retineri neque appellari a consulibus.
Ea tacita castigatio maxime ex dignitate populi Romani
visa est.

Cetera expedientibus, quæ ad bellum opus erant, con- 11
sulibus, aurum vicesimarium, quod in sanctiore ærario ad
ultimos casus servabatur, promi placuit. Prompta ad quattuor 12
millia pondo auri. Inde quingena pondo data consulibus et
M. Marcello et P. Sulpicio proconsulibus et L. Veturio præ-
tori, qui Galliam provinciam erat sortitus, additumque Fabio 13
consuli centum pondo auri præcipuum, quod in arcem Taren-
tinam portaretur; cetero usi sunt ad vestimenta præsenti
pecunia locanda exercitui, qui in Hispania bellum secunda
sua fama ducisque gerebat.

Prodigia quoque, priusquam ab urbe consules profici- **11**
scerentur, procurari placuit. In Albano monte tacta de cælo 2
erant signum Iovis arborque templo propinqua, et Ostiæ
lacus, et Capuæ murus Fortunæque ædes, et Sinuessæ murus
portaque. Hæc de cælo tacta; cruentam etiam fluxisse aquam 3
Albanam quidam auctores erant, et Romæ intus *in* cella ædis
Fortis Fortunæ de capite signum, quod in corona erat, in
manum sponte sua prolapsum. Et Priverni satis constabat 4
bovem locutum vulturiumque frequenti foro in tabernam
devolasse, et Sinuessæ natum ambiguo inter marem ac feminam
sexu infantem, quos androgynos vulgus, ut pleraque, faciliore 5
ad duplicanda verba Græco sermone, appellat, et lacte plu-
visse et cum elephanti capite puerum natum. Ea prodigia 6
hostiis maioribus procurata, et supplicatio circa omnia pul-
vinaria, obsecratio in unum diem indicta; et decretum, ut C.
Hostilius prætor ludos Apollini, sicut iis annis voti factique
erant, voveret faceretque.

Per eos dies et censoribus creandis Q. Fulvius consul 7
comitia habuit. Creati censores ambo, qui nondum consules
fuerant, M. Cornelius Cethegus, P. Sempronius Tuditanus.

8 Censores ut agrum Campanum fruendum locarent, ex auc-
9 toritate patrum latum *ad* plebem est plebesque scivit. Senatus
lectionem contentio inter censores de principe legendo tenuit.
10 Sempronii lectio erat; ceterum Cornelius morem traditum a
patribus sequendum aiebat, ut, *qui* primus censor ex iis, qui
viverent, fuisset, eum principem legerent; is T. Manlius Tor-
11 quatus erat; Sempronius, cui di sortem legendi dedissent, ei
ius liberum eosdem dedisse deos; se id suo arbitrio facturum,
lecturumque Q. Fabium Maximum, quem tum principem Ro-
12 manæ civitatis esse vel Hannibale iudice victurus esset. Quum
diu certatum verbis esset, concedente collega lectus a Sem-
pronio princeps in senatu Q. Fabius Maximus consul. Inde
alius lectus senatus, octo præteritis, inter quos L. Cæcilius
Metellus erat, infamis auctor deserendæ Italiæ post *cladem*
13 Cannensem. In equestribus quoque notis eadem servata causa;
14 sed erant perpauci, quos ea infamia attingeret; illis *omnibus*
(et multi erant) adempti equi, qui Cannensium legionum
equites in Sicilia erant. Addiderunt acerbitati etiam tempus,
ne præterita stipendia procederent iis, quæ equo publico
15 emeruerant, sed dena stipendia equis privatis facerent. Mag-
num præterea numerum eorum conquisiverunt, qui equo mereri
deberent, atque ex iis, qui principio eius belli septendecim
annos nati fuerant neque militaverant, omnes ærarios fecerunt.
16 Locaverunt inde reficienda, quæ circa forum incendio consumpta
erant, septem tabernas, macellum, atrium regium.

12 Transactis omnibus, quæ Romæ agenda erant, consules
2 ad bellum profecti. Prior Fulvius prægressus Capuam; post
paucos dies consecutus Fabius, qui et collegam coram obte-
status et per litteras Marcellum, ut quam acerrimo bello
3 detinerent Hannibalem, dum ipse Tarentum oppugnaret (ea
urbe adempta hosti iam undique pulso, nec ubi consisteret
nec quid fidum respiceret, habenti, ne remorandi quidem
4 causam in Italia fore), Regium etiam nuntium mittit ad præ-
fectum præsidii, quod ab Lævino consule adversus Bruttios
5 ibi locatum erat, octo millia hominum, pars maxima ab

Agathyrna, sicut ante dictum est, ex Sicilia traducta, rapto
vivere hominum assuetorum; additi erant Bruttiorum indidem
perfugæ, et audacia et audendi omnia necessitatibus pares.
Hanc manum ad Bruttium primum agrum depopulandum duci 6
iussit, inde ad Cauloniam urbem oppugnandam. Imperata non
impigre solum, sed etiam avide exsecuti, direptis fugatisque
cultoribus agri, summa vi arcem oppugnabant. Marcellus, et 7
consulis litteris excitus et quia induxerat in animum,
neminem ducem Romanum tam parem Hannibali quam se
esse, ubi primum in agris pabuli copia fuit, ex hibernis pro-
fectus ad Canusium Hannibali occurrit. Sollicitabat ad de- 8
fectionem Canusinos Pœnus; ceterum ut appropinquare Mar-
cellum audivit, castra inde movit. Aperta erat regio, sine
ullis ad insidias latebris; itaque in loca saltuosa cedere inde
cœpit. Marcellus vestigiis instabat castraque castris conferebat, 9
et, opere perfecto, extemplo in aciem legiones educebat. Han-
nibal turmatim per equites peditumque iaculatores levia cer-
tamina serens, casum universæ pugnæ non necessarium ducebat.
Tractus est tamen ad id, quod vitabat, certamen. Nocte 10
prægressum assequitur locis planis ac patentibus Marcellus;
castra inde ponentem, pugnando undique in munitores, operibus
prohibet. Ita signa collata pugnatumque totis copiis et, quum
iam nox instaret, Marte æquo discessum est. Castra exiguo
distantia spatio raptim ante noctem permunita. Postero die 11
luce prima Marcellus in aciem copias eduxit; nec Hannibal
detrectavit certamen, multis verbis adhortatus milites, ut
memores Trasumenni Cannarumque contunderent ferociam hostis:
urgere atque instare eum; non castra ponere pati, non respirare 12
aut circumspicere; quotidie simul orientem solem et Romanam
aciem in campis videndam esse; si uno prœlio haud incruentus
abeat, quietius deinde tranquilliusque eum bellaturum. His 13
irritati adhortationibus, simulque tædio ferociæ hostium quo-
tidie instantium lacessentiumque, acriter prœlium ineunt. Pug-
natum amplius duabus horis est. Cedere inde ab Romanis 14

dextra ala et extraordinarii cœpere. Quod ubi Marcellus
vidit, duodevicesimam legionem in primam aciem induxit.
15 Dum alii trepidi cedunt, alii segniter subeunt, turbata tota
acies est, dein prorsus fusa, et vincente pudorem metu terga
16 dabant. Cecidere in pugna *fuga*que ad duo millia et septin-
genti civium sociorumque; in his quattuor Romani centuriones,
17 duo tribuni militum, M. Licinius et M. Helvius. Signa
militaria quattuor de ala, prima quæ fugit, duo de legione,
quæ cedentibus sociis successerat, amissa.

13 Marcellus, postquam in castra reditum est, contionem
adeo sævam atque acerbam apud milites habuit, ut prœlio
per diem totum infeliciter tolerato tristior iis irati ducis oratio
2 esset. „Dis immortalibus, ut in tali re, laudes gratesque“
inquit „ago, quod victor hostis, cum tanto pavore incidentibus
vobis in vallum portasque, non ipsa castra est aggressus;
deseruissetis profecto eodem terrore castra, quo omisistis
3 pugnam. Qui pavor hic, qui terror, quæ repente, qui et cum
quibus pugnaretis, oblivio animos cepit? Nempe iidem sunt
hi hostes, quos vincendo et victos sequendo priorem æstatem
4 absumpsistis, quibus dies noctesque fugientibus per hos dies
institistis, quos levibus prœliis fatigastis, quos hesterno die
5 nec iter facere nec castra ponere passi estis. Omitto ea,
quibus gloriari potestis; cuius et ipsius pudere ac pænitere
vos oportet, referam. Nempe æquis manibus hesterno die
6 diremistis pugnam. Quid hæc nox, quid hic dies attulit?
Vestræ iis copiæ imminutæ sunt an illorum auctæ? Non
equidem mihi cum exercitu meo loqui videor nec cum Ro-
manis militibus; corpora tantum atque arma sunt eadem.
7 An, si eosdem animos habuissetis, terga vestra vidisset hostis?
signa alicui manipulo aut cohorti abstulisset? Adhuc cæsis
Romanis legionibus gloriabatur; vos illi hodierno die primum
8 fugati exercitus dedistis decus.“ Clamor inde ortus, ut veniam
eius diei daret; ubi vellet, deinde experiretur militum suorum
animos. „Ego vero experiar“ inquit, „milites, et vos crastino
die in aciem educam, ut victores potius quam victi veniam

impetretis, quam petitis." Cohortibus, quæ signa amiserant, 9
hordeum dari iussit, centurionesque manipulorum, quorum signa
amissa fuerant, destrictis gladiis discinctos destitui [iussit]; et
ut postero die omnes, equites, pedites, armati adessent, edixit.
Ita contio dimissa fatentium, iure ac merito sese increpitos 10
neque illo die virum quemquam in acie Romana fuisse præ-
ter unum ducem, cui aut morte satisfaciendum aut egregia
victoria esset. Postero die ornati armatique ad edictum aderant.
Imperator eos collaudat pronuntiatque, a quibus orta pridie 11
fuga esset, cohortes, quæque signa amisissent, se in primam
aciem inducturum; edicere iam sese omnibus, pugnandum 12
ac vincendum esse, et annitendum singulis universisque, ne
prius hesternæ fugæ quam hodiernæ victoriæ fama Romam
perveniat. Inde cibo corpora firmare iussi, ut, *si* longior 13
pugna esset, viribus sufficerent. Ubi omnia dicta *facta*que
sunt, quibus excitarentur animi militum, in aciem procedunt.
Quod ubi Hannibali nuntiatum est, „Cum eo nimirum" inquit **14**
„hoste res est, qui nec bonam nec malam ferre fortunam
possit. Seu vicit, ferociter instat victis; *seu victus* est, instaurat
cum victoribus certamen." Signa inde canere iussit, copias 2
educit. Pugnatum utrinque aliquanto quam pridie acrius est,
Pœnis ad obtinendum hesternum decus annitentibus, Romanis
ad demendam ignominiam. Sinistra ala ab Romanis et cohortes, 3
quæ amiserant signa, in prima acie pugnabant et legio vice-
sima, ab dextro cornu instructa. L. Cornelius Lentulus et C. 4
Claudius Nero legati cornibus præerant; Marcellus mediam
aciem hortator testisque præsens firmabat. Ab Hannibale 5
Hispani primam obtinebant frontem, et id roboris in omni
exercitu erat. Quum anceps diu pugna esset, Hannibal ele- 6
phantos in primam aciem induci iussit, si quem iniicere ea
res tumultum ac pavorem posset. Et primo turbarunt signa 7
ordinesque, et partim occulcatis, partim dissipatis terrore, qui
circa erant, nudaverant una parte aciem, latiusque fuga 8
manasset, ni C. Decimius Flavus tribunus militum, signo
arrepto primi hastati, manipulum eius sequi se iussisset.

Duxit, ubi maxime tumultum conglobatæ beluæ faciebant,
9 pilaque in eas coniici iussit. Hæsere omnia tela, haud difficili
ex propinquo in tanta corpora ictu et tum conferta turba;
sed ut non omnes vulnerati sunt, ita, in quorum tergis infixa
stetere pila, ut est genus anceps, in fugam versi etiam integros
10 avertere. Tum iam non unus manipulus, sed pro se quisque
miles, qui modo assequi agmen fugientium elephantorum poterat,
pila coniicere. Eo magis ruere in suos beluæ, tantoque
maiorem stragem edere, quam inter hostes ediderant, quanto
acrius pavor consternatam agit, quam insidentis magistri
11 imperio regitur. In perturbatam transcursu beluarum aciem
signa inferunt Romani pedites et haud magno certamine
12 dissipatos trepidantesque avertunt. Tum in fugientes equi-
tatum immittit Marcellus, nec ante finis sequendi est factus,
13 quam in castra paventes compulsi sunt. Nam super alia,
quæ terrorem trepidationemque facerent, elephanti quoque duo
in ipsa porta corruerant, coactique erant milites per fossam
vallumque ruere in castra. Ibi maxima hostium cædes facta;
14 cæsa ad octo millia hominum, quinque elephanti. Nec Ro-
manis incruenta victoria fuit; mille ferme et septingenti de
duabus legionibus et sociorum supra mille trecentos occisi;
15 vulnerati permulti civium sociorumque. Hannibal nocte proxima
castra movit; cupientem insequi Marcellum prohibuit multi-
15 tudo sauciorum. Speculatores, qui prosequerentur agmen, missi
postero die retulerunt, Bruttios Hannibalem petere.
2 Iisdem ferme diebus et ad Q. Fulvium consulem Hirpini
et Lucani et Vulcientes, traditis præsidiis Hannibalis, quæ in
urbibus habebant, dediderunt sese, clementerque a consule
cum verborum tantum castigatione ob errorem præteritum
3 accepti sunt, et Bruttiis similis spes veniæ facta est, quum
ab iis Vibius et Paccius fratres, longe nobilissimi gentis eius,
eandem, quæ data Lucanis erat, condicionem deditionis petentes
4 venissent. Q. Fabius consul oppidum *in* Sallentinis Manduriam
vi cepit; ibi ad tria millia hominum capta et ceteræ
prædæ aliquantum. Inde Tarentum profectus in ipsis faucibus

portus posuit castra. Naves, quas Livius tutandis commea- 5
tibus habuerat, partim machinationibus onerat apparatuque
mœnium oppugnandorum, partim tormentis et saxis omnique
missilium telorum genere instruit, onerarias *quoque*, *non eas*
solum, quæ remis agerentur, ut alii machinas scalasque ad 6
muros ferrent, alii procul ex navibus vulnerarent mœnium
propugnatores. Hæ naves, ab aperto mari *ut* urbem aggre- 7
derentur, instructæ paratæque sunt; et erat liberum mare,
classe Punica, quum Philippus oppugnare Ætolos pararet,
Corcyram transmissa. In Bruttiis interim Caulonis oppugna- 8
tores sub adventum Hannibalis, ne opprimerentur, in tumulum
a præsenti impetu tutum se recepere.

Fabium Tarentum obsidentem leve dictu *momentum* ad 9
rem ingentem potiundam adiuvit. Præsidium Bruttiorum datum
ab Hannibale Tarentini habebant. Eius præsidii præfectus
deperibat amore mulierculæ, cuius frater in exercitu Fabii
consulis erat. Is certior litteris sororis factus de nova con- 10
suetudine advenæ locupletis atque inter populares tam honorati,
spem nactus, per sororem quolibet impelli amantem posse,
quid speraret, ad consulem detulit. Quæ quum haud vana 11
cogitatio visa esset, pro perfuga iussus Tarentum transire,
ac per sororem præfecto conciliatus, primo occulte tentando
animum, dein, satis explorata levitate, blanditiis muliebribus
perpulit eum ad proditionem custodiæ loci, cui præpositus
erat. Ubi et ratio agendæ rei et tempus convenit, miles 12
nocte per intervalla stationum clam ex urbe emissus ea, quæ
acta erant, quæque ut agerentur, convenerat, ad consulem
refert. Fabius vigilia prima, dato signo iis, qui in arce 13
erant quique custodiam portus habebant, ipse, circumito portu,
ab regione urbis in orientem versa occultus consedit. Canere 14
inde tubæ simul ab arce, simul a portu et ab navibus, quæ
ab aperto mari appulsæ erant, clamorque undique cum ingenti
tumultu, unde minimum periculi erat, de industria ortus.
Consul interim silentio continebat suos. Igitur Democrates, 15
qui præfectus classis fuerat, forte illo loco præpositus,

postquam quieta omnia circa se vidit, alias partes eo tumultu
16 personare, ut captæ urbis interdum excitaretur clamor, veritus,
ne inter cunctationem suam consul aliquam vim faceret ac
signa inferret, præsidium ad arcem, unde maxime terribilis
17 accidebat sonus, traducit. Fabius quum et ex temporis
spatio et ex silentio ipso, quod, ubi paulo ante strepebant
excitantes vocantesque ad arma, inde nulla accidebat vox,
deductas custodias sensisset, ferri scalas ad eam partem muri,
qua Bruttiorum cohortem præsidium agitare proditionis con-
18 ciliator nuntiaverat, iubet. Ea primum captus est murus,
adiuvantibus recipientibusque Bruttiis, et transcensum in urbem
est; inde et proxima refracta porta, ut frequenti agmine signa
19 inferrentur. Tum clamore sublato sub ortum ferme lucis,
nullo obvio armato, in forum perveniunt, omnesque undique,
qui ad arcem portumque pugnabant, in se converterunt.

16 Prœlium in aditu fori maiore impetu quam perseverantia
commissum est. Non animo, non armis, non arte belli, non
vigore ac viribus corporis par Romano Tarentinus erat;
2 igitur pilis tantum coniectis, prius pæne, quam consererent
manus, terga dederunt, dilapsique per nota urbis itinera in
3 suas amicorumque domos. Duo ex ducibus, Nico et Demo-
crates, fortiter pugnantes cecidere. Philemenus, qui prodi-
tionis ad Hannibalem auctor fuerat, quum citato equo ex
4 prœlio avectus esset, vacuus paulo post equus errans per
urbem cognitus, corpus nusquam inventum est; creditum vulgo
5 est, in puteum apertum ex equo præcipitasse. Carthalonem
autem, præfectum Punici præsidii, cum commemoratione
paterni hospitii, positis armis, venientem ad consulem miles
6 obvius obtruncat. Alii alios passim sine discrimine ar-
matos, inermes cædunt, Carthaginienses Tarentinosque pa-
riter. Bruttii quoque multi interfecti, seu per errorem, seu
vetere in eos insito odio, seu ad proditionis famam, ut vi
potius atque armis captum Tarentum videretur, exstinguendam.
7 Tum a cæde ad diripiendam urbem discursum. Millia tri-
ginta servilium capitum dicuntur capta, argenti vis ingens

facti signatique, auri octoginta tria millia pondo, signa ac
tabulæ, prope ut Syracusarum ornamenta æquaverint. Sed 8
maiore animo generis eius præda abstinuit Fabius quam Mar-
cellus; qui interroganti scriba, quid fieri signis vellet ingentis
magnitudinis (di sunt, suo quisque habitu in modum pugnan-
tium formati), deos iratos Tarentinis relinqui iussit. Murus 9
inde, qui urbem ab arce dirimebat, dirutus est ac disiectus.

Dum hæc aguntur, Hannibal, iis, qui Cauloniam obside-
bant, in deditionem acceptis, audita oppugnatione Tarenti, 10
dies noctesque cursim agmine acto, quum festinans ad opem
ferendam captam urbem audisset, „Et Romani suum Hanni-
balem" inquit „habent; eadem, qua ceperamus, arte Tarentum
amisimus." Ne tamen fugientis modo convertisse agmen vide- 11
retur, quo constiterat loco, quinque millia ferme ab urbe
posuit castra; ibi paucos moratus dies Metapontum sese
recepit. Inde duos Metapontinos cum litteris principum eius 12
civitatis ad Fabium Tarentum mittit, fidem ab consule accep-
turos, impunita iis priora fore, si Metapontum cum præsidio
Punico prodidissent. Fabius vera, quæ afferrent, esse ratus, 13
diem, qua accessurus esset Metapontum, constituit litterasque
ad principes dedit, quæ ad Hannibalem delatæ sunt. Enimvero 14
lætus successu fraudis, si ne Fabius quidem dolo invictus
fuisset, haud procul Metaponto insidias ponit. Fabio auspi- 15
canti, priusquam egrederetur ab Tarento, aves semel atque
iterum non addixerunt. Hostia quoque cæsa consulenti deos
haruspex cavendum *a* fraude hostili et ab insidiis prædixit.
Metapontini, postquam ad constitutum non venerat diem, remissi, 16
ut cunctantem hortarentur, ac repente comprehensi, metu
gravioris quæstionis detegunt insidias.

Æstatis eius principio, qua hæc agebantur, P. Scipio in **17**
Hispania quum hiemem totam reconciliandis barbarorum
animis partim donis, partim remissione obsidum captivorumque
absumpsisset, Edesco ad eum, clarus inter duces Hispanos,
venit. Erant coniux liberique eius apud Romanos; sed præter 2
eam causam etiam velut fortuita inclinatio animorum, quæ

Hispaniam omnem averterat ad Romanum a Punico imperio
3 traxit eum. Eadem causa Indibili Mandonioque fuit, hau
dubie omnis Hispaniæ principibus, cum omni popularium manu
relicto Hasdrubale, secedendi in imminentes castris eius tumulos
unde per continentia iuga tutus receptus ad Romanos esset
4 Hasdrubal, quum hostium res tantis augescere incrementi
cerneret, suas imminui, ac fore, ut, nisi audendo aliquid moveret
5 qua cœpissent, fluerent, dimicare quam primum statuit. Scipi
avidior etiam certaminis erat, quum a spe, quam successu
rerum augebat, tum quod, priusquam iungerentur hostium
exercitus, cum uno dimicare duce exercituque quam simul
6 cum universis malebat. Ceterum, etiamsi cum pluribus pariter
dimicandum foret, arte quadam copias auxerat. Nam quum
videret, nullum esse navium usum, quia vacua omnis Hispaniæ
ora classibus *Punicis erat*, subductis navibus Tarracone, navales
7 socios terrestribus copiis addidit; et armorum affatim erat et
captorum Carthagine et quæ post captam eam fecerat tanto
8 opificum *numero incluso.* Cum iis copiis Scipio veris principio
ab Tarracone egressus (iam enim et Lælius redierat ab Roma,
sine quo nihil maioris rei motum volebat) ducere ad hostem
9 pergit. Per omnia pacata eunti, ut cuiusque populi fines
transiret, prosequentibus excipientibusque sociis, Indibilis et
10 *Mandonius occurrerunt. Indibilis* pro utroque locutus, haud-
quaquam *ut* barbarus stolide incauteve, sed potius cum
verecundia *ac* gravitate, propiorque excusanti transitionem ut
necessariam quam glorianti, eam velut primam occasionem
11 raptam: scire enim se, transfugæ nomen exsecrabile veteribus
sociis, novis suspectum esse; neque eum se reprehendere morem
hominum, si tamen anceps odium causa, non nomen faciat.
12 Merita inde sua in duces Carthaginienses commemoravit.
avaritiam contra eorum superbiamque et omnis generis iniurias in
13 se atque populares. Itaque corpus dumtaxat suum ad id tempus
apud eos fuisse; animum iam pridem ibi esse, ubi ius ac fas
crederent coli. Ad deos quoque confugere supplices, qui
14 nequeant hominum vim atque iniurias pati; se id Scipionem

orare, ut transitio sibi nec fraudi apud eum nec honori sit. Quales ex hac die experiundo cognorit, perinde operæ eorum pretium faceret. Ita prorsus respondet facturum Romanus, 15
nec pro transfugis habiturum, qui non duxerint societatem ratam, ubi nec divini quicquam nec humani sanctum esset.
Productæ deinde in conspectum iis coniuges liberique lacri- 16
mantibus gaudio redduntur, atque eo die in hospitium abducti; postero die fœdere accepta fides, dimissique ad copias 17
adducendas. Iisdem deinde castris tendebant, donec ducibus iis ad hostem perventum est.

Proximus Carthaginiensium exercitus Hasdrubalis prope **18**
urbem Bæculam erat. Pro castris equitum stationes habebant.
In eas velites antesignanique et qui primi agminis erant, 2
advenientes ex itinere, priusquam castris locum caperent, adeo contemptim impetum fecerunt, ut facile appareret, quid utrique parti animorum esset. In castra trepida fuga compulsi equites 3
sunt signaque Romana portis prope ipsis illata. Atque illo 4
quidem die, irritatis tantum ad certamen animis, castra Romani posuerunt; nocte Hasdrubal in tumulum copias recipit 5
plano campo in summo patentem; fluvius ab tergo, ante circaque velut ripa præceps oram eius omnem cingebat.
Suberat et altera inferior summissa fastigio planities; eam quoque 6
altera crepido haud faciliori adscensu ambibat. In hunc 7
inferiorem campum postero die Hasdrubal, postquam stantem pro castris hostium aciem vidit, equites Numidas leviumque armorum Baliares et Afros demisit. Scipio circumvectus 8
ordines signaque ostendebat hostem, prædamnata spe dimicandi æquo campo captantem tumulos, loci fiducia, non virtutis armorumque stare in conspectu; sed altiora mœnia habuisse Carthaginem, quæ transcendisset miles Romanus; nec tumulos 9
nec arcem, ne mare quidem armis obstitisse suis. Ad id fore altitudines, quas cepissent hostes, ut per præcipitia et prærupta salientes fugerent; eam quoque se illis fugam clausurum.
Cohortesque duas alteram tenere fauces vallis, per quam 10
deferretur amnis, iubet, alteram viam insidere, quæ ab urbe

per tumuli obliqua in agros ferret. Ipse expeditos, qui pridie
stationes hostium pepulerant, ad levem armaturam infimo
11 stantem supercilio ducit. Per aspera primo, nihil aliud quam
via impediti, iere; deinde ut sub ictum venerunt, telorum
12 primo omnis generis vis ingens effusa in eos est; ipsi contra
saxa, quæ locus strata passim, omnia ferme missilia, præbet,
ingerere, non milites solum, sed etiam turba calonum immixta
13 armatis. Ceterum quanquam adscensus difficilis erat et prope
obruebantur telis saxisque, assuetudine tamen succedendi muros
14 et pertinacia animi subierunt primi. Qui simul cepere aliquid
æqui loci, ubi firmo consisterent gradu, levem et concursatorem
hostem atque intervallo tutum, quum procul missilibus pugna
eluditur, instabilem eundem ad cominus conserendas manus,
expulerunt loco et cum cæde magna in aciem altiore super-
15 stantem tumulo impegere. Inde Scipio, iussis adversus mediam
evadere aciem victoribus, ceteras copias cum Lælio dividit,
atque eum parte dextra tumuli circumire, donec mollioris
adscensus viam inveniret, iubet; ipse ab læva, circumitu haud
16 magno, in transversos hostes incurrit. Inde primo turbata
acies est, dum ad circumsonantem undique clamorem flectere
17 cornua et obvertere ordines volunt. Hoc tumultu et Lælius
subiit; et dum pedem referunt, ne ab tergo vulnerarentur,
laxata prima acies locusque ad evadendum et mediis datus
18 est, qui per tam iniquum locum, stantibus integris ordinibus
19 elephantisque ante signa locatis, nunquam evasissent. Quum
ab omni parte cædes fieret, Scipio, qui lævo cornu in dextrum
20 incucurrerat, maxime in nuda latera hostium pugnabat; et iam
ne fugæ quidem patebat locus; et stationes utrinque Ro-
manæ dextra lævaque insederant vias, et porta castrorum
ducis principumque fuga clausa erat, addita trepidatione ele-
phantorum, quos territos æque *atque* hostes timebant. Cæsa
igitur ad octo millia hominum.

19 Hasdrubal, iam ante, quam dimicaret, pecunia rapta ele-
phantisque præmissis, quam plurimos poterat de fuga excipiens,
2 præter Tagum flumen ad Pyrenæum tendit. Scipio castris

hostium potitus, quum praeter libera capita omnem praedam militibus concessisset, in recensendis captivis decem millia peditum, duo millia equitum invenit. Ex *iis* Hispanos sine pretio omnes domum dimisit, Afros vendere quaestorem iussit.
Circumfusa inde multitudo Hispanorum et ante deditorum et 3
pridie captorum regem eum ingenti consensu appellavit. Tum 4
Scipio, silentio per praeconem facto, sibi maximum nomen imperatoris esse dixit, quo se milites sui appellassent; regium
nomen alibi magnum, Romae intolerabile esse. Regalem 5
animum in *se* esse, si id in hominis ingenio amplissimum ducerent, tacite iudicarent; vocis usurpatione abstinerent.
Sensere etiam barbari magnitudinem animi, cuius miraculo 6
nominis alii mortales stuperent, id ex tam magno fastigio
aspernantis. Dona inde regulis principibusque Hispanorum 7
divisa, et ex magna copia captorum equorum trecentos, quos
vellet, eligere Indibilem iussit. Quum Afros venderet iussu 8
imperatoris quaestor, puerum adultum inter eos forma insigni,
quum audisset regii generis esse, ad Scipionem misit. Quem 9
quum percontaretur Scipio, quis et cuias et cur id aetatis in castris fuisset, Numidam esse ait; Massivam populares vocare; orbum a patre relictum, apud maternum avum Galam, regem Numidarum, eductum, cum avunculo Masinissa, qui nuper cum equitatu subsidio Carthaginiensibus venisset, in Hispaniam
traiecisse; prohibitum propter aetatem a Masinissa nunquam 10
ante proelium inisse; eo die, quo pugnatum cum Romanis esset, inscio avunculo, clam armis equoque sumpto in aciem exisse; ibi, prolapso equo effusum in praeceps, captum ab Ro-
manis esse. Scipio quum asservari Numidam iussisset, quae 11
pro tribunali agenda erant, peragit; inde quum se in praetorium recepisset, vocatum eum interrogat, velletne ad Masi-
nissam reverti. Quum, effusis gaudio lacrimis, cupere vero 12
diceret, tum puero anulum aureum, tunicam lato clavo cum Hispano sagulo et aurea fibula equumque ornatum donat, iussisque prosequi, quoad vellet, equitibus, dimisit.

De bello inde consilium habitum; et auctoribus quibusdam, **20**

2 ut confestim Hasdrubalem consequeretur, anceps id ratus, ne
Mago atque Hasdrubal cum eo iungerent copias, præsidio
tantum ad insidendum Pyrenæum misso, ipse reliquum æstatis
recipiendis in fidem Hispaniæ populis absumpsit.

3 Paucis post prœlium factum ad Bæculam diebus, quum
Scipio rediens iam Tarraconem saltu Castulonensi excessisset,
Hasdrubal Gisgonis filius et Mago imperatores ex ulteriore
Hispania ad Hasdrubalem venere, serum post male gestam
rem auxilium, consilio in cetera exsequendi belli haud parum
4 opportuni. Ibi conferentibus, quid in cuiusque provincia et
regione animorum Hispanis esset, unus Hasdrubal Gisgonis
ultimam Hispaniæ oram, quæ ad Oceanum et Gades vergit,
ignaram adhuc Romanorum esse eoque Carthaginiensibus satis
5 fidam censebat; inter Hasdrubalem alterum et Magonem
constabat, beneficiis Scipionis occupatos omnium animos publice
privatimque esse, nec transitionibus finem ante fore, quam
omnes Hispani milites aut in ultima Hispaniæ amoti aut tra-
6 ducti in Galliam forent. Itaque, etiamsi senatus Carthagini-
ensium non censuisset, eundum tamen Hasdrubali fuisse in
Italiam, ubi belli caput *et* rerum summa esset, simul ut
Hispanos omnes procul ab nomine Scipionis ex Hispania
7 abduceret: exercitum eius, quum transitionibus, tum adverso
prœlio imminutum, Hispanis repleri militibus, et Magonem,
Hasdrubali Gisgonis filio tradito exercitu, ipsum cum grandi
pecunia ad conducenda mercede auxilia in Baliares traiicere:
8 Hasdrubalem Gisgonis cum exercitu penitus in Lusitaniam
abire, nec cum Romanis *manus* conserere; Masinissæ ex omni
equitatu, quod roboris esset, tria millia equitum expleri,
eumque vagum per citeriorem Hispaniam sociis opem ferre,
hostium oppida atque agros populari. His decretis, ad exse-
quenda, quæ statuerant, digressi. Hæc eo anno in Hispa-
nia acta.

9 Romæ fama Scipionis in dies crescere, Fabio Tarentum
captum *astu* magis quam virtute gloriæ tamen esse, Fulvii
10 senescere fama, Marcellus etiam adverso rumore esse, super-

quam quod primo male pugnaverat, quia, vagante per Italiam
Hannibale, media æstate Venusiam in tecta milites abduxisset.
Inimicus erat ei C. Publicius Bibulus tribunus plebis. Is iam 11
a prima pugna, quæ adversa fuerat, assiduis contionibus
infamem invisumque plebei Claudium fecerat, et iam de
imperio abrogando eius agebat, quum tamen necessarii Claudii 12
obtinuerunt, *ut*, relicto Venusiæ legato, Marcellus Romam
rediret ad purganda ea, quæ inimici obiicerent, nec de
imperio eius abrogando absente ipso ageretur. Forte sub 13
idem tempus et Marcellus ad deprecandam ignominiam et Q.
Fulvius consul comitiorum causa Romam venit. Actum de **21**
imperio Marcelli in circo Flaminio est ingenti concursu ple-
bisque et omnium ordinum, accusavitque tribunus plebis non 2
Marcellum modo, sed omnem nobilitatem: fraude eorum et
cunctatione fieri, ut Hannibal decimum iam annum Italiam
provinciam habeat, diutius ibi quam Carthagine vixerit;
habere fructum imperii prorogati Marcello populum Romanum; 3
bis cæsum exercitum eius æstiva Venusiæ sub tectis agere.
Hanc tribuni orationem ita obruit Marcellus commemoratione 4
rerum suarum, ut non rogatio solum de imperio eius abro-
gando antiquaretur, sed postero die consulem eum ingenti
consensu centuriæ omnes crearent. Additur collega T. Quinc- 5
tius Crispinus, qui tum prætor erat. Postero die prætores
creati P. Licinius Crassus Dives, pontifex maximus, P. Lici-
nius Varus, Sex. Iulius Cæsar, Q. Claudius.

Comitiorum ipsorum diebus sollicita civitas de Etruriæ 6
defectione fuit. Principium eius rei ab Arretinis fieri, C.
Calpurnius scripserat, qui eam provinciam pro prætore obti-
nebat. Itaque confestim eo missus Marcellus consul designatus, 7
qui rem inspiceret ac, si digna videretur, exercitu accito
bellum ex Apulia in Etruriam transferret. Eo metu compressi
Etrusci quieverunt. Tarentinorum legatis pacem petentibus 8
cum libertate ac legibus suis responsum ab senatu est, ut
redirent, quum Fabius consul Romam venisset.

Ludi et Romani et plebeii eo anno in singulos dies 9

instaurati. Ædiles curules fuere *L.* Cornelius Caudinus et
10 Ser. Sulpicius Galba, plebeii C. Servilius *et* **. Servilium negabant iure aut tribunum plebis fuisse aut ædilem esse, quod patrem eius, quem triumvirum agrarium occisum a Boiis circa Mutinam esse opinio per decem annos fuerat, vivere atque in hostium potestate esse satis constabat.

22 A. u. c. 546. A. Ch. 208. Undecimo anno Punici belli consulatum inierunt M. Marcellus quintum, ut numeretur consulatus, quem vitio cre-
2 atus non gessit, et *T.* Quinctius Crispinus. Utrisque consulibus Italia decreta provincia est et duo consulares prioris anni exercitus (tertius Venusiæ tum erat, cui Marcellus præfuerat), ita ut ex tribus eligerent duo, quos vellent, tertius ei traderetur, cui Tarentum et Sallentini provincia evenisset.
3 Ceteræ provinciæ ita divisæ: prætoribus, P. Licinio *Varo urbana*, *P. Licinio* Crasso, pontifici maximo, peregrina et quo senatus censuisset, Sex. Iulio Cæsari Sicilia, Q. Claudio, fla-
4 mini, Tarentum. Prorogatum imperium in annum est Q. Fulvio Flacco, ut provinciam Capuam, quæ T. Quinctii prætoris fuerat, cum una legione obtineret. Prorogatum et C. Hostilio Tubulo est, ut pro prætore in Etruriam ad duas
5 legiones succederet C. Calpurnio. Prorogatum et L. Veturio Philoni est, ut pro prætore Galliam eandem provinciam cum iisdem duabus legionibus obtineret, quibus prætor obtinuisset.
6 Quod in L. Veturio, idem in C. Aurunculeio decretum ab senatu latumque de prorogando imperio ad populum est, qui prætor Sardiniam provinciam cum duabus legionibus obtinuerat. Additum et aliud præsidium provinciæ, quinquaginta naves,
7 quas P. Scipio ex Hispania misisset. Et P. Scipioni et M. Silano suæ Hispaniæ suique exercitus in annum decreti. Scipio ex octoginta navibus, quas aut secum ex Italia adductas aut captas Carthagine habebat, quinquaginta in Sardiniam
8 transmittere iussus, quia fama erat, magnum navalem apparatum eo anno Carthagine esse: ducentis navibus omnem
9 oram Italiæ, Siciliæ Sardiniæque impleturos. Et in Sicilia ita divisa res est: Sex. Cæsari exercitus Cannensis datus est:

M. Valerius Lævinus (ei quoque enim prorogatum imperium
est) classem, quæ ad Siciliam erat, navium septuaginta obti-
neret; adderet eo triginta naves, quæ ad Tarentum priore
anno fuerant; cum ea centum navium classe, si videretur ei,
prædatum in Africam traiiceret. Et P. Sulpicio, ut eadem 10
classe Macedoniam Græciamque provinciam haberet, proro-
gatum in annum imperium est. De duabus, quæ ad urbem
Romam fuerant, legionibus nihil mutatum. Supplementum, 11
quo opus esset, scriberent consules, permissum. Una et
viginti legionibus eo anno defensum imperium Romanum est.
Et P. Licinio Varo prætori urbano negotium datum, ut naves 12
longas triginta veteres reficeret, quæ Ostiæ erant, et viginti
novas naves sociis navalibus impleret, ut quinquaginta navium
classe oram maris vicinam urbi Romanæ tueri posset. C. 13
Calpurnius vetitus ab Arretio movere exercitum, nisi quum
successor venisset; idem et Tubulo imperatum, ut inde præ-
cipue caveret, ne qua nova consilia caperentur.

Prætores in provincias profecti; consules religio tenebat, **23**
quod, prodigiis aliquot nuntiatis, non facile litabant. Et ex 2
Campania nuntiata erant, Capuæ duas ædes, Fortunæ et
Martis, et sepulcra aliquot de cælo tacta; Cumis (adeo
minimis etiam rebus prava religio inserit deos) mures in æde
Iovis aurum rosisse, Casini examen apium ingens in foro
consedisse, et Ostiis murum portamque de cælo tactam, Cære 3
vulturium volasse in ædem Iovis, Vulsiniis sanguine lacum
manasse. Horum prodigiorum causa diem unum supplicatio 4
fuit. Per dies aliquot hostiæ maiores sine litatione cæsæ,
diuque non impetrata pax deum. In capita consulum, re
publica incolumi, exitiabilis prodigiorum eventus vertit.

Ludi Apollinares Q. Fulvio, App. *Claudio consulibus a P.* 5
Cornelio Sulla prætore urbano primum facti erant; inde omnes
deinceps prætores urbani fecerant; sed in unum annum vove-
bant dieque incerto faciebant. Eo anno pestilentia gravis 6
incidit in urbem agrosque, quæ tamen magis in morbos longos
quam in perniciabiles evasit. Eius pestilentiæ causa et 7

supplicatum per compita tota urbe est, et P. Licinius Varus prætor urbanus legem ferre ad populum iussus, ut ii ludi in perpetuum in statam diem voverentur. Ipse primus ita vovit, fecitque ante diem tertium nonas Quintiles. Is dies deinde sollemnis servatus.

24 De Arretinis et fama in dies gravior et cura crescere patribus. Itaque C. Hostilio scriptum est, ne differret obsides ab Arretinis accipere, et, cui traderet Romam deducendos, C.
2 Terentius Varro cum imperio missus. Qui ut venit, extemplo Hostilius legionem unam, quæ ante urbem castra habebat, signa in urbem ferre iussit præsidiaque locis idoneis disposuit;
3 tum in foro citatis senatoribus obsides imperavit. Quum senatus biduum ad considerandum [tempus] peteret, aut ipsos extemplo dare aut se postero die senatorum omnes liberos sumpturum edixit. Inde portas custodire iussi tribuni militum præfectique socium et centuriones, ne quis nocte urbe exiret.
4 Id segnius negligentiusque factum; septem principes senatus, priusquam custodiæ in portis locarentur, ante noctem cum
5 liberis evaserunt. Postero die luce prima, quum senatus in forum citari cœptus esset, desiderati, bonaque eorum venierunt: *a* ceteris senatoribus centum viginti obsides, liberi ipsorum,
6 accepti traditique C. Terentio Romam deducendi. Is omnia suspectiora, quam ante fuerant, in senatu fecit. Itaque tanquam imminente Etrusco tumultu, legionem unam, alteram ex urbanis, Arretium ducere iussus ipse C. Terentius eamque
7 habere in præsidio urbis; C. Hostilium cum cetero exercitu placet totam provinciam peragrare et cavere, ne qua occasio
8 novare cupientibus res daretur. C. Terentius ut Arretium cum legione venit, claves portarum quum magistratus poposcisset, negantibus iis comparere, fraude amotas magis ratus quam negligentia intercidisse, ipse alias claves omnibus portis imposuit, cavitque cum cura, ut omnia in potestate sua
9 essent; Hostilium intentius monuit, ut in eo spem, non moturos quicquam Etruscos, poneret, si, ne quid moveri posset, cavisset.

25 De Tarentinis inde magna contentione in senatu actum

coram Fabio, defendente ipso, quos ceperat armis, aliis
infensis et plerisque æquantibus eos Campanorum noxæ
pœnæque. Senatus consultum in sententiam M'. Acilii factum 2
est, ut oppidum præsidio custodiretur Tarentinique omnes
intra mœnia continerentur, res integra postea referretur, quum
tranquillior status Italiæ esset. Et de M. Livio, præfecto 3
arcis Tarentinæ, haud minore certamine actum est, aliis senatus
consulto notantibus præfectum, quod eius socordia Tarentum
proditum hosti esset, aliis præmia decernentibus, quod per 4
quinquennium arcem tutatus esset, maximeque unius eius
opera receptum Tarentum foret, mediis ad censores, non ad 5
senatum notionem de eo pertinere dicentibus, cuius sententiæ
et Fabius fuit. Adiecit tamen, fateri se, opera Livii Taren-
tum receptum, quod amici eius vulgo in senatu iactassent;
neque enim recipiundum fuisse, nisi amissum foret.

Consulum alter T. Quinctius Crispinus ad exercitum, 6
quem Q. Fulvius Flaccus habuerat, cum supplemento in Lu-
canos est profectus. Marcellum aliæ atque aliæ obiectæ animo 7
religiones tenebant, in quibus quod, quum bello Gallico ad
Clastidium ædem Honori et Virtuti vovisset, dedicatio eius a
pontificibus impediebatur, quod negabant unam cellam duobus 8
recte dedicari, quia, si de cælo tacta aut prodigii aliquid in
ea factum esset, difficilis procuratio foret, quod, utri deo res 9
divina fieret, sciri non posset; neque enim duobus nisi certis
deis rite una hostia fieri. Ita addita Virtutis ædes apprope-
rato opere; neque tamen ab ipso ædes eæ dedicatæ sunt.
Tum demum ad exercitum, quem priore anno Venusiæ reli- 10
querat, cum supplemento proficiscitur.

Locros in Bruttiis Crispinus oppugnare conatus, quia 11
magnam famam attulisse Fabio Tarentum rebatur, omne
genus tormentorum machinarumque ex Sicilia arcessierat; et
naves indidem accitæ erant, quæ vergentem ad mare partem
urbis oppugnarent. Ea omissa oppugnatio est, quia Lacinium 12
Hannibal admoverat copias, et collegam eduxisse iam ab
Venusia exercitum fama erat, cui coniungi volebat. Itaque 13

in Apuliam ex Bruttiis reditum, et inter Venusiam Bantiamque,
minus trium millium passuum intervallo, consules binis castris
14 consederunt. In eandem regionem et Hannibal rediit, averso
ab Locris bello. Ibi consules ambo ingenio feroces prope
quotidie in acie stare, haud dubia spe, si duobus exercitibus
consularibus iunctis commisisset sese hostis, debellari posse.
26 Hannibal, quia cum Marcello bis priore anno congressus vicerat
victusque erat, ut, cum eodem si dimicandum foret, nec spem
nec metum ex vano haberet, ita duobus consulibus haudqua-
2 quam sese parem futurum credebat; itaque totus in suas
3 artes versus insidiis locum quærebat. Levia tamen prœlia inter
bina castra vario eventu fiebant. Quibus quum extrahi
æstatem posse consules crederent, nihilo minus oppugnari
Locros posse rati, L. Cincio, ut ex Sicilia Locros cum classe
4 traiiceret, scribunt; et ut ab terra quoque oppugnari mœnia
possent, a Tarento partem exercitus, qui in præsidio erat,
5 duci eo iusserunt. Ea ita futura per quosdam Thurinos
comperta Hannibali quum essent, mittit ad insidendam ab Ta-
rento viam. Ibi sub tumulo Peteliæ tria millia equitum, duo
6 peditum in occulto locata; in quæ inexplorato euntes Romani
quum incidissent, ad duo millia armatorum cæsa, mille et
quingenti ferme vivi capti, alii dissipati fuga per agros saltusque
Tarentum rediere.
7 Tumulus erat silvestris inter Punica et Romana castra,
ab neutris primo occupatus, quia Romani, qualis pars eius,
quæ vergeret ad hostium castra, esset, ignorabant, Hannibal
8 insidiis quam castris aptiorem eum crediderat. Itaque nocte
ad id missas aliquot Numidarum turmas medio in saltu con-
diderat, quorum interdiu nemo ab statione movebatur, ne aut
9 arma aut ipsi procul conspicerentur. Fremebant vulgo in
castris Romanis, occupandum eum tumulum esse et castello
firmandum, ne, si occupatus ab Hannibale foret, velut in
10 cervicibus haberent hostem. Movit ea res Marcellum, et
collegæ „Quin imus“ inquit „ipsi cum equitibus paucis explo-
ratum? Subiecta res oculis nostris certius dabit consilium.“

Consentienti Crispino, cum equitibus ducentis viginti, ex 11
quibus quadraginta Fregellani, ceteri Etrusci erant, profici-
scuntur; secuti tribuni militum M. Marcellus, consulis filius, 12
et A. Manlius, simul et duo præfecti socium, L. Arrenius et
M'. Avilius. Immolasse eo die quidam prodidere memoriæ 13
consulem Marcellum et, prima hostia cæsa, iecur sine capite
inventum, in secunda omnia comparuisse, quæ assolent, auctum 14
etiam visum in capite; nec id sane haruspici placuisse, quod
secundum trunca et turpia exta nimis læta apparuissent.
Ceterum consulem Marcellum tanta cupiditas tenebat dimicandi **27**
cum Hannibale, ut nunquam satis castra castris collata cre-
deret; tum quoque vallo egrediens signum dedit, ut ad locum 2
miles esset paratus, ut, si collis, in quem speculatum irent,
placuisset, vasa colligerent et sequerentur. Exiguum campi 3
ante castra erat; inde in collem aperta undique et conspecta
ferebat via. Numidis speculator, nequaquam in spem tantæ
rei positus, sed si quos vagos pabuli aut lignorum causa
longius a castris progressos possent excipere, signum dat, ut
pariter ab utrisque lateribus exorerentur. Non ante appa- 4
ruere, quibus obviis ab iugo ipso consurgendum erat, quam
circumiere, qui ab tergo includerent viam; tum undique omnes
exorti et clamore sublato impetum fecere. Quum in ea valle 5
consules essent, ut neque evadere possent in iugum occupatum
ab hoste nec receptum ab tergo circumventi haberent, extrahi
tamen diutius certamen potuisset, ni cœpta ab Etruscis fuga
pavorem ceteris iniecisset. Non tamen omisere pugnam 6
deserti ab Etruscis Fregellani, donec integri consules hortando
ipsique ex parte pugnando rem sustinebant; sed postquam 7
vulneratos ambo consules, Marcellum etiam transfixum lancea
prolabentem ex equo moribundum videre, tum et ipsi (perpauci
autem supererant) cum Crispino consule duobus iaculis icto
et Marcello adolescente, saucio et ipso, effugerunt. Interfectus 8
A. Manlius tribunus militum, et ex duobus præfectis socium
M'. Avilius occisus, *L.* Arrenius captus; et lictores consulum
quinque vivi in hostium potestatem venerunt, ceteri aut inter- 9

fecti aut cum consule effugerunt; equitum tres et quadraginta aut in prœlio aut in fuga ceciderunt, duodeviginti vivi capti.
10 Tumultuatum in castris fuerat, ut consulibus irent subsidio, quum consulem et filium alterius consulis saucios exiguasque infelicis expeditionis reliquias ad castra venientes cernunt.
11 Mors Marcelli quum alioqui miserabilis fuit, tum quod ne pro ætate (maior iam enim sexaginta annis erat) neque pr veteris prudentia ducis tam improvide se collegamque et pro totam rem publicam in præceps dederat.

12 Multos circa unam rem ambitus fecerim, si, quæ de Ma-
13 celli morte variant auctores, omnia exsequi velim. Ut omitt alios, Cælius triplicem gestæ rei † ordinem edit, unam t ditam fama, alteram scriptam laudatione filii, qui rei ge interfuerit, tertiam, quam ipse pro inquisita ac sibi compe
14 affert. Ceterum ita fama variat, ut tamen plerique l speculandi causa castris egressum, omnes insidiis circumvent tradant.

28 Hannibal magnum terrorem hostibus morte consulis uni vulnere alterius iniectum esse ratus, ne cui deesset occasio castra in tumulum, in quo pugnatum erat, extemplo transfe
2 ibi inventum Marcelli corpus sepelit. Crispinus, et mo collegæ et suo vulnere territus, silentio insequentis noctis pr fectus, quos proximos nanctus est montes, in iis loco alto
3 tuto undique castra posuit. Ibi duo duces sagaciter m
4 sunt, alter *ad cavendam*, *alter* ad inferendam fraudem. An Marcelli simul cum corpore Hannibal potitus erat. Ei signi errore ne cui dolus necteretur a Pœno, metuens Crispin circa civitates proximas miserat nuntios, occisum colleg esse anulisque eius hostem potitum; ne quibus litteris creder
5 Marcelli nomine compositis. Paulo ante hic nuntius cons Salapiam venerat, quum litteræ ab Hannibale allatæ su Marcelli nomine compositæ, se nocte, quæ diem illum secutur esset, Salapiam venturum; *intenti* milites essent, qui in præsidi
6 erant, si quo opera eorum opus esset. Sensere Salapita fraudem; et ab ira *non* defectionis modo, sed etiam equitu

interfectorum rati occasionem supplicii peti, remisso retro 7
nuntio (perfuga autem Romanus *erat*), *ut* sine arbitro milites,
quæ vellent, agerent, oppidanos per muros urbisque opportuna
loca in stationibus disponunt; custodias vigiliasque in eam 8
noctem intentius instruunt; circa portam, qua venturum
hostem rebantur, quod roboris in præsidio erat, opponunt.
Hannibal quarta vigilia ferme ad urbem accessit. Primi 9
agminis erant perfugæ Romanorum et arma Romana habebant.
Ii, ubi ad portam est ventum, Latine omnes loquentes excitant
vigiles aperirique portam iubent: consulem adesse. Vigiles, 10
velut ad vocem eorum excitati, tumultuari, trepidare, moliri
portam. Cataracta deiecta clausa erat; eam partim vectibus
levant, partim funibus subducunt in tantum altitudinis, ut
subire recti possent. Vixdum satis patebat iter, quum per- 11
fugæ certatim ruunt per portam; et quum sexcenti ferme
intrassent, remisso fune, quo suspensa erat, cataracta magno
sonitu cecidit. Salapitani alii perfugas negligenter ex itinere 12
suspensa humeris, ut inter pacatos, gerentes arma invadunt,
alii e turri eius portæ murisque saxis, sudibus, pilis absterrent
hostem. Ita inde Hannibal suamet ipse fraude captus abiit, 13
profectusque ad Locrorum solvendam obsidionem, quam
L. Cincius summa vi, operibus tormentorumque omni genere ex
Sicilia advecto, oppugnabat. Magoni iam haud ferme fidenti, 14
retenturum defensurumque se urbem, prima spes morte nuntiata
Marcelli affulsit. Secutus inde nuntius, Hannibalem, Numi- 15
darum equitatu præmisso, ipsum, quantum accelerare posset,
cum peditum agmine sequi. Itaque ubi primum Numidas, 16
edito e speculis signo, adventare sensit, et ipse patefacta re-
pente porta ferox in hostes erumpit. Et primo, magis quia
improviso id fecerat, quam quod par viribus esset, anceps
certamen erat; deinde, ut supervenere Numidæ, tantus pavor 17
Romanis est iniectus, ut passim ad mare ac naves fugerent,
relictis operibus machinisque, quibus muros quatiebant. Ita
adventu Hannibalis soluta Locrorum obsidio est.

Crispinus postquam in Bruttios profectum Hannibalem **29**

sensit, exercitum, cui collega præfuerat, M. Marcellum tribunum
2 militum Venusiam abducere iussit; ipse cum legionibus suis
Capuam profectus, vix lecticæ agitationem præ gravitate vul-
nerum patiens, Romam litteras de morte collegæ scripsit,
3 quantoque ipse in discrimine esset; se comitiorum causa non
posse Romam venire, quia nec viæ laborem passurus vide-
retur et de Tarento sollicitus esset, ne ex Bruttiis Hannibal
eo converteret agmen; legatos opus esse ad se mitti viros
prudentes, cum quibus, quæ vellet, de re publica loqueretur.
4 Hæ litteræ recitatæ magnum et luctum morte alterius consulis
et metum de altero fecerunt. Itaque et Q. Fabium filium
ad exercitum Venusiam miserunt, et ad consulem tres legati
missi, Sex. Iulius Cæsar, L. Licinius Pollio, L. Cincius
5 Alimentus, quum paucis ante diebus ex Sicilia redisset. Hi
nuntiare consuli iussi, ut, si ad comitia venire Romam
non posset, dictatorem in agro Romano diceret comitiorum
6 causa; si consul Tarentum profectus esset, Q. Claudium præ-
torem placere in eam regionem inde abducere legiones, in
qua plurimas sociorum urbes tueri posset.

7 Eadem æstate M. Valerius cum classe centum navium
ex Sicilia in Africam transmisit, et ad Clupeam urbem escensione
facta, agrum late, nullo ferme obvio armato, vastavit. Inde
ad naves raptim prædatores recepti, quia repente fama
8 accidit, classem Punicam adventare. Octoginta erant et tres
naves. Cum his haud procul Clupea prospere pugnat Roma-
nus. Decem et octo navibus captis, fugatis aliis, cum magna
terrestri navalique præda Lilybæum rediit.

9 Eadem æstate et Philippus implorantibus Achæis auxilium
tulit, quos et Machanidas, tyrannus Lacedæmoniorum, finitimo
bello urebat et Ætoli, navibus per fretum, quod Naupactum
et Patras interfluit (Rhion incolæ vocant), exercitu traiecto,
10 depopulati erant. Attalum quoque, regem Asiæ, quia Ætoli
summum gentis suæ magistratum ad eum proximo annuo concilio
30 detulerant, fama erat in Europam traiecturum. Ob hæc
Philippo in Græciam descendenti ad Lamiam urbem Ætoli

duce Pyrrhia, qui prætor in eum annum cum absente Attalo
creatus erat, occurrerunt. Habebant et *ab* Attalo auxilia 2
secum et mille ferme ex Romana classe a P. Sulpicio missos.
Adversus hunc ducem atque has copias Philippus bis prospero
eventu pugnavit; mille admodum hostium utraque pugna
occidit. Inde quum Ætoli metu compulsi Lamiæ urbis mœnibus 3
tenerent sese, Philippus ad Phalara exercitum duxit; in
Maliaco sinu is locus est, quondam frequenter habitatus
propter egregium portum tutasque circa stationes et aliam
opportunitatem maritimam terrestremque. Eo legati ab rege 4
Ægypti Ptolemæo Rhodiisque et Atheniensibus et Chiis vene-
runt ad dirimendum inter Philippum atque Ætolos bellum.
Adhibitus ab Ætolis et ex finitimis pacificator Amynander,
rex Athamanum. Omnium autem non tanta pro Ætolis cura 5
erat, ferociori quam pro ingeniis Græcorum gente, quam ne
Philippus regnumque eius rebus Græciæ, grave libertati futu-
rum, immisceretur. De pace dilata consultatio est in concilium 6
Achæorum; concilio et locus et dies certa indicta; interim
triginta dierum indutiæ impetratæ. Profectus inde rex per 7
Thessaliam Bœotiamque Chalcidem Eubœæ venit, ut Attalum,
quem classe Eubœam petiturum audierat, portibus et litorum
appulsu arceret. Inde, præsidio relicto adversus Attalum, si 8
forte interim traiecisset, profectus ipse cum paucis equitum
levisque armaturæ Argos venit. Ibi curatione Heræorum 9
Nemeorumque suffragiis populi ad eum delata, quia se Ma-
cedonum reges ex ea civitate oriundos ferunt, Heræis actis,
ab ipso ludicro extemplo Ægium profectus est ad indictum
multo ante sociorum concilium. Ibi de Ætolico finiendo bello 10
actum, ne causa aut Romanis aut Attalo intrandi Græciam
esset. Sed ea omnia, vixdum indutiarum tempore circumacto, 11
Ætoli turbavere, postquam et Attalum Æginam venisse et
Romanam classem stare ad Naupactum audivere. Vocati 12
enim in concilium Achæorum, in quo et eæ legationes erant,
quæ ad Phalara egerant de pace, primo questi sunt quædam
parva contra fidem conventionis tempore indutiarum facta;

13 postremo negarunt dirimi bellum posse, nisi Messeniis Achæi
Pylum redderent, Romanis restitueretur Atintania, Scerdilædo
14 et Pleurato Ardyæi. Enimvero indignum ratus Philippus,
victos victori sibi ultro condiciones ferre, ne antea quidem se
aut de pace audisse aut indutias pepigisse dixit spem ullam
habentem, quieturos Ætolos, sed ut omnes socios testes haberet,
15 se pacis, illos belli causam quæsisse. Ita infecta pace con-
cilium dimisit, quattuor millibus armatorum relictis ad præ-
16 sidium Achæorum et quinque longis navibus acceptis, quas
si adiecisset missæ nuper ad se classi Carthaginiensium et ex
Bithynia ab rege Prusia venientibus navibus, statuerat navali
prœlio lacessere Romanos, iam diu in regione ea potentes
17 maris. Ipse ab eo concilio Argos regressus; iam enim Ne-
meorum appetebat tempus, quæ celebrare volebat præsen-
tia sua.

31 Occupato rege apparatu ludorum et per dies festos
licentius quam inter belli tempora remittente animum, P.
Sulpicius ab Naupacto profectus classem appulit inter Sicyo-
nem et Corinthum, *felicissimæque agrum* fertilitatis effuse
2 vastavit. Fama eius rei Philippum ab ludis excivit; raptimque
cum equitatu profectus, iussis subsequi peditibus, palatos passim
per agros gravesque præda, ut qui nihil tale metuerent,
3 adortus Romanos compulit in naves. Classis Romana haud-
quaquam læta præda Naupactum rediit; Philippo ludorum quoque
qui reliqui erant, celebritatem quantæcunque, de Romanis
4 tamen, victoriæ partæ fama auxerat, lætitiaque ingenti cele-
brati festi dies, eo magis etiam, quod, populariter dempto
capitis insigni purpuraque atque alio regio habitu, æquaverat
ceteris se in speciem, quo nihil gratius est civitatibus liberis:
5 præbuissetque haud dubiam eo facto spem libertatis, nisi
omnia intoleranda libidine fœda ac deformia effecisset. Vaga-
batur enim cum uno aut altero comite per maritas domos
6 dies noctesque, et summittendo se in privatum fastigium, quo
minus conspectus, eo solutior erat, et libertatem, quum aliis
7 vanam ostendisset, totam in suam licentiam verterat. Neque

enim omnia emebat aut eblandiebatur, sed vim flagitiis adhibebat, periculosumque et viris et parentibus erat moram incommoda severitate libidini regiæ fecisse; uni etiam principi Achæo- 8
rum Arato adempta uxor nomine Polycratia ac spe regiarum nuptiarum in Macedoniam asportata fuerat.

Per hæc flagitia sollemni Nemeorum peracto paucisque 9
additis diebus, Dymas est profectus ad præsidium Ætolorum, quod ab Eleis accitum acceptumque in urbem erat, eiiciendum.
Cycliadas (penes eum summa imperii erat) Achæique ad 10
Dymas regi occurrere, et Eliorum accensi odio, quod a ceteris Achæis dissentirent, et infensi Ætolis, quos Romanum quoque adversus se movisse bellum credebant. Profecti a Dymis 11
coniuncto exercitu transeunt Larisum amnem, qui Elium
agrum a Dymæo dirimit. Primum diem, quo fines hostium 32
ingressi sunt, populando absumpserunt; postero die acie instructa ad urbem accesserunt, præmissis equitibus, qui obequitando promptum ad excursiones genus lacesserent Ætolorum.
Ignorabant, Sulpicium cum quindecim navibus ab Naupacto 2
Cyllenen traiecisse et, expositis in terram quattuor millibus armatorum, silentio noctis, ne conspici agmen posset, intrasse
Elim. Itaque improvisa res ingentem iniecit terrorem, post- 3
quam inter Ætolos Eliosque Romana signa atque arma
cognovere. Et primo recipere suos voluerat rex; deinde, contrac- 4
to iam inter Ætolos et Tralles (Illyriorum id est genus) certamine, quum urgeri videret suos, et ipse rex cum equitatu in
cohortem Romanam incurrit. Ibi equus pilo traiectus quum 5
prolapsum per caput regem effudisset, atrox pugna utrinque accensa est, et ab Romanis impetu in regem facto et prote-
gentibus regiis. Insignis et ipsius pugna fuit, quum pedes 6
inter equites coactus esset prœlium inire; dein, quum iam impar certamen esset caderentque circa eum multi et vulne-
rarentur, raptus ab suis atque alteri equo iniectus fugit. Eo 7
die castra quinque millia passuum ab urbe Eliorum posuit; postero die *ad* castellum (Pyrgum vocant) copias omnes eduxit, quo agrestium multitudinem cum pecoribus metu popu-

8 lationum compulsam audierat. Eam inconditam inermemque
multitudinem primo statim terrore adveniens cepit; compensaveratque ea præda, quod ignominiæ ad Elim acceptum fuerat.
9 Dividenti prædam captivosque (fuere autem quattuor millia
hominum, pecoris omnis generis ad millia viginti) nuntius ex
Macedonia venit, Eropum quendam, corrupto arcis præsidiique
præfecto, Lychnidum cepisse; tenere et Dassaretiorum quosdam
10 vicos et Dardanos etiam concire. Omisso igitur Achaico
bello, relictis tamen duobus millibus et quingentis omnis generis armatorum cum Menippo et Polyphanta ducibus ad
11 præsidium sociorum, profectus ab Dymis per Achaiam Bœotiamque et Eubœam decimis castris Demetriadem in Thessaliam
33 pervenit. Ibi alii maiorem afferentes tumultum nuntii occurrunt,
Dardanos in Macedoniam effusos Orestidem iam tenere ac
descendisse in Argestæum campum, famamque inter barbaros
2 celebrem esse, Philippum occisum. Expeditione ea, qua *cum*
populatoribus agri ad Sicyonem pugnavit, in arborem illatus
impetu equi ad eminentem ramum cornu alterum galeæ præ-
3 fregit; id inventum ab Ætolo quodam perlatumque in Ætoliam
ad Scerdilædum, cui notum erat insigne galeæ, famam inter-
4 fecti regis vulgavit. Post profectionem ex Achaia regis
Sulpicius Æginam classe profectus cum Attalo sese coniunxit.
5 Achæi cum Ætolis Eleisque haud procul Messene prosperam
pugnam fecerunt. Attalus rex et P. Sulpicius Æginæ hibernarunt.

6 Exitu huius anni T. Quinctius consul, dictatore comitiorum
ludorumque faciendorum causa dicto T. Manlio Torquato, ex vul-
7 nere moritur; *alii Tarenti*, alii in Campania mortuum tradunt; *et*,
id quod nullo ante bello acciderat, duo consules sine memorando
prœlio interfecti velut orbam rem publicam reliquerant. Dictator
Manlius magistrum equitum C. Servilium (tum ædilis curulis
8 erat) dixit. Senatus, quo die primum est habitus, ludos magnos
facere dictatorem iussit, quos M. Æmilius prætor urbanus C.
Flaminio, Cn. Servilio consulibus fecerat et in quinquennium
voverat; tum dictator et fecit ludos et in insequens lustrum vovit.

Ceterum, quum duo consulares exercitus tam prope hostem 9
sine ducibus essent, omnibus aliis omissis una præcipua cura
patres populumque incessit consules primo quoque tempore
creandi, *et* ut eos crearent potissimum, quorum virtus satis
tuta a fraude Punica esset: quum toto eo bello damnosa 10
præpropera ac fervida ingenia imperatorum fuissent, tum eo
ipso *anno* consules nimia cupiditate conserendi cum hoste
manum in necopinatam fraudem lapsos esse; ceterum deos 11
immortales, miseritos nominis Romani, pepercisse innoxiis
exercitibus, temeritatem consulum ipsorum capitibus damnasse.
Quum circumspicerent patres, quosnam consules facerent, 34
longe ante alios eminebat C. Claudius Nero. Ei collega 2
quærebatur; et virum quidem eum egregium ducebant, sed
promptiorem acrioremque, quam tempora belli postularent aut
hostis Hannibal; temperandum acre ingenium eius mode- 3
rato et prudenti viro adiuncto collega censebant. M. Livius
erat, multis annis ante ex consulatu populi iudicio damnatus,
quam ignominiam adeo ægre tulerat, ut rus migraret et per 4
multos annos et urbe et omni cœtu careret hominum. Octavo 5
ferme post damnationem anno M. Claudius Marcellus et M.
Valerius Lævinus consules reduxerant eum in urbem; sed
erat veste obsoleta capilloque et barba promissa, præ se ferens
in vultu habituque insignem memoriam ignominiæ acceptæ.
L. Veturius et P. Licinius censores eum tonderi et squalorem 6
deponere et in senatum venire fungique aliis publicis mune-
ribus coegerunt; sed tum quoque aut verbo assentiebatur aut 7
pedibus in sententiam ibat, donec cognati hominis eum causa
M. Livii Macati, quum fama eius ageretur, stantem coegit in
senatu sententiam dicere. Tunc ex tanto intervallo auditus 8
convertit ora hominum in se causamque sermonibus *præbuit*,
indigno iniuriam a populo factam, magnoque id damno fuisse,
quod tam gravi bello nec opera nec consilio talis viri usa
res publica esset; C. Neroni neque Q. Fabium neque M. 9
Valerium Lævinum dari collegas posse, quia duos patricios
creari non liceret; eandem causam in T. Manlio esse, præ- 10

terquam quod recusasset delatum consulatum recusaturusque
11 esset; egregium par consulum fore, si M. Livium C. Claudio
collegam adiunxissent. Nec populus mentionem eius rei ortam
12 a patribus est aspernatus. Unus eam rem in civitate is, cui
deferebatur honos, abnuebat, levitatem civitatis accusans: sor-
didati rei non miseritos candidam togam invito offerre; eodem
13 honores pœnasque congeri. Si bonum ducerent, quid ita pro
noxio damnassent? Si noxium comperissent, quid ita, male
14 credito priore consulatu, alterum crederent? Hæc taliaque
arguentem et querentem castigabant patres, et M. Furium
memorantes revocatum de exsilio patriam pulsam sede sua
restituisse; ut parentium sævitiam, sic patriæ patiendo ac
15 ferendo leniendam esse, annisi omnes cum *C.* Claudio M.
Livium consulem fecerunt.

35 Post diem tertium eius diei prætorum comitia habita.
Prætores creati L. Porcius Licinus, C. Mamilius, C. et A.
Hostilii Catones. Comitiis perfectis ludisque factis, dictator et
2 magister equitum magistratu abierunt. C. Terentius Varro
in Etruriam pro prætore missus, ut ex ea provincia C. Ho-
stilius Tarentum ad eum exercitum iret, quem T. *Quinctius*
3 *consul habuerat; L.* Manlius trans mare legatus iret vise-
retque, quæ ibi gererentur; simul, quod Olympiæ ludicrum
ea æstate futurum erat, quod maximo cœtu celebraretur,
4 ut, si tuto per hostem posset, adiret id concilium, ut,
qui Siculi bello ibi profugi aut Tarentini cives relegati ab
Hannibale essent, domos redirent scirentque, sua omnia iis,
quæ ante bellum habuissent, reddere populum Romanum.

5 Quia periculosissimus annus imminere videbatur neque
consules in re publica erant, in consules designatos omnes
versi, quam primum eos sortiri provincias et præsciscere, quam
quisque eorum provinciam, quem hostem haberet, volebant.
6 De reconciliatione etiam gratiæ eorum in senatu actum est,
7 principio facto a Q. Fabio Maximo; inimicitiæ autem nobiles
inter eos erant, et acerbiores eas indigrioresque Livio sua
calamitas fecerat, quod spretum se in ea fortuna credebat.

Itaque is magis implacabilis erat et nihil opus esse reconci- 8
liatione aiebat; acrius et intentius omnia gesturos timentes,
ne crescendi ex se inimico collegæ potestas fieret. Vicit tamen 9
auctoritas senatus, ut, positis simultatibus, communi animo
consilioque administrarent rem publicam. Provinciæ iis non 10
permixtæ regionibus, sicut superioribus annis, sed diversæ
extremis Italiæ finibus, alteri adversus Hannibalem Bruttii *et*
Lucani, alteri Gallia adversus Hasdrubalem, quem iam Alpibus
appropinquare fama erat, decreta. Exercitum e duobus, qui 11
in Gallia quique in Etruria esset, addito urbano, eligeret,
quem mallet, qui Galliam esset sortitus; cui Bruttii provincia 12
evenisset, novis legionibus urbanis scriptis, utrius mallet con-
sulum prioris anni, exercitum sumeret; relictum a consule 13
exercitum Q. Fulvius proconsul acciperet, eique in annum
imperium esset. Et C. Hostilio, cui pro Etruria Tarentum 14
mutaverant provinciam, pro Tarento Capuam mutaverunt;
legio una data est, cui Fulvius proximo anno præfuerat.

De Hasdrubalis adventu *in* Italiam cura in dies crescebat. **36**
Massiliensium primum legati nuntiaverunt eum in Galliam
transgressum, erectosque adventu eius, quia magnum pondus 2
auri attulisse diceretur ad mercede auxilia conducenda, Gallo-
rum animos. Missi deinde cum iis legati ab Roma Sex. 3
Antistius et M. Ræcius ad rem inspiciendam retulerant, misisse
se cum Massiliensibus ducibus, qui per hospites eorum, prin-
cipes Gallorum, omnia explorata referrent; pro comperto habere, 4
Hasdrubalem, ingenti iam coacto exercitu, proximo vere Alpes
traiecturum, nec tum eum quicquam aliud morari, nisi quod
clausæ hieme Alpes essent.

In locum M. Marcelli P. Ælius Pætus augur creatus 5
inauguratusque, et Cn. Cornelius Dolabella rex sacrorum
inauguratus est in locum M. Marcii, qui biennio ante mortuus
erat. Hoc eodem anno et lustrum conditum est a censoribus 6
P. Sempronio Tuditano et M. Cornelio Cethego. Censa ci- 7
vium capita centum triginta septem millia centum octo,
minor aliquanto numerus, quam qui ante bellum fuerat. Eo 8

anno primum, ex quo Hannibal in Italiam venisset, comitium
tectum esse memoriæ proditum est, et ludos Romanos semel
instauratos ab ædilibus curulibus Q. Metello et C. Servilio.
9 Et plebeiis ludis biduum instauratum a C. Mamilio et M.
Cæcilio Metello ædilibus plebis; et tria signa ad Cereris iidem
dederunt; et Iovis epulum fuit ludorum causa.
10 Consulatum inde ineunt C. Claudius Nero et M. Livius
A. u. c. 547. A. Ch. 207. iterum. Qui quia designati provincias sortiti erant, præ-
11 tores sortiri iusserunt. C. Hostilio urbana evenit; addita et
peregrina, ut tres in provincias exire possent. A. Hostilio
12 Sardinia, C. Mamilio Sicilia, L. Porcio Gallia evenit. Summa
legionum trium et viginti ita per provincias divisa, ut binæ
consulum essent, quattuor Hispania haberet, binas tres præ-
13 tores, in Sicilia, in Sardinia et Gallia, duas C. Terentius in
Etruria, duas Q. Fulvius *in Bruttiis*, *duas Q. Claudius* circa
Tarentum et Sallentinos, unam C. Hostilius Tubulus Capuæ;
14 duæ urbanæ ut scriberentur. Primis quattuor legionibus
populus tribunos creavit; in ceteras consules miserunt.
37 Priusquam consules proficiscerentur, novendiale sacrum
2 fuit, quia Veiis de cælo lapidaverat. Sub unius prodigii, ut
fit, mentionem alia quoque nuntiata: Minturnis ædem Iovis
et lucum Maricæ, item Atellæ murum et portam de cælo
3 tacta; Minturnenses, terribilius quod esset, adiiciebant sanguinis
rivum in porta fluxisse; et Capuæ lupus nocte portam in-
4 gressus vigilem laniaverat. Hæc procurata hostiis maioribus
prodigia, et supplicatio diem unum fuit ex decreto pontificum.
Inde iterum novendiale instauratum, quod in Armilustro lapi-
5 dibus visum pluere. Liberatas religione mentes turbavit rursus
nuntiatum, *Frusinone natum* infantem esse quadrimo parem, nec
magnitudine tam mirandum, quam quod is quoque, ut Sinuessæ
6 biennio ante, incertus, mas an femina esset, natus erat. Id
vero haruspices ex Etruria acciti fœdum ac turpe prodigium
dicere: extorre agro Romano, procul terræ contactu, alto
mergendum. Vivum in arcam condidere provectumque in
7 mare proiecerunt. Decrevere item pontifices, ut virgines ter

novenæ per urbem euntes carmen canerent. Id quum in Iovis
Statoris æde discerent conditum ab Livio poeta carmen, tacta
de cælo ædes in Aventino Iunonis reginæ; prodigiumque id 8
ad matronas pertinere haruspices quum respondissent, donoque
divam placandam esse, ædilium curulium edicto in Capitolium 9
convocatæ, quibus in urbe Romana intraque decimum lapidem
ab urbe domicilia essent, ipsæ inter se quinque et viginti
delegerunt, ad quas ex dotibus stipem conferrent; inde donum 10
pelvis aurea facta lataque in Aventinum; pure casteque a
matronis sacrificatum. Confestim ad aliud sacrificium eidem 11
divæ ab decemviris edicta dies, cuius ordo talis fuit. Ab
æde Apollinis boves feminæ albæ duæ porta Carmentali in
urbem ductæ; post eas duo signa cupressea Iunonis reginæ 12
portabantur; tum septem et viginti virgines, longam indutæ
vestem, carmen in Iunonem reginam canentes ibant, illa tem- 13
pestate forsitan laudabile rudibus ingeniis, nunc abhorrens et
inconditum, si referatur; virginum ordinem sequebantur decem-
viri coronati laurea prætextatique. A porta Iugario vico in 14
forum venere; in foro pompa constitit *et*, per manus reste
data, virgines sonum vocis pulsu pedum modulantes incesserunt.
Inde vico Tusco Velabroque per boarium forum in clivum 15
Publicium atque ædem Iunonis reginæ perrectum. Ibi duæ
hostiæ ab decemviris immolatæ et simulacra cupressea in
ædem illata.

Deis rite placatis, dilectum consules habebant acrius inten- **38**
tiusque, quam prioribus annis quisquam meminerat habitum;
nam et belli terror duplicatus novi hostis in Italiam adventu, 2
et minus iuventutis erat, unde scriberent milites. Itaque 3
colonos etiam maritimos, qui sacrosanctam vacationem dice-
bantur habere, dare milites cogebant. Quibus recusantibus,
edixere in diem certam, ut, quo quisque iure vacationem
haberet, ad senatum deferret. Ea die ad senatum hi populi 4
venerunt, Ostiensis, Alsiensis, Antias, Anxuras, Minturnensis,
Sinuessanus et ab supero mari Senensis. Quum vacationes 5
suas quisque populus recitaret, nullius, quum in Italia hostis

esset, præter Antiatem Ostiensemque vacatio observata est; et earum coloniarum iuniores iure iurando adacti, supra dies triginta non pernoctaturos se extra mœnia coloniæ suæ, donec hostis in Italia esset.

6 Quum omnes censerent, primo quoque tempore consulibus eundum ad bellum (nam et Hasdrubali occurrendum esse descendenti ab Alpibus, ne Gallos Cisalpinos neve Etruriam
7 erectam in spem rerum novarum sollicitaret, et Hannibalem suo proprio occupandum bello, ne emergere ex Bruttiis atque obviam ire fratri posset), Livius cunctabatur, parum fidens
8 suarum provinciarum exercitibus: collegam ex duobus consularibus egregiis exercitibus et tertio, cui Q. Claudius Tarenti præesset, electionem habere; intuleratque mentionem de volo-
9 nibus revocandis ad signa. Senatus liberam potestatem consulibus fecit et supplendi, unde vellent, et eligendi de omnibus exercitibus, quos vellent, permutandique *et* ex provinciis, quo
10 e re publica censerent esse, traducendi. Omnia cum summa concordia consulum acta. Volones in undevicesimam et
11 vicesimam legiones scripti. Magni roboris auxilia ex Hispania quoque a P. Scipione M. Livio missa quidam ad id bellum auctores sunt, octo millia Hispanorum Gallorumque et duo millia de legione militum, equitum mille, mixtos Numidas
12 Hispanosque; M. Lucretium has copias navibus adduxisse; et sagittariorum funditorumque ad tria millia ex Sicilia C. Mamilium misisse.

39 Auxerunt Romæ tumultum litteræ ex Gallia allatæ ab
2 L. Porcio prætore: Hasdrubalem movisse ex hibernis et iam Alpes transire; octo millia Ligurum conscripta armataque coniunctura se transgresso in Italiam esse, nisi mitteretur in Ligures, qui eos bello occuparet; se cum invalido exercitu,
3 quoad tutum putaret, progressurum. Hæ litteræ consules, raptim confecto dilectu, maturius, quam constituerant, exire *in* provincias coegerunt ea mente, ut uterque hostem in sua provincia contineret, neque coniungi aut conferre in unum
4 vires pateretur. Plurimum in eam rem adiuvit opinio Hanni-

balis, quod, etsi ea æstate transiturum in Italiam fatrem cre-
diderat, recordando, quæ ipse in transitu nunc Rhodani, nunc
Alpium cum hominibus locisque pugnando per quinque menses
exhausisset, haudquaquam tam facilem maturumque transitum 5
exspectabat; ea tardius movendi ex hibernis causa fuit.
Ceterum Hasdrubali et sua et aliorum spe omnia celeriora 6
atque expeditiora fuere. Non enim receperunt modo Arverni
eum deincepsque aliæ Gallicæ atque Alpinæ gentes, sed etiam
secutæ sunt ad bellum; et quum per munita pleraque transitu 7
fratris, quæ antea invia fuerant, ducebat, tum etiam, duodecim
annorum assuetudine perviis Alpibus factis, inter mitiora iam
transibat hominum ingenia. Invisitati namque antea alieni- 8
genis nec videre ipsi advenam in sua terra assueti, omni
generi humano insociabiles erant; et primo ignari, quo Pœnus
pergeret, suas rupes suaque castella et pecorum hominumque
prædam peti crediderant; fama deinde Punici belli, quo duo- 9
decimum annum *Italia* urebatur, satis edocuerat, viam tantum
Alpes esse, duas prævalidas urbes, magno inter se maris
terrarumque spatio discretas, de imperio et opibus certare.
Hæ causæ aperuerant Alpes Hasdrubali. Ceterum, quod 10
celeritate itineris profectum erat, id mora ad Placentiam, dum 11
frustra obsidet magis quam oppugnat, corrupit. Crediderat 12
campestris oppidi facilem expugnationem esse, et nobilitas
coloniæ induxerat eum, magnum se excidio eius urbis terrorem
ceteris ratum iniecturum. Non ipsum solum ea oppugnatio 13
impediit, sed Hannibalem post famam transitus eius, tanto
spe sua celeriorem, iam moventem ex hibernis continuerat,
quippe reputantem non solum, quam lenta urbium oppugnatio 14
esset, sed etiam, quam ipse frustra eandem illam coloniam
ab Trebia victor regressus tentasset.

Consules diversis itineribus profecti ab urbe velut in duo **40**
pariter bella distenderant curas hominum, simul recordantium,
quas primus adventus Hannibalis intulisset Italiæ clades,
simul quum illa angeret cura: quos tam propitios urbi atque 2
imperio fore deos, ut eodem tempore utrobique res publica

prospere gereretur? Adhuc adversa secundis pensando rem
3 ad id tempus extractam esse. Quum in Italia ad Trasumennum et Cannas præcipitasset Romana res, prospera bella
4 in Hispania prolapsam eam erexisse; postea, quum in Hispania
alia super aliam clades, duobus egregiis ducibus amissis, duos
exercitus ex parte delesset, multa secunda in Italia Siciliaque
5 gesta quassatam rem publicam excepisse, et ipsum intervallum
loci, quod in ultimis terrarum oris alterum bellum gereretur,
6 spatium dedisse ad respirandum; nunc duo bella in Italiam
accepta, duo celeberrimi nominis duces circumstare urbem
Romanam, et unum in locum totam periculi molem, omne
onus incubuisse; qui eorum prior vicisset, intra *paucos dies*
7 *castra* cum altero iuncturum. Terrebat et proximus annus
lugubris duorum consulum funeribus. His anxii curis homines
8 digredientes in provincias consules prosecuti sunt. Memoriæ
proditum est, plenum adhuc iræ in cives M. Livium ad bellum
proficiscentem monenti Q. Fabio, ne, priusquam genus hostium
cognosset, temere manum consereret, respondisse, ubi primum
9 hostium agmen conspexisset, pugnaturum. Quum quæreretur,
quæ causa festinandi esset, „Aut ex hoste egregiam gloriam"
inquit „aut ex civibus victis gaudium meritum certe, etsi non
honestum, capiam."

10 Priusquam Claudius consul in provinciam veniret, per
extremum finem agri Tarentini ducentem in Sallentinos exercitum Hannibalem expeditis cohortibus adortus C. Hostilius
11 Tubulus incomposito agmini terribilem tumultum intulit; ad
quattuor millia hominum occidit, novem signa militaria cepit.
Moverat ex hibernis ad famam hostis Q. Claudius, qui per
12 urbes agri Sallentini castra disposita habebat. Itaque ne
cum duobus exercitibus simul confligeret, Hannibal nocte
castra ex agro Tarentino movit atque in Bruttios concessit.
13 Claudius in Sallentinos agmen convertit, Hostilius Capuam
14 petens obvius ad Venusiam fuit consuli Claudio. Ibi ex utroque
exercitu electa peditum quadraginta millia et ** equites, quibus

consul adversus Hannibalem *rem* gereret; reliquas copias Ho-
stilius Capuam ducere iussus, ut Q. Fulvio proconsuli traderet.

Hannibal, undique contracto exercitu, quem in hibernis 41
aut in præsidiis agri Bruttii habuerat, in Lucanos ad Gru-
mentum venit spe recipiendi oppida, quæ per metum ad Ro-
manos defecissent. Eodem a Venusia consul Romanus explo- 2
ratis itineribus contendit, et mille fere et quingentos passus
castra locat ab hoste. Grumenti mœnibus prope iniunctum 3
videbatur Pœnorum vallum; quingenti passus intererant.
Castra Punica ac Romana interiacebat campus; colles immi- 4
nebant nudi sinistro lateri Carthaginiensium, dextro Romano-
rum, neutris suspecti, quod nihil silvæ neque ad insidias
latebrarum habebant. In medio campo ab stationibus pro- 5
cursantes certamina haud satis digna dictu serebant. Id modo
Romanum quærere apparebat, ne abire hostem pateretur;
Hannibal *evadere* inde cupiens totis viribus in aciem descen-
debat. Tum consul ingenio hostis usus, quo minus in tam 6
apertis collibus timeri insidiæ poterant, quinque cohortes,
additis quinque manipulis, nocte iugum superare et in aversis
collibus considere iubet; tempus exsurgendi ex insidiis et 7
aggrediendi hostem Ti. Claudium Asellum tribunum militum
et P. Claudium præfectum socium edocet, quos cum iis mit-
tebat. Ipse luce prima copias omnes peditum equitumque in 8
aciem eduxit. Paulo post et ab Hannibale signum pugnæ
propositum est, clamorque in castris ad arma discurrentium
est sublatus; inde eques pedesque certatim portis ruere ac
palati per campum properare ad hostes. Quos ubi effusos 9
consul videt, tribuno militum tertiæ legionis C. Aurunculeio
imperat, ut equites legionis, quanto maximo impetu possit,
in hostem emittat: ita pecorum modo incompositos toto passim 10
se campo fudisse, ut sterni obterique, priusquam instruantur,
possint. Nondum Hannibal e castris exierat, quum pugnan- 42
tium clamorem audivit; itaque excitus tumultu raptim ad
hostem copias agit. Iam primos occupaverat equester terror; 2
peditum etiam prima legio et dextra ala prœlium inibat.

Incompositi hostes, ut quemque aut pediti aut equiti casus
3 obtulit, ita conserunt manus. Crescit pugna subsidiis et pro-
currentium ad certamen numero augetur; pugnantesque, quod
nisi in vetere exercitu et duci veteri haud facile est, inter
4 tumultum ac terrorem instruxisset Hannibal, ni cohortium
ac manipulorum decursu per colles clamor ab tergo auditus
5 metum, ne intercluderentur castris, iniecisset. Inde pavor
incussus et fuga passim fieri cœpta est; minorque cædes fuit,
quia propinquitas castrorum breviorem fugam perculsis fecit.
6 Equites enim tergo inhærebant; in transversa latera invaserant
cohortes secundis collibus via nuda ac facili decurrentes.
7 Tamen supra octo millia hominum occisa, supra septingentos
capti; signa militaria novem adempta; elephanti etiam, quorum
nullus usus in repentina ac tumultuaria pugna fuerat, quattuor
8 occisi, duo capti. Circa quingentos Romanorum sociorumque
victores ceciderunt. Postero die Pœnus quievit; Romanus, in
aciem copiis eductis, postquam neminem signa contra efferre
vidit, spolia legi cæsorum hostium et suorum corpora collata
9 in unum sepeliri iussit. Inde insequentibus continuis diebus
aliquot ita institit portis, ut prope inferre signa videretur.
10 donec Hannibal tertia vigilia, crebris ignibus tabernaculisque,
quæ pars castrorum ad hostes vergebat, et Numidis paucis,
qui in vallo portisque se ostenderent, relictis, profectus Apuliam
11 petere intendit. Ubi illuxit, successit vallo Romana acies, et
Numidæ ex composito paulisper in portis se valloque osten-
tavere, frustratique aliquamdiu hostes, citatis equis agmen
12 suorum assequuntur. Consul ubi silentium in castris et ne
paucos quidem, qui prima luce obambulaverant, parte ulla
cernebat, duobus equitibus speculatum in castra præmissis,
postquam satis tuta omnia esse exploratum est, inferri signa
13 iussit; tantumque ibi moratus, dum milites ad prædam discur-
runt, receptui deinde cecinit multoque ante noctem copias
14 reduxit. Postero die prima luce profectus, magnis itineribus
famam et vestigia agminis sequens haud procul Venusia
hostem assequitur. Ibi quoque tumultuaria pugna fuit; supra

duo millia Pœnorum cæsa. Inde nocturnis montanisque
itineribus Pœnus, ne locum pugnandi daret, Metapontum petiit.
Hanno inde (is enim præsidio eius loci præfuerat) in Bruttios 16
cum paucis ad exercitum novum comparandum missus; Hanni-
bal, copiis eius ad suas additis, Venusiam retro, quibus venerat
itineribus, repetiit, atque inde Canusium procedit. Nunquam 17
Nero vestigiis hostis abstiterat, et Q. Fulvium, quum Meta-
pontum ipse proficisceretur, in Lucanos, ne regio ea sine præ-
sidio esset, arcessierat.

Inter hæc ab Hasdrubale, postquam a Placentiæ obsidione **43**
abscessit, quattuor Galli equites, duo Numidæ cum litteris
missi ad Hannibalem, quum per medios hostes totam ferme
longitudinem Italiæ emensi essent, dum Metapontum cedentem 2
Hannibalem sequuntur, incertis itineribus Tarentum delati a
vagis per agros pabulatoribus Romanis ad Q. Claudium pro-
prætorem deducuntur. Eum primo incertis implicantes responsis, 3
ut metus tormentorum admotus fateri vera coegit, edocuerunt,
litteras se ab Hasdrubale ad Hannibalem ferre. Cum iis 4
litteris, sicut erant, signatis L. Verginio tribuno militum ducendi
ad Claudium consulem traduntur; duæ simul turmæ Samnitium 5
præsidii causa missæ. Qui ubi ad consulem pervenerunt,
litteræque lectæ per interpretem sunt et ex captivis percontatio
facta, tum Claudius, non id tempus esse rei publicæ ratus, quo 6
consiliis ordinariis provinciæ suæ quisque finibus per exercitus
suos cum hoste destinato ab senatu bellum gereret; audendum 7
aliquid improvisum, inopinatum, quod cœptum non minorem
apud cives quam hostes terrorem faceret, perpetratum in
magnam lætitiam ex magno metu verteret, litteris Hasdrubalis 8
Romam ad senatum missis, simul et ipse patres conscriptos,
quid pararet, edocet, *et* ut, quum in Umbria se occursurum
Hasdrubal fratri scribat, legionem a Capua Romam arcessant,
dilectum Romæ habeant, exercitum urbanum ad Narniam 9
hosti opponant. Hæc senatui scripta. Præmissi item per 10
agrum Larinatem, Marrucinum, Frentanum, Prætutianum, qua
exercitum ducturus erat, ut omnes ex agris urbibusque comme-

atus paratos militi ad vescendum in viam deferrent, equos
iumentaque alia producerent, ut vehiculorum fessis copia esset.
11 Ipse de toto exercitu civium sociorumque, quod roboris erat,
delegit, sex millia peditum, mille equites; pronuntiat, occupare
se in Lucanis proximam urbem Punicumque in ea præsidium
12 velle; ut ad iter parati omnes essent. Profectus nocte flexit
in Picenum.

Et consul quidem, quantis maximis itineribus poterat, ad
collegam ducebat, relicto Q. Catio legato, qui castris præesset.
44 Romæ haud minus terroris ac tumultus erat, quam fuerat biennio
ante, quum castra Punica obiecta Romanis mœnibus portisque fuerant.
Neque satis constabat animis, tam audax iter consulis lau-
2 darent vituperarentne; apparebat, quo nihil iniquius est, ex eventu
famam habiturum: Castra prope Hannibalem hostem relicta
sine duce, cum exercitu, cui detractum foret omne, quod roboris,
quod floris fuerit; et consulem in Lucanos ostendisse iter, quum
3 Picenum et Galliam peteret, castra relinquentem nulla alia re
tutiora quam errore hostis, qui ducem inde atque exercitus
4 partem abesse ignoraret. Quid futurum, si id palam fiat
et aut insequi Neronem cum sex millibus armatorum pro-
fectum Hannibal toto exercitu velit aut castra invadere prædæ
5 relicta, sine viribus, sine imperio, sine auspicio? Veteres
eius belli clades, duo consules proximo anno interfecti terre-
bant: et ea omnia accidisse, quum unus imperator, unus
exercitus hostium in Italia esset; nunc duo bella Punica
facta, duos ingentes exercitus, duos prope Hannibales in
6 Italia esse. Quippe et Hasdrubalem patre eodem Hamilcare
genitum, æque impigrum ducem, per tot *annos* in Hispania
Romano exercitatum bello, gemina victoria insignem, duobus
7 exercitibus cum clarissimis ducibus deletis. Nam itineris
quidem celeritate ex Hispania et concitatis ad arma Gallicis
gentibus multo magis quam Hannibalem ipsum gloriari posse;
8 quippe in iis locis hunc coegisse exercitum, quibus ille maiorem
partem militum fame ac frigore, quæ miserrima mortis genera
sint, amisisset. Adiiciebant etiam periti rerum Hispaniæ,

haud cum ignoto eum duce C. Nerone congressurum, sed
quem, in saltu impedito deprensus forte, haud secus quam
puerum conscribendis fallacibus condicionibus pacis frustratus
elusisset. Omnia maiora etiam vero præsidia hostium, minora 10
sua, metu interprete, semper in deteriora inclinato, ducebant.

Nero postquam tantum intervalli ab hoste fecerat, **45**
ut detegi consilium satis tutum esset, paucis milites alloquitur.
Negat ullius consilium imperatoris in speciem audacius, re 2
ipsa tutius fuisse quam suum. Ad certam eos se victoriam
ducere; quippe, ad quod bellum collega non ante, quam ad 3
satietatem ipsius peditum atque equitum datæ ab senatu copiæ
fuissent, maiores instructioresque, quam si adversus ipsum
Hannibalem iret, profectus sit, eo ipsi si quantumcunque
virium momentum addiderint, rem omnem inclinaturos. Auditum 4
modo in acie (nam ne ante audiretur, daturum operam),
alterum consulem et alterum exercitum advenisse, haud dubiam
victoriam facturum. Famam bellum conficere, et parva mo- 5
menta in spem metumque impellere animos. Gloriæ quidem
ex re bene gesta partæ fructum prope omnem ipsos laturos;
semper, quod postremum adiectum sit, id rem totam videri 6
traxisse. Cernere ipsos, quo concursu, qua admiratione, quo
favore hominum iter suum celebretur. Et hercule per instructa 7
omnia ordinibus virorum mulierumque undique ex agris effu-
sorum, inter vota et preces et laudes ibant. Illos præsidia
rei publicæ, vindices urbis Romanæ imperiique appellabant;
in illorum armis dextrisque suam liberorum*que* suorum salutem
ac libertatem repositam esse. Deos omnes deasque preca- 8
bantur, ut illis faustum iter felixque pugna *ac* matura ex hostibus
victoria esset, damnarenturque ipsi votorum, quæ pro iis
suscepissent, ut, quemadmodum nunc solliciti prosequerentur 9
eos, ita paucos post dies læti ovantibus victoria obviam irent.
Invitare inde pro se quisque et offerre et fatigare precibus, 10
ut, quæ ipsis iumentisque usui essent, ab se potissimum sume-
rent; benigne omnia cumulata dare. Modestia certare milites, 11
ne quid ultra usum necessarium sumerent; nihil morari, nec

ab signis *discedere* nec subsistere *nisi* cibum capientes; diem
ac noctem ire; vix, quod satis ad naturale desiderium corporum
12 esset, quieti dare. Et ad collegam præmissi erant, qui nun-
tiarent adventum percontarenturque, clam an palam, interdiu
an noctu venire sese vellet, iisdem an aliis considere castris.
Nocte clam intrare melius visum est.

46 Tessera per castra ab Livio consule data erat, ut tri-
bunus tribunum, centurio centurionem, eques equitem, pedes
2 peditem acciperet: neque enim dilatari castra opus esse.
hostis adventum alterius consulis sentiret; et coartatio plurium
in angusto tendentium facilior futura erat, quod Claudianus
exercitus nihil fere præter arma secum *in* expeditione
3 tulerat. Ceterum in ipso itinere auctum voluntariis agmen
erat, offerentibus ultro sese et veteribus militibus, perfunctis
iam militia, et iuvenibus, quos certatim nomina dantes,
quorum corporis species roburque virium aptum militiæ vide-
4 batur, conscripserat. Ad Senam castra alterius consulis erant,
et quingentos ferme inde passus Hasdrubal aberat. Itaque
quum iam appropinquaret, tectus montibus substitit Nero,
5 ante noctem castra ingrederetur. Silentio ingressi, ab suis
quisque ordinis hominibus in tentoria abducti, cum summa
omnium lætitia hospitaliter excipiuntur. Postero die consilium
6 habitum, cui et L. Porcius Licinus prætor affuit. Castra iuncta
consulum castris habebat, et ante adventum eorum per loca
alta ducendo exercitum, *quum* modo insideret augustos saltus,
ut transitum clauderet, modo ab latere aut ab tergo carperet
agmen, ludificatus hostem omnibus artibus belli fuerat; is tum
7 in consilio aderat. Multorum eo inclinabant sententiæ, ut, dum
fessum via ac vigiliis reficeret militem Nero, simul et ad
noscendum hostem paucos sibi sumeret dies, tempus pugnæ
8 differretur. Nero non suadere modo, sed summa ope orare
institit, ne consilium suum, quod tutum celeritas fecisset,
9 temerarium morando facerent; errore, qui non diuturnus fu-
turus esset, velut torpentem Hannibalem nec castra sua sine
duce relicta aggredi nec ad sequendum se iter intendisse.

Antequam se moveat, deleri *exercitum Hasdrubalis posse redi-*
*ri*que in Apuliam. Qui prolatando spatium hosti det, eum et 10
illa castra prodere Hannibali et aperire in Galliam iter, ut
per otium, ubi velit, Hasdrubali coniungatur. Extemplo sig- 11
num dandum et exeundum in aciem abutendumque errore hostium
absentium *præsentium*que, dum neque illi sciant, cum paucioribus,
nec hi, cum pluribus et validioribus rem esse. Consilio dimisso 12
signum pugnæ proponitur, confestimque in aciem procedunt.

Iam hostes ante castra instructi stabant. Moram pugnæ **47**
attulit, quod Hasdrubal, provectus ante signa cum paucis
equitibus, scuta vetera hostium notavit, quæ ante non viderat,
et strigosiores equos; multitudo quoque maior solita visa est.
Suspicatus enim id, quod erat, receptui propere cecinit, ac 2
misit ad flumen, unde aquabantur, ubi et excipi aliqui possent
et notari oculis, si qui forte adustioris coloris ut ex recenti
via essent; simul circumvehi procul castra iubet specularique, 3
num auctum aliqua parte sit vallum, et ut attendant, semel
bisne signum canat in castris. Ea quum ordine omnia *relata* 4
essent, castra nihil aucta errorem faciebant; bina erant, sicut
ante adventum consulis alterius fuerant, una M. Livii, altera
L. Porcii; neutris quicquam, quo latius tenderetur, ad muni-
menta adiectum. Illud veterem ducem assuetumque Romano 5
hosti movit, quod semel in prætoriis castris signum, bis in
consularibus referebant cecinisse; et quonam modo alter *con-*
sul ab Hannibale abscessisset, cura angebat. Minime id, 6
quod erat, suspicari poterat, tantæ rei frustratione Hannibalem
elusum, ut, ubi dux, ubi exercitus esset, cum quo castra collata
habuerit, ignoraret; profecto haud mediocri clade absterritum 7
insequi non ausum; magno opere vereri, ne perditis rebus
serum ipse auxilium venisset, Romanisque eadem iam fortuna
in Italia, quæ in Hispania, esset. Interdum litteras suas ad 8
eum non pervenisse credere, interceptisque iis, consulem ad
sese opprimendum accelerasse. His anxius curis, exstinctis
ignibus, vigilia prima dato signo, ut taciti vasa colligerent,
signa ferri iussit. In trepidatione et nocturno tumultu duces 9

parum intente asservati, alter in destinatis iam ante animo
latebris subsedit, alter per vada nota Metaurum flumen tra-
navit. Ita desertum ab ducibus agmen primo per agros pala-
tur, fessique aliquot somno ac vigiliis sternunt corpora passim
10 atque infrequentia relinquunt signa. Hasdrubal, dum lux viam
ostenderet, lentius signa ferri iubet, et per tortuosi amnis sinus
flexusque quum errorem volvens haud multum processisset,
substitit, ubi prima lux transitum opportunum ostendisset
11 transiturus. Sed quum, quantum *a* mari abscedebat, tanto alti-
oribus coercentibus amnem ripis, non inveniret vada, diem
terendo spatium dedit ad insequendum sese hosti.

48 Nero primum cum omni equitatu advenit; Porcius deinde
2 assecutus cum levi armatura. Qui quum fessum agmen car-
perent ab omni parte incursarentque, et iam omisso itinere,
quod fugæ simile erat, castra metari Pœnus in tumulo super
3 fluminis ripam vellet, advenit Livius peditum omnibus copiis
non itineris modo, sed ad conserendum extemplo prœlium
4 instructis armatisque. Sed ubi omnes copias coniunxerunt
directaque acies est, Claudius dextro in cornu, Livius ab
sinistro pugnam instruit; media acies prætori tuenda data.
5 Hasdrubal, omissa munitione castrorum, postquam pugnandum
vidit, in prima acie ante signa elephantos collocat; circa eos
lævo in cornu adversus Claudium Gallos opponit, haud tantum
6 iis fidens, quantum ab hoste timeri eos credebat; ipse dextrum
cornu adversus M. Livium sibi atque Hispanis (et ibi maxime
7 in vetere milite spem habebat) sumpsit; Ligures in medio
post elephantos positi. Sed longior quam latior acies erat:
8 Gallos prominens collis tegebat; ea frons, quam Hispani
tenebant, cum sinistro Romanorum cornu concurrit; dextra
omnis acies extra prœlium eminens cessabat; collis oppositus
9 arcebat, ne aut a fronte aut ab latere aggrederentur. Inter
Livium Hasdrubalemque ingens contractum certamen erat,
10 atroxque cædes utrinque edebatur. Ibi duces ambo, ibi pars
maior peditum equitumque Romanorum, ibi Hispani, vetus
miles peritusque Romanæ pugnæ, et Ligures, durum in armis

genus. Eodem versi elephanti, qui primo impetu turbaverant
antesignanos et iam signa moverant loco; deinde, crescente 11
certamine et clamore, impotentius iam regi et inter duas
acies versari, velut incerti, quorum essent, haud dissimiliter
navibus sine gubernaculo vagis. Claudius „Quid ergo præci- 12
piti cursu tam longum iter emensi sumus?“ clamitans militi-
bus, quum in adversum collem frustra signa erigere conatus
esset, postquam ea regione penetrari ad hostem non videbat 13
posse, cohortes aliquot subductas e dextro cornu, ubi stationem
magis segnem quam pugnam futuram cernebat, post aciem
circumducit, et non hostibus modo, sed etiam suis inopinantibus 14
in dextrum hostium latus incurrit; tantaque celeritas fuit, ut,
quum ostendissent se ab latere, mox in terga iam pugnarent.
Ita ex omnibus partibus, ab fronte, ab latere, ab tergo, tru- 15
cidantur Hispani Liguresque; et ad Gallos iam cædes perve-
nerat. Ibi minimum certaminis fuit; nam et pars magna ab 16
signis aberant, nocte dilapsi stratique somno passim per agros,
et qui aderant, itinere ac vigiliis fessi, intolerantissima laboris
corpora, vix arma humeris gestabant; et iam diei medium 17
erat, sitisque et calor hiantes cædendos capiendosque affatim
præbebat. Elephanti plures ab ipsis rectoribus quam ab **49**
hoste interfecti. Fabrile scalprum cum malleo habebant; id,
ubi sævire beluæ ac ruere in suos cœperant, magister inter
aures positum, ipso in articulo, quo iungitur capiti cervix,
quanto maximo poterat ictu, adigebat. Ea celerrima via mortis 2
in tantæ molis belua inventa erat, ubi regentes sprevissent,
primusque id Hasdrubal instituerat, dux quum sæpe alias
memorabilis, tum illa præcipue pugna. Ille pugnantes hortando 3
pariterque obeundo pericula sustinuit; ille fessos abnuentesque
tædio et labore nunc precando, nunc castigando accendit; ille
fugientes revocavit omissamque pugnam aliquot locis restituit;
postremo, quum haud dubie fortuna hostium esset, ne superstes 4
tanto exercitui suum nomen secuto esset, concitato equo se
in cohortem Romanam immisit; ibi, ut patre Hamilcare et
Hannibale fratre dignum erat, pugnans cecidit.

5 Nunquam eo bello una acie tantum hostium interfectum
est, redditaque æqua Cannensi clades vel ducis vel exercitus
6 interitu videbatur. Quinquaginta sex millia hostium occisa,
capta quinque millia et quadringenti; magna præda alia quum
7 omnis generis, tum auri etiam argentique; civium etiam Romanorum,
qui capti apud hostes erant, supra tria millia
capitum recepta. Id solatii fuit pro amissis eo prœlio militibus.
Nam haudquaquam incruenta victoria fuit; octo ferme
8 millia Romanorum sociorumque occisa; adeoque etiam victores
sanguinis cædisque ceperat satietas, ut postero die, quum esset
nuntiatum Livio consuli, Gallos Cisalpinos Liguresque, qui
aut prœlio non affuissent aut inter cædem effugissent, uno
agmine abire sine certo duce, sine signis, sine ordine ullo
9 aut imperio; posse, si una equitum ala mittatur, omnes deleri.
„Quin supersint aliqui“ *inquit* „nuntii et hostium cladis et
nostræ virtutis.“

50 Nero ea nocte, quæ secuta est pugnam, *regressus* citatiore,
quam inde venerat, agmine, die sexto ad stativa sua atque
2 hostem pervenit. Iter eius frequentia minore, quia nemo
præcesserat nuntius, lætitia vero tanta, vix ut compotes men-
3 tium præ gaudio essent, celebratum est. Nam Romæ neuter
animi habitus satis dici enarrarique potest, nec quo incerta
exspectatione eventus civitas fuerat, nec quo victoriæ famam
4 accepit. Nunquam per omnes dies, ex quo Claudium consulem
profectum fama attulit, ab orto sole ad occidentem aut
senator quisquam a curia atque ab magistratibus abscessit
5 aut populus e foro; matronæ, quia nihil in ipsis opis erat, in
preces obtestationesque versæ, per omnia delubra vagæ sup-
6 pliciis votisque fatigare deos. Tam sollicitæ ac suspensæ
civitati fama incerta primo accidit, duos Narnienses equites
in castra, quæ in faucibus Umbriæ opposita erant, venisse ex
7 prœlio nuntiantes cæsos hostes. Et primo magis auribus
quam animis id acceptum erat, ut maius lætiusque, quam
quod mente capere aut satis credere possent; et ipsa celeritas
fidem impediebat, quod biduo ante pugnatum dicebatur.

Litteræ deinde ab L. Manlio Acidino missæ ex castris affe- 8
runtur de Narniensium equitum adventu. Eæ litteræ per 9
forum ad tribunal prætoris latæ senatum curia exciverunt;
tantoque certamine ac tumultu populi ad fores curiæ concursum
est, ut adire nuntius non posset, *sed* traheretur a percontantibus
vociferantibusque, ut in rostris prius quam in senatu litteræ
recitarentur. Tandem summoti et coerciti a magistratibus, 10
dispensarique lætitia inter potentes eius animos potuit. In 11
senatu primum, deinde in contione litteræ recitatæ sunt; et
pro cuiusque ingenio aliis iam certum gaudium, aliis nulla
ante futura fides erat, quam legatos consulumve litteras audissent.
Ipsos deinde appropinquare legatos allatum est. Tum enim- **51**
vero omnis ætas currere obvii, primus quisque oculis auribusque
haurire tantum gaudium cupientes. Ad Mulvium usque pon- 2
tem continens agmen pervenit. Legati (erant L. Veturius 3
Philo, P. Licinius Varus, Q. *Cæcilius* Metellus) circumfusi
omnis generis hominum frequentia in forum pervenerunt, quum 4
alii ipsos, alii comites eorum, quæ acta essent, percontarentur;
et ut quisque audierat, exercitum hostium imperatoremque
occisum, legiones Romanas incolumes, salvos consules esse,
extemplo aliis porro impertiebant gaudium suum. Quum 5
ægre in curiam perventum esset, multo ægrius summota turba,
ne patribus misceretur, litteræ in senatu recitatæ sunt. Inde 6
traducti in contionem legati. L. Veturius, litteris recitatis,
ipse planius omnia, quæ acta erant, exposuit cum ingenti
assensu, postremo etiam clamore universæ contionis, quum vix
gaudium animis caperent. Discursum inde ab aliis circa 7
templa deum, ut grates agerent, ab aliis domos, ut coniugibus
liberisque tam lætum nuntium impertirent. Senatus, quod M. 8
Livius et C. Claudius consules incolumi exercitu ducem hostium
legionesque occidissent, supplicationem in triduum decrevit.
Eam supplicationem C. Hostilius prætor edixit; celebrata a
viris feminisque est. Omnia templa per totum triduum æqua- 9
lem turbam habuere, quum matronæ amplissima veste cum
liberis, perinde ac si debellatum foret, omni solutæ metu deis

10 immortalibus grates agerent. Statum quoque civitatis ex
victoria *firmavit*, *ut* iam inde haud secus quam in pace res
inter se contrahere vendendo, † argentum creditum solvendo
auderent.
11 C. Claudius consul quum in castra redisset, caput Has-
drubalis, quod servatum cum cura attulerat, proiici ante
hostium stationes, captivosque Afros vinctos, ut erant, ostendi,
duos etiam ex iis solutos ire ad Hannibalem et expromere
12 quæ acta essent, iussit. Hannibal, tanto simul publico famili-
arique ictus luctu, agnoscere se fortunam Carthaginis ferti
13 dixisse; castrisque inde motis, ut omnia auxilia, quæ diffusa
latius tueri non poterat, in extremum Italiæ angulum Bruttio
contraheret, et Metapontinos, civitatem universam, excitos
sedibus suis, et Lucanorum qui suæ dicionis erant, in Brut-
tium agrum traduxit.

LIBER XXVIII.

Quum transitu Hasdrubalis, quantum in Italiam declinaverat
belli, tantum levatæ Hispaniæ viderentur, renatum ibi subito
par priori bellum est. Hispanias ea tempestate sic habebant 2
Romani Pœnique: Hasdrubal Gisgonis filius ad Oceanum
penitus Gadesque concesserat; nostri maris ora omnisque 3
ferme Hispania, qua *ad* orientem vergit, Scipionis ac Romanæ
dicionis erat. Novus imperator Hanno, in locum Barcini 4
Hasdrubalis novo cum exercitu ex Africa transgressus Ma-
gonique iunctus, quum in Celtiberia, quæ media inter
duo maria est, brevi magnum numerum armasset, Scipio 5
adversus eum M. Silanum cum decem haud plus millibus
militum, equitibus quingentis misit. Silanus quantis maximis 6
potuit itineribus (impediebant autem et asperitates viarum et
angustiæ saltibus crebris, ut pleraque Hispaniæ sunt, inclusæ),
tamen non solum nuntios, sed etiam famam adventus sui
prægressus, ducibus indidem ex Celtiberia transfugis ad hostem
pervenit. Eisdem auctoribus compertum est, quum decem 7
circiter millia ab hoste abessent, bina castra circa viam, qua
irent, esse; læva Celtiberos, novum exercitum, supra novem
millia hominum, dextra Punica tenere castra; ea stationibus, 8
vigiliis, omni iusta militari custodia tuta et firma esse, illa
altera soluta, neglectaque, ut barbarorum et tironum et minus

9 timentium, quod in sua terra essent. Ea prius aggredienda
ratus Silanus signa quam maxime ad lævam iubebat ferri,
necunde ab stationibus Punicis conspiceretur; ipse, præmissis
2 speculatoribus, citato agmine ad hostem pergit. Tria millia
ferme aberat, quum hauddum quisquam hostium senserat;
2 confragosa loca et obsiti virgultis tegebant colles. Ibi in cava
valle atque ob id occulta considere militem et cibum capere
iubet; *et* speculatores transfugarum dicta affirmantes venerunt;
3 tum sarcinis in medium coniectis arma Romani capiunt acie-
que iusta in pugnam vadunt. Mille passuum aberant, quum
ab hoste conspecti sunt, trepidarique repente cœptum; et Mago
ex castris citato equo ad primum clamorem et tumultum ad-
4 vehitur. Erant in Celtibero exercitu quattuor millia scutati
et ducenti equites; hanc iustam legionem (et id ferme robori
erat) in prima acie locat; ceteros, levem armaturam, i
5 subsidiis posuit. Quum ita instructos educeret e castris, vixdu
6 in egressos vallo eos Romani pila coniecerunt. Subsidu
Hispani adversus emissa tela ab hoste, inde ad mittenda ip
consurgunt; quæ quum Romani conferti, ut solent, densati
excepissent scutis, tum pes cum pede collatus et gladiis ge
7 res cœpta est. Ceterum asperitas locorum Celtiberis, quib
in prœlio concursare mos est, velocitatem inutilem facieb
et haud iniqua eadem erat Romanis, stabili pugnæ assueti
8 nisi quod angustiæ et internata virgulta ordines dirimebant
et singuli binique velut cum paribus conserere pugnam coge-
9 bantur. Quod ad fugam impedimento hostibus erat, id ad
10 cædem eos velut vinctos præbebat; et iam ferme omnibus
scutatis Celtiberorum interfectis, levis armatura et Carthagini-
enses, qui ex alteris castris subsidio venerant, perculsi cæde-
11 bantur. Duo haud amplius millia peditum et equitatus omnis,
vix inito prœlio, cum Magone effugerunt. Hanno, alter im-
perator, cum eis, qui postremi iam profligato prœlio advenerant,
12 vivus capitur. Magonem fugientem equitatus ferme omnis, et
quod veterum peditum erat, secuti decimo die in Gaditanam

provinciam ad Hasdrubalem pervenerunt; Celtiberi, novus miles, in proximas dilapsi silvas inde domos diffugerunt.

Peropportuna victoria nequaquam tantum iam conflatum 13
bellum, quanta futuri materia belli, si licuisset iis, Celtiberorum gente excita, et alios ad arma sollicitare populos, oppressa
erat. Itaque collaudato benigne Silano, Scipio, spem debel- 14
landi, si nihil eam ipse cunctando moratus esset, nactus, ad id, quod reliquum belli erat, in ultimam Hispaniam adversus
Hasdrubalem pergit. Pœnus quum castra tum forte in Bætica 15
ad sociorum animos continendos in fide haberet, signis repente sublatis, fugæ magis quam itineris modo penitus ad Oceanum
et Gades ducit. Ceterum, quoad continuisset exercitum, propo- 16
situm bello se fore ratus, antequam freto Gades traiiceret, exercitum omnem passim in civitates divisit, ut et muris se
ipsi et armis muros tutarentur. Scipio ubi animadvertit, **3**
dissipatum passim bellum, et circumferre ad singulas urbes arma diutini magis quam magni esse operis, retro vertit iter.
Ne hostibus tamen eam relinqueret regionem, L. Scipionem 2
fratrem cum decem millibus peditum, *mille* equitum ad oppugnandam opulentissimam in iis locis urbem (Orongin barbari
appellabant) mittit. Sita in Mæsessum finibus est, Hispanæ 3
gentis; ager frugifer; argentum etiam incolæ fodiunt. Ea arx fuerat Hasdrubali ad excursiones circa mediterraneos
populos faciendas. Scipio, castris prope urbem positis, prius- 4
quam circumvallaret urbem, misit ad portas, qui ex propinquo alloquio animos tentarent suaderentque, ut amicitiam potius
quam vim experirentur Romanorum. Ubi nihil pacati respon- 5
debatur, fossa duplicique vallo circumdata urbe, in tres partes exercitum dividit, ut una semper pars, quietis interim duabus,
oppugnaret. Prima pars quum adorta oppugnare esset, atrox 6
sane et anceps prœlium fuit; non subire, non scalas ferre ad
muros præ incidentibus telis facile erat; etiam qui erexerant 7
ad murum scalas, alii furcis ad id ipsum factis detrudebantur, in alios lupi superne ferrei iniecti, ut in periculo essent, ne
suspensi in murum extraherentur. Quod ubi animadvertit 8

Scipio, nimia paucitate suorum exæquatum certamen esse, et
iam eo superare hostem, quod ex muro pugnaret, duabus
9 simul partibus, prima recepta, urbem est aggressus. Quæ
res tantum pavoris iniecit fessis iam cum primis pugnando.
ut et oppidani mœnia repentina fuga desererent, et Punicum
præsidium metu, ne prodita urbs esset, relictis stationibus in
10 unum se colligeret. Timor inde oppidanos incessit, ne, si
hostis urbem intrasset, sine dis*crimine*, Pœnus an Hispanus
11 esset, obvii passim cæderentur, atque, patefacta repente
porta, frequentes ex oppido sese eiecerunt, scuta præ se
tenentes, ne tela procul coniicerentur, dextras nudas ostentantes,
12 ut gladios abiecisse appareret. Id utrum parum ex intervallo
sit conspectum, an dolus aliquis suspectus fuerit, incompertum
est; impetus hostilis in transfugas factus nec secus quam
13 adversa acies cæsi; eademque porta signa infesta *in* urbem
illata. Et aliis partibus securibus dolabrisque cædebantur
portæ, et ut quisque intraverat eques, ad forum occupandum
14 (ita enim præceptum erat) citato equo pergebat. Additum
erat et triariorum equiti præsidium; legionarii ceteras partes
pervadunt. Direptione et cæde obviorum, nisi qui armis se
15 tuebantur, abstinuerunt. Carthaginienses omnes in custodiam
dati sunt, oppidanorum mille ferme, qui clauserant portas:
16 ceteris traditum oppidum, suæ redditæ res. Cecidere in urbis
eius oppugnatione hostium duo millia ferme, Romanorum
haud amplius nonaginta.

4 Læta et ipsis, qui rem gessere, urbis eius expugnatio
fuit et imperatori ceteroque exercitui; et speciosum adventum
suum, ingentem turbam captivorum præ se agentes, fecerunt.
2 Scipio, collaudato fratre, quum, quanto poterat verborum
honore, Carthagini ab se captæ captam ab eo Orongim
3 æquasset, quia et hiems instabat, ut nec tentare Gades nec
disiectum passim per provinciam exercitum Hasdrubalis consectari
posset, in citeriorem Hispaniam omnes suas copias
4 reduxit; dimissisque in hiberna legionibus, L. Scipione fratre

Romam misso et Hannone hostium imperatore ceterisque
nobilibus captivis, ipse Tarraconem concessit.

Eodem anno classis Romana cum M. Valerio Lævino 5
proconsule ex Sicilia in Africam transmissa in Uticensi Car-
thaginiensique agro late populationes fecit. Extremis finibus
Carthaginiensium, circa ipsa mœnia Uticæ prædæ actæ sunt. Re- 6
petentibus Siciliam classis Punica (septuaginta erant longæ naves)
occurrit. Decem et septem naves ex iis captæ sunt, quattuor
in alto mersæ; cetera fusa ac fugata classis. Terra marique 7
victor Romanus cum magna omnis generis præda Lilybæum
repetit. Tuto inde mari, pulsis hostium navibus, magni
commeatus frumenti Romam subvecti.

Principio æstatis eius, qua hæc sunt gesta, P. Sulpicius **5**
proconsul et Attalus rex, quum Æginæ, sicut ante dictum
est, hibernassent, Lemnum inde classe iuncta (Romanæ quinque
et viginti quinqueremes, regiæ quinque et triginta) trans-
miserunt. Et Philippus, *ut*, seu terra seu mari obviam eundum 2
hosti foret, paratus ad omnes conatus esset, ipse Demetriadem
ad mare descendit, Larisam diem ad conveniendum exercitui
edixit. Undique ab sociis legationes Demetriadem ad famam 3
regis convenerunt. Sustulerant enim animos Ætoli quum ab 4
Romana societate, tum post Attali adventum, finitimosque de-
populabantur; nec Acarnanes solum Bœotique, et qui Eubœam 5
incolunt, in magno metu erant, sed Achæi quoque, quos super
Ætolicum bellum Machanidas etiam, Lacedæmonius tyrannus,
haud procul Argivorum fine positis castris terrebat. Hi 6
omnes, suis quisque urbibus quæ pericula terra marique por-
tendebantur, memorantes auxilia regem orabant. Ne ex regno 7
quidem ipsius tranquillæ nuntiabantur res: et Scerdilædum
Pleuratumque motos esse, et Thracum maxime Mædos, si
quod longinquum bellum regem occupasset, proxima Mace-
doniæ incursuros. Bœoti quidem et interiores Græciæ populi 8
Thermopylarum saltum, ubi angustæ fauces coartant iter,
fossa valloque intercludi ab Ætolis nuntiabant, ne transitum
ad sociorum urbes tuendas Philippo darent. Vel segnem 9

ducem tot excitare tumultus circumfusi poterant. Legationes
dimittit pollicitus, prout tempus ac res sineret, omnibus laturum
10 se auxilium. In præsentia, quæ maxime urgebat res, Pepa-
rethum præsidium urbi mittit, unde allatum erat, Attalum ab
Lemno classe transmissa omnem circum urbem agrum depopu-
11 latum. Polyphantam cum modica manu in Bœotiam, Menippum
item quendam ex regiis ducibus, cum mille peltastis (pelta cætræ
12 haud dissimilis est) Chalcidem mittit; additi quingenti Agri-
anum, ut omnes insulæ partes tueri posset. Ipse Scotussam
est profectus, eodemque ab Larisa Macedonum copias traduci
13 iussit. Eo nuntiatum est, concilium Ætolis Heracleam indictum
regemque Attalum ad consultandum de summa belli venturum.
14 Magnis itineribus Heracleam duxit. Et concilio quidem
15 dimisso iam venit; segetibus tamen, quæ prope maturitatem
erant, maxime in sinu Ænianum evastatis, Scotussam copias
reducit. Ibi exercitu omni relicto, cum cohorte regia Deme-
16 triadem sese recipit. Inde ut ad omnes hostium motus posset
occurrere, in Phocidem atque Eubœam et Peparethum mittit,
17 qui loca alta eligerent, unde editi ignes apparerent; ipse in
Tisæo (mons est in altitudinem ingentem cacuminis editi)
speculam posuit, ut ignibus procul sublatis signum, ubi quid
molirentur hostes, momento temporis acciperet.

18 Romanus imperator et Attalus rex a Peparetho Nicæam
traiecerunt; inde classem in Eubœam ad urbem Oreum trans-
mittunt, quæ ab Demetriaco sinu Chalcidem et Euripum petenti
19 ad lævam prima urbium Eubœæ posita est. Ita inter Attalum
ac Sulpicium convenit, ut Romani a mari, regii a terra
6 oppugnarent. Quatriduo post, quam appulsa classis est, urbem
aggressi sunt. Id tempus occultis cum Platore, qui a Philippo
2 præpositus urbi erat, colloquiis absumptum est. Duas arces
urbs habet, unam imminentem mari, altera urbis media est.
Cuniculo inde via ad mare ducit, quam a mari turris quin-
3 que tabulatorum, egregium propugnaculum, claudebat. Ibi
primo atrocissimum contractum est certamen, et turre instructa
omni genere telorum, et tormentis machinisque ad oppugnandam

eam ex navibus expositis. Quum omnium animos oculosque 4
id certamen avertisset, porta maritimæ arcis Plator Romanos
accepit, momentoque arx occupata est. Oppidani pulsi inde
in mediam urbem ad alteram tendere arcem. Et ibi positi 5
erant, qui fores portæ obiicerent. Ita exclusi in medio cæ-
duntur capiunturque. Macedonum præsidium conglobatum 6
sub arcis muro stetit; nec fuga effuse petita nec pertinaciter
prœlium initum. Eos Plator, venia ab Sulpicio impetrata, in 7
naves impositos ad Demetrium Phthiotidis exposuit; ipse ad
Attalum se recepit.

Sulpicius, tam facili ad Oreum successu elatus, Chalcidem 8
inde protinus victrici classe petit; ubi haudquaquam ad
spem eventus respondit. Ex patenti utrinque coactum in 9
angustias mare speciem intuenti primo gemini portus in ora
duo versi præbuerit; sed haud facile alia infestior classi statio
est. Nam et venti ab utriusque terræ præaltis montibus 10
subiti ac procellosi *se* deiiciunt, et fretum ipsum Euripi non
septies die, sicut fama fert, temporibus statis reciprocat, sed,
temere in modum venti nunc huc, nunc illuc verso mari, velut
monte præcipiti devolutus torrens rapitur. Ita nec nocte nec
die quies navibus datur. Quum classem tam infesta statio 11
accepit, tum et oppidum, alia parte clausum mari, alia ab
terra egregie munitum præsidioque valido firmatum, et præ-
cipue fide præfectorum principumque, quæ fluxa et vana apud
Oreum fuerat, stabile atque inexpugnabile fuit. Id prudenter, 12
ut in temere suscepta re, Romanus fecit, quod, circumspectis
difficultatibus, ne frustra tempus tereret, celeriter abstitit
incepto classemque inde ad Cynum Locridis (emporium
id est urbis Opuntiorum mille passuum a mari sitæ) traiecit.

Philippum et ignes ab Oreo editi monuerant, sed serius 7
Platoris fraude ex specula elati; et impari maritimis viribus
haud facilis erat in insulam classi accessus; ita per cuncta- 2
tionem *res* omissa; ad Chalcidis auxilium, ubi signum accepit,
impigre est motus. Nam et ipsa Chalcis, quanquam eiusdem
insulæ urbs est, tamen adeo arto interscinditur freto, ut ponte

continenti iungatur terraque aditum faciliorem quam mari
3 habeat. Igitur Philippus a Demetriade Scotussam, inde de
tertia vigilia profectus, deiecto præsidio fusisque Ætolis,
qui saltum Thermopylarum insidebant, quum trepidos hostes
Heracleam compulisset, ipse uno die Phocidis Elatiam millia
4 amplius sexaginta contendit. Eodem ferme die ab Attalo
rege Opuntiorum urbs capta diripiebatur. Concesserat eam
regi prædam Sulpicius, quia Oreum paucos ante dies ab Ro-
5 mano milite, expertibus regiis, direptum fuerat, quum Romana
classis eo se recepisset. Attalus, ignarus adventus Philippi,
6 pecuniis a principibus exigendis terebat tempus, adeoque
improvisa res fuit, ut, nisi Cretensium quidam forte pabulatum
ab urbe longius progressi agmen hostium procul conspexissent,
7 opprimi potuerit. Attalus inermis atque incompositus cursu
effuso mare ac naves petit, et molientibus ab terra naves
Philippus supervenit tumultumque etiam ex terra nauticis
8 præbuit. Inde Opuntem rediit, deos hominesque accusans,
quod tantæ rei fortunam ex oculis prope raptam amisisset.
9 Opuntii quoque ab eadem ira increpiti, quod, quum trahere
obsidionem in adventum suum potuissent, viso statim hoste
10 prope in voluntariam deditionem concessissent. Compositis
circa Opuntem rebus, Thronium est profectus. Et Attalus
primo Oreum, inde, quum fama accidisset, Prusian, Bithyniæ
regem, in fines regni sui transgressum, omissis rebus atque
11 Ætolico bello in Asiam traiecit. Et Sulpicius Æginam
classem recepit, unde initio veris profectus erat. Haud maiore
certamine, quam Opuntem Attalus ceperat, Philippus Thro-
12 nium cepit. Incolebant urbem eam profugi ab Thebis
Phthioticis; urbe sua capta a Philippo quum in fidem Æto-
lorum perfugissent, sedem iis Ætoli eam dederant urbis
13 vastatæ ac desertæ priore eiusdem Philippi bello. Tum ab
Thronio, sicut ante dictum est, recepta profectus Ti-
thronon et Drymias, Doridis parva atque ignobilia oppida
cepit. Inde Elatiam, iussis ibi se opperiri Ptolemæi Rhodio-
14 rumque legatis, venit. Ubi quum de finiendo Ætolico bello

ageretur (affuerant enim legati nuper Heracleæ concilio Romanorum Ætolorumque), nuntius affertur, Machanidam Olympiorum sollemne ludicrum parantes Elios aggredi statuisse.
Prævertendum id ratus, legatis cum benigno responso dimissis, 15
se neque causam eius belli fuisse nec moram, si modo æqua
et honesta condicione liceat, paci facturum, cum expedito 16
agmine profectus per Bœotiam Megara atque inde Corinthum descendit, unde commeatibus sumptis Phliunta Pheneumque
petit. Et iam quum Heræam venisset, audit Machanidam 17
fama adventus sui territum refugisse Lacedæmonem, Ægiumque se ad concilium Achæorum recepit, simul classem Punicam, ut mari quoque aliquid posset, accitam, ibi ratus se inven-
turum. Paucis ante diebus inde Oxeas traiecerant Pœni; 18
inde portus Acarnanum petierant, quum ab Oreo profectum Attalum Romanosque audissent, veriti, ne ad se iretur *et* intra Rhium (fauces eæ sunt Corinthii sinus) opprimerentur.

Philippus mærebat quidem et angebatur, quum ad omnia 8
ipse raptim isset, nulli tamen se rei in tempore occurrisse, et rapientem omnia ex oculis elusisse celeritatem suam for-
tunam; in concilio autem dissimulans ægritudinem elato animo 2
disseruit, testatus deos hominesque, se nullo loco nec tempore defuisse, quin, ubi hostium arma concrepuissent, eo quanta
maxima posset celeritate tenderet; sed vix rationem iniri 3
posse, utrum a se audacius an fugacius ab hostibus geratur bellum. Sic ab Opunte Attalum, sic Sulpicium ab Chalcide, sic eis ipsis diebus Machanidam e manibus suis elapsum.
Sed non semper felicem esse fugam, nec pro difficili id bellum 4
habendum, in quo si modo congressus cum hostibus sis,
viceris. Quod primum esset, confessionem se hostium habere, 5
nequaquam pares esse sibi; brevi et victoriam haud dubiam habiturum, nec meliore eventu eos secum quam spe pugna-
turos. Læti regem socii audierunt. Reddidit inde Achæis 6
Heræam et Triphyliam, Alipheram autem Megalopolitis, quod
suorum fuisse finium satis probabant, restituit. Inde navibus 7
acceptis ab Achæis (erant autem tres quadriremes et biremes

8 totidem) Anticyram traiecit. Inde quinqueremibus septem et
lembis viginti amplius, quos, ut adiungeret Carthaginiensium
classi, miserat in Corinthium sinum, profectus ad Erythras
Ætolorum, quæ prope Eupalium sunt, escensionem fecit.
9 Haud fefellit Ætolos; nam hominum quod aut in agris aut
in propinquis castellis Potidaniæ atque Apolloniæ fuit, in
10 silvas montesque refugit; pecora, quæ inter festinationem
abigi nequierant, sunt direpta et in naves compulsa. Cum
iis ceteraque præda Nicia, prætore Achæorum, Ægium misso,
quum Corinthum petisset, pedestres inde copias per Bœotiam
11 terra duci iussit; ipse ab Cenchreis præter terram Atticam
super Sunium navigans inter medias prope hostium classes
12 Chalcidem pervenit. Inde, collaudata fide ac virtute, quod
neque timor nec spes flexisset eorum animos, hortatusque,
13 *ne* Opuntiorum fortunam mallent, ab Chalcide Oreum navigat,
principumque iis, qui fugere capta urbe quam se Romanis
tradere maluerant, summa rerum et custodia urbis permissa,
ipse Demetriadem ab Eubœa, unde primum ad opem feren-
14 dam sociis profectus erat, traiecit. Cassandreæ deinde cen-
tum navium longarum carinis positis contractaque ad effectum
eius operis multitudine fabrorum navalium, quia res in Græcia
tranquillas et profectio Attali fecerat et in tempore laboran-
tibus sociis latum ab se auxilium, retro in regnum concessit,
ut Mædis bellum inferret.

9 Extremo æstatis eius, qua hæc in Græcia gesta sunt,
quum Q. Fabius Maximi filius legatus ab M. Livio consule
Romam ad senatum nuntiasset, consulem satis præsidii Galliæ
provinciæ credere L. Porcium cum suis legionibus esse, dece-
2 dere se inde ac deduci exercitum consularem posse, patres
non M. Livium tantum redire ad urbem, sed collegam quoque
3 eius C. Claudium iusserunt. Id modo in decreto interfuit,
quod M. Livii exercitum reduci, Neronis legiones Hannibali
4 oppositas manere in provincia iusserunt. Inter consules ita
per litteras convenit, ut, quemadmodum uno animo rem

publicam gessissent, ita, quanquam ex diversis regionibus
convenirent, uno tempore ad urbem accederent; Præneste qui
prior venisset, collegam ibi opperiri iussus. Forte ita evenit, 5
ut eodem die ambo Præneste venirent. Inde præmisso edicto,
ut triduo post frequens senatus ad ædem Bellonæ adesset,
omni multitudine obviam effusa ad urbem accessere. Non 6
salutabant modo universi circumfusi, sed pro *se* quisque
victrices dextras consulum capientes alii gratulabantur, alii
gratias agebant, quod eorum opera incolumis res publica esset.
In senatu quum more omnium imperatorum, expositis rebus 7
ab se gestis, postulassent, ut pro re publica fortiter feliciterque
administrata et deis immortalibus haberetur honos et ipsis
triumphantibus urbem inire liceret, se vero ea, quæ postularent, 8
decernere patres merito deorum primum, dein secundum deos
consulum responderunt; et supplicatione amborum nomine et 9
triumpho utrique decreto, inter ipsos, ne, quum bellum com-
muni animo gessissent, triumphum separarent, ita convenit,
ut, quoniam et in provincia M. Livii res gesta esset, et eo 10
die, quo pugnatum foret, eius forte auspicium fuisset, et
exercitus Livianus deductus Romam venisset, Neronis deduci
de provincia non potuisset, ut M. Livium quadrigis urbem
ineuntem milites sequerentur, C. Claudius equo sine militibus
inveheretur. Ita consociatus triumphus quum utrique, tum 11
magis ei, qui, quantum merito anteibat, tantum honore collegæ
cesserat, gloriam auxit. Illum equitem aiebant sex dierum 12
spatio transcurrisse longitudinem Italiæ et eo die cum Has-
drubale in Gallia signis collatis pugnasse, quo eum castra
adversus sese in Apulia posita habere Hannibal credidisset.
Ita unum consulem pro utraque parte Italiæ adversus duos 13
[duces, duos] imperatores hinc consilium suum, hinc corpus
opposuisse. Nomen Neronis satis fuisse ad continendum 14
castris Hannibalem; Hasdrubalem vero qua alia re quam
adventu eius obrutum atque exstinctum esse? Itaque iret 15
alter consul sublimis curru multiiugis, si vellet, equis; uno
equo per urbem verum triumphum vehi, Neronemque, etiamsi

pedes incedat, vel parta eo bello vel spreta eo triumpho
16 gloria memorabilem fore. Hi sermones spectantium Neronem
usque in Capitolium prosecuti sunt. Pecuniæ in ærarium
17 tulerunt sestertium tricies, octoginta millia æris. Militibus M.
Livius quinquagenos senos asses divisit; tantundem C. Clau-
dius absentibus militibus suis est pollicitus, quum ad exer-
18 citum redisset. Notatum, eo die plura carmina militaribus
19 iocis in C. Claudium quam consulem suum iactata; equites
L. Veturium et Q. Cæcilium legatos magnis tulisse laudibus,
hortatosque esse plebem, ut eos consules in proximum annum
20 crearent; adiecisse equitum prærogativæ auctoritatem consules,
postero die in contione, quam forti fidelique duorum præcipue
legatorum opera usi essent, commemorantes.

10 Quum comitiorum tempus appeteret et per dictatorem
comitia haberi placuisset, C. Claudius consul M. Livium colle-
gam dictatorem dixit, Livius Q. Cæcilium magistrum equitum.
2 A M. Livio dictatore creati consules L. Veturius, Q. Cæcilius,
3 is ipse, qui tum erat magister equitum. Inde prætorum
comitia habita; creati C. Servilius, M. Cæcilius Metellus, Ti.
Claudius Asellus, Q. Mamilius Turrinus, qui tum ædilis plebis
4 erat. Comitiis perfectis dictator, magistratu abdicato dimisso-
que exercitu, in Etruriam provinciam ex senatus consulto est
5 profectus ad quæstiones habendas, qui Etruscorum Umbro-
rumve populi defectionis ab Romanis ad Hasdrubalem sub
adventum eius consilia agitassent, quique eum auxiliis aut
6 commeatu aut ope aliqua iuvissent. Hæc eo anno domi
militiæque gesta. Ludi Romani ter toti instaurati ab ædilibus
7 curulibus, Cn. Servilio Cæpione, Ser. Cornelio Lentulo; item
ludi plebeii semel toti instaurati ab ædilibus plebis M. Pom-
ponio Mathone et Q. Mamilio Turrino.

8 Tertio decimo anno Punici belli, L. Veturio Philone et
A. u. c. 548. A. Ch. 206. Q. Cæcilio Metello consulibus, Bruttii ambobus, ut cum Han-
9 nibale bellum gererent, provincia decreta. Prætores exinde
sortiti sunt, M. Cæcilius Metellus urbanam, Q. Mamilius pere-
10 grinam, C. Servilius Siciliam, Ti. Claudius Sardiniam. Exer-

citus ita divisi: consulum alteri, quem C. Claudius prioris
anni consul, alteri, quem Q. Claudius proprætor (eæ binæ
legiones erant) habuissent exercitum; in Etruria duas volonum 11
legiones a C. Terentio proprætore M. Livius proconsul, cui
prorogatum in annum imperium erat, acciperet. Et Q. Ma- 12
milius ut, collegæ iurisdictione tradita, Galliam cum exercitu,
cui L. Porcius [pro]prætor præfuerat, obtineret, decretum est,
iussusque populari agros Gallorum, qui ad Pœnos sub ad-
ventum Hasdrubalis defecissent. C. Servilio cum Cannensibus 13
duabus legionibus, sicut C. Mamilius tenuerat, Sicilia tuenda
data. Ex Sardinia vetus exercitus, cui A. Hostilius præfue- 14
rat, deportatus; novam legionem, quam Ti. Claudius traiiceret
secum, consules conscripserunt. Q. Claudio, ut Tarentum, 15
C. Hostilio Tubulo, ut Capuam provinciam haberet, proroga-
tum in annum imperium est. M. Valerius proconsul, qui 16
tuendæ circa Siciliam maritimæ oræ præfuerat, triginta
navibus C. Servilio prætori traditis, cum cetera omni classe
redire ad urbem iussus.

In civitate tanto discrimine belli sollicita quum omnium 11
secundorum adversorumque causas in deos verterent, multa
prodigia nuntiabantur: Tarracinæ Iovis ædem, Satrici matris 2
Matutæ de cœlo tactam; *Satri*canos haud minus terrebant in
ædem Iovis foribus ipsis duo perlapsi angues; ab Antio
nuntiatum est, cruentas spicas metentibus visas esse; Cære 3
porcus biceps et agnus mas idemque femina natus erat; et
Albæ duo soles visos ferebant, et nocte Fregellis lucem
obortam; et bos in agro Romano locutus et ara Neptuni 4
multo manasse sudore in circo Flaminio dicebantur; et ædes
Cereris, Salutis, Quirini de cælo tactæ. Prodigia consules 5
hostiis maioribus procurare iussi et supplicationem unum
diem habere; ea ex senatus consulto facta. Plus omnibus 6
aut nuntiatis peregre aut visis domi prodigiis terruit animos
hominum ignis in æde Vestæ exstinctus, cæsaque flagro est
Vestalis, cuius custodia eius noctis fuerat, iussu P. Licinii
pontificis. Id quanquam nihil portendentibus deis, ceterum 7

negligentia humana acciderat, tamen et hostiis maioribus procurari et supplicationem ad Vestæ haberi placuit.

8 Priusquam proficiscerentur consules ad bellum, moniti a senatu sunt, ut in agros reducendæ plebis curam haberent: deum benignitate summotum bellum ab urbe Romana et Latio esse; posse sine *metu in agris habitari*; *minime* convenire
9 Siciliæ quam Italiæ colendæ maiorem curam esse. Sed res haudquaquam erat populo facilis, liberis cultoribus bello absumptis, et inopia servitiorum, et pecore direpto villisque dirutis aut incensis; magna tamen pars auctoritate consulum
10 compulsa in agros remigravit. Moverant autem huiusce rei mentionem Placentinorum et Cremonensium legati, querentes agrum suum ab accolis Gallis incursari ac vastari, magnamque partem colonorum suorum dilapsam esse, et iam infrequentes
11 se urbes, agrum vastum ac desertum habere. Mamilio prætori mandatum, ut colonias ab hoste tueretur; consules ex senatus consulto edixerunt, qui cives Cremonenses atque Placentini essent, ante certam diem in colonias reverterentur.

Principio deinde veris et ipsi ad bellum profecti sunt.
12 Q. Cæcilius consul exercitum ab C. Nerone, L. Veturius a Q. Claudio proprætore accepit, novisque militibus, quos ipse
13 conscripserat, supplevit. In Consentinum agrum consules exercitum duxerunt, passimque depopulati, quum agmen iam grave præda esset, in saltu angusto a Bruttiis iaculatoribusque
14 Numidis turbati sunt, ita ut non præda, sed armati quoque in periculo fuerint. Maior tamen tumultus quam pugna fuit, et, præmissa præda, incolumes et legiones in loca culta eva-
15 sere. In Lucanos profecti; ea sine certamine tota gens in dicionem populi Romani rediit.

12 Cum Hannibale nihil eo anno rei gestum est. Nam neque ipse se obtulit in tam recenti vulnere publico privatoque, neque lacessierunt quietum Romani; tantam inesse vim, etsi omnia alia circa eum ruerent, in uno illo duce censebant.
2 Ac nescio an mirabilior adversis quam secundis rebus fuerit,
3 quippe *qui*, *quum* [et] in hostium terra per annos tredecim,

tam procul ab domo, varia fortuna bellum gereret exercitu
non suo civili, sed mixto ex colluvione omnium gentium, qui-
bus non lex, non mos, non lingua communis, alius habitus, 4
alia vestis, alia arma, alii ritus, alia sacra, alii prope dei
essent, ita quodam uno vinculo copulaverit eos, ut nulla nec
inter ipsos nec adversus ducem seditio exstiterit, quum et 5
pecunia sæpe in stipendium et commeatus in hostium agro
deesset, quorum inopia priore Punico bello multa infanda
inter duces militesque commissa fuerant. Post Hasdrubalis 6
vero exercitum *cum* duce, in quibus spes omnis reposita
victoriæ fuerat, deletum cedendoque in angulum Bruttium
cetera Italia concessum, cui non videatur mirabile, nullum
motum in castris factum? Nam ad cetera id quoque acces- 7
serat, ut ne alendi quidem exercitus nisi ex Bruttio agro spes
esset, qui, ut omnis coleretur, exiguus tamen tanto alendo
exercitui erat; tum magnam partem iuventutis abstractam a 8
cultu agrorum bellum occupaverat et mos vitio etiam insitus
genti per latrocinia militiam exercendi; nec ab domo quic- 9
quam mittebatur, de Hispania *retinenda sollicitis*, *tanquam
omnia prospera in Italia essent.*

In Hispania res quadam ex parte eandem fortunam, 10
quadam longe disparem habebant; eandem, quod prœlio victi
Carthaginienses duce amisso in ultimam Hispaniæ oram usque
ad Oceanum compulsi erant, disparem autem, quod Hispania 11
non quam Italia modo, sed quam ulla pars terrarum bello
reparando aptior erat locorum hominumque ingeniis. Itaque 12
ergo prima Romanis inita provinciarum, quæ quidem conti-
nentis sint, postrema omnium, nostra demum ætate, ductu
auspicioque Augusti Cæsaris perdomita est. Ibi tum Has- 13
drubal Gisgonis, maximus *clarissimus*que eo bello secundum
Barcinos dux, regressus ab Gadibus rebellandi spe, adiuvante
Magone Hamilcaris filio dilectibus per ulteriorem Hispaniam
habitis, ad quinquaginta millia peditum, quattuor millia et
quingentos equites armavit. De equestribus copiis ferme 14
inter auctores convenit; peditum septuaginta millia quidam

15 adducta ad Silpiam urbem scribunt. Ibi super campos patentes
duo duces Pœni ea mente, ne detrectarent certamen, conside-
13 runt. Scipio, quum ad eum fama tanti comparati exercitus
perlata esset, neque Romanis legionibus tantæ se fore parem
multitudini ratus, ut non in speciem saltem opponerentur
2 barbarorum auxilia, neque in iis tamen tantum virium po-
nendum, ut mutando fidem, quæ cladis causa fuisset patri
3 patruoque, magnum momentum facerent, præmisso Silano ad
Culcham, duodetriginta oppidis regnantem, ut equites peditesque
ab eo, quos se per hiemem conscripturum pollicitus erat,
4 acciperet, ipse ab Tarracone profectus protinus ab sociis, qui
accolunt viam, modica contrahendo auxilia Castulonem per-
5 venit. Eo adducta ab Silano auxilia, tria millia peditum et
quingenti equites. Inde ad Bæculam urbem progressus omni
exercitu civium, sociorum, *peditum* equitumque quinque et
6 quadraginta millibus. Castra ponentes eos Mago et Masinissa
cum omni equitatu aggressi sunt, turbassentque munientes, ni
abditi post tumulum opportune ad id positum ab Scipione
7 equites improviso in effusos incurrissent. Ei promptissimum
quemque et proxime vallum atque in ipsos munitores primum
invectum vixdum prœlio inito fuderunt; cum ceteris, qui sub
signis atque ordine agminis incesserant, longior et diu ambi-
8 gua pugna fuit. Sed quum ab stationibus primum expeditæ
cohortes, deinde ex opere deducti milites atque arma capere
iussi plures et integri fessis *instarent*, magnumque iam agmen
armatorum a castris in prœlium rueret, terga haud dubie
9 vertunt Pœni Numidæque. Et primo turmatim abibant, nihil
propter pavorem festinationemve confusis ordinibus; dein,
postquam acrius ultimis incidebat Romanus neque sustineri
impetus poterat, nihil iam ordinum memores passim, qua
10 cuique proximum fuit, in fugam effunduntur. Et quanquam
eo prœlio aliquantum Romanis aucti et deminuti hostibus
animi erant, tamen aliquot insequentes dies ab excursionibus
equitum levisque armaturæ cessatum *non* est.

14 Ubi satis tentatæ per hæc levia certamina vires sunt,

prior Hasdrubal in aciem copias eduxit, deinde et Romani
processere; sed utraque acies pro vallo stetit instructa, et 2
quum ab neutris pugna cœpta esset, iam die ad occasum
inclinante, a Pœno prius, deinde ab Romano in castra copiæ
reductæ. Hoc idem per dies aliquot factum. Prior semper 3
Pœnus copias castris educebat, prior fessis stando signum
receptui dabat; ab neutra parte procursum telumve missum
aut vox ulla orta. Mediam aciem hinc Romani, illinc 4
Carthaginienses mixti Afris, cornua socii tenebant (erant autem
utrisque Hispani); pro cornibus ante Punicam aciem elephanti
castellorum procul speciem præbebant. Iam hoc in utrisque 5
castris sermonis erat, ita, ut instructi stetissent, pugnaturos;
medias acies, Romanum Pœnumque, quos inter belli causa
esset, pari robore animorum armorumque concursuros. Scipio 6
ubi hæc obstinate credi animadvertit, omnia de industria
in eum diem, quo pugnaturus erat, mutavit. Tesseram 7
vesperi per castra dedit, ut ante lucem viri equique curati
et pransi essent, armatus eques frenatos instratosque teneret
equos. Vixdum satis certa luce equitatum omnem cum levi 8
armatura in stationes Punicas immisit; inde confestim ipse
cum gravi agmine legionum procedit, præter opinionem desti- 9
natam suorum hostiumque Romano milite cornibus firmatis,
sociis in mediam aciem acceptis. Hasdrubal clamore equitum 10
excitatus ut ex tabernaculo prosiluit, tumultumque ante vallum
et trepidationem suorum et procul signa legionum fulgentia
plenosque hostium campos vidit, equitatum omnem extemplo
in equites emittit; ipse cum peditum agmine castris egreditur, 11
nec ex ordine solito quicquam acie instruenda mutat. Equi- 12
tum iam diu anceps pugna erat, nec ipsa per se decerni
poterat, quia pulsis, quod prope in vicem fiebat, in aciem
peditum tutus receptus erat; sed ubi iam haud plus quingen- 13
tos passus acies inter sese aberant, signo receptui dato Sci-
pio patefactisque ordinibus, equitatum omnem levemque
armaturam in medium acceptam divisamque in partes duas
in subsidiis post cornua locat. Inde, ubi incipiendæ iam 14

pugnæ tempus erat, Hispanos (ea media acies fuit) presso
15 gradu incedere iubet; ipse e dextro cornu (ibi namque præ-
erat) nuntium ad Silanum et Marcium mittit, ut cornu exten-
derent in sinistram partem, quemadmodum se tendentem ad
16 dextram vidissent, et cum expeditis peditum equitumque prius
pugnam consererent cum hoste, quam coire inter se mediæ
17 acies possent. Ita diductis cornibus, cum ternis peditum
cohortibus ternisque equitum turmis, ad hoc velitibus, citato
gradu in hostem ducebant, sequentibus in obliquum aliis;
18 sinus in medio erat, qua segnius Hispanorum signa incedebant.
19 Et iam conflixerant cornua, quum, quod roboris in acie
hostium erat, Pœni veterani Afrique nondum ad teli coniectum
venissent, neque in cornua, ut adiuvarent pugnantes, discurrere
auderent, *ne aperirent* mediam aciem venienti ex adverso
20 hosti. Cornua ancipiti prœlio urgebantur; eques levisque
armatura *ac* velites circumductis alis in latera incurrebant;
cohortes a fronte urgebant, ut abrumperent cornua a cetera
15 acie; et quum ab omni parte haudquaquam par pugna erat,
tum quod turba Baliarium tironumque Hispanorum Romano
2 *Latino*que militi obiecta erat. Et procedente iam *die* vires
deficere Hasdrubalis exercitum cœperant, oppressos matutino
tumultu coactosque, priusquam cibo corpora firmarent, raptim
3 in aciem exire. Ad id sedulo diem extraxerat Scipio, ut
sera pugna esset; nam ab septima demum hora peditum
4 signa cornibus incucurrerunt; ad medias acies aliquanto serius
pervenit pugna, ut prius æstus a meridiano sole laborque
standi sub armis et simul fames sitisque corpora afficerent,
5 quam manus cum hoste consererent. Ita steterunt scutis
innixi. Iam super cetera elephanti etiam, tumultuoso genere
pugnæ equitum velitumque et levis armaturæ consternati, e
6 cornibus in mediam aciem sese intulerant. Fessi igitur cor-
poribus animisque retulere pedem, ordines tamen servantes,
7 haud secus quam si imperio ducis cederent integra acie. Sed
quum eo ipso acrius, ubi inclinatam sensere rem, victores se
8 undique inveherent, nec facile impetus sustineri posset, quam-

quam retinebat obsistebatque cedentibus Hasdrubal, ab tergo
esse colles tutumque receptum, si modice se reciperent, cla-
mitans, tamen, vincente metu verecundiam, quum proximus 9
quisque hostem cederet, terga extemplo data, atque in fugam
sese omnes effuderunt. Ac primo constituere signa in radi- 10
cibus collium ac revocare in ordines militem cœperant, cunc-
tantibus in adversum collem erigere aciem Romanis; deinde,
ut inferri impigre signa viderunt, integrata fuga in castra
pavidi compelluntur. Nec procul vallo Romanus aberat; 11
cepissetque tanto impetu castra, ni se ex vehementi sole,
qualis inter graves imbre nubes effulget, tanta vis aquæ
deiecisset, ut vix in castra sua receperint se victores, quosdam
etiam religio ceperit ulterius quicquam eo die conandi. Car- 12
thaginienses, quanquam fessos labore ac vulneribus nox
imberque ad necessariam quietem vocabat, tamen, quia metus 13
et periculum cessandi non dabat tempus, prima luce oppug-
naturis hostibus castra, saxis undique circa ex propinquis
vallibus congestis augent vallum, munimento sese, quando in
armis parum præsidii foret, defensuri; sed transitio sociorum, 14
fuga ut tutior mora videretur, fecit. Principium defectionis
ab Attene, regulo Turdetanorum, factum est; is cum magna 15
popularium manu transfugit; inde duo munita oppida cum
præsidiis tradita a præfectis Romano; et ne latius, inclinatis 16
semel ad defectionem animis, serperet res, silentio proximæ
noctis Hasdrubal castra movet.

Scipio, ut prima luce, qui in stationibus erant, retulerunt **16**
profectos hostes, præmisso equitatu signa ferri iubet; adeoque 2
citato agmine ducti sunt, ut, si via recta vestigia sequentes
issent, haud dubie assecuturi fuerint; ducibus est creditum,
brevius aliud esse iter ad Bætim fluvium, ut transeuntes
aggrederentur. Hasdrubal, clauso transitu fluminis, ad Oceanum 3
flectit; et iam inde fugientium modo effusi abibant; itaque
ab legionibus Romanis aliquantum intervalli fecit. Eques 4
levisque armatura nunc ab tergo, nunc ab lateribus occurrendo
fatigabat morabaturque, et quum ad crebros tumultus signa 5

consisterent, et nunc equestria, nunc cum velitibus auxiliisq
6 peditum prœlia consererent, supervenerunt legiones. In
non iam pugna, sed trucidatio velut pecorum fieri, donec ip
dux fugæ auctor in proximos colles cum sex millibus fer
7 semermium evasit; ceteri cæsi captique. Castra tumultua
raptim Pœni tumulo editissimo communiverunt, atque in
quum hostis nequicquam subire iniquo adscensu conatus ess
8 haud difficulter sese tutati sunt. Sed obsidio in loco nu
atque inopi vix in paucos dies tolerabilis erat; itaque tra
itiones ad hostem fiebant. Postremo dux ipse, navib
accitis (nec procul aberat mare), nocte relicto exercitu Gad
9 perfugit. Scipio, fuga ducis hostium audita, decem mi
peditum, mille equites relinquit Silano ad castrorum obsidion
10 ipse cum ceteris copiis septuagesimis castris, protinus ca
regulorum civitatiumque cognoscendis, ut præmia ad ve
meritorum æstimationem tribui possent, Tarraconem re
11 Post profectionem eius Masinissa cum Silano clam congress
ut ad nova consilia gentem quoque suam obedientem habe
12 cum paucis popularibus in Africam traiecit, non tam evid
eo tempore subitæ mutationis causa, quam documento p
id tempus constantissimæ ad ultimam senectam fidei, ne
13 quidem eum sine probabili causa fecisse. Mago, inde rem
ab Hasdrubale navibus, Gades petit; ceteri deserti ab duc
pars transitione, *pars* fuga dissipati per proximas civ
sunt, nulla numero aut viribus manus insignis.

14 Hoc maxime modo ductu atque auspicio P. Scip
pulsi Hispania Carthaginienses sunt, quarto decimo anno p
bellum initum, quinto, quam P. Scipio provinciam et ex
15 citum accepit. Haud multo post Silanus debellatum refe
17 Tarraconem ad Scipionem rediit. L. Scipio cum mul
nobilibus captivis nuntius receptæ Hispaniæ Romam est miss
2 Sed quum ceteri lætitia gloriaque ingenti eam rem vu
ferrent, unus, qui gesserat, inexplebilis virtutis veræque lau
parvum instar eorum, quæ spe ac magnitudine animi conc
3 pisset, receptas Hispanias ducebat. Iam Africam magnamq

Carthaginem et in suum decus nomenque velut consummatam eius belli gloriam spectabat. Itaque præmoliendam sibi ratus 4
iam rem conciliandosque regum gentiumque animos, Syphacem primum regem statuit tentare. Masæsuliorum is rex erat. 5
Masæsulii, gens affinis Mauris, in regionem Hispaniæ maxime, qua sita Nova Carthago est, spectant. Fœdus ea tempestate 6
regi cum Carthaginiensibus erat, quod haud gravius ei sanctiusque quam vulgo barbaris, quibus ex fortuna pendet fides, ratus fore, oratorem ad eum C. Lælium cum donis mittit. 7
Quibus barbarus lætus, et quia res tum prosperæ ubique Ro- 8
manis, Pœnis autem in Italia adversæ, in Hispania nullæ iam erant, amicitiam se Romanorum accipere annuit: firmandæ eius fidem nec dare nec accipere nisi cum ipso coram duce Romano. Ita Lælius, in id modo fide ab rege accepta, tutum 9
adventum fore, ad Scipionem redit. Magnum in omnia mo- 10
mentum Syphax affectanti res erat Africæ, opulentissimus eius terræ *rex*, bello iam expertus ipsos Carthaginienses, finibus etiam regni apte ad Hispaniam, quod freto exiguo dirimuntur, positis. Dignam itaque rem Scipio ratus, quæ, quoniam non 11
aliter posset, magno periculo peteretur, L. Marcio Tarracone, M. Silano Carthagine Nova, quo pedibus ab Tarracone itineribus magnis ierat, ad præsidium Hispaniæ relictis, ipse cum 12
C. Lælio duabus quinqueremibus ab Carthagine profectus tranquillo mari plurimum remis, interdum et leni adiuvante vento, in Africam traiecit. Forte ita incidit, ut eo ipso 13
tempore Hasdrubal, pulsus Hispania, septem triremibus portum invectus, ancoris positis terræ applicaret naves, quum conspectæ 14
duæ quinqueremes, haud cuiquam dubio, quin hostium essent opprimique a pluribus, priusquam portum intrarent, possent, nihil aliud quam tumultum ac trepidationem simul militum ac nautarum, nequicquam armaque et naves expedientium, fecerunt. Percussa enim ex alto vela paulo acriori vento prius 15
in portum intulerunt quinqueremes, quam Pœni ancoras molirentur; nec ultra tumultum ciere quisquam in regio portu 16
audebat. Ita in terram prior Hasdrubal, mox Scipio et Læ-

18 lius egressi ad regem pergunt. Magnificumque id Syphaci
(nec erat aliter) visum, duorum opulentissimorum ea tempe-
state duces populorum uno die suam pacem amicitiamque
2 petentes venisse. Utrumque in hospitium invitat, et, quoniam
fors eos sub uno tecto esse atque ad eosdem penates voluisset,
contrahere ad colloquium dirimendarum simultatium causa est
3 conatus, Scipione abnuente aut privatim sibi ullum cum Pœno
odium esse, quod colloquendo finiret, aut de re publica
4 quicquam se cum hoste agere iniussu senatus posse. Illud
magno opere tendente rege, ne alter hospitum exclusus mensa
videretur, ut in animum induceret ad easdem venire epulas,
5 haud abnuit, cenatumque simul apud regem est; et eodem
etiam lecto Scipio atque Hasdrubal, quia ita cordi erat regi,
6 accubuerunt. Tanta autem inerat comitas Scipioni atque ad
omnia naturalis ingenii dexteritas, ut non Syphacem modo
barbarum insuetumque moribus Romanis, sed hostem etiam
7 infestissimum facunde alloquendo sibi conciliaret. Mirabilio-
remque sibi eum virum congresso coram visum præ se ferebat
8 quam bello rebus gestis, nec dubitare, quin Syphax regnumque
eius iam in Romanorum essent potestate; eam artem illi viro
9 ad conciliandos animos esse. Itaque non, quo modo Hispaniæ
amissæ sint, quærendum magis Carthaginiensibus esse quam
10 quo modo Africam retineant, cogitandum. Non peregrina-
bundum neque circa amœnas oras vagantem tantum ducem
Romanum, relicta provincia novæ dicionis, relictis exercitibus,
duabus *navibus*, in Africam traiecisse sese, in hostilem terram, in
regiam, in fidem inexpertam, sed potiundæ Africæ spem
11 affectantem. Hoc eum iam pridem volutare in animo, hoc
palam fremere, quod non, quemadmodum Hannibal in Italia,
12 sic Scipio in Africa bellum gereret. Scipio, fœdere icto cum
Syphace, profectus ex Africa dubiisque et plerumque sævis
in alto iactatus ventis, die quarto Novæ Carthaginis portum
tenuit.

19 Hispaniæ sicut a bello Punico quietæ erant, ita quasdam
civitates propter conscientiam culpæ metu magis quam fide

quietas esse apparebat, quarum maxime insignes et magnitu-
dine et noxa Iliturgi et Castulo erant. Castulo, quum pro- 2
speris rebus socii fuissent, post cæsos cum exercitibus Scipi-
ones defecerat ad Pœnos; Iliturgitani prodendis, qui ex illa
clade ad eos perfugerant, interficiendisque scelus etiam de-
fectioni addiderant. In eos populos primo adventu, quum 3
dubiæ Hispaniæ essent, merito magis quam utiliter sævitum
foret; tunc, iam tranquillis rebus, quia tempus expetendæ pœnæ 4
videbatur venisse, accitum ab Tarracone L. Marcium cum
tertia parte copiarum ad Castulonem oppugnandum mittit,
ipse cum cetero exercitu quintis ferme ad Iliturgin castris
pervenit. Clausæ erant portæ omniaque instructa et parata 5
ad oppugnationem arcendam; adeo conscientia, quid se meritos
scirent, pro indicto eis bello fuerat. Hinc et hortari milites 6
Scipio orsus est: Ipsos claudendo portas indicasse Hispanos,
quid ut timerent, meriti essent. Itaque multo infestioribus
animis cum eis quam cum Carthaginiensibus bellum gerendum
esse; quippe cum illis prope sine ira de imperio et gloria 7
certari, ab his perfidiæ et crudelitatis et sceleris pœnas expe-
tendas esse. Venisse tempus, quo et nefandam commilitonum 8
necem et in semet ipsos, si eodem fuga delati forent, instruc-
tam fraudem ulciscerentur, et in omne tempus gravi documento
sancirent, ne quis unquam Romanum civem militemve in ulla
fortuna opportunum iniuriæ duceret. Ab hac cohortatione 9
ducis incitati scalas electis per manipulos viris dividunt.
Partito exercitu, ita ut parti alteri Lælius præesset legatus,
duobus simul locis ancipiti terrore urbem aggrediuntur. Non 10
dux unus aut plures principes oppidanos, sed suus ipsorum
e conscientia culpæ metus ad defendendam impigre urbem hor-
tatur. Et meminerant et admonebant *alii* alios, supplicium ex 11
se, non victoriam peti; ubi quisque mortem oppeteret, id
referre, utrum in pugna et in acie, ubi Mars communis et
victum sæpe erigeret et affligeret victorem, an postmodo, 12
cremata et diruta urbe, ante ora captarum coniugum libero-
rumque, inter verbera et vincula, omnia fœda atque indigna

13 passi exspirarent. Igitur non militaris modo ætas aut vir
tantum, sed feminæ puerique super animi corporisque vire
adsunt, pugnantibus tela ministrant, saxa [in] muros munien
14 tibus gerunt. Non libertas solum agebatur, quæ viroru
fortium tantum pectora acuit, sed ultima omnium supplicia
et fœda mors ob oculos erat. Accendebantur animi et cer
tamine laboris ac periculi atque ipso inter se conspectu
15 Itaque tanto ardore certamen initum est, ut domitor ille totius
Hispaniæ exercitus ab unius oppidi iuventute sæpe repulsus
16 a muris haud satis decoro prœlio trepidaret. Id ubi vidit
Scipio, veritus, ne vanis conatibus suorum et hostibus cresceret
animus et segnior miles fieret, sibimet conandum ac partem
periculi capessendam esse ratus, increpita ignavia militum,
ferri scalas iubet et se ipsum, si ceteri cunctentur, escensurum
17 minatur. Iam subierat haud mediocri periculo mœnia, quum
clamor undique ab sollicitis vicem imperatoris militibus sub-
18 latus, scalæque multis simul partibus erigi cœptæ; et ex altera
parte Lælius instat. Tum victa oppidanorum vis, deiectisque
propugnatoribus occupantur muri; arx etiam ab ea parte,
qua inexpugnabilis videbatur, inter tumultum capta est.
20 Transfugæ Afri, qui tum inter auxilia Romana erant, et
oppidanis in ea tuenda, unde periculum videbatur, versis et
2 Romanis subeuntibus contra, qua adire poterant, conspexerunt
editissimam urbis partem, quæ rupe præalta tegebatur, neque
3 opere ullo munitam et ab defensoribus vacuam. Levium
corporum homines et multa exercitatione pernicium, clavos
secum ferreos portantes, qua per inæqualiter eminentia rupis
4 poterant, scandunt. Sicubi nimis arduum et leve saxum
occurrebat, clavos per modica intervalla figentes quum velut
5 gradus fecissent, primi sequentes extrahentes manu, postremi
sublevantes eos, qui præirent, in summum evadunt. Inde
decurrunt cum clamore in urbem iam captam ab Romanis.
6 Tum vero apparuit, ab ira et ab odio urbem oppugnatam
esse. Nemo capiendi vivos, nemo, patentibus ad direptionem
omnibus, prædæ memor est; trucidant inermes iuxta atque

armatos, feminas pariter ac viros; usque ad infantium cædem
ira crudelis pervenit. Ignem deinde tectis iniiciunt, ac diruunt, 7
quæ incendio absumi nequeunt; adeo vestigia quoque urbis
exstinguere ac delere memoriam hostium sedis cordi est.

Castulonem inde Scipio exercitum ducit, quam urbem 8
non Hispani modo convenæ, sed Punici etiam exercitus ex
dissipata passim fuga reliquiæ tutabantur. Sed adventum 9
Scipionis prævenerat fama cladis Iliturgitanorum, terrorque
inde ac desperatio invaserat; et in diversis causis, quum sibi 10
quisque consultum sine alterius respectu vellet, primo tacita
suspicio, deinde aperta discordia secessionem inter Carthaginienses
atque Hispanos fecit. His Cerdubelus, propalam 11
deditionis auctor, Himilco Punicis auxiliaribus præerat; quos
urbemque, clam fide accepta, Cerdubelus Romano prodit.
Mitior ea victoria fuit; nec tantundem noxæ admissum erat, 12
et aliquantum iræ lenierat voluntaria deditio.

Marcius inde in barbaros, si qui nondum perdomiti erant, **21**
sub ius dicionemque redigendos missus. Scipio Carthaginem
ad vota solvenda deis munusque gladiatorium, quod mortis
causa patris patruique paraverat, edendum rediit. Gladiatorum 2
spectaculum fuit non ex eo genere hominum, ex quo lanistis
comparare mos est, servorum qui*ve* venalem sanguinem
habent; voluntaria omnis et gratuita opera pugnantium fuit.
Nam alii missi ab regulis sunt ad specimen insitæ genti 3
virtutis ostendendum, alii ipsi professi, se pugnaturos in gra- 4
tiam ducis; alios æmulatio et certamen, ut provocarent provocative
haud abnuerent, traxit; quidam, quas disceptando 5
controversias finire nequierant aut noluerant, pacti inter se,
ut victorem res sequeretur, ferro decreverunt. Neque obscuri 6
generis homines, sed clari illustresque, Corbis et Orsua,
patrueles fratres, de principatu civitatis, quam Ibem vocabant,
ambigentes, ferro se certaturos professi sunt. Corbis maior 7
erat ætate; Orsuæ pater princeps proxime fuerat, a fratre
maiore post mortem eius principatu accepto. Quum verbis 8
disceptare Scipio vellet ac sedare iras, negatum id ambo

dicere cognatis communibus, nec alium deorum hominumve
9 quam Martem se iudicem habituros esse. Robore maior, minor
flore ætatis ferox, mortem in certamine, quam ut alter alterius
imperio subiiceretur, præoptantes, quum dirimi ab tanta rabie
nequirent, insigne spectaculum exercitui præbuere documentumque, quantum cupiditas imperii malum inter mortales esset.
10 Maior usu armorum et astu facile stolidas vires minoris
superavit. Huic gladiatorum spectaculo ludi funebres additi
pro copia provinciali et castrensi apparatu.

22 Res interim nihilo minus ab legatis gerebantur. Marcius
superato Bæte amni, quem incolæ Certim appellant, duas
opulentas civitates sine certamine in deditionem accepit.
2 Astapa urbs Carthaginiensium semper partis *fuerat*; neque id
tam dignum ira erat, quam quod extra necessitates belli præ-
3 cipuum in Romanos gerebant odium. Nec urbem aut situ
aut munimento tutam habebant, quæ ferociores iis animos
faceret; sed ingenia incolarum latrocinio læta, ut excursiones
in finitimum agrum sociorum populi Romani facerent, impulerant, et vagos milites Romanos lixasque et mercatores exci-
4 perent. Magnum etiam comitatum, quia paucis parum tutum
fuerat, transgredientem fines, positis insidiis circumventum
5 iniquo loco interfecerant. Ad hanc urbem oppugnandam
quum admotus exercitus esset, oppidani conscientia scelerum.
quia nec deditio tuta ad tam infestos videbatur, neque spes
mœnibus aut armis tuendæ salutis erat, facinus in se ac suos
6 fœdum ac ferum consciscunt. Locum in foro destinant, quo
pretiosissima rerum suarum congererent. Super eum cumulum
coniuges ac liberos considere quum iussissent, ligna exstruunt
7 fascesque virgultorum coniiciunt. Quinquaginta deinde armatis
iuvenibus præcipiunt, ut, donec incertus eventus pugnæ esset, præsidium eo loco fortunarum suarum corporumque, quæ cariora
8 fortunis essent, servarent; si rem inclinatam viderent atque
in eo iam esse, ut urbs caperetur, scirent, omnes, quos euntes
9 in prœlium cernerent, mortem in ipsa pugna obituros: illos
se per deos superos inferosque orare, ut memores libertatis

quæ illo die aut morte honesta aut servitute in*fami* finienda
esset, nihil relinquerent, in quod sævire iratus hostis posset;
ferrum ignemque in manibus esse; amicæ ac fideles potius 10
ea, quæ peritura essent, absumerent manus, quam insultarent
superbo ludibrio hostes. His adhortationibus exsecratio dira 11
adiecta, si quem a proposito spes mollitiave animi flexisset.
Inde concitato agmine patentibus portis ingenti tumultu erum-
punt; neque erat ulla satis firma statio opposita, quia nihil 12
minus, quam ne egredi hostes mœnibus auderent, timeri poterat.
Perpaucæ equitum turmæ levisque armatura repente e castris ad
id ipsum emissa occurrit. Acrior impetu atque animis quam 13
compositior ullo ordine pugna fuit. Itaque pulsus eques, qui
primus se hosti obtulerat, terrorem intulit levi armaturæ;
pugnatumque sub ipso vallo foret, ni robur legionum, perexiguo
ad instruendum dato tempore, aciem direxisset. Ibi quoque 14
trepidatum parumper circa signa est, quum cæci furore in
vulnera ac ferrum vecordi audacia ruerent; dein vetus miles,
adversus temerarios impetus pertinax, cæde primorum inse-
quentes suppressit. Conatus paulo post ultro inferre pedem, 15
ut neminem cedere atque obstinatos mori in vestigio quemque
suo vidit, patefacta acie, quod ut facere posset, multitudo
armatorum facile suppeditabat, cornua hostium amplexus, in
orbem pugnantes ad unum omnes occidit. Atque hæc tamen **23**
hostium iratorum ac tum maxime dimicantium *vis et furor*
in armatos pugnantesque edebant; fœdior alia in urbe trucidatio 2
erat, quum turbam feminarum puerorumque imbellem iner-
memque cives sui cæderent, et in succensum rogum semianima
pleraque iniicerent corpora, rivique sanguinis flammam orientem
restinguerent; postremo ipsi, cæde miseranda suorum fatigati,
cum armis medio incendio se iniecerunt. Iam cædi perpe- 3
tratæ victores Romani supervenerunt. Ac primo conspectu
tam fœdæ rei mirabundi parumper obstupuerunt; dein quum 4
aurum argentumque cumulo rerum aliarum interfulgens avidi-
tate ingenii humani rapere ex igni vellent, correpti alii flamma
sunt, alii ambusti afflatu vaporis, quum receptus primis, urgente

5 turba, non esset. Ita Astapa sine præda militum ferro ignique
absumpta est. Marcius, ceteris eius regionis metu in dedi-
tionem acceptis, victorem exercitum Carthaginem ad Scipionem
reduxit.

6 Per eos ipsos dies perfugæ a Gadibus venerunt, polli-
centes, urbem Punicumque præsidium, quod in ea urbe esset,
7 et imperatorem præsidii cum classe prodituros esse. Mago
ibi ex fuga substiterat, navibusque in Oceano collectis, ali-
quantum auxiliorum et trans fretum ex Africa ora et ex
proximis Hispaniæ locis per Hannonem præfectum coegerat.
8 Fide accepta dataque perfugis, et Marcius eo cum *expeditis
cohortibus et Lælius cum* septem triremibus, quinqueremi una
est missus, ut terra marique communi consilio rem gererent.

24 Scipio ipse gravi morbo implicitus, graviore tamen fama,
quum ad id quisque, quod audierat, insita hominum libidine
alendi de industria rumores adiiceret aliquid, provinciam
2 omnem ac maxime longinqua eius turbavit; apparuitque,
quantam excitatura molem vera fuisset clades, quum vanus
rumor tantas procellas excivisset. Non socii in fide, non
3 exercitus in officio mansit. Mandonius et Indibilis, quibus,
quia regnum sibi Hispaniæ pulsis inde Carthaginiensibus
4 destinarant animis, nihil pro spe contigerat, concitatis popu-
laribus (Lacetani autem erant) et iuventute Celtiberorum
excita, agrum Suessetanum Sedetanumque sociorum populi Ro-
mani hostiliter depopulati sunt.

5 Civilis alius furor in castris ad Sucronem ortus; octo
ibi millia militum erant, præsidium gentibus, quæ cis Hiberum
6 incolunt, impositum. Motæ autem eorum mentes sunt non
tum primum, quum de vita imperatoris *rumores* dubii allati
sunt, sed iam ante licentia ex diutino, ut fit, otio collecta, et
nonnihil, quod in hostico laxius rapto suetis vivere artiores
7 in pace res erant. Ac primo sermones tantum occulti sere-
bantur: Si bellum in provincia esset, quid sese inter pacatos
facere? Si debellatum iam et confecta provincia esset, cur
8 in Italiam non revehi? Flagitatum quoque stipendium proca-

cius quam ex more et modestia militari erat, et ab custodibus
probra in circumeuntes vigilias tribunos iacta, et noctu quidam
prædatum in agrum circa pacatum ierant; postremo interdiu
ac propalam sine commeatu ab signis abibant. Omnia libi- 9
dine ac licentia militum, nihil instituto aut disciplina militiæ
aut imperio eorum, qui præerant, gerebatur. Forma tamen 10
Romanorum castrorum constabat una ea re, quod tribunos
ex contagione furoris haud expertes seditionis defectionisque
rati fore, et iura reddere in principiis sinebant et signum ab
eis petebant et in stationes ac vigilias in orbem ibant; et ut 11
vim imperii abstulerant, ita speciem dicto parentium, ultro
sibi imperantes, servabant. Erupit deinde seditio, postquam 12
reprehendere atque improbare tribunos ea, quæ fierent, et
conari obviam ire et propalam abnuere, furoris eorum se
futuros socios, senserunt. Fugatis itaque *e* principiis ac post 13
paulo e castris tribunis, ad principes seditionis, gregarios
milites, C. Albium Calenum et C. Atrium Umbrum, delatum
omnium consensu imperium est; qui nequaquam tribuniciis 14
contenti ornamentis, insignia etiam summi imperii, fasces secu-
resque, attrectare ausi; neque venit in mentem, suis tergis
suisque cervicibus virgas illas securesque imminere, quas ad
metum aliorum præferrent. Mors Scipionis falso credita 15
occæcabat animos, sub cuius vulgatam mox famam non
dubitabant totam Hispaniam arsuram bello; in eo tumultu et 16
sociis pecunias imperari et diripi propinquas urbes posse; et
turbatis rebus, quum omnia omnes auderent, minus insignia
fore, quæ ipsi fecissent. Quum alios subinde recentes nuntios **25**
non mortis modo, sed etiam funeris exspectarent, neque super-
veniret quisquam, evanesceretque temere ortus rumor, tum
primi auctores requiri cœpti; et subtrahente se quoque, ut 2
credidisse potius temere quam finxisse rem talem videri posset,
destituti duces iam sua ipsi insignia et pro vana imagine
imperii, quod gererent, veram iustamque mox in se versuram
potestatem horrebant. Stupente ita seditione, quum vivere 3
primo, mox etiam valere Scipionem certi auctores afferrent,

4 tribuni militum septem, qui**[1]) ab ipso Scipione sunt. Ad
quorum primum adventum exasperati animi; mox, ipsis placido
sermone permulcentibus notos, cum quibus congressi erant,
5 leniti sunt. Circumeuntes enim tentoria primo, deinde in
principiis prætorio*que*, ubi sermones inter se serentium circulos
vidissent, alloquebantur, percontantes magis, quæ causa iræ
consternationisque subitæ foret, quam factum accusantes.
6 Vulgo stipendium non datum ad diem iactabatur, et, quum
eodem tempore, quo scelus Iliturgitanorum exstitisset, post
duorum imperatorum duorumque exercituum stragem sua
virtute defensum nomen Romanum ac retenta provincia esset,
Iliturgitanos pœnam noxæ meritam habere, suis recte factis
7 gratiam qui exsolvat, non esse. Talia querentes æqua orare,
seque ea relaturos ad imperatorem, respondebant; lætari, quod
nihil tristius nec insanabilius esset; et P. Scipionem deum
benignitate et rem publicam esse gratiæ referendæ.
8 Scipionem, bellis assuetum, ad seditionum procellas rudem,
sollicitum habebat res, ne aut exercitus peccando aut ipse
9 puniendo modum excederet. In præsentia, ut cœpisset, leniter
agi placuit et, missis circa stipendiarias civitates exactoribus,
10 stipendii spem propinquam facere; edictum subinde propositum,
ut ad stipendium petendum convenirent Carthaginem, seu
11 carptim *per* partes seu universi mallent. Tranquillam seditionem
nem per se languescentem repentina quies rebellantium
Hispanorum fecit; redierant enim in fines, omisso incepto,
Mandonius et Indibilis, postquam vivere Scipionem allatum
12 est; nec iam erat aut civis aut externus, cum quo furorem
13 suum consociarent. Omnia circumspectantes consilia nihil reliqui
habebant præter non tutissimum a malis consiliis receptum,
ut imperatoris vel iustæ iræ vel non desperandæ clementiæ
sese committerent: etiam hostibus eum ignovisse, cum quibus
14 ferro dimicasset; suam seditionem sine vulnere, sine sanguine
fuisse, nec ipsam atrocem nec atroci pœna dignam — ut
ingenia humana sunt ad suam cuique levandam culpam nimio
15 plus fecunda. Illa dubitatio erat, singulæne cohortes an

[1]) Exciderunt quædam huius formæ: motum sedarent, missi.

universi ad stipendium petendum irent. Inclinavit sententia, quod tutius censebant, universos ire.

Per eosdem dies, quibus hæc illi consultabant, consilium 26
de iis Carthagini erat, certabaturque sententiis, utrum in 2
auctores tantum seditionis (erant autem ii numero haud
plus quam quinque et triginta) animadverteretur, an plurium
supplicio vindicanda tam fœdi exempli defectio magis quam
seditio esset. Vicit sententia lenior, ut, unde culpa orta esset, 3
ibi pœna consisteret: ad multitudinem castigationem satis
esse. Consilio dimisso, ut id actum videretur, expeditio 4
adversus Mandonium Indibilemque edicitur exercitui, qui
Carthagine erat, et cibaria dierum aliquot parare iubentur.
Tribunis septem, qui et antea Sucronem ad leniendam sedi- 5
tionem ierant, obviam exercitui missis quina nomina principum
seditionis edita sunt, ut eos per idoneos homines benigno 6
vultu ac sermone in hospitium invitatos *sopitos*que vino vin-
cirent. Haud procul iam Carthagine aberant, quum ex obviis 7
auditum, postero die omnem exercitum cum M. Silano in
Lacetanos proficisci, non metu *modo* omni, qui tacitus inside-
bat animis, liberavit eos, sed lætitiam ingentem fecit, quod
magis habituri solum imperatorem quam ipsi futuri in pote-
state eius essent. Sub occasum solis urbem ingressi sunt, 8
exercitumque alterum parantem omnia ad iter viderunt. Excepti 9
sermonibus de industria compositis, lætum opportunumque
adventum eorum imperatori esse, quod sub ipsam profectionem
alterius exercitus venissent, corpora curant. Ab tribunis sine 10
ullo tumultu auctores seditionis, per idoneos homines perducti
in hospitia, comprensi ac vincti sunt. Vigilia quarta im- 11
pedimenta exercitus, cuius simulabatur iter, proficisci cœpere;
sub lucem signa mota, et ad portam retentum agmen custo-
desque circa omnes portas missi, ne quis urbe egrederetur.
Vocati deinde ad contionem, qui pridie venerant, ferociter in 12
forum ad tribunal imperatoris, ut ultro territuri succlamatio-
nibus, concurrunt. Simul et imperator in tribunal escendit 13
et reducti armati a portis inermi contioni se ab tergo cir-

14 cumfuderunt. Tum omnis ferocia concidit et, ut postea fate-
bantur, nihil æque eos terruit quam præter spem robur et
colos imperatoris, quem affectum visuros crediderant, vultusque,
15 qualem ne in acie quidem aiebant meminisse. Sedit tacitus
paulisper, donec nuntiatum est, deductos in forum auctores
27 seditionis et parata omnia esse. Tum silentio per præconem
facto ita cœpit:

„Nunquam mihi defuturam orationem, qua exercitum
2 meum alloquerer, credidi, non quo verba unquam potius
quam res exercuerim, sed quia prope a pueritia in castris
3 habitus assueram militaribus ingeniis; ad vos quemadmodum
loquar, nec consilium nec oratio suppeditat, quos ne quo
4 nomine quidem appellare debeam, scio. Cives? qui a patria
vestra descistis. An milites? qui imperium auspiciumque
abnuistis, sacramenti religionem rupistis. Hostes? Corpora,
ora, vestitum, habitum civium agnosco; facta, dicta, consilia,
5 animos hostium video. Quid enim vos, nisi quod Ilergetes
ac Lacetani, aut optastis aliud aut sperastis? Et illi tamen
Mandonium atque Indibilem, regiæ nobilitatis viros, duces
furoris secuti sunt; vos auspicium et imperium ad Umbrum
6 Atrium et Calenum Albium detulistis. Negate vos id omnes
fecisse aut factum voluissé, milites; paucorum eum furorem
atque amentiam esse, libenter credam negantibus; nec enim
ea sunt commissa, quæ, vulgata in omnem exercitum, sine
7 piaculis ingentibus expiari possint. Invitus ea tanquam vul-
nera attingo; sed nisi tacta tractataque sanari non possunt.
8 Equidem, pulsis Hispania Carthaginiensibus, nullos homines
credebam esse, ubi vita *invisa* esset mea; sic me non solum
9 adversus socios gesseram, sed etiam adversus hostes; in
castris en meis (quantum opinio fefellit!) fama mortis
10 meæ non accepta solum, sed etiam exspectata est. Verum quid
ego vulgari facinus per omnes velim? Equidem, si totum
exercitum meum mortem mihi optasse crederem, hic statim
ante oculos vestros morerer, nec me vita iuvaret invisa civibus
11 et militibus meis. Sed multitudo omnis sicut natura maris

per se immobilis est; ut venti et auræ cient, ita aut tran-
quillum aut procellæ in vobis sunt; et causa atque origo
omnis furoris penes auctores est, vos contagione insanistis;
qui mihi ne hodie quidem scire videmini, quo amentiæ pro- 12
gressi sitis, quid facinoris in me, quid in patriam parentesque
ac liberos vestros, quid in deos sacramenti testes, quid ad-
versus auspicia, sub quibus militatis, quid adversus morem
militiæ disciplinamque maiorum, quid adversus summi imperii
maiestatem ausi sitis. De me ipso taceo; temere potius 13
quam avide credideritis; *is* denique ego sim, cuius imperii
tædere exercitum minime mirandum sit; patria quid de
vobis meruerat, quam cum Mandonio et Indibili consociando
consilia prodebatis? Quid populus Romanus, quum imperium 14
ablatum ab tribunis suffragio populi creatis ad homines pri-
vatos detulistis, quum eo ipso non contenti, si pro tribunis
illos haberetis, fasces imperatoris vestri ad eos, quibus servus,
cui imperarent, nunquam fuerat, Romanus exercitus detulistis?
In prætorio tetenderunt Albius et Atrius; classicum apud eos 15
cecinit; signum ab iis petitum est; sederunt in tribunali P.
Scipionis; lictor apparuit; summoto incesserunt; fasces cum
securibus prælati sunt. Lapides pluere et fulmina iaci de 16
cælo et insuetos fetus animalia edere, vos portenta esse
putatis; hoc est portentum, quod nullis hostiis, nullis suppli-
cationibus sine sanguine eorum, qui tantum ausi facinus
sint, expiari possit. Atque ego, quanquam nullum scelus **28**
rationem habet, tamen, ut in re nefaria, quæ mens, quod
consilium vestrum fuerit, scire velim. Regium quondam in 2
præsidium missa legio, interfectis per scelus principibus civi-
tatis, urbem opulentam per decem annos tenuit, propter quod 3
facinus tota legio, millia hominum quattuor, in foro Romæ
securi percussi sunt. Sed illi primum non Atrium Umbrum 4
semilixam, nominis etiam abominandi ducem, sed *D.* Vibellium
tribunum militum secuti sunt, nec cum Pyrrho nec cum Samnitibus
aut Lucanis, hostibus populi Romani, se coniunxerunt; vos cum 5
Mandonio et Indibili consilia communicastis et arma consociaturi

6 fuistis. Illi, sicut Campani Capuam Tuscis veteribus cultori-
bus ademptam, Mamertini in Sicilia Messanam, sic Regium
habituri perpetuam sedem erant, nec populum *Romanum* nec
7 socios populi Romani ultro lacessituri bello; Sucronemne vos
domicilium habituri eratis? Ubi si vos decedens confecta
provincia imperator relinquerem, deum hominumque fidem
implorare debebatis, quod non rediretis ad coniuges liberos-
8 que vestros. Sed horum quoque memoriam, sicut patriæ
meique, eieceritis ex animis vestris; viam consilii scelerati
9 sed non ad ultimum dementis exsequi volo; mene vivo
et cetero incolumi exercitu, cum quo ego die uno Carthaginem
cepi, cum quo quattuor exercitus Carthaginiensium fudi, fugavi,
expuli, vos octo millia hominum, minoris certe omnes pretii, quam
Albius et Atrius sunt, quibus vos subiecistis, Hispaniam pro-
10 vinciam populo Romano erepturi eratis? Amolior et amoveo
nomen meum; nihil ultra facile creditam mortem meam a
11 vobis violatus sim; quid? si ego morerer, mecum exspiratura
res publica, mecum casurum imperium populi Romani erat?
Ne istuc Iuppiter optimus maximus sirit, urbem auspicato
deis auctoribus in æternum conditam huic fragili et mor-
12 tali corpori æqualem esse. *C. Flaminio*, *L. Æmilio*, *Ti. Sempro-
nio*, *L.* Postumio Albino, M. Marcello, T. Quinctio Crispino,
Cn. Fulvio, Scipionibus meis, tot tam præclaris imperatoribus
uno bello absumptis superstes est populus Romanus, eritque
mille aliis nunc ferro, *nunc morbo* morientibus; meo unius
13 funere elata res publica esset? Vos ipsi hic in Hispania
patre et patruo meo duobus imperatoribus interfectis, Septi-
mum Marcium ducem vobis adversus exsultantes recenti
victoria Pœnos delegistis. Et sic loquor, tanquam sine duce
14 Hispaniæ futuræ fuerint. M. Silanus, eodem iure, eodem
imperio mecum in provinciam missus, L. Scipio frater meus
et C. Lælius, legati, vindices maiestatis imperii deessent?
15 Utrum exercitus *exercitui*, an duces ducibus, an dignitas, an
causa comparari poterat? Quibus si omnibus superiores
essetis, arma cum Pœnis *contra* patriam, contra cives vestros

ferretis? Africam Italiæ, Carthaginem urbi Romanæ imperare
velletis? Quam ob noxam patriæ? Coriolanum quondam 29
damnatio iniusta, miserum et indignum exsilium, ut iret ad
oppugnandam patriam, impulit; revocavit tamen a publico
parricidio privata pietas; *vos* qui dolor aut quæ ira incitavit? 2
Stipendiumne diebus paucis imperatore ægro serius numeratum
satis digna causa fuit, cur patriæ indiceretis bellum, cur ad
Ilergetes descisceretis a populo Romano, cur nihil divinarum
humanarumve rerum inviolatum vobis esset? Insanistis pro- 3
fecto, milites, nec maior in corpus meum vis morbi quam in
vestras mentes invasit. Horret animus referre, quid credide- 4
rint homines, quid speraverint, quid optaverint; auferat omnia
irrita oblivio, si potest; si non, utcunque silentium tegat.
Non negaverim, tristem atrocemque vobis visam orationem 5
meam; quanto creditis facta vestra atrociora esse quam dicta
mea? Et me ea, quæ fecistis, *pati æquum censetis*; vos ne
dici quidem omnia æquo animo fertis? Sed ne ea quidem 6
ipsa ultra exprobrabuntur. Utinam tam facile vos oblivisca-
mini eorum, quam ego obliviscar. Itaque quod ad universos 7
vos attinet, si erroris pænitet, satis superque pœnarum
habeo; Albius Calenus et Atrius Umber et ceteri nefariæ
seditionis auctores sanguine luent, quod admiserunt. Vobis 8
supplicii eorum spectaculum non modo non acerbum, sed
lætum etiam, si sana mens rediit, debet esse; de nullis enim
quam de vobis infestius aut inimicius consuluerunt."

Vix finem dicendi fecerat, quum ex præparato simul 9
omnium rerum terror oculis auribusque est offusus. Exer- 10
citus, qui corona contionem circumdederat, gladiis ad scuta
concrepuit; præconis audita vox citantis nomina damnatorum
in consilio; nudi in medium protrahebantur, et simul omnis 11
apparatus supplicii expromebatur. Deligati ad palum virgis-
que cæsi et securi percussi, adeo torpentibus metu, qui ad-
erant, ut non modo ferocior vox adversus atrocitatem pœnæ,
sed ne gemitus quidem exaudiretur. Tracti inde de medio 12
omnes, purgatoque loco, citati milites nominatim apud tribunos

militum in verba P. Scipionis iurarunt, stipendiumque ad
nomen singulis persolutum est. Hunc finem exitumque seditio
militum cœpta apud Sucronem habuit.

30 Per idem tempus ad Bætim fluvium Hanno præfectus
Magonis, missus a Gadibus cum parva manu Afrorum, mer-
cede Hispanos sollicitando ad quattuor millia iuvenum armavit.
2 Castris deinde exutus ab L. Marcio, maxima parte militum
inter tumultum captorum castrorum, quibusdam etiam in
fuga amissis, palatos persequente equite, cum paucis ipse
effugit.

3 Dum hæc ad Bætim fluvium geruntur, Lælius interim
freto in Oceanum evectus ad Carteiam classe accessit. Urbs
ea in ora Oceani sita est, ubi primum e faucibus angustis
4 panditur mare. Gades sine certamine per proditionem reci-
piendi, ultro, qui eam rem pollicerentur, in castra Romana
venientibus, spes, sicut ante dictum est, fuerat. Patefacta
immatura proditio est, comprensosque omnes Mago Adher-
5 bali prætori Carthaginem devehendos tradit. Adherbal
coniuratis in quinqueremem impositis præmissaque ea, quia
tardior quam triremis erat, ipse cum octo triremibus modico
6 intervallo sequitur. Iam fretum intrabat quinqueremis, quum
Lælius et ipse in quinqueremi portu Carteiæ, sequenti-
bus septem triremibus, evectus in Adherbalem invehitur,
quinqueremem satis credens deprensam rapido in freto in
7 adversum æstum reciprocari non posse. Pœnus in re subita
parumper incertus trepidavit, utrum quinqueremem sequeretur
8 an *in* hostes rostra converteret. Ipsa cunctatio facultatem
detrectandæ pugnæ ademit; iam enim sub ictu teli erant, et
undique instabant hostes. Æstus quoque arbitrium moderandi
naves ademerat; neque erat navali pugna similis, quippe ubi
9 nihil voluntarium, nihil artis aut consilii esset. Una natura
freti æstusque totius certaminis potens suis, alienis navibus
nequicquam remigio in contrarium tendentes invehebat; et
fugientem navem videres, vertice retro intortam, victoribus
illatam, et sequentem, si in contrarium tractum incidisset maris

fugientis modo sese avertentem. Iam in ipsa pugna hæc, 10
quum infesto rostro peteret hostium navem, obliqua ipsa ictum
alterius rostri accipiebat; illa, quum transversa obiiceretur
hosti, repente torta in proram circum*agebatur*. *Quum* inter 11
triremes fortuna regente anceps prœlium misceretur, quinque-
remis Romana seu pondere tenacior, seu pluribus remorum
ordinibus scindentibus vertices quum facilius regeretur, duas
triremes suppressit, unius prælata impetu lateris alterius
remos detersit; ceterasque, quas indepta esset, mulcasset, 12
ni cum reliquis quinque navibus Adherbal velis in Africam
transmisisset.

Lælius victor Carteiam revectus, auditis, quæ acta Ga- **31**
dibus erant, patefactam proditionem coniuratosque missos
Carthaginem, spem ad irritum redactam, qua venissent, nuntiis 2
ad L. Marcium missis, nisi si terere frustra tempus sedendo
ad Gades vellent, redeundum ad imperatorem esse, assentiente
Marcio, paucos post dies ambo Carthaginem rediere. Ad 3
quorum discessum non respiravit modo Mago, quum terra
marique ancipiti metu urgeretur, sed etiam, audita rebellione
Ilergetum, spem recuperandæ Hispaniæ nanctus nuntios Car-
thaginem ad senatum mittit, qui simul seditionem civilem in 4
castris Romanis, simul defectionem sociorum in maius verbis
extollentes hortentur, ut auxilia mitterent, quibus traditum
a patribus imperium Hispaniæ repeti posset.

Mandonius et Indibilis in fines regressi paulisper, dum, 5
quidnam de seditione statueretur, scirent, suspensi quieverunt,
si civium errori ignosceretur, non diffidentes sibi quoque
ignosci posse. Postquam vulgata est atrocitas supplicii, suam 6
quoque noxam pari pœna æstimatam rati, vocatis rursus ad
arma popularibus contractisque, quæ ante habuerant, auxiliis, 7
in Sedetanum agrum, ubi principio defectionis stativa habue-
rant, cum viginti millibus *peditum*, equitum *duobus millibus*
et quingentis transcenderunt. Scipio, quum fide solvendi pariter **32**
omnibus noxiis innoxiisque stipendii, tum vultu ac sermone
in omnes placato facile reconciliatis militum animis, prius- 2

quam castra ab Carthagine moveret, contione advocata, multis
3 verbis in perfidiam rebellantium regulorum invectus, nequaquam eodem animo se ire professus est ad vindicandum id
4 scelus, quo civilem errorem nuper sanaverit. Tum se, haud secus quam viscera secantem sua, cum gemitu et lacrimis triginta hominum capitibus expiasse octo millium seu imprudentiam seu noxam; nunc læto et erecto animo ad cædem
5 Ilergetum ire. Non enim eos neque natos in eadem terra nec ulla secum societate iunctos esse; eam, quæ sola fuerit
6 fidei atque amicitiæ, ipsos per scelus rupisse. In exercitu suo se, præterquam quod omnes cives aut socios Latinique nominis videat, etiam eo moveri, quod nemo fere sit miles, qui non aut *a* patruo suo Cn. Scipione, qui primus Romani nominis in eam provinciam venerit, aut a patre consule aut
7 a se sit ex Italia advectus. Scipionum nomini auspiciisque omnes assuetos, quos secum in patriam ad meritum triumphum deducere velit, quos consulatum petenti, velut si om-
8 nium communis agatur honos, affuturos speret. Quod ad expeditionem attineat, quæ instet, immemorem esse rerum suarum gestarum, qui id bellum ducat. Magonis hercule sibi, qui extra orbem terrarum in circumfusam Oceano insulam cum paucis perfugerit navibus, maiorem curam esse quam
9 Ilergetum; quippe illic et ducem Carthaginiensem et quantumcunque Punicum præsidium esse, hic latrones latronumque duces esse, quibus *ut* ad populandos finitimorum agros tectaque urenda et rapienda pecora aliqua vis sit, ita in acie ac signis collatis nullam esse; magis velocitate ad fugam quam armis
10 fretos pugnaturos esse. Itaque non, quod ullum inde peri-culum aut semen maioris belli videat, ideo se, priusquam
11 provincia decedat, opprimendos Ilergetes duxisse, sed primum ne impunita tam scelerata defectio esset, deinde, ne quis in provincia simul virtute tanta et felicitate perdomita relictus
12 hostis dici posset. Proinde deis bene iuvantibus sequerentur, non tam ad bellum gerendum (neque enim cum pari hoste

certamen esse) quam ad expetendas ab hominibus scelestis
pœnas.

Ab hac oratione dimissos ad iter se comparare in diem 33
posterum iubet, profectusque decimis castris pervenit ad Hi-
berum flumen. Inde, superato amni, die quarto in conspectu
hostium posuit castra. Campus ante, montibus cirea sæptus, 2
erat. In eam vallem Scipio quum pecora, rapta pleraque
ex hostium agris, propelli ad irritandam feritatem barbarorum
iussisset, velites subsidio misit, a quibus ubi per procursa- 3
tionem commissa pugna esset, Lælium cum equitatu impetum
ex occulto facere iubet. Mons opportune prominens equitum 4
insidias texit, nec ulla mora pugnæ facta est. Hispani in
conspecta procul pecora, velites in Hispanos præda occupatos
incurrere. Primo missilibus territavere; deinde, missis levibus 5
telis, quæ irritare magis quam decernere pugnam poterant,
gladios nudant, et collato *pede res cœpta geri est*; *ancepsque*
pedestre certamen erat, nisi equites supervenissent. Neque 6
ex adverso tantum illati obvios obtrivere, sed circumvecti
etiam quidam per infima clivi ab tergo se, ut plerosque inter-
cluderent, obiecerunt, maiorque cædes fuit, quam quantam
edere levia per excursiones prœlia solent. Ira magis accensa 7
adverso prœlio barbaris est, quam imminuti animi. Itaque
ne perculsi viderentur, prima luce postero die in aciem proces-
sere. Non capiebat omnes copias angusta, sicut ante dictum 8
est, vallis; duæ ferme peditum partes, omnis equitatus in
aciem descendit; quod reliquum peditum erat, obliquo con-
stituerunt colle. Scipio, pro se esse loci angustias ratus, et 9
quod in arto pugna Romano aptior quam Hispano militi
futura videbatur, et quod in eum locum detracta hostium
acies esset, qui non omnem multitudinem eorum caperet, novo
etiam consilio adiecit animum; equitem nec se posse 10
circumdare cornibus in tam angusto spatio, et hosti, quem
cum pedite eduxisset, inutilem fore. Itaque imperat Lælio, 11
ut per colles quam occultissimo itinere circumducat equites
segregetque, quantum possit, equestrem a pedestri pugnam;

12 ipse omnia signa peditum in hostes vertit; quattuor cohortes
in fronte statuit, quia latius pandere aciem non poterat.
13 Moram pugnandi nullam fecit, ut ipso certamine averteret
ab conspectu transeuntium per colles equitum; neque ante
circumductos sensere, quam tumultum equestris pugnæ ab
14 tergo accepere. Ita duo prœlia erant; duæ peditum acies,
duo equitatus per longitudinem campi, quia, misceri ex genere
15 utroque prœlium angustiæ non patiebantur, pugnabant. Hispanorum
quum neque pedes equiti nec eques pediti auxilio
esset, pedes fiducia equitis temere commissus campo cæderetur,
eques circumventus nec peditem a fronte (iam enim
stratæ pedestres copiæ erant) nec ab tergo equitem sustineret,
et ipsi, quum diu in orbem sese stantibus equis defendissent,
ad unum omnes cæsi sunt, nec quisquam peditum equitumve
16 superfuit, qui in valle pugnaverunt. Tertia pars, quæ in
colle ad spectaculum magis tutum quam ad partem pugnæ
capessendam steterat, et locum et tempus ad fugiendum
17 habuit. Inter eos et reguli ipsi fugerunt, priusquam tota
34 circumveniretur acies, inter tumultum elapsi. Castra eodem
die Hispanorum, præter ceteram prædam, cum tribus ferme
2 millibus hominum capiuntur. Romani sociique ad mille ducenti
eo prœlio ceciderunt; vulnerata amplius tria millia
hominum. Minus cruenta victoria fuisset, si patentiore campo
et ad fugam capessendam facili foret pugnatum.
3 Indibilis, abiectis belli consiliis, nihil tutius in afflictis
rebus experta fide et clementia Scipionis ratus, Mandonium
4 fratrem ad eum mittit; qui advolutus genibus fatalem rabiem
temporis eius accusat, quum velut contagione quadam pestifera
non Ilergetes modo et Lacetani, sed castra quoque Romana
5 insanierint. Suam quidem et fratris et reliquorum
popularium eam condicionem esse, ut aut, si ita videatur,
reddant spiritum P. Scipioni ab eodem illo acceptum, aut
servati bis uni debitam vitam pro eo in perpetuum devoveant.
6 Antea in causa sua fiduciam sibi fuisse, nondum experta
clementia eius; nunc contra nullam in causa, omnem in

misericordia victoris spem positam habere. Mos vetustus erat 7
Romanis, cum quo nec fœdere nec æquis legibus iungeretur
amicitia, non prius imperio in eum tanquam pacatum uti,
quam omnia divina humanaque dedidisset, obsides accepti,
arma adempta, præsidia urbibus imposita forent. Scipio 8
multis invectus in præsentem Mandonium absentemque Indi-
bilem verbis, illos quidem merito perisse ipsorum maleficio
ait, victuros suo atque populi Romani beneficio. Ceterum 9
(quippe ea pignera timentium rebellionem esse) *se* liberos iis,
arma relinquere, solutos animos; neque se in obsides innoxios,
sed in ipsos, si defecerint, sæviturum, nec *ab* inermi, sed 10
armato hoste pœnas *expetiturum. Utramque fortunam* expertis
permittere sese, utrum propitios an iratos habere Romanos
mallent. Ita dimissus Mandonius, pecunia tantummodo im- 11
perata, ex qua stipendium militi præstari posset. Ipse, Mar- 12
cio in ulteriorem Hispaniam præmisso, paucos moratus dies,
dum imperatam pecuniam Ilergetes pernumerarent, cum expe-
ditis Marcium iam appropinquantem Oceano assequitur.

Inchoata res iam ante de Masinissa aliis atque aliis de **35**
causis dilata erat, quod Numida cum ipso utique congredi
Scipione volebat atque eius dextra fidem sancire; ea tum
itineris tam longi ac tam devii causa Scipioni fuit. Masinissa 2
quum Gadibus esset, certior, adventare eum, a Marcio factus,
causando, corrumpi equos inclusos in insula penuriamque
omnium rerum et facere ceteris et ipsos sentire, ad hoc
equitem marcescere desidia, *Magonem* perpulit, ut se traiicere 3
in continentem ad depopulandos proximos Hispaniæ agros
pateretur. Transgressus tres principes Numidarum præmittit 4
ad tempus locumque colloquio statuendum. Duos pro obsi-
dibus retineri ab Scipione iubet; remisso tertio, qui, quo iussus
erat, adduceret Masinissam, cum paucis in colloquium venerunt.
Ceperat iam ante Numidam ex fama rerum gestarum admi- 5
ratio viri, substitueratque animo speciem quoque corporis
amplam ac magnificam; ceterum maior præsentis veneratio 6
cepit, et præterquam quod suapte natura multa maiestas

inerat, adornabat promissa cæsaries habitusque corporis non
cultus munditiis, sed virilis vere ac militaris, et ætas in medio
7 virium robore, quod plenius nitidiusque ex morbo velut reno-
8 vatus flos iuventæ faciebat. Prope attonitus ipso congressu
Numida gratias de fratris filio remisso agit. Ex eo tempore
affirmat eam se quæsisse occasionem, quam tandem oblatam
9 deum immortalium beneficio non omiserit. Cupere se illi
populoque Romano operam navare ita, ut nemo unus exter-
10 nus magis enixe adiuverit rem Romanam. Id se, etiamsi
iam pridem vellet, minus præstare in Hispania, aliena atque
ignota terra, potuisse; in qua autem genitus educatusque in
11 spem paterni regni esset, facile præstaturum. Si quidem
eundem Scipionem ducem in Africam Romani mittant, satis
12 sperare, perbrevis ævi Carthaginem esse. Lætus eum Scipio
vidit audivitque, quum caput rerum in omni hostium equitatu
Masinissam fuisse sciret, et ipse iuvenis specimen animi præ
se ferret. Fide data acceptaque profectus retro Tarraconem
13 est. Masinissa permissu Romanorum, ne sine causa traiecisse
in continentem videretur, populatus proximos agros Gades
rediit.

36 Magoni, desperatis in Hispania rebus, in quarum spem
seditio primum militaris, deinde defectio Indibilis animos eius
sustulerant, paranti traiicere in Africam nuntiatum ab Car-
thagine est, iubere senatum, ut classem, quam Gadibus haberet,
2 in Italiam traiiceret; conducta ibi Gallorum ac Ligurum,
quanta maxima posset, iuventute coniungeret *se* Hannibali
neu senescere bellum maximo impetu, maiore fortuna cœptum
3 sineret. Ad eam rem et a Carthagine pecunia Magoni ad-
vecta est, et ipse, quantam potuit, a Gaditanis exegit, non
ærario modo eorum, sed etiam templis spoliatis, et privatim
omnibus coactis aurum argentumque in publicum conferre.
4 Quum præterveheretur Hispaniæ oram, haud procul Cartha-
gine Nova expositis in terram militibus, proximos depopulatur
5 agros; inde ad urbem classem appulit. Ibi quum interdiu
milites in navibus tenuisset, nocte in litus expositos ad partem

eam muri, qua capta Carthago ab Romanis fuerat, ducit, nec
præsidio satis valido urbem teneri ratus et aliquos oppidano-
rum ad spem novandi res aliquid moturos. Ceterum 6
nuntii ex agris trepidi simul populationem agrestiumque
fugam et hostium adventum attulerant, et visa interdiu classis 7
erat, nec sine causa electam ante urbem stationem apparebat;
itaque instructi armatique intra portam ad stagnum ac mare
versam continebantur. Ubi effusi hostes, mixta inter milites 8
navalis turba, ad muros tumultu maiore quam vi subierunt,
patefacta repente porta Romani cum clamore erumpunt, turba- 9
tosque hostes et ad primum incursum coniectumque telorum
aversos usque ad litus cum multa cæde persequuntur; nec, 10
nisi naves litori appulsæ trepidos accepissent, superfuisset
fugæ aut pugnæ quisquam. In ipsis quoque trepidatum 11
navibus est, dum, ne hostes cum suis simul irrumperent, tra-
hunt scalas orasque et ancoras, ne in moliendo mora esset,
præcidunt; multique annantes navibus, incerto præ tenebris, 12
quid aut peterent aut vitarent, fœde interierunt. Postero die 13
quum classis inde retro ad Oceanum, unde venerat, fugisset,
ad octingentos homines cæsi inter murum litusque et ad duo
millia armorum inventa.

Mago quum Gades repetisset, exclusus inde, ad Cimbios **37**
(haud procul a Gadibus is locus abest) classe appulsa, mit-
tendis legatis querendoque, quod portæ sibi socio atque
amico clausæ forent, purgantibus iis, multitudinis concursu 2
factum, infestæ ob direpta quædam ab conscendentibus naves
militibus, ad colloquium sufetes eorum, qui summus Pœnis
est magistratus, cum quæstore elicuit, laceratosque verberibus
cruci affigi iussit; inde navibus ad Pityusam insulam centum 3
millia ferme a continenti (Pœni tum eam incolebant) traiecit.
Itaque classis bona cum pace accepta est, nec commeatus 4
modo benigne præbiti, sed in supplementum classis iuventus
armaque data; quorum fiducia Pœnus in Baliares insulas
(quinquaginta inde millia absunt) transmisit. Duæ sunt Baliares 5
insulæ, maior altera atque opulentior armis virisque; et por-

11*

tum habet, ubi commode hibernaturum se (et iam extremum
6 autumni erat) credebat. Ceterum haud secus, quam si Ro-
mani eam insulam incolerent, hostiliter classi occursum est.
Fundis ut nunc plurimum, ita tum solo eo telo utebantur,
nec quisquam alterius gentis unus tantum ea arte, quantum
7 inter alios omnes Baliares excellunt. Itaque tanta vis lapi-
dum creberrimæ grandinis modo in propinquantem iam terræ
classem effusa est, ut intrare portum non ausi averterent in
8 altum naves. In minorem inde Baliarium insulam traiecerunt,
9 fertilem agro, viris, armis haud æque validam. Itaque egressi
navibus super portum loco munito *locant* castra; ac sine
certamine urbe agroque potiti, duobus millibus auxiliarium
inde conscriptis missisque Carthaginem, ad hibernandum naves
10 subduxerunt. Post Magonis ab Oceani ora discessum Gadi-
tani Romanis deduntur.

38 Hæc in Hispania P. Scipionis ductu auspicioque gesta.
Ipse, L. Lentulo et L. Manlio Acidino provincia tradita, decem
2 navibus Romam rediit, et senatu extra urbem dato in æde
Bellonæ, quas res in Hispania gessisset, disseruit, quoties
signis collatis dimicasset, quot oppida ex hostibus vi cepisset,
3 quas gentes in dicionem populi Romani redegisset; adversus
quattuor se imperatores, quattuor victores exercitus in Hi-
spaniam isse; neminem Carthaginiensem in iis terris reliquisse.
4 Ob has res gestas magis tentata est triumphi spes quam
petita pertinaciter, quia neminem ad eam diem triumphasse,
5 qui sine magistratu res gessisset, constabat. Senatu misso,
urbem est ingressus, argentique præ se in ærarium tulit
decem quattuor millia *pondo* trecenta quadraginta duo et signati
6 argenti magnum numerum. Comitia inde creandis consulibus
habuit L. Veturius Philo, centuriæque omnes ingenti favore
P. Scipionem consulem dixerunt; collega additur ei P. Lici-
7 nius Crassus, pontifex maximus. Ceterum comitia maiore
quam ulla per id bellum celebrata frequentia proditum me-
8 moriæ est. Convenerant undique non suffragandi modo, sed
etiam spectandi causa P. Scipionis, concurrebantque et domum

frequentes et in Capitolium ad immolantem eum, quum centum bubus votis in Hispania Iovi sacrificaret; spondebantque 9
animis, sicut C. Lutatius superius bellum Punicum finisset,
ita id, quod instaret, P. Cornelium finiturum, atque, uti Hispa- 10
nia omni Pœnos expulisset, sic Italia pulsurum esse; Africamque ei, perinde ac debellatum in Italia foret, provinciam
destinabant. Prætoria inde comitia habita. Creati duo, qui 11
tum ædiles plebis erant, Sp. Lucretius, Cn. *Octavius*, *et ex privatis Cn.* Servilius Cæpio et L. Æmilius Papus.

Quarto decimo anno Punici belli P. Cornelius Scipio et 12
P. Licinius Crassus ut consulatum inierunt, nominatæ con- A. u. c. 549. A. Ch. 205.
sulibus provinciæ sunt, Sicilia Scipioni extra sortem, concedente collega, quia sacrorum cura pontificem maximum in
Italia retinebat, Bruttii Crasso. Tum prætoriæ provinciæ in 13
sortem coniectæ. Urbana Cn. Servilio obtigit, Ariminum (ita Galliam appellabant) Sp. Lucretio, Sicilia L. Æmilio, Cn. Octavio Sardinia.

Senatus in Capitolio habitus. Ibi referente P. Scipione 14
senatus consultum factum est, ut, quos ludos inter seditionem militarem in Hispania vovisset, ex ea pecunia, quam ipse in
ærarium detulisset, faceret. Tum Saguntinorum legatos in **39**
senatum introduxit. Ex eis maximus natu: „Etsi nihil ultra malorum est, patres conscripti, quam quod passi sumus, ut ad ultimum fidem vobis præstaremus, tamen ea vestra merita imperatorumque vestrorum erga nos fuerunt, *ut* nos cladium
nostrarum non pæniteat. Bellum propter nos suscepistis; 2
susceptum quartum decimum annum tam pertinaciter geritis, ut sæpe ad ultimum discrimen et ipsi veneritis et populum
Carthaginiensem adduxeritis. Quum in Italia tam atrox bellum 3
et Hannibalem hostem haberetis, consulem cum exercitu in Hispaniam velut *ad* colligendas reliquias naufragii nostri
misistis. P. et Cn. Cornelii, ex quo in provinciam venerunt, 4
nullo tempore destiterunt, quæ nobis secunda quæque adversa
hostibus nostris essent, facere. Iam omnium primum oppi- 5
dum nobis restituerunt; per omnem Hispaniam cives nostros

venundatos, dimissis, qui conquirerent, ex servitute in liber-
6 tatem restituerunt. Quum iam prope esset, ut optabilem ex
miserrima fortuna haberemus, P. et Cn. Cornelii, impera-
tores vestri, luctuosius nobis [quoque] quam vobis perierunt.
7 Tum vero ad hoc retracti ex distantibus locis in sedem anti-
quam videbamur, ut iterum periremus et alterum excidium
8 patriæ videremus, nec ad perniciem nostram Carthaginiensi
utique aut duce aut exercitu opus esse; ab Turdulis nos,
.veterrimis hostibus, qui prioris quoque excidii causa nobis
9 fuerant, exstingui posse; quum ex insperato repente misistis
nobis hunc P. Scipionem, quem fortunatissimi omnium Sa-
guntinorum videmur quia consulem declaratum videmus ac
vidisse nos civibus nostris renuntiaturi sumus, spem omnem
10 salutemque nostram; qui quum plurimas hostium vestrorum
cepisset in Hispania urbes, ubique ex captorum numero
11 excretos Saguntinos in patriam remisit; postremo Turdetaniam,
adeo infestam nobis, ut illa gente incolumi stare Saguntum
non posset, ita bello afflixit, ut non modo nobis, *sed* (absit verbo
12 invidia) ne posteris quidem timenda nostris esset. Deletam
urbem cernimus eorum, quorum in gratiam Saguntum dele-
verat Hannibal; vectigal ex agro eorum capimus, quod nobis
13 non [tam] fructu iucundius est quam ultione. Ob hæc, quibus
maiora nec sperare nec optare ab dis immortalibus pote-
ramus, gratias actum nos decem legatos Saguntinus senatus
14 populusque ad vos misit; simul gratulatum, quod ita res hos
annos in Hispania atque Italia gessistis, uti Hispaniam non
Hibero amne tenus, sed qua terrarum ultimas finit Oceanus,
domitam armis habeatis, Italiæ, nisi quatenus vallum castrorum
15 cingit, nihil reliqueritis Pœno. Iovi optimo maximo, præsidi
Capitolinæ arcis, non grates tantum ob hæc agere iussi sumus,
sed donum hoc etiam, si vos permitteretis, coronam auream
16 in Capitolium victoriæ ergo ferre. Id uti permittatis, quæ-
sumus, utique, si vobis ita videtur, quæ nobis imperatores
vestri commoda tribuerunt, ea rata atque perpetua auctoritate
17 vestra faciatis." Senatus legatis Saguntinis respondit, et

dirutum et restitutum Saguntum fidei socialis utrinque servatæ
documentum omnibus gentibus fore; suos imperatores recte et 18
ordine et ex voluntate senatus fecisse, quod Saguntum resti-
tuerint civesque Saguntinos servitio exemerint; quæque alia
eis benigne fecerint, ea senatum ita voluisse fieri; donum
permittere ut in Capitolio ponerent. Locus inde lautiaque 19
legatis præberi iussa et muneris dari ne minus dena millia
æris. Legationes deinde ceteræ *in senatum introductæ* auditæ- 20
que; et petentibus Saguntinis, ut, quatenus tuto possent, 21
Italiam spectatum irent, duces dati litteræque per oppida
missæ, ut Hispanos comiter acciperent. Tum de re publica, 22
de exercitibus scribendis, de provinciis relatum.

Quum Africam novam provinciam extra sortem P. Sci- **40**
pioni destinari homines fama ferrent, et ipse, nulla iam modica
gloria contentus, non ad gerendum modo bellum, sed ad
finiendum diceret se consulem declaratum esse, neque aliter 2
id fieri posse, quam si ipse in Africam exercitum transpor-
taret, *et* acturum se id per populum aperte ferret, si senatus
adversaretur, — id consilium haudquaquam primoribus pa-
trum quum placeret *et* ceteri per metum aut ambitionem
mussarent, Q. Fabius Maximus rogatus sententiam: „Scio 3
multis vestrum videri, patres conscripti, rem actam hodi-
erno die agi, · et frustra habiturum orationem, qui tan-
quam de integra re de Africa provincia sententiam dixerit.
Ego autem primum illud ignoro, quemadmodum certa iam 4
provincia Africa consulis, viri fortis ac strenui, sit, quam nec
senatus censuit in hunc annum provinciam esse nec populus
iussit. Deinde, si est, consulem peccare arbitror, qui de 5
re transacta simulando se referre senatum ludibrio habet,
non senatorem, qui, de quo consulitur, suo loco dicit sen-
tentiam. Atque ego certum habeo, dissentienti mihi ab ista 6
festinatione in Africam traiiciendi duarum rerum subeundam
opinionem esse, unius, insitæ ingenio meo cunctationis, quam 7
metum pigritiamque homines adolescentes sane appellent,
dum ne pæniteat, adhuc aliorum speciosiora primo adspectu

8 consilia semper visa, mea usu meliora; alterius, obtrectationis
atque invidiæ adversus crescentem in dies gloriam fortissimi
9 consulis. A qua suspicione si me neque vita acta et mores
mei neque dictatura cum quinque consulatibus tantumque
gloriæ belli domique partæ vindicat, ut propius fastidium
eius sim quam desiderium, ætas saltem liberet. Quæ enim
mihi æmulatio cum eo esse potest, qui ne filio quidem meo
10 æqualis sit? Me dictatorem, quum vigerem adhuc viribus et
in cursu maximarum rerum essem, recusantem nemo aut in
senatu aut apud populum audivit, quo minus insectanti me
magistro equitum, quod fando nunquam ante auditum erat,
11 imperium mecum æquaretur; rebus quam verbis assequi malui,
ut, qui aliorum iudicio mihi comparatus erat, sua mox con-
12 fessione me sibi præferret; nedum ego perfunctus honoribus
certamina mihi atque æmulationem cum adolescente floren-
13 tissimo proponam; videlicet ut mihi, iam vivendo, non solum
rebus gerendis fesso, si huic negata fuerit, Africa provincia
decernatur. Cum ea gloria, quæ parta est, vivendum atque
14 moriendum est. Vincere ego prohibui Hannibalem, ut a
41 vobis, quorum vigent nunc vires, etiam vinci posset. *Illud*
te mihi ignoscere, P. Corneli, æquum erit, si, quum in me
ipso nunquam pluris famam hominum quam rem publicam
fecerim, ne tuam quidem gloriam *bono publico præponam.*
2 Quanquam, si aut bellum nullum in Italia aut is hostis esset,
ex quo victo nihil gloriæ quæreretur, qui te in Italia reti-
neret, etsi id bono publico faceret, simul cum bello materiam
3 gloriæ tuæ isse ereptum videri posset. Quum vero Hannibal
hostis incolumi exercitu quartum decimum annum Italiam
obsideat, pænitebit te, P. Corneli, gloriæ tuæ, si hostem eum,
qui tot funerum, tot cladium nobis causa fuit, tu consul
Italia expuleris et, sicut penes C. Lutatium prioris Punici
4 perpetrati belli titulus fuit, ita penes te huius fuerit? Nisi
aut Hamilcar Hannibali dux est præferundus aut illud bellum
huic, aut victoria illa maior clariorque quam hæc (modo
5 contingat, ut te consule vincamus) futura est. A Drepanis

aut Eryce detraxisse Hamilcarem quam Italia expulisse
Pœnos atque Hannibalem malis? Ne tu quidem, etsi magis 6
partam quam speratam gloriam amplectaris, Hispania potius
quam Italia bello liberata gloriatus fueris. Nondum is est 7
Hannibal, quem non magis timuisse videatur quam contempsisse, qui aliud bellum maluerit. Quin igitur ad hoc accin- 8
geris nec per istos circuitus, ut, quum in Africam traieceris,
secuturum te illuc Hannibalem speres, potius quam recto
hinc itinere, ubi Hannibal est, eo bellum intendens, egregiam
istam palmam belli Punici patrati petis? Hoc et natura 9
prius est, tua quum defenderis, aliena ire oppugnatum. Pax
ante in Italia *quam* bellum in Africa sit, et nobis prius decedat
timor, quam ultro aliis inferatur. Si utrumque tuo ductu 10
auspicioque fieri potest, Hannibale hic victo, illic Carthaginem
expugna; si alterautra victoria novis consulibus relinquenda
est, prior quum maior clariorque, tum causa etiam insequentis
fuerit. Nam nunc quidem, præterquam quod et in Italia et 11
in Africa duos diversos exercitus alere ærarium non potest,
præterquam quod, unde classes tueamur, unde commeatibus 12
sufficiamus præbendis, nihil reliqui est, quid? periculi tandem
quantum adeatur, quem fallit? P. Licinius in Italia, P. Scipio
bellum in Africa geret. Quid? si (quod omnes dei omen 13
avertant et dicere etiam reformidat animus, sed, quæ acciderunt, accidere possunt) victor Hannibal ire ad urbem
perget, tum demum te consulem ex Africa, sicut Q. Fulvium
a Capua, arcessemus? Quid, quod in Africa quoque Mars 14
communis belli erit? Domus tibi tua, pater patruusque intra
triginta dies cum exercitibus cæsi documento sint, ubi per 15
aliquot annos maximis rebus terra marique gerendis amplissimum nomen apud exteras gentes populi Romani vestræque
familiæ fecerant. Dies me deficiat, si reges imperatoresque 16
temere in hostium terram transgressos cum maximis cladibus
suis exercituumque suorum enumerare velim. Athenienses, 17
prudentissima civitas, bello domi relicto, auctore æque impigro
ac nobili iuvene, magna classe in Siciliam transmissa, una pugna

navali florentem rem publicam suam in perpetuum afflixerunt.
42 Externa et nimis antiqua repeto. Africa eadem ista et M.
Atilius, insigne utriusque fortunæ exemplum, nobis documento
2 sint. Ne tibi, P. Corneli, quum ex alto Africam conspexeris,
3 ludus et iocus fuisse Hispaniæ tuæ videbuntur. Quid enim
simile? Pacato mari præter oram Italiæ Galliæque vectus
Emporias, in urbem sociorum, classem appulisti; expositos
milites per tuta omnia ad socios et amicos populi Romani
4 Tarraconem duxisti; ab Tarracone deinde iter per præsidia
Romana; circa Hiberum exercitus patris patruique tui, post
5 amissos imperatores ferociores ex calamitate ipsa, et dux
tumultuarius quidem ille L. Marcius et militari suffragio ad
tempus lectus, ceterum, si nobilitas ac iusti honores adornarent,
claris imperatoribus qualibet arte belli par; oppugnata per
summum otium Carthago, nullo trium Punicorum exercituum
6 socios defendente; cetera neque elevo *neque detrecto*; nullo tamen
modo Africo bello comparanda, ubi non portus ullus classi
nostræ apertus, non ager pacatus, non civitas socia, non rex
7 amicus, non *consistendi usquam locus*, *non* procedendi; qua-
cunque circumspexeris, hostilia omnia atque infesta. An
Syphaci Numidisque credis? Satis sit, semel creditum; non
semper temeritas est felix, et fraus fidem in parvis sibi præ-
struit, ut, quum operæ pretium sit, cum mercede magna fallat.
8 Non hostes patrem patruumque tuum armis prius quam
Celtiberi socii fraude circumvenerunt; nec tibi ipsi a Magone
et Hasdrubale, hostium ducibus, quantum ab Indibili et Man-
9 donio, in fidem acceptis, periculi fuit. Numidis tu credere
potes, defectionem militum tuorum expertus? Et Syphax et
Masinissa se quam Carthaginienses malunt potentes in Africa esse,
10 Carthaginienses quam quemquam alium. Nunc illos æmulatio
inter se et omnes causæ certaminum acuunt, quia procul
externus metus est; ostende Romana arma et exercitum alie-
nigenam; velut ad commune restinguendum incendium con-
11 current. Aliter eidem illi Carthaginienses Hispaniam defen-
derunt, aliter mœnia patriæ, templa deum, aras et focos

defendent, quum euntes in prœlium pavida prosequetur coniux
et parvi liberi occursabunt. Quid porro, si satis confisi Car- 12
thaginienses consensu Africæ, fide sociorum regum, mœnibus
suis, quum tuo exercitusque tui præsidio nudatam Italiam
viderint, ultro ipsi novum exercitum in Italiam aut ex Africa
miserint, aut Magonem, quem a Baliaribus classe transmissa 13
iam præter oram Ligurum Alpinorum vectari constat, Hanni-
bali se coniungere iusserint? Nempe in eodem terrore erimus, 14
in quo nuper fuimus, quum Hasdrubal in Italiam transcendit,
quem tu, qui non solum Carthaginem, sed omnem Africam
exercitu tuo es clausurus, e manibus tuis in Italiam emisisti.
Victum a te dices; eo quidem minus vellem, et id tua, non 15
rei publicæ solum causa, iter datum victo in Italiam esse.
Patere, nos omnia, quæ prospera tibi ac populi Romani
imperio evenere, tuo consilio assignare, adversa casibus
incertis belli et fortunæ delegare; quo melior fortiorque es, 16
eo magis talem præsidem sibi patria atque universa Italia
retinet. Non potes ne ipse quidem dissimulare, ubi Hanni-
bal sit, ibi caput atque arcem huius belli esse, quippe qui
præ te feras, eam tibi causam *traiiciendi in Africam* esse, ut
Hannibalem eo trahas. Sive *hic* igitur sive illic, cum Hanni- 17
bale est tibi futura res. Utrum tandem ergo firmior eris
in Africa solus an hic, tuo collegæque tui exercitu coniuncto?
Ne Claudius quidem et Livius consules tam recenti exemplo,
quantum id intersit, documento sunt? Quid? Hannibalem 18
utrum tandem extremus angulus agri Bruttii, frustra iam diu
poscentem ab domo auxilia, an propinqua Carthago et tota
socia *Africa* potentiorem armis virisque faciet? Quod istud 19
consilium est, ibi malle decernere, ubi tuæ dimidio minores
copiæ sint, hostium multo maiores, quam ubi duobus exer-
citibus adversus unum tot prœliis et tam diuturna et gravi
militia fessum pugnandum sit? Quam compar consilium 20
tuum parentis tui consilio sit, reputa. Ille consul profectus
in Hispaniam, ut Hannibali ab Alpibus descendenti occurreret,
in Italiam ex provincia rediit; tu, quum Hannibal in Italia

sit, relinquere Italiam paras, non quia rei publicæ id utile,
21 sed quia tibi amplum et gloriosum censes esse, sicut quum,
provincia et exercitu relicto, sine lege, sine senatus consulto
duabus navibus populi Romani imperator fortunam publicam
et maiestatem imperii, quæ tum in tuo capite periclitabantur,
22 commisisti. Ego P. Cornelium rei publicæ nobisque, non sibi
ipsi privatim creatum consulem existimo, exercitusque ad cu-
stodiam urbis atque Italiæ scriptos esse, non quos regio
more per superbiam consules, quo terrarum velint, traiiciant.'

43 Quum oratione ad tempus parata Fabius, tum auctoritate
et inveterata prudentiæ fama *quum* magnam partem senatus,
et seniores maxime, movisset, pluresque consilium senis quam
2 animum adolescentis ferocem laudarent, Scipio ita locutus
fertur: „Et ipse Q. Fabius principio orationis, patres con-
scripti, commemoravit, in sententia sua posse obtrectationem
3 suspectam esse; cuius ego rei non tam ipse ausim tantum
virum insimulare, quam ea suspicio, vitio orationis an rei,
4 haud sane purgata est. Sic enim honores suos et famam
rerum gestarum extulit verbis ad exstinguendum invidiæ
crimen, tanquam mihi ab infimo quoque periculum sit, ne
mecum æmuletur, et non ab eo, qui, quia super ceteros
excellat, *quo me* quoque niti non dissimulo, me sibi æquari
5 nolit. Sic senem se perfunctumque et me infra ætatem filii
etiam sui posuit, tanquam non longius, quam quantum vitæ
humanæ spatium est, cupiditas gloriæ extendatur, maximaque
6 pars eius in memoriam ac posteritatem promineat. Maximo
cuique id accidere animo certum habeo, ut se non cum præ-
sentibus modo, sed cum omnis ævi claris viris comparent.
7 Equidem haud dissimulo, me tuas, Q. Fabi, laudes non asse-
qui solum velle, sed (bona *venia* tua dixerim), si possim,
8 etiam exsuperare. Illud neu tibi in me neu mihi in minori-
bus natu animi sit, ut nolimus quemquam nostri similem
evadere civem; id enim non eorum modo, quibus inviderimus,
sed rei publicæ et pæne omnis generis humani detrimentum

sit. Commemoravit, quantum essem periculi aditurus, si in 9
Africam traiicerem, ut meam quoque, non solum rei publicæ
et exercitus vicem videretur sollicitus. Unde hæc repente 10
cura de me exorta? Quum pater patruusque meus interfecti,
quum duo exercitus eorum prope occidione occisi essent, quum
amissæ Hispaniæ, quum quattuor exercitus Pœnorum quat-
tuorque duces omnia metu armisque tenerent, quum quæsitus 11
ad id bellum imperator nemo se ostenderet præter me, nemo
profiteri ausus esset, quum mihi quattuor et viginti annos
nato detulisset imperium populus Romanus, quid ita tum 12
nemo ætatem meam, vim hostium, difficultatem belli, patris
patruique recentem cladem commemorabat? Utrum maior
aliqua nunc in Africa calamitas accepta est, quam tunc in
Hispania erat? An maiores nunc sunt exercitus in Africa et 13
duces plures melioresque, quam tunc in Hispania fuerunt?
an ætas mea tunc maturior bello gerendo fuit, quam nunc
est? an cum Carthaginiensi hoste in Hispania quam in Africa 14
bellum geri aptius est? Facile est *post* fusos fugatosque
quattuor exercitus Punicos, post tot urbes vi captas aut metu
subactas in dicionem, post perdomita omnia usque ad Ocea- 15
num, tot regulos, tot sævas gentes, post receptam totam
Hispaniam ita, ut vestigium belli nullum reliquum sit, elevare
meas res gestas, tam hercule, quam, si victor ex Africa 16
redierim, ea ipsa elevare, quæ nunc retinendi mei causa, ut
terribilia eadem videantur, verbis extolluntur. Negat aditum 17
esse in Africam, negat ullos patere portus. M. Atilium cap-
tum in Africa commemorat, tanquam M. Atilius primo accessu
ad Africam offenderit, neque recordatur, illi ipsi tam infelici
imperatori patuisse tamen portus Africæ, et res egregias
primo anno gessisse et, quantum ad Carthaginienses duces
attinet, invictum ad ultimum permansisse. Nihil igitur me 18
isto tu exemplo terrueris. Si hoc bello, non priore, si nuper
et non annis ante quadraginta ista clades accepta foret, qui
ego minus in Africam Regulo capto quam Scipionibus occisis
in Hispaniam traiicerem? Nec felicius Xanthippum Lacedæ- 19

monium Carthagini quam me patriæ meæ sinerem natum esse.
cresceretque mihi ex eo ipso fiducia, quod posset in hominis
20 unius virtute tantum momenti esse. At etiam Athenienses
audiendi sunt, temere in Siciliam omisso domi bello trans-
21 gressi. Cur ergo, quoniam Græcas fabulas enarrare vacat,
non Agathoclem potius, Syracusanum regem, quum diu Sicilia
Punico bello ureretur, transgressum in hanc eandem Africam
44 avertisse eo bellum, unde venerat, refers? Sed quid ultro
metum inferre hosti et, ab se remoto periculo, alium in discri-
men adducere quale sit, veteribus externisque exemplis admonere
2 opus est? Multum interest, alienos populere fines an tuos
uri, exscindi videas; plus animi est inferenti periculum quam
3 propulsanti. Ad hoc maior ignotarum rerum est terror:
bona malaque hostium ex propinquo ingressus fines adspicias.
4 Non speraverat Hannibal fore, ut tot in Italia ad se deficerent
populi post Cannensem cladem; quanto minus quicquam in
Africa Carthaginiensibus firmum aut stabile sit, infidis sociis.
5 gravibus ac superbis dominis? Ad hoc nos, etiam deserti
ab sociis, viribus nostris, milite Romano stetimus; Cartha-
giniensi nihil civilis roboris est; mercede paratos milites
habent, Afros Numidasque, levissima fidei mutandæ ingenia.
6 Hic modo nihil moræ sit; una et traiecisse me audietis, et
ardere bello Africam, emolientem hinc Hannibalem, et ob-
sideri Carthaginem. Lætiores et frequentiores ex Africa ex-
7 spectate nuntios, quam ex Hispania accipiebatis. Has mihi
spes subiicit fortuna populi Romani, di fœderis ab hoste
violati testes, Syphax et Masinissa reges, quorum ego fidei
8 ita innitar, ut bene tutus a perfidia sim. Multa, quæ nunc
ex intervallo non apparent, bellum aperiet. Id est viri et
ducis, non deesse fortunæ præbenti se et oblata casu flectere
9 ad consilium. Habebo, Q. Fabi, parem, quem das, Hanni-
balem; sed illum ego potius traham, quam ille me retineat.
In sua terra cogam pugnare eum, et Carthago *potius* præ-
10 mium victoriæ erit quam semiruta Bruttiorum castella. Ne
quid interim, dum traiicio, dum expono exercitum in Africa,

dum castra ad Carthaginem promoveo, res publica hic detri-
menti capiat, quod tu, Q. Fabi, quum victor tota volitaret
Italia Hannibal, potuisti præstare, hoc vide ne contume- 11
liosum sit, concusso iam et pæne fracto Hannibale, negare
posse P. Licinium consulem, virum fortissimum, præstare,
qui, ne a sacris absit pontifex maximus, ideo in sortem tam
longinquæ provinciæ non venit. Si hercules nihilo maturius 12
hoc, quo ego censeo, modo perficeretur bellum, tamen ad
dignitatem populi Romani famamque apud reges gentesque
externas pertinebat, non ad defendendam modo Italiam, sed
ad inferenda etiam Africæ arma videri nobis animum esse,
nec hoc credi vulgarique, quod Hannibal ausus sit, neminem 13
ducem Romanorum audere, et priore Punico bello tum, quum
de Sicilia certaretur, toties Africam ab nostris exercitibusque
et classibus oppugnatam, nunc, *quum* de Italia certetur, Afri-
cam pacatam esse. Requiescat aliquando vexata tam diu 14
Italia; uratur evasteturque in vicem Africa. Castra Romana 15
potius Carthaginis portis immineant, quam nos iterum vallum
hostium ex mœnibus nostris videamus. Africa sit reliqui
belli sedes; illuc terror fugaque, populatio agrorum, defectio
sociorum, ceteræ belli clades, quæ in nos per quattuordecim
annos ingruerunt, vertantur. Quæ ad rem publicam pertinent 16
et bellum, quod instat, et provincias, de quibus agitur,
dixisse satis est; illa longa oratio nec ad vos pertinens sit, 17
si, quemadmodum Q. Fabius meas res gestas in Hispania
elevavit, sic ego contra gloriam eius eludere et meam verbis
extollere velim. Neutrum faciam, patres conscripti, et, si 18
nulla alia re, modestia certe et temperando linguæ adolescens
senem vicero. Ita et vixi et gessi res, ut tacitus ea opinione,
quam vestra sponte conceptam animis haberetis, facile con-
tentus essem.“

Minus æquis animis auditus est Scipio, quia vulgatum **45**
erat, si apud senatum non obtinuisset, ut provincia Africa
sibi decerneretur, ad populum extemplo laturum. Itaque *Q.* 2
Fulvius, qui consul quater fuerat, postulavit a consule, ut

palam in senatu diceret, permitteretne patribus, ut de pro-
vinciis decernerent, staturusque eo esset, quod censuissent, an
3 ad populum laturus. Quum Scipio respondisset, se, quod e
4 re publica esset, facturum, tum Fulvius: „Non ego ignarus,
quid responsurus facturusve esses, quæsivi, quippe quum præ
te feras, tentare te magis quam consulere senatum, et, ni
provinciam tibi, quam volueris, extemplo decernamus, paratam
5 rogationem habeas. Itaque a vobis, tribuni plebis, postulo"
inquit, „ut sententiam mihi ideo non dicenti, quod, etsi in
meam sententiam discedatur, non sit ratum habiturus consul,
6 auxilio sitis.“ Inde altercatio orta, quum consul negaret
æquum esse, tribunos intercedere, quo minus suo quisque loco
7 rogatus sententiam diceret. Tribuni ita decreverunt: „Si
consul senatui de provinciis permittit, stari eo, quod senatus
censuerit, placet, nec de ea re ferri ad populum patiemur;
si non permittit, qui de ea re sententiam recusabit dicere,
8 auxilio erimus.“ Consul diem ad colloquendum cum collega
petiit. Postero die permissum senatui est. Provinciæ ita
decretæ: alteri consuli Sicilia et triginta rostratæ naves, quas
C. Servilius superiore anno habuisset; permissumque, ut in
9 Africam, si id e re publica esse censeret, traiiceret; alteri
Bruttii et bellum cum Hannibale, cum eo exercitu, *quem
mallet ex duobus*, *qui ibi essent.* L. Veturius et Q. Cæcilius
sortirentur inter se compararentve, uter in Bruttiis duabus
10 legionibus, quas consul reliquisset, rem gereret, imperiumque
in annum prorogaretur, cui ea provincia evenisset. Et ceteris,
præter *quibus* consules prætoresque exercitibus provinciisque
11 præfuturi erant, prorogata imperia. Q. Cæcilio sorti evenit,
ut cum consule in Bruttiis adversus Hannibalem bellum
gereret.

12 Ludi deinde Scipionis magna frequentia et favore spec-
tantium celebrati. Legati Delphos ad donum ex præda
Hasdrubalis portandum missi M. Pòmponius Matho et Q.
Catius. Tulerunt coronam auream ducentum pondo et simu-
lacra spoliorum ex mille pondo argenti facta.

Scipio quum, ut dilectum haberet, neque impetrasset neque 13
magnopere tetendisset, ut voluntarios ducere sibi milites liceret,
tenuit et, quia impensæ negaverat rei publicæ futuram clas- 14
sem, ut, quæ ab sociis darentur ad novas fabricandas naves,
acciperet. Etruriæ primum populi pro suis quisque faculta-
tibus consulem adiuturos polliciti, Cærites frumentum sociis 15
navalibus commeatumque omnis generis, Populonienses ferrum,
Tarquinienses lintea in vela, Volaterrani interamenta navium
et frumentum, Arretini tria millia scutorum, galeas totidem, 16
pila, gæsa, hastas longas, millium quinquaginta summam pari
cuiusque generis numero expleturos, secures, rutra, falces, 17
alveolos, molas, quantum in quadraginta longas naves opus
esset, tritici centum et viginti millia modium, et in viaticum
decurionibus remigibusque collaturos; Perusini, Clusini, Ru- 18
sellani abietes in fabricandas naves et frumenti magnum
numerum; abiete ex publicis silvis est usus. Umbriæ populi 19
et præter hos Nursini et Reatini et Amiternini Sabinusque
omnis ager milites polliciti. Marsi, Peligni Marrucinique multi
voluntarii nomina in classem dederunt. Camertes quum æquo 20
fœdere cum Romanis essent, cohortem armatam sexcentorum
hominum miserunt. Triginta navium carinæ, viginti quinque- 21
remes, decem quadriremes, quum essent positæ, ipse ita institit
operi, ut die quadragesimo quinto, quam ex silvis detracta
materia erat, naves instructæ armatæque in aquam deductæ
sint. Profectus in Siciliam est triginta navibus longis, volun- **46**
tariorum septem ferme millibus in naves impositis. Et P. Lici- 2
nius in Bruttios ad duos exercitus consulares venit. Ex iis
eum sibi sumpsit, quem L. Veturius consul habuerat; Metello, ut, 3
quibus præfuisset *legionibus*, *iis præesset*, facilius cum assuetis im-
perio rem gesturum ratus, permisit. Et prætores diversi in pro-
vincias profecti. Et quia pecunia ad bellum deerat, agri Campani 4
regionem *a* fossa Græca ad mare versam vendere quæstores iussi,
indicio quoque permisso, qui ager civis Campani fuisset, uti is pub- 5

licus populi Romani esset; indici præmium constitutum, quantæ
6 pecuniæ ager indicatus esset, pars decima. Et Cn. Servilio
prætori urbano negotium datum, ut Campani cives, ubi cuique
ex senatus consulto liceret habitare, ibi habitarent, animadverteretque in eos, qui alibi habitarent.

7 Eadem æstate Mago Hamilcaris filius ex minore Baliarium insula, ubi hibernarat, iuventute lecta in classem imposita,
in Italiam triginta ferme rostratis navibus et multis onerariis
8 duodecim millia peditum, duo ferme equitum traiecit, Genuamque, nullis præsidiis maritimam oram tutantibus, repentino
adventu cepit. Inde ad oram Ligurum Alpinorum, si quos
9 ibi motus facere posset, classem appulit. Ingauni (Ligurum
ea gens est) bellum ea tempestate gerebant cum Epanteriis
10 montanis. Igitur Pœnus, Savone, oppido Alpino, præda
deposita et decem longis navibus in statione ad præsidium
relictis, ceteris Carthaginem missis ad tuendam maritimam
11 oram, quia fama erat Scipionem traiecturum, ipse, societate
cum Ingaunis, quorum gratiam malebat, composita, montanos
instituit oppugnare. Et crescebat exercitus in dies, ad famam
12 nominis eius Gallis undique confluentibus. Ea *res* litteris
cognita Sp. Lucretii, ne frustra Hasdrubale cum exercitu deleto biennio ante forent læti, si par aliud inde bellum, duce
tantum mutato, oriretur, curam ingentem accendit patribus.
13 Itaque et M. Livium proconsulem ex Etruria volonum exercitum admovere Ariminum iusserunt, et Cn. Servilio prætori negotium datum, ut, si e re publica censeret esse,
urbanas legiones, imperio, cui videretur, dato, ex urbe
duci iuberet. M. Valerius Lævinus Arretium eas legiones
duxit.

14 Eisdem diebus naves onerariæ Pœnorum ad octoginta
circa Sardiniam ab Cn. Octavio, qui provinciæ præerat,
captæ; *captas* eas Cælius frumento misso ad Hannibalem commeatuque onustas, Valerius prædam Etruscam Ligurumque
15 montanorum captivos Carthaginem portantes tradit. In Brut-

tiis nihil ferme anno eo memorabile gestum. Pestilentia incesserat pari clade in Romanos Pœnosque, nisi quod Punicum exercitum super morbum etiam fames affecit. Propter 16
Iunonis Laciniæ templum æstatem Hannibal egit, ibique aram condidit dedicavitque cum ingenti rerum gestarum titulo, Punicis Græcisque litteris insculpto.

LIBER XXIX.

Scipio postquam in Siciliam venit, voluntarios milites ordina-
2 vit centuriavitque. Ex iis trecentos iuvenes, florentes ætate
et virium robore, inermes circa se habebat, ignorantes, quem
3 ad usum neque centuriati neque armati servarentur. Tum
ex totius Siciliæ iuniorum numero principes genere et fortuna
trecentos equites, qui secum in Africam traiicerent, legit,
diemque iis, qua equis armisque instructi atque ornati ades-
4 sent, edixit. Gravis ea militia, procul domo, terra marique
multos labores, magna pericula allatura videbatur; neque
ipsos modo, sed parentes cognatosque eorum ea cura angebat.
5 Ubi dies, quæ dicta erat, advenit, arma equosque ostende-
runt. Tum Scipio renuntiari sibi dixit, quosdam equites
Siculorum tanquam gravem et duram horrere eam militiam:
6 si qui ita animati essent, malle eos iam tum fateri,
quam postmodo querentes segnes atque inutiles milites rei
publicæ esse; expromerent, quid sentirent; cum bona venia
7 se auditurum. Ubi ex iis unus ausus est dicere, se prorsus,
8 si sibi, utrum velit, liberum esset, nolle militare, tum Scipio
ei: „Quoniam igitur, adolescens, quid sentires, non dissimulasti,
vicarium tibi expediam, cui tu arma equumque et cetera
instrumenta militiæ tradas et tecum hinc extemplo domum
9 ducas, exerceas, docendum cures equo armisque.“ Læto

condicionem accipienti unum ex trecentis, quos inermes habebat, tradit. Ubi hoc modo exauctoratum equitem cum gratia imperatoris ceteri viderunt, se quisque excusare et vicarium accipere. Ita trecentis Siculis Romani equites substituti sine 10
publica impensa. Docendorum curam Siculi habuerunt, quia edictum imperatoris erat, ipsum militaturum, qui ita non fecisset. Egregiam hanc alam equitum evasisse ferunt, *multisque* 11
prœliis rem publicam adiuvisse.

Legiones inde quum inspiceret, plurimorum stipendiorum 12
ex iis milites delegit, maxime qui sub duce Marcello militaverant, quos quum optima disciplina institutos credebat, tum 13
etiam ab longa Syracusarum obsidione peritissimos esse urbium oppugnandarum; nihil enim parvum, sed Carthaginis iam excidia agitabat animo. Inde exercitum per oppida dispertit; 14
frumentum Siculorum civitatibus imperat, ex Italia advecto parcit; veteres naves reficit et cum iis C. Lælium in Africam prædatum mittit; novas Panormi subducit, quia ex viridi materia raptim factæ erant, ut in sicco hibernarent.

Præparatis omnibus ad bellum, Syracusas, nondum ex 15
magnis belli motibus satis tranquillas, venit. Græci res a 16
quibusdam Italici generis, eadem vi, qua per bellum ceperant, retinentibus, concessas sibi ab senatu repetebant. Omnium 17
primum ratus tueri publicam fidem, partim edicto, partim iudiciis etiam in pertinaces ad obtinendam iniuriam redditis suas res Syracusanis restituit. Non ipsis tantum ea res, 18
sed omnibus Siciliæ populis grata fuit, eoque enixius ad bellum adiuverunt.

Eadem æstate in Hispania coortum ingens bellum, con- 19
ciente Indibili, nulla alia de causa quam per admirationem Scipionis contemptu imperatorum aliorum orto. Eum super- 20
esse unum ducem Romanis, ceteris ab Hannibale interfectis, rebatur: eo nec in Hispania cæsis Scipionibus alium, quem mitterent, habuisse, et postquam in Italia gravius bellum urgeret, adversus Hannibalem eum arcessitum. Præterquam 21
quod nomina tantum ducum in Hispania Romani habeant,

22 exercitum quoque inde veterem deductum; trepida omnia ut
inconditam turbam tironum esse. Nunquam talem occasionem
23 liberandæ Hispaniæ fore. Servitum ad eam diem aut Car-
thaginiensibus aut Romanis, nec in vicem his aut illis, sed
24 interdum utrisque simul. Pulsos ab Romanis Carthaginien-
ses; ab Hispanis, si consentirent, pelli Romanos posse, ut ab
omni imperio externo soluta in perpetuum Hispania in patrios
25 rediret mores ritusque. Hæc aliaque dicendo non populares
modo, sed Ausetanos quoque, vicinam gentem, concitat et
26 alios finitimos sibi atque illis populos. Itaque intra paucos
dies triginta millia peditum, quattuor ferme equitum in Sede-
2 tanum agrum, quo edictum erat, convenerunt. Romani quo-
que imperatores, L. Lentulus et L. Manlius Acidinus, ne
2 glisceret prima negligendo bellum, iunctis *et* ipsi exercitibus,
per agrum Ausetanum, hostico tanquam pacato clementer
ductis militibus, ad sedem hostium pervenere et trium millium
3 spatio procul a castris eorum posuerunt castra. Primo per
legatos nequicquam tentatum, ut discederetur ab armis; dein
quum in pabulatores Romanos impetus repente ab equitibus
Hispanis factus esset, summisso ab statione Romana equitatu,
equestre prœlium fuit, haud sane memorando in partem ullam
4 eventu. Sole oriente postero die armati instructique omnes
mille ferme passus procul a castris Romanis aciem ostendere.
5 Medii Ausetani erant; cornua dextrum Ilergetes, lævum
ignobiles tenebant Hispani populi; inter cornua et mediam
aciem intervalla patentia satis late fecerant, qua equitatum,
6 ubi tempus esset, emitterent. Et Romani more suo exercitum
quum instruxissent, id modo hostium imitati sunt, ut inter
7 legiones et ipsi patentes equiti relinquerent vias. Ceterum
Lentulus ei parti usum equitis fore ratus, quæ prior in
8 dehiscentem intervallis hostium aciem equites emisisset, Ser.
Cornelio tribuno militum imperat, equites per patentes in
9 hostium acie vias permittere equos iubeat. Ipse, cœpta parum
prospere pedestri pugna, tantum moratus, dum cedenti duo-
decimæ legioni, quæ in lævo cornu adversus Ilergetes locata

erat, tertiam decimam legionem ex subsidiis in primam aciem
firmamentum ducit, postquam æquata ibi pugna est, ad L. 10
Manlium inter prima signa hortantem ac subsidia, quibus res
postulabat, locis inducentem venit; indicat, tuta ab lævo cornu
esse; iam missum ab se Cornelium [Servium] procella equestri 11
hostes circumfusurum. Vix hæc dicta dederat, quum Romani 12
equites in medios invecti hostes simul pedestres acies turba-
runt, simul equitibus Hispanorum viam immittendi equos
clauserunt. Itaque omissa pugna equestri ad pedestrem Hi- 13
spani descenderunt. Romani imperatores ut turbatos hostium
ordines et trepidationem pavoremque et fluctuantia viderunt
signa, hortantur, orant milites, ut perculsos *invadant* neu
restitui aciem patiantur. Non sustinuissent tam infestum 14
impetum barbari, ni regulus ipse Indibilis cum equitibus ad
pedes degressis ante prima signa peditum se obiecisset. Ibi 15
aliquamdiu atrox pugna stetit; tandem, postquam ii, qui circa
regem seminecem restantem, deinde pilo terræ affixum pugna-
bant, obruti telis occubuerunt, tum fuga passim cœpta. Plures 16
cæsi, quia equos conscendendi equitibus spatium non fuerat,
et quia perculsis acriter institerunt Romani; nec ante absces-
sum est, quam castris quoque exuerunt hostem. Decem tria 17
millia Hispanorum cæsa eo die, mille octingenti ferme capti;
Romanorum sociorum*que* paulo amplius ducenti, maxime in
lævo cornu, ceciderunt. Pulsi castris Hispani aut qui ex 18
prœlio effugerant, sparsi primo per agros, deinde in suas
quisque civitates redierunt. Tum a Mandonio evocati in **3**
concilium conquestique ibi clades suas, increpitis auctoribus
belli, legatos mittendos ad arma tradenda deditionemque faci-
endam censuere. Quibus culpam in auctorem belli Indibilem 2
ceterosque principes, quorum plerique in acie cecidissent, con-
ferentibus tradentibusque arma et dedentibus sese responsum
est, in deditionem ita accipi eos, si Mandonium ceterosque 3
belli concitores tradidissent vivos; si minus, exercitum se in
agrum Ilergetum Ausetanorumque et deinceps aliorum popu-
lorum ducturos. Hæc dicta legatis renuntiataque in concilium. 4

Ibi Mandonius ceterique principes comprehensi et traditi ad
5 supplicium. Hispaniæ populis reddita pax; stipendium eius
anni duplex et frumentum sex mensum imperatum sagaque
et togæ exercitui, et obsides ab triginta ferme populis accepti.
6 Ita Hispaniæ rebellantis tumultu haud magno motu intra
paucos dies concito et compresso, in Africam omnis terror
7 versus. C. Lælius nocte ad Hipponem Regium quum acces-
sisset, luce prima ad populandum agrum sub signis milites
8 sociosque navales duxit. Omnibus pacis modo incuriose
agentibus, magna clades illata; nuntiique trepidi Carthaginem
terrore ingenti complevere, classem Romanam Scipionemque
imperatorem (et fama fuerat, iam in Siciliam transgressum)
9 advenisse. Nec quot naves vidissent, nec quanta manus
agros popularetur, satis gnari omnia in maius, metu augente,
accipiebant. Itaque primo terror pavorque, dein mæstitia
10 animos incessit: tantum fortunam mutasse, ut, qui modo ipsi
exercitum ante mœnia Romana habuissent victores, stratisque
tot hostium exercitibus omnes Italiæ populos aut vi aut volun-
11 tate in deditionem accepissent, ii verso Marte Africæ popu-
lationes et obsidionem Carthaginis visuri forent, nequaquam
12 pari ad patienda ea robore, ac Romani fuissent. Illis Ro-
manam plebem, illis Latium iuventutem præbuisse maiorem
semper frequentioremque pro tot cæsis exercitibus subolescen-
13 tem; suam plebem imbellem in urbe, imbellem *in agris* esse;
mercede parari auxilia ex Afris, gente ad omnem auram spei
14 mobili atque infida. Iam reges, Syphacem post colloquium
cum Scipione alienatum, Masinissam aperta defectione infestis-
15 simum hostem. Nihil usquam spei, nihil auxilii esse. Nec
Magonem ex Gallia movere tumultus quicquam nec coniun-
gere sese Hannibali, et Hannibalem ipsum iam et fama
4 senescere et viribus. In hæc deflenda prolapsos ab recenti
nuntio animos rursus terror instans revocavit ad consultandum,
2 quonam modo obviam præsentibus periculis iretur. Dilectus
raptim in urbe agrisque haberi placet, mittere ad conducenda
Afrorum auxilia, munire urbem, frumentum convehere, tela,

arma parare, instruere naves ac mittere ad Hipponem adversus
Romanam classem. Iam hæc agentibus nuntius tandem venit, 3
Lælium, non Scipionem, copiasque, quantæ ad incursiones
agrorum satis sint, transvectas; summæ belli molem adhuc
in Sicilia esse. Ita respiratum, mittique ad Syphacem lega- 4
tiones aliosque regulos firmandæ societatis causa cœptæ. Ad
Philippum quoque missi, qui ducenta argenti talenta polli-
cerentur, ut in Siciliam aut in Italiam traiiceret. Missi et 5
ad suos imperatores *in* Italiam, ut omni terrore Scipionem
retinerent; ad Magonem non legati modo, sed viginti quinque 6
longæ naves, sex millia peditum, octingenti equites et septem
elephanti, ad hoc magna pecunia ad conducenda auxilia,
quibus fretus propius urbem Romanam exercitum admoveret
coniungeretque se Hannibali. Hæc Carthagine parabant agi- 7
tabantque. Ad Lælium, prædas ingentes ex agro inermi ac
nudo præsidiis agentem, Masinissa, fama Romanæ classis
excitus, cum equitibus paucis venit. Is segniter rem agi ab 8
Scipione questus *est*, quod non iam exercitum in Africam
traiecisset, perculsis Carthaginiensibus, Syphace impedito
finitimis bellis, quem certum habere, si spatium ad sua, ut
velit, componenda detur, nihil sincera fide cum Romanis
acturum. Hortaretur et stimularet Scipionem, ne cessaret; 9
se, quanquam regno pulsus esset, cum haud contemnendis
copiis affuturum peditum equitumque. Nec ipsi Lælio moran-
dum in Africa esse; classem credere profectam a Carthagine,
cum qua, absente Scipione, non satis tutum esse contrahi
certamen. Ab hoc sermone dimisso Masinissa, Lælius postero **5**
die naves præda onustas ab Hippone solvit, revectusque in
Siciliam mandata Scipioni exposuit.

Eisdem ferme diebus naves, quæ ab Carthagine ad Ma- 2
gonem missæ erant, inter Albingaunos Ligures Genuamque
accesserunt. In iis locis tum forte Mago tenebat classem; 3
qui, legatorum auditis verbis, iubentium exercitus quam maximos
comparare, extemplo Gallorum *et Ligurum* (namque utriusque
gentis ingens ibi multitudo erat) concilium habuit, et missum 4

se ad eos vindicandos in libertatem ait, et, ut ipsi cernant,
mitti sibi ab domo præsidia; sed quantis viribus, quanto
5 exercitu id bellum geratur, in eorum potestate esse. Duos
exercitus Romanos, unum in Gallia, alterum in Etruria esse;
satis scire, Sp. Lucretium se cum M. Livio iuncturum; multa
millia armanda esse, ut duobus ducibus, *duobus* exercitibus
6 Romanis resistatur. Galli summam ad id suam voluntatem
esse dicere; sed quum una castra Romana intra fines, altera
in finitima terra Etruria prope in conspectu habeant, si palam
fiat, auxiliis adiutum ab sese Pœnum, extemplo infestos utrin-
que exercitus in agrum suum incursuros; ea ab Gallis desi-
7 deraret, quibus occulte adiuvari posset; Liguribus, quod procul
agro urbibusque eorum castra Romana sint, libera consilia
esse; illos armare iuventutem et capessere pro parte bellum
8 æquum esse. Ligures haud abnuere; tempus modo duorum
mensum petere ad dilectus habendos. Interim Mago milites
Gallos, dimissis clam per agros eorum, mercede conducere.
Commeatus quoque omnis generis occulte ad eum a Gallis
9 populis mittebantur. M. Livius exercitum volonum ex Etruria
in Galliam traducit, iunctusque Lucretio, si se Mago ex
Liguribus propius urbem moveat, obviam ire parat, si Pœnus
sub angulo Alpium quietus se contineat, et ipse in eadem
regione circa Ariminum Italiæ præsidio futurus.

6 Post reditum ex Africa C. Lælii, et Scipione stimulato
Masinissæ adhortationibus, et militibus, prædam ex hostium
terra cernentibus tota classe efferri, accensis ad traiiciendum
quam primum, intervenit maiori minor cogitatio, Locros urbem
recipiendi, quæ sub defectionem Italiæ desciverat et ipsa ad
2 Pœnos. Spes autem affectandæ eius rei ex minima re affulsit.
Latrociniis magis quam iusto bello in Bruttiis gerebantur
res, principio ab Numidis facto et Bruttiis non societate
magis Punica quam suopte ingenio congruentibus in eum
3 morem; postremo Romani quoque iam contagione quadam
rapto gaudentes, quantum per duces licebat, excursiones in
4 hostium agros facere. Ab iis egressi quidam urbem *Lo-*

crenses circumventi Regiumque abstracti fuerant. In eo cap-
tivorum numero fabri quidam fuere, assueti apud Pœnos
mercede opus in arce Locrorum facere. Hi cogniti ab Lo- 5
crensium principibus, qui pulsi ab adversa factione, quæ
Hannibali Locros tradiderat, Regium se contulerant, quum 6
cetera percontantibus, ut mos est, qui diu absunt, quæ domi
agerentur, exposuissent, spem fecerunt, si redempti ac remissi
forent, arcem se iis tradituros; ibi se habitare, fidemque sibi
rerum omnium inter Carthaginienses esse. Itaque, ut qui 7
simul desiderio patriæ angerentur, simul cupiditate inimicos
ulciscendi arderent, redemptis extemplo iis remissisque, quum 8
ordinem agendæ rei composuissent signaque, *quæ* procul edita
observarent, ipsi ad Scipionem Syracusas profecti, apud quem
pars exsulum erat, referentes ibi promissa captivorum quum
spem ab effectu haud abhorrentem consuli fecissent, tribuni 9
militum cum iis M. Sergius et P. Matienus missi, iussique ab
Regio tria millia militum Locros ducere; et Q. Pleminio pro-
prætori scriptum, ut rei agendæ adesset. Profecti ab Regio, 10
scalas ad editam altitudinem arcis fabricatas portantes, media
ferme nocte ex eo loco, unde convenerat, signum dedere
proditoribus arcis; qui parati intentique et ipsi scalas ad id 11
ipsum factas quum demisissent pluribusque simul locis scan-
dentes accepissent, priusquam clamor oreretur, in vigiles Pœ-
norum, ut in nullo tali metu sopitos, impetus est factus.
Quorum gemitus primo morientium exauditus, dein subita 12
consternatio ex somno et tumultus, quum causa ignoraretur,
postremo certior res, aliis excitantibus alios. Iamque ad 13
arma pro se quisque vocabat: hostes in arce esse et cædi
vigiles; oppressique forent Romani nequaquam numero pares,
ni clamor ab iis, qui extra arcem erant, sublatus incertum,
unde accidisset, omnia vana augente nocturno tumultu, fecisset.
Itaque, velut plena iam hostium arce, territi Pœni, omisso 14
certamine, in alteram arcem (duæ sunt haud multum inter se
distantes) confugiunt. Oppidani urbem habebant, victoribus 15
præmium in medio positam; ex arcibus duabus prœliis quo-

16 tidie levibus certabatur. Q. Pleminius Romano, Hamilcar
Punico præsidio præerat; arcessentes ex propinquis locis sub-
17 sidia copias augebant. Ipse postremo veniebat Hannibal, nec
sustinuissent Romani, nisi Locrensium multitudo, exacerbata
superbia atque avaritia Pœnorum, ad Romanos inclinasset.

7 Scipioni ut nuntiatum est, in maiore discrimine Locris
2 rem verti ipsumque Hannibalem adventare, ne præsidio
etiam periclitaretur, haud facili inde receptu, et ipse a Messana,
L. Scipione fratre in præsidio ibi relicto, quum primum æstu
3 fretum inclinatum est, naves mari secundo misit. Hannibal
a Buloto amni (haud procul is ab urbe Locris abest) nuntio
præmisso, ut sui luce prima summa vi prœlium cum Romanis
ac Locrensibus consererent, dum ipse, aversis omnibus in eum
4 tumultum, ab tergo urbem incautam aggrederetur, ubi luce
cœptam invenit pugnam, ipse nec in arcem se includere
turba locum artum impediturus, voluit, neque scalas, quibus
5 scanderet muros, attulerat. Sarcinis in acervum coniectis,
quum haud procul muris ad terrorem hostium aciem osten-
disset, cum equitibus Numidis circumequitat urbem, dum
scalæ, quæque alia ad oppugnandum opus erant, parantur, ad
6 visendum, qua maxime parte aggrederetur. Progressus ad
murum, scorpione icto, qui proximus eum forte steterat,
territus inde tam periculoso casu receptui canere quum ius-
7 sisset, castra procul ab ictu teli communit. Classis Romana
a Messana Locros aliquot horis die superante accessit:
expositi omnes e navibus et ante occasum solis urbem ingressi
8 sunt. Postero die cœpta ex arce a Pœnis pugna, et Hanni-
bal, iam scalis aliisque omnibus ad oppugnationem paratis,
subibat muros, quum repente in eum nihil minus quam tale
9 quicquam timentem patefacta porta erumpunt Romani. Ad
ducentos, improvidos quum invasissent, occidunt; ceteros
Hannibal, ut consulem adesse sensit, in castra recipit, nun-
tioque misso ad eos, qui in arce erant, ut sibimet ipsi con-
10 sulerent, nocte motis castris abiit. Et qui in arce erant, igni
iniecto tectis, quæ tenebant, ut is tumultus hostem moraretur.

agmen suorum fugæ simili cursu ante noctem assecuti sunt.
Scipio ut et arcem relictam ab hostibus et vacua vidit castra, 8
vocatos ad contionem Locrenses graviter ob defectionem
incusavit; de auctoribus supplicium sumpsit, bonaque eorum 2
alterius factionis principibus ob egregiam fidem adversus Ro-
manos concessit. Publice nec dare nec eripere se quicquam 3
Locrensibus dixit; Romam mitterent legatos; quam senatus
æquum censuisset, eam fortunam habituros. Illud satis scire, 4
etsi male de populo Romano meriti essent, in meliore statu
sub iratis Romanis futuros, quam sub amicis Carthaginien-
sibus fuerint. Ipse Pleminio legato præsidioque, quod 5
arcem ceperat, ad tuendam urbem relicto, cum quibus venerat
copiis, Messanam traiecit.

Ita superbe et crudeliter habiti Locrenses ab Carthagini- 6
ensibus post defectionem ab Romanis fuerant, ut modicas
iniurias non æquo modo animo pati, sed prope libenti pos-
sent; verum enimvero tantum Pleminius Hamilcarem præsidii 7
præfectum, tantum præsidiarii milites Romani Pœnos scelere
atque avaritia superaverunt, ut non armis, sed vitiis videretur
certari. Nihil omnium, quæ inopi invisas opes potentioris 8
faciunt, prætermissum in oppidanos est ab duce aut a militi-
bus; in corpora ipsorum, in liberos, in coniuges infandæ
contumeliæ editæ. Nam avaritia ne sacrorum quidem spo- 9
liatione abstinuit; nec alia modo templa violata, sed Proser-
pinæ etiam intacti omni ætate thesauri, præterquam quod a
Pyrrho, qui cum magno piaculo sacrilegii sui manubias
retulit, spoliati dicebantur. Ergo sicut ante regiæ naves, 10
laceratæ naufragiis, nihil in terram integri præter sacram
pecuniam deæ, quam asportabant, extulerant, tum quoque alio 11
genere cladis eadem illa pecunia omnibus contactis ea viola-
tione templi furorem obiecit, atque inter se ducem in ducem,
militem in militem rabie hostili vertit. Summæ rei Pleminius 9
præerat; militum pars sub eo, quam ipse ab Regio adduxerat,
pars sub tribunis erat. Rapto poculo argenteo ex oppidani 2
domo Pleminii miles fugiens, sequentibus, quorum erat, obvius

3 forte Sergio et Matieno tribunis militum fuit; cui quum iussu tribunorum ademptum poculum esset, iurgium inde et clamor, pugna postremo orta inter Pleminii milites tribunorumque, ut suis quisque opportunus advenerat, multitudine simul ac
4 tumultu crescente. Victi Pleminii milites quum ad Pleminium, cruorem ac vulnera ostentantes, non sine vociferatione atque indignatione concurrissent, probra in eum ipsum iactata in iurgiis referentes, accensus ira domo sese proripuit, vocatos-
5 que tribunos nudari ac virgas expediri iubet. Dum spoliandis iis (repugnabant enim militumque *fidem* implorabant) tempus teritur, repente milites feroces recenti victoria ex omnibus locis, velut adversus hostes ad arma conclamatum
6 esset, concurrerunt, et quum violata iam virgis corpora tribunorum vidissent, tum vero in multo impotentiorem subito rabiem accensi, sine respectu non maiestatis modo, sed etiam humanitatis, in legatum impetum, lictoribus prius indignum
7 in modum mulcatis, faciunt. Tum ipsum ab suis interceptum et seclusum hostiliter lacerant et prope exsanguem, naso auri-
8 busque mutilatis, relinquunt. His Messanam nuntiatis, Scipio post paucos dies Locros hexere advectus, quum causam Pleminii et tribunorum audisset, Pleminio noxa liberato relictoque in eiusdem loci præsidio, tribunis sontibus iudicatis et in vincla coniectis, ut Romam ad senatum mitterentur, Mes-
9 sanam atque inde Syracusas rediit. Pleminius impotens iræ, neglectam ab Scipione et nimis leviter latam suam iniuriam ratus, nec quemquam æstimare alium eam litem *posse*, *nisi*
10 *qui atrocitatem* eius patiendo sensisset, tribunos attrahi ad se iussit, laceratosque omnibus, quæ pati corpus ullum potest, *suppliciis* interfecit, nec satiatus vivorum pœna insepultos
11 proiecit. Simili crudelitate et in Locrensium principes est usus, quos ad conquerendas iniurias ad P. Scipionem pro-
12 fectos audivit; et quæ antea per libidinem atque avaritiam fœda exempla in socios ediderat, tunc ab ira multiplicia edere, infamiæ atque invidiæ non sibi modo, sed etiam imperatori esse.

Iam comitiorum appetebat tempus, quum P. Licinii con- 10
sulis litteræ Romam allatæ, se exercitumque suum gravi morbo
affectari, nec sisti potuisse, ni eadem vis mali aut gravior
etiam in hostes ingruisset; itaque, quoniam ipse venire ad 2
comitia non posset, si ita patribus videretur, se Q. Cæcilium
Metellum dictatorem comitiorum causa dicturum. Exercitum
Q. Cæcilii dimitti e re publica esse; nam neque usum eius 3
ullum in præsentia esse, quum Hannibal iam in hiberna suos
receperit, et tanta incesserit in ea castra vis morbi, ut, nisi
mature dimittantur, nemo omnium superfuturus videatur. Ea
consuli a patribus facienda, ut e re publica fideque sua
duceret, permissa.

Civitatem eo tempore repens religio invaserat, invento 4
carmine in libris Sibyllinis propter crebrius eo anno de cælo
lapidatum inspectis, quandoque hostis alienigena terræ Italiæ 5
bellum intulisset, eum pelli Italia vincique posse, si mater
Idæa a Pessinunte Romam advecta foret. Id carmen ab 6
decemviris inventum eo magis patres movit, quod et legati,
qui donum Delphos portaverant, referebant, et sacrificantibus
ipsis Pythio Apollini læta *exta* fuisse, et responsum oraculo
editum, maiorem multo victoriam, quam cuius ex spoliis dona
portarent, adesse populo Romano. In eiusdem spei summam 7
conferebant P. Scipionis velut præsagientem animum de fine
belli, quod depoposcisset provinciam Africam. Itaque quo 8
maturius fatis, ominibus oraculisque portendentis sese victoriæ
compotes fierent, id cogitare, quæ ratio transportandæ Romam
deæ esset. Nullasdum in Asia socias civitates habebat 11
populus-Romanus; tamen memores, Æsculapium quoque ex
Græcia quondam, hauddum ullo fœdere sociata, valetudinis
populi causa arcessitum, tunc iam *cum* Attalo rege propter com- 2
mune adversus Philippum bellum cœptam amicitiam esse,
facturum eum, quæ posset, populi Romani causa, legatos ad 3
eum decernunt, M. Valerium Lævinum, qui bis consul fuerat
ac res in Græcia gesserat, *M.* Cæcilium *Metellum prætorium,*
Ser. Sulpicium Galbam ædilicium, duos quæstorios, Cn. Tre-

4 mellium Flaccum et M. Valerium Faltonem. Iis quinque
naves quinqueremes, ut ex dignitate populi Romani adirent
eas terras, ad quas concilianda maiestas nomini Romano
5 esset, decernunt. Legati Asiam petentes protinus Delphos
quum escendissent, oraculum adierunt consulentes, ad quod
negotium domo missi essent, perficiendi eius quam sibi spem
6 populoque Romano portenderet. Responsum esse ferunt, per
Attalum regem compotes eius fore, quod peterent; quum
Romam deam devexissent, tum curarent, ut eam, qui vir opti-
7 mus Romæ esset, hospitio exciperet. Pergamum ad regem
venerunt. Is legatos comiter acceptos Pessinuntem in Phry-
giam deduxit, sacrumque iis lapidem, quam matrem deum
esse incolæ dicebant, tradidit ac deportare Romam iussit.
8 Præmissus ab legatis M. Valerius Falto nuntiavit, deam
apportari; quærendum virum optimum in civitate esse, qui
eam rite hospitio acciperet.

9 Q. Cæcilius Metellus dictator ab consule in Bruttiis comi-
tiorum causa dictus exercitusque eius dimissus, magister
10 equitum L. Veturius Philo. Comitia habita per dictatorem.
Consules facti M. Cornelius Cethegus, P. Sempronius Tudi-
11 tanus absens, quum provinciam Græciam haberet. Prætores
inde creati *Ti.* Claudius Nero, M. Marcius Ralla, L. Scri-
bonius Libo, M. Pomponius Matho. Comitiis peractis dictator
sese magistratu abdicavit.

12 Ludi Romani ter, plebeii septies instaurati. Curules
erant ædiles Cn. et L. Cornelii Lentuli. Lucius Hispaniam pro-
vinciam habebat; absens creatus absens eum honorem gessit.
13 Ti. Claudius Asellus et M. Iunius Pennus plebeii ædiles fue-
runt. Ædem Virtutis eo anno ad portam Capenam *M.* Mar-
cellus dedicavit, septimo decimo anno post, quam a patre eius
14 primo consulatu vota in Gallia ad Clastidium fuerat. Et
flamen Martialis eo anno est mortuus M. Æmilius Regillus.

12 Neglectæ eo biennio res in Græcia erant. Itaque Phi-
lippus Ætolos desertos ab Romano, cui uni fidebant, auxilio
quibus voluit condicionibus ad petendam et paciscendam subegit

pacem. Quod nisi omni vi perficere maturasset, bellantem 2
eum cum Ætolis P. Sempronius proconsul, successor imperii
missus Sulpicio cum decem millibus *peditum et mille equitibus*
et triginta quinque rostratis navibus, haud parvum momentum
ad opem ferendam sociis, oppressisset. Vixdum pace facta, 3
nuntius regi venit, Romanos Dyrrachium venisse, Parthinosque
et propinquas gentes alias motas esse ad spem novandi res,
Dimallumque oppugnari. Eo se verterant *Romani ab Ætolorum* 4
auxilio, irati, quod sine auctoritate sua adversus fœdus cum rege
pacem fecissent. Ea quum audisset Philippus, ne qui motus 5
maior *oreretur* in finitimis gentibus, Apolloniam contendit, quo
Sempronius se receperat, misso Lætorio legato cum parte
copiarum et quindecim navibus in Ætoliam ad visendas res
pacemque, si posset, turbandam. Philippus agros Apolloni- 6
atium vastavit et, ad urbem admotis copiis, potestatem pugnæ
Romano fecit; quem postquam quietum muros tantummodo
tueri vidit, nec satis fidens viribus, ut urbem oppugnaret, *et* 7
cum Romanis quoque, sicut cum Ætolis, cupiens pacem,
si posset, si minus, indutias facere, nihil ultra irritatis novo
certamine odiis, in regnum se recepit. Per idem tempus 8
tædio diutini belli Epirotæ, tentata prius Romanorum volun-
tate, legatos de pace communi ad Philippum misere, satis 9
confidere conventuram eam affirmantes, si ad colloquium cum
P. Sempronio imperatore Romano venisset. Facile impe- 10
tratum (neque enim ne ipsius quidem regis abhorrebat animus),
ut in Epirum transiret. Phœnice urbs *est* Epiri; ibi prius 11
collocutus rex cum Aeropo et Darda et Philippo, Epirotarum
prætoribus, postea cum P. Sempronio congreditur. Affuit 12
colloquio Amynander, Athamanum rex, et magistratus alii
Epirotarum et Acarnanum. Primus Philippus prætor verba
fecit et petiit simul ab rege et ab imperatore Romano, ut
finem belli facerent darentque eam Epirotis veniam. P. Sem- 13
pronius condiciones pacis dixit, ut Parthini et Dimallum et
Bargullum et Eugenium Romanorum essent, Atintania, si
missis Romam legatis ab senatu impetrasset, [ut] Macedoniæ

14 accederet. In eas condiciones quum pax conveniret, ab rege
fœderi adscripti Prusia, Bithyniæ rex, Achæi, Bœoti, *Thessali*,
Acarnanes, Epirotæ, ab Romanis Ilienses, Attalus rex, Pleu-
ratus, Nabis, Lacedæmoniorum tyrannus, Elei, Messenii,
15 Athenienses. Hæc conscripta consignataque sunt, et in duos
menses indutiæ factæ, donec Romam mitterentur legati, ut
16 populus in has condiciones pacem *iuberet.* Iusseruntque omnes
tribus, quia, verso in Africam bello, omnibus aliis in præ-
sentia levari volebant bellis. P. Sempronius, pace facta, ad
consulatum Romam decessit.

13 P. Sempronio, M. Cornelio *consulibus* (quintus decimus
A. u. c. 550. A. Ch. 204. is annus belli Punici erat) provinciæ Cornelio Etruria cum
vetere exercitu, Sempronio Bruttii, ut novas scriberet legiones,
2 decretæ; prætoribus M. Marcio urbana, L. Scribonio Liboni
peregrina et eidem Gallia, M. Pomponio Mathoni Sicilia, Ti.
3 Claudio Neroni Sardinia evenit. P. Scipioni cum eo exer-
citu, cum ea classe, quam habebat, prorogatum in annum
imperium est; item P. Licinio, ut Bruttios duabus legionibus
obtineret, quoad eum in provincia cum imperio morari consuli
4 e re publica visum esset. Et M. Livio et Sp. Lucretio cum
binis legionibus, quibus adversus Magonem Galliæ præsidio
5 fuissent, prorogatum imperium est, et Cn. Octavio, ut, quum
Sardiniam legionemque Ti. Claudio tradidisset, ipse navibus
longis quadraginta maritimam oram, quibus finibus senatus
6 censuisset, tutaretur. M. Pomponio prætori in Sicilia Can-
nensis exercitus, duæ legiones decretæ; T. Quinctius Taren-
tum, C. Hostilius Tubulus Capuam proprætores, sicut pri-
7 ore anno, cum vetere præsidio obtinerent. De Hispaniæ
imperio, quos in eam provinciam duos proconsules mitti pla-
ceret, latum ad populum est. Omnes tribus eosdem, L. Cor-
nelium Lentulum et L. Manlium Acidinum proconsules, sicut
priore anno tenuissent, obtinere eas provincias iusserunt.
8 Consules dilectum habere instituerunt et ad novas scribendas
in Bruttios legiones et in ceterorum (ita enim iussi ab senatu
erant) exercituum supplementum.

Quanquam nondum aperte Africa provincia decreta erat, 14
occultantibus id, credo, patribus, ne præsciscerent Carthagini-
enses, tamen in eam spem erecta civitas erat, in Africa eo
anno bellatum iri finemque bello Punico adesse. Impleverat 2
ea res superstitionum animos, pronique et ad nuntianda *et*
ad credenda prodigia erant; eo plura vulgabantur: duos soles 3
visos, et nocte interluxisse, et facem stellæ ab ortu solis ad
occidentem porrigi visam; Tarracinæ portam, Anagniæ et
portam et multis locis murum de cælo tactum; in æde Iunonis
Sospitæ Lanuvii cum horrendo fragore strepitum editum.
Eorum procurandorum causa diem unum supplicatio fuit, et 4
novendiale sacrum, quod de cælo lapidatum esset, factum.
Eo accessit consultatio de matre Idæa accipienda, quam præ- 5
terquam quod M. Valerius, unus ex legatis, prægressus actutum
in Italia fore nuntiaverat, recens nuntius aderat Tarracinæ
iam esse. Haud parvæ rei iudicium senatum tenebat, qui 6
vir optimus in civitate esset; veram certe victoriam eius rei 7
sibi quisque mallet quam ulla imperia honoresve suffragio seu
patrum seu plebis delatos. P. Scipionem Cn. filium, eius, 8
qui in Hispania ceciderat, adolescentem nondum quæstorium,
iudicaverunt in tota civitate virum bonorum optimum esse.
Id quibus virtutibus inducti ita iudicarint, sicut traditum a 9
proximis memoriæ temporum illorum scriptoribus libens
posteris traderem, ita meas opiniones coniectando rem vetu-
state obrutam non interponam. P. Cornelius cum omnibus 10
matronis Ostiam ire iussus obviam deæ, isque eam de nave
accipere et in terram elatam tradere ferendam matronis.
Postquam navis ad ostium amnis Tiberini accessit, sicut erat 11
iussus, in salum nave evectus ab sacerdotibus deam accepit
extulitque in terram. Matronæ primores civitatis, inter quas 12
unius Claudiæ Quintæ insigne est nomen, accepere; cui dubia,
ut traditur, antea fama clariorem ad posteros tam religioso
ministerio pudicitiam fecit. Eæ per manus succedentes 13
deinde aliæ aliis, omni obviam effusa civitate, turibulis ante
ianuas positis, qua præferebatur, atque accenso ture, precantes,

14 ut volens propitiaque urbem Romanam iniret, in ædem Vic-
toriæ, quæ est in Palatio, pertulere deam pridie idus Apriles;
isque dies festus fuit. Populus frequens dona deæ tulit,
lectisterniumque et ludi fuere, Megalesia appellata.

15 Quum de supplemento legionum, quæ in provinciis erant,
ageretur, tempus esse a quibusdam senatoribus subiectum est,
quæ dubiis in rebus utcunque tolerata essent, ea, dempto iam
2 tandem deum benignitate metu, non ultra pati. Erectis
exspectatione patribus, subiecerunt, colonias Latinas duodecim,
quæ Q. Fabio et Q. Fulvio consulibus abnuissent milites
dare, eas annum iam ferme sextum vacationem militiæ quasi
3 honoris et beneficii causa habere, quum interim boni obe-
dientesque socii pro fide atque obsequio in populum Romanum
4 continuis omnium annorum dilectibus exhausti essent. Sub
hanc vocem non memoria magis patribus renovata rei prope
5 iam oblitteratæ, *quam ira irritata* est. Itaque nihil prius referre
consules passi decreverunt, ut consules magistratus denosque
principes Nepete, Sutrio, Ardea, Calibus, Alba, Carseolis,
Sora, Suessa, Setia, Circeiis, Narnia, Interamna (hæ namque
6 coloniæ in ea causa erant) Romam excirent; iis imperarent,
quantum quæque earum coloniarum militum plurimum dedisset
populo Romano, ex quo hostes in Italia essent, duplicatum
eius summæ numerum peditum daret et equites centenos
7 vicenos; si qua eum numerum equitum explere non posset,
pro equite uno tres pedites liceret dare; pedites equitesque
quam locupletissimi legerentur, mitterenturque, ubicunque
8 extra Italiam supplemento opus esset. Si qui ex iis recu-
sarent, retineri eius coloniæ magistratus legatosque placere,
neque, si postularent, senatum dari, priusquam imperata
9 fecissent. Stipendium præterea iis coloniis in millia æris
asses singulos imperari exigique quotannis, censumque in iis
10 coloniis agi ex formula ab Romanis censoribus data; dari
autem placere eandem quam populo Romano; deferrique Ro-
mam ab iuratis censoribus coloniarum, priusquam magistratu
11 abirent. Ex hoc senatus consulto accitis Romam magistra-

tibus primoribusque earum coloniarum consules quum militem stipendiumque imperassent, alii aliis magis recusare ac reclamare; negare tantum militum effici posse; vix, si simplum 12
ex formula imperetur, enisuros; orare atque obsecrare, ut sibi 13
senatum adire ac deprecari liceret; nihil se, quare perire merito deberent, admisisse; sed si pereundum etiam foret, neque suum delictum neque iram populi Romani, ut plus militum darent, quam haberent, posse efficere. Consules 14
obstinati legatos manere Romæ iubent, magistratus ire domum ad dilectus habendos; nisi summa militum, quæ imperata esset, Romam adducta, neminem iis senatum daturum. Ita præcisa 15
spe senatum adeundi deprecandique, dilectus in iis duodecim coloniis, per longam vacationem numero iuniorum aucto, haud difficulter est perfectus.

Altera item res, prope æque longo neglecta silentio, **16**
relata a M. Valerio Lævino est, qui privatis collatas pecunias se ac M. Claudio consulibus reddi tandem æquum esse dixit; nec mirari quemquam debere, in publica obligata fide suam 2
præcipuam curam esse; nam præterquam quod aliquid proprie ad consulem eius anni, quo collatæ pecuniæ essent, pertineret, etiam se auctorem ita conferendi fuisse, inopi ærario nec plebe ad tributum sufficiente. Grata ea patribus admo- 3
nitio fuit; iussisque referre consulibus, decreverunt, ut tribus pensionibus ea pecunia solveretur; primam præsentem ii, qui tum essent, duas tertii et quinti consules numerarent.

Omnes deinde alias curas una occupavit, postquam Lo- 4
crensium clades, quæ ignoratæ ad eam diem fuerant, legatorum adventu vulgatæ sunt; nec tam Pleminii scelus quam Sci- 5
pionis in eo aut ambitio aut negligentia iras hominum irritavit. Decem legati Locrensium, obsiti squalore et sordibus, 6
in comitio sedentibus consulibus velamenta supplicum, ramos oleæ, ut Græcis mos est, porrigentes, ante tribunal cum flebili vociferatione humi procubuerunt. Quærentibus consulibus 7
Locrenses se dixerunt esse, ea passos a Q. Pleminio legato Romanisque militibus, quæ pati ne Carthaginienses quidem

velit populus Romanus; rogare, uti sibi patres adeundi deplo-
17 randique ærumnas suas potestatem facerent. Senatu dato,
maximus natu ex iis: „Scio, quanti æstimentur nostræ apud
vos querelæ, patres conscripti, plurimum in eo momenti esse,
si probe sciatis, et quomodo proditi Locri Hannibali sint et
quomodo, pulso Hannibalis præsidio, restituti in dicionem
2 vestram; quippe, si et culpa defectionis procul a publico con-
silio absit, et reditum in vestram dicionem appareat non
voluntate solum, sed etiam ope et virtute nostra, magis
indignemini, bonis ac fidelibus sociis tam indignas iniurias
3 ab legato vestro militibusque fieri. Sed ego causam utrius-
que defectionis nostræ in aliud tempus differendam arbitror
4 esse duarum rerum gratia, unius, ut coram P. Scipione, qui
Locros recepit *et* omnium nobis recte perperamque factorum
est testis, agatur, alterius, quod, qualescunque sumus, *tamen*
5 *ea*, *quæ passi sumus*, pati non debuimus. Non possumus
dissimulare, patres conscripti, nos, quum præsidium Punicum
in arce nostra haberemus, multa fœda et indigna et a præ-
fecto præsidii Hamilcare et ab Numidis Afrisque passos esse;
6 sed quid illa sunt, collata cum iis, quæ hodie patimur? Cum
bona venia, quæso, audiatis, patres conscripti, id, quod invitus
dicam. In discrimine est nunc humanum omne genus, utrum
7 vos an Carthaginienses principes terrarum videat. Si ex iis,
quæ Locrenses aut ab illis passi sumus aut a vestro præsidio
nunc quum maximè patimur, æstimandum Romanum ac Puni-
cum imperium sit, nemo non illos sibi quam vos dominos
8 præoptet. Et tamen videte, quemadmodum in vos Locrenses
animati sint. Quum a Carthaginiensibus iniurias tanto mino-
res acciperemus, ad vestrum imperatorem confugimus; quum
a vestro præsidio plus quam hostilia patiamur, nusquam alio
9 quam ad vos querelas detulimus. Aut vos respicietis perditas
res nostras, patres conscripti, aut ne ab diis quidem immor-
10 talibus, quod precemur, quicquam superest. Q. Pleminius
legatus missus est cum præsidio ad recipiendos a Cartha-
giniensibus Locros, et cum eodem ibi relictus est præsidio.

In hoc legato vestro (dant enim animum ad loquendum libere 11
ultimæ miseriæ) nec hominis quicquam est, patres conscripti,
præter figuram et speciem neque Romani civis præter habi-
tum vestitumque et sonum Latinæ linguæ; pestis ac belua 12
immanis, quales fretum quondam, quo ab Sicilia dividimur,
ad perniciem navigantium circumsedisse fabulæ ferunt. Ac 13
si scelus libidinemque et avaritiam solus ipse exercere in
socios vestros satis haberet, unam, profundam quidem, vora-
ginem tamen patientia nostra expleremus; nunc omnes cen- 14
turiones militesque vestros (adeo in promiscuo licentiam atque
improbitatem esse voluit) Pleminios fecit; omnes rapiunt, 15
spoliant, verberant, vulnerant, occidunt; constuprant matronas,
virgines, ingenuos raptos ex complexu parentium. Quotidie 16
capitur urbs nostra, quotidie diripitur; dies noctesque omnia
passim mulierum puerorumque, qui rapiuntur atque asportan-
tur, ploratibus sonant. Miretur, qui sciat, quomodo aut nos 17
ad patiendum sufficiamus, aut illos, qui faciunt, nondum
tantarum iniuriarum satietas ceperit. Neque ego exsequi
possum nec vobis operæ est audire singula, quæ passi sumus;
communiter omnia amplectar. Nego domum ullam Locris, 18
nego quemquam hominem expertem iniuriæ esse; nego ullum
genus sceleris, libidinis, avaritiæ superesse, quod in ullo, qui
pati potuerit, prætermissum sit. Vix ratio iniri potest, uter 19
casus civitati sit detestabilior, quum hostes bello urbem
cepere, an quum exitiabilis tyrannus vi atque armis oppressit.
Omnia, quæ captæ urbes patiuntur, passi sumus et quum 20
maxime patimur, patres conscripti; omnia, quæ crudelissimi
atque importunissimi tyranni scelera in oppressos cives edunt,
Pleminius in nos liberosque nostros et coniuges edidit. Unum **18**
est, de quo nominatim et nos queri religio infixa animis
cogat, et vos audire et exsolvere rem publicam vestram
religione, si ita vobis videbitur, velimus, patres conscripti;
videmus enim, cum quanta cærimonia non vestros solum colatis 2
deos, sed etiam externos accipiatis. Fanum est apud nos 3
Proserpinæ, de cuius sanctitate templi credo aliquam famam

4 ad vos pervenisse Pyrrhi bello, qui, quum ex Sicilia rediens
Locros classe præterveheretur, inter alia fœda, quæ propter
fidem erga vos in civitatem nostram facinora edidit, thesauros
quoque Proserpinæ, intactos ad eam diem, spoliavit, atque ita,
5 pecunia in naves imposita, ipse terra est profectus. Quid
ergo evenit, patres conscripti? Classis postero die fœdissima
tempestate lacerata omnesque naves, quæ sacram pecuniam
6 habuerunt, in litora nostra eiectæ sunt; qua tanta clade edoc-
tus tandem, deos esse, superbissimus rex pecuniam omnem
conquisitam in thesauros Proserpinæ referri iussit. Nec tamen
illi unquam postea prosperi quicquam evenit, pulsusque Italia
ignobili atque inhonesta morte, temere nocte ingressus Argos,
7 occubuit. Hæc quum audisset legatus vester tribunique
militum et mille alia, quæ non augendæ religionis causa, sed
præsenti deæ numine sæpe comperta nobis *maioribus*que
8 nostris referebantur, ausi sunt nihilo minus sacrilegas admo-
vere manus intactis illis thesauris et nefanda præda se ipsos
9 ac domos contaminare suas et milites vestros. Quibus, per
vos fidem vestram, patres conscripti, priusquam eo*rum*
scelus expiaritis, *ne quid usquam rei* gesseritis, ne, quod
piaculi commiserunt, non suo solum sanguine, sed etiam
10 publica clade luant. Quanquam ne nunc quidem, patres
conscripti, aut in ducibus aut in militibus vestris cessat
ira deæ. Aliquoties iam inter se signis collatis concucurre-
runt. Dux alterius partis Pleminius, alterius duo tribuni
militum erant. Non acrius *cum* Carthaginiensibus quam inter
11 se ipsi ferro dimicaverunt, præbuissentque occasionem furore
suo Locros recipiendi Hannibali, nisi accitus ab nobis Scipio
12 intervenisset. At hercule milites contactos sacrilegio furor
agitat, in ducibus ipsis puniendis nullum deæ numen apparuit.
Immo ibi præsens maxime fuit. Virgis cæsi tribuni ab legato
13 sunt; legatus deinde insidiis tribunorum interceptus, præter-
quam quod toto corpore laceratus, naso quoque auribusque
14 decisis, exsanguis est relictus; recreatus dein legatus ex
vulneribus tribunos militum in vincla coniectos, dein verbe-

ratos servilibusque omnibus suppliciis cruciatos occidit, mortuos
deinde prohibuit sepeliri. Has dea pœnas a templi sui spo- 15
liatoribus habet, *nec' ante* desinet omnibus eos agitare furiis,
quam reposita sacra pecunia in thesauris fuerit. Maiores 16
quondam nostri gravi Crotoniensium bello, quia extra urbem
templum est, transferre in urbem eam pecuniam voluerunt;
noctu audita ex delubro vox, abstinerent manus; deam
sua [templa] defensuram. Quia movendi inde thesauros re- 17
ligio incussa erat, muro circumdare templum voluerunt; *in*
aliquantum iam altitudinis excitata erant mœnia, quum subito
collapsa ruina sunt. Sed et tunc et sæpe alias dea suam 18
sedem suumque templum aut tutata est aut a violatoribus
gravia piacula exegit; nostras iniurias nec potest nec possit
alius ulcisci quam vos, patres conscripti. Ad vos vestram- 19
que fidem supplices confugimus. Nihil nostra interest, utrum
sub illo legato, sub illo præsidio Locros esse sinatis an irato
Hannibali et Pœnis ad supplicium dedatis. Non postulamus,
ut extemplo nobis, ut de absente, ut indicta causa credatis;
veniat, coram ipse audiat, ipse diluat. Si quicquam sceleris, 20
quod homo in homines edere potest, in nos prætermisit, non
recusamus, quin et nos omnia eadem iterum, si pati possumus,
patiamur et ille omni divino humanoque liberetur scelere."

Hæc quum ab legatis dicta essent, quæsissetque ab iis **19**
Q. Fabius, detulissentne eas querelas ad P. Scipionem, re-
sponderunt, missos legatos esse, sed eum belli apparatu occu-
patum esse et in Africam aut iam traiecisse aut intra paucos
dies traiecturum; et legati gratia quanta esset apud impera- 2
torem, expertos esse, quum inter eum et tribunos *discep-
tans tribunos* in vincla coniecerit, legatum æque sontem aut
magis etiam in ea potestate reliquerit. Iussis excedere 3
templo legatis, non Pleminius modo, sed etiam Scipio prin-
cipum orationibus lacerari. Ante omnes Q. Fabius natum
eum ad corrumpendam disciplinam militarem arguere; sic et 4
in Hispania plus prope per seditionem militum quam bello
amissum; externo et regio more et indulgere licentiæ militum

et sævire in eos. Sententiam deinde æque trucem orationi
5 adiecit: Pleminium legatum vinctum Romam deportari placere
et ex vinculis causam dicere ac, si vera forent, quæ Locren-
6 ses quererentur, in carcere necari bonaque eius publicari; P.
Scipionem, quod de provincia decessisset iniussu senatus,
revocari, agique cum tribunis plebis, ut de imperio eius abro-
gando ferrent ad populum; Locrensibus coram senatum
respondere, quas iniurias sibi factas quererentur, eas neque
7 senatum neque populum *Romanum* factas velle; viros bonos
sociosque et amicos eos appellari; *liberos*, coniuges, quæque
alia erepta essent, restitui; pecuniam, quanta ex thesauris
Proserpinæ sublata esset, conquiri, duplamque pecuniam in
8 thesauros reponi; et sacrum piaculare fieri, ita ut prius ad
collegium pontificum referretur, quod sacri thesauri moti
violati essent, quæ piacula, quibus deis, quibus hostiis fieri
9 placeret; milites, qui Locris essent, omnes in Siciliam trans-
portari; quattuor cohortes sociorum Latini nominis in præ-
10 sidium Locros adduci. Perrogari eo die sententiæ, accensis
studiis pro Scipione et adversus Scipionem, non potuere.
11 Præter Pleminii facinus Locrensiumque cladem ipsius etiam
imperatoris non Romanus modo, sed ne militaris quidem
12 cultus iactabatur; cum pallio crepidisque inambulare in gym-
nasio; libellis eum palæstræque operam dare; æque segniter
molliter*que* cohortem totam Syracusarum amœnitate frui;
13 Carthaginem atque Hannibalem excidisse de memoria; exer-
citum omnem licentia corruptum, qualis Sucrone in Hispania fue-
20 rit, qualis nunc Locris, sociis magis quam hosti metuendum. Hæc
quanquam partim vera, partim mixta eoque similia veris iactaban-
tur, tamen vicit Q. Metelli sententia, qui de ceteris Maximo
2 assensus de Scipionis causa dissensit; qui enim convenire, quem
modo civitas iuvenem admodum recuperandæ Hispaniæ delegerit
ducem, quem recepta ab hostibus Hispania ad imponendum
Punico *bello* finem creaverit consulem, spe destinaverit Afri-
3 cam subacturum, Hannibalem ex Italia detracturum, *eum*
repente, tanquam Q. Pleminium, indicta causa prope damna-

tum ex provincia revocari, quum ea, quæ in se nefarie facta
Locrenses quererentur, ne præsente quidem Scipione facta
dicerent, neque aliud quam patientia aut pudor, quod legato
pepercisset, insimulari posset? Sibi placere, M. Pomponium 4
prætorem, cui Sicilia provincia sorti evenisset, triduo proximo
in provinciam proficisci; consules decem legatos, quos iis
videretur, ex senatu legere, quos cum prætore mitterent, et
duos tribunos plebei atque ædilem; cum eo consilio prætorem 5
cognoscere; si ea, quæ Locrenses facta quererentur, iussu aut
voluntate P. Scipionis facta essent, ut eum de provincia
decedere iuberent; si P. Scipio iam in Africam traiecisset, 6
tribuni plebis atque ædilis cum duobus legatis, quos maxime
idoneos prætor censuisset, in Africam proficiscerentur, tribuni 7
atque ædilis, qui reducerent inde Scipionem, legati, qui exercitui præessent, donec novus imperator ad eum exercitum
venisset; si M. Pomponius et decem legati comperissent, 8
neque iussu neque voluntate P. Scipionis ea facta esse, ut ad
exercitum Scipio maneret bellumque, ut proposuisset, gereret.
Hoc facto senatus consulto, cum tribunis plebis actum est, 9
ut compararent, qui duo cum prætore ac legatis irent;
ad collegium pontificum relatum est de expiandis, quæ Lo- 10
cris in templo Proserpinæ tacta, violata *elata*que inde
essent. Tribuni plebis cum prætore et decem legatis pro- 11
fecti M. Claudius Marcellus et M. Cincius Alimentus;
ædilis plebis datus, quem, si aut in Sicilia prætori dicto
audiens non esset Scipio aut iam in Africam traiecisset, prendere tribuni iuberent, ac iure sacrosanctæ potestatis reducerent. Prius Locros ire quam Messanam consilium erat.

Ceterum duplex fama est, quod ad Pleminium attinet. **21**
Alii, auditis, quæ Romæ acta essent, in exilium Neapolim
euntem forte in Q. Metellum, unum ex legatis, incidisse et
ab eo Regium vi retractum tradunt; alii ab ipso Scipione 2
legatum cum triginta nobilissimis equitum missum, qui
Pleminium in catenas et cum eo seditionis principes coniicerent. Ii omnes, seu ante Scipionis seu tum prætoris 3

4 iussu, traditi in custodiam Reginis. Prætor legatique Locros
profecti primam, sicuti mandatum erat, religionis curam
habuere: omnem enim sacram pecuniam, quæque *apud Ple-*
minium quæque apud milites erat, conquisitam *cum ea*, *quam* ipsi
secum attulerant, in thesauris reposuerunt ac piaculare sacrum
5 fecerunt. Tum vocatos ad contionem milites prætor signa
extra urbem efferre iubet, castraque in campo locat, cum
gravi edicto, si quis miles aut in urbe restitisset aut secum
extulisset, *quod suum non esset*; Locrensibus se permittere, ut
quod sui quisque cognosset, prenderet, si quid non compa-
6 reret, unde *vellet*, *repeteret*; ante omnia, libera *corpora* placere sine
mora Locrensibus restitui; non levi defuncturum pœna, qui non
7 restituisset. Locrensium deinde contionem habuit, atque iis
libertatem legesque suas populum Romanum senatumque
restituere dixit; si qui Pleminium aliumve quem accusare
8 vellet, Regium se sequeretur; si de P. Scipione publice queri
vellent, ea, 'quæ Locris nefarie in deos hominesque facta
essent, iussu aut voluntate P. Scipionis facta esse, legatos
9 mitterent Messanam; ibi se cum consilio cogniturum. Lo-
crenses prætori legatisque, senatui ac populi Romano gratias
10 egerunt; se ad Pleminium accusandum ituros; Scipionem,
quanquam parum iniuriis civitatis suæ doluerit, eum esse
virum, quem amicum sibi quam inimicum malint esse; pro
certo se habere, neque iussu neque voluntate P. Scipionis
tot tam nefanda commissa, sed aut Pleminio nimium, [aut] sibi
11 parum creditum, aut natura insitum quibusdam esse, ut magis
peccari nolint quam satis animi ad vindicanda peccata habeant.
Et prætori et consilio haud mediocre onus demptum erat de
12 Scipione cognoscendi. Pleminium et ad duo et triginta
homines cum eo damnaverunt atque in catenis Romam mise-
13 runt. Ipsi ad Scipionem profecti, *ut* ea quoque, quæ
vulgata sermonibus erant de cultu ac desidia imperatoris
solutaque disciplina militiæ, comperta oculis referrent Romam.

22 Venientibus iis Syracusas Scipio res, non verba ad pur-
gandum sese paravit. Exercitum omnem eo convenire

classem expediri iussit, tanquam dimicandum eo die terra
marique cum Carthaginiensibus esset. Quo die venerunt, 2
hospitio comiter acceptis, postero die terrestrem navalemque
exercitum, non instructos modo, sed hos decurrentes, classem
in portu simulacrum et ipsam edentem navalis pugnæ, ostendit;
tum circa armamentaria et hor*rea ad belli appa*ratum visendum 3
prætor legatique ducti. Tantaque admiratio singularum *universa-* 4
*rum*que rerum incussa, ut satis crederent, aut illo duce atque
exercitu vinci Carthaginiensem populum aut alio nullo posse,
iuberentque, quod di bene verterent, traiicere et spei con- 5
ceptæ, quo die illum omnes centuriæ priorem consulem
dixissent, primo quoque tempore compotem populum Roma-
num facere; adeoque lætis inde animis profecti sunt, tanquam 6
victoriam, non belli magnificum apparatum nuntiaturi Romam
essent.

Pleminius quique in eadem causa erant, postquam Ro- 7
mam est ventum, extemplo in carcerem conditi. Ac primo
producti ad populum ab tribunis apud præoccupatos Locren-
sium clade animos nullum misericordiæ locum habuerunt;
postea quum sæpius producerentur, iam senescente invidia, 8
molliebantur iræ, et ipsa deformitas Pleminii memoriaque
absentis Scipionis favorem ad vulgum conciliabat. Mortuus 9
tamen prius in vinclis est, quam iudicium de eo populi per-
ficeretur. Hunc Pleminium Clodius Licinus in libro tertio 10
rerum Romanarum refert ludis votivis, quos Romæ Africanus
iterum consul faciebat, conatum per quosdam, quos pretio
corruperat, aliquot locis urbem incendere, ut effringendi car-
ceris fugiendique haberet occasionem; patefacto dein scelere,
deiectum in Tullianum ex senatus consulto. De Scipione 11
nusquam nisi in senatu actum, ubi omnes legatique et tribuni,
classem, exercitum ducemque verbis extollentes, fecerunt,
ut senatus censeret, primo quoque tempore in Africam tra-
iiciendum, Scipionique permitteretur, ut ex iis exercitibus, 12
qui in Sicilia essent, ipse eligeret, quos in Africam secum
traiiceret, quos provinciæ relinqueret præsidio.

23 Dum hæc apud Romanos geruntur, Carthaginienses quo-
que, quum, speculis per omnia promuntoria positis, percon-
tantes paventesque ad singulos nuntios sollicitam hiemem
2 egissent, haud parvum et ipsi tuendæ Africæ momentum
adiecerunt, societatem Syphacis regis, cuius maxime fiducia
3 traiecturum in Africam Romanum crediderant. Erat Has-
drubali Gisgonis filio non hospitium modo cum rege, de quo
ante dictum est, quum ex Hispania forte in idem tempus
Scipio atque Hasdrubal convenerunt, sed mentio quoque in-
4 choata affinitatis, ut rex duceret filiam Hasdrubalis. Ad eam
rem consummandam tempusque nuptiis statuendum (iam enim
et nubilis erat virgo) profectus Hasdrubal, ut accensum cupi-
ditate (et sunt ante omnes Numidæ barbaros effusi in Vene-
rem) sensit, virginem a Carthagine arcessit maturatque nup-
5 tias; et inter aliam gratulationem, ut publicum quoque fœdus
privato adiiceretur, societas inter populum Carthaginiensem
regemque, data ultro citroque fide, eosdem amicos inimicosque
6 habituros, iure iurando affirmatur. Ceterum Hasdrubal, memor
et cum Scipione initæ regi societatis, et quam vana et
mutabilia barbarorum ingenia essent, veritus, ne, si traiecisset
7 in Africam Scipio, parvum vinculum eæ nuptiæ essent, dum
accensum recenti amore Numidam habet, perpellit, blanditiis
quoque puellæ adhibitis, ut legatos in Siciliam ad Scipionem
mittat, per quos moneat eum, ne prioribus suis promissis
8 fretus in Africam traiiciat; se, et nuptiis civis Carthaginiensis,
filiæ Hasdrubalis, quem viderit apud se in hospitio, et publico
9 etiam fœdere cum populo Carthaginiensi iunctum, optare
primum, ut procul ab Africa, sicut adhuc fecerint, bellum
Romani cum Carthaginiensibus gerant, ne sibi interesse cer-
taminibus eorum armaque aut hæc aut illa, abnuentem
10 alteram societatem, sequi necesse sit; si non abstineat Africa
Scipio et Carthagini exercitum admoveat, sibi necessarium
fore et pro terra Africa, in qua et ipse sit genitus, et pro
patria coniugis suæ proque parente ac penatibus dimicare.

24 Cum his mandatis ab rege legati ad Scipionem missi

Syracusis eum convenerunt. Scipio quanquam magno momento 2
rerum in Africa gerendarum magnaque spe destitutus erat,
legatis propere, priusquam res vulgaretur, remissis in Africam,
litteras dat ad regem, quibus etiam atque etiam monet eum, 3
ne iura hospitii secum neu cum populo Romano initæ socie-
tatis neu fas, fidem, dexteras, deos testes atque arbitros con-
ventorum, fallat. Ceterum, quando neque celari adventus 4
Numidarum poterat (vagati enim in urbe obversatique præ-
torio erant) et, si sileretur, quid petentes venissent, periculum
erat, ne vera eo ipso, quod celarentur, sua sponte magis
emanarent, timorque in exercitu insideret, ne simul cum rege
et Carthaginiensibus foret bellandum, avertit a vero falsis
præoccupando mentes hominum, et vocatis ad contionem 5
militibus, non ultra esse cunctandum ait; instare, ut in Afri-
cam quam primum traiiciat, socios reges. Masinissam ipsum
prius ad Lælium venisse querentem, quod cunctando tempus
tereretur; nunc Syphacem mittere legatos idem admirantem 6
*postulantem*que, ut aut traiiciatur tandem in Africam exercitus,
aut, si mutata consilia sint, certior fiat, ut et *ipse* sibi ac
regno suo possit consulere. Itaque satis iam omnibus instruc- 7
tis *paratis*que, et re iam non ultra recipiente cunctationem,
in animo sibi esse, Lilybæum classe traducta eodemque om-
nibus peditum equitumque copiis contractis, quæ prima dies
cursum navibus daret, deis bene iuvantibus in Africam
traiicere. Litteras ad M. Pomponium mittit, ut, si ei vide- 8
retur, Lilybæum veniret, ut communiter consulerent, quas
potissimum legiones et quantum militum numerum in Africam
traiiceret. Item circum oram maritimam misit, ut naves one- 9
rariæ comprensæ Lilybæum omnes contraherentur. Quicquid 10
militum *navium*que in Sicilia erat, quum Lilybæum convenis-
set, et nec urbs multitudinem hominum neque portus naves
caperet, tantus omnibus ardor erat in Africam traiiciendi, ut 11
non ad bellum duci viderentur, sed ad certa victoriæ præmia.
Præcipue, qui superabant ex Cannensi exercitu milites, illo,
non alio duce credebant, navata rei publicæ opera, finire se

12 militiam ignominiosam posse. Et Scipio minime id genus
militum aspernabatur, ut qui neque ad Cannas ignavia eorum
cladem acceptam sciret, neque ullos æque veteres milites in
exercitu Romano esse, expertosque non variis prœliis modo,
13 sed urbibus etiam oppugnandis. Quinta et sexta Cannenses
erant legiones. Eas se traiecturum in Africam quum dixis-
set, singulos milites inspexit, relictisque, quos non idoneos
credebat, in locum eorum subiecit, quos secum ex Italia
14 adduxerat, supplevitque ita eas legiones, ut singulæ sena
millia et ducenos pedites, trecenos haberent equites. Socio-
rum item Latini nominis pedites equitesque de exercitu Can-
nensi legit.

25 Quantum militum in Africam transportatum sit, non
2 parvo numero inter auctores discrepat. Alibi decem millia
peditum, duo millia et ducentos equites, alibi sedecim millia
peditum, mille et sexcentos equites, alibi parte plus dimidia
rem auctam, quinque et triginta millia peditum equitumque
3 in naves imposita *invenio.* Quidam non adiecere numerum.
inter quos me ipse in re dubia poni malim. Cælius ut
abstinet numero, ita ad immensum multitudinis speciem auget;
4 volucres ad terram delapsas clamore militum ait atque tantam
multitudinem conscendisse naves, ut nemo mortalium aut in
Italia aut in Sicilia relinqui videretur.

5 Milites ut naves ordine ac sine tumultu conscenderent,
ipse eam sibi curam sumpsit; nauticos C. Lælius, qui classis
præfectus erat, in navibus, ante conscendere coactos, continuit;
6 commeatus imponendi M. Pomponio prætori cura data;
quinque et quadraginta dierum cibaria, e quibus quindecim
7 dierum cocta, imposita. Ut omnes iam in navibus erant,
scaphas circummisit, ut ex navibus gubernatoresque et magistri
navium et bini milites in forum convenirent ad imperia
8 accipienda. Postquam convenerunt, primum ab iis quæsivit,
si aquam hominibus iumentisque in totidem dies, quot frumen-
9 tum, imposuissent. Ubi responderunt, aquam dierum quinque
et quadraginta in navibus esse, tum edixit militibus, ut silen-

tium quieti nautis sine certamine ad ministeria exsequenda
bene obedientes præstarent; cum viginti rostratis se ac L. 10
Scipionem ab dextro cornu, *a* lævo totidem rostratas et C. Læ-
lium, præfectum classis, cum M. Porcio Catone (quæstor is
tum erat) onerariis futurum præsidio; lumina in navibus 11
singula rostratæ, bina onerariæ haberent; in prætoria nave
insigne nocturnum trium luminum fore. Emporia ut peterent, 12
gubernatoribus edixit. Fertilissimus ager eoque abundans
omni copia rerum est regio, et imbelles, quod plerumque
in uberi agro evenit, barbari sunt, priusque, quam Cartha-
gine subveniretur, opprimi videbantur posse. Iis editis im- 13
periis, redire ad naves iussi et postero die deis bene iuvan-
tibus signo dato solvere naves.

Multæ classes Romanæ e Sicilia atque ipso illo portu **26**
profectæ erant; ceterum non eo bello solum (nec id mirum;
prædatum enim tantummodo pleræque classes ierant), sed ne
priore quidem ulla profectio tanti spectaculi fuit, quanquam, 2
si magnitudine classis æstimares, et bini consules cum binis
exercitibus ante traiecerant, et prope totidem rostratæ in illis
classibus fuerant, quot onerariis Scipio tum traiiciebat; nam 3
præter quadraginta longas naves quadringentis ferme onerariis
exercitum travexit. Sed et bellum bello secundum priori 4
ut atrocius Romanis videretur, quum quod in Italia bellabatur,
tum ingentes strages tot exercituum, simul cæsis ducibus,
effecerant, et Scipio dux partim factis fortibus, partim suapte 5
fortuna quadam *in* ingentia incrementa gloriæ celebratus con-
verterat animos, simul et mens ipsa traiiciendi, nulli ante 6
eo bello duci *tentata*, *quod ad Hannibalem de*trahendum ex
Italia transferendumque et finiendum in Africa bellum se
transire vulgaverat. Concurrerat ad spectaculum in portum 7
omnis turba, non habitantium modo Lilybæi, sed legationum
omnium ex Sicilia, quæ ad prosequendum Scipionem officii
causa convenerant et prætorem provinciæ M. Pomponium
secutæ fuerant; ad hoc legiones, quæ in Sicilia relinque- 8
bantur, ad prosequendos commilitones processerant, nec

classis modo prospectantibus e terra, sed terra etiam omnis
27 circa referta turba spectaculo *navigantibus erat. Tum Scipio,*
2 *silentio* per præconem facto, „Divi divæque“ inquit, „*qui* maria
terrasque colitis, vos precor quæsoque, uti, quæ in meo
imperio gesta sunt, geruntur, ea mihi, populo plebique Ro-
manæ, sociis nominique Latino, qui populi Romani quique
meam sectam, imperium auspiciumque terra, mari [amnibus]-
3 que sequuntur, bene verruncent, eaque vos omnia bene iuvetis,
bonis auctibus auxitis; salvos incolumesque, victis perduellibus,
victores, spoliis decoratos, præda onustos triumphantesque
mecum domos reduces sistatis; inimicorum hostiumque ulci-
4 scendorum copiam faxitis; quæque populus Carthaginiensis in
civitatem nostram facere molitus est, ea ut mihi populoque
Romano in civitatem Carthaginiensium exempla edendi facul-
5 tatem detis.“ Secundum has preces cruda exta victimæ, uti
mos est, in mare proiecit tubaque signum dedit proficiscendi.
6 Vento secundo vehementi satis profecti celeriter e conspectu
terræ ablati sunt; et a meridie nebula excepit ita, vix ut concursus
7 navium inter se vitarent; lenior ventus in alto factus. Noc-
tem insequentem eadem caligo obtinuit; sole orto est discussa,
8 et addita vis vento. Iam terram cernebant. Haud ita multo
post gubernator Scipioni ait, non plus quinque millia passuum
Africam abesse; Mercurii promuntorium se cernere; si iubeat
9 eo dirigi, iam in portu fore omnem classem. Scipio, ut in
conspectu terra fuit, precatus, uti bono rei publicæ suoque
Africam viderit, dare vela et alium infra navibus accessum
10 petere iubet. Vento eodem ferebantur; ceterum nebula sub
idem ferme tempus, quo pridie, exorta conspectum terræ ademit,
11 et ventus premente nebula cecidit. Nox deinde incertiora
omnia fecit; itaque ancoras, ne aut in*ter se concurrerent naves*
12 *aut* terræ inferrentur, iecere. Ubi illuxit, ventus idem coor-
tus, nebula disiecta, aperuit omnia Africæ litora. Scipio,
quod esset proximum promuntorium, percontatus, quum Pul-
chri promuntorium id vocari audisset, „Placet omen“ inquit;

„huc dirigite naves." Eo classis decurrit, copiæque omnes 13
in terram expositæ sunt.

Prosperam navigationem sine terrore ac tumultu fuisse,
permultis Græcis Latinisque auctoribus credidi. Cælius, præ- 14
terquam quod *non* mersas fluctibus naves, ceteros omnes
cælestes maritimosque terrores, postremo abreptam tempe-
state ab Africa classem ad insulam Ægimurum, inde ægre
correctum cursum exponit, et, prope obrutis navibus, iniussu 15
imperatoris scaphis, haud secus quam naufragos, milites sine
armis cum ingenti tumultu in terram evasisse.

Expositis copiis, Romani castra in proximis tumulis **28**
metantur. Iam non in maritimos modo agros conspectu pri- 2
mum classis, dein tumultu egredientium in terram pavor
terrorque pervenerat, sed in ipsas urbes; neque enim homi- 3
num modo turba, mulierum puerorumque agminibus immixta,
omnes passim compleverat vias, sed pecora quoque præ se
agrestes agebant, ut relinqui subito Africam diceres. Urbibus 4
vero ipsis maiorem, quam quem secum attulerant, terrorem
inferebant; præcipue Carthaginis prope ut captæ tumultus
fuit. Nam post M. Atilium *Regulum et L. Manlium* consules, 5
annis prope quinquaginta, nullum Romanum exercitum vide-
rant præter prædatorias classes, quibus escensiones in
agros factæ erant, raptisque, quæ obvia fors fecerat, prius 6
recursum semper ad naves, quam clamor agrestes conciret,
fuerat. Eo maior tum fuga pavorque in urbe fuit. Et hercule 7
neque exercitus domi validus neque dux, quem opponerent,
erat. Hasdrubal Gisgonis filius genere, fama, divitiis, regia
tum etiam affinitate, longe primus civitatis erat; sed eum ab 8
illo Scipione aliquot prœliis fusum pulsumque in Hispania
meminerant, nec magis *duci credebant* ducem parem quam tumul-
tuarium exercitum suum Romano exercitui esse. Itaque, 9
velut si urbem extemplo aggressurus Scipio foret, ita con-
clamatum ad arma est portæque raptim clausæ et armati
in muris vigiliæque et stationes dispositæ, ac nocte insequenti
vigilatum est. Postero die *mille* equites, speculatum ad mare 10

turbandosque egredientes ex navibus missi, in stationes Ro-
11 manorum inciderunt. Iam enim Scipio, classe Uticam missa,
ipse haud ita multum progressus *a* mari tumulos proximos
ceperat; equites et in stationibus locis idoneis posuerat et per
29 agros miserat prædatum. Hi cum Carthaginiensi equitatu
prœlium quum commisissent, paucos in ipso certamine, ple-
rosque fugientes persecuti, in quibus præfectum quoque Han-
2 nonem, nobilem iuvenem, occiderunt. Scipio non agros
modo circa vastavit, sed urbem etiam proximam Afrorum
3 satis opulentam cepit; ubi præter cetera, quæ extemplo in
naves onerarias imposita missaque in Siciliam erant, octo
4 millia liberorum servorumque capitum sunt capta. Lætissimus
tamen omnibus in principio rerum gerendarum adventus fuit
Masinissæ; quem quidam cum ducentis haud amplius equiti-
bus, plerique cum duum millium equitatu tradunt venisse.
5 Ceterum quum longe maximus omnium ætatis suæ *regum*
hic fuerit plurimumque rem Romanam iuverit, operæ pretium
videtur excedere paulum ad enarrandum, quam varia *fortuna*
usus sit in amittendo recuperandoque paterno regno.
6 Militanti pro Carthaginiensibus in Hispania pater ei
moritur; Galæ nomen erat. Regnum ad fratrem regis Œzal-
cen pergrandem natu (ita mos apud Numidas est) pervenit.
7 Haud multo post Œzalce quoque mortuo, maior ex duobus
filiis eius Capussa, puero admodum altero, paternum imperium
8 accepit. Ceterum quum magis iure gentis quam auctoritate
inter suos aut viribus obtineret regnum, exstitit quidam
Mazætullus nomine, non alienus sanguine regibus, familiæ
semper inimicæ ac de imperio varia fortuna cum iis, qui tum
9 obtinebant, certantis. Is, concitatis popularibus, apud *quos*
invidia regum magnæ auctoritatis erat, castris palam positis,
10 descendere regem in aciem ac dimicare de regno coegit. *In*
eo prœlio Capussa cum multis principum cecidit. Gens Mæsu-
liorum omnis in dicionem imperiumque Mazætulli concessit;
11 regio tamen nomine abstinuit, contentusque nomine modico
tutoris puerum Lacumazen, qui stirpis regiæ supererat, regem

appellat. Carthaginiensem nobilem feminam, sororis filiam 12
Hannibalis, quæ proxime Œzalci regi nupta fuerat, matri-
monio sibi iungit spe Carthaginiensium societatis, et cum 13
Syphace hospitium vetustum legatis missis renovat, omnia ea
auxilia præparans adversus Masinissam. Et Masinissa, audita **30**
morte patrui, dein nece fratris patruelis, ex Hispania in Mau-
retaniam (Baga ea tempestate rex Maurorum erat) traiecit.
Ab eo supplex infimis precibus auxilium itineri, quoniam 2
bello non poterat, quattuor millia Maurorum impetravit. Cum 3
iis, præmisso nuntio ad paternos suosque amicos, quum ad
fines regni pervenisset, quingenti ferme Numidæ ad eum con-
venerunt. Igitur Mauris inde, sicut convenerat, retro ad 4
regem remissis, quanquam aliquanto minor spe multitudo,
nec cum qua tantam rem aggredi satis auderet, convenerat,
ratus agendo ac moliendo vires quoque ad agendum aliquid 5
collecturum, proficiscenti ad Syphacem Lacumazæ regulo ad
Thapsum occurrit. Trepidum agmen quum in urbem refu- 6
gisset, urbem Masinissa primo impetu capit, ex regiis alios
tradentes se recipit, alios vim parantes occidit; pars maxima
cum ipso puero inter tumultum ad Syphacem, quo primum
intenderant iter, pervenerunt. Fama huius modicæ rei in 7
principio rerum prospere actæ convertit ad Masinissam Nu-
midas, affluebantque undique ex agris vicisque veteres milites
Galæ et invitabant iuvenem ad recuperandum paternum
regnum. Numero militum aliquantum Mazætullus superabat; 8
nam et ipse eum exercitum, quo Capussam vicerat, et ex
receptis post cædem regis aliquot habebat, et puer Lacumazes
ab Syphace auxilia ingentia adduxerat. Quindecim millia 9
peditum Mazætullo, decem millia equitum erant, quibus cum
Masinissa, nequaquam tantum peditum equitumve habente,
acie conflixit. Vicit tamen et veterum *militum* virtus et pru-
dentia inter Romana et Punica arma exercitati ducis; regu- 10
lus cum tutore et exigua Masæsuliorum manu in Carthagini-
ensem agrum perfugit. Ita recuperato regno paterno, Masi-
nissa, quia sibi adversus Syphacem haud paulo maiorem

restare dimicationem cernebat, optimum ratus cum fratre
11 patruele gratiam reconciliare, missis, qui et puero spem facerent, si in fidem Masinissæ sese permisisset, futurum eum in eodem honore, quo apud Galam Œzalces quondam fuisset,
12 et [qui] Mazætullo præter impunitatem sua omnia cum fide restitui sponderent, ambo præoptantes exsilio modicam domi fortunam, omnia, ne id fieret, Carthaginiensibus de industria agentibus, ad sese perduxit.

31 Hasdrubal tum forte, quum hæc gerebantur, apud Syphacem erat; qui Numidæ, haud sane multum ad se pertinere credenti, utrum penes Lacumazen an Masinissam regnum
2 Mæsuliorum esset, falli eum magnopere ait, si Masinissam eisdem contentum fore, quibus patrem Galam aut patruum eius Œzalcem credat; multo maiorem indolem in eo animi ingeniique esse, quam in ullo gentis eius unquam fuisset;
3 sæpe eum in Hispania raræ inter homines virtutis specimen dedisse sociis pariter hostibusque; et Syphacem et Carthaginienses, nisi orientem illum ignem oppressissent, ingenti mox
4 incendio, quum iam nullam opem ferre possent, arsuros; adhuc teneras et fragiles vires eius esse, vixdum coalescens foventis regnum. Instando stimulandoque pervincit, ut exer-
5 citum ad fines Mæsuliorum admoveat atque in agro, de quo sæpe cum Gala non verbis modo disceptatum, sed etiam armis certatum fuerat, tanquam haud dubie iuris sui, castra locet; si quis arceat, id quod maxime opus sit, acie dimi-
6 caturum; sin per metum agro cedatur, in medium regnum eundum; aut sine certamine concessuros in dicionem eius
7 Mæsulios aut nequaquam pares futuros armis. His vocibus incitatus Syphax Masinissæ bellum infert. Et primo certamine Mæsulios fundit fugatque; Masinissa cum paucis equitibus ex
8 acie in montem (Bellum incolæ vocant) perfugit. Familiæ aliquot cum mapalibus pecoribusque suis (ea pecunia illis est) persecuti sunt regem; cetera Mæsuliorum multitudo in
9 dicionem Syphacis concessit. Quem ceperant exsules montem, herbidus aquosusque est; et quia pecori bonus alendo erat,

hominum quoque carne ac lacte vescentium abunde sufficiebat
alimentis. Inde nocturnis primo ac furtivis incursionibus, 10
deinde aperto latrocinio infesta omnia circa esse; maxime
uri Carthaginiensis ager, quia et plus prædæ, quam inter Nu-
midas, et latrocinium tutius erat. Iamque adeo licenter 11
eludebant, ut ad mare devectam prædam venderent merca-
toribus appellentibus naves ad id ipsum, pluresque quam
iusto sæpe in bello Carthaginienses caderent caperenturque.
Deplorabant ea apud Syphacem Carthaginienses, infensumque 12
et ipsum ad reliquias belli persequendas instigabant; sed vix
regium videbatur latronem vagum in montibus consectari;
Bucar ex præfectis regiis, vir acer et impiger, ad id delectus. **32**
Ei data quattuor millia peditum, duo equitum, præmiorum-
que ingentium spe oneratus, si caput Masinissæ retulisset aut
vivum (id vero inæstimabile gaudium fore) cepisset. Palatos 2
incuriose agentes improviso adortus, pecorum hominumque
ingenti multitudine a præsidio armatorum exclusa, Masinissam
ipsum cum paucis in verticem montis compellit. Inde, prope 3
iam ut debellato, nec præda modo pecorum hominumque
captorum missa ad regem, sed copiis, ut aliquanto maioribus
quam pro reliquiis belli, remissis, cum *quingentis* haud 4
amplius peditibus ducentisque equitibus degressum iugis
Masinissam persecutus in valle arta, faucibus utrinque
obsessis, inclusit, ubi ingens cædes Mæsuliorum facta.
Masinissa cum quinquaginta haud amplius equitibus per 5
anfractus montis ignotos sequentibus se eripuit. Tenuit tamen 6
vestigia Bucar, adeptusque eum patentibus prope Clupeam
urbem campis ita circumvenit, ut præter quattuor equites
omnes ad unum interficeret. Cum iis ipsum quoque Masi-
nissam saucium prope *e* manibus inter tumultum amisit.
In conspectu erant fugientes; ala equitum dispersa toto campo, 7
quibusdam, ut occurrerent, per obliqua tendentibus, quinque
hostes sequebatur. Amnis ingens fugientes accepit (neque 8
enim cunctanter, ut quos maior metus urgeret, immiserant
equos), raptique gurgite in obliquum prælati. Duobus in 9

conspectu hostium in prærapidum gurgitem haustis, ipse,
perisse creditus, ac duo reliqui equites cum eo inter virgulta
ulterioris ripæ emerserunt. Is finis Bucari sequendi fuit, nec
ingredi flumen auso nec habere credenti se iam, quem seque-
10 retur. Inde vanus auctor absumpti Masinissæ ad regem
rediit, missique, qui Carthaginem gaudium ingens nuntiarent; to-
taque Africa fama mortis Masinissæ [repleta] varie animos affecit.
11 Masinissa in spelunca occulta quum herbis curaret vul-
12 nus, duorum equitum latrocinio per dies aliquot vixit. Ubi
primum ducta cicatrix patique posse visa iactationem, audacia
ingenti pergit ire ad regnum repetendum; atque in ipso itinere
13 haud plus quadraginta equitibus collectis, quum in Mæsulios
palam iam, quis esset, ferens venisset, tantum motum quum
favore pristino, tum gaudio insperato, quod, quem perisse
crediderant, incolumem cernebant, fecit, ut intra paucos dies
sex millia peditum armatorum, quattuor equitum ad eum
14 convenirent, iamque non in possessione modo paterni regni
esset, sed etiam socios Carthaginiensium populos Massæsuli-
orumque fines (id Syphacis regnum erat) vastaret. Inde
irritato ad bellum Syphace, inter Cirtam Hipponemque in
33 iugis opportunorum ad omnia montium consedit. Maiorem
igitur iam rem Syphax ratus, quam ut per præfectos ageret.
cum filio iuvene (nomen Verminæ erat) parte exercitus missa,
imperat, ut, circumducto agmine, in se intentum hostem ab
2 tergo invadat. Nocte profectus Vermina, qui ex occulto
aggressurus erat; Syphax autem interdiu aperto itinere, ut
3 qui signis collatis acie dimicaturus esset, movit castra. Ubi
tempus visum est, quo pervenisse iam circummissi videri
poterant, et ipse, leni clivo ferente ad hostem, quum *multi-
tudine* fretus, tum præparatis ab tergo insidiis per adversum
4 montem erectam aciem ducit. Masinissa maxime loci *fiducia*,
quo multo æquiore pugnaturus erat, et ipse dirigit suos.
Atrox prœlium et diu anceps fuit, loco et virtute militum
Masinissam, multitudine, quæ nimio maior erat, Syphacem
5 iuvante. Ea multitudo divisa, quum pars a fronte urgeret,

pars ab tergo se circumfudisset, victoriam haud dubiam Syphaci dedit, et ne effugium quidem patebat hinc a fronte, hinc ab tergo inclusis. Itaque ceteri pedites equitesque cæsi aut 6
capti; ducentos ferme equites Masinissa circa se conglobatos, divisosque turmatim, in tres partes erumpere iubet, loco prædicto, in quem ex dissipata convenirent fuga. Ipse, qua 7
intenderat, inter media tela hostium evasit; duæ turmæ hæsere; altera metu dedita hosti, pertinacior in repugnando telis obruta et confixa est. Verminam prope vestigiis instantem 8
in alia atque alia flectendo itinera eludens, tædio et desperatione tandem fessum absistere sequendo coegit; ipse cum sexaginta equitibus ad minorem Syrtim pervenit. Ibi cum 9
conscientia egregia sæpe repetiti regni paterni inter Punica Emporia gentemque *Garamantum omne tempus usque* ad C. Lælii classisque Romanæ adventum in Africam consumpsit. Hæc animum inclinant, ut cum modico potius quam cum 10
magno præsidio equitum ad Scipionem quoque postea venisse Masinissam credam; quippe illa regnanti multitudo, hæc paucitas exsulis fortunæ conveniens est.

Carthaginienses, ala equitum cum præfecto amissa, alio 34
equitatu per novum dilectum comparato, Hannonem Hamilcaris filium præficiunt. Hasdrubalem subinde ac Syphacem 2
per litteras nuntiosque, postremo etiam per legatos arcessunt; Hasdrubalem opem ferre prope circumsessæ patriæ iubent; Syphacem orant, ut Carthagini, ut universæ Africæ subveniat. Ad Uticam tum castra Scipio, ferme mille passus ab urbe, 3
habebat, tralata a mari, ubi paucos dies stativa coniuncta classi fuerant. Hanno, nequaquam satis valido non modo ad 4
lacessendum hostem, sed ne ad tuendos quidem a populationibus agros equitatu accepto, id omnium primum *egit*, *ut* numerum equitum augeret; nec aliarum gentium aspernatus, 5
maxime tamen Numidas (id longe primum equitum in Africa est genus) conducit. Iam ad quattuor millia equitum habe- 6
bat, quum Salæcam nomine urbem occupavit quindecim ferme millia ab Romanis castris. Quod ubi Scipioni relatum est, 7

„Æstiva sub tectis equitatus!“ inquit. „Sint vel plures, dum
8 talem ducem habeant.“ Eo minus sibi cessandum ratus,
quo illi segnius rem agerent, Masinissam cum equitatu præmissum portis obequitare atque hostem ad pugnam elicere iubet; ubi omnis multitudo se effudisset graviorque iam in certamine esset, quam ut facile sustineri posset, cederet pau-
9 latim; se in tempore pugnæ obventurum. Tantum moratus,
quantum satis temporis prægresso visum ad eliciendos hostes, cum Romano equitatu secutus, tegentibus tumulis, qui peropportune circa viæ flexus oppositi erant, occultus processit.
10 Masinissa ex composito nunc terrentis, nunc timentis modo
aut ipsis obequitabat portis aut cedendo, quum timoris simulatio audaciam hosti faceret, ad insequendum temere
11 eliciebat. Nondum omnes egressi erant, varieque dux fatiga-
batur, alios vino et somno graves arma capere et frenare equos cogendo, aliis, ne sparsi et inconditi sine ordine, sine
12 signis omnibus portis excurrerent, obsistendo. Primo incaute
se invehentes Masinissa excipiebat; mox plures simul conferti porta effusi æquaverant certamen; postremo iam omnis equi-
13 tatus prœlio quum adesset, sustineri ultra nequiere; non tamen
effusa fuga Masinissa, sed cedendo sensim impetus eorum excipiebat, donec ad tumulos tegentes Romanum equitatum
14 pertraxit. Inde exorti equites et ipsi integris viribus et recen-
tibus equis Hannoni Afrisque pugnando ac sequendo fessis se circumfudere; et Masinissa flexis subito equis in pugnam
15 rediit. Mille fere, qui primi agminis fuerant, quibus haud
facilis receptus fuit, cum ipso duce Hannone interclusi atque
16 interfecti sunt; ceteros, ducis præcipue territos cæde, effuse
fugientes per triginta millia passuum victores secuti ad duo
17 præterea millia equitum aut ceperunt aut occiderunt. Inter
eos satis constabat non minus ducentos Carthaginiensium equites fuisse, et divitiis quosdam et genere illustres.

35 Eodem forte, quo hæc gesta sunt, die naves, quæ prædam in Siciliam vexerant, cum commeatu rediere, velut omi-
2 natæ ad prædam alteram repetendam sese venisse. Duos

eodem nomine Carthaginiensium duces duobus equestribus
prœliis interfectos, non omnes auctores sunt, veriti, credo,
ne falleret bis relata eadem res; Cælius quidem et Valerius
captum etiam Hannonem tradunt.

Scipio præfectos equitesque, prout cuiusque opera fuerat, 3
ante omnes Masinissam insignibus donis donat; et firmo præ- 4
sidio Salæcæ imposito, ipse cum cetero exercitu profectus,
non agris modo, quacunque incedebat, populatis, sed urbibus
etiam quibusdam vicisque expugnatis, late fuso terrore belli, 5
septimo die, quam profectus erat, magnam vim hominum et
pecoris et omnis generis prædæ trahens *in castra redit*, *graves*-
que iterum hostilibus spoliis naves dimittit. Inde, omissis 6
expeditionibus *populationibus*que ad oppugnandam Uticam omnes
belli vires convertit, eam deinde, si cepisset, sedem ad cetera
exsequenda habiturus. Simul et a classe navales socii, qua 7
ex parte urbs mari alluitur, simul et terrestris exercitus ad
imminentem prope ipsis mœnibus tumulum est admotus. Tor- 8
menta machinasque et advexerat secum, et ex Sicilia missa
cum commeatu erant, et nova in armamentario, multis talium
operum artificibus de industria inclusis, fiebant. Uticensibus 9
tanta undique mole circumsessis in Carthaginiensi populo,
Carthaginiensibus in Hasdrubale ita, si is movisset Syphacem,
spes omnis erat; sed desiderio indigentium auxilii tardius
cuncta movebantur. Hasdrubal intentissima conquisitione 10
quum ad triginta millia peditum, tria equitum confecisset, non
tamen ante adventum Syphacis castra propius hostem movere
est ausus. Syphax cum quinquaginta millibus peditum, decem 11
equitum advenit, confestimque motis a Carthagine castris,
haud procul Utica munitionibusque Romanis consedit. Quo- 12
rum adventus hoc tamen momenti fecit, ut Scipio, quum
quadraginta ferme dies nequicquam omnia experiens obsedisset
Uticam, abscederet inde irrito incepto. Et (iam enim hiems 13
instabat) castra hiberna in promuntorio, quod tenui iugo con-
tinenti adhærens in aliquantum maris spatium extenditur,
communit. Uno vallo et navalia et castra amplectitur; iugo 14

medio legionum castris impositis, latus ad septentrionem versum subductæ naves navalesque socii tenebant, meridianam vallem ad alterum litus *equitatus*. Hæc in Africa usque ad extremum autumni gesta.

36 Præter convectum undique ex populatis circa agris frumentum commeatusque ex Sicilia atque Italia advectos, Cn. Octavius proprætor ex Sardinia ab Ti. Claudio prætore, cuius ea provincia erat, ingentem vim frumenti advexit;
2 horreaque non solum, quæ iam facta erant, repleta, sed nova ædificata. Vestimenta exercitui deerant; id mandatum Octavio, ut cum prætore ageret, si quid ex ea provincia com-
3 parari ac mitti posset. Ea quoque haud segniter curata res; mille ducentæ togæ brevi spatio et duodecim millia tunicarum missa.

4 Æstate ea, qua hæc in Africa gesta sunt, P. Sempronius consul, cui Bruttii provincia erat, in agro Crotoniensi cum Hannibale in ipso itinere tumultuario prœlio conflixit.
5 Agminibus magis quam acie pugnatum est. Romani pulsi, et tumultu verius quam pugna ad mille et ducenti de exer-
6 citu consulis interfecti; in castra trepide reditum, neque oppugnare tamen ea hostes ausi. Ceterum silentio proximæ noctis profectus inde consul, præmisso nuntio ad P. Licinium proconsulem, ut suas legiones admoveret, copias coniunxit.
7 Ita duo duces, duo exercitus ad Hannibalem redierunt; nec mora dimicandi facta, quum consuli duplicatæ vires, Pœno
8 recens victoria animos fecisset. In primam aciem suas legiones Sempronius induxit; in subsidiis locatæ P. Licinii legiones. Consul principio pugnæ ædem Fortunæ Primigeniæ vovit, si eo die hostes fudisset; composque eius voti fuit.
9 Fusi ac fugati Pœni; supra quattuor millia armatorum cæsa, paulo minus trecenti vivi capti et equi quadraginta et undecim militaria signa. Perculsus adverso prœlio Hannibal Crotonem exercitum reduxit.

10 Eodem tempore M. Cornelius consul in altera parte Italiæ non tam armis quam iudiciorum terrore Etruriam

ontinet, totam ferme ad Magonem ac per eum ad spem ovandi res versam. Eas quæstiones ex senatus consulto 11
ninime ambitiose habuit; multique nobiles Etrusci, qui aut psi ierant aut miserant ad Magonem de populorum suorum lefectione, primo præsentes erant condemnati; postea con- 12
scientia sibimet ipsi exsilium consciscentes, quum absentes damnati essent, corporibus subtractis, bona tantum, quæ publicari poterant, pigneranda pœnæ præbebant.

37 Dum hæc consules diversis regionibus agunt, censores interim Romæ M. Livius et C. Claudius senatum recitaverunt. Princeps iterum lectus Q. Fabius Maximus; notati septem, nemo tamen, qui sella curuli sedisset. Sarta tecta acriter 2
et cum summa fide exegerunt. Viam e foro boario [et] ad Veneris circa foros publicos, et ædem Matris Magnæ in Palatio faciendam locaverunt. Vectigal etiam novum ex 3
salaria annona statuerunt. Sextante sal et Romæ et per totam Italiam erat; Romæ pretio eodem, pluris in foris et conciliabulis et alio alibi pretio præbendum locaverunt. Id 4
vectigal commentum alterum ex censoribus satis credebant, populo iratum, quod iniquo iudicio quondam damnatus esset, et in pretio salis maxime oneratas tribus, quarum opera damnatus erat [credebant]; inde Salinator Livio inditum cognomen. Lustrum conditum serius, quia per provincias 5
dimiserunt censores, ut civium Romanorum in exercitibus, quantus ubique esset, referretur numerus. Censa cum iis 6
ducenta decem quattuor millia hominum. Condidit lustrum C. Claudius Nero. Duodecim deinde coloniarum, quod nun- 7
quam ante factum erat, deferentibus ipsarum coloniarum censoribus, *censum* acceperunt, ut, quantum numero militum, quantum pecunia valerent, in publicis tabulis monumenta exstarent. Equitum deinde census agi cœptus est; et ambo 8
forte censores equum publicum habebant. Quum ad tribum Polliam ventum esset, in qua M. Livii nomen erat, et præco cunctaretur citare ipsum censorem, „Cita“ inquit Nero „M. 9
Livium“; et sive ex residua vetere simultate, sive intempe-

stiva iactatione severitatis inflatus, M. Livium, quia populi
10 iudicio esset damnatus, equum vendere iussit. Item M. Li-
vius, quum ad tribum Arniensem et nomen collegæ ventum
esset, vendere equum C. Claudium iussit duarum rerum causa,
unius, quod falsum adversus se testimonium dixisset, alterius,
11 quod non sincera fide secum in gratiam redisset. Æque
fœdum certamen inquinandi famam alterius cum suæ famæ
12 damno factum est exitu censuræ. Quum in leges iurasset
C. Claudius et in ærarium escendisset, inter nomina eorum,
13 quos ærarios relinquebat, dedit collegæ nomen. Deinde M.
Livius in ærarium venit; præter Mæciam tribum, quæ se
neque condemnasset neque condemnatum aut consulem aut cen-
sorem fecisset, populum Romanum omnem, quattuor et tri-
14 ginta tribus, ærarios reliquit, quod et innocentem se condem-
nassent et condemnatum consulem et censorem fecissent,
neque infitiari possent, aut iudicio semel aut comitiis bis ab
15 se peccatum esse: *inter* quattuor et triginta tribus et C. Clau-
dium ærarium fore; quod si exemplum haberet bis eundem
ærarium relinquendi, C. Claudium nominatim se inter ærarios
16 fuisse relicturum. Pravum certamen notarum inter censores;
castigatio inconstantiæ populi censoria et gravitate temporum
17 illorum digna. In invidia censores quum essent, crescendi
ex iis ratus esse occasionem Cn. Bæbius tribunus plebis diem
ad populum utrisque dixit. Ea res consensu patrum discussa
est, ne postea obnoxia populari auræ censura esset.

38 Eadem æstate in Bruttiis Clampetia a consule vi capta.
Consentia et Pandosia et ignobiles aliæ civitates voluntate
2 in dicionem venerunt. Et quum comitiorum iam appeteret
tempus, Cornelium potius ex Etruria, ubi nihil belli erat,
3 Romam acciri placuit. Is consules Cn. Servilium *Cæpionem*
4 *et C. Servilium* Geminum creavit. Inde prætoria comitia
habita. Creati P. Cornelius Lentulus, P. Quinctilius Varus,
5 P. Ælius Pætus, P. Villius Tappulus; hi duo quum ædiles
plebis essent, prætores creati sunt. Consul comitiis perfectis
ad exercitum in Etruriam redit.

Sacerdotes eo anno mortui atque in locum eorum suf- 6
fecti: Ti. Veturius Philo flamen Martialis in locum *M.* Æmilii Regilli, qui priore anno mortuus erat, creatus inauguratusque; in M. Pomponii Mathonis *auguris* et decemviri locum 7
creati decemvir M. Aurelius Cotta, augur Ti. Sempronius Gracchus admodum adolescens, quod tum perrarum in mandandis sacerdotiis erat. Quadrigæ aureæ eo anno in Capi- 8
tolio positæ ab ædilibus curulibus C. Livio et M. Servilio Gemino, et ludi Romani biduum instaurati; item per biduum plebeii ab ædilibus P. Ælio, P. Villio; et Iovis epulum fuit ludorum causa.

LIBER XXX.

A. u. c. 551. Cn. Servilius *et C. Servilius* consules (sextus decimus is annus
A. Ch. 203. belli Punici erat) quum de re publica belloque et provinciis
2 ad senatum retulissent, censuerunt patres, ut consules inter
se compararent sortirenturve, uter Bruttios adversus Hanni-
3 balem, uter Etruriam ac Ligures provinciam haberet; cui
Bruttii evenissent, exercitum a P. Sempronio acciperet; P.
Sempronius (ei quoque enim proconsuli imperium in annum
4 prorogabatur) P. Licinio succederet; is Romam reverteretur,
bello quoque bonus habitus, ad cetera, quibus nemo ea tem-
pestate instructior civis habebatur, congestis omnibus huma-
5 nis ab natura fortunaque bonis. Nobilis idem ac dives erat;
forma viribusque corporis excellebat; facundissimus habebatur,
seu causa oranda, seu in senatu *aut* ad populum suadendi
6 ac dissuadendi locus esset; iuris pontificii peritissimus; super
hæc bellicæ quoque laudis consulatus compotem fecerat. Quod
in Bruttiis provincia, idem in Etruria ac Liguribus decretum:
7 M. Cornelius novo consuli tradere exercitum iussus; ipse pro-
rogato imperio Galliam provinciam obtinere cum legionibus
8 iis, quas prætor *L.* Scribonius priore anno habuisset. Sor-
titi deinde provincias; Cæpioni Bruttii, Servilio Gemino
9 Etruria evenit. Tum prætorum provinciæ in sortem coniectæ.
Iurisdictionem urbanam Pætus Ælius, Sardiniam P. *Lentulus*,

Siciliam P. Villius, Ariminum cum duabus legionibus (sub
Lucretio Spurio eæ fuerant) Quinctilius Varus est sortitus.
Et Lucretio prorogatum imperium, ut Genuam oppidum a 10
Magone Pœno dirutum exædificaret. P. Scipioni non tem-
poris, sed rei gerendæ fine, donec debellatum in Africa foret,
prorogatum imperium est; decretumque, ut supplicatio fieret, 11
quod is in Africam provinciam traiecisset, ut ea res salutaris
populo Romano ipsique duci atque exercitui esset. In Sici- **2**
liam tria millia militum sunt scripta, quia, quod roboris
ea provincia habuerat, in Africam transvectum fuerat; et
quia, ne qua classis ex Africa traiiceret, quadraginta navibus
custodiri placuerat Siciliæ maritimam oram, tredecim novas 2
naves Villius secum in Siciliam duxit; ceteræ in Sicilia veteres
refectæ. Huic classi *M.* Pomponius, prioris anni prætor, 3
prorogato imperio præpositus novos milites ex Italia advec-
tos in naves imposuit. Parem navium numerum Cn. Octavio, 4
prætori item prioris anni, cum pari iure imperii ad tuendam
Sardiniæ oram patres decreverunt; Lentulus prætor duo millia
militum dare in naves iussus. Et Italiæ ora, quia incertum 5
erat, quo missuri classem Carthaginienses forent, videbantur
autem, quicquid nudatum præsidiis esset, petituri, M. Marcio,
prætori prioris anni, cum totidem navibus tuenda data est.
Tria millia militum in eam classem ex decreto patrum con- 6
sules scripserunt et duas legiones urbanas ad incerta belli.
Hispaniæ cum exercitibus imperioque veteribus imperatoribus, 7
L. Lentulo et L. Manlio Acidino, decretæ. Viginti omnino
legionibus et centum sexaginta navibus longis res Romana
eo anno gesta.

Prætores in provincias ire iussi; consulibus imperatum, 8
priusquam ab urbe proficiscerentur, ludos magnos facerent,
quos T. Manlius Torquatus dictator in quintum annum
vovisset, si eodem statu res publica staret. Et novas reli- 9
giones excitabant in animis hominum prodigia ex pluribus
locis nuntiata. Aurum in Capitolio corvi non lacerasse tan-
tum rostris crediti, sed etiam edisse; mures Antii coronam

10 auream arrosere; circa Capuam omnem agrum locustarum
vis ingens, ita ut, unde advenissent, parum constaret, com-
11 plevit; eculeus Reate cum quinque pedibus natus; Anagniæ
12 sparsi primum ignes in cælo, dein fax ingens arsit; Frusinone
arcus solem tenui linea amplexus est, circulum deinde ipsum
maior solis orbis extrinsecus inclusit; Arpini terra campestri
13 agro in ingentem sinum consedit; consulum alteri primam
hostiam immolanti caput iocineris defuit. Ea prodigia maio-
ribus hostiis procurata; editi a collegio pontificum dei, quibus
sacrificaretur.

3 His transactis consules prætoresque in provincias pro-
fecti; omnibus tamen, velut eam sortitis, Africæ cura erat,
seu quia ibi summam rerum bellique verti cernebant, seu ut
Scipioni gratificarentur, in quem tum omnis versa civitas
2 erat. Itaque non ex Sardinia tantum, sicut ante dictum
est, sed ex Sicilia quoque et Hispania vestimenta frumen-
tumque, et arma etiam ex Sicilia et omne genus commeatus
3 eo portabantur. Nec Scipio ullo tempore hiemis belli opera
remiserat, quæ multa simul undique eum circumstabant.
Uticam obsidebat; castra in conspectu Hasdrubalis erant;
4 Carthaginienses deduxerant naves; classem paratam instructam-
que ad commeatus intercipiendos habebant. Inter hæc ne
Syphacis quidem reconciliandi curam ex animo miserat. si
forte iam satias amoris in uxore ex multa copia cepisset.
5 Ab Syphace magis pacis cum Carthaginiensibus condiciones,
ut Romani Africa, Pœni Italia excederent, quam, si bella-
6 retur, spes ulla desciturum afferebatur. Hæc per nuntios
acta magis equidem crediderim (et ita pars maior auctores
sunt), quam ipsum Syphacem, ut Antias Valerius prodit, in
7 castra Romana ad colloquium venisse. Primo eas condicio-
nes imperator Romanus vix auribus admisit; postea, ut causa
probabilis suis commeandi foret in castra hostium, mollius
eadem illa abnuere ac spem facere, sæpius ultro citroque
agitantibus rem conventuram.

8 Hibernacula Carthaginiensium, congesta temere ex agris

materia exædificata, lignea ferme tota erant. Numidæ præ- 9
cipue arundine textis, storeaque pars maxima tectis, passim
nullo ordine, quidam, ut sine imperio occupatis locis, extra
fossam etiam vallumque habitabant. Hæc relata Scipioni 10
spem fecerant castra hostium per occasionem incendendi.
Cum legatis, quos mitteret ad Syphacem, calonum loco pri- **4**
mos ordines spectatæ virtutis atque prudentiæ servili habitu
mittebat, qui, dum in colloquio legati essent, vagi per castra, 2
alius alia, aditus exitusque omnes, situm formamque et uni-
versorum castrorum et partium, qua Pœni, qua Numidæ
haberent, quantum intervalli inter Hasdrubalis ac regia castra
esset, specularentur moremque simul noscerent stationum 3
vigiliarumque, nocte an interdiu opportuniores insidianti essent;
et inter crebra colloquia alii atque alii de industria, quo
pluribus omnia nota essent, mittebantur. Quum sæpius agi- 4
tata res certiorem spem pacis in dies et Syphaci et Cartha-
giniensibus per eum faceret, legati Romani vetitos se reverti
ad imperatorem aiunt, nisi certum responsum detur; proinde, 5
seu ipsi staret iam sententia, *promeret*, seu consulendus Hasdrubal
et Carthaginienses essent, consuleret; tempus esse aut pacem
componi aut bellum naviter geri. Dum consulitur *Hasdrubal* 6
ab Syphace, *ab* Hasdrubale Carthaginienses, et speculatores
omnia visendi et Scipio ad comparanda ea, quæ in rem erant,
tempus habuit; et mentione ac spe pacis negligentia, ut fit, 7
apud Pœnos Numidamque orta cavendi, ne quid hostile
interim paterentur. Tandem relatum responsum, quibusdam, 8
quia nimis cupere Romanus pacem videbatur, iniquis per
occasionem adiectis, quæ peropportune cupienti tollere indutias
Scipioni causam præbuere; ac nuntio regis, quum relaturum 9
se ad consilium dixisset, postero die respondit, *se* uno frustra
tendente, nulli alii pacem placuisse; renuntiaret igitur, nullam
aliam spem *pacis*, *quam* relictis Carthaginiensibus, Syphaci
cum Romanis esse. Ita tollit indutias, ut libera fide incepta 10
exsequeretur; deductisque navibus (et iam veris principium
erat) machinas tormentaque, velut a mari aggressurus Uticam,

11 imponit, et duo millia militum ad capiendum, quem antea
tenuerat, tumulum super Uticam mittit, simul *ut* ab eo, quod
parabat, in alterius rei curam converteret hostium animos,
12 simul ne qua, quum ipse ad Syphacem Hasdrubalemque pro-
fectus esset, eruptio ex urbe et impetus in castra sua relicta
cum levi præsidio fieret.

5 His præparatis advocatoque consilio et dicere exploratori-
bus iussis, quæ comperta afferrent, Masinissaque, cui omnia
hostium nota erant, postremo ipse, quid pararet in proximam
2 noctem, proponit; tribunis edicit, ut, ubi prætorio dimisso
3 signa concinuissent, extemplo educerent castris legiones. Ita
ut imperaverat, signa sub occasum solis efferri sunt cœpta:
ad primam ferme vigiliam agmen explicaverunt; media nocte
(septem enim millia itineris erant) modico gradu ad castra
4 hostium perventum est. Ibi Scipio partem copiarum Lælio
Masinissamque ac Numidas attribuit, et castra Syphacis
5 invadere ignesque coniicere iubet. Singulos deinde separatim
Lælium ac Masinissam seductos obtestatur, ut, quantum nox
6 providentiæ adimat, tantum diligentia expleant curaque; se
Hasdrubalem Punicaque castra aggressurum; ceterum non
ante cœpturum, quam ignem in regiis castris conspexisset.
7 Neque ea res morata diu est; nam ut primis casis iniectus
ignis hæsit, extemplo proxima quæque et deinceps continua
8 amplexus totis se passim dissipavit castris. Et trepidatio
quidem, quantam necesse erat in nocturno effuso tam late
incendio, orta est; ceterum fortuitum, non hostilem ac belli-
cum ignem rati esse, sine armis ad restinguendum incendium
9 effusi in armatos incidere hostes, maxime Numidas, ab Masi-
nissa notitia regiorum castrorum ad exitus itinerum idoneis
10 locis dispositos. *Multos* in ipsis cubilibus semisomnos hausit
flamma; multi, præcipiti fuga ruentes super alios alii, in angustiis
6 portarum obtriti sunt. Relucentem flammam primo vigiles
Carthaginiensium, deinde excitati alii nocturno tumultu quum
conspexissent, ab eodem errore credere et ipsi, sua sponte
2 incendium ortum; et clamor inter cædem et vulnera sublatus,

an ex trepidatione nocturna esset, confusis sensum veri adi-
mebat. Igitur pro se quisque inermes, ut quibus *nihil* hostile 3
suspectum esset, omnibus portis, qua cuique proximum erat,
ea modo, quæ restinguendo igni forent, portantes, in agmen
Romanum ruebant. Quibus cæsis omnibus, præterquam 4
hostili odio, etiam ne quis nuntius effugeret, extemplo Scipio
neglectas ut in tali tumultu portas invadit; ignibusque in 5
proxima tecta coniectis, effusa flamma primo velut sparso
semine pluribus locis reluxit, dein per continua serpens uno
repente omnia incendio hausit. Ambusti homines iumentaque 6
fœda primum fuga, dein strage obstruebant itinera portarum.
Quos non oppresserat ignis, ferro absumpti, binaque castra
clade una deleta. Duces tamen ambo *et* ex tot millibus 7
armatorum duo millia peditum et quingenti equites semer-
mes, magna pars saucii afflatique incendio effugerunt. Cæsa 8
aut hausta flammis quadraginta millia hominum sunt, capta
supra quinque millia, multi Carthaginiensium nobiles, un-
decim senatores; signa militaria centum septuaginta quat- 9
tuor, equi Numidici supra duo millia septingenti; elephanti
sex capti, octo ferro flammaque absumpti. Magna vis armo-
rum capta; ea omnia imperator Vulcano sacrata incendit.

Hasdrubal ex fuga cum paucis Afrorum urbem proximam 7
petierat, eoque omnes, qui supererant, vestigia ducis sequentes,
se contulerant; metu deinde, ne dederetur Scipioni, urbe
excessit. Mox eodem patentibus portis Romani accepti, nec 2
quicquam hostile, quia voluntate concesserant in dicionem,
factum. Duæ subinde urbes captæ direptæque. Ea præda
et quæ castris incensis ex igne rapta erat, militi concessa
est. Syphax octo millium ferme inde spatio loco communito 3
consedit; Hasdrubal Carthaginem contendit, ne quid per
metum ex recenti clade mollius consuleretur. Quo tantus 4
primo terror est allatus, ut, omissa Utica, Carthaginem crede-
rent extemplo Scipionem obsessurum. Senatum itaque sufetes, 5
quod velut consulare imperium apud eos erat, vocaverunt.
Ibi tribus *sententiis certatum*; una de pace legatos ad Scipionem 6

decernebat, altera Hannibalem ad tuendam ab exitiabili bello
patriam revocabat, tertia Romanæ in adversis rebus con-
7 stantiæ erat; reparandum exercitum Syphacemque hortandum,
ne bello absisteret, censebat. Hæc sententia, quia Hasdrubal
præsens Barcinæque omnes factionis bellum malebant, vicit.
8 Inde dilectus in urbe agrisque haberi cœptus, et ad Sypha-
cem legati missi, summa ope et ipsum reparantem bellum,
quum uxor non iam, ut ante, blanditiis, satis potentibus ad
9 animum amantis, sed precibus et misericordia valuisset, plena
lacrimarum obtestans, ne patrem suum patriamque proderet
iisdemque flammis Carthaginem, quibus castra conflagrassent,
10 absumi sineret. Spem quoque opportune oblatam afferebant
legati; quattuor millia Celtiberorum circa urbem nomine
Obbam, ab conquisitoribus suis conducta in Hispania, egre-
giæ iuventutis, sibi occurrisse; et Hasdrubalem propediem
11 affore cum manu haudquaquam contemnenda. Igitur non
benigne modo legatis respondit, sed ostendit etiam multitu-
dinem agrestium Numidarum, quibus per eosdem dies arma
equosque dedisset, et omnem iuventutem affirmat ex regno
12 exciturum: scire incendio, non prœlio cladem acceptam; eum
13 bello inferiorem esse, qui armis vincatur. Hæc legatis
responsa, et post dies paucos rursus Hasdrubal et Syphax
copias iunxerunt. Is omnis exercitus fuit triginta ferme
millia armatorum.

8 Scipionem, velut iam debellato, quod ad Syphacem Car-
thaginiensesque attineret, Uticæ oppugnandæ intentum iamque
machinas admoventem muris avertit fama redintegrati belli:
2 modicisque præsidiis ad speciem modo obsidionis terra mari-
que relictis, ipse cum robore exercitus ire ad hostes pergit.
3 Primo in tumulo quattuor millia ferme distante ab castris
regiis consedit; postero die cum equitatu in Magnos (ita
vocant) campos, subiectos ei tumulo, degressus succedendo ad
stationes hostium lacessendoque levibus prœliis diem absump-
4 sit. Et per insequens biduum tumultuosis hinc atque illinc
excursionibus in vicem nihil dictu satis dignum fecerunt;

quarto die in aciem utrinque descensum est. Romanus prin- 5
cipes post hastatorum prima signa, in subsidiis triarios con-
stituit; equitatum Italicum ab dextro cornu, ab lævo Numidas
Masinissamque opposuit. Syphax Hasdrubalque, Numidis 6
adversus Italicum equitatum, Carthaginiensibus contra Masi-
nissam locatis, Celtiberos *in* mediam aciem adversus signa
legionum accepere. Ita instructi concurrunt. Primo impetu 7
simul utraque cornua, et Numidæ et Carthaginienses, pulsi;
nam neque Numidæ, maxima pars agrestes, Romanum equi-
tatum neque Carthaginienses, et ipse novus miles, Masinis-
sam, recenti super cetera victoria terribilem, sustinuere. Nu- 8
data utrinque cornibus Celtiberum acies stabat, quod nec in
fuga salus ulla ostendebatur locis ignotis, neque spes veniæ
ab Scipione erat, quem bene meritum de se et gente sua
mercenariis armis in Africam oppugnatum venissent. Igitur, 9
circumfusis undique hostibus, alii super alios cadentes, ob-
stinate moriebantur; omnibusque in eos versis, aliquantum
ad fugam temporis Syphax et Hasdrubal præceperunt. Fati-
gatos cæde diutius quam pugna victores nox oppressit.

Postero die Scipio Lælium Masinissamque cum omni **9**
Romano et Numidico equitatu expeditisque militum ad perse-
quendos Syphacem atque Hasdrubalem mittit; ipse cum 2
robore exercitus urbes circa, quæ omnes Carthaginiensium
dicionis erant, partim spe, partim metu, partim vi subigit.
Carthagini erat quidem ingens terror, et circumferentem arma 3
Scipionem, omnibus finitimis raptim perdomitis, ipsam Car-
thaginem repente aggressurum credebant. Itaque et muri 4
reficiebantur propugnaculisque armabantur, et pro se quisque,
quæ diutinæ obsidionis tolerandæ sunt, ex agris convehit.
Rara mentio est pacis, frequentior legatorum ad Hannibalem 5
arcessendum mittendorum; pars maxima classem, quæ ad 6
commeatus excipiendos parata erat, mittere iubent ad oppri-
mendam stationem navium ad Uticam incaute agentem; for-
sitan etiam navalia castra, relicta cum levi præsidio, oppres-
suros. In hoc consilium maxime inclinant; legatos tamen ad 7

Hannibalem mittendos censent; quippe classi ut felicissime
8 gerantur res, parte aliqua levari Uticæ obsidionem; Cartha-
ginem ipsam qui tueatur, neque imperatorem alium quam
Hannibalem neque exercitum alium quam Hannibalis super-
9 esse. Deductæ ergo postero die naves, simul et legati in
Italiam profecti; raptimque omnia stimulante fortuna age-
bantur, et in quo quisque cessasset, prodi ab se salutem
omnium rebatur.

10 Scipio gravem iam spoliis multarum urbium exercitum
trahens, captivis aliaque præda in vetera castra ad Uticam
missis, iam in Carthaginem intentus occupat relictum fuga
11 custodum Tyneta. Abest a Carthagine quindecim millia ferme
12 passuum locus quum operibus, tum suapte natura tutus, et
qui et ab Carthagine conspici et præbere ipse conspectui
10 circumfusum mare urbi posset. Inde, quum maxime vallum
Romani iacerent, conspecta classis hostium est Uticam a Car-
2 thagine petens. Igitur omisso opere pronuntiatum iter, signa-
que raptim ferri sunt cœpta, ne naves in terram et obsidio-
nem versæ ac minime navali prœlio aptæ opprimerentur.
3 Qui enim restitissent agili et nautico instrumento aptæ et
armatæ classi naves tormenta machinasque portantes et aut
in onerariarum usum versæ aut ita appulsæ muris, ut pro
4 aggere ac pontibus præbere adscensus possent? Itaque Scipio,
contra quam in navali certamine solet, rostratis, quæ præsidio
aliis esse poterant, in postremam aciem receptis prope terram,
5 onerariarum quadruplicem ordinem pro muro adversus hostem
opposuit, easque ipsas, ne in tumultu pugnæ turbari ordines
possent, malis antennisque de nave in navem traiectis ac
validis funibus velut uno inter se vinculo illigatis compren-
6 dit, tabulasque superinstravit, ut pervii ordines essent, et sub
ipsis pontibus intervalla fecit, qua procurrere speculatoriæ
7 naves in hostem ac tuto recipi possent. His raptim pro
tempore instructis, mille ferme delecti propugnatores onerariis
imponuntur; telorum missilium, ut quamvis longo certamini
8 sufficerent, vis ingens congeritur. Ita parati atque intenti

hostium adventum opperiebantur. Carthaginienses, qui, si
maturassent, omnia permixta turba trepidantium primo impetu
oppressissent, perculsi terrestribus cladibus atque inde ne 9
mari quidem, ubi ipsi plus poterant, satis fidentes, die segni
navigatione absumpto, sub occasum solis in portum (Rusuc-
mona Afri vocant) classem appulere. Postero die sub ortum 10
solis instruxere ab alto naves velut ad iustum prœlium navale
et tanquam exituris contra Romanis. Quum diu stetissent, 11
postquam nihil moveri ab hostibus viderunt, tum demum
onerarias aggrediuntur. *Res* erat minime certamini navali 12
similis, proxime speciem muros oppugnantium navium. Alti-
tudine aliquantum onerariæ superabant; ex rostratis Pœni 13
vana pleraque, utpote supino iactu, tela in locum superiorem
mittebant; gravior ac pondere ipso libratior superne ex oné-
rariis ictus erat. Speculatoriæ naves [ac levia ipsa navigia], 14
quæ sub constratis pontium per intervalla excurrebant, primo
ipsæ tantum impetu et magnitudine rostratarum obrueban-
tur; deinde [et] propugnatoribus quoque incommodæ erant, 15
quod permixtæ cum hostium navibus inhibere sæpe tela coge-
bant, metu, ne ambiguo ictu suis inciderent. Postremo asseres 16
ferreo unco præfixi (harpagones vocant) ex Punicis navibus
iniici in Romanas cœpti. Quos quum neque ipsos neque 17
catenas, quibus suspensi iniiciebantur, incidere possent, ut
quæque retro inhibita rostrata onerariam hærentem unco
traheret, scindi videres vincula, quibus alia aliis innexa erat, 18
seriem etiam simul plurium navium trahi. Hoc maxime 19
modo lacerati tandem omnes pontes, et vix transiliendi in
secundum ordinem navium spatium propugnatoribus datum
est. Sex ferme onerariæ puppibus abstractæ Carthaginem 20
sunt. Maior quam pro re lætitia, sed eo gratior, quod inter
assiduas clades ac lacrimas unum quantumcunque ex inspe-
rato gaudium affulserat, cum eo, ut appareret, haud procul 21
exitio fuisse Romanam classem, ni cessatum a præfectis sua-
rum navium foret et Scipio in tempore subvenisset.

Per eosdem forte dies, quum Lælius et Masinissa quinto 11

decimo ferme die in Numidiam pervenissent, Mæsulii, regnum
paternum Masinissæ, læti ut ad regem diu desideratum con-
2 cessere. Syphax, pulsis inde præfectis præsidiisque suis, vetere
3 se continebat regno, neutiquam quieturus. Stimulabat ægrum
amore uxor socerque, et ita viris equisque abundabat, ut
subiectæ oculis regni per multos florentis annos vires etiam
minus barbaro atque impotenti animo spiritus possent facere.
4 Igitur omnibus, qui bello apti erant, in unum coactis equos,
arma, tela dividit; equites in turmas, pedites *in* cohortes,
sicut quondam ab Romanis centurionibus didicerat, distribuit.
5 Exercitu haud minore, quam quem prius habuerat, ceterum
6 omni prope novo atque incondito, ire ad hostes pergit. Et
castris in propinquo positis, primo pauci equites ex tuto
speculantes ab stationibus progredi, dein iaculis summoti
recurrere ad suos; inde excursiones in vicem fieri, et quum
7 pulsos indignatio accenderet, plures subire, quod irritamentum
certaminum equestrium est, quum aut vincentibus spes aut
8 pulsis ira aggregat suos. Ita tum a paucis prœlio accenso,
omnem utrinque postremo equitatum certaminis studium
effundit. Ac dum sincerum equestre prœlium erat, multitudo
Massæsuliorum, ingentia agmina Syphace emittente, sustineri
9 vix poterat; deinde ut pedes Romanus repentino per turmas
suas viam dantes intercursu stabilem aciem fecit absterruit-
que effuse invehentem sese hostem, primo barbari seg-
10 nius permittere equos, dein stare ac prope turbari novo
genere pugnæ, postremo non pediti solum cedere, sed ne
11 equitem quidem sustinere, peditis præsidio audentem. Iam
signa quoque legionum appropinquabant. Tum vero Massæ-
sulii non modo primum impetum, sed ne conspectum quidem
signorum atque armorum tulerunt; tantum seu memoria
12 priorum cladium seu præsens terror valuit. Ibi Syphax, dum
obequitat hostium turmis, si pudore, si periculo suo fugam
2 sistere posset, equo graviter icto effusus opprimitur capitur-
que, et vivus, lætum ante omnes Massinissæ præbiturus spec-
4 taculum, ad Lælium pertrahitur. Cædes in eo prœlio minor

quam victoria fuit, quia equestri tantummodo prœlio certatum
fuerat. Non plus quinque millia occisa, minus dimidium eius 5
hominum captum est, impetu in castra facto, quo perculsa
rege amisso multitudo se contulerat.

Cirta caput regni Syphacis erat; eoque ingens *se* hominum 3
contulit vis. Masinissa sibi quidem dicere nihil esse in præ- 6
sentia pulchrius quam victorem recuperatum tanto post inter-
vallo patrium invisere regnum; sed tam secundis quam ad-
versis rebus non dari spatium ad cessandum; si se Lælius 7
cum equitatu vinctoque Syphace Cirtam præcedere sinat,
trepida omnia metu se oppressurum; Lælium cum peditibus
subsequi modicis itineribus posse. Assentiente Lælio, præ- 8
gressus Cirtam, evocari ad colloquium principes Cirtensium
iubet. Sed apud ignaros regis casus nec, quæ acta essent,
promendo nec minis nec suadendo ante valuit, quam rex
vinctus in conspectum datus est. Tum ad spectaculum tam 9
fœdum comploratio orta, et partim pavore mœnia sunt de-
serta, partim repentino consensu gratiam apud victorem quæ-
rentium patefactæ portæ. Et Masinissa, præsidio circa portas 10
opportunaque mœnium dimisso, ne cui fugæ pateret exitus, ad
regiam occupandam citato vadit equo.

Intranti vestibulum in ipso limine Sophoniba, uxor Sy- 11
phacis, filia Hasdrubalis Pœni, occurrit, et quum in medio
agmine armatorum Masinissam insignem quum armis, tum cetero
habitu conspexisset, regem esse, id quod erat, rata, genibus
advoluta eius: „Omnia quidem ut posses in nobis, di dede- 12
runt virtusque et felicitas tua; sed si captivæ apud dominum
vitæ necisque suæ vocem supplicem mittere licet, si genua,
si victricem attingere dextram, precor quæsoque per maie- 13
statem regiam, in qua paulo ante nos quoque fuimus, per
gentis Numidarum nomen, quod tibi cum Syphace commune
fuit, per huiusce regiæ deos, qui te melioribus ominibus
accipiant, quam Syphacem hinc miserunt, hanc veniam supplici 14
des, ut ipse, quodcunque fert animus, de captiva statuas
neque me in cuiusquam Romani superbum et crudele arbi-

15 trium venire sinas. Si nihil aliud quam Syphacis uxor fuis-
sem, tamen Numidæ atque in eadem mecum Africa geniti
16 quam alienigenæ et externi fidem experiri mallem; quid Car-
thaginiensi ab Romano, quid filiæ Hasdrubalis timendum sit,
vides. Si nulla re alia potes, morte me ut vindices a
17 Romanorum arbitrio, oro obtestorque.“ Forma erat insignis
et florentissima ætas. Itaque quum modo *genua*, *modo*
dextram amplectens in id, ne cui Romano traderetur, fidem
exposceret, propiusque blanditias oratio esset quam preces,
18 non in misericordiam modo prolapsus est animus victoris,
sed, ut est genus Numidarum in Venerem præceps, amore
captivæ victor captus. Data dextra in id, quod petebatur,
19 obligandæ fidei, in regiam concedit. *Tum vero reputa*re secum
ipse, quemadmodum promissi fidem præstaret. Quod quum
expedire non posset, ab amore temerarium atque impudens
20 mutuatur consilium; nuptias in eum ipsum diem parari repente
iubet, ne quid relinqueret integri aut Lælio aut ipsi Scipioni
consulendi velut in captivam, quæ Masinissæ iam nupta foret.
21 Factis nuptiis supervenit Lælius, et adeo non dissimulavit,
improbare se factum, ut primo etiam cum Syphace et ceteris
captivis detractam eam *lecto* geniali mittere ad Scipionem
22 conatus sit. Victus deinde precibus Masinissæ, orantis, ut
arbitrium, utrius regum duorum fortunæ accessio Sophoniba
esset, ad Scipionem reiiceret, misso Syphace et captivis, ceteras
urbes Numidiæ, quæ præsidiis regiis tenebantur, adiuvante
Masinissa recipit.

13 Syphacem in castra adduci quum esset nuntiatum, omnis
2 velut ad spectaculum triumphi multitudo effusa est. Præ-
cedebat ipse vinctus; sequebatur grex nobilium Numidarum.
Tum, quantum quisque plurimum poterat, magnitudini Sy-
3 phacis, famæ gentis, victoriam suam augendo addebat: illum
esse regem, cuius tantum maiestati duo potentissimi in terris
4 tribuerint populi, Romanus Carthaginiensisque, ut Scipio, impe-
rator suus, ad amicitiam eius petendam, relicta provincia
Hispania exercituque, duabus quinqueremibus in Africam

navigaverit, Hasdrubal, Pœnorum imperator, non ipse modo 5
ad eum in regnum venerit, sed etiam filiam ei nuptum de-
derit. Habuisse eum uno tempore in potestate duos impera-
tores, Pœnum Romanumque. Sicut ab dis immortalibus pars 6
utraque hostiis mactandis pacem petisset, ita ab eo utrinque
pariter amicitiam petitam. Iam tantas habuisse opes, ut 7
Masinissam regno pulsum eo redegerit, ut vita eius fama
mortis et latebris, ferarum modo in silvis rapto viventis,
tegeretur. His sermonibus circumstantium celebratus rex in 8
prætorium ad Scipionem est perductus. Movit et Scipionem
quum fortuna pristina viri præsenti fortunæ collata, tum
recordatio hospitii dextræque datæ et fœderis publice ac
privatim iuncti. Eadem hæc et Syphaci animum dederunt 9
in alloquendo victore. Nam quum Scipio, quid sibi voluis-
set, quæreret, qui non societatem solum abnuisset Romanam,
sed ultro bellum intulisset, tum ille peccasse quidem sese 10
atque insanisse fatebatur, sed non tum demum, quum arma
adversus populum Romanum cepisset; exitum *eum* sui furoris
fuisse, non principium; tum se insanisse, tum hospitia privata 11
et publica fœdera omnia ex animo eiecisse, quum Cartha-
giniensem matronam domum acceperit. Illis nuptialibus 12
facibus regiam conflagrasse suam; illam furiam pestemque
omnibus delenimentis animum suum avertisse atque alienasse,
nec conquiesse, donec ipsa manibus suis nefaria sibi arma
adversus hospitem atque amicum induerit. Perdito tamen 13
atque afflicto sibi hoc in miseriis solatii esse, quod in omnium
hominum inimicissimi sibi domum ac penates eandem pestem
ac furiam transisse videat. Neque prudentiorem neque con- 14
stantiorem Masinissam quam Syphacem esse, etiam iuventa
incautiorem; certe stultius illum atque intemperantius eam
quam se duxisse. Hæc non hostili modo odio, sed amoris **14**
etiam stimulis, amatam apud æmulum cernens, quum dixisset,
non mediocri cura Scipionis animum pepulit. Et fidem cri- 2
minibus raptæ prope inter arma nuptiæ, neque consulto neque
exspectato Lælio, faciebant tamque præceps festinatio, ut,

quo die captam hostem vidisset, eodem matrimonio iunctam
acciperet et ad penates hostis sui nuptiale sacrum conficeret.
3 Eo fœdiora hæc videbantur Scipioni, quod ipsum in Hispania
iuvenem nullius forma pepulerat captivæ. Hæc secum volu-
tanti Lælius ac Masinissa supervenerunt. Quos quum pariter
ambo et benigno vultu excepisset et egregiis laudibus frequenti
4 prætorio celebrasset, abductum in secretum Masinissam sic
alloquitur: „Aliqua te existimo, Masinissa, intuentem in me
bona et principio in Hispania ad iungendam mecum amicitiam
venisse et postea in Africa te ipsum spesque omnes tuas
5 in fidem meam commisisse. Atqui nulla earum virtus est,
propter quas tibi appetendus visus sim, qua ego æque ac
6 temperantia et continentia libidinum gloriatus fuerim. Hanc
te quoque ad ceteras tuas eximias virtutes, Masinissa, adie-
cisse velim. Non est, non (mihi crede) tantum ab hostibus
armatis ætati nostræ periculum, quantum ab circumfusis undi-
7 que voluptatibus. Qui eas temperantia sua frenavit ac domuit,
multo maius decus maioremque victoriam sibi peperit, quam
8 nos Syphace victo habemus. Quæ me absente strenue ac
fortiter fecisti, libenter et commemoravi et memini; cetera te
ipsum reputare tecum quam me dicente erubescere malo.
9 Syphax populi Romani auspiciis victus captusque est. Itaque
ipse, coniux, regnum, ager, oppida, homines, qui incolunt,
10 quicquid denique Syphacis fuit, præda populi Romani est, et
regem coniugemque eius, etiamsi non civis Carthaginiensis
esset, etiamsi non patrem eius imperatorem hostium videremus,
Romam oporteret mitti, ac senatus populique Romani de ea
iudicium atque arbitrium esse, quæ regem socium nobis alie-
11 nasse atque in arma egisse præcipitem dicatur. Vince
animum; cave deformes multa bona uno vitio et tot
meritorum gratiam maiore culpa, quam causa culpæ est, cor-
rumpas."

15 Masinissæ hæc audienti non rubor solum suffusus, sed lacrimæ etiam obortæ; et quum se quidem in potestate futurum imperatoris dixisset orassetque eum, ut, quantum

res sineret, fidei suæ temere obstrictæ consuleret (promisisse 2
enim se in nullius potestatem eam traditurum), ex prætorio
in tabernaculum suum confusus concessit. Ibi, arbitris remo- 3
tis, quum crebro suspiritu et gemitu, quod facile ab circum-
stantibus tabernaculum exaudiri posset, aliquantum temporis
consumpsisset, ingenti ad postremum edito gemitu, fidum e 4
servis vocat, sub cuius *custodia* regio more ad incerta for-
tunæ venenum erat, et mixtum in poculo ferre ad Sophoni-
bam iubet ac simul nuntiare, Masinissam libenter primam ei 5
fidem præstaturum fuisse, quam vir uxori debuerit; quoniam
eius arbitrium, qui possint, adimant, secundam fidem præstare,
ne viva in potestatem Romanorum veniat; memor patris 6
imperatoris patriæque et duorum regum, quibus nupta fuisset,
sibi ipsa consuleret. Hunc nuntium ac simul venenum ferens
minister quum ad Sophonibam venisset, „Accipio“ inquit 7
„nuptiale munus, neque ingratum, si nihil maius vir uxori
præstare potuit. Hoc tamen nuntia, melius me morituram
fuisse, si non in funere meo nupsissem.“ Non locuta est 8
ferocius quam acceptum poculum, nullo trepidationis signo
dato, impavide hausit. Quod ubi nuntiatum est Scipioni, ne 9
quid æger animi ferox iuvenis gravius consuleret, accitum
eum extemplo nunc solatur, nunc, quod temeritatem temeritate 10
alia luerit tristioremque rem, quam necesse fuerit, fecerit,
leniter castigat. Postero die, ut a præsenti motu averteret 11
animum eius, in tribunal escendit et contionem advocari iussit.
Ibi Masinissam, primum regem appellatum eximiisque orna-
tum laudibus, aurea corona, aurea patera, sella curuli et
scipione eburno, toga picta et palmata tunica donat. Addit 12
verbis honorem, neque magnificentius quicquam triumpho
apud Romanos, neque triumphantibus ampliorem eo ornatu
esse, quo unum omnium externorum dignum Masinissam
populus Romanus ducat. Lælium deinde et ipsum collauda- 13
tum aurea corona donat; et alii militares viri, prout a quo-
que navata opera erat, donati. His honoribus mollitus regis 14

animus erectusque in spem propinquam, sublato Syphace,
omnis Numidiæ potiundæ.

16 Scipio, C. Lælio cum Syphace aliisque captivis Romam
misso, cum quibus et Masinissæ legati profecti sunt, ipse ad
Tyneta rursus castra refert et, quæ munimenta inchoaverat,
2 permunit. Carthaginienses non brevi solum, sed prope vano
gaudio ab satis prospera in præsens oppugnatione classis
perfusi, post famam capti Syphacis, in quo plus prope quam
in Hasdrubale atque exercitu suo spei reposuerant, perculsi,
3 iam nullo auctore belli ultra audito, oratores ad pacem
petendam mittunt triginta seniorum principes; id erat sanctius
apud illos consilium maximaque ad ipsum senatum regendum
4 vis. Qui ubi in castra Romana et prætorium pervenerunt,
more adulantium (accepto, credo, ritu ex ea regione, ex qua
5 oriundi erant) procubuerunt. Conveniens oratio tam humili
adulationi fuit, non culpam purgantium, sed transferentium
initium culpæ in Hannibalem potentiæque eius fautores.
6 Veniam civitati petebant civium temeritate bis iam eversæ,
7 incolumi futuræ iterum hostium beneficio; imperium ex victis
hostibus populum Romanum, non perniciem petere; paratis
8 obedienter servire imperaret, quæ vellet. Scipio et venisse
ea spe in Africam se ait, et spem suam prospero belli eventu
auctam, victoriam se, non pacem domum reportaturum esse;
9 tamen, quum victoriam prope in manibus habeat, pacem non
abnuere, ut omnes gentes sciant, populum Romanum et
10 suscipere iuste bella et finire. Leges pacis se has dicere:
captivos et perfugas et fugitivos restituant; exercitus ex
Italia et Gallia deducant; Hispania abstineant; insulis omni-
11 bus, quæ inter Italiam atque Africam sint, decedant; naves
longas præter viginti omnes tradant, tritici quingenta, hordei
12 trecenta millia modium. Pecuniæ summam quantam impera-
verit, parum convenit; alibi quinque millia talentum, alibi
quinque millia pondo argenti, alibi duplex stipendium militi-
13 bus imperatum invenio. „His condicionibus“ inquit „place-
atne pax, triduum ad consultandum dabitur. Si placuerit,

mecum indutias facite, Romam ad senatum mittite legatos."
Ita dimissi Carthaginienses, nullas recusandas condiciones 14
pacis quum censuissent, quippe qui moram temporis quærerent,
dum Hannibal in Africam traiiceret, legatos alios ad Scipio- 15
nem, ut indutias facerent, alios Romam ad pacem petendam
mittunt, ducentes paucos in speciem captivos perfugasque et
fugitivos, quo impetrabilior pax esset.

Multis ante diebus Lælius cum Syphace primoribusque 17
Numidarum captivis Romam venit, quæque in Africa gesta
essent, omnia ordine exposuit patribus, ingenti hominum et in
præsens lætitia et in futurum spe. Consulti inde patres 2
regem in custodiam Albam mittendum censuerunt, Lælium
retinendum, donec legati Carthaginienses venirent. Suppli- 3
catio in quatriduum decreta est. P. Ælius prætor, senatu
misso et contione inde advocata, cum C. Lælio in Rostra
escendit. Ibi vero audientes, fusos Carthaginiensium exer- 4
citus, devictum et captum ingentis nominis regem, Numidiam
omnem egregia victoria peragratam, tacitum continere gau- 5
dium non poterant, quin clamoribus, quibusque aliis multitudo
solet, lætitiam immodicam significarent. Itaque prætor 6
extemplo edixit, uti æditui ædes sacras tota urbe aperirent,
circumeundi salutandique deos agendique grates per totum
diem populo potestas fieret. Postero die legatos Masinissæ 7
in senatum introduxit. Gratulati primum senatui sunt, quod
P. Scipio prospere res in Africa gessisset; deinde gratias 8
egerunt, quod Masinissam non appellasset modo regem, sed
fecisset restituendo in paternum regnum, in quo post Sypha-
cem sublatum, si ita patribus visum esset, sine metu et certa-
mine esset regnaturus, dein collaudatum pro contione 9
amplissimis decorasset *honoribus*, *quibus ne indignus esset*, *et
dedisse* operam Masinissam et porro daturum esse. Petere, 10
ut regium nomen ceteraque Scipionis beneficia et munera senatus
decreto confirmaret. Et ad *hæc*, nisi molestum esset, illud 11
quoque petere Masinissam, ut Numidas captivos, qui Romæ
in custodia essent, remitterent; id sibi amplum apud popu-

12 lares futurum esse. Ad ea responsum legatis, rerum gesta-
rum prospere in Africa communem sibi cum rege gratulationem
esse; Scipionem recte atque ordine videri fecisse, quod eum
regem appellaverit, et quicquid aliud fecerit, quod cordi foret
13 Masinissæ, id patres comprobare ac laudare. Munera, quæ
legati ferrent regi, decreverunt sagula purpurea duo cum
fibulis *aureis* singulis et lato clavo tunicis, equos duo
phaleratos, bina equestria arma cum loricis, et tabernacula
militaremque supellectilem, qualem præberi consuli mos esset.
14 Hæc regi prætor mittere iussus. Legatis in singulos dona
ne minus quinum millium, comitibus eorum millium æris, et
vestimenta bina legatis, singula comitibus Numidisque, qui
ex custodia emissi redderentur regi, ad hoc ædes liberæ,
loca, lautia legatis decreta.

18 Eadem æstate, qua hæc decreta Romæ et in Africa
gesta sunt, P. Quinctilius Varus prætor et M. Cornelius pro-
consul in agro Insubrum Gallorum cum Magone Pœno signis
2 collatis pugnarunt. Prætoris legiones in prima acie fuerunt;
Cornelius suas in subsidiis tenuit, ipse ad prima signa equo
advectus; proque duobus cornibus prætor ac proconsul milites
3 ad inferenda in hostes signa summa vi hortabantur. Post-
quam nihil commovebant, tum Quinctilius Cornelio: „Lentior,
ut vides, fit pugna, et induratus præter spem resistendo
hostium timor[; ac] ne vertat in audaciam, periculum est.
4 Equestrem procellam excitemus oportet, si turbare ac statu
movere volumus. Itaque vel tu ad prima signa prœlium
sustine, ego inducam in pugnam equites; vel ego hic in
prima acie rem geram, tu quattuor legionum equites in
5 hostem emitte.“ Utram vellet prætor, muneris partem pro-
consule accipiente, Quinctilius prætor cum filio, cui Marco præ-
nomen erat, impigro iuvene, ad equites pergit iussosque
6 escendere in equos repente in hostem emittit. Tumultum
equestrem auxit clamor ab legionibus additus, nec stetisset
hostium acies, ni Mago ad primum equitum motum paratos
7 elephantos extemplo in prœlium induxisset; ad quorum stri-

dorem odoremque et adspectum territi equi vanum equestre
auxilium fecerunt. Et ut inter permixtos, *ubi* uti cuspide, uti
cominus gladio posset, roboris maioris Romanus eques erat,
ita in ablatum paventibus procul equis melius ex intervallo
Numidæ iaculabantur. Simul et peditum legio duodecima, 8
magna ex parte cæsa, pudore magis quam viribus tenebat
locum; nec diutius tenuisset, ni ex subsidiis tertia decima 9
legio in primam aciem inducta prœlium dubium excepisset.
Mago quoque ex subsidiis Gallos integræ legioni opposuit.
Quibus haud magno certamine fusis, hastati legionis undecimæ 10
conglobant sese atque elephantos iam peditum aciem turban-
tes invadunt; in quos quum pila confertos coniecissent, nullo 11
ferme frustra emisso, omnes retro in aciem suorum averte-
runt; quattuor gravati vulneribus corruerunt. Tum primum 12
commota hostium acies, simul omnibus equitibus, ut aversos
videre elephantos, ad augendum pavorem ac tumultum effu-
sis. Sed donec stetit ante signa Mago, gradum sensim
referentes ordines et tenorem pugnæ servabant; postquam 13
femine transfixo cadentem auferrique ex prœlio prope exsan-
guem videre, extemplo in fugam omnes versi. Ad quinque
millia hostium eo die cæsa et signa militaria duo et viginti
capta. Nec Romanis incruenta victoria fuit; duo millia et 14
trecenti de exercitu prætoris, pars multo maxima ex legione
duodecima, amissi; inde et tribuni militum duo, M. Cosconius
et M. Mævius. Tertiæ decimæ quoque legionis, quæ postremo 15
prœlio affuerat, C. Helvius tribunus militum in restituenda
pugna cecidit, et duo et viginti ferme equites illustres, obtriti
ab elephantis, cum centurionibus aliquot perierunt. Et lon-
gius certamen fuisset, ni vulnere ducis concessa victoria
esset.

Mago proximæ silentio noctis profectus, quantum pati 19
viæ per vulnus poterat, itineribus extentis, ad mare in Ligures
Ingaunos pervenit. Ibi eum legati ab Carthagine, paucis 2
ante diebus in sinum Gallicum appulsis navibus, adierunt,
iubentes primo quoque tempore in Africam traiicere; id et 3

fratrem eius Hannibalem (nam ad eum quoque isse legatos
eadem iubentes) facturum; non in eo esse Carthaginiensium
4 res, ut Galliam atque Italiam armis obtineant. Mago non
imperio modo senatus periculoque patriæ motus, sed metuens
etiam, ne victor hostis moranti instaret, Liguresque ipsi,
relinqui Italiam a Pœnis cernentes, ad eos, quorum mox in
5 potestate futuri essent, deficerent, simul sperans leniorem in
navigatione quam in via iactationem vulneris fore et cura-
tioni omnia commodiora, impositis copiis in naves profectus,
vixdum superata Sardinia ex vulnere moritur. Naves quoque
aliquot Pœnorum disiectæ in alto a classe Romana, quæ
6 circa Sardiniam erat, capiuntur. Hæc terra marique in parte
Italiæ, quæ iacet ad Alpes, gesta.

Consul C. Servilius nulla memorabili re in provincia
Etruria et Gallia, quoniam eo quoque processerat, gesta,
7 patre C. Servilio et C. Lutatio ex servitute post sextum
decimum annum receptis, qui ad vicum Tannetum a Boiis
8 capti fuerant, hinc patre, hinc Catulo lateri circumdatis, pri-
vato magis quam publico decore insignis Romam rediit.
9 Latum ad populum est, ne C. Servilio fraudi esset, quod
patre, qui sella curuli sedisset, vivo, quum id ignoraret, tri-
bunus plebis atque ædilis plebis fuisset, contra quam sanc-
tum legibus erat. Hac rogatione perlata in provinciam
rediit.

10 Ad Cn. Servilium consulem, qui in Bruttiis erat, Con-
sentia, Aufugum, Bergæ, Besidiæ, Ocriculum, Lymphæum, Ar-
gentanum, Clampetia multique alii ignobiles populi, senescere
11 Punicum bellum cernentes, defecere. Idem consul cum Hanni-
bale in agro Crotoniensi acie conflixit. Obscura eius pugnæ
fama est. Valerius Antias quinque millia hostium cæsa ait,
quæ tanta res est, ut aut impudenter ficta sit aut negligenter
12 prætermissa. Nihil certe ultra rei in Italia ab Hannibale
gestum. Nam ad eum quoque legati ab Carthagine,
vocantes in Africam, iis forte diebus, quibus ad Magonem,
venerunt.

20 Frendens gemensque ac vix lacrimis temperans

dicitur legatorum verba audisse. Postquam edita sunt man- 2
data, „Iam non perplexe“ inquit, „sed palam revocant, qui
vetando supplementum et pecuniam mitti iam pridem trahe-
bant. Vicit ergo Hannibalem non populus Romanus, toties 3
cæsus fugatusque, sed senatus Carthaginiensis obtrectatione
atque invidia; neque hac deformitate reditus mei tam P. 4
Scipio exsultabit atque efferet sese quam Hanno, qui domum
nostram, quando alia re non potuit, ruina Carthaginis oppres-
sit.“ Iam hoc ipsum præsagiens animo præparaverat ante 5
naves. Itaque inutili militum turba præsidii specie in oppida
Bruttii agri, quæ pauca magis metu quam fide continebantur,
dimissa, quod roboris in exercitu erat, in Africam transvexit,
multis Italici generis, quia in Africam secuturos abnuentes 6
concesserant in Iunonis Laciniæ delubrum, inviolatum ad eam
diem, in templo ipso fœde interfectis. Raro quemquam 7
alium, patriam exsilii causa relinquentem, *tam* mæstum abisse
ferunt quam Hannibalem, hostium terra excedentem; re-
spexisse sæpe Italiæ litora, et deos hominesque accusantem
in se quoque ac suum ipsius caput exsecratum, quod non 8
cruentum ab Cannensi victoria militem Romam duxisset.
Scipionem ire ad Carthaginem ausum, qui consul hostem in
Italia Pœnum non vidisset; se, centum millibus armatorum 9
ad Trasumennum aut Cannas cæsis, circa Casilinum Cumasque
et Nolam consenuisse. Hæc accusans querensque ex diutina
possessione Italiæ est detractus.

Romam per eosdem dies et Magonem et Hannibalem 21
profectos allatum est. Cuius duplicis gratulationis minuit
lætitiam, et quod parum duces in retinendis iis, quum id man-
datum ab senatu esset, aut animi aut virium habuisse vide-
bantur, et quod solliciti erant, omni belli mole in unum exerci- 2
tum ducemque inclinata, quo evasura esset res. Per eosdem 3
dies legati Saguntini venerunt, comprensos cum pecunia
adducentes Carthaginienses, qui ad conducenda auxilia in
Hispaniam traiecissent. Ducenta et quinquaginta auri, 4
octingenta pondo argenti in vestibulo curiæ posuerunt.

5 Hominibus acceptis *et* in carcerem conditis, auro argentoque
reddito, gratiæ legatis actæ, atque insuper munera data ac
6 naves, quibus in Hispaniam reverterentur. Mentio deinde ab
senioribus facta est, segnius homines bona quam mala sen-
tire; transitu in Italiam Hannibalis quantum terroris pavoris-
que esset, meminisse; quas deinde clades, quos luctus incidisse?
7 Visa castra hostium e muris urbis; quæ vota singulorum
universorumque fuisse? quoties in conciliis voces manus ad
8 cælum porrigentium auditas, en unquam ille dies futurus esset,
quo vacuam hostibus Italiam bona pace florentem visuri
9 essent? Dedisse id deos tandem sexto decimo demum anno,
nec esse, qui deis grates agendas censeant; adeo ne advenien-
tem quidem gratiam homines benigne accipere, nedum ut
10 præteritæ satis memores sint. Conclamatum deinde ex omni
parte curiæ est, uti referret P. Ælius prætor; decretumque,
ut quinque dies circa omnia pulvinaria supplicaretur, victimæ-
que maiores immolarentur centum viginti.

11 Iam dimisso Lælio legatisque Masinissæ, quum Cartha-
giniensium legatos de pace ad senatum venientes Puteolis
visos, inde terra venturos allatum esset, revocari C. Lælium
12 placuit, ut coram eo de pace ageretur. Q. Fulvius Gillo,
legatus Scipionis, Carthaginienses Romam adduxit; quibus
vetitis ingredi urbem hospitium in villa publica, senatus ad
22 ædem Bellonæ datus est. Orationem eandem ferme, quam
apud Scipionem, habuerunt, culpam omnem belli a publico
2 consilio in Hannibalem vertentes; eum iniussu senatus non
Alpes modo, sed Hiberum quoque transgressum, nec Romanis
solum, sed ante etiam Saguntinis privato consilio bellum intu-
3 lisse; senatui ac populo Carthaginiensi, si quis vere æstimet,
4 fœdus ad eam diem inviolatum esse cum Romanis; itaque
nihil aliud sibi mandatum esse uti peterent, quam ut in ea
pace, quæ postremo cum C. Lutatio facta esset, manere
5 liceret. Quum more tradito patribus potestatem interrogandi,
si quis quid vellet, legatos prætor fecisset, senioresque, qui
fœderibus interfuerant, alia alii interrogarent, nec meminisse

per ætatem (etenim omnes ferme iuvenes erant) dicerent legati,
conclamatum ex omni parte curiæ est, Punica fraude electos, 6
qui veterem pacem repeterent, cuius ipsi non meminissent.
Emotis deinde curia legatis, sententiæ interrogari cœptæ. M. 23
Livius C. Servilium consulem, qui propior esset, arcessendum,
ut coram eo de pace ageretur, censebat; quum de re maiore, 2
quam quanta ea esset, consultatio incidere non posset, non
videri sibi absente consulum altero ambobusve eam rem agi
satis ex dignitate populi Romani esse. Q. Metellus, qui 3
triennio ante consul dictatorque fuerat: quum P. Scipio cædendo
exercitus, agros populando in eam necessitatem hostes
compulisset, ut supplices pacem peterent, et nemo omnium 4
verius existimare posset, qua mente ea pax peteretur, quam
qui ante portas Carthaginis bellum gereret, nullius alterius
consilio quam Scipionis accipiendam abnuendamve pacem esse.
M. Valerius Lævinus, qui bis consul fuerat, speculatores, 5
non legatos venisse arguebat, iubendosque Italia excedere et
custodes cum iis usque ad naves mittendos, Scipionique scribendum,
ne bellum remitteret. Lælius Fulviusque adiecerunt, 6
et Scipionem in eo positam habuisse spem pacis, si Hannibal
et Mago ex Italia *non* revocarentur: omnia simulaturos 7
Carthaginienses, duces eos exercitusque exspectantes; deinde
quamvis recentium fœderum et deorum omnium oblitos bellum
gesturos. Eo magis in Lævini sententiam discessum. Legati 8
pace infecta ac prope sine responso dimissi.

Per eos dies Cn. Servilius consul, haud dubius, quin 24
pacatæ Italiæ penes se gloria esset, velut pulsum ab se Hannibalem
persequens, in Siciliam, inde in Africam transiturus,
traiecit. Quod ubi Romæ vulgatum est, primo censuerunt 2
patres, ut prætor scriberet consuli, senatum æquum censere
in Italiam reverti eum; deinde, quum prætor spreturum eum 3
litteras suas diceret, dictator ad id ipsum creatus P. Sulpicius
pro iure maioris imperii consulem in Italiam revocavit. Reli- 4
quum anni cum M. Servilio magistro equitum circumeundis

Italiæ urbibus, quæ bello alienatæ fuerant, noscendisque singularum causis consumpsit.

5 Per indutiarum tempus [et] ex Sardinia ab Lentulo prætore centum onerariæ naves cum commeatu viginti rostratarum præsidio, et ab hoste et ab tempestatibus mari tuto, in Afri-
6 cam transmiserunt. Cn. Octavio ducentis onerariis, triginta
longis navibus ex Sicilia traiicienti non eadem fortuna fuit.
7 In conspectum ferme Africæ prospero cursu vectum primo
destituit ventus, deinde versus in Africum turbavit, ac passim
8 naves disiecit. Ipse cum rostratis, per adversos fluctus
ingenti remigum labore enisus, Apollinis promuntorium tenuit;
9 onerariæ pars maxima ad Ægimurum (insula ea sinum ab
alto claudit, in quo sita Carthago est, triginta ferme millia
ab urbe), aliæ adversus urbem ipsam ad Calidas Aquas delatæ
10 sunt. Omnia in conspectu Carthaginis erant. Itaque ex
tota urbe in forum concursum est; magistratus senatum vocare;
populus in curiæ vestibulo fremere, ne tanta ex oculis mani-
11 busque amitteretur præda. Quum quidam pacis petitæ, alii
indutiarum (necdum enim dies exierat) fidem opponerent,
permixto pæne senatus populique concilio consensum est, ut
classem quinquaginta navium Hasdrubal Ægimurum traiiceret,
inde per litora portusque dispersas Romanas naves colligeret.
12 Desertæ fuga nautarum primum ab Ægimuro, deinde ab Aquis
onerariæ Carthaginem puppibus tractæ sunt.

25 Nondum ab Roma reverterant legati, neque sciebatur,
quæ senatus Romani de bello aut pace sententia esset, necdum
2 indutiarum dies exierat; eo indigniorem iniuriam ratus Scipio,
ab iis, qui petissent pacem et indutias, et spem pacis et
fidem indutiarum violatam esse, legatos Carthaginem L. Bæ-
3 bium, M. Servilium, L. Fabium extemplo misit. Qui quum
multitudinis concursu prope violati essent nec reditum tutio-
rem futurum cernerent, petierunt a magistratibus, quorum
auxilio vis prohibita erat, ut naves mitterent, quæ se prose-
4 querentur. Datæ triremes duæ, quum ad Bagradam flumen
pervenissent, unde castra Romana conspiciebantur, Cartha-

ginem rediere. Classis Punica ad Uticam stationem habebat. 5
Ex ea tres quadriremes, seu clam misso a Carthagine nuntio,
uti fieret, seu Hasdrubale, qui classi præerat, sine publica
fraude auso facinus, quinqueremem Romanam superantem 6
promuntorium ex alto repente aggressæ sunt. Sed neque
rostro ferire celeritate superlabentem poterant neque transilire
armati ex humilioribus in altiorem navem; et defendebatur 7
egregie, quoad tela suppeditarunt. Quis deficientibus iam
nulla alia res eam quam propinquitas terræ multitudoque a
castris *in* litus effusa tueri potuit. Concitatam enim remis, quanto 8
maximo impetu poterant, in terram quum immisissent, navis
tantum iactura facta, incolumes ipsi evaserunt. Ita alio super 9
aliud scelere quum haud dubie indutiæ ruptæ essent, Lælius
Fulviusque ab Roma cum legatis Carthaginiensibus supervene-
runt. Quibus Scipio, etsi non indutiarum fides modo a Car- 10
thaginiensibus, sed ius etiam gentium in legatis violatum esset,
tamen se nihil nec institutis populi Romani nec suis moribus
indignum in iis facturum esse quum dixisset, dimissis legatis,
bellum parabat.

Hannibali iam terræ appropinquanti iussus e nauticis 11
unus escendere in malum, ut specularetur, quam tenerent
regionem, quum dixisset sepulcrum dirutum proram spectare, 12
abominatus, prætervehi iusso gubernatore, ad Leptim appulit
classem atque ibi copias exposuit.

Hæc eo anno in Africa gesta; insequentia exce- **26**
dunt in eum annum, quo M. Servilius, qui tum magister
equitum erat, et Ti. Claudius Nero consules facti sunt.
Ceterum exitu superioris anni quum legati sociarum urbium 2
ex Græcia questi essent, vastatos agros ab regiis præsidiis,
profectosque in Macedoniam legatos ad res repetendas non
admissos ad Philippum regem, simul nuntiassent, quattuor 3
millia militum cum Sopatro duce traiecta in Africam dici,
ut essent Carthaginiensibus præsidio, et pecuniæ aliquantum
una missum, legatos ad regem, qui hæc adversus fœdus facta 4
videri patribus nuntiarent, mittendos censuit senatus. Missi

C. Terentius Varro, C. Mamilius, M. Aurelius; iis tres quin-
queremes datæ.
5 Annus insignis incendio ingenti, quo clivus Publicius ad
solum exustus *est*, et aquarum magnitudine, sed annonæ vili-
tate fuit, præterquam quod pace omnis Italia erat aperta,
6 etiam quod magnam vim frumenti ex Hispania missam M.
Valerius Falto et M. Fabius Buteo ædiles curules quaternis
æris vicatim populo descripserunt.
7 Eodem anno Q. Fabius Maximus moritur, exactæ ætatis,
si quidem verum est, augurem duos et sexaginta annos fuisse,
8 quod quidam auctores sunt. Vir certe fuit dignus tanto cog-
nomine, vel si novum ab eo inciperet. Superavit paternos
honores, avitos æquavit. *Pluribus* victoriis et maioribus prœ-
liis avus insignis Rullus; sed omnia æquare unus hostis
9 Hannibal potest. Cautior tamen quam promptior hic habi-
tus; et sicut dubites, utrum ingenio cunctator fuerit, an quia
ita bello proprie, quod tum gerebatur, aptum erat, sic nihil
certius est, quam unum hominem nobis cunctando rem resti-
10 tuisse, sicut Ennius ait. Augur in locum eius inauguratus
Q. Fabius Maximus filius; in eiusdem locum pontifex (nam
duo sacerdotia habuit) Ser. Sulpicius Galba.
11 Ludi Romani diem unum, plebeii ter toti instaurati ab
ædilibus M. Sextio Sabino et Cn. Tremellio Flacco. Ii ambo
prætores facti, et cum iis C. Livius Salinator et C. Aurelius
12 Cotta. Comitia eius anni utrum C. Servilius consul habuerit
an, quia eum in Etruria tenuerint quæstiones ex senatus
consulto de coniurationibus principum habendæ, dictator ab
eo dictus P. Sulpicius, incertum ut sit, diversi auctores
faciunt.

27 Principio insequentis anni M. Servilius et Ti. Clau-
A. u. c. 552. A. Ch. 202. dius, senatu in Capitolium vocato, de provinciis retulerunt.
2 Italiam atque Africam in sortem coniici, Africam ambo
cupientes, volebant; ceterum, Q. Metello maxime annitente,
3 neque negata neque data est Africa. Consules iussi cum
tribunis plebis agere, ut, si iis videretur, populum rogarent,

quem vellent in Africa bellum gerere. Omnes tribus P. Sci- 4
pionem iusserunt. Nihilo minus consules provinciam Africam
(ita enim senatus decreverat) in sortem coniecerunt. Ti. 5
Claudio Africa evenit, ut quinquaginta navium classem, omnes
quinqueremes, in Africam traiiceret, parique imperio cum
Scipione [imperator] esset; M. Servilius Etruriam sortitus. In 6
eadem provincia et C. Servilio prorogatum imperium, si con-
sulem manere ad urbem senatu placuisset. Prætores, M. 7
Sextius Galliam est sortitus, ut duas legiones provinciamque
traderet ei P. Quinctilius Varus; C. Livius Bruttios cum
duabus legionibus, quibus P. Sempronius proconsul priore
anno præfuerat; Cn. Tremellius Siciliam, ut a P. Villio Tap- 8
pulo, prætore prioris anni, provinciam et duas legiones acci-
peret; Villius pro prætore viginti navibus longis, militibus
mille oram Siciliæ tutaretur; M. Pomponius viginti navibus 9
reliquis mille et quingentos milites Romam deportaret. C.
Aurelio Cottæ urbana evenit. Ceteris ita, uti quisque obtine-
bant provincias exercitusque, prorogata imperia. Sedecim 10
non amplius eo anno legionibus defensum imperium est. Et 11
ut placatis dis omnia inciperent agerentque, ludos, quos M.
Claudio Marcello, T. Quinctio consulibus T. Manlius dictator,
quasque hostias maiores voverat, si per quinquennium res
publica eodem statu fuisset, ut eos ludos consules, prius-
quam ad bellum proficiscerentur, facerent. Ludi in circo 12
per quatriduum facti, hostiæque, quibus votæ erant, dis cæsæ.

Inter hæc simul spes, simul cura in dies crescebat, nec 28
satis certum constare apud animum poterat, utrum gaudio
dignum esset, Hannibalem post sextum decimum annum ex
Italia decedentem vacuam possessionem eius reliquisse populo
Romano, an magis metuendum, quod incolumi exercitu in
Africam transisset: locum nimirum, non periculum mutatum; 2
cuius tantæ dimicationis vatem, qui nuper decessisset, Q.
Fabium haud frustra canere solitum, graviorem in sua terra
futurum hostem Hannibalem, quam in aliena fuisset. Nec 3

Scipioni aut *cum* Syphace, inconditæ barbariæ rege, cui Sta-
torius semilixa ducere exercitus solitus sit, aut cum socero
eius Hasdrubale, fugacissimo duce, rem futuram, aut tumul-
tuariis exercitibus, ex agrestium semermi turba subito collectis.
4 sed cum Hannibale, prope nato in prætorio patris, fortissimi
ducis, alito atque educato inter arma, puero quondam milite,
vixdum iuvene imperatore, qui senex vincendo factus Hispa-
nias, Gallias, Italiam ab Alpibus ad fretum monumentis
5 ingentium rerum complesset. Ducere exercitum æqualem
stipendiis suis, duratum omnium rerum patientia, quas vix
fides fiat homines passos, perfusum millies cruore Romano,
exuvias non militum tantum, sed etiam imperatorum portan-
6 tem. Multos occursuros Scipioni in acie, qui prætores, qui
imperatores, qui consules Romanos sua manu occidissent,
muralibus *vallaribus*que insignes coronis, pervagatos capta
7 castra, captas urbes Romanas. Non esse hodie tot fasces
magistratibus populi Romani, quot captos ex cæde impera-
8 torum præferre posset Hannibal. Has formidines agitando
animis ipsi curas et metus augebant, etiam quod, quum assues-
sent per aliquot annos bellum ante oculos aliis atque aliis
in Italiæ partibus lenta spe in nullum propinquum debellandi
finem gerere, erexerant omnium animos Scipio et Hannibal
9 velut ad supremum certamen comparati duces. Ei quoque,
quibus erat ingens in Scipione fiducia et victoriæ spes, quo
magis in propinquam eam imminebant animis, eo curas inten-
10 tiores *volvebant*. Haud dispar habitus animorum Cartha-
giniensibus erat, quos modo petisse pacem, intuentes Hanni-
11 balem ac rerum gestarum eius magnitudinem, pænitebat, modo,
quum respicerent bis sese acie victos, Syphacem captum,
pulsos se Hispania, pulsos Italia, atque ea omnia unius vir-
tute et consilio Scipionis facta, velut fatalem eum ducem in
exitium suum natum horrebant.

29 Iam Hadrumetum venerat Hannibal; unde, ad reficien-
dum ex iactatione maritima militem paucis diebus sumptis,
excitus pavidis nuntiis omnia circa Carthaginem obtineri armis

afferentium, magnis itineribus Zamam contendit. Zama quin- 2
que dierum iter a Carthagine abest. Inde præmissi specu-
latores quum, excepti a custodibus Romanis, deducti ad Sci-
pionem essent, traditos eos tribunis militum iussosque omisso
metu visere omnia per castra, qua vellent, circumduci iussit;
percontatusque, satin' per commodum omnia explorassent, 3
datis, qui prosequerentur, retro ad Hannibalem dimisit. Han- 4
nibal nihil quidem eorum, quæ nuntiabantur (nam et Masi-
nissam cum sex millibus peditum, quattuor equitum venisse
eo ipso forte die afferebant), læto animo audiit, *ceterum* maxime
hostis fiducia *audacia*que, non de nihilo profecto concepta,
percussus est. Itaque quanquam et ipse causa belli erat et 5
adventu suo turbaverat et pactas indutias et spem fœderum,
tamen, si integer, quam si victus peteret pacem, æquiora im-
petrari posse ratus, nuntium ad Scipionem misit, ut collo-
quendi secum potestatem faceret. Id utrum sua sponte 6
fecerit an publico consilio, neutrum cur affirmem habeo.
Valerius Antias primo prœlio victum eum a Scipione, quo 7
duodecim millia armatorum in acie sint cæsa, mille et sep-
tingenti capti, legatum cum aliis decem legatis tradit in castra
ad Scipionem venisse. Ceterum Scipio quum colloquium 8
haud abnuisset, ambo ex composito duces castra protulerunt,
ut coire ex propinquo possent. Scipio haud procul Narag- 9
gara urbe, quum ad cetera loco opportuno, tum quod aquatio
intra teli coniectum erat, consedit. Hannibal tumulum a 10
quattuor millibus inde, tutum commodumque alioqui, nisi
quod longinquæ aquationis erat, cepit. Ibi in medio locus
conspectus undique, ne quid insidiarum esset, delectus.
Summotis pari spatio armatis, cum singulis interpretibus **30**
congressi sunt, non suæ modo ætatis maximi duces, sed
omnis ante se memoriæ, omnium gentium cuilibet regum
imperatorumve pares. Paulisper alter alterius conspectu, 2
admiratione mutua prope attoniti, conticuere; tum Hannibal
prior: „Si hoc ita fato datum erat, ut, qui primus bellum 3
intuli populo Romano, quique toties prope in manibus victo-

riam habui, is ultro ad pacem petendam venirem, lætor te
4 mihi sorte potissimum datum, a quo peterem. Tibi quoque
inter multa egregia non in ultimis laudum hoc fuerit, Hanni-
balem, cui tot de Romanis ducibus victoriam di dedissent,
tibi cessisse, teque huic bello, vestris plus quam nostris
5 cladibus insigni, finem imposuisse. Hoc quoque ludibrium
casus ediderit fortuna, ut, quum patre tuo *consule* ceperim
arma, cum eodem primum Romano imperatore signa con-
tulerim, ad filium eius inermis ad pacem petendam veniam.
6 Optimum quidem fuerat, eam patribus nostris mentem datam
ab dis esse, ut et vos Italiæ et nos Africæ imperio contenti
7 essemus; neque enim ne vobis quidem Sicilia ac Sardinia
satis digna pretia sunt pro tot classibus, tot exercitibus, tot
tam egregiis amissis ducibus; sed præterita magis reprehendi
8 possunt quam corrigi. Ita aliena appetiimus, ut de nostris
dimicaremus, nec in Italia solum vobis *bellum aut nobis* in
Africa esset; sed et vos in portis vestris prope ac mœnibus
signa armaque hostium vidistis, et nos ab Carthagine fremi-
9 tum castrorum Romanorum exaudimus. Quod igitur nos
maxime abominamur, vos autem ante omnia optare debetis,
in meliore vestra fortuna de pace agitur. Agimus ei, quo-
rum maxime interest pacem esse, et qui quodcunque egerimus,
ratum civitates nostræ habituræ sint; animo tantum nobis
10 opus est non abhorrente a quietis consiliis. Quod ad me
attinet, *iam* ætas senem in patriam revertentem, unde puer
profectus sum, iam secundæ, iam adversæ res ita erudiverunt,
11 ut rationem sequi quam fortunam malim; tuam et adolescen-
tiam et perpetuam felicitatem, ferociora utraque, quam quietis
opus est consiliis, metuo. Non temere incerta casuum reputat,
12 quem fortuna nunquam decepit. Quod ego fui ad Trasu-
mennum, ad Cannas, id tu hodie *es*. Vixdum militari ætate
imperio accepto, omnia audacissime incipientem nusquam
13 fefellit fortuna. Patris et patrui persecutus mortem ab cala-
mitate vestræ domus decus insigne virtutis pietatisque eximiæ
cepisti; amissas Hispanias recuperasti, quattuor inde Punicis

exercitibus pulsis; consul creatus, quum ceteris ad tutandam 14
Italiam parum animi esset, transgressus in Africam, duobus
hic exercitibus cæsis, binis eadem hora captis simul incensis-
que castris, Syphace potentissimo rege capto, tot urbibus regni
eius, tot nostri imperii ereptis, me sextum decimum iam annum
hærentem in possessione Italiæ detraxisti. Potest victoriam 15
malle quam pacem animus. Novi spiritus magnos magis
quam utiles; et mihi talis aliquando fortuna affulsit. Quod si 16
in secundis rebus bonam quoque mentem darent dei, non ea
solum, quæ evenissent, sed etiam ea, quæ evenire possent,
reputaremus. Ut omnium obliviscaris aliorum, satis ego
documenti in omnes casus sum. Quem modo, castris inter 17
Anienem atque urbem vestram positis, signa inferentem mœnia
Romana *tremuerunt*, hic cernas duobus fratribus, fortissimis
viris, clarissimis imperatoribus, orbatum, ante mœnia prope
obsessæ patriæ, quibus terrui vestram urbem, ea pro mea
deprecantem. Maximæ cuique fortunæ minime credendum 18
est. In bonis tuis rebus, nostris dubiis, ampla ac spe-
ciosa danti est pax, nobis petentibus magis necessaria quam
honesta. Melior tutiorque est certa pax quam sperata victoria; 19
hæc in tua, illa in deorum manu est. Ne tot annorum
felicitatem in unius horæ dederis discrimen. Quum tuas vires, 20
tum vim fortunæ Martemque belli communem propone animo;
utrinque ferrum, utrinque corpora humana erunt; nusquam minus
quam in bello eventus respondent. Non tantum ad id, quod 21
data pace iam habere potes, si prœlio vincas, gloriæ adie-
ceris, quantum *ademeris*, si quid adversi eveniat. Simul parta
ac sperata decora unius horæ fortuna evertere potest. Omnia 22
in pace iungenda tuæ potestatis sunt, P. Corneli; tunc ea
habenda fortuna erit, quam di dederint. Inter pauca felici- 23
tatis virtutisque exempla M. Atilius quondam in hac eadem
terra fuisset, si victor pacem petentibus dedisset patribus
nostris; non statuendo felicitati modum nec cohibendo efferen-
tem se fortunam, quanto altius elatus erat, eo fœdius corruit.
Est quidem eius, qui dat, non qui petit, condiciones dicere 24

pacis; sed forsitan non indigni simus, qui nobismet ipsi mul-
25 tam irrogemus. Non recusamus, quin omnia, propter quæ
ad bellum itum est, vestra sint, Sicilia, Sardinia, Hispania,
quicquid insularum toto inter Africam Italiamque continetur
26 mari. Carthaginienses inclusi Africæ litoribus vos, quando
ita dis placuit, externa etiam terra marique videamus regentes
27 imperio. Haud negaverim, propter non nimis sincere petitam
aut exspectatam nuper pacem suspectam esse vobis Punicam
fidem. Multum, per quos petita sit, ad fidem tuendæ pacis
28 pertinet, Scipio. Vestri quoque, ut audio, patres nonnihil
etiam ob hoc, quia parum dignitatis in legatione erat, nega-
29 verunt pacem. Hannibal peto pacem, qui neque peterem,
nisi utilem crederem, et propter eandem utilitatem tuebor
30 eam, propter quam petii. Et quemadmodum, quia a me bellum
cœptum est, ne quem eius pæniteret, quoad ipsi invidere dei,
præstiti, ita annitar, ne quem pacis per me partæ pæniteat."

31 Adversus hæc imperator Romanus in hanc fere senten-
tiam respondit: „Non me fallebat, Hannibal, adventus tui
spe Carthaginienses et præsentem indutiarum fidem et spem
2 pacis turbasse; neque tu id sane dissimulas, qui de condi-
cionibus superioribus pacis omnia subtrahas præter ea, quæ
3 iam pridem in nostra potestate sunt. Ceterum ut tibi curæ
est, sentire cives tuos, quanto per te onere leventur, sic mihi
laborandum est, ne, quæ tum pepigerunt, hodie subtracta
4 ex condicionibus pacis præmia perfidiæ habeant. Indigni,
quibus eadem pateat condicio, etiam ut prosit vobis fraus,
petitis. Neque patres nostri priores de Sicilia neque nos de
Hispania fecimus bellum; et tunc Mamertinorum sociorum
periculum et nunc Sagunti excidium nobis pia ac iusta
5 induerunt arma. Vos lacessisse, et tu ipse fateris et dei
testes sunt, qui et illius belli exitum secundum ius fasque
6 dederunt et huius dant et dabunt. Quod ad me attinet,
et humanæ infirmitatis memini et vim fortunæ reputo et
omnia, quæcunque agimus, subiecta esse mille casibus scio:
7 ceterum quemadmodum superbe et violenter me faterer facere,

i, priusquam in Africam traiecissem, te tua voluntate ceden-
em Italia et, imposito in naves exercitu, ipsum venientem ad
pacem petendam aspernarer, sic nunc, quum prope manu 8
conserta restitantem ac tergiversantem in Africam attraxerim,
nulla sum tibi verecundia obstrictus. Proinde si quid ad 9
ea, *in* quæ tum pax conventura videbatur, quasi multa navium
cum commeatu per indutias expugnatarum legatorumque
violatorum adiicitur, est, quod referam ad consilium; sin illa
quoque gravia videntur, bellum parate, quoniam pacem pati
non potuistis."

Ita infecta pace ex colloquio ad suos quum se recepis- 10
sent, frustra verba iactata renuntiant; armis decernendum esse
habendamque eam fortunam, quam dei dedissent. In castra **32**
ut est ventum, pronuntiant ambo, arma expedirent milites
animosque ad supremum certamen, non in unum diem, sed
in perpetuum, si felicitas adesset, victores. Roma an Car- 2
thago iura gentibus daret, ante crastinam noctem scituros;
neque enim Africam aut Italiam, sed orbem terrarum vic-
toriæ præmium fore; par periculum præmio, quibus adversa
pugnæ fortuna fuisset. Nam neque Romanis effugium ullum 3
patebat in aliena ignota*que terra*, *et Carthagini*, *supremo* auxilio
effuso, adesse videbatur præsens excidium.

Ad hoc discrimen procedunt postero die duorum opu- 4
lentissimorum populorum duo longe clarissimi duces, duo
fortissimi exercitus, multa ante parta decora aut cumulaturi
eo die aut eversuri. Anceps igitur spes *et* metus miscebant 5
animos; contemplantibusque modo suam, modo hostium aciem,
quum *non* oculis magis quam ratione pensarent vires, simul
læta, simul tristia obversabantur. Quæ ipsis sua sponte non
succurrebant, ea duces admonendo atque hortando subiicie-
bant. Pœnus sedecim annorum in terra Italia res gestas, 6
tot duces Romanos, tot exercitus occidione occisos et sua
cuique decora, ubi ad insignem alicuius pugnæ memoria
militem venerat, referebat; Scipio Hispanias et recentia in 7
Africa prœlia et confessionem hostium, quod neque non petere

pacem propter metum neque manere in ea præ insita animis
8 perfidia potuissent. Ad hoc colloquium Hannibalis in secreto
9 habitum ac liberum fingenti, qua vult, flectit. Ominatur.
quibus quondam auspiciis patres eorum ad Ægates pugnaverint insulas, ea illis exeuntibus in aciem portendisse deos.
10 Adesse finem belli ac laboris; in manibus esse prædam Carthaginis, reditum domum in patriam, ad parentes, liberos,
11 coniuges penatesque deos. Celsus hæc corpore vultuque ita
læto, ut vicisse iam crederes, dicebat. Instruit deinde primos
hastatos, post eos principes; triariis postremam aciem clausit.
33 Non confertas autem cohortes ante sua quamque signa
instruebat, sed manipulos aliquantum inter se distantes, ut
esset spatium, qua elephanti hostium acti nihil ordines tur-
2 barent. Lælium, cuius ante legati, eo anno quæstoris extra
sortem ex senatus consulto opera utebatur, cum Italico equitatu ab sinistro cornu, Masinissam Numidasque ab dextro
3 opposuit. Vias patentes inter manipulos antesignanorum
velitibus (ea tunc levis armatura erat) complevit, dato præcepto, ut ad impetum elephantorum aut post directos refugerent ordines, aut in dextram lævamque discursu applicantes
se signis viam, qua irruerent in ancipitia tela, beluis darent.
4 Hannibal ad terrorem primos elephantos (octoginta autem
erant, quot nulla unquam in acie ante habuerat) instruxit.
5 deinde auxilia Ligurum Gallorumque, Baliaribus Maurisque
admixtis; in secunda acie Carthaginienses Afrosque et Mace-
6 donum legionem; modico deinde intervallo relicto, subsidiariam
aciem Italicorum militum (Bruttii plerique erant, vi ac necessitate plures quam sua voluntate decedentem ex Italia secuti)
7 instruxit. Equitatum et ipse circumdedit cornibus; dextrum
8 Carthaginienses, sinistrum Numidæ tenuerunt. Varia adhortatio erat in exercitu inter tot homines, quibus non lingua,
non mos, non lex, non arma, non vestitus habitusque, non
9 causa militandi eadem esset. Auxiliaribus et præsens et multiplicata ex præda merces ostentatur; Galli proprio atque
insito in Romanos odio accenduntur; Liguribus campi uberes

Italiæ, deductis ex asperrimis montibus, in spem victoriæ
ostentantur; Mauros Numidasque Masinissæ impotenti futuro 10
dominatu terret; aliis aliæ spes ac metus iactantur. Cartha- 11
giniensibus mœnia patriæ, di penates, sepulcra maiorum,
liberi cum parentibus coniugesque pavidæ, aut excidium ser-
vitiumque aut imperium orbis terrarum, nihil aut in metum
aut in spem medium, ostentatur.

Quum maxime hæc imperator apud Carthaginienses, 12
duces suarum gentium inter populares, pleraque per inter-
pretes inter immixtos alienigenis agerent, tubæ cornuaque ab
Romanis cecinerunt, tantusque clamor ortus, ut elephanti in 13
suos, sinistro maxime cornu, verterentur, Mauros ac Numidas.
Addidit facile Masinissa perculsis terrorem, nudavitque ab
ea parte aciem equestri auxilio. Paucæ tamen bestiarum 14
intrepidæ in hostem actæ inter velitum ordines cum multis
suis vulneribus ingentem stragem edebant. Resilientes enim 15
ad manipulos velites, quum viam elephantis, ne obtererentur,
fecissent, in ancipites ad ictum utrinque coniiciebant *hastas*,
*nec pila ab an*tesignanis cessabant, donec undique incidentibus 16
telis exacti ex Romana acie hi quoque in suo dextro cornu
ipsos Carthaginiensium equites in fugam verterunt. Lælius
ut turbatos vidit hostes, addidit perculsis terrorem.

Utrinque nudata equite erat Punica acies, quum pedes 34
concurrit, nec spe nec viribus iam par. Ad hoc dictu parva,
sed magni eadem in re gerenda momenti: congruens clamor
a Romanis eoque maior et terribilior, dissonæ illis, ut gen-
tium multarum discrepantibus linguis, voces; pugna Romana 2
stabilis et suo et armorum pondere incumbentium in hostem,
concursatio et velocitas illinc maior quam vis. Igitur primo 3
impetu extemplo movere loco hostium aciem Romani. Ala
deinde et umbone pulsantes, in summotos gradu illato, ali-
quantum spatii velut nullo resistente incessere, urgentibus et 4
novissimis primos, ut semel motam aciem sensere, quod ipsum
vim magnam ad pellendum hostem addebat. Apud hostes 5
auxiliares cedentes secunda acies, Afri et Carthaginienses,

adeo non sustinebant, ut contra etiam, ne resistentes pertina-
citer primos cædendo ad se perveniret hostis, pedem refer-
6 rent. Igitur auxiliares terga dant repente et in suos versi
partim refugere in secundam aciem, partim non recipientes
7 cædere, ut et paulo ante non adiuti et tunc exclusi; et prope
duo iam permixta prœlia erant, quum Carthaginienses simul
cum hostibus, simul cum suis cogerentur manus conserere.
8 Non tamen ita perculsos iratosque in aciem accepere, sed
densatis ordinibus in cornua vacuumque circa campum extra
prœlium eiecere, ne pavido fuga vulneribus*que* milite since-
9 ram et integram aciem miscerent. Ceterum tanta strages homi-
num armorumque locum, in quo steterant paulo ante auxiliares,
compleverat, ut prope difficilior transitus esset, quam per
10 confertos hostes fuerat. Itaque, qui primi erant, hastati per
cumulos corporum armorumque et tabem sanguinis, qua quis-
que poterat, sequentes hostem et signa et ordines confuderunt.
Principum quoque signa fluctuari cœperant vagam ante se
11 cernendo aciem. Quod Scipio ubi vidit, receptui propere
canere hastatis iussit, et, sauciis in postremam aciem sub-
ductis, principes triariosque in cornua inducit, quo tutior
12 firmiorque media hastatorum acies esset. Ita novum de
integro prœlium ortum est; quippe ad veros hostes perventum
erat, et armorum genere et usu militiæ et fama rerum gesta-
13 rum et magnitudine vel spei vel periculi pares; sed et numero
superior Romanus erat et animo, quod iam equites, iam
elephantos fuderat, iam, prima acie pulsa, in secundam pug-
35 nabat. In tempore Lælius ac Masinissa, pulsos per aliquantum
spatii secuti equites, revertentes in aversam hostium aciem
2 incurrere. Is demum equitum impetus fudit hostem. Multi
circumventi in acie cæsi; *multi* per patentem circa campum
3 fuga sparsi, tenente omnia equitatu, passim interierunt. Car-
thaginiensium sociorumque cæsa eo die supra millia viginti;
par ferme numerus captus cum signis militaribus centum
triginta duobus, elephantis undecim; victores ad mille et
quingentos cecidere.

Hannibal cum paucis equitibus inter tumultum elapsus 4
Hadrumetum perfugit, omnia et in prœlio [ante aciem],
priusquam excederet pugna, expertus, et confessione etiam 5
Scipionis omniumque peritorum militiæ illam laudem adeptus,
singulari arte aciem eo die instruxisse: elephantos in prima 6
fronte, quorum fortuitus impetus atque intolerabilis vis signa
sequi et servare ordines, in quo plurimum spei ponerent,
Romanos prohiberent; deinde auxiliares ante Carthaginiensium 7
aciem, ne homines mixti ex colluvione omnium gentium, quos
non fides teneret, sed merces, liberum receptum fugæ habe-
rent, simul primum ardorem atque impetum hostium exci- 8
pientes fatigarent ac, si nihil aliud, vulneribus suis ferrum
hostium hebetarent; tum, ubi omnis spes *esset*, milites Car- 9
thaginienses Afrosque, ut, omnibus rebus aliis pares, eo, quod
integri cum fessis ac sauciis pugnarent, superiores essent;
Italicos, incertos, socii an hostes essent, in postremam aciem
summotos. Hoc edito velut ultimo virtutis opere, Hannibal 10
quum Hadrumetum refugisset, accitusque inde Carthaginem
sexto ac tricesimo post anno, quam puer inde profectus erat,
redisset, fassus in curia est, non prœlio modo se, sed bello 11
victum, nec spem salutis alibi quam in pace impetranda esse.

Scipio, confestim a prœlio expugnatis hostium castris **36**
direptisque, cum ingenti præda ad mare ac naves rediit, nuntio 2
allato, P. Lentulum cum quinquaginta rostratis, centum one-
rariis, cum omni genere commeatus ad Uticam accessisse.
Admovendum igitur undique terrorem perculsæ Carthagini 3
ratus, misso Lælio Romam cum victoriæ nuntio, Octavium
terrestri itinere ducere legiones Carthaginem iubet; ipse, ad
suam veterem nova Lentuli classe adiuncta, profectus ab
Utica portum Carthaginis petit. Haud procul aberat, quum 4
velata infulis ramisque oleæ Carthaginiensium occurrit navis.
Decem legati erant, principes civitatis, auctore Hannibale
missi ad petendam pacem. Qui quum ad puppim prætoriæ 5
navis accessissent velamenta supplicum porrigentes, orantes
implorantesque fidem ac misericordiam Scipionis, nullum iis 6

aliud responsum datum, quam ut Tynetem venirent; eo se
moturum castra. Ipse ad contemplandum Carthaginis situm,
non tam noscendi in præsentia quam deprimendi hostis causa.
7 *provectus* Uticam, eodem et Octavio revocato, rediit. Inde
procedentibus ad Tynetem nuntius allatus, Verminam Syphacis
filium cum equitibus pluribus quam peditibus venire Cartha-
8 giniensibus auxilio. Pars exercitus cum omni equitatu,
maturantibus primis, agmen aggressa Numidarum levi *certa-*
mine fudit. Exitu quoque fugæ intercluso, parte omni cir-
cumdatis equitibus, quindecim millia hominum cæsa, mille et
ducenti vivi capti sunt, et equi Numidici mille et quingenti.
signa militaria duo et septuaginta; regulus ipse inter tumul-
9 tum cum paucis effugit. Tum ad Tynetem eodem, quo ante,
loco castra posita, legatique triginta Carthagine ad Scipionem
venerunt. Et illi quidem multo miserabilius quam antea, quo
magis cogebat fortuna, egerunt; sed aliquanto minore *cum*
10 misericordia ab recenti memoria perfidiæ auditi sunt. In
consilio quanquam iusta ira omnes ad delendam stimulabat
Carthaginem, tamen quum, et quanta res esset *et* quam longi
temporis obsidio tam munitæ et tam validæ urbis, reputarent.
11 et ipsum Scipionem exspectatio successoris venturi ad para-
tam alterius labore ac periculo finiti belli famam sollicitaret.
37 ad pacem omnium animi versi sunt. Postero die revocatis
legatis et cum multa castigatione perfidiæ monitis, ut tot
cladibus edocti tandem deos et ius iurandum esse crederent.
2 condiciones pacis dictæ, ut liberi legibus suis viverent; quas
urbes quosque agros quibusque finibus ante bellum tenuissent.
3 tenerent, populandique finem eo die Romanus faceret; per-
fugas fugitivosque et captivos omnes redderent Romanis, et
naves rostratas præter decem triremes traderent elephantos-
4 que, quos haberent domitos, neque domarent alios; bellum
neve in Africa neve extra Africam iniussu populi Romani
gererent; Masinissæ res redderent fœdusque cum eo facerent;
5 frumentum stipendiumque auxiliis, donec ab Roma legati
redissent, præstarent; decem millia talentum argenti, descripta

ensionibus æquis in annos quinquaginta, solverent; obsides 6
entum arbitratu Scipionis darent, ne minores quattuordecim
nnis neu triginta maiores. Indutias ita se daturum, si per
riores indutias naves onerariæ captæ, quæque fuissent in
navibus, restituerentur; aliter nec indutias nec spem pacis
ullam esse.

Has condiciones legati quum domum referre iussi in 7
contione ederent, et Gisgo ad dissuadendam pacem processis-
set audireturque a multitudine inquieta eadem et imbelli,
indignatus Hannibal, dici ea in tali tempore audirique, arrep- 8
tum Gisgonem manu sua ex superiore loco detraxit. Quæ
insueta liberæ civitati species quum fremitum populi movisset,
perturbatus militaris vir urbana libertate „Novem“ inquit 9
„annorum a vobis profectus post sextum et tricesimum annum
redii. Militares artes, quas me a puero fortuna nunc pri-
vata, nunc publica docuit, probe videor scire; urbis ac fori
iura, leges, mores vos me oportet doceatis.“ Excusata im- 10
prudentia, *de pace* disseruit, quam nec iniqua et necessaria
esset. Id omnium maxime difficile erat, quod ex navibus 11
per indutias captis nihil præter ipsas comparebat naves, nec
inquisitio erat facilis, adversantibus paci, qui arguerentur.
Placuit naves reddi et homines utique inquiri, cetera, quæ 12
abessent, æstimanda Scipioni permitti, atque ita pecunia luere
Carthaginienses. Sunt, qui Hannibalem ex acie ad mare 13
pervenisse, inde præparata nave ad regem Antiochum extemplo
profectum tradant, postulantique ante omnia Scipioni, ut
Hannibal sibi traderetur, responsum esse, Hannibalem in
Africa non esse.

Postquam redierunt ad Scipionem legati, quæ publica **38**
in navibus fuerant, ex publicis descripta rationibus quæstores,
quæ privata, profiteri domini iussi; pro ea summa pecuniæ 2
viginti quinque millia pondo argenti præsentia exacta; indu-
tiæque Carthaginiensibus datæ in tres menses. Additum, ne 3
per indutiarum tempus alio usquam quam Romam mitterent
legatos, et, quicunque legati Carthaginem venissent, ne ante

dimitterent eos, quam Romanum imperatorem, quid petentes
4 venissent, certiorem facerent. Cum legatis Carthaginiensibus
Romam missi L. Veturius Philo et M. Marcius Ralla et L.
5 Scipio, imperatoris frater. Per eos dies commeatus ex Sicilia
Sardiniaque tantam vilitatem annonæ fecerunt, ut pro vectura
frumentum nautis mercator relinqueret.

6 Romæ ad nuntium primum rebellionis Carthaginiensium
trepidatum fuerat, iussusque erat Ti. Claudius mature classem in Siciliam ducere atque inde in Africam traiicere, et
alter consul M. Servilius ad urbem morari, donec, quo statu
7 res in Africa essent, sciretur. Segniter omnia in comparanda
deducendaque classe ab Ti. Claudio consule facta erant, quod
patres de pace Scipionis potius arbitrium esse, quibus legibus
8 daretur, quam consulis censuerant. Prodigia quoque nuntiata
sub ipsam famam rebellionis terrorem attulerant. Cumis
solis orbis minui visus et pluit lapideo imbri, et in Veliterno agro terra ingentibus cavernis consedit, arboresque in
9 profundum haustæ; Ariciæ forum et circa tabernæ, Frusinone
murus aliquot locis et porta de cælo tacta; et in Palatio
lapidibus pluit. Id prodigium more patrio novendiali sacro,
10 cetera hostiis maioribus expiata. Inter quæ etiam aquarum
insolita magnitudo in religionem versa; nam ita abundavit
Tiberis, ut ludi Apollinares, circo inundato, extra portam
11 Collinam ad ædem Erycinæ Veneris parati sint. Ceterum
ludorum ipso die subita serenitate orta, pompa duci cœpta
ad portam Collinam revocata ductaque in circum est,
12 quum recessisse inde aquam nuntiatum esset; lætitiamque populo et ludis celebritatem addidit sedes sua sollemni spectaculo reddita.

39 Claudium consulem, profectum tandem ab urbe, inter
portus Cosanum Loretanumque atrox vis tempestatis adorta
2 in metum ingentem adduxit. Populonium inde quum pervenisset, stetissetque ibi, dum reliquum tempestatis exsæviret,
Ilvam insulam et ab Ilva Corsicam, a Corsica in Sardiniam
traiecit. Ibi superantem Insanos montes multo et sævior et

infestioribus locis tempestas adorta disiecit classem. Multæ 3
quassatæ armamentisque spoliatæ naves, quædam fractæ; ita
vexata ac lacerata classis Carales tenuit. Ubi dum subductæ
reficiuntur naves, hiems oppressit circumactumque anni
tempus, et nullo prorogante imperium privatus Ti. Claudius
classem Romam reduxit. M. Servilius, ne comitiorum causa 4
ad urbem revocaretur, dictatore dicto C. Servilio Gemino, in
provinciam est profectus; dictator magistrum equitum P.
Ælium Pætum dixit. Sæpe comitia indicta perfici tempestates 5
prohibuerunt; itaque quum pridie idus Martias veteres magi-
stratus abissent, novi suffecti non essent, res publica sine
curulibus magistratibus erat.

T. Manlius Torquatus pontifex eo anno mortuus; in 6
locum eius suffectus C. Sulpicius Galba. Ab L. Licinio
Lucullo et Q. Fulvio ædilibus curulibus ludi Romani ter
toti instaurati. Pecuniam ex ærario scribæ viatoresque 7
ædilicii clam egessisse per indicem *comperti* damnati sunt,
non sine infamia Luculli ædilis. P. Ælius Tubero et L. 8
Lætorius ædiles plebis vitio creati magistratu se abdicaverunt,
quum ludos ludorumque causa epulum Iovi fecissent et signa
tria ex multaticio argento facta in Capitolio posuissent.
Cerealia ludos dictator et magister equitum ex senatus con-
sulto fecerunt.

Legati ex Africa Romani simul Carthaginiensesque quum **40**
venissent Romam, senatus ad ædem Bellonæ habitus est.
Ubi quum L. Veturius Philo, pugnatum cum Hannibale esse 2
suprema Carthaginiensibus pugna finemque tandem lugubri
bello impositum, ingenti lætitia patrum exposuisset, adiecit, 3
Verminam etiam Syphacis filium, quæ parva bene gestæ rei
accessio erat, devictum. In contionem prodire iussus gau-
diumque id populo impertire. Tum patefacta gratulationi 4
omnia in urbe templa supplicationesque in triduum decretæ.
Legatis Carthaginiensium et Philippi regis (nam ii quoque
venerant) petentibus, ut senatus sibi daretur, responsum iussu
patrum ab dictatore est, consules novos iis senatum daturos

5 esse. Comitia inde habita. Creati consules Cn. Cornelius
A. u. c. 553. A. Ch. 201. Lentulus, P. Ælius Pætus, prætores M. Iunius Pennus, cui
sors urbana evenit; M. Valerius Falto Bruttios, M. Fabius
6 Buteo Sardiniam, P. Ælius Tubero Siciliam est sortitus. De
provinciis consulum nihil ante placebat agi, quam legati Phi-
lippi regis et Carthaginiensium auditi essent; belli finem
7 alterius, alterius principium prospiciebant animis. Cn. Len-
tulus consul cupiditate flagrabat provinciæ Africæ, seu bellum
foret, facilem victoriam, seu iam finiretur, finiti tanti belli *a*
8 se consule gloriam petens. Negare itaque, prius quicquam agi
passurum, quam sibi provincia Africa decreta esset, concedente
collega, moderato viro et prudenti, qui gloriæ eius certamen
cum Scipione, præterquam quod iniquum esset, etiam impar
9 futurum cernebat. Q. Minucius Thermus et M'. Acilius Gla-
brio tribuni plebis rem *priore* anno nequicquam tentatam ab
10 Ti. Claudio consule Cn. Cornelium tentare aiebant; ex auc-
toritate patrum latum ad populum esse, cuius vellent impe-
rium in Africa esse; omnes quinque et triginta tribus P.
11 Scipioni id imperium decresse. Multis contentionibus et in
senatu et ad populum acta res postremo eo deducta est, ut
12 senatui permitterent. Patres igitur iurati (ita enim convenerat)
censuerunt, uti consules provincias inter se compararent sor-
tirenturve, uter Italiam, uter classem navium quinquaginta
13 haberet; cui classis obvenisset, in Siciliam navigaret; si pax
cum Carthaginiensibus componi nequisset, in Africam traii-
ceret; consul mari, Scipio eodem, quo adhuc, iure imperii terra
14 rem gereret; si condiciones convenirent pacis, tribuni plebis
populum rogarent, utrum consulem an P. Scipionem iuberent
pacem dare, et quem, si deportandus exercitus victor ex
15 Africa esset, deportare. Si pacem per P. Scipionem *dari* atque
ab eodem exercitum deportari iussissent, ne consul ex Sicilia
16 in Africam traiiceret. Alter consul, cui Italia evenisset, duas
41 legiones a *M.* Sextio prætore acciperet. P. Scipioni cum
exercitibus, quos haberet, in provincia Africa prorogatum
2 imperium. Prætoribus, M. Valerio Faltoni duæ legiones in

Bruttiis, quibus C. Livius priore anno præfuerat, decretæ; P.
Ælius prætor duas legiones in Sicilia ab Cn. Tremellio acci-
peret; legio una M. Fabio in Sardiniam, quam P. Lentulus
pro prætore habuisset, decernitur. M. Servilio, prioris anni 3
consuli, cum suis duabus item legionibus in Etruria proro-
gatum imperium est. Quod ad Hispanias attineret, aliquot 4
annos iam ibi L. Cornelium Lentulum et L. Manlium Aci-
dinum esse; uti consules cum tribunis agerent, ut, si iis
videretur, plebem rogarent, cui iuberent in Hispania imperium
esse; is ex duobus exercitibus in unam legionem conscriberet 5
Romanos milites et in quindecim cohortes socios Latini nominis,
quibus provinciam obtineret; veteres milites L. Cornelius et
L. Manlius in Italiam deportarent. Consuli quinquaginta 6
navium classis ex duabus classibus, Cn. Octavii, quæ in Africa
esset, et P. Villii, quæ Siciliæ oram tuebatur, decreta, ut,
quas vellet naves, deligeret. P. Scipio quadraginta naves 7
longas, quas habuisset, haberet; quibus si Cn. Octavium, sicut
præfuisset, præesse vellet, Octavio pro prætore in eum annum
imperium esset; si Lælium præficeret, Octavius Romam dece- 8
deret, reduceretque naves, quibus consuli usus non esset. Et
M. Fabio in Sardiniam decem longæ naves decretæ. Et 9
consules duas urbanas legiones scribere iussi, ut quattuor-
decim legionibus eo anno, centum navibus longis res publica
administraretur.

Tum de legatis Philippi et Carthaginiensium actum. **42**
Priores Macedonas introduci placuit; quorum varia oratio 2
fuit, partim purgantium, quæ questi erant missi ad regem
ab Roma legati de populatione sociorum, partim ultro accu-
santium quidem et socios populi Romani, sed multo infestius
M. Aurelium, quem ex tribus ad se missis legatis, dilectu 3
habito, substitisse et se bello lacessisse contra fœdus et sæpe
cum præfectis suis signis collatis pugnasse, *partim* postu- 4
lantium, ut Macedones duxque eorum Sopater, qui apud
Hannibalem mercede militassent, tum capti in vinclis
essent, sibi restituerentur. Adversus ea M. Furius, missus 5

ad id ipsum ab Aurelio ex Macedonia, disseruit, Aurelium
relictum, ne socii populi Romani fessi populationibus vi atque
iniuria ad regem deficerent; finibus sociorum non excessisse:
6 dedisse operam, ne impune in agros eorum populatores
transcenderent. Sopatrum ex purpuratis et propinquis regis
esse; eum cum quattuor millibus Macedonum et pecunia
missum nuper in Africam esse Hannibali et Carthaginiensibus
7 auxilio. De his rebus interrogati Macedones quum perplexe
responderent, ipsi *non anceps* responsum tulerunt, bellum quæ-
8 rere regem et, si pergat, propediem inventurum. Dupliciter
ab eo fœdus violatum, et quod sociis populi Romani iniurias
fecerit ac bello armisque lacessiverit, et quod hostes auxiliis
9 et pecunia iuverit. Et P. Scipionem recte atque ordine
fecisse videri et facere, quod eos, qui arma contra populum
Romanum ferentes capti sint, hostium numero in vinclis
10 habeat, et M. Aurelium e re publica facere, gratumque id
senatui esse, quod socios populi Romani, quando iure fœderis
non possit, armis tueatur.

11 Cum hoc tam tristi responso dimissis Macedonibus, legati
Carthaginienses vocati. Quorum ætatibus dignitatibusque
conspectis (nam longe primi civitatis erant), tum pro se quis-
12 que dicere vere de pace agi. Insignis tamen inter ceteros
Hasdrubal erat (Hædum populares cognomine appellabant),
13 pacis semper auctor adversusque Barcinæ *factioni*. Eo tum
plus illi auctoritatis fuit belli culpam in paucorum cupiditatem
14 ab re publica transferenti. Qui quum varia oratione usus
esset, nunc purgando crimina, nunc quædam fatendo, ne
impudenter certa negantibus difficilior venia esset, nunc
monendo etiam patres conscriptos, ut rebus secundis modeste
15 ac moderate uterentur; si se atque Hannonem audissent Car-
thaginienses et tempore uti voluissent, daturos fuisse pacis
condiciones, quas tunc peterent; raro simul hominibus bonam
16 fortunam bonamque mentem dari; populum Romanum eo
invictum esse, quod in secundis rebus sapere et consulere
17 meminerit; et hercule mirandum fuisse, si aliter faceret; ex

nsolentia, quibus nova bona fortuna sit, impotentes lætitiæ
insanire; populo Romano usitata ac prope iam obsoleta ex
victoria gaudia esse, ac plus pæne parcendo victis quam vin-
cendo imperium auxisse, — ceterorum miserabilior oratio fuit, 18
commemorantium, ex quantis opibus quo recidissent Cartha-
giniensium res: nihil iis, qui modo orbem prope terrarum
obtinuerint armis, superesse præter Carthaginis mœnia; his 19
inclusos non terra, non mari quicquam sui iuris cernere;
urbem quoque ipsam ac penates ita habituros, si non in ea
quoque, quo nihil ulterius sit, sævire populus Romanus velit.
Quum flecti misericordia patres appareret, senatorum unum 20
infestum perfidiæ Carthaginiensium succlamasse ferunt, per 21
quos deos fœdus icturi essent, quum eos, per quos ante ictum
esset, fefellissent. „Per eosdem" inquit Hasdrubal, „quoniam
tam infesti sunt fœdera violantibus."

Inclinatis omnium ad pacem animis, Cn. Lentulus consul, **43**
cui classis provincia erat, senatus consulto intercessit. Tum 2
M'. Acilius et Q. Minucius tribuni plebis ad populum tule-
runt, vellent iuberentne senatum decernere, ut cum Cartha-
giniensibus pax fieret; et quem eam pacem dare, quemque
ex Africa exercitum deportare iuberent. De pace „Uti 3
rogas" omnes tribus iusserunt; pacem dare P. Scipionem,
eundem exercitum deportare. Ex hac rogatione senatus 4
decrevit, ut P. Scipio ex decem legatorum sententia pacem
cum populo Carthaginiensium, quibus legibus ei videretur, face-
ret. Gratias deinde patribus egere Carthaginienses, et petie- 5
runt, ut sibi in urbem introire et colloqui cum civibus
suis liceret, qui capti in publica custodia essent; esse in iis 6
partim propinquos amicosque suos, nobiles homines, partim
ad quos mandata a propinquis haberent. Quibus conventis, 7
quum rursus peterent, ut sibi, quos vellent, ex iis redimendi
potestas fieret, iussi nomina edere; et quum ducentos ferme
ederent, senatus consultum factum est, ut legati Romani 8
ducentos ex captivis, quos Carthaginienses vellent, ad P.
Cornelium in Africam deportarent, nuntiarentque ei, ut, si

pax convenisset, sine pretio eos Carthaginiensibus redderet.
9 Fetiales quum in Africam ad fœdus feriendum ire iuberentur,
ipsis postulantibus senatus consultum factum est in hæc verba,
ut privos lapides silices privasque verbenas secum ferrent,
ut, *ubi* prætor Romanus iis imperaret, ut fœdus ferirent, illi
prætorem sagmina poscerent. Herbæ id genus ex arce sumptum fetialibus dari solet.

10 Ita dimissi ab Roma Carthaginienses quum in Africam
venissent ad Scipionem, quibus ante dictum est legibus, pacem
11 fecerunt. Naves longas, elephantos, perfugas, fugitivos,
captivorum quattuor millia tradiderunt, inter quos Q. Teren-
12 tius Culleo senator fuit. Naves provectas in altum incendi
iussit; quingentas fuisse omnis generis, quæ remis agerentur,
quidam tradunt; quarum conspectum repente incendium tam
13 lugubre fuisse Pœnis, quam si ipsa Carthago arderet. De
perfugis gravius quam de fugitivis consultum; nominis Latini
qui erant, securi percussi, Romani in crucem sublati.

44 Annis ante quadraginta pax cum Carthaginiensibus po-
2 stremo facta erat, Q. Lutatio, A. Manlio consulibus. Bellum
initum annis post tribus et viginti, P. Cornelio, Ti. Sempronio consulibus, finitum est septimo decimo anno, Cn. Cor-
3 nelio, P. Ælio Pæto consulibus. Sæpe postea Scipionem
ferunt dixisse, Ti. Claudii primum cupiditatem, deinde Cn.
Cornelii fuisse in mora, quo minus id bellum exitio Carthaginis finiret.

4 Carthagini quum prima collatio pecuniæ diutino bello
exhaustis difficilis videretur, mæstitiaque et fletus in curia
5 esset, ridentem Hannibalem ferunt conspectum. Cuius quum
Hasdrubal Hædus risum increparet in publico fletu, quum
6 ipse lacrimarum causa esset, „Si, quemadmodum oris habitus
cernitur oculis“ inquit, „sic et animus intus cerni posset,
facile vobis appareret, non læti, sed prope amentis malis cordis
hunc, quem increpatis, risum esse; qui tamen nequaquam
adeo est intempestivus, quam vestræ istæ absurdæ atque
7 abhorrentes lacrimæ sunt. Tunc flesse decuit, quum adempta

sunt nobis arma, incensæ naves, interdictum externis bellis; illo enim vulnere concidimus. Nec est, cur vos otio vestro consultum ab Romanis credatis. Nulla magna civitas quiescere 8
potest; si foris hostem non habet, domi invenit, ut prævalida corpora ab externis causis tuta videntur, sed suis ipsa viribus onerantur. Tantum nimirum ex publicis malis sentimus, 9
quantum ad privatas res pertinet, nec in iis quicquam acrius quam pecuniæ damnum stimulat. Itaque quum spolia victæ 10
Carthagini detrahebantur, quum inermem iam ac nudam destitui inter tot armatas gentes Africæ cerneretis, nemo ingemuit; nunc quia tributum ex privato conferendum est, 11
tanquam in publico funere comploratis. Quam vereor, ne propediem sentiatis, levissimo in malo vos hodie lacrimasse!" Hæc Hannibal apud Carthaginienses.

Scipio, contione advocata, Masinissam ad regnum pater- 12
num Cirta oppido et ceteris urbibus agrisque, quæ ex regno Syphacis in populi Romani potestatem venissent, adiectis donavit. Cn. Octavium classem in Siciliam ductam Cn. Cor- 13
nelio consuli tradere iussit, legatos Carthaginiensium Romam proficisci, ut, quæ a se ex decem legatorum sententia acta essent, ea patrum auctoritate populique iussu confirmarentur.

45
Pace terra marique parta, exercitu in naves imposito, in Siciliam Lilybæum traiecit. Inde magna parte militum navi- 2
bus missa, ipse per lætam pace non minus quam victoria Italiam, effusis non urbibus modo ad habendos honores, sed agrestium etiam turba obsidente vias, Romam pervenit, triumphoque omnium clarissimo urbem est invectus. Argenti 3
tulit in ærarium pondo centum viginti tria millia. Militibus ex præda quadringenos æris divisit. Morte subtractus specta- 4
culo magis hominum quam triumphantis gloriæ Syphax est, Tiburi haud ita multo ante mortuus, quo ab Alba traductus fuerat. Conspecta mors tamen eius fuit, quia publico funere est elatus. Hunc regem in triumpho ductum Polybius, haud- 5
quaquam spernendus auctor, tradit. Secutus Scipionem triumphantem est pileo capiti imposito Q. Terentius Culleo,

